MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI

DACIA
AVGVSTI PROVINCIA
CREAREA PROVINCIEI

Editura Cetatea de Scaun

DACIA AVGVSTI PROVINCIA

CREAREA PROVINCIEI

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI

PUBLICAȚIILE CENTRULUI DE STUDII MILITARE ROMANE

1

Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei

Volumul apare cu sprijinul financiar al
Administrației Fondului Cultural Național,
grant nr. 5/ 10 aprilie 2006

coperta: Andrei Mărgărit, Dogaru Ionica

corectura: Corina Nicolae

Volum realizat de *Editura Cetatea de Scaun*,
marcă a S.C. Editura Logos S.R.L.,
Târgoviște, str. Mr. Spirescu, bl. C4, sc. C, ap. 2
tel./fax. 0245 218318, 0721 209519,
e-mail: editura@cetateadescaun.ro

Editura Cetatea de Scaun

ISBN 978-973-8966-14-7

DACIA AVGVSTI PROVINCIA
CREAREA PROVINCIEI

Actele simpozionului desfăşurat în 13-14 octombrie 2006
la Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti

editori:

EUGEN S. TEODOR, OVIDIU ŢENTEA

Bucureşti
2006

Cu contribuţia:

Adrian Ardeţ, Muzeul Judeţean de Etnografie şi al Regimentului de Graniţă din Caransebeş
Alexandru Barnea, Universitatea din Bucureşti
Gică Băeştean, Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane, Deva
Vitalie Bârcă, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca
Doina Benea, Universitatea de Vest Timişoara
Ioana Bogdan Cătăniciu, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca
Cristina Crăciun, Institutul Naţional al Monumentelor Istorice, Bucureşti
Romeo Cîrjan, Muzeul Băncii Naţionale a României, Bucureşti
Mariana Egri, Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane, Deva
Alexandru Flutur, Muzeul Banatului Timişoara
Florin Fodorean, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca
Corneliu Gaiu, Muzeul Judeţean Bistriţa-Năsăud
Cristian Găzdac, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca
Robert Gindele, Muzeul Judeţean Satu Mare
Dan Lichiardopol, Muzeul Judeţean Prahova, Ploieşti
Felix Marcu, Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Lucia Marinescu, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
Alexandru V. Matei, Muzeul de Istorie şi Artă Zalău
Florian Matei-Popescu, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti
Eduard Nemeth, Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca
Irina Nemeti, Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Sorin Nemeti, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca
Ernest Oberländer-Târnoveanu, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
Coriolan Horaţiu Opreanu, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca
Ioan C. Opriş, Universitatea din Bucureşti
Ioniţă Augustin Petiş, Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca
Horea Pop, Muzeul de Istorie şi Artă Zalău
Liviu Petculescu, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
Virginia Rădeanu, Direcţia Judeţeană pentru Cultură, Culte şi Patrimoniu Cultural Naţional Cluj, Cluj-Napoca
Anişoara Sion, Institutul Naţional al Monumentelor Istorice, Bucureşti
Atalia Ştefănescu, Universitatea de Vest Timişoara
Eugen S. Teodor, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
Călin Timoc, Universitatea de Vest Timişoara
Ovidiu Ţentea, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
Mihail Zahariade, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti

CUPRINS

Abrevieri bibliografice

AB, SN	*Analele Banatului*, Timişoara; serie nouă
ACIN 9	*Actes du XIe Congres International de Numismatique organisé à l'occasion du 150e anniversaire de la Societé Royale de Numismatique de Belgique*, Louvain-la-Neuve, 1993
ACMIT	*Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice, secţiunea pentru Transilvania*, Cluj
Act. II Congr.Thrac	*Actes du II Congrès international de Thracologie*, Bucarest 1976, Bucarest, 1980
ActaArch	*Acta archaeologica*, Copenhagen
ActaArchHung	*Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest
Acta colloquii epigraphici	*Acta colloquii epigraphici Latini Helsingiae 3-6 Sept. 1991 habiti*, Heikki Solin et alii (ed), Helsinki, 1995
ActaMN	*Acta Musei Napocensis*, Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP	*Acta Musei Porolisessis*, Muzeul Judeţean de Istorie şi Artă, jud. Sălaj, Zalău
ACTAS	*Congreso International Ex Baetica Amphorae, Conservas, aceite y vino de la Betica en el Imperio Romano*, Univ. Cadiz, Univ. Sevilia, vol. I, Ecija y Sevilla, 2000
ACUSD	*Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, Debrecen
Ad Fontes	*Ad Fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September*, H. Heftner, K. Tomaschitz (ed.), Wien, 2004
AÉ	*L'année épigraphique*, Paris
AEM	*Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*, Wien
AIIACluj	*Anuarul Institutului de Istorie a Artei şi Arheologie*, Cluj-Napoca
AIIAIaşi	*Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, Iaşi
AISC Cluj	*Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Cluj
AJP	*American Journal of Philology*, Baltimore
Akte des IV IKE	*Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien, 17.-22. Sept. 196*2, Wien, Graz, Köln, 1964
Am.Marcellinus	*Ammianus Marcellinus, Istoria Romană*, Bucureşti, 1982
Ancient Society	*Ancient Society*, Katholieke Universiteit Leuven
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin-New York
ANS-MNM	*American Numismatic Society, Mehl Numismatic Monthly,* New York
Antaeus	*Anteus. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, Budapest
Antike Kunst	*Antike Kunst, Vereinigung der Freunde Antiker Kunst*, Basel
Antique Bronzes	*Antique Bronzes in Romania. Exibition catalogue*, L. Petculescu (ed.), Bucharest, 2003
Antiquité Africaines	*Antiquité Africaines*, Aix-en-Provence
AO	*Arhivele Olteniei*, Craiova
AP URSR	*Arheologični pam'jatki URSR*, Kiev
Apulum	*Apulum. Acta Musei Apulensis*, Alba Iulia

Aquileia Nostra	*Aquileia Nostra*, Aquileia
Arch. Korr.	*Archaeologische Korespondenzblatt*, Mainz
Arch. Nachrbl	*Archaologisches Nachrichtenblatt*, Berlin
Archeologia Classica	*Archeologia Classica*, Rivista dell'Instituto di Archeologia della Università di Roma
ArchÉrt	*Archaelogiai Értesítö*, Budapest
Argesis	*Argesis. Studii şi comunicări – seria istorie,* Piteşti
Arheologija (Kiev)	*Arheologija, Kiev*, Institut Arheologii, Kiev
Arheološki Vestnik	*Arheološki Vestnik, Slovenska akademija zanosti in umetnosti. Acta archaeologica*, Ljubliana
ArhMold	*Arheologia Moldovei*, Institutul de Arheologie Iaşi
Army and Urban Development	*Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire*, H. Ciugudean, V. Moga (ed.), Alba Iulia, 2000
ASGE	Arheologičeskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad
Ateliere şi tehnici	*Ateliere şi tehnici meşteşugăreşti. Contribuţii arheologice*, C. Gaiu (ed), Cluj-Napoca, 2002
Atlas-dicționar 2005	*Atlas-dicționar al Daciei romane*, M. Bărbulescu (coord.), Cluj-Napoca, 2005
Atti XI Congresso di Epigrafia	*Atti XI Congresso Internationale di Epigrafia Greca e Latina (Roma, 18-24 septembrie 1997)*, S. Panciera (ed.), Roma, 1999
Atti Trieste	*Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte Quaderno*, Trieste
AUI	*Analele ştiinţifice ale Universităţii Al. I. Cuza din Iaşi. III. Istorie*, Iaşi
Banatica	*Banatica*. Muzeul Banatului Montan, Reşiţa
BAR IS	*British Archaeological Reports, International Series*, Oxford
BCMI	*Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, Bucureşti
BHAUT	*Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Temesiensis,* Timişoara
BICS	*Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London*
BMI	*Buletinul Monumentelor Istorice*, Bucureşti
Boabe de grâu	*Boabe de grâu*, Bucureşti
Britannia	*Britannia.* Society for the Promotion of Roman Studies, London
BSNR	*Buletinul Societăţii Numismatice Române*, Bucureşti
Buletinul Societăţii Politehnice	*Buletinul Societăţii Politehnice*, Bucureşti
Cadastres et espace rural	*Cadastres et espace rural. Aproches et realités antiques*, G. Chouquer, F. Favory (ed.), Paris, 1980
Caes. Bell. Gall.	*C. Iulii Caesaris commentarii rerum gestarum*, Otto Seel (ed.), vol. 1, Bellum Gallicum, Leipzig, B. G. Teubner, 1977
Caesar Augustus	*Caesar Augustus. Seven aspects*, F. Millar, E. Segal (ed.), Oxford, 1984
Cahiers de Portes de Fer 1	*Cahiers de Portes de Fer, I*, Beograd, 1980
Cahiers de Portes de Fer II	*Cahiers de Portes de Fer, II*, Beograd, 1984

Cahiers de Portes de Fer IV	*Cahiers de Portes de Fer, IV*, Beograd, 1987
Cambridge X	*The Cambridge Ancient History. Volume X – The Augustan Empire 43 BC – AD 69*, A. K. Bowman, E. Champlin A. Lintott (ed.), Cambridge, 1996
Capidava	Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu – *Capidava. Monografie arheologică I*, Bucureşti, 1958.
Časopis za zgodovino in narodopisje	*Časopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor
Cassius Dio I	*Cassius Dio, Istoria romană*, I, traducere Adelina Piatkovski, Bucureşti, 1973
Cassius Dio II	*Cassius Dio, Istoria romană*, II, traducere şi comentarii Adelina Piatkovski, Bucureşti, 1977
Cassius Dio III	*Cassius Dio, Istoria romană*, III, traducere şi comentarii Adelina Piatkovski, Bucureşti, 1985
CCA	*Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, Bucureşti
CCDJ	*Cultură şi civilizație la Dunărea de Jos*, Muzeul Dunării de Jos, Călăraşi
CercArh	*Cercetări arheologice*, Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti
Chiron	*Chiron*. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
Cichorius	C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1875-
Civilisation et cultures	*Civilisation et cultures antiques péripheriques. Hommage à Petre Alexandrescu*, Al. Avram, M. Babeş (ed.), Bucureşti, 2000
Civilizația romană	*Civilizația romană în Dacia,* M. Bărbulescu (ed.), Cluj-Napoca, 1997
CLE	*Carmina latina epigraphica in CLEi-Lommaztschi collectione collecta, cuius nomen Anthologia Latina est, Stuttgart, 1898-1926*
Coll. Int. CNRS	*Colloque International du Centre National de la Recherche Scientifique*, Paris
Coll. Roum.-Suisse 1	*La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.-C. Actes du Ier colloque roumano-suisse,* Deva, 21-26 oct. 1991 (1993)
Coll. Roum.-Suisse 2	*La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.-C. Actes du IIe colloque roumano-suisse*, Berne, 12-19 sept. 1993 (1995)
Coll. Roum.-Suisse 3	*La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.C. Actes du IIIe colloque roumano-suisse*. Tulcea, 8-15 sept. 1995, Tulcea 1998
Columella, De re rustica	*Lucius Iunius Moderatus Columella, De re rustica, Metrologicorum scriptorum reliquae, ed. F. Hultsch, col. Teubner,* Leipzig 1864; *On the Agriculture in three volumes* (*Res Rustica*), vol. I-III, Cambridge, 1968-1977
ComArchHung	*Comunicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest
Corona laurea	*Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu,* C. Mușețeanu, M. Bărbulescu, Doina Benea (ed.), Bucureşti, 2005.
DA	C. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris, f.a.

Daci şi romani	*Daci şi romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei in Imperiul Roman,* Doina Benea (ed.), Timisoara (BHAUT VII), 2006
Dacia Augusti Provincia	*Dacia Augusti Provincia,* catalog de expoziție, Muzeul Național de Istorie a României, P. Damian (ed.), Bucureşti 2006
Dacia, NS	*Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, Nouvelle série, Bucureşti.
Daker und Römer	*Daker und Römer am Anfang des 2 Jh.N.Chr. im Norden der Donau. Daci şi romani la începutul secolului al II-lea d.Hr. la nordul Dunarii*, (BHAUT 2), Timisoara, 2000
De la Burebista la Decebal	*De la Burebista la Decebal. Repere pentru o permanență istorică*, M. Bărbulescu (ed.), Cluj-Napoca, 1978
Dedalo	*Quaderni Medievali. Dedalo*, Bari
Dionis Chrysostomi, Orationes	*Dionis Chrysostomi, Orationes*, Edidit Guy de Budé, vol. II, 1919
Documenting the Roman Army	*Documenting the Roman Army. Essays in the Honour of Margaret Roxan*, J. J. Wilkes (ed.), London 2003
Dossiers d' archéologie	*Dossiers d' archéologie,* Dijon
Drobeta	*Drobeta.* Muzeul Porților de Fier, Drobeta-Turnu Severin
Drobeta BST	*Drobeta - Buletin ştiinţific trimestrial*, Muzeul Porților de Fier, Drobeta-Turnu Severin
Du latifundium	*Du latifundium au latifondo. Un héritage de Rome, une création médiévale ou moderne?* Paris (CNRS), 1995
EAA	Enciclopedia de`ll Arte Antica, v. II, R. B. Bandinelli (ed.), Roma 1959
EAIVR I	*Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, vol I, Bucureşti 1994
ECR	*Enciclopedia civilizației romane*, D. Tudor (ed. coord.), Bucureşti
EphN	*Ephemeris Napocensis*, Institutul de Istoria Artei şi Arheologie, Cluj-Napoca
EpigrAnat	*Epigraphica anatolica. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie. Anatoliens*, Bonn
Epigraphica I Debrecen	*Epigraphica I. Studies on Epigraphy*, G. Németh, P. Forisek (ed.), Debrecen (Hungarian Polis Studies 6), 2000
Epigraphie Hispanique	*Epigraphie Hispanique. Probleme de methode et d´edition*, R. Étienne (ed.), Paris, 1984
Epigraphische Quelle	*Epigraphische Quelle,* Heidelberg
Epigraphische Studien	*Epigraphische Studien*, Düsseldorf
ErdMúzEvk	*Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve*, Kolozsvár
Eurasia Antiqua	*Eurasia Antiqua*. Deutsche Archäologisches Institut, Berlin
Faventia	*Faventia*. Universitat Autonoma de Barcelona
Festschrift für Joachim Werner	*Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag,* G. Kossack , G. Ulbert (ed), München, 1974
Festschrift H. Vetters	*Lebendige Altertumswissenschaft Festschrift H. Vetters*, Manfred Kandler (ed.), Wien, 1985

FHDR I	*Fontes Historiae Daco-Romanae*, Izvoarele Istoriei României, I, Bucureşti, 1964
FHDR II	*Fontes Historiae Daco-Romanae*, Izvoarele Istoriei României, II, Bucureşti, 1970
FIRA	*Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*, vol. I, Leges, S. Riccobono (ed.), Firenze, 1968
Fischer Weltgeschichte 7	*Der Aufbau des Römischen Reiches - Die Mittelmeerwelt im Altertum*, II, P. Grimal (ed.), Frankfurt, 1966
Fontes historiae	*Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, C. Gaiu, Cr. Găzdac (ed), Bistriţa, Cluj-Napoca, 2006
Forcellini	E. Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, 6, 1875
Gai. inst.	*Gaii institutionum commentarii quattuor*, B. Kuebler (ed.), Leipzig, 1928
La Gaule romaine	*La Gaule romaine et le droit latin. Recherches sur l'histoire administrative et sur la romanisation des habitants*, André Chastagnol (ed.), Lyon (Coll. du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines, 14), 1995
Gentes, Reges und Rom	*Gentes, Reges und Rom*, J. Bouzek, H. Freisinger, K. Pieta, B. Komoroczi (ed.), Brno, 2000
Germania	*Germania. Anzeiger der Römich-Germanischen Kommission des Deutchen Archäologischen Instituts*, Frankfurt am Main
Histoire et mesure	*Histoire et mesure*, CNRS, Paris
Historia	*Historia. Zeitschrift für alte Geschichte*, Leipzig
Histria I	*Histria. Monografie arheologică*, vol. I, E. Condurachi (coord.), Bucureşti, 1954
Histria II	*Histria. Monografie arheologică*, vol. II, E. Condurachi (coord.), Bucureşti, 1966
HThR	*Harvard Theological Review*, Cambridge
I bronzi antichi	*I bronzi antichi: Produzione e technologia. Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, A.* Giumlia-Mair (ed.), Montagnac, 2004
I canali della propaganda	*I canali della propaganda nel mondo antico*, M. Sordi (ed.), Milano, 1976
IDR I	I.I. Russu, *Inscripţiile Daciei Romane I. Diplomele militare şi tăbliţele cerate*, Bucureşti, 1975
IDR III 1	I.I. Russu, Milena Dušanić, N. Gudea, V. Wollmann, *Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 1, zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa şi Mureş)*, Bucureşti, 1977
IDR III 2	I.I. Russu, I. Piso, V. Wollmann, Bucureşti, *Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 2, Ulpia Traiana Dacia (Sarmizegetusa)*, 1980
IDR III 3	I.I. Russu, Oct. Floca, V. Wollmann, *Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 3, zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crişului)*, Bucureşti, 1984
IDR III 5	I. Piso, *Inscriptions d'Apulum (Inscriptions de la Dacie Romaine – III 5)*, vol. I-II, Paris, 2001
IDRE I	C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l`histoire de la Dacie (I$^{er}$ - III$^{e}$ siècles) I. L`Italie et les provinces occidentales*, Bucureşti, 1996
IDRE II	C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l`histoire de la Dacie (Ier - IIIe siècles) II. Zones du CIL III et du CIL VIII*, Bucureşti, 2000

IK	*Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien,* Bonn
ILD	C.C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, Bucureşti, 2005
ILS	H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. I-III, Berlin, 1892-1916 (reimprimare Berlin, 1964-1965)
In memoriam Constantini Daicoviciu	*In memoriam Constantini Daicoviciu*, H. Daicoviciu (ed.), Cluj-Napoca, 1974
INB	*Israel Numismatic Bulletin*, Ierusalem
INMI	Institutul Național al Monumentelor Istorice, Bucureşti
Interregionale und Kulturelle	*Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. - 1. Jahrtausend n. Chr.)*, A. Rustoiu, A. Ursuțiu (ed.), Cluj-Napoca, 2002
Iordanes, Get.	*Iordanes, De Origine Actibusque Getarum*, Bucureşti 2001
IOSPE I	B. Latyschev, *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, Petropoli, 1916 ; ediția a II-a
IPD	A. Dobo, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest-Amsterdam, 1967
ISM II	*Inscripțiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, vol. II, I. Stoian, *Tomis şi teritoriul său*, Bucureşti, 1987
ISM V	*Inscripțiile din Scythia Minor*, vol. V, Emilia Doruțiu-Boilă, *Capidava,Troesmis, Noviodunum*, Bucureşti, 1980
Istoria Augusta	*Istoria Augusta*, Bucureşti, D. Popescu (trad.), 1971
Istoria României I	*Istoria României*, C. Daicoviciu (red. resp.), Bucureşti, 1960
Istoria Românilor 2	*Istoria Românilor. Vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*. D. Protase, Al. Suceveanu (coord.), Bucureşti, 2001
Istros	*Istros*. Muzeul Brăilei
Jahresbericht Bayer. Bodendenkmalpflege	*Jahresberichte des Bayerische Bodendenkmalpflege*, München
Josephus Flavius, Antichități iudaice	*Flavius Josephus, Antichități iudaice*, I, Bucureşti, 1999; II, Bucureşti, 2003
Josephus Flavius, Războiul iudaic	*Flavius Josephus, Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, Bucureşti, 1999
JRA	*Journal of Roman Archaeology*, Portsmouth-Rhode Island
JRGZM	*Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz*
JRMES	*Journal of Roman Military Equipment Studies*, Oxford
JRS	*Journal of Roman Studies*, Society for the Promotion of Roman Studies, London
KBN	*Korpus Bosporskih nadpisej*, Moskva-Leningrad, 1965
KESAM	*Kočenviki evraziskij stepei i antičnyj mir*, Novočercassk
KSIA	*Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii*, Moskva
La Dobroudja romaine	Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine,* Bucureşti, 1991
Latomus	*Latomus*. *Revue d'Études Latines*, Bruxelles

Legionsadler	*Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole,* F. Humer (ed.), Viena, 2006
Les Légions	*Les Légions de Rome sous le Haut-Empire*. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998), Y. Le Bohec, Catherine Wolff (ed.), Lyon, 2000
Lex Irnitana	*Lex Irnitana*, A. d'Ors, X. d'Ors (ed.), Santiago de Compostela, 1988
LexMyth	W.H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mytologie*, I-VI, Suppl. I-IV, Leipzig 1884-1937
Libyan Studies	*Libyan Studies*. Society for Libyan Studies. The Institute of Archaeology, London
LIMC	*Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Heidelberg
Limes 6 Köln-Graz	*Vorträge des 6 Internationalen Limeskongresses in Süd-Detschland*, Köln-Graz, 1967
Limes 9 Mamaia	*Actes du IX*[e] *Congrès International d'Études sur les frontières romaines, Mamaia, 1972*, Bucureşti-Köln-Wien, 1974
Limes 10 Xanten	*Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior Xanten 1974. Beihefte Bonner Jahrb. 38,* Köln-Bonn, 1977
Limes 11 Szekesfehervár	Akten des XI. Internationalen Limeskongresses Székesfehérvár 1976, Budapest, 1977
Limes 12 Stirling	*Roman Frontier Studies 1979 (Stirling). Papers presented at the 12th International Congress of Roman Frontier Studies*, BAR Int. Ser. 71, 1980
Limes 13 Aalen	*Studien zu den Militärgrenzen Roms III: Vorträge des XIII Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983*, C. Unz (ed), Stuttgart, 1986
Limes 14 Carnuntum	*Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum,* Wien, 1990
Limes 16 Rolduc	*Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies, Rolduc 1995* , W. Groenman-van Waateringe, B.L. van Beek, W.J.H. Willems, S.L. Wynia (ed.), Oxford, 1997
Limes 17 Zalău	*Proceedings of the XVII*[th] *International Congress of Roman Frontier Studies, Zalău 1997*, Zalău, 1999
Limes 18 Amman	*Proceedings of the XVIII*[th] *International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000),* Ph. Freeman, J. Bennett, Z.T. Fiema, B. Hoffmann (ed.), Oxford, BAR Int.Ser. 1048, 2002
Limes 19 Pécs	*Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies, Pécs, Hungary, September 2003*, edited by Zs. Visy, University of Pécs, 2005
Limes Dacicus Occidentalis	*Limes Dacicus Occidentalis*, E. Nemeth, A. Rustoiu, H. Pop (ed.), Cluj-Napoca, 2005
Limes Danube 1996	*The Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović (ed.). Belgrade, 1996
Limesforschungen	*Forschungen zur Geschichte der Römischen Reichsgrenze an Rhein und Donau sowie dem obergermanisch-rätischen Limes*, Berlin
Littérature gréco-romaine	*Littérature gréco-romaine et géographie historique. Mélanges offerts à Roger Dion*, R. Chevallier (ed.), Paris (Caesarodunum IX), 1974
Liv.	*Tite Live, Histoire Romaine*, Paris, Les Belles Lettres, vol. 2, Jean Boyet, Gaston Baillet (ed.), 1982; vol. 8, R. Bloch, Ch. Guittard (ed.), 1987
LNV	*Litterae Numismatica Vindobonenses*, Viena

Lucan	*Lucain, La guerre civile (La Pharsale)*, I-II, A. Bourgery (trad.), Paris, 1926-1929
MAntFr	*Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France*, Paris
MCA	*Materiale şi Cercetări Arheologice*, Bucureşti
MEFRA	*Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome. Antiquité*, Paris
Mélanges héllenistiques	*Mélanges héllenistiques offerts à G. Daux*, Paris, 1974
MFME	*Mora Ferencz Museum Évkönyve*, Szeged
MIA	*Materialy i issledovanja po arheologii*, Moskva
MittArchInst	*Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenscheften*, Budapest
Napoca. 1880 de ani	*Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, D. Protase, D. Brudaşcu (ed.), Cluj-Napoca, 1999
NAV	*Nižnevolžskij arheologičeskij vestnok*, Volgograd
Novensia	*Novensia*. Universitatea din Varşovia
NumAntClas	*Quaderni Ticinesi. Numismatica e Antiquità Classich*e, Lugano
Oltenia	*Oltenia. Studii şi comunicări*, Craiova
OlteniaSDC	*Oltenia. Studii. Documente. Culegeri*, seria III, Craiova
OJA	*Oxford Journal of Archaeology*, Institute of Archaeology, Oxford
Omagiu C. Daicoviciu	*Omagiu lui C. Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, M. Macrea (red.), Bucureşti, 1960
L'onomastique latine	*L'onomastique latine*, N. Duval, H.G. Pflaum (ed.), Paris (Coll. Int. CNRS 564), 1977
Orbis Antiquus	*Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, C. Găzdac, C. Roman, Ligia Ruscu, Carmen Ciogradi, R. Ardevan (ed.), Cluj-Napoca, 2004
Országos Monográfia	*Országos Monográfia. Bihar Vármegye*, Borovszky Samu (ed.), Budapest, 1864
Ovidiu	*P. Ovidius Naso, Tristele, Ponticele*, Bucureşti, 1962
PACT	*Revue du Groupe européen d'études pour les techniques physiques, chimiques et mathématiques appliquées à l'archéologie*, Strasbourg-Rixensart
La Pannonia	*La Pannonia e l'impero romano*, G. Hajnóczi (ed.), Milano, 1995
Pannonien und das römische Herr	*Pannonien und das römische Herr. Ausgewählte Aufsätze*, A. Mócsy (ed.), Stuttgart, 1992
Patrimonium Banaticum	*Patrimonium Banaticum*, Timişoara
PAV	*Petersburgskij arheologičeskij Vestnik*, Sankt Petersburg
Pliniu cel Bătrân	*Plinius, Naturalis historia. Enciclopedia cunoştințelor din Antichitate*, I-IV, Iaşi, 2001-2003
Plinius, Panegyric	R.A.B. Mynors, *XII Panegyrici Latini*, Oxford 1964
PME	H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I-II, 1976-1980; III Indices 1980; Supplementum I 1987; Supplementum II 1993

Pontica	*Pontica*. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
Potaissa	*Potaissa. Studii şi comunicări*, Turda
Procopius, De aedif.	*Procopii Caesarensis opera omnia*, recognovit J. Haury. Vol. IV: *De aedificiis libri VI*, editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, Leipzig, 1964
Pseudo-Hyginus	*Hygini qui dicitur de metatione castrorum liber*, edidit A. Grillone, Leipzig, 1977
Ptol. Geogr.	Claudii Ptolemaei Geographia, C. Müller (ed.), Paris, 1883, III
RA	*Rossijskaja Arheologija*, Moskva
RAParis	*Revue archéologique*, Paris
Ratiarensia	*Ratiarensia. Studi e materiali mesici e danubuani*, Bologna
RB	*Revista Bistriței*, Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud
RE	*Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaf*, Stuttgart
REA	*Revue des Etudes Anciennes. Annales de la Faculte des Lettres de Bordeaux*
Régészeti Füzetek	*Régészeti Füzetek*, Budapest
Region des Eisernen Tores	Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 n.Chr, Bucureşti, 2001
RÉMA	*Revue des études militaires anciennes*, Paris
RepCluj 1992	I.H. Crişan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, Iudita Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca
Res Gestae Divi Augusti	*Monumentum Ancyranum*, E. Diehl (ed.), Bonn, 1918
RevHist	*Revue historique*, Paris
Revista de la Universidad Complutense	*Revista de la Universidad Complutense*, Madrid
Revista Muzeului Militar Național	*Revista Muzeului Militar Național*, Bucureşti
RIAF	*Revista de istorie, arheologie şi filologie*, Bucureşti
RIC I	*H. Mattingly, E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage, vol. I, Augustus to Vitellius*, Londra, 1923
RIC II	*H. Mattingly, E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage, vol. II, Vespasian to Hadrian*, Londra, 1926
RIN V	*Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini*, Roma, seria 5
RIR	*Revista Istorică Română*, Bucureşti
RIU	*Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapest, vol. I-VI
RMD I	Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954-1977* (University of London, Institute of Archaeology, Occasional Publication 2), London 1978
RMD II	Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1978-1984* (University of London, Institute of Archaeology, Occasional Publication 5), London 1985
RMD III	Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1985-1993* (University of London, Institute of Archaeology, Occasional Publication 14), London 1994

RMD IV	Margaret Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas IV* (Institute of Classical Studies, BICS Supplement 82), London 2003
RMD V	P. Holder, *Roman Military Diplomas V* (Institute of Classical Studies, BICS Supplement 88), London 2006
RMI	*Revista Monumentelor Istorice*, Institutul Național al Monumentelor Istorice, Bucureşti
RMM	*Revista Muzeelor şi Monumentelor*, Bucureşti
RÖ	*Römisches Österreich. Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie*, Wien
RN	*Revue numismatique*, Paris
Roman Dacia	*Roman Dacia. The Making of a Provincial Society*, W.S. Hanson, I.P. Haynes (ed.), Portsmouths, Rhode Island (JRA Suppl Ser 56), 2004
Romanisation und Rezistenz	*Romanisation und Rezistenz in Plastik, Architectur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen*, P. Noelke, F. Naumann-Steckner, B. Schneider (ed.), Mainz am Rhein, 2003
Die römische Okkupation	*Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur zeit des Augustus*, R. Asskamp, S. Berke (ed.), Münster, 1991
Die Römische Stadt	*Die Römische Stadt im 2 Jahrhundert*, H.J. Schalles, Henner von Hesberg, Paul Zanker (ed.) Köln, 1992
RRH	*Revue Roumaine d'Histoire*, Bucureşti
RSA	*Rivista Storica dell'Antichità*, Bologna
SA	*Sovetskaja Arheologija*, Moskva
SAI	*Studii şi articole de istorie*, Bucureşti
Sargetia	*Sargetia. Acta Musei Devensis*, Deva
SCIV(A)	*Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie)*, Bucureşti
SCN	*Studii şi Cercetări Numismatice*, Bucureşti
SCSI	*Studii şi cercetări ştiinţifice. Istorie.* Institutul A.D. Xenopol, Iaşi
Seneca	*Seneca, Naturales quaestiones. Ştiinţele naturii în primul veac*, Iaşi 1999
SGE	*Soobščenija Gosudarstvennogo Ermitaja*, Leningrad
SHA	*Scriptores Historiae Augustae*, edidit E. Hohl, editio stereotypa addenda et corrigenda adiecerunt Ch. Samberger et W. Seyfahrt, Leipzig, 1965
SHHA	*Studia Historica. Historia Antigua*, Universidad de Salamanca
Singidunum	*Singidunum*, Muzej grada Beograda
SJ	*Saalburg Jahrbuch*, Saalburgmuseum
SMMIM	*Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară*, Bucureşti
SNG-Copenhaga 7	*Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Danish Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, vol. VII, Cyprus to India - Syrian Cities*, reprint West Milford, 1992
Sociedad y economía	*Sociedad y economía en el Occidente romano*, Carmen Castillo García, J.F. Rodríguez Neila, F.J. Navarro (ed.), Pamplona (Colección Mundo Antiguo N.S. nr. 8, Universidad de Navarra), 2003
Starinar	*Starinar. Organ Srbskogo arheološkogo društva*, Belgrad

StCl	*Studii clasice*, Bucureşti
StComIC	*Studii şi comunicări de istorie*, Caransebeş
Strabon	*Strabon, Geografia*, I-III, Bucureşti, 1972-1984
Studia Dacica	*Studia Dacica. Collected Papers*, E. Szabó (ed.), Debrecen, 2000
Studia Historica et Arheologica	*Studia Historica et Arheologica in Honorem Magistrae Doina Benea*, Mariana Crînguş, Simona Regep-Vlascici, Atalia Ştefănescu (ed.), Timişoara, 2004
Studia Historica et Theologica	*Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, C.C. Petolescu (ed.), Iaşi, 2003
Studia Universitatis Petru Maior	*Studia Universitatis Petru Maior. Historia*. Târgu Mureş
Studi Paratore	*Studi in onore di E. Paratore ottuogenario*, Chieti, 1990 (= *Abruzzo* 23-28)
Studii de istorie antică	*Studii de istorie antică. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu*, G. Florea, Gabriela Gheorghiu, E. Iaroslavschi, Liliana Suciu (ed.), Cluj-Napoca (Biblioteca Musei Napocensis 20), 2001
Suetonius	*Suetonius, Vieţile celor doisprezece cezari*, Bucureşti, 1998
Tac. Ann.	*Tacite, Annales*, Henri Goezler (ed.), Paris, 1925
Tacitus, Agr.	*Tacitus, Agr.– Publius Cornelius Tacitus, Biografia lui Agricola : începuturi ale istoriei Marii Britanii*, trad. Eugen Cizek, Bucuresti, 2003
Tacitus Anale	*P. Cornelius Tacitus, Anale*, Bucureşti, 1995
Tacitus Germania	*Tacitus, Opere, I, Germania,* Bucureşti, 1958
Tacitus Hist.	*P. Cornelius Tacitus, Historiarum libri I- III*, C.H. Moore (tr.), Cambridge MA (Loeb 111), 1962
Tacitus Istorii	P. Cornelius Tacitus, *Opere, II, Istorii,* Bucureşti, 1963
TAPA	*Transactions of the American Philological Association*, Baltimore, Maryland
The Antique Bronzes	*The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, Bucharest, May 26th-31st, 2003,* C. Muşeţeanu (ed.), Bucharest, 2004
The autonomous towns	*The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia I*, M. Šašel Kos, P. Scherrer (ed.), Ljubljana (Situla 41), 2003
The Roman army & economy	*The Roman army and the economy*, P. Erdkamp (ed.), Amsterdam, 2002
The Roman Army in Hispania	*The Roman Army in Hispania. An archaeological Guide*. Á. Morillo, J. Aurrecoechea (ed.), León 2006
Thraco-Dacica	*Thraco-Dacica*, Institutul Român de Tracologie, Bucureşti
Tibiscus	*Tibiscus*, Muzeul Banatului, Timişoara
TIR	*Tabula Imperii Romani*
TP	*Tabula Peutingeriana*
TRAC	*Proceedings of the Theoretical Roman Archaeology Conference*
Traian. Ein Kaiser	*Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?*, A. Nünnerich-Asmus (ed.), Mainz am Rhein, 2002
Traian in Germanien	*Traian in Germanien. Traian im Reich. Bericht des dritten Saalburgkolloquiums*, Bad Homburg (Saalburg-Schriften 5), 1999

Traiano ai confini	*Traiano ai confini dell'impero* (catalog de expoziție Ancona, oct. 98 - ian. 99), Gr. Arbore-Popescu (ed.), Milano, 1998
Trajano emperador	*Trajano emperador de Roma*, J. González (ed.), Roma, 2000
Transylvanian Review	*Transylvanian Review*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca
Travel and Geography	*Travel and Geography in the Roman Empire*, C. Adams, R. Laurence (ed.), London-New York, 2001
Tropaeum Traiani	*Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Ion Barnea (coord.), Bucureşti, 1979
Tyche	*Tyche. Beiträge zur Alte Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*, Wien
Tzetzes, Chiliades	Ioannis Tzetzae, *Historiarum variarum Chiliades.* Graece. Textum ad fidem duorum codicum Monacensium recognovit, brevi adnotatione et indicibus instruxit T. Kiessling, reimprimare Hildesheim, 1963
VDI	*Vestnik Drevnei Istorii*, Moskva
Vegetius	P. Flavius Vegetius Renatus, *Epitoma rei militaris*, edidit A. Önnerfors, Stuttgart-Leipzig, 1995
Vercingetorix et Alesia	*Vercingetorix et Alesia*, Marie-Claude Bianchini (ed.), Paris, 1994
Vitruvius	*Marcus Vitruvius Pollio, Despre arhitectură*, traducere G.M. Cantacuzino, T. Costa, Gr. Ionescu, Bucureşti 1964
Wasserversorgung II	*Die Wasserversorgung Antiker Städte*, Ph. von Zabern (ed.), Mainz am Rhein, band II, 1991
Wasserversorgung III	*Die Wasserversorgung Antiker Städte*, Ph. von Zabern (ed.), Mainz am Rhein, band III, 1994
Ziridava	*Ziridava*, Muzeul județean Arad
Živa Antika	*Živa Antika*, Skopje
ZPE	*Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik*, Bonn
ZSS	*Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*. Wien

Abrevieri instituționale

INMI	Institutul Național al Monumentelor Istorice, Bucureşti
MCDR	Muzeul Civilizației Daco-Romane, Deva
MNIR	Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti
MNIT	Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca

Sarmaţii - aliaţii dacilor în războaiele contra Romei

Vitalie Bârcă

După cum este bine cunoscut, sarmaţii au reprezentat una din principalele forţe politice şi militare din stepele nord-pontice şi cele de la est de Don de-a lungul mai multor secole. Ei au jucat un rol important şi în istoria spaţiului de la est de Carpaţi din primele secole d.Chr. Începând cu secolul I d.Chr. sarmaţii au constituit, alături de geto-daci, cu care au coabitat pe teritoriile est-carpatice şi s-au influenţat reciproc[1], principala forţă politico-militară din regiune şi o barieră în faţa expansiunii romane.

Realităţile arheologice databile în secolul I - începutul secolului II d.Chr.[2] sunt confirmate şi de către sursele literare şi epigrafice asupra cărora ne şi vom opri in rândurile de mai jos.

Astfel, una din primele relatări care fixează ciocnirirea dintre sarmaţi şi romani la Dunăre apare în *Istoria romană* a lui Dio Cassius. Din paginile acesteia aflăm că în anul 16 î.Chr. consulul L. Tarius Rufus a respins şi alungat în stânga Dunării pe sarmaţii care trecuseră acest fluviu şi atacaseră posesiunile romane[3].

Acelaşi autor ne relatează că, în perioada revoltei din Pannonia şi Dalmaţia, A. Caecina Severus[4], comandantul armatei romane din Moesia, care lupta în anul 6 d.Chr. împotriva ilirilor şi pannonilor, *„s-a reîntors în Moesia, unde năvăliseră dacii şi sarmaţii”*[5]. La rândul său, Florus, referindu-se la evenimentele din primii ani ai secolului I d.Chr.[6], ne relatează că a avut loc o campanie militară romană, condusă de Cn. Cornelius Lentulus[7], împotriva sarmaţilor la Dunăre[8]. Pericolul permanent din partea sarmaţilor, la începutul secolului I d.Chr., este relatat de Ovidiu, care, fiind exilat la Tomis (anii 8-18 d.Chr), îi menţionează pe sarmaţi ca pe o prezenţă stabilă la Dunărea de Jos încă din primul deceniu al secolului I d.Chr.[9]

Datorită repetatelor atacuri efectuate la începutul secolului I d.Chr. în stânga Dunării de către geţi şi sarmaţi, L. Pomponius Flaccus (viitor legat al Moesiei din anul 18 sau 19 d.Chr.[10]), a exercitat o comandă la Dunărea de Jos, iar graţie măsurilor luate, cumplita râpă a Dunării a devenit

---

[1] Pentru relaţiile dintre geto-daci şi sarmaţi vezi Bârcă 2002, 103-150; Bârcă 2002a, 45-97.

[2] În acest sens Bârcă 2006.

[3] Cassius Dio LIV, 20, 3.

[4] Primul *legatus Augusti pro praetore* al Moesiei cunoscut (Cassius Dio LV, 29, 3).

[5] Cassius Dio LV, 30, 4.

[6] Nu se ştie exact anul când a avut loc evenimentul.

[7] Cnaeus Cornelius Lentulus general roman, consul în anul 14 î.Chr., a condus celebra campanie împotriva dacilor (cf. Tacitus, *Anale,* IV, 44; *Res Gestae…*, V, 30, 47-49, *apud* FHDR I, 269; Florus, *Bellum Dacicum*, II, 28, 19, *apud* FHDR I, 527).

[8] Florus, *Bellum Sarmaticum*, II, 29, 20, *apud* FHDR I, 527.

[9] Cf. Ovidiu, *Tristele*, I, 5, 62, I, 8, 40, II, 198, III, 3, 6, III, 3, 63, III, 10, 5, III, 10, 34, IV, 1, 94, IV, 8, 15-16, IV, 10, 109-110, V, 1, 13, V, 7, 13, V, 7, 56, V, 12, 58; *Ponticele*, I, 2, 45, I, 2, 58, I, 2, 77, I, 2, 112, I, 3, 59-60, I, 5, 49-50, II, 7, 72; *Ibis*, 637. Etnonimul sarmatic este menţionat de către Ovidiu de 31 de ori.

[10] Tacitus, *Anale*, II, 66, 1-2.

sigură[11]. În anul 15 d.Chr., când este menționat primul guvernator consular, în persoana lui C. Poppaeus Sabinus (*prorogator Popaeo Sabino provincia Moesia additis Achaia et Macedonia*)[12], a avut loc, probabil, organizarea provinciei Moesia[13]. Ea era administrată, la început, împreună cu celelalte două provincii, de acelaşi guvernator[14]. Abia în timpul domniei împăratului Claudius cele trei provincii vor fi despărțite din punct de vedere administrativ[15]. Cu toate acestea, incursiunile sarmaților în posesiunile romane, fără a avea aceeaşi intensitate, au continuat. O relatare importantă în acest sens avem în cartea dedicată împăratului Tiberius, din lucrarea *Viețile Cezarilor* a lui Suetonius. Astfel, dintr-un pasaj aflăm că atunci când a abandonat problemele statului[16], Moesia a fost devastată de către daci şi sarmați[17].

În perioada domniei împăratului Claudius poziția romanilor la sudul Dunării se întăreşte substanțial odată cu transformarea Thraciei în provincie romană, anul organizării acestei noi provincii (46 d.Chr) fiind transmis de Eusebius[18].

În aceste împrejurări, izbucneşte un nou conflict, de data aceasta pentru tronul Bosporului, între frații Mithridates III şi Cotys, care au implicat în acest conflict şi pe sarmații siraci şi aorşi[19]. Acest eveniment a fost unul local în istoria Bosporului, el atingând regiunea Kuban şi teritoriul din estul Mării Azov. Conflictul în care siracii şi aorşii au luptat unii împotriva altora a fost doar un episod în lanțul evenimentelor. În realitate, mişcarea unor grupuri de sarmați spre vest a avut mai multe cauze, una dintre ele (poate cea mai importantă) a fost presiunea alanilor din est.

[11] Ovidiu, *Ponticele*, IV, 9, 75-80.

[12] Tacitus, *Anale*, I, 80, 1; Stein 1940, 18.

[13] Asupra datei de întemeiere a acestei provincii au fost emise mai multe ipoteze, care situează acest moment între anii 13-11 î.Chr. şi 15 d.Chr (cf. Syme 1971, 50-51). Este neîndoielnic faptul, confirmat de sursele literare, că organizarea limitată a teritoriului viitoarei provincii Moesia a premers pe cea administrativă (Benea 1983, 18). Instalarea temporară a unor unități militare romane în vestul Moesiei s-a petrecut încă din anii 16-11 î.Chr. (Syme 1971, 46), iar în anii 6-9 d.Chr. este menționat A. Caecina Severus în calitate de *legatus Augusti pro praetore exercitus* din Moesia (Cassius Dio LV, 30, 4). Tot în această perioadă s-a creat un comandament militar având ca nucleu teritoriul dintre văile Timocului şi Moravei, condus de un *praefectus civitatium Moesiae et Treballiae* (CIL, V, 1838). După unii autori afirmația lui Appian că moesii n-au fost supuşi la tribut înainte de domnia lui Tiberius (Appian, *Iliria*, 30, 86, *apud* FHDR I, 569) indică faptul că abia acum provincia Moesia ar fi fost constituită din punct de vedere juridic.

[14] Tacitus, *Anale*, VI, 39, 3 menționează că C. Poppaeus Sabinus a guvernat timp de 24 de ani cele mai mari provincii, iar Cassius Dio (LVIII, 25, 4) notează că a guvernat cele două Moesii şi Macedonia pe toată durata domniei lui Tiberius.

[15] Benea 1983, 21. Apărarea Moesiei a fost încredințată în această perioadă legiunilor a *IV Scytica* şi a *V Macedonica* (Patsch 1932, 144).

[16] În anul 26 d.Chr. împăratul a plecat la Capri.

[17] Suetonius, *Tiberius*, 41.

[18] Eusebius, *Chronicon*, 180, 12-13. Pe baza acestui pasaj se considera posibilă înglobarea teritoriului cuprins între Dunăre şi Marea Neagră provinciei Moesia. În realitate, aşa cum s-a demonstrat deja (Suceveanu 1971, 105-122; Suceveanu 1979, 47-59), există prea puține elemente concrete care să probeze modificări substanțiale ale statutului acestui teritoriu în anul 46 d.Chr (Suceveanu 1971, 115; Suceveanu 1991, 271-274). Din datele care ne stau la dispoziție rezultă că structurile administrative romane s-au impus, pe teritoriul Dobrogei, pe parcursul mai multor etape, ceva mai târziu (Suceveanu 1992, 64). Organizarea propriu-zisă a acestui teritoriu (*redactio in formam provinciae*), cel mai probabil, s-a petrecut în perioada lui Vespasian (cf. Suceveanu 1971, 115 sqq.; Suceveanu 1977, 21 sqq.; Suceveanu 1992, 64).

[19] Tacitus, *Anale*, XII, 15-21.

Cert este că, după încheierea acestui conflict în spațiul de la vest de Nipru, şi-au făcut apariția aorşii.

Aşezarea aorşilor în această regiune la mijlocul sec. I d.Chr. nu a fost singulară. Tot în aceeaşi perioadă, în spațiul nord-pontic s-a deplasat o hoardă de nomazi din est[20]. Cert este că piesele de proveniență estică dintr-o serie de morminte din spațiul nord şi nord-vest pontic (Kovalevka-Sokolova Mogila, Trojany, Kozyrka, Vesnjanoe, Kamova Mogila, Cvetny, Hruşca, Mocra, Mihajlovka, sau cele de la Porogi, etc)[21], precum şi anumite elemente inovatoare, cât şi semnele de tip tamga, ne indică faptul că o parte dintre aceştia erau alani[22].

Aşadar, atât realitățile arheologice cât şi izvoarele literare şi cele epigrafice, asupra cărora ne vom opri în paginile următoare, confirmă pentru mijlocul - a doua treime a secolului I d.Chr. o nouă aşezare a triburilor sarmatice. După cum vom vedea din izvoarele scrise, inclusiv alanii – cauza principală a acestui proces – au atins gurile Dunării în al treilea sfert al secolului I d.Chr.

Aşezarea sarmaților în spațiul nord-vest pontic corespunde cu extinderea granițelor romane până la Dunărea de Jos. Această vecinătate a „asigurat” lumii romane existența la granițele sale a unui vecin şi duşman redutabil, care şi-a făcut simțită prezența din plin pe tot parcursul secolului I d.Chr. şi începutul celui următor.

[20] Vezi în acest sens Skripkin 1990, 206-209; Skripkin 1996, 162 sqq.; Simonenko, Lobaj 1991, 74-75. D. A. Mačinskij susținea că mormintele cu defuncții depuşi pe diagonală sunt reflectarea arheologică a mişcării aorşilor spre vest, iar A.S. Skripkin le consideră, pe baza unor agrumente arheologice solide, pe bună dreptate, ca fiind alanice (cf. Skripkin 1990, 184-185, 218-219; Skripkin 1992, 27-28; Skripkin 1996, 165-166). Acest punct de vedere este împărtăşit, atunci când vorbeşte de mormintele de acest tip din nordul Mării Negre, de A.V. Simonenko (Simonenko 1999a, 128). Dacă lucrurile stau aşa, atunci aceste date arheologice confirmă relatările lui Seneca şi Pliniu cel Bătrân în ceea ce priveşte prezența alanilor în nordul Mării Negre. Totodată, ele permit să se vorbească si de două valuri de mişcare a aorşilor şi alanilor spre vest, unul simultan, când s-au mutat independent unii de alții, şi altul în care avem de-a face cu o hoardă alano-aorsă (Simonenko 1999a, 316). Nu se exclude ca în componența sau chiar în fruntea acestei hoarde să fi fost regii Farzoios şi Inismeos (Simonenko, Lobaj 1991, 74-75; Simonenko 1992, 158 sqq.; Simonenko 1999a, 316). În urma analizei monedelor aparținând lui Farzoios şi Inismeos, precum şi a ariei lor de răspândire (cf. Karyškovskij 1982, 66-82; Karyškovskij 1982a, 6-28), s-a ajuns la concluzia că aceştia au fost conducătorii unui grup sarmatic din spațiul nord-vest pontic (Karyškovskij 1988, 108-115) sau că granițele regatului acestora era cuprins între Nipru şi Nistru (Vinogradov 1994, 168, nota 98), pentru care Olbia a bătut monedă din aur şi argint cu numele lor pe ele în anii 60 - sfârşitul anilor 70 d.Chr. pentru Farzoios, şi sfârşitul anilor 70 - începutul anilor 80 d.Chr. pentru Inismeos (Karyškovskij 1982, 66-82; Karyškovskij 1982a, 6-28; Karyškovskij 1988, 108-115, 119. Vezi şi Anohin 1989, 58-70), considerați de cercetători ca fiind aorşi (Simonenko, Lobaj 1991, 74, 75; Simonenko 1992, 158 sqq.; Krapivina 1993, 146-147; Vinogradov 1994, 167-169; Zubar’ 1994a, 218-222) ori siraci (Rusjaeva 1989, 192-193; Rusjaeva 1995, 24-36). S.A. Jacenko susține că în cadrul acestui grup de nomazi o parte erau alani care s-a uunit cu aristocrația aorsă, ajungând astfel pentru o perioadă scurtă de timp în nordul Mării Negre (Jacenko 1993a, 86). Într-o lucrare recentă S.A. Jacenko consideră ca Farzoios a fost rege aors (Jacenko 2001, 48-49). M.B. Ščukin este de părerea că la ora actuală este greu de atribuit apartenența la un anume trib sarmatic a celor doi regi, afirmând că aceştia puteau fi atât alani cât şi aorşi ori siraci (Ščukin 1992, 120-121; Ščukin 1995, 177). Acest punct de vedere a fost exprimat şi de noi (Bârcă 1997, 974) iar recent lui i s-a alăturat şi A.V. Simonenko (Simonenko 1999a, 316). A.S. Scripkin consideră că apartenența regilor Farzoios şi Inismeos la tribul aorşilor este discutabilă, fiind posibile şi alte variante (Skripkin 1990, 208; Skripkin 1996, 168). Demonstrația acestui autor înclină spre ideea apartenenței alanice a regilor Farzoios şi Inismeos (cf. Skripkin 1996, 160-168).

[21] Vezi pentru descoperirile de piese de proveniență chinezească şi central-asiatică din mediul sarmatic nord pontic la A.V. Simonenko (Simonenko 2003, 45-65).

[22] Pentru toate elementele inovatoare de proveniență central-asiatică din mediul sarmatic vezi la S.A. Jacenko (Jacenko 1993, 60-72).

Pentru secolul I d.Chr. mişcarea triburilor samatice poate fi sesizată cel mai bine în *Istoria Naturală* a lui Pliniu cel Bătrân, care îi menţionează în spaţiul nord-pontic pe sarmaţii roxolani, aorşi, hamaxobi şi alani[23]. La acelaşi autor, în nordul Mării Negre sunt menţionaţi şi sarmaţii siraci[24]. Aceştia, potrivit lui Pliniu, locuiesc toată fâşia numită „Drumul lui Ahile”[25], adică teritoriul din stânga Niprului de Jos. Alături de aorşi şi siraci, Pliniu cel Bătrân îi menţionează printre noii veniţi în nordul Mării Negre pe alani, care au constituit cauza principală a mişcării sarmaţilor spre vest[26].

Dovadă a unei mişcări globale (*mutatis mutandis*) a sarmaţilor spre vest este şi aşezarea sarmaţilor iazigi în Câmpia Pannonică. Potrivit lui Tacitus, în anul 50 d.Chr. iazigii l-au sprijinit cu cavaleria lor pe Vannius în lupta acestuia cu suebii[27]. În altă lucrare a aceluiaşi autor se relatează că Germania este separată de gali, reţi şi panoni prin fluviile Rin şi Dunăre, de sarmaţi şi de daci prin teama pe care o au aceştia unii faţă de alţii[28].

---

[23] Pliniu cel Bătrân IV, 80, *apud* FHDR I, 403. Pliniu ne relatează: „*De acolo înainte, în general, sunt în adevăr triburi de sciţi, totuşi regiunile apropiate de ţărm au fost ocupate de diferite populaţii, când de geţi, numiţi de romani daci, când de sarmaţi, numiţi de greci sauromaţi, şi dintre ei de hamaxobi sau de aorşi, când de sciţi degeneraţi şi născuţi din sclavi sau de troglodiţi, apoi de alani şi de roxolani, iar în părţile de mai sus, între Dunăre şi Pădurea Hercinică, până la lagărele de iarnă de la Carnuntum din Pannonia şi la hotarele de acolo cu germanii; câmpiile şi şesurile sunt stăpânite de sarmaţii iazigi, iar munţii şi pădurile de daci împinşi de primii până la râul Pathissus*”.

[24] Acest trib sarmatic, potrivit izvoarelor antice (cf. Strabon XI, 5, 7; Pomponius Mela, *De Chorographia*, I, 114, *apud* Latyšev 1904, 119), locuia în stepele regiunii Kuban şi nordul Caucazului, unde vestigiile lor sunt bine cunoscute datorită cercetărilor arheologice efectuate de-a lungul timpului. Monumentele arheologice aparţinând siracilor sunt destul de expresive, iar ca trăsătură esenţială orientarea defuncţilor pe latitudine (preponderent spre vest). Mormintele cu defuncţii orientaţi spre vest sau est sunt rarisime în spaţiul nord şi nord-vest pontic în toate etapele culturii sarmatice. Mai mult decât atât, ele nu lasă nici impresia unor complexe tipice siracilor. În ceea ce priveşte siracii nord-pontici, menţionaţi de Pliniu, ţinem să precizăm că la ora actuală nu cunoaştem morminte pe care să le putem atribui cu certitudine acestora. Acest fapt indică fie că relatarea lui Pliniu cel Bătrân este eronată, fie că, odată aşezaţi în nordul Mării Negre, aceşti siraci şi-au pierdut trăsăturile specifice lor.

[25] Pliniu cel Bătrân IV, 83.

[26] Tot Pliniu cel Bătrân îi menţionează pe aorşi şi în regiunea Mării Caspice (Pliniu cel Bătrân VI, 48), în aceiaşi zonă unde îi menţionase şi Strabon (Strabon XI, 5, 8). În ceea ce priveşte informaţiile din această carte, se consideră pe bună dreptate (Vinogradov 1994, 165; Bârcă 1997, 960), că în ea este reflectată o realitate istorică care duce la concluzia că o parte a aorşilor au rămas pe locurile vechi de locuire unde sunt localizaţi mai târziu de către Ptolemeu (Ptolemeu VI, 14, 9-10, 13), care a folosit, probabil, intens, opera lui Pliniu cel Bătrân (Vinogradov 1994, 165). Alte surse au fost, foarte probabil, guvernatorii Moesiei Flavius Sabinus şi Tiberius Plautius Silvanus, ale căror legiuni s-au luptat cu triburile sarmatice (Vinogradov 1994, 165). Potrivit lui Ptolemeu (83-161 d.Chr.), Sarmaţia Europeană este locuită de roxolani, hamaxobii, aorşi şi alani (Ptolemeu III, 5, 7-10, *apud* FHDR I, 539-541). În altă parte a lucrării sale, acelaşi autor îi menţionează pe aorşi şi alanorşi în legătură cu Sciţia, care se afla după muntele Imaem (Ptolemeu VI, 14, 9-10, 13), adică în zona Volgăi de Jos şi vestul Mării Caspice. Alanii sunt menţionaţi ca locuitori al teritoriului nord-pontic în prima jumătate a secolului II d.Chr. şi de către Dionisiu Periegetul, care atunci când descrie Istrul, relatează că: „*În partea sa dinspre miazănoapte, se întind numeroase triburi, până la intrarea lacului Maeotic; germani, sarmaţi, celţi şi bastarni, ţara imensă a dacilor, alanii cei viteji, taurii care locuiesc pe fâşia* [numită] «Alergarea lui Ahile», o regiune lungă şi îngustă până la gura lacului Maeotic însuşi” (Dionisiu Periegetul, *Descrierea Pământului*, 302-307, *apud* FHDR I, 529).

[27] Tacitus, *Anale* XII, 29-30.

[28] Tacitus, *Germania*, 1, 1.

În legătură cu modul şi perioada în care au ajuns în teritoriul dintre Dunăre şi Tisa, opiniile sunt împărțite[29]. Trebuie însă menționat că în urma analizei vestigiilor iazige timpurii s-a ajuns la concluzia că acestea nu sunt mai vechi de a doua jumătate a secolului I d.Chr[30]. Această situație indică faptul că sarmații iazigi şi-au făcut apariția în acest spațiu, cel mai probabil, cu puțin timp înainte de anul 50 d.Chr.

Cert este că, la o simplă comparație dintre aşezarea triburilor sarmatice din *Geografia* lui Strabon cu cea din lucrarea lui Pliniu cel Bătrân, se poate remarca că în perioada când a fost scrisă *Istoria Naturală* situația etno-politică din nordul Mării Negre se schimbase substanțial. Astfel, dacă la Strabon iazigii sunt aşezați undeva între Nistru şi Nipru, roxolanii între Nipru şi Don, iar aorşii şi siracii între Don, Marea Azov şi Marea Caspică, atunci la Pliniu cel Bătrân aorşii se află undeva în nord-vestul Mării Negre, alături de o parte dintre roxolani. Aceştia sunt urmați de alani siraci şi roxolani. Iazigii, în schimb, sunt menționați ca populând Câmpia Pannonică, unde sunt atestați şi de către Tacitus. O parte a aorşilor au rămas şi în teritoriile vechi de locuire, unde mai târziu îi fixează, după cum am arătat, Ptolemeu. Ei sunt parțial independenți, parțial amestecați cu alanii sub denumirea de alanorşi. În vechile arii de locuire au rămas şi o bună parte a siracilor. O dovadă în acest sens sunt atât descoperirile arheologice[31], cât şi cele câteva mențiuni ale siracilor în izvoare epigrafice din secolele I-II d.Chr[32].

Alături de aorşi şi siraci, Pliniu cel Bătrân îi menționează printre noii veniți în nordul Mării Negre pe alani, care au constituit cauza principală a mişcării sarmaților spre vest.

Pentru prima dată alanii sunt menționați în nordul Mării Negre de către Seneca. Acesta, în lucrarea sa *Tieste*, face o relatare scurtă, dar interesantă: „*Istrul care dă putință de fugă sălbaticilor alani*”[33]. Pe baza acestui pasaj se consideră că se poate vorbi de o prezență efectivă a unui grup de alani în nord-vestul Mării Negre în a doua jumătate a secolului I d.Chr., care au rămas aici în urma incursiunilor de la Dunărea de Jos[34]. Mai mult decât atât, se crede că alanii rămaşi fie s-au amestecat cu aristocrația aorsă[35], fie au rămas aici ca un grup separat[36]. Deşi este cert că pentru această perioadă marea majoritate a alanilor locuiau cu precădere în stepele de la est de Don, este evident că în urma procesului de mişcare a sarmaților spre vest un grup de alani a pătruns şi în nordul şi nord-vestul Mării Negre. Probabil că primii alani care au ajuns în teritoriul nord şi nord-

---

[29] Astfel, A. Mócsy sugera o legătură între acțiunile lui Cn. Cornelius Lentulus şi aducerea iazigilor (Mócsy 1974, 37). Într-o lucrare mai veche acelaşi autor susținea că iazigii au apărut în Câmpia Pannonică la sfârşitul deceniului al doilea al secolului I d.Chr (Mócsy 1954). J.J. Wilkes aprecia că iazigii au ajuns în Câmpia Pannonică, fie spre sfârşitul domniei lui Augustus, fie prin anii 17-20 d.Chr (Wilkes 1983, 259). C. Daicoviciu consideră că iazigii au venit aici în jurul anului 20 d.Chr., chemați din motive politice de romani (Daicoviciu 1960, 264). Acest punct de vedere este susținut şi de S. Dumitraşcu (Dumitraşcu 1993, 72-76). C. Opreanu înclină şi el spre idea că iazigii au fost aduşi între Dunăre şi Tisa cu sprijinul romanilor în jurul anului 20 d.Chr (Opreanu 1994, 194; Opreanu 1998, 31). Gh. Bichir (Bichir 1976, 209) şi I.H. Crişan (Crişan 1977, 279) sunt de părere că iazigii pătrund în număr mare în câmpia dintre Dunăre şi Tisa în timpul lui Tiberius (cca. 20 d.Chr). Un punct de vedere diametral opus a fost exprimat de către D. Benea ,care este de părerea că iazigii au ajuns în Câmpia Pannonică în urma unei pătrunderi lente, fără amestec roman, în prima jumătate a secolului I d.Chr (Benea 1996, 115).

[30] Ščukin 1989, 76-77.

[31] Cf. Ždanovskij, Marčenko 1988, 42-56; Arheologija SSSR 1989, 249-251; Marčenko 1996.

[32] KBN, nr. 142, 1237.

[33] Seneca, *Thyestes*, 629-630, *apud* FHDR I, 371.

[34] Skripkin 1986, 91; Skripkin 1996, 160-168; Jacenko 1993a, 83, 85-86.

[35] Jacenko 1993a, 86.

[36] Skripkin 1996, 160-168.

vest pontic au reprezentat un grup foarte puternic din punct de vedere militar[37]. Dovadă a prezenţei alanilor în spaţiul amintit este atât relatarea lui Pliniu cel Bătrân[38], care îi menţionează pe alani imediat după aorşii din spaţiul nord-vest pontic, cât şi faptul că Seneca, care a fost profesorul şi un foarte apropiat al împăratului Nero, cunoştea foarte bine situaţia reală din acea perioadă. Un argument în acest sens îl constituie şi mormintele cu trăsături estice, care îşi fac apariţia în acest teritoriu începând cu mijlocul secolului I d.Chr. şi se deosebesc radical de restul mormintelor sarmatice din nordul şi nord-vestul Mării Negre. O trăsătură caracteristică a acestora este mobilierul funerar foarte bogat care are în componenţa sa piese de factură estică (podoabe realizate în stil animalier ce au paralele în arta bactriană, arme de paradă, oglinzi, inclusiv chinezeşti, vase din metale preţioase, cazane din bronz cu toarte zoomorfe, etc). Printre elementele caracteristice alanilor sunt considerate înmormântările principale din tumuli, gropile dreptunghiulare de mari dimensiuni cu defuncţii depuşi de-a lungul pereţilor sau gropile pătrate cu defuncţii depuşi pe diagonală. Au putut aparţine alanilor şi mormintele cu nişă, dar şi o parte a mormintelor cu gropi dreptunghiulare obişnuite, care au avut o largă răspândire pe toată durata istoriei sarmaţilor[39]. Nu în ultimul rând, trebuie menţionat că inclusiv semnele de tip tamga au fost vehiculate cu precădere de către alani. Ei au fost şi cei care au contribuit cel mai mult la răspândirea lor în stepele Europei de Est.

Printre mormintele aparţinând aristocraţiei alanice timpurii din spaţiul nord-vest pontic se numără cele de la Kovalevka (Sokolova Mogila)[40], Trojany[41], Kozyrka[42], Vesnjanoe[43], Hruşca, Mocra (T 2 M 2), Mihajlovka (T 3 M 3), dar şi cele de la Porogi[44].

Alanii sunt menţionaţi pentru această perioadă şi de Lucan[45], care ne relatează că alanii sunt un popor războinic, care mult timp s-a opus romanilor şi că trăiesc dincolo de Dunăre[46].

Fără a avea vreo legătură cu spaţiul nord şi nord-vest pontic, alanii sunt menţionaţi în această perioadă de Flavius Josephus[47], Valerius Flaccus[48] şi Suetonius[49]. Fără a preciza locul unde se află, alanii sunt menţionaţi în a doua jumătate a secolului I d.Chr. şi de către Marţial[50].

---

[37] Nu este exclus ca acest grup de alani să-şi fi impus într-un timp foarte scurt dominaţia politică şi asupra altor sarmaţi din regiune.

[38] Pliniu cel Bătrân IV, 80.

[39] În acest sens Raev 1989, 116-117; Skripkin 1990, 207-209, 217-218.

[40] Kovpanenko 1986, 66-72, 127, fig. 70-73.

[41] Grosu 1990, 61.

[42] Simonenko 1999b, 106-118.

[43] Simonenko 1997, 389-407.

[44] Bârcă 2006.

[45] În unul din pasajele operei sale *Pharsalia*, Lucan îi menţionează pe veşnic războinicii alani la porţile Caspiei (Lucan, *Pharsalia*, VIII, 215-225, *apud* Latyšev 1949a, 324-325). Vezi analiza asupra veridicităţii şi importanţei acestui pasaj la Vinogradov 1963, 163.

[46] Lucan, *Scholia Varia*, VIII, 223, *apud* Latyšev 1949a, 334.

[47] Josephus Flavius VII, 7, 4, *apud* Latyšev 1947, 277 („*…triburile alanilor sunt o parte a sciţilor ce locuiesc în jurul Tanais-ului şi lacului Meotic*”).

[48] Valerius Flaccus VI, 40-47, *apud* Latyšev 1949a, 344. Vezi analiza asupra veridicităţii acestui pasaj la Vinogradov 1963, 163.

[49] Suetonius, *Domitianus*, 2, 2. Vezi şi la Ambrosius, *De excido urbis Hierosolymitanae*… V, 1, *apud* Latyšev 1949c, 234. În acest sens v. şi Cassius Dio LXVI, 15. Despre alani şi politica estică a lui Vespasian vezi la Halfmann 1986, 39-50.

[50] Marţial, *Epigrame*, VII, 30, 2, 6, *apud* Latyšev 1949a, 352-355.

Probabil, despre alani şi nu despre albani este vorba şi în Istoriile lui Tacitus din care aflăm că Nero a recrutat şi trimis numeroase unități din Germania, Britania şi Illyricum spre Porțile Caspice pentru războiul împotriva albanilor, dar le-a întors din drum pentru a înăbuşi răscoala lui Vindex[51]. În legătură cu expediția cu care amenința Nero, Pliniu cel Bătrân explică că aceasta a fost pregătită nu spre Porțile Caspice ci spre Porțile Caucaziene (*Caucasiae portae*) cele care duc prin Hiberia la sarmați[52], unde după cum se ştie nu locuiau albani, ci alani[53].

D.A. Mačinskij a ajuns la concluzia că alanii şi-au făcut apariția în stepele nord-pontice în perioada dintre anii 50-65 d.Chr., venind din stepele de dincolo de Marea Caspică. Tot el a remarcat faptul că o mare parte a autorilor antici îi separă pe alani de restul sarmaților[54]. În urma unei analize minuțioase, A.S. Skripkin[55] consideră că apariția în stepele Europei de Est a bogatelor morminte sarmatice cu gropi dreptunghiulare de mari dimensiuni, cu un mobilier funerar bogat, format din piese estice, sunt în strânsă legătură cu schimbările care au început să aibă loc la începutul secolului I d.Chr. Aceste noi elemente din cadrul ritului funerar şi culturii materiale servesc, în opina autorului, la distingerea culturii sarmatice mijlocii, care a fost la bază una alanică. Decalajul în timp dintre începutul culturii sarmatice mijlocii (începutul sec. I d.Chr) şi primele mențiuni despre alani (începutul celei de-a doua jumătăți a sec. I d.Chr) este explicat prin faptul că, de la apariția alanilor în stepele Europei de Est şi până la menționarea lor în paginile lucrărilor autorilor antici a trecut, aşa cum de obicei se întâmpla, o perioadă de timp, dar şi prin faptul că fixarea exactă a anilor când alanii şi-au făcut apariția în spațiul de la vest de Volga nu poare fi stabilită[56]. O certitudine este însă că centrul politic al noii uniuni de triburi sarmatice, în frunte cu alanii, a devenit pentru mai mult timp regiunea Donului de Jos, unde se şi concentrează partea cea mai semnificativă a bogatelor morminte aristocratice[57]. Un grup de alani însă, după cum rezultă din relatările autorilor antici şi realitățile arheologice, a pătruns şi în spațiul nord şi nord-vest pontic, unde a rămas alături de celelalte triburi sarmatice[58]. O altă realitate este că venirea alanilor în stepele Europei de Est a dus la supunerea treptată a celorlalte triburi sarmatice, fapt confirmat de relatarea foarte clară a lui Ammianus Marcellinus: „*…încetul cu încetul, ca perşii, ei şi-au impus numele şi asupra populațiilor din jur pe care le-au biruit*”[59].

Cert este că, în stadiul actual al cunoştințelor, putem doar afirma că mormintele cu evidente trăsături estice, din spațiul nord şi nord-vest pontic, din intervalul cronologic cuprins între mijlocul secolului I d.Chr. - începutul secolului II d.Chr., sunt în cea mai mare parte probabil alanice. Mai mult decât atât, este evident că piesele de origine chinezească şi central-asiatică şi-au făcut apariția la sarmați, inclusiv la sarmații din spațiul nord şi nord-vest pontic, odată cu venirea alanilor, care utilizau aceste artefacte cu mult înainte de a ajunge în aceste teritorii.

---

[51] Tacitus, *Istorii*, I, 6, 2. Vezi analiza acestei probleme la Lysenko 2002, 95 sqq.

[52] Pliniu cel Bătrân VI, 40.

[53] Vezi o analiza în acest sens la Vinogradov 1963, 163-164.

[54] Mačinskij 1974, 127, 132.

[55] Skripkin 1990, 214.

[56] Skripkin 1990, 214-215.

[57] Cf. Skripkin 1990, 215. Pentru aceste morminte vezi Raev 1986; Bespalyj 1992, 175-191; Prohorova, Guguev 1992, 142-161; Mordvinceva, Sergackov 1995, 114-124.

[58] A.V. Simonenko considera că nu se poate vorbi despre alani în nordul Mării Negre în a doua jumătate a secolului I d.Chr. şi că nomazii care au venit din est la mijlocul secolului I d.Chr. şi s-au aşezat în spațiul nord-vest pontic au fost aorşii (Simonenko, Lobaj 1991, 74; Simonenko 1987, 56; Simonenko 1992, 161-162).

[59] Ammmianus Marcellinus XXXI, 2, 13.

***

O altă grupă de izvoare, dar tot din categoria celor scrise, sunt cele epigrafice. Doar câteva la număr (pentru problematica în cauză), în care însă sunt pomenite triburile sarmaților, ele îmbogățesc substanțial imaginea asupra procesului expansiunii sarmaților spre vest.

Una din sursele care face referire la sarmații din spațiul nord-vest pontic este placa de marmură fixată pe mausoleul familiei Plautinilor de la Ponte Lucano, de lângă Tibur[60]. Această fastuoasă inscripție a fost redactată între anii 74-79 d.Chr. şi face o trecere în revistă a activității lui Tiberius Plautius Silvanus Aelianus în calitatea sa de legat al provinciei Moesia între anii 57/ 60-67 d.Chr[61].

Una din primele acțiuni ale lui Tiberius Plautius Silvanus ar fi cea referitoare la mutarea în dreapta Dunării a 100.000 de transdanubieni (r. 9-13). Vasile Pârvan afirma despre aceştia: *„Sunt toți nomazi, căci îi vedem duşi nu în calitate de oaste biruită, ci de popor în stare de migrație, fiecare trib cu toți ai lui, copii şi femei şi cu şefii respectivi".* Tot el afirmă că *„ei sunt o populație amestecată bastarno-sarmato-getică din nordul gurilor Dunării*"[62]. C. Patsch vedea şi el în transdanubieni pe roxolani, bastarni şi daci, ce erau presați dinspre răsărit de sarmați[63]. M.B. Ščukin este de părerea că transdanubienii erau cei ce căutau refugiu din cauza presiunii sarmaților din est[64]. La rândul său, D. M. Pippidi considera că este vorba de crearea unui spațiu de siguranță prin strămutarea populației din câmpia munteană[65], afirmație cu care nu putem fi de acord în condițiile în care la hotarul dintre secolele I î.Chr.-I d.Chr. se constată arheologic încetarea locuirii în aproape toate aşezările getice din această zonă. P. Canole şi R. D. Milns afirmă că cei 100.000 de transdanubieni sunt dintre toate populațiile care puteau plăti pentru a se aşeza în Imperiul Roman[66]. Se mai consideră că strămutarea transdanubienilor nu este legată de spațiul dintre Nipru şi Dunăre, ci de activitatea lui Aelianus în provincia Moesia[67]. Cert este că scopul acestei acțiuni era în principal de natură economico-fiscală, aşa cum rezultă din rândul 11 al inscripției tiburtine, în care se menționează că ei au fost primiți în Imperiu „ca tributari" (*ad praestanda tributa*). Rezultatele acestei acțiuni sunt relatate în rândurile 25-26, din care aflăm că Aelianus a fost cel dintâi care, prin trimiteri masive de grâu din această provincie, a uşurat aprovizionarea populației din Roma: *„primus ex ea provincia magno tritici annonam p(opuli) R(omani) adlevavit*"[68].

O altă realizare semnificativă a fost reprimarea intențiilor agresive ale sarmaților (*motus orientem Sarmatarum*, r.13), în împrejurări asupra cărora nu ni se dau multe amănunte, precizându-se doar că operațiunea plină de succes ar fi fost săvârşită când o parte din armata Moesiei a fost trimisă pentru a susține expediția din Armenia: (...) *„quamuis parte*(m) *magna*(m) *exercitus ad*

---

[60] CIL XIV, 3608.

[61] Pârvan 1926, 103; Stein 1940, 28-31; Condurachi 1958, 119-130; Pippidi 1967, 287-301; Suceveanu 1971, 112-120; Suceveanu 1977, 20-22; Vogel-Weidemann 1982, 407; Canole, Milns 1983, 186; Gostar, Lica 1984, 44-49; Karyškovskij, Kleiman 1985, 91; Zubar 1988, 20; Zubar' 1994, 26-27; Leschhorn 1993, 76.

[62] Pârvan 1926, 104, nota 1.

[63] Patsch 1932, 165. Aceeaşi opinie au Daicoviciu 1960, 290-291 şi Bogdan Cătăniciu 1997, 28-29.

[64] Ščukin 1989, p.79; Ščukin 1989a, 44.

[65] Pippidi 1967, 305 sqq. Aceeaşi opinie are şi Bogdan Cătăniciu 1997, 28. Em. Condurachi susținea că transdanubienii erau geți şi că Aelianus a procedat la fel ca şi Aelius Catus, la o evacuare parțială a teritoriului get (Condurachi 1958, 125).

[66] Canole, Milns 1983, 186.

[67] Simonenko, Lobaj 1991, 87.

[68] Cf. Pippidi 1967, 309.

misisset"[69]. În urma analizei acestor rânduri s-a ajuns la concluzia că expediția împotriva călăreților stepei trebuie să fi avut loc în vara-toamna anului 62 d.Chr.[70], când din armata Moesiei de trei legiuni, o legiune, a V-a Macedonica, se găsea de mai multe luni în Orient, cu misiunea de a întări forțele angajate în conflictul cu parții[71]. Toate aceste măsuri au contribuit la creşterea prestigiului Romei. Rezultatul imediat al acțiunii este redat în următoarele rânduri ale inscripției tiburtine, de unde aflăm că T. Plautius Silvanus „*a adus regi, până atunci necunoscuți ori duşmani poporului roman, pe malul Dunării pe care-l păzea [in ripam quam tuebatur], spre a-i pune să se închine steagurilor romane; a trimis înapoi regilor bastarnilor şi roxolanilor pe fiii lor prinşi ori luați înapoi de la duşmanii lor, iar regelui dacilor pe frați; de la unii dintre ei a luat în schimb ostatici*"[72]. Această acțiune este distinctă de transplantarea celor 100.000 de transdanubieni în provincie. Totodată, localizarea acestor acțiuni de politică externă sunt distincte şi se efectuează în zone diferite, primul în provincie, al doilea în *ripa*, organisme deosebite din moment ce despre primul ni se spune că îl conducea în mod legal (*praefuit*), în timp ce asupra celei de-al doilea nu se exercita decât o acțiune de protecție (*quam tuebatur*), în *Ripa Thraciae*, adică zona de la est de Dimum, care nu era integrată în provincia Moesia, dar care se afla sub control roman[73].

V. Pârvan observa că teatrul operațiunilor e în Basarabia, sau cel mult în Moldova de miazăzi, şi că întreaga orientare a activității lui Aelianus a fost îndreptată spre nord-est[74]. Tot el observa că de lupte propriu-zise e foarte puțin vorba şi că mai degrabă a fost o demonstrație de forță pe malul stâng al Dunării de Jos[75]. Într-o altă manieră prezintă lucrurile C. Patsch, care credea că roxolanii, bastarnii şi dacii au fost atacați de sarmații din est, luându-le ostatici şi obligându-i pe aceştia să li se asocieze[76]. Acelaşi autor era de părerea că Aelianus ar fi înfrânt pe năvălitori, redând libertatea prizonierilor la care se face aluzie în inscripție, răsturnând astfel sistemul de alianță[77]. De asemenea, D. M. Pippidi considera că *motum orientem Sarmatarum compressit* se referă la înăbuşirea de către romani a unei amenințări care punea în primejdie hotarele provinciei Moesia[78]. Acelaşi autor spunea că „*nimic nu dovedeşte că atacul sarmaților din est ar fi vizat în primul rând pe bastarni şi pe daci*", şi credea că prin *Sarmatae* avem a înțelege roxolanii[79].

În contextul politicii romane din această perioadă, ne simțim obligați să atragem atenția asupra unor detalii care au o importanță majoră în sensul acestei discuții. Ținem să precizăm că întreaga acțiune a lui Aelianus a fost îndreptată împotriva acelor sarmați care nici într-un caz nu erau aceiaşi cu roxolanii[80]. Credem că folosirea denumirii de sarmați vrea să evidențieze faptul că este vorba de alte neamuri sarmatice decât roxolanii. Unii cercetători văd în sarmații ce aveau

[69] CIL XIV 3608, r. 14-15; Pârvan 1926, 103; Pippidi 1967, 311.

[70] Cf. Pippidi 1967, 311; Suceveanu 1977, 21; Ščukin 1989, 80; Vinogradov 1994, 166. O părere diferită privitoare la acțiunile contra sarmaților au N. Gostar şi V. Lica, care consideră că acestea au avut loc în anul 66 sau 67 d.Chr (Gostra, Lica 1984, 49-50).

[71] Cf. Pippidi 1967, 311 cu toată bibliografia.

[72] Pârvan 1926, 103; vezi şi la Pippidi 1967, 312; Gostar 1979, 129-136.

[73] Suceveanu 1971, 112-113.

[74] Pârvan 1926, 103.

[75] Pârvan 1926, 103.

[76] Patsch 1932, 165.

[77] Patsch 1932, 165.

[78] Pippidi 1967, 313.

[79] Pippidi 1967, 313.

[80] Opinia că sarmații nu erau aceeaşi cu roxolanii este susținută şi de către Conole, Milns 1983, 187; Bârcă 1997, 963.

intenții agresive pe iazigi în alianță cu aorşii, ori pe aorşi singuri[81], iar alții pe urgi sau pe iazigi, care au efectuat un raid din regiunea Ciscarpatică[82]. Există şi opinia că aceştia au putut fi siraci[83], dar şi alani[84]. În urma analizei inscripției tiburtine M.B. Ščukin a ajuns la concluzia că sarmații ce aveau intenții agresive erau supuşii lui Farzoios, iar prin revolta, mişcarea acestora, trebuie să înțelegem însăşi înființarea acelui „regat" cu o vădită tentă antiromană[85]. Acelaşi autor consideră că au existat două coaliții: romanii susținuți de bastarni, daci şi roxolani, iar războiul a fost dus împotriva sarmaților şi a sciților[86]. Autorul nu precizează mai exact apartenența etnică a sarmaților lui Farzoios, afirmând că aceştia puteau fi atât alani cât şi aorşi ori siraci[87]. Cert este că în inscripție se spune clar că Aelianus „*a adus regi, până atunci necunoscuți nouă ori duşmani poporului roman, pe malul Dunării*"[88]. Or, din câte ştim din informațiile autorilor antici, dar şi din descoperirile arheologice, roxolanii nu puteau fi acei necunoscuți din simplul motiv că aceştia locuiau încă din prima jumătate a secolului I d.Chr. în apropierea hotarelor romane. Mai mult decât atât, faptul că regelui roxolanilor i-au fost înapoiați fiii denotă că aceştia aveau o relație specială cu romanii şi că nu puteau fi acei sarmați care s-au ridicat împotriva romanilor. Erau bine cunoscuți de către romani, fie ca aliați, fie ca duşmani, şi sarmații aorşii şi siraci. Ținând cont de mişcarea triburilor sarmatice spre vest, relatările autorilor şi realitățile arheologice, credem că *regii necunoscuți* şi *sarmații a cărui intenție agresivă a fost reprimată* sunt, cel mai probabil, alani.

În ceea ce priveşte mijloacele pe care le-a folosit Aelianus pentru a-şi atinge țelul, în opinia lui D. M. Pippidi ele au fost de ordin militar, fără să excludă, însă, negocierile diplomatice, în urma cărora regii barbari să lege cu romanii relații de bună vecinătate[89]. Se mai consideră că acțiunile de politică externă ale legatului Moesiei au fost rezolvate prin mijloace diplomatice[90]. Închinarea regilor în fața steagurilor romane este interpretată ca un semn al loialității unor clienți vechi sau noi, de unde se deduc clauzele unui tratat anterior, pe care l-au avut aceştia cu romanii, în virtutea căruia au fost ajutați să-şi recapete frații şi fiii de la duşmanii lor[91], probabil acei inamici necunoscuți nouă, care au fost aduşi pe malul Dunării[92].

---

[81] Conole, Milns 1983, 187.

[82] Vinogradov 1994, 168.

[83] Rusjaeva 1989, 192; Rusjaeva 1995, 24-36; Vinogradov 1994, 168.

[84] Patsch 1940, 165; Jacenko 1993a, 83; Skripkin 1996, 168; Bârcă 2002, 108; Bârcă 2002a, 62; Lysenko 2002, 111-112.

[85] Ščukin 1989a, 45.

[86] Ščukin 1989, 80; Ščukin 1989a, 45.

[87] Ščukin 1992, 120-121; Ščukin 1995, 177. Acest punct de vedere a fost exprimat şi de noi (Bârcă 1997, 974), iar recent lui i s-a alăturat şi A.V. Simonenko (Simonenko 1999a, 316).

[88] Pârvan 1926, 103.

[89] Pippidi 1967, 313-314.

[90] Bogdan Cătăniciu 1997, 28.

[91] Bogdan Cătăniciu 1997, 28.

[92] Petolescu 1995, 24; Bârcă 1997, 963. Întoarcerea acestor fiii şi frați se datorează faptului că aceştia erau, cel mai probabil, incluşi în sistemul de *amicitia* sau *societates*. Formula întâlnită şi folosită era cea de *amicus et socius populi Romani*, de altfel exprimată în diferite variante, dar având acelaşi sens (cf. Braund 1984, 45; Opreanu 1994, 202-203). J. Klose, într-o lucrare consacrată relațiilor dintre romani şi popoarele barbare de la Rin la Dunărea Mijlocie, a elaborat o schemă ce stabileşte patru categorii de relații cu Imperiul Roman (Klose 1934, 147): 1. State clientelare, care nu plătesc tribut Romei sau plătesc o sumă mică în schimbul unor subsidii avantajoase, oferind Romei trupe pe durata existenței tratatului; 2. unele state clientelare care obțineau sume de bani de la romani, iar în schimb ofereau ajutor militar în caz de război; 3. state ce primeau stipendii de la romani, în schimbul cărora se obligau să asigure securitatea frontierei romane; 4. state care primesc stipendii, dar se obligau doar să nu

În ceea ce privește regii necunoscuți este posibil ca Aelianus să le fi impus acestora, pe lângă restituirea prizonierilor, interzicerea apropierii de granițele romane și plata despăgubirilor. Informații despre aceste condiții în textul inscripției nu avem. Apar însă ostaticii, al căror rol era printre altele și acela de a garanta plata despăgubirilor, dar și garanția că barbarii au înțeles acordurile încheiate[93]. Oricum ar sta lucrurile, luarea de ostatici din familiile regilor sau șefilor de triburi este una din clauzele cele mai des atestate și impuse de romani barbarilor[94]. Aceștia erau oferiți în principal cu scopul de a garanta fidelitatea lor față de Imperiu, dar și de a respecta condițiile impuse. Probabil, în cazul de față ostaticii primiți de romani proveneau de la acei inamici necunoscuți, care au fost aduși pe malul Dunării să se închine steagurilor romane.

Toate aceste evenimente s-au petrecut în apropierea granițelor provinciei, în zona cursului de jos al Dunării, fapt ce rezultă și din rândurile 21-22 al inscripției tiburtine, căci așa se poate înțelege afirmația: „*per quem pacem provinciae et confirmavit et protulit*” ceea ce V. Pârvan traduce: „*astfel a statornicit el pacea provinciei și a lărgit hotarele ei*”[95]. Despre o extindere a hotarelor provinciei nu poate fi vorba. Se consideră că aceasta înseamnă o extindere a păcii[96], sau o pacificare vremelnică a ținuturilor învecinate[97]. Credem că putem înțelege în expresia de mai sus oglindirea politicii romane de extindere a hotarelor invizibile ale Imperiului[98], aceasta fiind în fond concluzia și explicarea scopului acțiunilor menționate în rândurile inscripției[99].

Guvernatorul Moesiei a acționat și în sprijinul orașului *Chersonesus*, care era asediat de sciți, obligând pe regele sciților să ridice asediul cetății (rândurile 24-25)[100].

Cert este că informațiile din această inscripție confirmă încă odată în plus pătrunderea de noi triburi sarmatice în nord-vestul Mării Negre, moment ce este sesizabil, după cum am văzut, și în izvoarele literare.

***

Un alt izvor epigrafic important pentru istoria sarmaților din spațiul nord-vest pontic, care confirmă unele informații din elogiul de la Tibur, este fragmentul de inscripție descoperit în 1984 la Mangup (Crimeea)[101]. În urma analizei textului inscripției, Ju.G. Vinogradov a ajuns la concluzia că aceasta provine de la *Olbia*[102]. Din primele rânduri ale inscripției întregite de autorul mai sus amintit, aflăm că un cetățean al Olbiei – numele lui nu este cunoscut, inscripția fiind fragmentară –, în perioada când „*o mare parte a grâului a fost distrus din cauza secetei*” trecând prin țara dușmanilor, a obținut hrană, salvând astfel poporul de la foame. Interesantă pentru noi este

întreprindă incursiuni în teritoriul roman. Același autor aprecia că prima categorie predomină în zona Rinului de la începutul secolului I d.Chr. și până la jumătatea lui, în schimb a doua și a treia se întâlnesc în special pe parcursul secolelor I-II d.Chr., în timp ce a patra se întâlnește cu precădere în secolul III d.Chr., alături de care se întâlnesc a doua și a treia categorie (Klose 1934, 147). Pentru instrumentarul diplomației imperiale față de barbari vezi la Opreanu 1998, 20-26.

93 Lica 1996, 127 cu bibliografie.

94 Vezi la Lica 1989, 40 sqq.; Lica 1996, 127-128.

95 Pârvan 1926, 103.

96 Stein 1940, 30; Vinogradov 1994, 166.

97 Pippidi 1967, 319.

98 Cf. Klose 1934, 124; Daicoviciu 1960, 292; Suceveanu 1971, 113; Bogdan Cătăniciu 1997, 28.

99 Vezi pentru ceea ce înseamnă frontieră romană la Opreanu 1998, 14-20 cu toată bibliografia.

100 În legătură cu opiniile legate de această acțiune a lui Aelianus la Karyškovskij, Klejman 1985, 91; Zubar 1988, 19-27; Zubar’, Kostromičeva 1990, 83-86; Zubar’ 1994, 26-29.

101 Sidorenko 1988, 86-87; Vinogradov 1990, 32, nota 3; Vinogradov 1994, 166-169, notele 91, 93, 95.

102 Vinogradov 1994, 166-167, notele 89, 90.

următoarea informație din inscripție, din care aflăm că el a efectuat o misiune diplomatică la guvernatorii Moesiei (Sabinus) şi Aelianus, „*bărbați mari şi demni de cea mai înaltă prețuire pentru mărinimia lor*” şi că o parte din cerințele lui au fost îndeplinite[103], obținând încă odată pâine pentru oraş.

Este foarte importantă următoarea clauză din inscripție, din care aflăm că în acel moment, când se afla în Moesia în misiune diplomatică, a început mişcarea sarmaților şi războiul. El l-a anunțat pe guvernator că ştia de situația grea şi a încheiat cu Roma o alianță[104].

Din următoarele rânduri ale inscripției care s-au păstrat aflăm că acelaşi personaj a efectuat o misiune diplomatică la Umabios şi la marii regi din Aorsia[105]. Trebuie menționat că după Umabios urma numele altui rege sau regi, dar din cauza faptului că inscripția este fragmentară, acesta nu ne este cunoscut. Cu toate acestea, o serie de cercetători (cei care îi consideră aorşi)[106] nu exclud ca, alături de Umabios, printre numele marilor regi din Aorsia să fi fost cele a lui Farzoios şi Inismeos[107]. În urma analizei acestor rânduri s-a ajuns, pe bună dreptate, la concluzia că evenimentele tulburătoare şi războiul sunt aceleaşi cu reprimarea intențiilor agresive ale sarmaților din anul 62 d.Chr. despre care se relatează în elogiul tiburtin[108]. Mai mult decât atât, amintirea țării aorşilor[109], care pentru prima dată apare în lingvistica grecilor sub termenul geografic Aorsia, cât şi numele de Umabios, dar şi expresia marii regi ai Aorsiei, dovedeşte încă odată în plus că în această perioadă avem de-a face cu o mişcare a triburilor sarmatice spre vest, producând o destabilizare a situației în zona nord-vest pontică. Astfel, avem două izvoare epigrafice, unul latinesc şi altul grecesc, care conțin informații ce se referă parțial la aceleaşi evenimente ce au avut loc în nord-vestul şi nordul Mării Negre, ambele confirmând relatările izvoarelor literare, care au surprins mişcarea sarmaților spre vest şi periclitarea posesiunilor romane.

În ceea ce priveşte pe regii Farzoios şi Inismeos[110], opiniile sunt împărțite, după cum am

---

[103] Vinogradov 1994, 167, notele 91, 92.

[104] Vinogradov 1994, 167, nota 93.

[105] Vinogradov 1994, 167-168 şi nota 96.

[106] Simonenko, Lobaj 1991, 74, 75; Simonenko 1992, 158 sqq.; Vinogradov 1994, 167-169; Zubar' 1994a, 218-222.

[107] Vinogradov 1994, 168-169; Simonenko 1999a, 304, 317.

[108] Vinogradov 1994, 167 şi nota 94.

[109] Se consideră că țara aorşilor se afla în apropiere de Dunăre şi de provincia Moesia, cât şi de Olbia, şi nu în ținuturile mult prea îndepărtate de la est de Don (Vinogradov 1994, 167; Simonenko 1999a, 304), unde sunt atestați aorşii până la mijlocul secolului I d.Chr. Deşi nu respingem acest punct de vedere, ținem să menționăm că în inscripție nu avem nici un indiciu despre locul de baştină a lui Umabios şi a poziționării geografice a teritoriului Aorsiei.

[110] Simonenko, Lobaj 1991, 74-75; Simonenko 1992, 158 sqq.; Simonenko 1999a, 316. Inițial aceşti doi regi erau considerați ca fiind sciți. Această opinie îşi are originea la A.S. Uvarov şi B. V. Kene (*apud* Karyškovskij 1982, 76), iar apoi a fost dezvoltată de către M. I. Rostovcev, care susținea că Olbia se supunea sciților târzii (Rostovcev 1918, 155-160). În a doua jumătate a sec. XX opinia că Farzoios şi Inismeos erau regi sciți a fost împărtăşită de către A. N. Zograf (Zograf 1951, 138), N. Rozanova (Rozanova 1956, 206-207), D. S. Raevskij (Raevskij 1973, 117-119) şi T. N. Vysotskaja (Vysotskaja 1979, 197). În urma unei analize minuțioase J. Karyškovs'kyj ajunge la concluzia că Farzoios şi Inismeos au fost regi sarmați (Karyškovs'kyj 1962, 102-121). Acest punct de vedere a fost susținut ulterior de către D. B. Šelov (Šelov 1975, 127) şi M.B. Ščukin (Ščukin 1982, 35), iar astăzi este acceptat de cea mai mare parte a cercetătorilor. În urma analizei monedelor aparținând lui Farzoios şi Inismeos, precum şi a ariei lor de răspândire (cf. Karyškovskij 1982, 66-82; Karyškovskij 1982a, 6-28), s-a ajuns la concluzia că aceştia au fost conducătorii unui grup sarmatic din spațiul nord-vest pontic (Karyškovskij 1988, 108-115) şi că granițele acestui regat erau cuprinse între Nipru şi Nistru (Vinogradov 1994, 168, nota 98).

menţionat, atunci când este vorba de apartenenţa lor la o anumită grupare sarmatică. Există diverse opinii şi în ceea ce priveşte relaţiile dintre sarmaţii lui Farzoios şi Inismeos cu *Olbia*, care a bătut pentru ei monedă din aur şi argint[111], dar şi cu Imperiul Roman. M.B. Ščukin susţine că aceşti regi şi-au instituit autoritatea asupra acestui oraş[112], iar baterea monedelor din aur o consideră un act politic antiroman[113]. Luând în consideraţie existenţa pe monede a monogramelor arhonţilor şi a numelui oraşului, ceea ce constituie o dovadă a păstrării structurilor de conducere a Olbiei[114], A. V. Simonenko vede în relaţiile dintre sarmaţii lui Farzoios şi *Olbia* o uniune cu o prioritate de formă a sarmaţilor[115]. Acelaşi autor[116], alături de alţi cercetători[117], susţine că politica dusă de Farzoios şi *Olbia* era una antiromană. Această stare a lucrurilor nu permite, aşa cum s-a mai menţionat[118], să se vorbească de o supunere efectivă a oraşului lui Farzoios. Este cert, de altfel, că relaţia dintre *Olbia* şi Farzoios a fost una mai complexă. Un punct de vedere este că aceşti regi au exercitat un protectorat asupra Olbiei[119], asigurându-i astfel securitatea, la fel ca şi regii sciţi cu câteva secole în urmă[120]. Nu în ultimul rând trebuie menţionată opinia că sarmaţii lui Farzoios erau mai degrabă vasali ai Romei[121], iar alianţa de protecţie dintre *Olbia* şi conducătorii Aorsiei a fost încheiată cu participarea administraţiei Moesiei[122]. V.V. Krapivina afirmă că *Olbia* şi sarmaţii lui Farzoios au fost aliaţi ai Romei, dar ca părţi separate care nu au fost legate între ele cu nici un fel de relaţii[123]. Aceiaşi autoare este de părerea că baterea monedei de aur pentru Farzoios este doar o utilizare de către el a monetăriei acestui oraş, iar acţiunea a fost permisă de Roma pentru meritele lui Farzoios faţa de aceasta[124].

---

[111] Karyškovskij 1982, 66-82; Karyškovskij 1982a, 6-28; Karyškovskij 1988, 108-115, 119. Vezi şi Anohin 1989, 58-70. Pe aversul monedelor din aur apare chipul lui Farzoios şi inscripţia ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΑΡΖΟΙΟΥ, iar pe revers vulturul cu un semn de tip tamga în ghiare şi literele ΟΛ, la care se adaugă monograma arhonţilor. Monedele de argint bătute pentru Inismeos au pe avers reprezentat chipul regelui, semnul de tip tamga şi inscripţia ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΝΕΝΣΙΜΕΩΣ sau ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΝΙCΜΕΩΣ, iar pe revers capul lui Apollo sau al zeiţei oraşului, arc, delfin, monograma arhonţilor şi inscripţia circulară ΟΛΒΙΟΠΟΛΕΙΤΕΩΝ (cf. Karyškovskij 1982, 66-82; Karyškovskij 1982a, 6-28; Anohin 1989, 64-70).

[112] Ščukin 1982, 36, 37; Ščukin 1989a, 44-45; Ščukin 1994, 212-218; Vezi referinţele bibliografice în care se susţine că Olbia a fost cucerită şi supusă cu forţa de către regele Farzoios la Karyškovskij 1982a, 23 nota 29.

[113] Ščukin 1989, 80.

[114] Cf. Karyškovskij 1982, 74.

[115] Simonenko, Lobaj 1991, 86. În urma analizei tuturor informaţiilor existente, V.V. Krapivina a constatat că nu există dovezi ale ocupării forţate a Olbiei şi supunerii directe a oraşului regilor sarmaţi Farzoios şi Inismeos (Krapivina 1993, 145-146).

[116] Simonenko, Lobaj 1991, 86.

[117] Cf. Karyškovskij 1982, 73-75; Karyškovskij 1982a, 23-24; Ščukin 1982, 36-37; Ščukin 1989, 80; Ščukin 1989a, 44-45; Simonenko, Lobaj 1991, 86.

[118] Karyškovskij 1982, 75-76; Karyškovskij 1982a, 23; Anohin 1989, 66; Somonenko, Lobaj 1991, 86.

[119] Vinogradov 1994, 168; Bârcă 1997, 972-973. V. M. Zubar' consideră că este prematur să se vorbească pentru această perioadă de un protectorat sarmatic asupra Olbiei (Zubar' 1994a, 219). Acelaşi autor susţine că sarmaţii conduşi de Farzoios erau vasali ai Romei, iar încheierea alianţei de apărare dintre aceştia şi Olbia a fost impusă de romani (Zubar' 1994a, 219).

[120] Vinogradov 1994, 168. Pentru protectoratul sciţilor asupra oraşelor greceşti vezi la Vinogradov 1994, 231-250.

[121] Vinogradov 1994, 168.

[122] Zubar' 1994a, 220.

[123] Krapivina 1993, 146.

[124] Krapivina 1993, 146. Se consideră că meritele pentru care Farzoios a primit dreptul de a bate monedă din aur constau în participarea sarmaţilor conduşi de acest rege de partea romanilor în conflictul

Fără a ne repeta asupra problemei emisiunilor monetare din aur[125], ţinem să menţionăm că opinia potrivit căreia baterea monedelor de aur de către *Olbia* pentru regele Fazoios a fost un semn de nesupunere şi sfidare a Romei nu poate fi susţinută, mai ales că aceasta nu interzicea baterea monedei de aur şi argint celor din afara Imperiului. Mai mult decât atât, nu avem date sigure că Farzoios ar fi rege al aorşilor aduşi, în opinia unora, de către romani în nord-vestul Mării Negre. Nu există dovezi certe nici că Farzoios ar fi fost vasal al Romei. De asemenea, nu se poate susţine nici punctul de vedere că romanii i-ar fi dat dreptul lui Farzoios să bată monedă de aur ca urmare a sprijinului acordat Romei. Cert este doar că Farzoios a fost rege al sarmaţilor din nord-vestul Mării Negre, care se aflau în imediata vecinătate a Olbiei.

Ţinând cont de situaţia grea care se crease în această zonă, datorită pătrunderii noilor triburi sarmatice, necunoscute, dar şi violente, evenimentele puteau evolua şi altfel. *Olbia*, înconjurată de barbari, atacată sistematic, aflîndu-se în faţa unui pericol mai mare, a apelat la regele Farzoios (care se afla în fruntea unei puternice uniuni din zonă) să asigure protecţie şi sprijin pentru apărarea oraşului. În schimbul acestui serviciu oraşul a bătut monedă de aur, care a servit la plata regelui şi a armatei lui. Nu este exclus faptul că acestor sarmaţi să li se fi asigurat şi nişte facilităţi economice în relaţia cu *Olbia*. Trebuie precizat şi faptul că această monedă nu este în nici un caz o recunoaştere a autorităţii oficiale a lui Farzoios[126].

În sfârşit, credem că regele Farzoios nu controla toate triburile sarmatice din spaţiul dintre Nipru şi gurile Dunării.

***

Remarcabila guvernare a lui *Tiberius Plautius Silvanus Aelianus* nu a reuşit să elimine pericolul sarmatic de la Dunărea de Jos. Mai mult decât atât, angajarea trupelor romane în conflictul cu parţii, până la sfârşitul anilor '60 ai secolului I d.Chr., au slăbit controlul graniţelor dunărene. Astfel, în iarna anilor 67/ 68 d.Chr. sarmaţii roxolani trec Dunărea şi măcelăresc două cohorte romane[127]. În iarna următoare, profitând de războiul civil de la Roma, după moartea lui Nero, catafractarii roxolani, în număr de 9000, jefuiesc Moesia, „*…dar din cauza sălbăticiei şi a succesului, ei erau preocupaţi mai mult de pradă decât de luptă*". Întâmplarea a făcut ca tocmai atunci să vină din Orient legiunea *III Gallica*, care alături de trupele Moesiei (la conducerea cărora se afla M. Aponius Saturninus) să contribuie la înfrângerea năvălitorilor[128]. În toamna anului 69 d.Chr, după multe decenii, au rupt tăcerea şi dacii, care au profitat de situaţia din Imperiu şi au invadat Moesia, luând cu asalt taberele de iarnă ale cohortelor şi cavaleriei auxiliare, făcându-se stăpâni pe ambele maluri ale Dunării[129]. De asemenea, în iarna anilor 69-70 d.Chr. a avut loc un nou atac sarmatic asupra Moesiei, fiind ucis însuşi guvernatorul provinciei, Fonteius Agrippa. În

romano-bosporan din anii 45-49 d.Chr (Krapivina 1993, 147), deşi se ştie că aorşii care au participat la acest conflict de partea Romei erau conduşi de regale Eunones (Tacitus, *Anale*, XII, 15-21). V.V. Krapivina nu exclude posibilitatea ca aorşii să fi fost aduşi de romani mai aproape de graniţa dunăreană cu scopul de a o întări. Tot ea este de părerea că apărarea Olbiei a fost încredinţată aorşilor lui Farzoios de către romani (Krapivina 1993, 147).

[125] În acest sens Bârcă 1997, 970-972.

[126] În ceea ce priveşte apariţia chipului lui Farzoios pe monedele unde acesta este intitulat *basileos*, nu este exclus ca acest fapt să aparţină stilului de obţinere a unor favoruri caracteristice oraşelor greceşti. Nu se poate exclude nici posibilitatea ca aceasta să fi fost o condiţie a lui Farzoios. Cert este că în acest caz monedele au servit ca mijloc de plată pentru protecţia oraşului şi indică o situaţie politică de moment. Moneda dată constituie un mijloc de propagandă, dar a fost folosită şi în scopuri economice.

[127] Tacitus, *Istorii* I, 79.

[128] Tacitus, *Istorii* I, 79.

[129] Tacitus, *Istorii* III, 46, 2.

locul acestuia este trimis Rubrius Gallus, care a reuşit cu mari eforturi să pună capăt războiului şi să restabilească ordinea[130].

În aceeaşi perioadă, sarmații iazigi, care se aflau în Câmpia Pannonică, îşi ofereau serviciile romanilor[131].

După încheierea războiului civil de la Roma, prin victoria lui Vespasian, dar şi a ieşirii în evidență a dificultăților organizării apărării de la Dunărea de Jos, s-a trecut la reorganizarea sistemului de apărare a frontierei dunărene. Aceste măsuri vor face ca Moesia să aibă o armată alcătuită din patru legiuni[132]. Tot în timpul Flaviilor va fi organizată flota dunăreană *Classis Flavia Moesica* şi se vor aduce primele unități militare auxiliare în Dobrogea[133]. În această perioadă au fost reglementate, foarte probabil, şi relațiile politico-diplomatice dintre romani şi barbarii de la Dunărea de Jos, printre care şi sarmații. Măsurile luate au fost urmate de o perioadă de linişte la hotarul dunărean al Imperiului. Această perioadă a durat până în anul 85 d.Chr., când dacii au atacat provincia Moesia şi au dat o grea lovitură romanilor. Gravitatea situației este subliniată de Tacitus, care afirmă că au fost puse în cumpănă taberele legiunilor şi chiar însăşi stăpânirea provinciilor[134].

În aceste conflicte, dintre romani şi daci, sarmații nu au participat. Nu avem atestări ale conflictelor dintre sarmații din nordul şi nord-vestul Mării Negre şi Imperiu nici în anii următori. Foarte probabil că sarmații din acest spațiu aveau încheiate "tratate" cu Imperiul de la care primeau subsidii. Doar sarmații iazigi, care locuiau în Câmpia Pannonică, au intrat în conflict cu romanii în anul 89 d.Chr., când au venit în sprijinul suebilor, devastând Pannonia[135]. Câțiva ani mai târziu, şi anume în anul 92 d.Chr., a avut loc un atac al iazigilor împotriva Moesiei Superior, soldat cu masacrarea legiunii a *XXI Rapax*. Datorită intervenției rapide a lui Domitian situația s-a ameliorat, iar iazigii au fost înfrânți[136].

Cam în aceiaşi perioadă sarmații din nord-vestul Pontului Euxin deranjau locuitorii oraşelor greceşti din regiune. Una din dovezile în acest sens avem în opera lui Dion Chrysostomos, care a vizitat *Olbia* în anul 95 d.Chr.[137]. De la el aflăm că oraşul era supus permanent atacurilor triburilor barbare şi că în împrejurimile lui se aflau sarmați şi sciți. Vorbind de Kallistratos, locuitor al Olbiei, Dion ne relatează că acesta era priceput în cele ale războiului şi că a ucis mulți sarmați, pe unii luându-i prizonieri. Tot el ne relatează că atunci când s-au strâns să-i asculte discursul, olbiopoliții erau aproape toți înarmați[138]. Deşi periodic existau situații tensionate, olbienii au încercat să creeze nişte relații de pace cu sarmații, dar nu numai. O dovadă în acest sens sunt informațiile din izvoarele epigrafice, chiar dacă din secolul II d.Chr., din care aflăm că olbiopoliții au trimis nu odată solii la sciți şi sarmați, foarte probabil pentru a preîntâmpina atacurile asupra oraşului din partea acestora[139].

[130] Josephus Flavius, *Războiul iudaic*, VII, 4, 3.

[131] Tacitus, *Istorii* III, 5, 1.

[132] Cf. Aricescu 1977, 32-45.

[133] Suceveanu 1977, 22-23; Strobel 1989, 11 sqq.

[134] Tacitus, *Agricola*, 41.

[135] Cassius Dio LXVII, 5, 2.

[136] Suetonius, *Domitianus*, 6, 1.

[137] Vinogradov 1989, 264.

[138] Dionis Chrysostomi, *Orationes*, XXXVI, 7-8.

[139] Latyšev 1887, 190; IOSPE I^2, nr. 39, 51, 54.

După zece ani de la evenimentele din anul 92 d.Chr., în care au fost implicaţi iazigii, sarmaţii roxolani, locuitori ai stepelor nord şi nord-vest pontice, au luat parte în primul război daco-roman ca aliaţi ai celor dintâi. O dovadă în acest sens sunt mai multe scene de pe Columna lui Traian[140] pe care sunt reprezentaţi călăreţii sarmaţi roxolani şi inscripţia de la Adamclisi (*Tropaeum Traiani*) unde sunt menţionaţi sarmaţii *[devicto exerc]itu D[acorum et Sarmata]rum...*[141]. Atacul dacilor şi roxolanilor a avut loc în iarna anului 101-102 d.Chr. şi a constat într-un atac al garnizoanelor romane din castrele Moesiei Inferior. Invazia coaliţiei antiromane sfârşeşte dezastruos, aceştia fiind învinşi de forţele romane conduse de Traian însuşi[142]. În urma invaziei şi luptelor din Moesia a fost luat prizonier Callidromus. Dintr-o scrisoare a lui Pliniu cel Tânăr către împăratul Traian[143], aflăm că acesta a fost sclavul lui Laberius Maximus, guvernatorului Moesiei Inferior din anii 101-102 d.Chr. Callidromus a fost luat prizonier de către Susagus şi dus la Decebal, care l-a trimis mai apoi în dar lui Pacorus, regele parţilor. Solii ce l-au dus în dar pe Callidromus regelui part au străbătut lungul drum, cel mai probabil, pe la nordul Mării Negre, prin teritoriile locuite de sarmaţii roxolani, aorşi, siraci şi alani, care mai mult ca sigur erau favorabili lui Decebal. În ceea ce-l priveşte pe Susagus acesta a fost, cel mai probabil, o căpetenie sarmată[144], a cărui nume era prea bine cunoscut împăratului pentru ca Pliniu să-i mai menţioneze rangul.

Faţă de sarmaţii roxolani, care au fost aliaţii dacilor, sarmaţii iazigi au adoptat o poziţie neutră. În acest sens sunt relevante informaţiile transmise de Cassius Dio[145], care ne lasă să înţelegem că iazigii fuseseră neutri în timpul primului război, neutralitate ce i-a favorizat pe romani[146]. O confirmare în acest sens este şi faptul că, după încheierea păcii din 102 d.Chr., Decebal i-a atacat pe iazigi ocupând un teritoriu ce le aparţinea, dar pe care Traian, la sfârşitul celui de-al doilea război, nu l-a restituit, deşi iazigii îl solicitaseră[147].

În confruntările din cel de-al doilea război daco-roman, sarmaţii roxolani nu participă. Nu este exclus ca acest fapt să se datoreze plăţii stipendiilor către aceştia de către romani în preajma celui de-al doilea război daco-roman[148]. Această politică a diplomaţiei romane a avut ca scop asigurarea neutralităţii, dar şi pentru a-i determina pe aceştia să nu întreprindă incursiuni în Imperiu.

La scurt timp de la moartea lui Traian a avut loc o răscoală a roxolanilor. Astfel, dintr-un pasaj al *Istoriei Augusta* dedicat domniei împăratului Hadrian, aflăm că acesta, auzind de răscoala sarmaţilor şi roxolanilor, a trimis înainte armatele, iar el s-a dus în Moesia, iar cu regele roxolanilor, care se plângea de micşorarea stipendiilor, după ce a cunoscut cum stau lucrurile, a stabilit legături paşnice[149]. Din acest pasaj nu rezultă clar dacă roxolanii au atacat sau nu Moesia Inferior[150]. Faptul

[140] Cf. Cichorius 1896, pl. XXII-XXIII, XXVIII, XXIX.

[141] Cf. Petolescu 1991, 54, nota 265; Petolescu 1995a, 224.

[142] Cf. Petolescu 1991, 64-66; Petolescu 1995a, 223-226.

[143] Pliniu cel Tânăr, *Ad Traianum epistolae*, 74, 1 *apud* FHDR I, 479; Pentru o analiza completă a textului acestei scrisori vezi Tudor 1956, 19-30.

[144] Cf. Tudor 1956, 21 sqq.

[145] Cassius Dio LXVIII, 10, 3.

[146] Mócsy 1974, 94 consideră că iazigii au fost aliaţii Romei.

[147] În acest sens Opreanu 1998, 47-48.

[148] Opreanu 1994, 207.

[149] Istoria Augusta, *Hadrianus*, 6, 6-8.

[150] Analizând izvoarele literare C. C. Petolescu respinge existenţa unui atac sarmat al roxolanilor (Petolescu 1993, 161-162).

că roxolanii s-au plâns de reducerea stipendiilor ar putea însemna în realitate, după cum bine s-a remarcat[151], doar teama ca noul împărat nu va continua politica lui Traian față de aceştia. Pus în fața acestei situații, Hadrian a venit în Moesia Inferior, unde a negociat cu roxolanii, se pare, noile condiții ale relațiilor cu aceştia[152]. Cert este că Hadrian a reuşit în urma negocierilor să-l transforme pe regele roxolanilor în *rex amicus populi Romani*[153]. Probabil *P. Aelius Rasparaganus, rex Roxolanorum*[154], a fost personajul cu care împăratul Hadrian a negociat relația de *amicitia*[155]. Acest lucru rezultă limpede din inscripțiile de la Pola, care îl atestă pe *P. Aelius Rasparaganus rex Roxolanorum*[156] şi pe fiul său *P. Aelius Peregrinus*, care îşi ridică, fiind încă în viață, pentru sine şi pentru *Attiae Procilliae*, fiica lui *Quintus*, pentru libertele şi urmaşii lor, monumente funerare[157]. După cum bine s-a remarcat, cetățenia romană acordată de către împăratul Hadrian regelui roxolanilor şi fiului acestuia reprezintă una din cele mai mari recompense pe care le putea obține un *rex amicus* pentru serviciile făcute Imperiului Roman[158]. Nu se ştie exact cât a durat acest "tratat" dintre roxolani şi Imperiul Roman, dar se poate spune că evenimentele au avut loc, probabil, în primăvara anului 118 d.Chr[159]. În ceea ce priveşte prezența regelui şi fiului său în Imperiu, aceasta indică, cum bine s-a remarcat, că aceştia au fost la un moment dat alungați din „țara" lor de o grupare rivală antiromană[160]. Oricum, este cert că sarmații au constituit şi pe întreg parcursul secolului II d.Chr., ca şi în secolul precedent, un pericol major pentru Imperiul Roman. O dovadă în acest sens este şi prezența sarmaților printre neamurile barbare care au conspirat şi atacat Imperiul pe vremea lui Marcus Aurelius[161].

[151] Opreanu 1998, 52.

[152] Principală pârghie a acestor negocieri au constituit-o în opinia lui C. Opreanu tot stipendiile (Opreanu 1994, 207).

[153] Opreanu 1994, 207; Opreanu 1998, 53.

[154] CIL V, 32.

[155] Vaday 1977, 27-31; Opreanu 1994, 207; Opreanu 1998, 53; Opreanu 1998a, 62.

[156] CIL V, 32.

[157] CIL V, 33.

[158] Braund 1984, 39; Opreanu 1998, 53; Opreanu 1998a, 62.

[159] Opreanu 1998, 52. Dan Ruscu consideră că sosirea împăratului Hadrian la Dunărea de Jos trebuie plasată la sfârşitul anului 117 d.Chr (Ruscu 2003, 90).

[160] Wilkes 1983, nota 108; Opreanu 1994, 207.

[161] Istoria Augusta, *Marcus Aurelius*, 22, 1.

Die Sarmaten - Verbündete Der Daker In Den Kriegen Gegen Rom

- Zusammenfassung -

Es ist wohlbekannt, dass die Sarmaten mehrere Jahrhunderte lang eine der wichtigsten politischen und militärischen Kräfte in den nordpontischen Stepen und jenen östlich des Don bildeten. Sie spielten auch in der Geschichte des ostkarpatischen Raumes in den ersten Jahrhunderten n.Chr. eine bedeutende Rolle. Beginnend mit dem 1.Jh. n.Chr. bildeten die Sarmaten zusammen mit den Geto-Dakern, mit denen gemeinsam sie die ostkarpatischen Gebiete bewohnten und sich gegenseitig beeinflussten, die wichtigste politisch-militärische Kraft der Gegend und ein Hindernis für die römische Expansion.

Dio Cassius berichtet, dass der Konsul consulul L. Tarius Rufus im Jahre 16 v.Chr. die Sarmaten, die den Fluss überquert und die römischen Gebiete angegriffen hatten, zurückschlug und auf das linke Donauufer verjagte. Dieser Bericht hält einerseits eines der ersten Treffen zwischen Sarmaten und Römern fest, andererseits erwähnt er die Sarmaten in den letzten Jahren v. Chr. weit im Westen.

Derselbe Autor berichtet, dass während des Aufstandes in Pannonien und Dalmatien A. Caecina Severus, der Befehlshaber der römischen Armee in Moesien, der im Jahre 6 n.Chr. gegen die Illyrier und Pannonier kämpfte, nach Moesien zurückkehrte, wo die Daker und Sarmater eingefallen waren. Seinerseits zeigt Florus, der sich auf die Ereignisse in den ersten Jahren des 1.Jh. n.Chr. bezieht, dass ein römischer Feldzug unter Cn. Cornelius Lentulus gegen die Sarmaten an der Donau geführt wurde. Die ständige Gefahr seitens der Sarmaten zu Beginn des 1.Jh. n.Chr. wird von Ovidius beschrieben, der die Sarmaten als eine konstante Präsenz an der unteren Donau bereits im ersten Jahrzehnt des 1.Jh. n.Chr. beschreibt.

Wegen der ständigen Angriffe, die zu Beginn des 1.Jh. n.Chr. am linken Donauufer von den Dakern und Sarmaten unternommen wurden, erhielt L. Pomponius Flaccus ein Kommando an der unteren Donau; dank der Maßnahmen, die er ergriff, wurde das schreckliche Donauufer wieder sicher.

Die sarmatischen Einfälle in römisches Land wurden, wenn auch mit geringerer Intensität, auch in den folgenden Jahren fortgesetzt. Einen bedeutenden Bericht in diesem Sinne gibt es in dem Kaiser Tiberius gewidmeten Buch in Suetons Leben der Cäsaren. So erfährt man aus einer Stelle, dass Moesien, als er die Staatsgeschäfte aufgab, von den Dakern und Sarmaten verwüstet wurde.

Gewiss ist es, dass die Angaben der antiken Quellen über die Zeit am Ende des 1.Jh. v. Chr.- Anfang des 1.Jh. n.Chr. eine Zunahme des Druckes der Sarmaten auf die östlichen Grenzen des Reiches, aber auch ihr sehr schnelles Vorrücken nach Westen festhalten.

Das Niederlassen der Sarmaten im nordwestpontischen Bereich entspricht der Ausdehnung der römischen Grenzen bis zur unteren Donau. Diese Nachbarschaft beschaffte der römischen Welt einen schlimmen Feind, der sich im Laufe des gesamten 1.Jh. n.Chr. und dem Anfang des nächsten voll spürbar machte.

Für das 1.Jh. n.Chr. kann die Bewegung der sarmatischen Stämme am besten in Plinius d. Ä. Naturalis historia verfolgt werden, die im nordpontischen Bereich die Sarmaten, Roxolanen, Aorsen, Alanen (4, 80) und Siraken (4, 83) erwähnt. Außer den Aorsen und Siraken nennt Plinius unter den Neuankömmlingen im Norden des Schwarzen Meeres auch die Alanen, die die Hauptursache der Bewegung der Sarmaten nach Westen darstellten. Die Alanen werden für diese Zeit und Gegend auch von Seneca und Lucan erwähnt.

Einen Beweis für die globale Bewegung der Sarmaten nach Westen bildet auch die Niederlassung der iazygischen Sarmaten in der Pannonischen Tiefebene, wo sie wahrscheinlich kurz vor 50 n.Chr. eintrafen.

Eine der Quellen, die sich auf die Sarmaten in nordwestpontischen Bereich bezieht, ist die Tiburtiner Inschrift, die die Laufbahn des Tiberius Plautius Silvanus Aelianus umfasst, darunter sein Amt als Legat der Provinz Moesien zwischen 57/ 60 - 67 n.Chr.

Im Zusammenhang der römischen Politik dieser Zeit müssen einige Details hervorgehoben werden, die besondere Bedeutung aufweisen. Es muss präzisiert werden, dass die gesamte Tätigkeit des Aelianus auf Sarmaten ausgerichtet war, die keinesfalls Roxolanen waren. Wir sind der Ansicht, dass die Benutzung der Bezeichnung "Sarmaten" zu unterstreichen beabsichtigt, dass es sich um andere sarmatische Völkerschaften als die Roxolanen handelt. Übrigens wird in der Inschrift deutlich gesagt, dass Aelianus "bis dahin uns unbekannte oder dem römischen Volke feindliche Könige an das Donauufer brachte". Soweit aus den Informationen antiker Autoren, aber auch aus archäologischen Funden bekannt ist, konnten die Roxolanen nicht jene Unbekannten sein, aus dem einfachen Grund, dass sie bereits seit der ersten Hälfte des 1.Jh. n.Chr. in der Nähe der römischen Grenzen lebten. Mehr noch, die Tatsache, dass dem Roxolanenkönig die Söhne zurückgeschickt wurden, zeigt, dass die Roxolanen eine spezielle Beziehung zu den Römern hatten und dass sie nicht jene Sarmaten sein konnten, die sich gegen die Römer erhoben. Den Römern wohlbekannt, sowohl als Verbündete als auch als Feinde, waren auch die aortischen und sirakischen Sarmaten. In Anbetracht des sarmatischen Zuges nach Westen, der Berichte der Autoren und der archäologischen Gegebenheiten, sind wir der Ansicht, dass die unbekannten Könige und die Sarmaten, deren aggressive Absichten zunichte gemacht wurden, wahrscheinlich die Alanen waren.

All diese Ereignisse fanden in der Nähe der Provinzgrenzen statt, am unteren Donaulauf, denn so ist der Ausdruck "*per quem pacem provinciae et confirmavit et protulit*".zu verstehen. Wir sind der Ansicht, diesem Ausdruck die Widerspiegelung der römischen Politik der Ausweitung der unsichtbaren Grenzen des Reiches entnehmen zu können. Denn dies sind im Grunde die Schlussfolgerung und die Erklärung des Zweckes der Tätigkeiten, die in der Inschrift beschrieben werden.

Sicher ist, dass die Angaben dieser Inschrift noch einmal das Eindringen neuer sarmatischer Stämme in das Nordwestgebiet des Schwarzen Meeres bestätigen, das auch in den literarischen Quellen festgehalten wurde.

Eine weitere epigraphische Quelle ist das 1984 in Mangup (Krim) entdeckte Inschriftfragment. Die Untersuchung des Textes ergab, dass der Stein von *Olbia* stammt. Aus der Inschrift erfährt man, dass ein Bürger Olbias einen diplomatischen Auftrag zu den Statthaltern Moesiens (Sabinus) und Aelianus übernahm. Während er sich auf diesem diplomatischen Auftrag in Moesien befand, begannen die Bewegung der Sarmaten und der Krieg. Er unterrichtete den Statthalter, dass ihm die schwierige Situation bekannt war und schloss ein Bündnis mit Rom.

Aus den darauffolgenden erhaltenen Zeilen der Inschrift ist zu erfahren, dass dieselbe Person auch einen diplomatischen Auftrag zu Umabios und den Großkönigen Aorsiens übernahm.

Diese Ereignisse und der Krieg sind dieselben wie die Unterdrückung der aggressiven Absichten der Sarmaten im Jahre 62 n.Chr., die in der Tiburtiner Inschrift erwähnt werden. Mehr noch, die Erwähnung des Landes der Aorser, sowie der Name Umabios, aber auch der Ausdruck Großkönige Aorsiens, beweisen noch einmal, dass wir es in dieser Zeit mit einer Bewegung der sarmatischen Stämme nach Westen zu tun haben, die eine Destabilisierung der Lage im nordwestpontischen Gebiet verursachte.

Der bemerkenswerten Statthalterschaft des Tiberius Plautius Silvanus Aelianus gelang es nicht, die sarmatische Gefahr an der unteren Donau auszuschalten. So überqueren die roxolanischen Sarmaten

im Winter 67/68 n.Chr. die Donau und vernichten zwei römische Kohorten. Im nächsten Winter plündern die roxolanischen Kataphraktare, 9000 an der Zahl, Moesien, vom Bürgerkrieg in Rom nach dem Tode Neros profitierend. Im Herbst 69 n.Chr. konnten es sich die Daker wegen der Lage im Reiche ebenfalls leisten, Moesien anzugreifen. Im Winter 69-70 n.Chr. fand ein neuer sarmatischer Angriff auf Moesien statt, selbst der Statthalter der Provinz, Fonteius Agrippa, wurde getötet. An seine Stelle wurde Rubrius Gallus geschickt, dem es mit großer Mühe gelang, den Krieg zu beenden und Ordnung wiederherzustellen.

Nach dem Ende des Bürgerkriegs in Rom durch den Sieg Vespasians, aber auch wegen der Schwierigkeiten in der Organisierung der Verteidigung an der unteren Donau wurde das Verteidigungssystem an der Donaugrenze umorganisiert. In dieser Zeit wurden sehr wahrscheinlich auch die politisch-diplomatischen Beziehungen zwischen Römern und Barbaren an der unteren Donau geregelt, darunter auch die Sarmaten. Die ergriffenen Maßnahmen führten zu einer friedlichen Zeitspanne an der Donaugrenze des Reiches. Diese dauerte bis zum Jahre 85 n.Chr., als die Daker die Provinz Moesien angriffen und den Römern schwere Schläge zufügten. Der Ernst der Lage wird von Tacitus hervorgehoben, der behauptet, dass die Lager der Legionen und selbst die Herrschaft über die Provinzen in Gefahr waren.

An diesen Konflikten zwischen Römern und Dakern nahmen die Sarmaten im nord- und nordwestpontischen Bereich nicht teil. Auch für die folgenden Jahre gibt es keine Zeugnisse für Kämpfe mit den Sarmaten in diesen Gebieten. Sehr wahrscheinlich hatten diese Sarmaten "Verträge" mit dem Reich, von dem sie Subsidien erhielten. Nur die iazygischen Sarmaten, die die Pannonische Tiefebene bewohnten, hatten Konflikte mit den Römern zwischen 89 und 92 n.Chr.

Zehn Jahre nach den Ereignissen von 92 n.Chr., an denen auch die Iazygen teilhatten, nahmen die roxolanischen Sarmaten, die die nord- und nordwestpontischen Steppen bewohnten, am ersten dakisch-römischen Krieg als Verbündete der Daker teil. Einen Beweis in diesem Sinne bilden mehrere Szenen auf der Trajanssäule, in denen roxolanische Reiter dargestellt werden (XXXI-XXXIII), sowie die Inschrift von Adamclisi (*Tropaeum Traiani*), in der die Sarmaten erwähnt werden [*devicto exerc]itu D[acorum et Sarmata]rum.* Der Angriff der Daker und Roxolanen fand im Winter 101-102 n.Chr. statt und bestand in einem Angriff auf die römischen Garnisonen in den Lagern Niedermoesiens. Die Invasion der antirömischen Kräfte endet katastrophal, der Sieg gehört den römischen Truppen unter dem Kommando von Trajan persönlich.

Zum Unterschied von den roxolanischen Sarmaten, die mit den Dakern verbündet waren, nahmen die iazygischen Sarmaten eine neutrale Haltung ein. In diesem Sinne sind die Informationen Cassius Dios aufschlussreich, der angibt, dass die Iazygen im ersten Kriege neutral waren, was für die Römer von Vorteil war.

An den Kämpfen des zweiten dakisch-römischen Krieges nahmen die roxolanischen Sarmaten nicht teil. Es ist nicht ausgeschlossen, dass dies auf die Bezahlung von Stipendien seitens der Römer vor dem zweiten dakisch-römischen Krieg zurückzuführen ist. Diese Maßnahme der römischen Diplomatie bezweckte die Versicherung ihrer Neutralität, aber auch die Verhinderung der Roxolanen, Angriffe auf das Reich auszuüben.

Bibliografie

Ammianus Marcellinus – Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, Bucureşti 1982.

Anohin 1989 – V. A. Anohin, *Monety antičnyh gorodov Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja*, Kiev.

Arheologija SSSR 1989 – Arheologija SSSR. *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja*, Moskva.

Aricescu 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti.

Bârcă 1997 – V. Bârcă, Considerations Concerning the Political History of Sarmatians in the North-West of Black Sea in the First century AD, *Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daciens (= ActaMP* 21), Zalău, 1997, 935-979.

Bârcă 2002 – V. Bârcă, Das Eindringen der Sarmaten an der unteren und mittleren Donau und ihre Beziehungen zu den Geto-Daker (1.Jh. v. Chr. – 1.Jh. n.Chr.), *Interrregionale und Kulturelle*, 103-150.

Bârcă 2002a – V. Bârcă, Pătrunderea sarmaților la Dunărea de Jos şi de Mijloc şi relațiile cu geto-dacii (sec. I a.Chr. – sec. I p.Chr.), *EphN* 12, 45-97.

Bârcă 2006 – V. Bârcă, *Istorie şi civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr. – începutul sec. II p.Chr.)*, Cluj-Napoca.

Benea 1983 – D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca.

Benea 1996 – D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timişoara.

Bespalyj 1992 – E.I. Bespalyj, Kurgan sarmatskogo vremeni u g. Azova, *SA* 1, 175-191.

Bichir 1976 – Gh. Bichir, Relațiile dintre sarmați şi geto-daci până la sfârşitul secolului I e.n., *SCIVA* 27, 2, 203-214.

Bogdan Cătăniciu 1997 – I. Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman sec. I-III p.Chr.*, Alexandria.

Braund 1984 – D. Braund, *Rome and the Friendly King. The Character of the Client Kingship*, London-Canberra.

Cassius Dio – Cassius Dio, *Istoria romană*, I-III, Bucureşti, 1973-1985.

Cichorius 1896 – C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin.

Condurachi 1958 – Em. Condurachi, Tib. Plautius Aelianus şi strămutarea transdanubienilor în Moesia, *SCIV* 9, 1, 119-130.

Conole, Milns 1983 – P.C. Conole, R.D. Milns, Neronian Frontier Policy in the Balkans: The Career of Ti.Plautius Silvanus, *Historia* 32, 183-200.

Crişan 1977 – I.H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*, Bucureşti.

Daicoviciu 1960 – C. Daicoviciu, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 255-341.

Dionis Chrysostomi – Dionis Chrysostomi, *Orationes*, Edidit Guy de Budé, vol. II, 1919.

Dumitraşcu 1993 – S. Dumitraşcu, *Dacia apuseană (teritoriul dacilor liberi din vestul şi nord-vestul României în vremea Daciei romane)*, Oradea.

Gabuev 1999 – T.A. Gabuev, *Rannjaja istorija alan (po dannym pis'mennyh istočnikov)*, Vladikavkaz.

Gabuev 2000 – T.A. Gabuev, Proishoždenie alan po dannym pis'menyh istočnikov, *VDI* 3, 2000, 50-62.

Gostar 1979 – N. Gostar, Dacorum fraturm în isncripția lui Tib.Plautius Silvanus Aelianus (CIL XIV, 4126 = I.L.S. 986 = Inscr.Italiae, IV, 12, 125), *Pontica* XII, 129-137.

Gostar, Lica 1984 – N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iaşi.

Grosu 1990 – V.I. Grosu, *Hronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Kišinev.

Halfmann 1986 – H. Halfmann, Die Alanen und die Römische ostpolitik unter Vespasian, *Epigrafica Anatolica* 8, 39-50.

Interrregionale und Kulturelle – Interrregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v.Chr. - 1. Jahrtausend n.Chr.*)*, A. Rustoiu, A. Ursuțiu (ed.), Cluj-Napoca, 2002.

IOSPE I^2 – B. Latyschev, *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, Petropoli, 1916.

Istoria Augusta – Istoria Augusta, Bucureşti, 1971.

Jacenko 1993 – S.A. Jacenko, Alanskaja problema i central'noaziatskie elementy v kul'ture kočevnikov Sarmatii rubeža I-II vv. n. e., *PAV* 3, 60-72.

Jacenko 1993a – S.A. Jacenko, Alany v Vostočnoj Evrope v seredine I - seredine IV vv. n. e. (Localizacija i političeskaja istoria), *PAV* 6, 83-88.

Jacenko 2001 – S.A. Jacenko, *Znaki - tamgi iranojazyčnyh narodov drevnosti i rannego srednevekov'ja*, Moskva.

Josephus Flavius, *Războiul iudaic* – Flavius Josephus, *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, Bucureşti, 1999.

Josephus Flavius, *Antichități iudaice* – Flavius Josephus, *Antichități iudaice*, I, Bucureşti, 1999, II, Bucureşti, 2003.

Karyškovs'kyj 1962 – P.J. Karyškovs'kyj, Z istorii greko-skifs'kih vidnosin u Pivnično-Zahidnomu Pričornomor'i (Pro monety cariv Farzoja ta Inensimeja, karbovani v Ol'vii), *AP URSR* 11, 102-121.

Karyškovskij 1982 – P.O. Karyškovskij, O monetah carja Farzoja, *Arheologičeskie pamjatniki Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 66-82.

Karyškovskij 1982a – P.O. Karyškovskij, Ol'vija i Rim, *Pmajatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-Zapodnom Pričernomor'e*, Kiev, 6-28.

Karyškovskij 1988 – P.O. Karyškovskij, *Monety Ol'vii*, Kiev.

Karyškovskij, Klejman 1985 – P.O. Karyškovskij, I. B. Klejman, *Drevnij gorod Tira*, Kiev.

KBN – *Korpus Bosporskih nadpisej*, Moskva-Leningrad, 1965.

Klose 1934 – J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und am der Donau. Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlichen Stellung im 1. Und 2. Jahrhundert* n.Chr., Breslau.

Kovpanenko 1986 – G.T. Kovpanenko, *Sarmatskoe pogrebenie I v. n. e. na Južnom Buge*, Kiev.

Kozenkova 1980 – V.I. Kozenkova, Komplex sarmatskogo vremeni iz stanicy Novotitarovskoj (Krasnodarskij kraj), *Severnyj Kavkaz v drevnosti i v srednie veka*, Moskva, 72-91.

Krapivina 1993 – V.V. Krapivina, *Ol'vija. Material'naja kul'tura I-IV vv. n. e.*, Kiev.

Krapivina 1994 – V.V. Krapivina, Pro etničnyj sklad naselennja Ol'vii v perši stolittja novoi ery, *Arheologija (Kiev)* 2, 123-129.

Kuznecov 1992 – V. A. Kuznecov, *Očerki istorii alan*, Vladikavkaz.

Latyšev 1887 – V.V. Latyšev, *Issledovannie ob istorij i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vij*, Sankt-Petersburg.

Latyšev 1904 – V.V. Latyšev, *Scythica et Caucasica – Izvestija drevnih pisatelej*, *grečeskih i latinskih o Skifij i Kavkaze*, II, Sankt-Petersburg.

Latyšev 1947 – V.V. Latyšev, Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze, *VDI* 4, 171-289.

Latyšev 1949 – V.V. Latyšev, Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze, *VDI* 1, 185-293.

Latyšev 1949a – V.V. Latyšev, Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaz*e, VDI* 2, 271-356.

Latyšev 1949b – V.V. Latyšev, Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze, *VDI* 3, 206-308.

Latyšev 1949c – V.V. Latyšev, Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze, *VDI* 4, 227-305.

Leschhorn 1993 – W. Leschhorn, *Äntike Aren*, Stuttgart.

Lica 1989 – V. Lica, Die dakischen Geisel im Römischen Reich, *StCl* 26, 35-44.

Lica 1996 – V. Lica, Relațiile Imperiului cu dacii în timpul Flavienilor, *EphN* 6, 113-121.

Lucan – Lucain, *La guerre civile (La Pharsale)*, I-II, Paris, 1926-1929.

Lysenko 2002 – N.N. Lysenko, Alanskii pohod Nerona, *NAV* 5, 95-116.

Mačinnskij 1974 – D.A. Mačinskij, Nekotorye problemy etnogeografij Vostočnoevropejskih stepei vo II v. do n.e. - I v. n.e., *ASGE* 16, 122-132.

Marčenko 1996 – I.I. Marčenko, *Siraki Kubani (po materialam kurgannyh pogrebenij Nižnej Kubani)*, Krasnodar.

Mócsy 1954 – A. Mócsy, K voprosu o periodizacii rannesarmatskoj epohi, *ActaArchHung* 4, 115-128.

Mócsy 1974 – A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston.

Mordvinceva, Sergackov 1995 – V.I. Mordvinceva, I.V. Sergackov, Bogatoe sarmatskoe pogrebenie u stancii Berdija, *RA* 4, 114-124.

Opreanu 1994 – C.H. Opreanu, Neamurile barbare de la frontierele Daciei romane şi relațiile politico-diplomatice cu Imperiul, *EphN* 4, 193-220.

Opreanu 1998 – C.H. Opreanu, *Dacia romană şi barbaricum*, Timişoara.

Opreanu 1998a – C.H. Opreanu, Criza militară şi politică de la Dunărea de Jos din anii 117-119 p. Ch. Urmări asupra relațiilor dintre Dacia şi lumea barbară, *EphN* 8, 61-80.

Ovidiu – P. Ovidius Naso, *Tristele*, *Ponticele*, Bucureşti, 1962.

Patsch 1932 – C. Patsch, *Beiträge zur Völkerunde von Südosteuropa*, V/1, Wien.

Pârvan 1926 – V. Pârvan, *Getica. O proistorie a Daciei*, Bucureşti.

Petolescu 1991 – C.C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, Bucureşti.

Petolescu 1993 – C.C. Petolescu, Varia Daco-Romana (XVII). Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius, *Thraco-Dacica* 14, 1-2, 159-162.

Petolescu 1995 – C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei Romane*, Bucureşti.

Petolescu 1995a – C.C. Petolescu, La victoire de Trajan en Mésie Inférieure, *Thraco-Dacica* 16, 1-2, 223-226.

Pippidi 1967 – D.M. Pippidi, Tiberius Plautius Aelianus şi frontiera Dunării de Jos în sec. I e.n., *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 287-328.

Pliniu cel Bătrân – Plinius, *Naturalis historia. Enciclopedia cunoştinţelor din Antichitate*, I-IV, Iaşi, 2001-2003.

Raev 1986 – B.A. Raev, *Roman Imports in the Lower Don Basin*, BAR, Int. Ser., 278, Oxford.

Raev 1989 – B.A. Raev, Alany v evpopeijskih stepjah: vostok-zapad, *Skifija i Bospor. Arheologičeskie materialy k konferencii pamjati akademika M. I. Rostovceva*, Novočerkassk, 116-117.

Raevskij 1973 – D.S. Raevskij, K istorii greko-skifskih otnošenij (II v. do n. e. – II v. n. e.), *VDI* 2, 110-120.

Rostovcev 1918 – M.I. Rostovcev, *Ellinstvo i iranstvo na juge Rossij*, Petrograd.

Rozanova 1956 – N.P. Rozanova, Monety carja Fardzoja, *MIA* 50.

Rusjaeva 1989 – A.S. Rusjaeva, Do istorii vzaimovidnosyn Ol'vii z sarmatamy, *Problemy istorii ta arheologii davn'ogo naselennja Ukrainy*, Kyiv, 192-193.

Rusjaeva 1995 – A.S. Rusjaeva, Ol'vijsko-sarmats'ki vidnosyny u drugij polovyni I st. n. e., *Arheologija (Kiev)*, 4, 24-36.

Ruscu 2003 – D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca.

Seneca – Seneca, *Naturales quaestiones. Ştiinţele naturii în primul veac*, Iaşi 1999.

Sidorenko 1988 – V.A. Sidorenko, Fragment dekreta rannerimskogo vremeni iz raskopok pod Mangupom, *Problemy antičnoj kul'tury. Tezisy dokladov Krymskoj naučnoj konferencii,* 1, Simferopol', 86-87.

Simonenko 1987 – A.V. Simonenko, Iz istorii vzaimootnošenij Ol'vii i sarmatov v I v. n. e., *Antičnaja civilizacija i varvarskij mir v Podon'e-Priazov'e, Tezisy dokladov k seminaru,* Novočerkassk, 54-56.

Simonenko 1992 – A.V. Simonenko, Farzoj i Inismej – Aorsy ili alany, *VDI* 3, 148-162.

Simonenko 1997 – A.V. Simonenko, Eine sarmatische Bestattung vom Südlichen Bug, *Eurasia Antiqua* 3, 389-407.

Simonenko 1999 – A.V. Simonenko, *Sarmaty Pivničnogo Pryčornomor'ja. Hronologija, periodyzacija ta etno-polityčna istorija*, Avtoreferat dysertacii na zdobuttja stupenja doktora istoryčnyh nauk, Kiev.

Simonenko 1999a – A.V. Simonenko, *Sarmaty Severnogo Pričernomor'ja. Hronologija, periodizacija i etno-političeskaja istorija*, Disertacija na soiskanie učenoj stepeni doktora istoričeskih nauk (mss.), Kiev.

Simonenko 1999b – A.V. Simonenko, Sarmats'ke pohovannja na terytorii Ol'vijs'koj deržavy, *Arheologija (Kiev)* 1, 106-118.

Simonenko 2003 – A.V. Simonenko, Kitajskie i central'noaziatskie elementy v sarmatskoj kul'ture Severnogo Pričernomor'ja, *NAV* 6, 45-65.

Simonenko, Lobaj 1991 – A.V. Simonenko, B. I. Lobaj, *Sarmaty Severo-Zapodnogo Pričer-nomor'ja v I v. n. e. (pogrebenie znati u s. Porogi)*, Kiev.

Skripkin1986 – A.S. Skripkin, Problemy rasselenija i etničeskoj istorii sarmatov Nižnego Povolž'ja i Dona, *Drevnjaja istorija Nižnego Povolž'ja*, Saratov, 82-98.

Skripkin 1990 – A.S. Skripkin, *Aziatskaja Sarmatija*. *Problemy hronologii i eě istoričeskij aspekt*, Saratov.

Skripkin 1992 – A.S. Skripkin, *Aziatskaja Sarmatija. Problemy hronologii, periodizacii i etno-političeskoj istorii*. Naučnyj doklad predstavlenyj v kačestve disertacii na soiskanie ušenoj stepeni doktora istoričeskih nauk, Moskva.

Skripkin 1993 – A.S. Skripkin, K probleme istoričeskoj interpretacii arheologičeskih parallelej v kul'turah Altajskogo I Dono-Ural'skogo regionov v poslednie veka do n. e., *Antičnaja civilizacija i varvarskij mir* 2, Novočerkassk, 3-10.

Skripkin 1996 – A.S. Skripkin, K voprosu etničeskoj istorii sarmatov pervyh vekov našej ery, *VDI* 1, 160-168.

Stein 1940 – A. Stein, *Die Legaten von Moesia*, Budapest.

Strabon – Strabon, *Geografia*, I-III, Bucureşti, 1972-1984.

Strobel 1989 – K. Strobel, *Die Donaukriege Domitianus*, Antiquitas, Reihe 1, Band 38, Bonn.

Suceveanu 1971 – Al. Suceveanu, În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani, *Pontica* 4, 105-123.

Suceveanu 1977 – Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană secolele I-III e.n.*, Bucureşti.

Suceveanu 1979 – Al. Suceveanu, Din nou despre cariera lui Marcus Arruntius Claudianus, *SCIVA* 30, 1, 47-61.

Suceveanu 1991 – Al. Suceveanu, M. Arruntius Claudianus et l'annexion romaine de la Dobroudja, *Ancient Society* 22, 255-276.

Suceveanu 1992 – Al. Suceveanu, Römische Städte im Dobrudscha, *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert* n.Chr. *Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes. Kolloquium in Xanten vom 2. Bis 4 Mai*, Köln, passim.

Suetonius – Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*, Bucureşti, 1998.

Syme 1971 – R. Syme, *Danubian Papers*, Bucureşti.

Ščukin 1982 – M.B. Ščukin, Carstvo Farzoja. Epizod iz istorii Severnogo Pričernomor'ja, *SGE* 47, 35-38.

Ščukin 1989 – M.B. Ščukin, Sarmaty na zemljah k zapodu ot Dnepra i nekotorye sobytija I v. v central'noj i vostočnoj Evrope, *SA* 1, 70-84.

Ščukin 1989a – M.B. Ščukin, Na zapadnyh granicah Sarmatii, *KESAM*, Novočerkassk, 31-55.

Ščukin 1992 – M.B. Ščukin, Nekotorye zamečanija k voprosu o hronologii Zubovsko-Vizdvi-ženskoj grupy i problemy rannih alan, *Antičnaja civilizacija i varvarskij mir*, I, Novočerkassk, 103-124.

Ščukin 1994 – M.B. Ščukin, *Na rubeže er*, Sankt-Petersburg.

Ščukin 1995 – M.B. Ščukin, Dve repliki: O Farzoe i nadpisi iz Mangupa, o carstve Artavasde i pogrebenii v Kosike, *VDI* 4, 175-179.

Šelov 1975 – D.B. Šelov, *Severnoe Pričernomor'e 2000 let nazad*, Moskva.

Tacitus Anale – P. Cornelius Tacitus, *Anale*, Bucureşti, 1995.

Tacitus Germania – P. Cornelius Tacitus, *Opere, I, Germania,* Bucureşti, 1958.

Tacitus Istorii – P. Cornelius Tacitus, *Opere, II, Istorii,* Bucureşti, 1963.

Tudor 1956 – D. Tudor, Peregrinările sclavului Callidromus, *SAI* 1, 19-30.

Vaday 1977 – A. Vaday, Rasparaganus rex Roxolanorum, *MittArchInst* 7, 27-31.

Vinogradov 1990 – Ju.G. Vinogradov, Ol'vija i Rim, *Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednevekovie*, Moskva, 27-32.

Vinogradov 1994 – Ju.G. Vinogradov, Očerki voenno-političeskoj istorii sarmatov v I v. n. e., *VDI* 2, 151-170.

Vinogradov 1963 – V.B. Vinogradov, *Sarmaty Severo-Vostočnogo Kavkaza*, Groznyj.

Vinogradov 1965 – V.B. Vinogradov, Sirakskij sojuz plemen na Severnom Kavkaze, *SA* 1, 108-121.

Vogel-Weidemann 1982 – A. Vogel-Weidemann, *Die Statthalter von Afrika und Asia in den Jahren 14-68* n.Chr., Bonn.

Vysotskaja 1979 – T.N. Vysotskaja, *Neapol' stolica gosudarstva pozdnih skifov*, Kiev.

Wilkes 1983 – J.J. Wilkes, Romans, Dacians and Sramatians in the First and Early Second Centuries, *Rome and Her Northern Provincies*, B. Hartley, J. Wacher (ed.), Oxford, 255-289.

Zubar 1988 – V.M. Zubar, Pro pohid Plavtija Sil'vana v Krym, *Arheologija (Kiev)*, 63, 19-27.

Zubar' 1994 – V.M. Zubar', *Hersones Tavričeskij i Rimskaja Imperja*, Kiev.

Zubar' 1994a – V.M. Zubar', Ol'vija, sarmaty i Rim vo vtoroj polovine I v., *VDI* 3, 218-222.

Zubar', Kostromičeva 1990 – V.M. Zubar', T.I. Kostromičeva, Novyj aureus iz okrestnostej Hersonesa, *KSIA* 197, 83-86.

Ždanovskij, Marčenko 1988 – A.M. Ždanovskij, I.I. Marčenko, Sarmaty v Prikuban'e, *Problemy sarmatskoj arheologii i istorii*, Azov, 42-56.

Zograf 1951 – A.N. Zograf, *Antičnye monety* (= *MIA* 16), Moskva.

Participarea trupelor din Pannonia la cucerirea Daciei

Doina Benea

Cu câtva timp în urmă, respectiv în anul 1999, într-un studiu referitor la relațiile dintre Pannonia şi Dacia în timpul împăratului Traian[1] am analizat, pe baza informațiilor epigrafice şi arheologice, mărturiile epigrafice privitoare la trupele auxiliare venite din prima provincie, alături de legiunile a XIII-a Gemina şi I Adiutrix şi care ulterior, au fost rămas în provincia Dacia.

Una din observațiile principale şi poate concluzia principală ale studiului respectiv se referea la amplasamentul pe teritoriul Daciei, a auxiliilor din cele două provincii pannonice. Astfel, s-a constatat o prezență masivă a trupelor în jumătatea de nord a Daciei (mai ales pe locul viitoarei Dacia Porolissensis). O a doua concentrare, mai puțin semnificativă, a fost constatată în sud-vestul viitoarei provincii Dacia (Banatska Palanka, Vârşeț, etc). Cum era şi firesc, după încheirea evenimentelor militare, doar o parte a trupelor auxiliare din Pannonia s-au înapoiat în provincia de origine, cea mai mare parte fiind distribuite în punctele strategice principale ale noii provincii.

În studiul dedicat războaielor daco-romane, Karl Strobel a întocmit un repertoriu complet până în acel moment (anul 1983) asupra legiunilor şi trupelor auxiliare participante din provinciile Imperiului la aceste evenimente militare[2]. Sub acest aspect se pot aduce puține informații deosebite în analiza problematicii de față.

Criteriul principal de identificare a trupelor auxiliare îl reprezintă identificarea, în materialul epigrafic, a unor elemente militare evidențiate şi decorate pe câmpul de luptă dacic de către împăratul Traian sau orice referiri privind aceste evenimente în care care menționează corpuri de trupă. Aceste mărturii sunt cele mai sigure şi ele sunt deja bine cunoscute în literatura de specialitate.

O altă posibilitate o formează prezența epitetului de *civium Romanorum* în nomenclatura trupelor auxiliare, epitet acordat de Traian în urma războiului daco-roman din anii 101-102; în urma evenimentelor din anii 105-106, o serie de trupe au primit epitetul de *pia fidelis.*

Pannonia apare, în conflictul cu dacii, ca fiind provincia cu cele mai numeroase efective deplasate pe câmpul de luptă, în majoritatea cazurilor unități întregi. Certe sunt un număr de 22 de corpuri de trupă auxiliară regulată[3].

---

[1] Benea 1999, 175-182.

[2] Strobel 1984, passim.

[3] Eronat în lucrarea noastră anterioara (1999) ca fiind 32 de unități.

Trupele auxiliare regulate sunt următoarele[4]:

A. *alae*:

1. *ala I Batavorum* ∞; sediu: *Vindobona* (Pannonia Superior, prima jumătate a secolului II d.Chr)[5];
2. *ala I Britannica ∞ c.R*; sediu: *Azaum-Castellum* (anii 97-101); *Intercisa* (118/ 119)[6];
3. *ala I Flavia Augusta Britannica ∞ c.R.*; sediu: *Vindobona* (sf. sec. I d.Chr)[7];
4. *ala I.c.R*; sediu: *Intercisa* (în jurul anului 100)[8];
5. *ala I Tungrorum Frontoninian*; sediu: *Carnuntum*, *Gorsium* (68/ 69-sf. sec. I), *Aquincum* (între anii 70-80); *Intercisa* (133)[9];
6. al*a I Augusta Ituraeorum sagittariorum*; sediu: *Intercisa* (sec. I - 105)[10];
7. *ala I Siliana*; sediu: *Alta Ripa Castellum* (83-118/ 119)[11];

B. *cohortes*:

1. *cohors I Alpinorum equitata*; sediu: *Gorsium* (sfârşitul sec. I-105), *Lugio*, *Matrica* (118/ 119-180)[12];
2. *cohors II Alpinorum equitata* (?); sedii: *Ad Flexum* şi *Quadrata*;
3. *cohors I Batavorum* ∞ sediu: *Brigetio* (anii 80), *Azaum* (97-101)[13];
4. *cohors I Britannica ∞ c.R.equ*[14];
5. *cohors I Brittonum ∞ Ulpia torquata c.R.p.f.*[15];
6. *cohors III Delmatarum* ∞ equ (?)[16];
7. *cohors I Hispanorum p.f.*; sediu: *Ad Statuas* (Ács-Vaspuszta, anii 98-101)[17];
8. *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica* [18];
9. *cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum*; sediu *Solva* (între anii 70-89 d.Chr), Ad Statuas (epoca Flaviilor-106)[19];

[4] Wagner 1938; Strobel 1984 passim.

[5] Wagner 1938, 107; *The Roman Army in Pannonia*, 53-55 (cf. O. Harl).

[6] Strobel 1984, 109; *The Roman Army in Pannonia*, 80-82 (cf. F. Horváth).

[7] *The Roman Army in Pannonia*, 53-55.

[8] *The Roman Army in Pannonia*,116-118.

[9] Wagner 1938, 76-79; Strobel 1984, 116; *The Roman Army in Pannonia*, 114-116 (cf. J. Fitz).

[10] *The Roman Army in Pannonia*,116-118.

[11] Wagner 1938, 67-69; Strobel 1984, 116.

[12] *The Roman Army in Pannonia*, 130-132 (cf. O. Gabor);109-111 (cf. P.Kovacs).

[13] Wagner 1938, 90-91; Strobel 1984, 121.

[14] Strobel 1984, 124.

[15] Wagner 1938, 146; Benea 1997.

[16] Wagner 1938,132 ; Strobel 1984, 129.

[17] Wagner 1938, 132;

[18] Wagner 1938, 158-159; Strobel 1984, 135.

[19] Wagner 1938, 158-159; Strobel 1984, 136; *The Roman Army in Pannonia*, 86-87 (cf. M. Kelemen).

10. *cohors I Montanorum c.R.*; sediu: castrul de la Albertfalva, între anii 92-106[20];
11. *cohors VIII Raetorum c.R. equ.*[21]
12. *cohors I Thracum c.R. p.f. equ.*; sediu: *Annamatia Castellum* (106-118/ 119)[22];
13. *cohors VI Thracum*; sediu: castrul de la Albertfalva (anii 72-92)[23];
14. *cohors I Vindelicorum* ∞; sediu: *Aquincum*, *Alisca castellum* (sf. sec. I d.Chr)[24].

Alături de trupele retrase din Pannonia sunt de menționat câteva auxilii, despre care se consideră că au avut statutul de rezervă pentru armata de campanie şi care trebuiau să suplinească lipsa celorlalte trupe din cele două provincii. Ele sunt următoarele:

cohortes:

II Augusta Nervia Pacensis Brittonum;

II Gallorum Pannonica, I Noricum eq.; sediu: *Alisca castellum* (anii 106-sec. III);

V Callaecorum Lucensium c.R; sediu: *Crumerum castellum* (secolele II-III);

IV Voluntariorum; sedii: *Quadrata*, *Ad Statuas* (Acs-Vaspuszta);

IX (Voluntariorum);

XVIII Voluntariorum[25].

Efortul militar al Pannoniei apare exemplar şi de mari proporții față de cele două provincii moesice, întrucât cele două legiuni, I *Adiutrix* şi a XIII-a *Gemina*, au fost trimise cu toate efectivele lor în Dacia, alături de auxiliile amintite. Desigur, în provinciile sud-dunărene au fost concentrate o serie de corpuri expediționare venite din Orient. Aceste aspecte sunt cunoscute în literatura de specialitate referitoare la evenimentele în cauză.

În mod curent, se atribuie pentru flancul de vest al frontului daco-roman, folosirea teritoriului provinciei Moesia Superior, pentru concentrarea tuturor trupelor provenind din partea europeană a Imperiului Roman. Din această provincie ar fi avut loc trecerea trupelor romane peste Dunăre, în Dacia. Aceste căi tradiționale au fost asigurate de două poduri de vase peste Dunăre, de la *Lederata* şi *Dierna*, pentru a pătrunde în sud-vestul teritoriului (Banatul de astăzi?)[26].

În sfârşit, se consideră că a existat şi o a treia coloană romană, care a trecut Dunărea pe la Drobeta (sau Schela Cladovei) şi care a înaintat spre cetățile dacice, pe direcția Bumbeşti-pasul Vâlcan.

Efectivul legiunilor din Moesia Superior, Moesia Inferior şi a altor trupe din Peninsula Balcanică, se ridica la doar câteva mii de soldați, la care se adăugau efective din *Classis Flavia Moesica*.

[20] *The Roman Army in Pannonia*, 106 (cf. K. Szirmai).
[21] CIL XVI 26, 30, 31, 46, 54; Strobel 1984, 142.
[22] Strobel 1984, 143; *The Roman Army in Pannonia*, 119-121 (cf. P. Kovács).
[23] CIL XVI 30, 31.
[24] CIL XVI 46; *The Roman Army in Pannonia*, 127 -129.
[25] *The Roman Army in Pannonia*, passim.
[26] Petolescu 2001, 700-701.

Despre modul cum trupele din Pannonia s-au deplasat – nu se fac nici un fel de menţiuni. De regulă, se apreciază posibilitatea deplasării trupelor până în Moesia Superior, de unde au fost trecute peste fluviu pe un pod de vase.

Efectivul general al trupelor pannonice, format din legiunile a XIII-a *Gemina* şi I *Adiutrix*, alături de cele 22 de auxilii, se ridică la circa 26.500 de soldaţi, cu întregul lor echipamentul militar. Pentru campanie au fost selectate din provincie mai ales unităţile auxiliare care dispuneau şi de efective de cavalerie şi erau unităţi *milliariae* (fapt determinat poate şi de nevoia de a lăsa o parte a efectivelor în sediul de garnizoană de bază).

Se cuvine a observa că majoritatea unităţilor auxiliare provin din sectorul cuprins între castrele de la *Vindobona*, *Brigetio*, *Aquincum* şi mai departe spre sud până la *Lugio*, ale căror efective au fost parţial înlocuite cu altele, retrase din provinciile vestice, şi rămase în Pannonia ca rezervă strategică pentru apărarea provinciilor, întrucât mai ales în castrele de legiune au fost aduse alte detaşamente de legiune din provinciile vestice, precum Britannia (legiunea a II-a *Adiutrix*, etc) pentru a suplini în aceste castre lipsa trupelor detaşate în campania dacică.

Ca atare, avem de a face cu un corp expediţionar omogen, format mai ales din efective care staţionaseră în castrele dispuse de-a lungul Dunării mijlocii.

În timpul primului război cu dacii (101-102) comanda trupelor din Pannonia a deţinut-o legatul Q. Glitius Atilius Agricola; pentru participarea sa la aceste evenimente el a primit, ulterior, *dona militaria* şi calitatea de consul *suffectus* în anul 103.

După cum menţionam mai sus, deplasarea spre Dacia a corpului expediţionar pannonic se presupune că s-a făcut din Moesia Superior. K. Strobel nu consideră probabilă o trecere prin teritoriile barbare, respectiv prin câmpia dintre Dunăre şi Tisa inferioară, iar mai departe spre est, înspre regatul dacic, în timpul primului război cu dacii[27]. Teritoriul în discuţie, locuit de sarmaţii iazigi şi de daci, putea fi considerat neprielnic datorită agresivităţii acestor barbari. Dar, în timpul evenimentelor împotriva dacilor, din anii 101-102, deşi limesul Pannoniei în sectoarele respective era mult slăbit, după retragerea auxiliilor de pe linia Dunării, provincia nu a fost atacată, ceea ce presupune existenţa unor înţelegeri prealabile cu populaţia barbară ce locuia în spaţiul cuprins între Dunăre şi Tisa, care a fost cointeresată material, sau, dimpotrivă pacificată pe cale punitivă de către romani. Nu deţinem informaţii literare sau epigrafice în acest sens.

Fragilitatea sistemului de apărare al Pannoniei se va vedea însă imediat după cel de al doilea război cu dacii (105-106), chiar în anii următori cuceririi Daciei, respectiv în 107-108, când sunt amintite, atât la la Dio Cassius, cât şi consemnate epigrafic, atacurile sarmaţilor iazigi, respinse de către legatul Pannoniei Inferior de atunci, viitorul împărat Hadrian[28].

Revenind la problema care ne interesează, cea a căilor de înaintare spre Dacia, aducerea trupelor pannonice în Moesia Superior presupunea un efort mare de deplasare ca timp, dar şi condiţii improprii de adunare a corpurilor de trupă într-un loc; datorită zonei muntoase din apropierea Dunării, malul fluviului era îngust, nepermiţând aglomerări umane şi de echipament militar masive. Pe de altă parte, nu se cunosc castre de marş corespunzătoare ca dimensiuni.

În atare situaţie, credem, că pentru corpul expediţionar din Pannonia, şi poate chiar pentru cel venit din Britannia, s-au utilizat alte căi terestre sau fluviale de acces spre Dacia.

[27] Strobel 1984, 162-163.

[28] Dio Cassius LXVIII 10, 3; CIL III 6273 = IDR III 106 – un altar votiv dedicat lui Mars Ultor de către *cohors II Hispanorum*.

Prima din acestea ar putea fi traversarea Dunării la *Lugio*, spre *Partiscum*, iar după trecerea Tisei, la confluența cu râul Mureş, mai departe, de-a lungul malului de sud (probabil), până spre centrul Transilvaniei. În linie aeriană, drumul avea în jur de 300 de km. Acest drum a fost utilizat mai târziu ca drum comercial între cele două provincii, şi este posibil să fi fost cunoscut cu mult înainte. Dezavantajul acestei rute constă în faptul că era necesară traversarea unor cursuri de apă importante, respectiv Dunărea şi Tisa, dar apoi această cale asigura posibilitatea unei rapide deplasări spre inima Dacia, fiind evitate zonele muntoase şi dificile din Banat.

De ce era posibilă o astfel de direcție de înaintare?

Organizarea efectivă a etapelor preliminare, legate de adunarea trupelor şi transportarea lor spre fronturile principale, a cuprins un adevărat program de măsuri în tactica şi strategia romană, sesizabil pentru prima dată cu ocazia războaielor daco-romane. El a fost conceput de Statul Major al lui Traian, format din cei mai importanți generali ai epocii respective.

Importanța acestui program preliminar de pregătire a unei campanii militare romane se va evidenția mai ales cu ocazia războiului parthic din anii 113-117. Pregătirea campaniei împotriva dacilor a debutat cu masive lucrări de reabilitare a căilor de comunicație, lucru esențial pentru ducerea unui război desfăşurat în condiții de teren specifice: cursuri de apă importante, munți, etc.

În stabilirea direcțiilor principale de atac asupra regatului lui Decebal, romanii dispuneau de toate cunostințele geografice necesare. Informații parțiale în acest sens apar chiar şi în izvoarele literare (vezi Dio Chrysostomos)[29]. Drumul presups de noi aici, deşi cu două treceri peste fluvii, se desfăşura pe un teren plat de câmpie, accesibil sub aspectul vizibilității, permițând observarea unui pericol de la mare distanță. Acest fapt avea o mare importanță pentru trupele romane, care ar fi putut evita orice contact intempestiv cu duşmanul înainte de a ajunge în centrul teritoriului propriu-zis al regatului dacic; limite sale spre vest sunt doar presupuse pe valea Mureşului, unde cetatea de la Pecica ar reprezenta un punct avansat.

O astfel cale de acces oferea posibilitatea pătrunderii directe spre inima statului dac. Aceasta supoziție primeşte greutate dacă se are în vedere faptul că distrugerea cetății de la Pecica a avut loc în timpul primului război cu dacii, după cum indică o monedă de la Traian descoperită aici[30].

Aceasta ar putea fi rațiunea pentru care Statul major roman a putut prefera deplasarea trupelor pannonice prin centrul zonei limesului pannonic (în acest caz, castrul de la *Lugio*, de pe malul drept al Dunării), spre cel mai apropiat punct de pe Tisa, aflat la joncțiunea cu Mureşul, la *Partiscum*, şi implicit calea cu cea mai facilă posibilitate de pătrundere spre centrul regatului dacic, *Sarmizegetusa Regia*. Ulterior, acest punct a fost considerat un punct important al drumului în *barbaricum*, între cele provincii.

A doua modalitate de pătrundere în Dacia ar putea fi utilizarea căilor fluviale, în principal Dunărea şi Tisa, până la joncțiunea cu râul Mureş, urmând fie o cale terestră de-a lungul râului până la poalele Munților Orăştiei. În acest sens, ne atrage atenția cariera unui personaj care deține în această perioadă două magistraturi cu caracter excepțional. Funcțiile deținute de către C. Manlius Felix, în pregătirea primului război cu dacii, sunt interesante din

[29] Dio Chrysostomos (*Orationes* XII,19-20).

[30] Crişan 1978, passim.

punctul de vedere al discuției de față[31]. El a deținut calitatea de *praefectus fabrum,* în primii ani ai domniei lui Traian, respectiv 98-100, calitate în care probabil a condus lucrările de reabilitare a drumului din Cazanele Dunării, iar apoi pe cele de construire a canalului de la Sip, sau alte lucrări legate de pregătirea materială a armatei (echipament, armament etc)[32]. Dar, în anii imediat următori, respectiv 101-102, el deține calitate de *praefectus classs(ium) Pann(onicae) et Germ(anicae),* ceea ce reprezintă o comandă dublă asupra flotelor de pe Dunărea de mijloc şi Rin, lucru neobişnuit, dar care trebuie sa aibă o explicație.

Aducerea celor două flote sub o comandă unică reprezintă o magistratură extraordinară. Acest lucru dă greutate supoziției noastre, pentru calitatea deținută de către C. Manlius Felix, ale carui flote trebuiau să asigure transportul trupelor şi al echipamentului militar din zona central-europeană a Imperiului Roman spre Dacia. Cele două flote au asigurat aprovizionarea întregii armate de campanie din vestul Imperiului.

Deplasarea ar fi putut fi mult mai lesnicioasă şi mult mai rapidă spre obiectivul propus – centrul statului dac. Indicii directe în acest sens lipsesc, deocamdată. Flota *Classis Flavia Pannonica* îşi avea sediul la *Aquincum*, iar cea a Germaniei, *Classis Flavia Germanica*, la *Mogontiacum*. Comanda unitară a celor două flote urmărea să asigure organizarea eficientă a unui program de pregătire, pe etape, a întregii campanii.

O calitate similară de *praefectus classis* va deține ulterior Q. Marcius Turbo, în războiul parthic a lui Traian[33], poate cu atribuții clar sesizabile în pregatirea campaniei, dar şi în desfăşurarea acesteia.

Transportarea pe Dunăre a unora din trupele participante la evenimentele din Dacia, şi, de aici, mai departe, pe Tisa, până la *Partiscum*, de unde drumul a continuat de-a lungul Mureşului, pe uscat probabil, a asigurat prinderea într-un cleşte, pe trei direcții, dinpre vest şi sud şi est (din Moesia Superior şi Moesia Inferior) a Regatului dacic, obligat astfel să lupte pe mai multe fronturi. Acesta drum, vestic, fiind cel mai apropiat de cetățile dacice din preajma Sarmisegetusei Regia, trebuie să fi avut rolul frontului principal. Astfel planul conceput, pentru cei atacați nu existau prea multe căi de retragere .

În altă ordine de idei, importanța portului de la *Partiscum* pentru traficul comercial al Daciei, în secolele II-III, apare evidențiată odată în plus prin amplasarea, ulterior, a unei stații de drum. Textul fragmentar al singurei inscripții cunoscute de aici, atribuie calitatea de *praefectus vehiculorum*[34] unui personaj al cărui nume nu se mai păstrează. Pentru o deplasare pe Dunăre şi Tisa pledează şi prezența unor trupe auxiliare aduse din Pannonia în zona sudică a Banatului la Banatska Palanka şi Vârseț, aduse aici probabil pentru supravegherea traficului fluvial, confirmând posibilitatea pătrunderii lor spre teritoriul inamic cu ajutorul flotei. Unitățile au fost stabilite în apropierea zonei mlăştinoase a Banatului, lucru prea bine cunoscut de romani, mult timp după aceste evenimente, fapt confirmat de surse literare din sec. IV[35].

Din cele 22 de trupe auxiliare, doar 7 mai revin în provincia Pannonia, la vechiul lor sediu de garnizoană. Toate trupele, după evenimentele militare, au deținut şi epitetul de *civium Romanorum*, ca semn al evidențierii pe câmpul de luptă, alături de cel de *pia fidelis*, acordat în

[31] CIL III 726 = ILS 1419, Lysimachia.

[32] IDRE II 354 Lysimachia (Tracia), cu comentariul corect al lui C.C. Petolescu (2000); Devijver 1980, M22; Strobel 1984, 79-80.

[33] AE 1955, 225.

[34] IDR III 1, 107.

[35] Ammianus Marcellinus, XVII.

anul 106. Legiunea a XIII-a *Gemina* va rămâne definitiv în noua provincie, iar legiunea I *Adiutrix* doar până în anii 113/118.

O situație mai greu explicabilă este prezența, documentată prin diplome militare, atât în Dacia, cât şi în Pannonia, pentru aproximativ aceeaşi perioadă, în anul 110, a patru auxilii:

- *ala I Flavia Augusta Britannica ∞ c.R.*;
- *Cohors I Montanorum*;
- *cohors V Gallorum*;
- *cohors I Thracum*[36].

Probabil avem de a face cu vexillații, din trupele respective, prezente în Dacia după participarea la evenimentele militare. Cert este faptul că într-o diplomă nouă din anii 112/ 113, pentru Dacia, apare amintită *cohors I Montanorum* ca făcând parte din armata acestei provincii. Greu de explicat rămâne situația pentru *cohors V Gallorum*, prezentă în secolul II în Moesia Superior, dar şi în Dacia, ceea ce trebuie să reprezinte soluții tactice de moment adoptate în timpul războaielor marcomanice.

În timpul lui Hadrian, după anul 114, poate ca urmare a evenimentelor din 118/ 119, unele auxilii din Pannonia sunt trimise în Dacia, între acestea şi câteva *alae*, care vor ramâne definitiv în provincia nord-dunareană[37]:

- *ala I Tungrorum Frontoniana*;
- *ala I Siliana*;
- *ala I Hispanorum Campagonum* (în anul 114*)*.

O astfel de ipoteză este sprijinită de un aspect mai puțin observat până acum, şi anume amplasarea pe teritoriul noii provincii, după anul 106, a trupelor auxiliare provenind din Pannonia, care se regăsesc cantonate în Dacia, mai ales în *zonele centrale (legiunile) şi nordice (trupele auxiliare)* a teritoriului în discuție. Această observație trebuie alăturată aceleia că trupele din Moesia Superior şi *Inferior*, cu rare excepții, sunt dispuse în Oltenia, sud-estul Transilvaniei, sau a Banatului, funcție de misiunile avute pe durata desfăşurării războiului. Evenimentele militare din primul război cu dacii, şi chiar ulterioare, din anul 106, demonstrează în chip evident amplasamentul legiunilor în teritoriul cucerit. Astfel, legiunile *I Adiutrix* şi *XIII Gemina* (din Pannonia) îşi aveau sediul comun la *Apulum* (zona cea mai avansată, în centrul Transilvaniei), legiunea *IIII Flavia Felix* (din *Moesia Superior*) în Țara Hategului, iar legiunile *VII Claudia* (din *Moesia Superior*), *I Italica, XI Claudia* (din *Moesia Inferior*), cât şi vexilațiile lor, au rămas în zona bănățeană şi sud-carpatică. Poziția avansată a celor două legiuni pannonice poate fi determinată de locul în care s-a aflat în momentul începerii evenimentelor militare, fiind ajutate dinspre sud de celelalte legiuni ale provinciilor sud-dunărene.

În concluzie, posibilitatea unei direcții de atac asupra regatului dacic dinspre Pannonia, pe Dunare şi Tisa, sau dinspre vest prin *barbaricum,* la fel cum s-a întâmplat în zona Moesiei Inferioare apare ca certă. În fond, concret, nu avem nici un indiciu ferm al unui pod peste Dunăre, la *Dierna* (aceasta supoziție are valoare de certitudine fără a avea prea multe argumente în afara celor logice).

Deocamdată războaiele daco-romane au multe necunoscute şi sunt departe de a fi desluşite pe deplin.

[36] C.C. Petolescu (2001) pune situația în legătura cu războiul din anii 107-108.

[37] Probabil după întoarcerea din campania din Orient în anul 117/ 118.

ANEXA I

TRUPELE AUXILIARE DIN PANNONIA

PARTICPANTE LA EVENIMENTELE DIN DACIA

Denumire trupa	Sediul de garnizoana (provincia)	Datare	Transfer in alte provincii	Participare la războaiele daco-romane	Prezența după anul 106
ALAE					
Ala I civium Romanorum	neprecizat	Anii 80, 84, 85 (CIL XVI 26, 30, 31)	-	X	109, 110 în *Daci*a; 118/ 119 în Pannonia Inferior
Ala I Batavorum ∞	*Vindobona* (Puszta Almas) A I B (CIL III 466)	Prima jumatate a sec. II (anii 112, 118 mențiuni.	-	X	Războieni (Dacia *Superior*) anii 144, 157, 158.
Ala I Augusta Ituraeorum	*Intercisa*	89-101	-	X	110 menționata în Dacia, apoi transferată în Pannonia
Ala Siliana	*Alta Ripa Castellum* (Tolna) Pannonia	84-118/ 119	-	X	2.07.110 - Pannonia Inferior; Hadrian transfer in Dacia (Gilău)
COHORTES					
Cohors I Alpinorum Equitata	*Gorsium* (Pannonia)	sf. Sec. I. - 105	.	X	Călugareni, Inlăceni, Sarateni
Cohors I Batavorum ∞	Pannonia	98		X?	112 - Regensburg (Pannonia Superior) 10.12.130-9.12.131. Romita
Cohors I Britannica ∞ c.R. equitata	*-Brigetio* *-Azaum castellum*	-80 97-101	*Moesia Superior* 105, 103/ 107	X	14.10.109, 2.07.110 Dacia - Căşei
Cohors I Britonum ∞ Ulpia torquata c.R.p.f.	Pannonia	85	*Moesia Superior* 103/ 107	X	109,110 Dacia 119, Dacia Superior

Denumire trupa	Sediul de garnizoana (provincia)	Datare	Transfer in alte provincii	Participare la războaiele daco-romane	Prezența după anul 106
Cohors III Delmatarum ∞c.R.p.f.equ.	Pannonia	Sec. I		X	Dacia (sec. II-III), Moldova Veche, Mehadia.
Cohors V Gallorum=Cohors V Gallorum et Pannoniorum	Pannonia	84, 85	*Moesia Superior* (castrul de la Tekija) 93, 100	X	1/ 109, 110 (Dacia), 2/ 110 (diploma de la Tokod Pannonia), 3/ 114 (Dacia)
Cohors I Hispanorum p.f.	Pannonia *Superior*	Sec. I	Moesia Superior (105)	X	110 (Dacia) castrul Românaşi
Cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica eq.	Pannonia	90-93	Moesia Superior (103/ 105)	X	108 - Vârşet; Banatska Palanka, *Drobeta* 110 - Dacia, castrul Bologa
Cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum	*Solva,* *Ad Statuas* (Vardomb) Pannonia In ferior	80-89 89-106		X	110 - Dacia *Superior*, apoi *Porolissensis*: castrul Buciumi;
Cohors I Montanorum c.R.	Castrul Albertfalva. Pannonia	92-102		X	109, 110 Dacia 110 Pannonia *Inferior*
Cohors VIII Raetorum c.R.equ.	Pannonia	80-102	Moesia Superior 103/ 107	X	109, 110 Dacia Inlăceni, Teregova
Cohors I Thracum c.R. p.f. equ.	Pannonia *Superior*	Sec. I		X	110 Pannonia *Inferior*
Cohors VI Thracum	Castrul de la Albertfalva Pannonia Inferior	80-92	Moesia Superior (96-100)	X	112-113; Dacia 130-131 Dacia Porolissensis: castrul *Porolissum*
Cohors I Vindelicorum ∞	*Aquincum*	80-100	Moesia Superior (anul 100)	X	109,110 Dacia, castrele Văradia, *Tibiscum*.
Cohors II Gallorum Pannonica equ.	necunoscut				109, 110 Dacia sediu necunoscut.

Die Teilnahme der pannonischen Truppen am Dakischen Eroberungskrieg

- Zusammenfassung -

Eine der wichtigsten Feststellungen, die zugleich auch die bedeutendste Schlussfolgerung dieser Studie sein könnte, betrifft die Aufstellung der Hilfstruppen aus den beiden pannonischen Provinzen auf dem Gebiet Dakiens. Diesbezüglich hat man festgestellt, dass im Norden Dakiens (vor allem auf dem Gebiet des künftigen Dacia Porolissensis) zahlreiche Truppen konzentriert waren. Eine zweite, nicht so massive Konzentration gab es im Südwesten der künftigen Provinz Dakien (Banatska Palanka, Vîrşeţ usw.). Nach den Kriegsereignissen ist bloß ein Teil der Hilfstruppen aus Pannonien in ihre Heimatprovinz zurückgekehrt, der größte Teil davon wurde in den strategischen Punkten der neuen Provinz untergebracht.

In seinem Aufsatz über die dakisch-römischen Kriege hat Karl Strobel ein bis zu jenem Zeitpunkt (1983) komplettes Verzeichnis der Legionen und Hilfstruppen aufgestellt, die aus den Provinzen des Kaiserreiches kamen und an diesen Kriegen teilgenommen haben (Strobel 1984). In dieser Hinsicht können zur vorliegenden Untersuchung kaum neue Informationen hinzugefügt werden.

Das Hauptkriterium zur Bestimmung der Hilfstruppen ist epigraphischer Natur; es gibt Bezüge auf Ereignisse oder Soldaten, die vom Kaiser Trajan ausgezeichnet wurden oder Hinweise auf Truppenkorps, die sich an diesen Kämpfen beteiligt haben. Diese Zeugnisse sind am sichersten und in der Fachliteratur bereits gut bekannt.

Einen anderen Hinweis stellt der Beiname *civium Romanorum* in der Nomenklatur der Hilfstruppen dar, der vom Kaiser Trajan nach den Kriegsereignissen der Jahre 101-102 verliehen wurde; nach den Ereignissen der Jahre 105-106 haben mehrere Truppen den Beinamen *pia fidelis* erhalten.

Pannonien erscheint im Konflikt mit den Dakern als die Provinz, die die zahlreichsten Truppen, meist ganze Einheiten, in den Kampf geschickt hat. Als sicher sind 22 reguläre Hilfskorps belegt (in unserer vorigen Arbeit werden fälschlicherweise 32 Einheiten angegeben), *alae* (am die zweite Seite ins Artikel) und *cohortes* (am die zweite und dritte Seiten ins Artikel).

Außer den aus Pannonien zurückgezogenen Truppen sind auch ein paar Hilfskorps zu erwähnen, von denen man meint, sie seien Reserven für die Feldzugsarmee gewesen und haben andere fehlende Truppen aus den beiden Provinzen ersetzen müssen (am die dritte Seite ins Artikel).

Es handelt sich um folgende: cohortes: *II Augusta Nervia Pacensis Brittonum*, *II Gallorum Pannonica*, *I Noricum eq.*; Sitz: Alisca castellum (106-3. Jh.), *V Callaecorum Lucensium c.R.*; Sitz: Crumerum castellum (2.-3. Jh.), *IV Voluntariorum*; Sitz: Quadrata, Ad Statuas (Ács-Vaspuszta), *IX* (*Voluntariorum*), *XVIII Voluntariorum* (sehen Sie die bibliographische Liste *The Roman Army in* Pannonia).

Im Allgemeinen wird der Westflanke der dakisch-römischen Front die Provinz Moesia Superior zugeordnet um hier alle aus dem europäischen Teil des Römischen Reiches stammenden Truppen konzentrieren zu können. Aus dieser Provinz wurden die römischen Truppen über die Donau nach Dakien geführt. Diese traditionellen Wege wurden durch zwei breite Brücken über die Donau bei Lederata und bei *Dierna* gesichert um in den Südwesten des Territoriums (ins heutige Banat?) zu gelangen (Petolescu 2001, 700-701).

Schließlich soll auch eine dritte römische Kolonne existiert haben, die bei *Drobeta* (oder Schela Cladovei) über die Donau gesetzt wurde und die in Richtung Bumbeşti – Vâlcan-Pass auf die dakischen Burgen zu vorgedrungen ist.

Der Bestand der Legionen aus Moesia Superior, Moesia Inferior und anderer Truppen aus der Balkanischen Halbinsel beträgt einige Tausend Soldaten, dazu die *Classis Flavia Moesica*.

Über den Vormarsch der pannonischen Truppen wird nichts vermerkt. Man vermutet, dass die Truppen bis Moesia Superior vormarschiert sind, wo sie mit Hilfe einer Fähre über den Strom gesetzt wurden.

Der allgemeine Bestand der pannonischen Truppen umfasste die Legionen *XIII Gemina* und *I Adiutrix*, dazu die 22 Hilfstruppen, also ca. 26.500 Soldaten mit ihrer gesamten Militärausrüstung. Für den Feldzug wurden aus der Provinz vor allem Hilfskorps ausgewählt, die über Reitereinheiten verfügten und *milliariae* darstellten (wahrscheinlich auch weil es notwendig war, einen Teil der Bestände beim Sitz der Hauptgarnison zu hinterlassen).

Es muss bemerkt werden, dass die Mehrheit der Hilfstruppen aus dem Areal zwischen den Lagern *Vindobona, Brigetio, Aquincum* und weiter südlich aus Lugio stammen, deren Bestände teilweise durch andere ersetzt wurden, die man aus den westlichen Provinzen zurückgezogen hatte und die als strategische Reserve zum Schutz der Provinz in Pannonien geblieben waren, da man vor allem in die Legionslager Legionsabteilungen aus den westlichen Provinzen gebracht hatte, wie z.B. aus Britannia (die Legion II Adiutrix u.a.) um in diesen Lagern die fehlenden Truppen zu ersetzen.

Das Kommando über die pannonischen Truppen hatte im ersten dakischen Krieg (101-102) der Legat *Q. Glitius Atilius Agricola*. Für seine Teilnahme an diesen Kämpfen hat er im nachhinein im Jahre 103 *dona militaria* und das Amt eines Konsuls *suffectus* erhalten.

Von den 22 Hilfstruppen sind nur 7 in ihre alte Garnison nach Pannonien zurückgekehrt. Nach den Kriegen haben alle Truppen als Auszeichnung den Beinamen *civium Romanorum* und im Jahre 106 *pia fidelis* erhalten. Die Legion XIII Gemina ist endgültig in der neuen Provinz geblieben, die Legion I Adiutrix nur bis 113/118.

Die Legionen *I Adiutrix* und *XIII Gemina* hatten ihren gemeinsamen Sitz bei *Apulum* (das fortgeschrittenste Gebiet im mittleren Transsilvanien), die Legion *IIII Flavia Felix* (aus Moesia Superior) im Hațeger Land und die Legionen *VII Claudia* (aus Moesia Superior), *I Italica* und *XI Claudia* (Moesia Inferior) zusammen mit ihren Vexillationen sind im Banat und dem südkarpatischen Gebiet geblieben. Die vorgerückte Lage der beiden pannonischen Legionen kann auf Grund der Orte bestimmt werden, an denen sie zu Beginn der Kämpfe standen, da sie aus Richtung Süden von den anderen Legionen der südlich der Donau gelegenen Provinzen Hilfe bekommen haben.

Schlussfolgernd steht fest, dass die Richtung, aus der das freie Dakien angegriffen wurde, von Pannonien entlang der Donau oder der Theiß oder westlich durch das *barbaricum* war, so wie im Falle des Gebietes von Moesia Inferior. Eigentlich gibt es keine sicheren Indizien für eine Donaubrücke bei *Dierna* (diese Annahme gilt als Gewissheit, aber außer den logischen Argumenten gibt es kaum andere). Vorläufig gibt es im Hinblick auf die dakisch-römischen Kriege viele Unbekannte und diese können bei weitem nicht gänzlich aufgeklärt werden.

Bibliografie

Benea 1999 – Doina Benea, Die Beziehungen zwischen Dakien und Pannonien zur Zeit des Kaisers Traian*, Apulum* 36, 175-184.

Crişan 1978 – I.H. Crişan, *Ziridava*, Arad.

Devijver 1980 – H. Devijver, *Prosopographia Militiarum Equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I-III, Löwen, 1976-1980

Istoria Românilor 1 – Istoria românilor. Vol. I. Moştenirea timpurilor îndepăratate. Mircea Petrescu-Dâmbovița, Al. Vulpe (coord.), Bucureşti, 2001.

Paribeni 1926 – R. Paribeni, *Optimus Princeps*, Messina.

Petolescu 2000 – C.C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, II*,* Bucureşti.

Petolescu 2001 – C.C. Petolescu, Dacia în timpul regelui Decebal, *Istoria Romanilor 1,* Bucureşti.

Petolescu 2002 – C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti.

Strobel 1984 – Karl Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn.

Ştefan 2005 – A.S. Ştefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan, Architecture militaire, topographie, images et histoire*, Rome.

The Roman Army in Pannonia – *The Roman Army in* Pannonia , Z. Visy (coord.), Budapest, 2003.

Wagner 1938 – W. Wagner*, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den provinzen Noricum, Pannonien Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus,* Berlin.

Garnizoane traianice la granița de vest a Daciei romane

Eduard Nemeth

Sistemul de castre cu garnizoanele acestora din Dacia romană a fost una din părțile fundamentale ale procesului de constituire a provinciei nord-dunărene. O parte din aceste fortificații au fost construite în prima lor fază chiar cu câțiva ani înainte de întemeierea oficială a provinciei, fapt datorat modului în care a fost cucerit teritoriul regatului dac. Referindu-ne la viitoarea graniță vestică a provinciei, putem include între aceste garnizoane şi fortificații pe cele din actualul Banat şi de pe cursul mijlociu şi inferior al Mureşului, adică cele aflate în zona ocupată de armata lui Traian în timpul primului război dacic (anii 101-102). Celelalte fortificații cu faze timpurii de la granița de vest a Daciei romane sunt urmarea ocupării şi asigurării militare a teritoriului viitoarei provincii. Şi ele au precedat probabil constituirea oficială a provinciei Dacia – deşi cu mult mai puțin timp – fiindcă împăratul nu ar fi decretat actul de constituire a entității provinciale (*lex provinciae*) asupra unui un teritoriu care, pe de o parte, nu ar fi fost pacificat şi asigurat pe deplin din punct de vedere militar, iar pe de altă parte care să nu fi fost delimitat încă față de „Barbaricum".

În cele ce urmează vom trece în revistă trupele care au constituit garnizoanele fortificațiilor de pe granița de vest a Daciei romane în timpul lui Traian.

Legio IV Flavia felix

Legiunea a fost creată în anul 70 de către Vespasian[1]. Ea a stat în Dalmatia între 70-86 d.Chr. şi apoi a staționat în Moesia Superior între 86-101[2]. Legiunea a luat parte la războaiele dacice ale lui Traian şi a rămas în nou-creata provincie Dacia[3]. În perioada dintre cele două războaie dacice ale lui Traian, respectiv între anii 102-105, ea făcut parte din armata de ocupație a unui teritoriu din partea cucerită deja din Dacia lui Decebal (Banatul de est, Oltenia de vest şi Transilvania de sud) de sub comanda lui Cn. Pompeius Longinus[4].

Locul principal de staționare al legiunii în acest timp este în dispută; s-a vorbit în literatura de specialitate de un castru de legiune pe locul viitoarei *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[5]. Acest lucru este însă contestat în contribuții mai noi[6]. Este posibil ca fortificația de la *Berzobis* (Berzovia, jud. Caraş-Severin) să fi fost deja la această dată locul principal de staționare al legiunii a IV-a *Flavia felix*. Legiunea avea, desigur, şi în această perioadă, ca şi după al doilea război cu dacii (105-106), numeroase vexilații în Banatul de est şi în Depresiunea Hațegului[7], ceea ce arată că ea purta răspunderea principală în prima perioadă de ocupație a sud-vestului Daciei. Legiunea a rămas în Dacia până inclusiv în anii războiului împotriva iazigilor, la începutul domniei lui Hadrian (117-118), după care a fost retrimisă în

[1] Benea 1983, 141.

[2] Benea 1983, 142-151.

[3] Benea 1983, 151; Protase 1995, 95.

[4] V. Piso 1993, 1 sq.

[5] Daicoviciu 1972, 328; Benea 1983, 153; Strobel 1984, 201.

[6] Piso 1993, 2, nota 8.

[7] V. Protase 1995, 96-108.

Moesia Superior[8]. O retragere mai timpurie a legiunii din Dacia, încă în anul 114[9], a fost considerată ca improbabilă, din rațiuni de statut al provinciei[10].

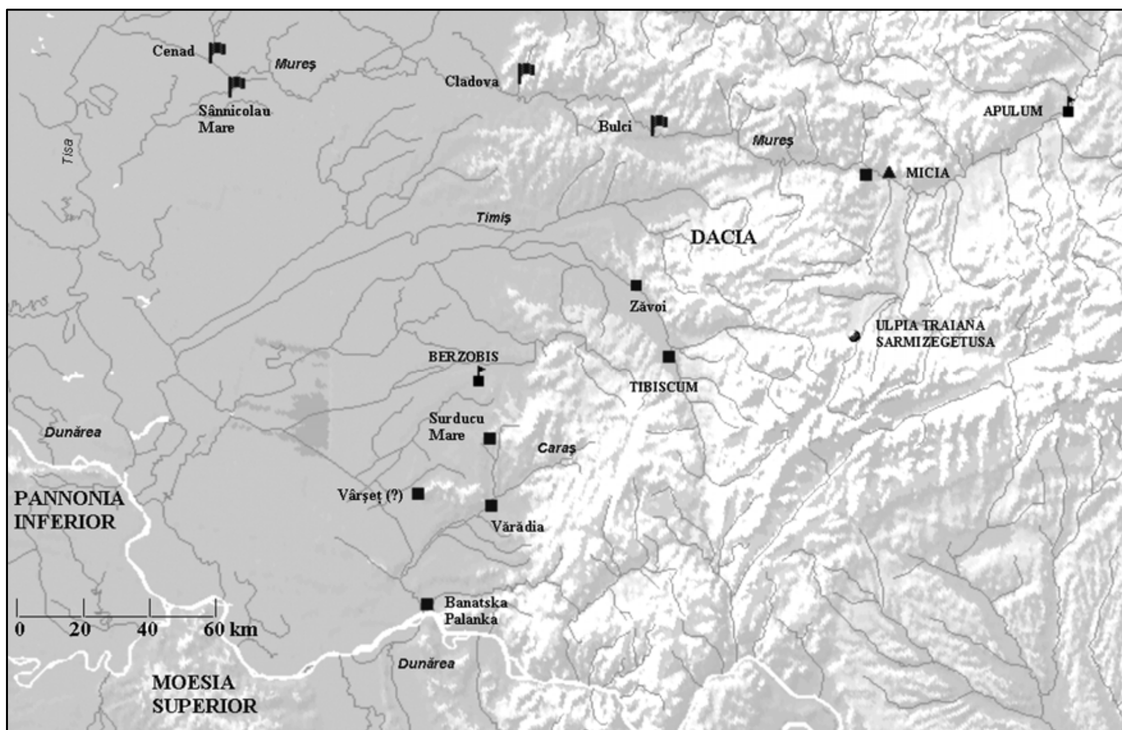

Figura 1. Locurile de staționare ale garnizoanelor de la granița de vest a Daciei romane în timpul lui Traian - sectorul de sud.
Legenda: pătrate cu „drapel" = legiuni; pătrate = cohorte; triunghiuri = ale; „steaguri"= vexilații probabile; majuscule = toponime antice confirmate.

Ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum

Această trupă de cavalerie recrutată inițial dintre *Ituraei* a staționat de la începutul domniei lui Vespasian în Pannonia; ultimul loc de staționare a fost pe granița de est a acestei provincii, la *Intercisa*[11]. Ultima menționare datată a trupei în Pannonia este în diploma militară din 20 februarie 98 (CIL XVI, 42). Unitatea a făcut parte apoi din corpul expediționar pannonic în războaiele dacice ale lui Traian[12] şi a rămas în provincia Dacia. Aici este menționată foarte probabil în diploma militară din 14 octombrie 109 (RMD I 148; aici este plasată din greşeală între cohorte)[13], în cele din 17 februarie şi 2 iulie 110 (IDR I, D 2; D 3), cât şi în recent publicata diplomă din 3/ 4 mai 114 (RMD I 226). Diploma din 17 februarie 110 a fost eliberată unui fost călăreț al acestei ale: *Thaemus, Horati filius, Ituraeus*. Din Dacia se cunoaşte, de asemenea, o inscripție funerară, a unui veteran al acestei trupe, de la *Micia* (Vețel/ Deva),

[8] Protase 1995, 95.
[9] Benea 1983, 158.
[10] Piso 1993, 8, nota 47.
[11] Lőrincz 2001, 21, nr. 17.
[12] Strobel 1984 112; Lőrincz 2001, 21, nr. 17.
[13] Petolescu 2002, 74, nota 3.

veteran care îşi avea obârşia în *Caesarea* din Palestina[14]. Pe baza acestei inscripții se poate presupune că unitatea a staționat până în anii 118/ 119 la *Micia*. Aceasta este data probabilă la care a fost transferată înapoi în Pannonia (Inferior)[15].

Cohors I Ulpia Brittonum milliaria equitata civium Romanorum

Se presupune că această cohortă a fost formată către anul 85 şi trimisă imediat în Pannonia[16]. Ea este în orice caz prezentă între unitățile din diploma militară din anul 85 (CIL XVI 31). În Pannonia a staționat de asemenea pe granița estică a provinciei, la *Vetus Salina*[17]. A luat parte la războaiele dacice ale lui Traian, în care unitatea a obținut epitetul imperial de onoare *Ulpia* şi titlurile *torquata pia fidelis civium Romanorum*; militarii ei au primit aşadar cetățenia romană *ante emerita stipendia*[18]. Această cohortă mai apare în Dacia în mai multe diplome militare din timpul lui Traian, din anii 109 (RMD I 148) şi 110 (IDR I 3; titularul era un soldat al acestei trupe). La 12 noiembrie 119 se afla în Dacia Superior[19], foarte probabil în acea parte a provinciei care urma să devină ceva mai târziu Dacia Porolissensis. Această cohortă pare să fi staționat mai ales în marele castru auxiliar de la *Porolissum*-„Pomet“, dar a lăsat urme ale prezenței unor vexilații şi în alte castre de pe granița de vest (Romita, Buciumi, Bologa ş.a.)[20]. Este greu de stabilit cu certitudine dacă întreaga cohortă a construit şi staționat inițial în prima fortificație de la Bologa, unde s-au găsit – în valul de pământ – două țigle cu ştampila *coh(ors) I Britton(um)*[21]; având în vedere dimensiunile relativ mici ale primei faze de lemn şi pământ ale acestui castru (130 x 152 m = cca 1,97 ha) pentru o cohortă *milliaria equitata*, ar fi posibilă participarea unui detaşament al unității la construcția acestei prime fortificații de la Bologa. În orice caz, răspândirea ştampilelor cohortei de britoni pe sectorul de nord al graniței de vest indică un rol important jucat de această unitate de elită în această zonă, în timpul lui Traian.

Cohors II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum

Cohorta de *Commageni* a staționat înainte de războaiele dacice ale lui Traian în Moesia Superior, unde este atestată începând cu anul 96 (RMD I 6). După aceste războaie, la care a participat[22], a rămas în cadrul armatei noii provincii, unde este atestată prin diplome militare în anii 109 (RMD I 148) şi 110 (IDR I 3). Această unitate a fost probabil cantonată deja în epoca traianică la *Micia*, unde a lăsat numeroase ştampile tegulare şi inscripții (este adevărat, inscripții datate abia începând cu domnia lui Hadrian)[23]. Trupa a continuat să staționeze în acest castru şi sub împărații ulteriori. Una din misiunile acestei cohorte era şi de a contribui – alături de Legiunea *XIII Gemina* – la asigurarea pazei drumului care ducea de-a lungul Mureşului spre

[14] IDR III/3 179.

[15] Lőrincz 2001, 21, nr. 17.

[16] Lőrincz 2001, 32, Nr. 13.

[17] Lőrincz 2001, 32, Nr. 13.

[18] Decorațiile trupei şi acordarea excepțională a cetățeniei sunt redate în constituția imperială pentru această cohortă din 11 august 106 (IDR I 1).

[19] Eck et al. 2003, 27, nr. 1.

[20] Vezi mai ales Russu 1972, 69; Gudea 1977.

[21] Astfel Gudea 1997a, 41; cf. Gudea 1997b, 18 sq; Gudea 1997c, 27.

[22] Strobel 1984, 128.

[23] IDR III/3, 51.

vest, fapt indicat de descoperirea unor ţigle cu ştampila ei, şi a altor ştampile, aparţinând legiunii amintite, în contextul unei construcţii romane (*burgus*?) la Cladova (jud. Arad), pe malul de nord al râului[24].

Cohors I Hispanorum pia fidelis

Această unitate de infanterie a staţionat, înainte de venirea în Dacia, în Pannonia, ultimul castru al ei de acolo fiind probabil cel de la *Ad Statuas*, la graniţa de nord[25]. A luat parte la războaiele lui Traian cu dacii şi a rămas în noua provincie[26]. Aici este atestată de diplomele militare din timpul acestui împărat, din anii 110 (IDR I, D 2 şi D 3) şi 114 (RMD I 226). Locul de staţionare a fost castrul de la Românaşi, unde prezenţa ei este documentată prin ştampile tegulare[27].

Cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata

Staţionată încă din timpul lui Nero în Pannonia, această cohortă de hispani este atestată pentru ultima oară cu datare sigură în această provincie prin diploma militară din anul 85 (CIL XVI, 31). Ea a fost dislocată, probabil sub Traian, în Moesia Superior, în cadrul pregătirilor pentru războaiele cu dacii[28]. După participarea la aceste războaie[29], unitatea a rămas în Dacia. Prima atestare cu datare exactă în noua provincie este o inscripţie dedicată lui *Mars U(ltor)* sau *V(ictor)* de la Vârşeţ (Serbia), datată în anul 108[30]. Se presupune că inscripţia a fost pusă în legătură cu un conflict cu iazigii, petrecut imediat după încheierea celui de-al doilea război dacic[31]. Din această perioadă timpurie (războaiele cu dacii şi imediat după acestea) provin şi ştampilele tegulare ale acestei cohorte de la *Drobeta* şi Banatska Palanka, pe malul de nord al Dunării bănăţene[32]. Trupa apare şi în diplomele militare pentru trupe din Dacia din anii 109 (RMD I 148) şi 110 (IDR I, D 3).

Epitetele *scutata Cyrenaica* au fost interpretate ca recompense pentru evidenţierea cohortei în cadrul înăbuşirii răscoalei evreilor din Cyrenaica[33]. Această interpretare pare azi să nu fi convins toţi specialiştii[34]. În Cyrenaica s-au găsit o serie de inscripţii în legătură cu o *cohors Hispanorum*[35]; datarea lor este nesigură[36]. După părerea noastră, problema nu este

[24] Hügel 1996, 73-76

[25] Lőrincz 2001, 36, nr. 24.

[26] V. mai ales Strobel 1984, 132 cu nota 167.

[27] Ştampile tegulare: CIL III 6283 = 8074,18; tipurile de ştampile sumarizate la Tamba 1997, 50, fig. 12.

[28] Presupunerea că trupa a fost trimisă deja sub Domitian în Moesia Superior (astfel Wagner 1938, 153; RMD I 38, nota 1; Strobel 1984, 135) nu are nici un argument, fiindcă unitatea este atestată în această provincie abia prin diploma militară din anul 99 (IDR I, D 26); corect aici Spaul 2000, 130.

[29] V. Strobel 1984, 135 cu dovezile.

[30] IDR III/1 106.

[31] V. Balla 2000.

[32] CIL III 1703[1] = IDR II 104 (Drobeta); CIL III 8074,20 = IDR III/1 7 (Banatska Palanka).

[33] Wagner 1938, 153 sq; de acord cu el Petolescu 1995, 263.

[34] Ca de ex. Spaul 2000, 130; Spaul nu se referă de loc la interpretarea lui Wagner.

[35] AE 1983, 940; 941; 942 = AE 1915, 111 = AE 1917/ 1918, 64.

[36] V. discuţia în AE, 1983, ad 940, unde datarea lui Wagner 1938, 153 sq – 115 d.Chr. – este confruntată cu cea a lui Reynolds 1980-1981, 49 sqq; Reynolds preferă o datare în perioada augusteică/iulio-claudiană.

tranşabilă cu siguranță absolută. O prezență a acestei cohorte în Cyrenaica şi Egipt[37], în timpul răscoalei evreieşti, ar putea însă să explice mai credibil epitetele amintite, decât o staționare a acesteia acolo în sec. I. d.Chr.; epitetele apar oricum pentru prima oară asociate cu numele trupei abia în diploma pentru Dacia Porolissensis din anul 151[38] şi nu în cele mai timpurii, din anii 109 sau 110.

Locul de staționare al cohortei în Dacia a fost castrul auxiliar de la Bologa, unde s-au găsit inscripții şi ştampile tegulare ale cohortei II Hispanorum[39]. Nu avem certitudinea că unitatea s-a aflat aici încă în primii ani ai existenței provinciei, înainte de a fi deplasată în Orient şi apoi în Cyrenaica (ceea ce ar însemna că ar fi fost cantonată în prima fortificație de lemn-pământ de la Bologa), sau a staționat aici abia la întoarcerea din aceste expediții.

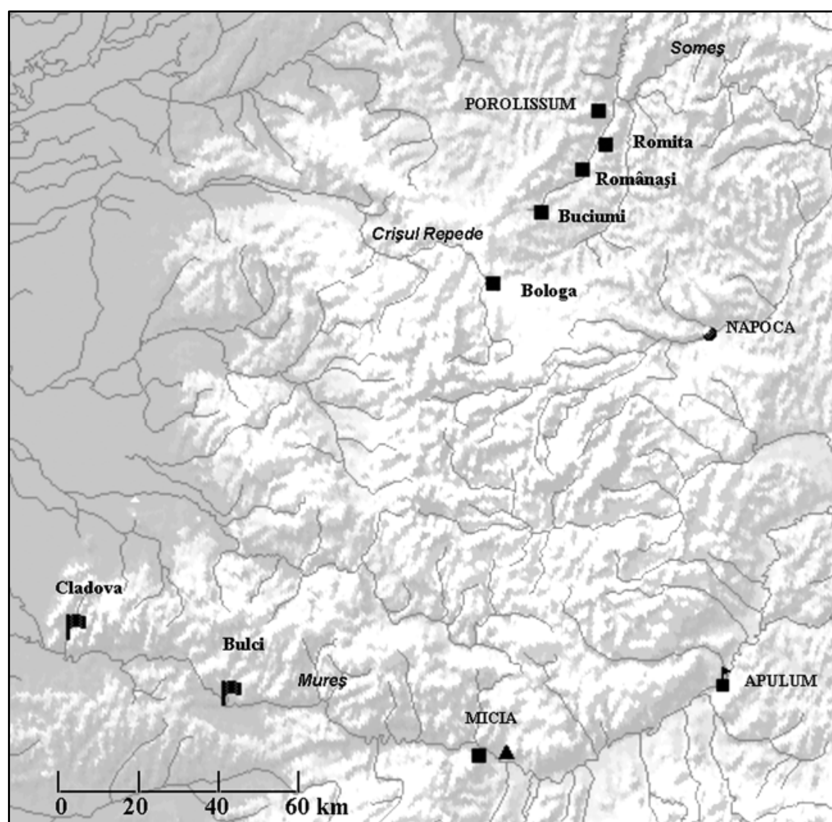

Figura 2. Locurile de staționare ale garnizoanelor de la granița de vest a Daciei romane în timpul lui Traian, sectorul de nord.

Legenda: pătrate cu „drapel” = legiuni; pătrate = cohorte; triunghiuri = ale; „steaguri” = vexilații probabile; majuscule = toponime antice confirmate.

Cohors I Augusta Ituraerorum sagittariorum

Cohorta a staționat în timpul Flaviilor în Pannonia, ultimul ei castru în această provincie fiind – începând cu anul 89 – cel de la *Ad Statuas*, pe granița nordică a provinciei[40]. Ultima atestare datată a cohortei de iturei în Pannonia este dată de diploma militară din anul 102 (CIL XVI, 47). A participat la războaiele dacice, fiind posibil una din unitățile care au făcut parte din

[37] V. Spaul 2000, 130.

[38] Isac 2003, 49-60.

[39] Inscripții: CIL III 843; Gudea 1972, 414, nr. 2; 414 sq, nr. 5; Ştampile tegulare: CIL III 8074,19; alte ştampile sumarizate la Gudea 1997b, fig. 15.

[40] Lőrincz 2001 37, nr. 27.

corpul expediționar pannonic care a atacat Dacia dinspre vest[41]. După cucerirea Daciei, unitatea a rămas în noua provincie, unde este atestată in anii 110 (IDR I, D 2) şi 114 (RMD I 226). A staționat la început, probabil, în castrul auxiliar de la Buciumi[42], dar ştampile tegulare ale acestei unități au fost găsite şi în castrul de la *Porolissum*-„Pomet“[43]. La Buciumi a fost înlocuită, probabil în anii 118/ 119, de *cohors II Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria*, când cohorta de iturei a fost dislocată în Dacia Superior[44].

Cohors V Lingonum

Staționările anterioare celei din Dacia ale cohortei de *Lingones* nu se cunosc; este de presupus că a luat parte la războaiele cu dacii ale lui Traian, ca toate trupele care au constituit prima armată o provinciei Dacia. Aici este atestată în anii 110 (IDR I, D 3) şi 114 (RMD I 226). A staționat la *Porolissum*, unde ştampile tegulare ale acestei unități au fost descoperite în castrul de pe dealul „Pomet”[45].

Cohors I Vindelicorum milliaria equitata civium Romanorum pia fidelis

Trupa de *Vindelici* a fost deplasată din Germania Inferior, unde se mai afla la începutul anului 98 (RMD I 216, din 20 februarie 98), în cadrul concentrării de trupe din Moesia Superior, ordonată de împăratul Traian în vederea atacării Daciei lui Decebal. Traseul cohortei a fost prin Pannonia, unde s-au găsit două inscripții funerare ale unor militari ai acesteia[46]. După participarea la războaiele cu dacii, cohorta a staționat în Dacia, unde apare în diplomele din anii 109 (RMD I 148) şi 110 (IDR I, D 3).

Primul loc de staționare al trupei a fost probabil castrul auxiliar de la Vărădia-„Pustă”, unde, în săpături mai vechi, s-a găsit o *tessera militaris* a unuia din soldații ei[47]. Din păcate nici o ştampilă tegulară sau inscripție litică nu a fost descoperită aici. Cercetările arheologice din ultimii ani par până în acest moment să conducă spre concluzia că fortificația de aici a fost folosită doar până la începutul domniei lui Hadrian, deci şi cohorta de *Vindelici* a fost deplasată de aici la această dată, care coincide cu războiul cu iazigii din anii 117/ 118[48].

Cohors I sagittariorum milliaria

Cohorta de arcaşi a fost prima unitate auxiliară din castrul de la *Tibiscum*[49]. Este posibil ca ea să fi fost şi garnizoana castrului în timpul lui Traian[50]. Aici i s-au găsit ştampile tegulare[51]

---

[41] Strobel 1984, 136.

Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972, 117 sq; Gudea, 1997d, 24 sqq.

[43] Gudea, 1997c, 27; 102, fig. 14.

[44] V. şi Piso, Benea 1984, 280; presupunerea autorilor că această cohortă ar fi putut fi staționată pe drumul *Lederata-Arcidava-Tibiscum* nu s-a confirmat până acum.

[45] Gudea 1997c, 27; 101, fig. 13.

[46] CIL III 3562 (*Aquincum*); RIU, 1029 (pentru locul de descoperire, asupra căruia planează o oarecare confuzie în literatură, cităm doar cea mai nouă sinteză privind granița Pannoniei: *The Roman Army in Pannonia*, 128, fig. c: „The gravestone of a soldier of the cohors I Vindelicorum, found in the fortlet *Contra Florentiam*“).

[47] IDR III/1 110.

[48] Nemeth 2005, 689 sqq.

[49] Benea, Bona 1994, 54.

[50] Benea, 1994, 317.

care o atestă şi în fazele mai timpurii ale fortificației[52], dar şi o inscripție litică datată în anul 165, dedicată împăratului Marcus Aurelius[53]. Ştampile ale cohortei au fost găsite şi în fortificația încă puțin cercetată de la Zăvoi (jud. Caraş-Severin), pe drumul de la *Tibiscum* la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[54]. Din păcate, nici o diplomă militară cunoscută pentru trupe din Dacia nu conține numele acestei cohorte.

Cohors VI Thracum

Această unitate de infanterie a fost transferată din Pannonia în Moesia Superior înainte de anul 96, când este prezentă deja în această provincie (RMD I 6). Aşadar, ea nu a fost una din trupele deplasate din Pannonia şi alte provincii către Moesia, la ordinul lui Traian, în vederea războaielor cu dacii. Cu toate acestea, a participat la aceste războaie[55] şi a rămas în provincia nou creată. În Dacia epocii lui Traian este atestată prin diplome militare în anii 110 (IDR I, D 3) şi 114 (RMD I 226). Ştampile tegulare ale acestei unități au fost găsite cu certitudine în castrele învecinate de la Romita şi *Porolissum*[56]. Se pare că locul de staționare de bază al trupei în epoca traianică a fost prima fortificație de lemn şi pământ de la Romita, pe care a şi construit-o[57].

***

Tabloul de mai sus al garnizoanelor de epocă traianică de la granița de vest a Daciei trebuie să fie considerat doar unul provizoriu, reflectând stadiul cunoştințelor actuale în această privință. Unele neclarități persistă; una dintre ele este problema garnizoanei castrului de la Surducu Mare (jud. Caraş-Severin). Există unele informații din literatura de specialitate veche, cu privire la proveniența unor ştampile tegulare ale legiunii a IV-a Flavia felix din acest castru de lemn şi pământ, dar ele nu sunt deloc sigure; săpăturile din anii ´60 ai secolului trecut nu au dus la descoperirea unor astfel de ştampile[58]. Alte neclarități mai persistă – după cum s-a văzut mai sus – în privința locurilor de staționare principale ale unor trupe, în timpul lui Traian, în castrele de la *Porolissum* şi unele imediat învecinate (cum ar fi Romita), întrucât ştampilele tegulare ale acestor unități par să apară simultan (?) în mai multe fortificații. La Vărădia-„Pustă" nu avem ştampile tegulare sau inscripții care să confirme definitiv prezența cohortei *I Vindelicorum*, indicată până acum doar de plăcuța cu numele unui soldat şi al centurionului său, din această trupă. De asemenea, nu este foarte clară situația fortifcațiilor romane presupuse a fi existat pe cursul inferior al Mureşului, în aval de *Micia*. Descoperiri mai vechi de cărămizi ştampilate şi inscripții legate de legiunea a XIII-a *Gemina* în unele localități de pe malul de sud al râului (Bulci, jud. Arad; Sânnicolau Mare şi Cenad, jud. Timiş)[59] nu au fost însoțite de atunci şi de identificarea certă a fortificațiilor respective. Singurele descoperiri de material tegular

[51] IDR III/1 251, 252.

[52] Benea, Bona 1994, 54.

[53] IDR III/1 130.

[54] Bozu 1977, 131-133.

[55] Strobel 1984, 144 sq.

[56] La *Romita* v. Matei, Bajusz 1997, 67 sqq; la *Porolissum*, v. Gudea 1997c, 104, fig. 15.

[57] Matei, Bajusz 1997, 67 sqq.

[58] Protase 1975, 345 sqq şi nota 1.

[59] Ştampilele tegulare ale *leg. XIII gemina* de pe Mureş, în IDR III/1 242 (Bulci); 243-246 (Sânnicolaul Mare); 246-249 (Cenad); inscripția funerară a unui *veteranus* al aceleaşi legiuni: IDR III/1 274 (Sânnicolaul Mare).

roman în context sigur sunt cele amintite de la Cladova (jud. Arad), pe malul de nord al Mureşului (v. mai sus, *cohors II Flavia Commagenorum*). Descoperirea unei ţigle ştampilate a legiunii a IV-a *Flavia* la Aradul Nou[60] (malul de sud al Mureşului) nu a putut fi legată de un context arheologic precis şi a rămas singulară până azi. Imaginea conturată de descoperirile de pe cursul inferior al Mureşului par însă să sugereze că supravegherea acestui drum de legătură cu Pannonia a fost atribuită unor vexilaţii ale legiuni a XIII-a *Gemina* de la *Apulum* şi cohortei *II Flavia Commagenorum* de la *Micia*.

În ceea ce priveşte provenienţa trupelor, mai mult de jumătate (adică 6 din 11) din unităţile militare care au staţionat pe graniţa vestică a Daciei în timpul lui Traian s-au aflat, înainte de războaiele dacice ale acestui împărat, o perioadă destul de îndelungată în Pannonia. Aceste trupe au fost deplasate în Moesia Superior la ordinul lui Traian, acolo unde era locul desemnat de împărat pentru una din concentrările de trupe în vederea războiului cu Decebal. De aceea, credem că este adecvat să le considerăm ca trupe care au fost transferate din Pannonia în Dacia, trecând prin etapa războaielor amintite. În scurta lor şedere în Moesia Superior ele au fost, desigur, trecute formal în subordinea guvernatorului consular al acestei provincii, dar aceste trupe nu se aflau acolo în vederea unei staţionări de lungă durată, ci aveau destinaţia amintită mai sus. În această categorie am inclus deci toate trupele care anterior au staţionat un timp mai îndelungat în Pannonia, iar în Moesia apar doar după – sau începând cu – anul 98. O altă situaţie se constată în cazul legiunii a IV-a *Flavia felix*, una din legiunile „de bază“ ale Moesiei Superior, încă din timpul lui Domitian, a cohortelor *II Flavia Commagenorum* şi *VI Thracum*, staţionate deja în Moesia Superior înainte de începutul domniei lui Traian, a cohortei *I Vindelicorum*, care a venit din Germania Inferior (tranzitând doar Pannonia) şi a cohortelor *V Lingonum* şi *I sagittariorum*, ale căror locuri de staţionare anterioare Daciei nu se cunosc. Cu privire la acest din urmă grup de unităţi militare se poate remarca totuşi şi „stagiul“ pannonic al cohortei *VI Thracum*, probabil între anii 83-92 d.Chr.[61]

Experienţa acumulată de trupele venite din Pannonia a fost desigur un criteriu pentru a le plasa în Dacia pe graniţa de vest, care avea destule trăsături comune cu graniţa pannonică, în special cu cea de est a Pannoniei. Era vorba de acelaşi teritoriu „barbar“ de supravegheat, de data aceasta din sensul opus. Similar trebuie să fi fost şi cazul trupelor cu staţionare anterioară în Moesia Superior – şi ne gândim aici în primul rând la legiunea a IV-a *Flavia*, care păzea înainte de cucerirea Daciei *ripa Danubii* a Moesiei Superior, foarte probabil la *Singidunum*, în dreptul aceluiaşi teritoriu denumit în literatura de specialitate, expresiv, „punga iazigă“.

Trajanszeitliche Garnisonen an der Westgrenze des römischen Dakien
Zusammenfassung

In der Organisierung einer durch einen erheblichen militärischen Einsatz eroberten Provinz – so wie im Fall Dakiens – war die Sicherung von Garnisonen für die neue Provinz eine Priorität des Imperium Romanum.

Wenn die Lokalisierung der römischen Befestigungen von der Westgrenze der römischen Provinz Dacia uns relativ gut bekannt ist, nicht dasselbe kann man immer über die Garnisontruppen dieser *castra* sagen. Es bestehen weiterhin Unklarheiten betreffend die Identität dieser Truppen und

[60] IDR III/1, p. 242.

[61] Lőrincz 2001, 43 sq, nr. 48.

Datierung ihrer Anwesenheit in den Stationierungsorten. Der Aufsatz listet die bekannten Einheiten von dieser Grenzstrecke Dakiens auf und versucht die existierenden Informationen darzustellen und möglichst wahrscheinliche Hypothesen dort aufzustellen, wo unsere Kenntnisse noch lückenhaft sind.

Die Truppenliste umfasst eine Legion (*IV Flavia felix*), eine Ala und neun Kohorten die an der westlichen Grenze Dakiens bekannt sind. Bemerkenswert ist die Tatsache, dass alle diese Truppen an den Dakerkriegen Trajans teilgenommen haben und dass sechs der insgesamt 11 Militäreinheiten von diesem Gebiet Dakiens früher für längere Zeit in Pannonien stationiert waren, was ihnen eine gewisse Erfahrung bezüglich des Barbaricums das zwischen Pannonien und – ab dem Jahr 106 - Dakien lag (d. h. des sogenannten „jazygischen Beutels" in der Ungarischen Ebene) verschaffte.

Die Tafelliste

Taf. 1. Die Stationierungsorte der Garnisonen an der Westgrenze des römischen Dakien in der trajanischen Zeit – südliche Strecke.
Zeichenerklärung: Quadrate mit „Flagge" = Legionen; Quadrate = Kohorten; Dreiecke = Alen; „Fahnen" = mögliche Vexillationen; Ortsnamen in Großbuchstaben = bestätigte antike Ortsnamen.

Taf. 2. Die Stationierungsorte der Garnisonen an der Westgrenze des römischen Dakien in der trajanischen Zeit – nördliche Strecke.
Zeichenerklärung: Quadrate mit „Flagge" = Legionen; Quadrate = Kohorten; Dreiecke = Alen; „Fahnen" = mögliche Vexillationen; Ortsnamen in Großbuchstaben = bestätigte antike Ortsnamen.

Bibliografie

Balla 2000 – L. Balla, Guerre Iazyge au frontières de la Dacie en 107/108, *Studia Dacica*, 33-36 (= *ACUSD* 5, 1969, 111-113).

Benea 1983 – D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983.

Benea 1994 – D. Benea, Banatul în timpul lui Traian, *AB*, SN 3, 309-321.

Benea, Bona 1994 – D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994.

Bozu 1977 – O. Bozu, Cohors I Sagittariorum la Zăvoi, *Banatica* 4, 131-133.

Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972 – Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Vasile Lucăcel, Constantin Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj.

Daicoviciu 1972 – H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj.

Eck et al. 2003 – W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, Neue Diplome für Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen, *ActaMN* 38/I, 2001 (2003), 27-48.

Gudea 1972 – N. Gudea, Inscripţii şi ştampile tegulare din castrul roman de la Bologa, *ActaMN* 9, 413-437.

Gudea 1977 – N. Gudea, Cohors I Ulpia Brittonum în Dacia, *SCIVA* 28, 1, 129-134.

Gudea 1997a – N. Gudea, Limes Dacicus. Materialien zu seiner Geschichte, *JRGZM* 44, (extras).

Gudea 1997b – N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Bologa- Resculum/Castrul roman de la Bologa-Resculum*, Zalău, 1997.

Gudea 1997c – N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum I/ Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum I*, Zalău.

Gudea 1997d – N. Gudea, *Castrul roman de la Buciumi/ Das Römergrenzkastell von Buciumi*, Zalău.

Hügel 1996 – P. Hügel, Cărămizi romane ştampilate descoperite la Cladova (jud. Arad), *Ziridava* 19-20, 73-76.

Isac 2003 – D. Isac, Das Militärdiplom aus dem Jahr 151 n. Chr. von Samum (Căşeiu) und die Datierung der Prokuratur des Macrinius Vindex in Dacia Porolissensis, *ActaMN* 38/I, 2001 [2003], 49-60

Lőrincz 2001 – B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipat-szeit*, Wien, 2001.

Matei, Bajusz 1997 – Al.V. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la* Romita-*Certiae/Das Römergrenzkastell von* Romita-*Certiae*, Zalău, 1997.

Nemeth 2005 – E. Nemeth, Die neuen Ausgrabungen im Auxiliarkastell von Vărădia-„Pustă“, *Limes 19 Pécs*, 689-696.

Petolescu 1995 – C.C. Petolescu, Unităţile auxiliare din Dacia Romană (II), *SCIVA* 46, 3-4, 1995, 237-275.

Petolescu 2002 – C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002.

Piso 1993 – I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993.

Piso, Benea 1984 – I. Piso, Doina Benea, Das Militärdiplom von Drobeta, *ZPE* 56, 1984, 263-295.

Protase 1995 – D. Protase, Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia, *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca, 95-121 (= *ActaMN* 4, 1967, 47-72).

Protase 1975 – D. Protase, Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin), *Banatica* 3, 1975, 345-348.

Reynolds 1980-1981 – J. Reynolds, în *Libyan Studies* 12, 1980-1981, 49 sqq.

RMD I – Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954-1977*, London, 1978.

Russu 1975 – I.I. Russu, Auxilia provinciae Daciae, *SCIVA* 23, 1, 63-77.

Spaul 2000 – J.E.H. Spaul, *Cohors.The Evidence for and a Short History of the Auxiliary Infantery of the Imperial Roman Army*, Oxford, 2000.

Strobel 1984 – K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984.

Studia Dacica – Studia Dacica. Collected Papers, E. Szabó (ed.), Debrecen, 2000.

Tamba 1997 – D. Tamba, *Das Römergrenzkastell von Românaşi-Largiana/ Castrul roman de la Românaşi-Largiana*, Zalău, 1997.

The Roman Army in Pannonia – The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica , Zs. Visy (ed.), Pécs, 2003.

Wagner 1938 – W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.

Activitatea constructivă a legiunii *IIII Flavia Felix* la nordul Dunării, în anii 101-117 d.Chr.

Coriolan Horaţiu Opreanu

Intervalul 101-117 d.Chr cuprinde două perioade distincte: anii războiului dacic al lui Traian 101-106 şi epoca provinciei Dacia din a doua parte a domniei aceluiaşi împărat. Pentru prima dintre ele, *Comentariile* pierdute ale lui Traian trebuie să fi conţinut explicaţii privind misiunile diferitelor legiuni şi ale unităţilor auxiliare. Această carenţă documentară este parţial suplinită de Columnă. Ea reprezintă, foarte probabil, o redare figurativă a unui text scris, un document de arhivă prin definiţie, identificabil cu acele *Commentarii de bello Dacico* ale lui Traian, conservate cu siguranţă în Biblioteca Ulpia din forul lui Traian[1]. Columna este dominată de imaginea cuceririi ca rezultat al unei organizări tehnice complexe – o imensă operaţiune birocratică. Din această perspectivă – împărţirea „tipologică" a realităţii după module tradiţionale standardizate – Columna nu mai apare ca o abstracţiune forţată, ci mai degrabă ca un reflex fidel al realităţii. O asemenea viziune retorică şi eroică a activităţii cotidiene a împăratului, constituie un corespondent figurativ al comentariilor trimise Senatului de generalii romani republicani, despre conţinutul cărora opera lui Caesar ne oferă o idee: rapoarte schematice, factuale şi obiective ale evenimentelor, expuse în ordine cronologică, dar după module iterative care impuneau aceeaşi tactică a războiului la romani – marşuri, construcţia de castre şi poduri, discursuri către soldaţi, bătălii, primirea de ambasade[2].

În prima jumătate a spiralei, corespunzând primei expediţii din 101-102 d.Chr, pe Columnă sunt 20 de scene în care legiunile sunt reprezentate muncind la construcţia de castre, defrişări şi drumuri[3]. În comparaţie, soldaţii din legiuni intervin în luptă doar de două ori, în bătălia de la Adamclissi şi în ultimul asalt asupra Sarmizegetusei şi a fortificaţiilor din jur, greul luptelor fiind lăsat trupelor auxiliare. Evident că după trecerea Dunării, probabil pe la *Lederata*, acţiunea primelor scene în care legiunile ridică fortificaţii se petrece în Banat. Putem reconstitui cu precizie traseul din vara anului 101 d.Chr pe baza fragmentului din *Commentarii* transmis de Priscianus: *inde Berzobim, deinde Aizi processimus*. Drumul apare şi pe *Tabula Peutingeriana* (VII 2-4), pornind de la *Lederata*, apoi *Apus flumen*, *Arcidava*, *Centum Putei*, *Berzobis*, *Aizis*, *Caput Bubali*, *Tibiscum* (fig. 1). Dincolo de identificarea topografică a celor două localităţi antice, *Berzobis* cu Berzovia de astăzi (asemănarea este artificială, numele actual fiind dat localităţii de puţină vreme, după cel antic) şi *Aizis* cu Fârliug sau Ezeriş, toate în judeţul Caraş-Severin[4], fragmentul ne poate sugera şi alte elemente importante. Deocamdată, în nici una dintre localităţi nu s-au descoperit urme ale unor aşezări dacice preromane. De la Fârliug se cunosc doi *aurei*, unul de la Nero şi unul de la Vespasian[5], fiind presupus un castru roman[6]. Ca şi în cazul viitoarelor oraşe romane, numele antice provin, foarte probabil, de la nişte toponime

[1] Coarelli 1999, 20.

[2] Coarelli 1999, 28.

[3] Coarelli 1999, tav. 11-18; 41; 54; 57-58; 61-62; 70; 72; 76-77; 78; 84.

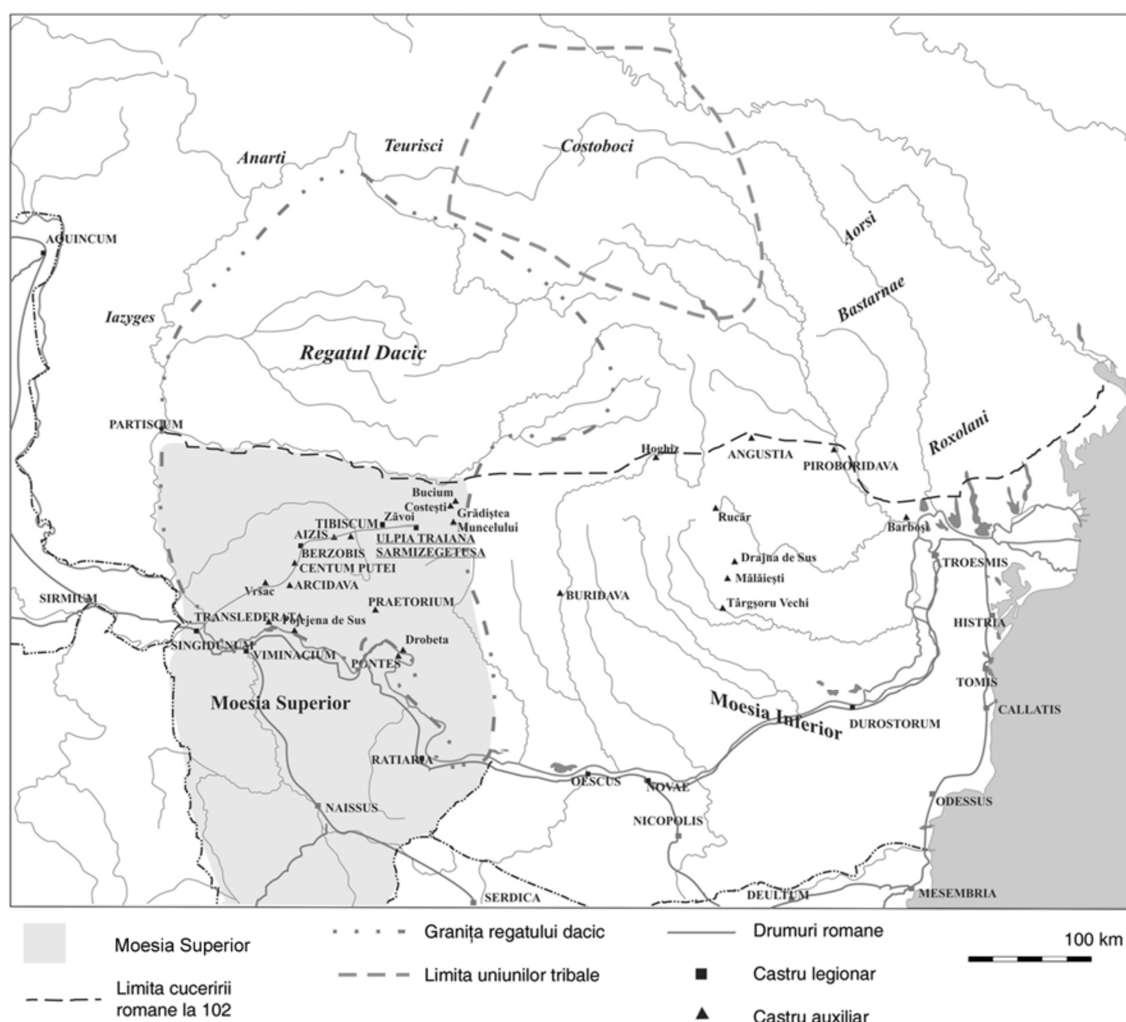
[4] Tudor 1968, 47-50.

[5] Ardevan 1996, nr. 18.

[6] Gudea 1997, nr. 13.

locale. Prin urmare, Traian, redactându-şi *Comentariile*, cândva după anul 107 d.Chr, când s-a reîntors din Dacia, se referea la două localități romane care existau deja. Foarte probabil ele au fost două puncte militare pe drumul spre munții Sarmizegetusei, ridicate încă din vara anului 101 d.Chr. Drumul *Lederata-Tibiscum* reprezenta calea cea mai scurtă între Dunăre şi *Sarmizegetusa* regia, fiind construit în prima expediție a lui Traian[7].

Figura 1. Harta teritoriilor nord-dunărene ocupate de romani în 101-102 şi zona cu activități de construcție a Legiunii IV Flavia Felix, din Banat şi Țara Hațegului.

Printre legiunile care l-au însoțit pe Traian în prima expediție, cele din armata Moesiei Superior – provincia unde s-au făcut principalele pregătiri de război – au jucat un rol important. Planul împăratului, probabil conturat încă de la început, era ocuparea Banatului şi a Câmpiei Munteniei, pentru a reduce întinderea regatului dacic şi a-i limita lui Decebal capacitatea de manevră şi raza de acțiune (fig. 1). Unul dintre principalele obiective strategice trebuie să fi fost protejarea provinciilor de la sud de Dunăre, atât de des atacate de către daci în trecut. Cel puțin aceasta putem deduce din urmările primei expediții. Urmele participării legiunilor *IIII Flavia Felix* şi *VII Claudia* la luptele din anii 101-102 d.Chr sunt mai greu de găsit şi identificat. De

[7] Fodorean 2006, 229.

altfel, concentrarea de legiuni nu se baza atât pe nevoia de a opune regelui dac o forță militară ieşită din comun ca număr şi calitate, cum se presupune de obicei; legiunile erau necesare mai ales la lucrări militare şi la asediile unor cetăți de piatră amplasate pe înălțimi. Se pare că şi cele două legiuni amintite au avut în primul rând o intensă activitate constructivă. În această primă etapă, între 101-106 d.Chr, ambele au lucrat în special la construcția de drumuri şi de castre. Între 102 şi 105, Banatul şi alte teritorii au fost smulse autorității regelui dac şi trecute de către romani sub autoritatea militară a armatei Moesiei Superior (fig. 1); aceeaşi situație s-a creat şi în Câmpia Munteniei, ocupată de trupe din armata Moesiei Inferior[8]. În cadrul acestor modificări, una dintre cele mai importante dislocări de trupe a fost plasarea legiunii *IIII Flavia Felix* într-o garnizoană avansată, la *Berzobis*, chiar dacă nu în linia întâi a frontului. Legiunea îşi va menține locul de garnizoană şi după crearea provinciei Dacia, până după moartea lui Traian, când va fi din nou retrasă la *Singidunum*, în Moesia Superior[9]. Pentru această a doua perioadă, epoca provinciei, descoperirile arheologice, epigrafice şi circulația monedelor romane sunt preponderente pentru reconstituirea misiunilor legiunilor.

În contextul de față vom încerca să urmărim activitatea legiunii *IIII Flavia Felix*. Principalul indicator constă în inscripțiile de construcție şi în țiglele şi cărămizile cu stampila legiunii. Adunarea şi comentarea lor a făcut obiectul mai multor studii de-a lungul ultimilor 40 de ani[10]. Diverşi autori au emis ipoteze şi concluzii legate de cronologia numeroaselor acțiuni constructive ale legiunii în anii 101-117 d.Chr. Acumularea în ultima vreme a unor noi informații, prezentate separat, ne-a determinat să reluăm subiectul, încercând o nouă asamblare a informațiilor pentru a confirma, sau infirma, unele dintre vechile ipoteze, sau, dacă va fi cazul, pentru a formula altele noi.

Majoritatea cărămizilor şi țiglelor cu stampila legiunii au fost descoperite în localități din Banat: Aradul Nou, Banatska Palanka, Băile Herculane, Berzovia, Bocşa Română, Denta, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Tibiscum*, Kovin, Pancevo, Patăş, Pojejena, Reea, Surduc, *Drobeta*, Vărădia, Eftimie Murgu[11], Vrsac[12]. Inscripții de construcție sau votive ridicate de către subunități ale legiunii şi centurioni se cunosc la *Sarmizegetusa* regia[13], la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[14] şi *Micia*[15]. Dintre localitățile cu descoperiri tegulare, câteva sunt castre: Banatska Palanka, Berzovia, *Tibiscum*, Pojejena, Surduc, Vărădia, *Drobeta*, Vrsac[16]. O intensă activitate militară romană în Banat este mărturisită şi de numeroşii *aurei* emişi în secolul I p. Ch, până la Traian, găsiți la Duleu (jud. Caraş-Severin), Fârliug (jud Caraş-Severin), Moldova Veche (jud. Caraş Severin), Pojejena (jud. Caraş Severin), Potoc (jud. Caraş Severin), Vărădia (jud. Caraş Severin), Socol (Caraş Severin), Timişoara (jud. Timiş), Banatska Palanka (Serbia), Pancevo (Serbia), Plosic (Serbia), Rebenberg (Serbia)[17]. Intrarea în Dacia a unui mare număr de *aurei* emişi în secolul I d.Chr a fost plasată de către Radu Ardevan în epoca provinciei Dacia şi nu înainte de pătrunderea romană la nordul Dunării; de asemenea, el consideră că fenomenul

[8] Opreanu 1998, 187-190, Abb. 1.

[9] Benea 1983, 151-161; Gudea 2001, 28, nr. 1.

[10] Protase 1967; Benea 1983, 153-156, pl. IV-V; Piso 1996; Gudea 1997.

[11] Benea 1983, 153-156.

[12] Gudea 1997, nr. 10.

[13] IDR III/ 3, 269a, 269b, 269c.

[14] IDR III/ 2, 205.

[15] IDR III/ 3, 95.

[16] Gudea 1997, nr. 6, 12, 17, 11, 9, 10.

[17] Ardevan 1996, 16-19.

este legat cu siguranță de prezența militară romană[18]. Deoarece Banatul este una dintre zonele cu cea mai densă răspândire a acestor *aurei*, inclusiv câteva tezaure (Banatska Palanka, Timişoara), iar prezența militară masivă s-a produs aici în perioada 101-106 d.Chr, este foarte probabil ca ei să fi fost vehiculați de trupele romane în acest interval. Aşadar, este plauzibil ca în majoritatea cazurilor fortificațiile de pământ să fi fost opera legiunii, încă din primele momente ale prezenței sale la nordul Dunării. De un interes special se bucură singurul castru de legiune, cel de la Berzovia, pe care şi l-a construit legiunea, pentru a-i fi bază permanentă[19]. Aceeaşi importanță au şi atestările de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* şi de la *Sarmizegetusa* regia. De aceea, vom insista în mod special asupra acestor trei localități. Ca metodă de analiză, vom încerca să operăm cu tipuri de stampile tegulare, deja stabilite pentru diferite locuri de descoperire. Scopul analizei este încercarea de a le eşalona într-o ordine cronologică cât mai precisă. Deosebirile dintre stampile găsite în localități diferite nu reprezintă însă în mod obligatoriu diferențe cronologice. Stampile diferite pot însemna mai multe subunități, care au lucrat în mai multe locuri. Comparația dintre tipurile de stampile tegulare şi grafia numelui legiunii pe inscripții de piatră este utilă. Când se compară tipuri de stampile cu inscripții din aceeaşi localitate, inscripțiile pot contribui, uneori, la datarea stampilelor şi implicit a activității subunităților legiunii.

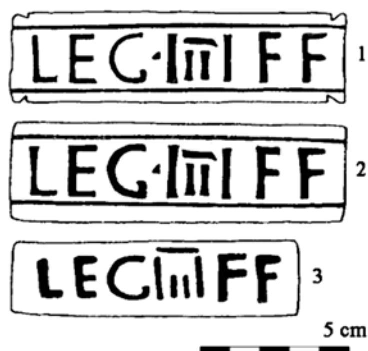

Figura 2. Ştampile ale Legiunii IV Flavia Felix, găsite în principia de la Bersobis (după Flutur 2003).

Bazându-ne pe atestarea localității *Berzobis* în *Comentariile* lui Traian, rezultă că încă din anul 101 este foarte probabil ca legiunea *IIII Flavia Felix* să-şi fi construit aici castrul; la scurtă vreme şi-a ridicat şi primele clădiri de lemn. Putem accepta acest moment timpuriu, având în vedere identificarea arheologică a unor pereți de lemn şi a unor gropi de stâlpi sub zidurile principiei[20]. Autorii sugerează chiar existența a două faze de lemn, dar nu aduc argumente arheologice şi stratigrafice concrete, ceea ce pune sub semnul întrebării această supoziție. Principalul merit al noilor săpături este identificarea principiei de piatră. În săpături au fost găsite 112 fragmente de țigle cu stampila legiunii. Au fost identificate trei tipuri[21], specifice doar castrului de la Berzovia (fig. 2). Cucerirea romană a Banatului în 102 d.Chr. a fost susținută de Doina Benea[22], Nicolae Gudea[23], C.C. Petolescu[24]. Principalul argument al celor care încă nu acceptă o ocupație romană timpurie (de la 102) a Banatului este imposibilitatea existenței țiglelor cu stampilele legiunilor într-un teritoriu neprovincializat[25]. Nu este însă deloc sigur că Banatul nu era deja la 102 pe teritoriul unei provincii (fig. 1). Este însă sigur că aici au rămas trupe romane la 102, cum ne spune Cassius Dio, şi ele se găseau sub comanda unui consular. Țigle romane, multe cu stampilele legiunilor, sunt bine cunoscute şi din teritorii care n-au devenit niciodată provincii romane,

[18] Ardevan 1996, 24.

[19] Gudea 1997, nr. 12.

[20] CCA 1999 (2000), nr. 21; CCA 2000 (2001), nr. 33.

[21] Flutur 2003, 157.

[22] Benea 1994, 318-319.

[23] Gudea 1997, 5-6, Abb. 2.

[24] Petolescu 2002, 22; Petolescu 2006, 17.

[25] Piso 2000, 213; Piso 2001, 18.

chiar din castre de marş (s. n.). La nordul Dunării mijlocii au lăsat stampile legiunile *X Gemina* şi *XIIII Gemina* la Mušov-Burgstall şi *XIIII Gemina* şi *XV Apollinaris* la Stare Mesto şi Mikulice, din vremea războaielor marcomanice. În total, în Cehia şi Slovacia se cunosc 20 de puncte cu descoperiri de ţigle stampilate[26]. De altfel, de la *Drobeta*, Pojejena şi Gornea se cunosc şi ţigle cu stampila legiunii *VII Claudia*, de tipul găsit la *Ratiaria*, unde legiunea a ridicat primele clădiri ale coloniei, datate de D. Benea în anii 102-105[27]. Cum, legiunea *VII Claudia* n-a făcut niciodată parte din armata Daciei, evident că este singura datare acceptabilă, infirmând încă odată scepticismul celor care nu cred că ţiglele cu stampila legiunilor pot fi găsite în afara unui teritoriu roman, cum era, chiar în viziunea lor, Banatul între 102 şi 105 d.Chr.

Figura 3.
Comparaţie între grafia cifrelor folosite în ştampile ale Legiunii IV Flavia Felix de la Berzobis şi cele de pe unele blocuri de piatră folosite în zidul castrului roman de la Sarmizegetusa regia (cele din urmă după IDR III/3, 269b, 269c).

La Sarmizegetusa regia, deşi nu se cunosc ţigle cu stampila legiunii *IIII Flavia Felix*, prezenţa unităţii este marcată prin trei inscripţii pe piatră şi un relief cu capricorni afrontaţi, cu inscripţie nesigură. Este vorba despre un bloc de calcar găsit în secolul XIX având scris numele legiunii prescurtat, la fel ca pe stampilele tegulare, dar literele sunt în formă de arme[28]. Mult mai interesante sunt alte două blocuri de calcar găsite, unul în 1950, în faţa externă a zidului de incintă, pe latura de vest[29], iar cel de-al doilea în 1963, căzut din zidul estic[30]. Ambele au pe faţa externă inscripţia LEG IIII FF (fig. 3), la fel ca stampilele tegulare, şi prin urmare sunt blocuri de construcţie, având rolul de a menţiona unitatea care a construit zidul. Pe lângă legiunea IIII, mai sunt menţionate alte două legiuni care au participat la lucrări. Unul dintre reliefurile cu capricorni afrontaţi, cel găsit în 1962[31] şi aflat actualmente în Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, are sculptat un glob ţinut între membrele anterioare ale capricornilor. Pe el au fost presupuse literele „P” şi „N”[32]. Recent, I. Piso afirma că este de părere, examinând piesa, că pe glob se poate descifra cifra IIII, fiind evident legată de legiunea *IIII Flavia Felix*[33]. Rezultă că între această imagine heraldică şi simbolul legiunii I Adiutrix nu există nici o legătură, cum am demonstrat încă din anul 2000, şi

[26] Musil 2000, Abb. 1-3; Musil 2000a.

[27] Benea 1983, 48-49.

[28] IDR III/ 3, 269a, fig. 201.

[29] IDR III/ 3, 269b, fig. 202.

[30] IDR III/ 3, 269c, fig. 203.

[31] IDR III/ 3, 271.

[32] IDR III/ 3, 271.

[33] Ioan Piso, *Aspecte ale întemeierii provinciei Dacia*, comunicare Colocviul „Provincia Dacia. 1900 de ani de la întemeiere. Cercetări şi perspective”, Cluj-Napoca, 10-11 noiembrie 2006.

că „...blocurile cu capricorni afrontați au fost lucrate şi aşezate în zid de către cele trei legiuni atestate epigrafic...”[34]. Firesc, cel mai important element este cronologia acestui moment.

Fără a intra în prea multe detalii, reamintim cele mai importante concluzii la care am ajuns în alte studii, cu privire la aceste evenimente[35]. Concluzia finală pe care am susținut-o a fost că, la Grădiştea Muncelului, fortificația numită în mod tradițional „cetatea cea mare” dacică, este de fapt un castru roman ridicat de cele trei legiuni în anul 102, la sfârşitul primei expediții dacice a lui Traian, după capitularea lui Decebal şi predarea reşedinței regale, *Sarmizegetusa*. Rostul acestui castru a fost doar simbolic, conform tradiției romane de a ocupa militar centrele de putere ale populațiilor învinse[36]. El a fost utilizat, fără a putea stabili de către ce unitate, până la întemeierea provinciei, când *Dacia victa* devenise *Dacia capta*, şi orice sens al acestui simbol dispăruse.

Dintre argumentele care susțin acest scenariu amintim:

- textul lui Cassius Dio (LXVIII, 9, 7) referitor la sfârşitul primei expediții în anul 102 d.Chr, când Traian a lăsat un *stratopedon* la *Sarmizegetusa*, după care s-a întors în Italia; înțelesul cuvântului grecesc este, în acest context, cel de „castru”, sau „garnizoană”, aşa cum apare de mai multe ori în lucrarea sa[37]; ocuparea Sarmizegetusei Regia în anul 102 d.Chr. este acceptată astăzi de către majoritatea istoricilor: Ioan I. Russu[38], Dumitru Protase[39], C.C. Petolescu[40].

- nu există nici o *dovadă arheologică* (s.n.) privind refacerea acestui zid, de către daci sau de către romani, în intervalul 102-105 d.Chr, şi nici pentru a considera că inscripțiile au ajuns în zid în mai multe etape, unele fiind aruncate în umplutura zidului. Acest lucru rezultă clar din raportul de săpătură de la Sarmizegetusa regia pe anul 1980[41].

- nu există nici un argument literar, epigrafic sau arheologic, care să dovedească activitatea constructivă romană după anul 106 d.Chr; oricum, după întemeierea coloniei *Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, prin 108/ 109, în Munții Orăştiei nu mai putea exista localitatea cu acelaşi nume pe care o aminteşte Cassius Dio când pomeneşte de acel *stratopedon*; acel loc se mai putea numi *Sarmizegetusa* doar între 102 şi 108/ 109.

În concluzie, subunități ale legiunii *IIII Flavia Felix*, participante la asaltul final din anul 102 asupra zonei fortificate din preajma Sarmizegetusei Regia, au lucrat apoi la ridicarea zidului de piatră al castrului roman de la Grădiştea Muncelului. Analizând cele două blocuri cu inscripție am constatat că numele legiunii apare prescurtat în aceeaşi manieră ca şi pe stampilele tegulare (fig. 3). Mai mult, cele două inscripții sunt diferite, principala deosebire constând, la fel ca şi în cazul diverselor tipuri tegulare, în felul în care este scrisă cifra IIII. Tocmai această constatare demonstrează că felul în care era scrisă cifra IIII pe stampilele tegulare nu era ales aleatoriu. Cele două cifre de pe inscripțiile de la *Sarmizegetusa* regia sunt identice cu două tipuri

[34] Opreanu 2000a, 162.

[35] Opreanu 2000, 79-96; Opreanu 2000a, 151-168.

[36] Opreanu 2000a, 164.

[37] Freyburger-Galland 1997, 186.

[38] IDR III/ 3.

[39] Protase 1997.

[40] Petolescu 2002, 22; Petolescu 2006, 17.

[41] Daicoviciu et al. 1983, 233.

de stampile tegulare găsite în principia de la Berzovia[42] (fig. 3). O stampilă identică cu cea de la Berzovia s-a găsit la Pojejena[43]. Un tip apropiat, cel de-al treilea găsit în *principia* de la Berzovia, se cunoaşte şi la *Singidunum*[44]. Din această asemănare s-ar putea deduce o cronologie apropiată între ridicarea zidurilor de incintă de la Sarmizegetusa regia şi construirea principiei de piatră de la Berzovia. Cronologia timpurie, post 102, pentru *principia* de la *Berzobis*, este susţinută şi de analogiile de la *Singidunum* şi Pojejena. Că lucrurile nu stau chiar atât de simplu ne dovedeşte o inscripţie de la *Micia*[45]. Ea atestă pe centurionul Q. Licinius Macrinus din legiunea a *IIII Flavia Felix* care dedică o inscripţie lui I. O. M. Heliopolitanus (fig. 4).

Figura 4. Inscripţie de la Micia (după IDR III/3, 95).

Nicolae Gostar[46] considera că centurionii din legiunea *IIII Flavia Felix* şi un altul din legiunea *XIII Gemina* au adus cultul din Syria la întoarcerea din războiul parthic, la care participaseră cu vexilaţiile dacice, şi prin urmare inscripţia ar data din ultimul an al staţionării legiunii în Dacia, 117 d.Chr. Noi apreciem că prezenţa la *Micia* a unui centurion al legiunii a IV-a poate fi datată larg, între 106-117 (sau 106-114?)[47]. Eduard Nemeth era de părere că inscripţia s-ar data între 102-117[48]. Deocamdată, castrul de pământ de la *Micia* nu a fost datat înainte de 106, în pofida sistemului „Holz-Erde-Mauer", care oferea un aspect mai impunător şi se folosea la castre mai importante[49]. De aceea, *terminus*-ul *post quem* 102, de care vorbeam, s-ar putea prelungi până în primii ani după 106. Dar cel mai semnificativ lucru din punctul de vedere al discuţiei de faţă, este faptul că şi pe inscripţia de la *Micia* cifra IIII (fig. 4) este scrisă într-o manieră aproape identică ca şi pe blocurile de la Sarmizegetusa regia şi pe stampilele din *principia* de la Berzovia. Tocmai de aceea credem că asemănarea nu are doar o conotaţie cronologică, ci semnifică şi aceeaşi subunitate, în cazul nostru, probabil centuria comandată la un moment dat de *Q. Licinius Macrinus*. Oricum, se poate admite că tipurile de stampile tegulare găsite în *principia* de la Berzovia sunt printre cele mai timpurii de la nordul Dunării, şi, prin urmare, începutul ridicării principiei de piatră poate fi plasat la câţiva ani după instalarea legiunii în Banat. Pentru datarea timpurie pledează nu doar asemănarea cu inscripţiile de construcţie de la Sarmizegetusa regia, ci şi absenţa de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* a tipurilor găsite la *Berzobis* şi prezenţa unuia dintre ele în castrele de la *Singidunum* şi de la Pojejena.

Între 103 şi 105, deşi nu avem dovezi directe, legiunea *IIII Flavia Felix* trebuie să fi participat şi la construirea podului de la *Drobeta*, obiectivul prioritar pentru strategia romană la Dunăre.

[42] Flutur 2003, pl. II/2, 3.

[43] Gudea 2001, nr. 10, Z 14.

[44] Gudea 2001, 49, 97, Z 4.

[45] IDR III/ 3, 95.

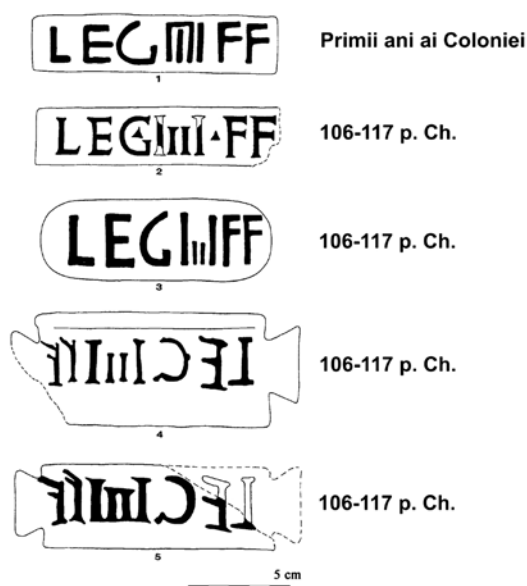
[46] Gostar 1973.

[47] Benea 1983, 207, nr. 52.

[48] Nemeth 2005, 92.

[49] Bogdan Cătăniciu 1993, 61-63, fig. 7.

Figura 5.
Ştampile ale Legiunii IV Flavia Felix, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (după Piso 1996).

Al treilea sit cu o mare concentrare de material tegular al legiunii *IIII Flavia Felix* este *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Tocmai de aceea, s-a considerat de către mulţi autori că legiunea şi-ar fi avut castrul acolo, înainte de întemeierea coloniei, doar ulterior mutându-se la Berzovia[50]. Dintre monumentele mai intens cercetate arheologic, unde s-au găsit cantităţi însemnate de ţigle stampilate, se remarcă *forum vetus*, *praetorium procuratoris-horrea* şi amfiteatrul. I. Piso a realizat prima tipologie a stampilelor[51], identificând 5 tipuri (fig. 5). Tipul 1 nu a fost datat, iar celelalte 4 erau plasate larg între 106-117. Din tipul 1 se cunosc 213 exemplare, majoritatea de 188 fiind găsite în ruinele celor două *horrea* ce flancau *praetorium procuratoris*[52], fiind considerat tipul cel mai vechi. Tipul V cuprinde 134 de stampile, dintre care 118 provin din *forum vetus*. Într-o lucrare mai recentă, acelaşi autor este de părere că tipul 1 s-a utilizat în primii ani ai coloniei, iar tipurile IV-V spre sfârşitul domniei lui Traian[53], concluzionând că pe baza tipologiei stampilelor tegulare se pot separa mai multe echipe care au lucrat la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, iar simultan altele au construit *principia* de piatră de la Berzovia[54]. Aşa cum între echipele de la Sarmizegetusa există diferenţe cronologice amintite chiar de către studiul citat, nu este clar de unde se ştie că şi la *Berzobis* alte echipe lucrau simultan, şi mai ales cu cine: cu primele – sau cu ultimele echipe de la Sarmizegetusa?

Primul element al discutării cronologiei tipurilor de stampile şi al ridicării construcţiilor de piatră este data întemeierii coloniei. Inscripţiei recent întregite de I. Piso şi considerată inscripţia de întemeiere (fig. 6/ 1), deoarece era aşezată pe *tetrapylon*-ul intrării în for, îi lipseşte elementul esenţial, cifra puterii tribuniciene, pentru a avea certitudini cronologice[55]. Mai mult, anul 106, propus de editor pe baza presupunerii cifrei X, este contrazis de inscripţia ce menţionează întemeierea coloniei pe vremea lui Decimus Terentius Scaurianus[56]. În apropierea bazei ce susţinea *groma* s-a găsit o inscripţie fragmentară (fig. 6/ 2), din care s-a păstrat numele lui Traian şi ale cărei litere amintesc de inscripţia de întemeiere a lui *Decimus Terentius Scaurianus*, fiind acceptată că face referire la întemeiere[57]. Revenind la inscripţia de pe *tetrapylon*, recent a mai fost propusă o variantă pentru întregirea ultimului rând al inscripţiei,

[50] Daicoviciu 1974; Alicu 1980, 23-24; Benea 1983, 151-152; Gudea 1997, nr. 18a cu bibliografia mai veche; Opreanu 2003, 317.

[51] Piso 1996.

[52] Piso 1996, 154-155; 195.

[53] Etienne, Piso, Diaconescu 2004.

[54] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 90.

[55] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 87-88, pl. XIX.

[56] IDR III/ 2, 1.

[57] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 104.

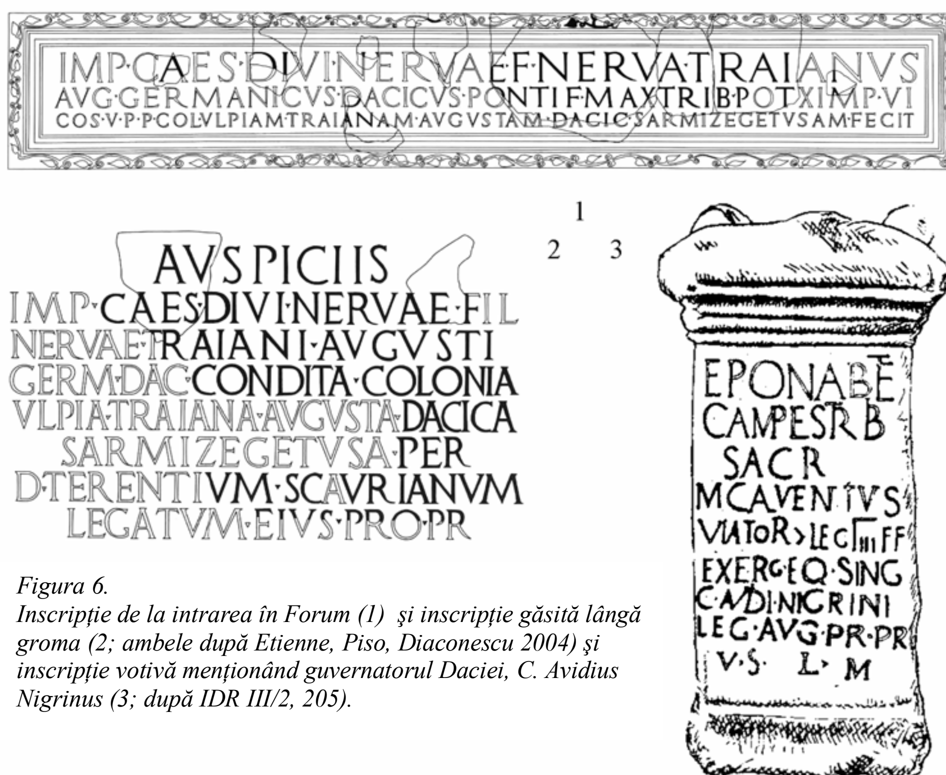

Figura 6.
Inscripţie de la intrarea în Forum (1) şi inscripţie găsită lângă groma (2; ambele după Etienne, Piso, Diaconescu 2004) şi inscripţie votivă menţionând guvernatorul Daciei, C. Avidius Nigrinus (3; după IDR III/2, 205).

din care s-a păstrat foarte puţin. Iată întregirea propusă: *[co(n)sul) V, p(ater) p(atriae), forum col(oniae) Ulpiae Trai]anae Dacic(ae) [Sar]miz[egetusae fecit]*[58]. Ultima variantă pare mai realistă, litera „M" din ultimul rând, considerată de I. Piso ca ultima din cuvântul „*Augustam*", care dă întreg sensul inscripţiei, fiind inexistentă pe fragmentul de piatră, după cum ne-a comunicat verbal Al. Diaconescu, care a examinat-o direct. În această ipoteză, este sigur că în rândul doi puterea tribuniciană nu este urmată de cifra X. Werner Eck şi Thomas Lobüscher, după ce au efectuat recente săpături la Sarmizegetusa, nici măcar nu amintesc ipoteza lui I. Piso şi inscripţia în cauză, fiind de părere că *Sarmizegetusa* a fost întemeiată sub guvernatorul Decimus Terentius Scaurianus şi că moneda din 108 cu imaginea întemeierii unui oraş după ritul etrusc se referă la colonia *Sarmizegetusa*[59]. Foarte recent, documentarea unui alt guvernator din perioada lui Traian, *Q. Baebius Macer*, a determinat mici deplasări în timp ai celorlalţi. I. Piso îl plasează pe Scaurianus între 107/ 108-110/ 111[60], Mihai Bărbulescu între 109-112[61], iar recent C.C. Petolescu între 108/ 109-110[62]. În această situaţie, întemeierea coloniei nu poate fi admisă mai devreme de anii 108/ 109[63].

[58] Diaconescu 2004, 92-93.
[59] Eck, Lobüscher 2001, 265.
[60] Piso 2004, 518.
[61] Atlas-dicţionar 2005, 21.
[62] Petolescu 2006, 20-21.
[63] 109/110 la Diaconescu 2004, 97.

Pentru a putea stabili când au început marile construcţii publice, este utilă comparaţia cu situaţia din alte colonii de veterani fondate de Traian. Colonia *Poetovio* din Pannonia a fost întemeiată între anul 98 şi decembrie 102, înainte de triumful dacic al lui Traian, aproximativ deodată cu Thamugadi[64]. Inscripţia de construcţie a forului ridicat pentru oraş de către Traian arată că acesta a fost inaugurat înainte de iulie 106[65]. Este cunoscut faptul că împăratul fondator al coloniilor oferea oraşului doar clădirile publice cele mai costisitoare şi mai necesare, ca binefacere pentru noua aşezare. La fel trebuie să se fi petrecut lucrurile şi în cazul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa. Primele clădiri de piatră publice trebuie să se fi construit abia la câtiva ani de la întemeiere, adică nu mai devreme de 112-114, adică tocmai pe vremea guvernatorului *Q. Baebius Macer*[66], sau a lui *C. Avidius Nigrinus*, pe care C.C. Petolescu îl datează între 111-113[67]. Datarea ţiglelor stampilate marchează, de obicei, o fază avansată a construcţiei, chiar dacă nu obligatoriu cea finală. Din această vreme există la *Sarmizegetusa* o inscripţie votivă (fig. 6/3) care menţionează pe centurionul *M. Calventius Viator* din legiunea *IIII Flavia Felix*, care avea funcţia de *exercitator equitum singularium* al guvernatorului consular *C. Avidius Nigrinus*[68]. Este principalul argument pe baza căruia s-a considerat că în vremea lui Traian reşedinţa guvernatorului consular al Daciei era la *Sarmizegetusa*[69]. Astăzi se consideră că guvernatorul *C. Avidius Nigrinus* a condus Dacia între 115-117[70], sau 111-113[71]. Stampilele de tip 5, folosite masiv la construirea lui *forum vetus*, cele mai târzii, au fost utilizate în ultimii ani ai domniei lui Traian, probabil 116-117[72]. Evident că cele două edificii au putut fi construite simultan de două subunităţi diferite, cu specificaţia că *horrea* au fost terminate mai devreme, poate chiar înainte de 114. Datarea târzie a tipurilor principale de la *Ulpia Traiana* explică absenţa lor de la Berzovia şi din alte locuri. Nu trebuie uitat că începând cu anul 114 vexilaţii din armata Daciei, inclusiv unităţi ale legiunii *IIII Flavia Felix*, au plecat în Orient, în cadrul corpului expediţionar al lui Traian pentru războiul parthic[73]. Aşadar, munca la *horrea* şi la *forum* au fost, probabil, ultimele activităţi constructive din Dacia ale legiunii a *IIII Flavia Felix*. Nu trebuie să uităm un alt edificiu important al coloniei, amfiteatrul. Şi de aici se cunosc două stampile de tipul 1, şi 9 de tipul 5. Alte 5 exemplare au fost de asemenea recent descoperite în săpăturile din 1992-1993[74]. Ele nu sunt prea numeroase, dar trebuie ţinut cont de faptul că la amfiteatru utilizarea materialului tegular a fost mult mai restrânsă, fiind necesar doar la acoperirea celor două loji oficiale. Etapa de lemn, în care zidul arenei şi lojile erau de piatră, a fost sigur construită pe vremea lui Traian, chiar dacă este posibil să nu fi fost definitiv terminată. Geometria fazei de piatră aminteşte amfiteatrele militare, cele mai apropiate analogii fiind edificiile legiunilor de la *Deva* (Chesters) în Britannia şi de la *Carnuntum* în Pannonia[75].

---

[64] Mráv 2000, 81.

[65] Mráv 2000, 81-82, Pl. I.

[66] Piso 2004, 518.

[67] Petolescu 2006, 21.

[68] IDR III/ 2, 205.

[69] Piso 1993, 8.

[70] Piso 2004, 518; Atlas-dicţionar 2005, 21.

[71] Petolescu 2006, 21.

[72] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 90.

[73] Petolescu 1989; Birley 1998, 81

[74] Alicu et al. 1994, 502; Alicu, Opreanu 2000, 144-145.

[75] Alicu, Opreanu 2000, 79; 115-116.

Dacă pentru monumentele de piatră momentul şi autorii construcţiilor par acceptabil stabilite, situaţia este mai complicată pentru clădirile de lemn care le-au precedat. Sub forul de piatră s-a cercetat o clădire cu pereţi de lemn (fig. 7), mai mică, dar cu aceeaşi orientare şi cu acelaşi plan, pe care autorii cercetărilor au identificat-o cu un prim *forum* de lemn al coloniei[76]. Rezultă că ea ar fi fost construită post 108/ 109 şi ar fi funcţionat cel mai târziu până prin 115. O întrebare fundamentală care se pune este cine a finanţat şi a construit efectiv un aşa-zis for de lemn? Evident că persoana împăratului trebuie exclusă, el fiind cel care a finanţat clădirile de piatră, mult mai mari şi mai costisitoare, forul şi *horrea*. În privinţa construcţiei, autorii cercetărilor afirmă că au găsit *in situ*, în camera „o" a edificiului de lemn, o ţiglă cu stampila legiunii *IIII Flavia Felix* de tip 1, considerând că acoperişul clădirii de lemn a fost realizat din aceste ţigle[77]. Noi am datat acest tip de stampilă în jurul anului 114. Dar, dincolo de existenţa unui singur exemplar, este greu de înţeles cum a fost el găsit *in situ*, adică făcând parte din resturile dărâmate ale acoperişului, când clădirea nu a ars, ci ea a fost demolată sistematic în întregime, pereţii de lemn scoşi, gropile umplute şi apoi terenul nivelat, cum ne descriu aceiaşi autori[78]. Or, orice demolare începe, chiar şi astăzi, cu demontarea acoperişului. Iată deci că datarea clădirii de lemn într-o perioadă de după întemeierea coloniei este greu de susţinut. Este însă la fel de evident şi faptul că legiunea *IIII Flavia Felix* nu pare să fi avut vreun rol în ridicarea acestui edificiu de lemn. Aşa cum arătam, castrul ei permanent în epoca lui Traian a fost la Berzovia. Clădirea de lemn (fig. 7) amplasată la întretăierea lui *cardo maximus* cu *decumanus maximus*, având fixată în deschiderea intrării *groma* şi fiind situată în interiorul unei fortificaţii de pământ în formă de „carte de joc" cu suprafaţa de 22,9 ha[79] nu poate fi altceva decât *principia* unui castru de legiune[80]. Cea mai apropiată analogie este *principia* de lemn a castrului legionar de la Inchtuthil din Britannia (fig. 8), cu suprafaţa totală de 22,08 ha[81], datând din anii 85-87. Săpăturile mai vechi de la Sarmizegetusa, peste elementele de fortificaţie pe laturile de nord, est şi sud, au identificat sistemul de fortificaţie al castrului, refolosit apoi de oraş până la ridicarea unui zid de piatră, care a fost implantat ulterior în partea anterioară a valului de pământ. Au fost

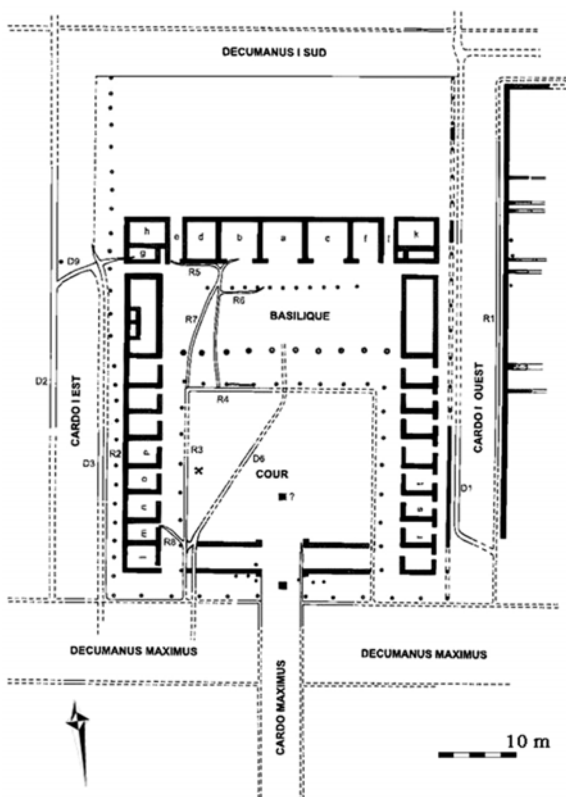

Fig. 7. Planul principiei de lemn de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (după Etienne, Piso, Diaconescu 2004)

[76] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 60-70, pl. II, III.

[77] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 64.

[78] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 70.

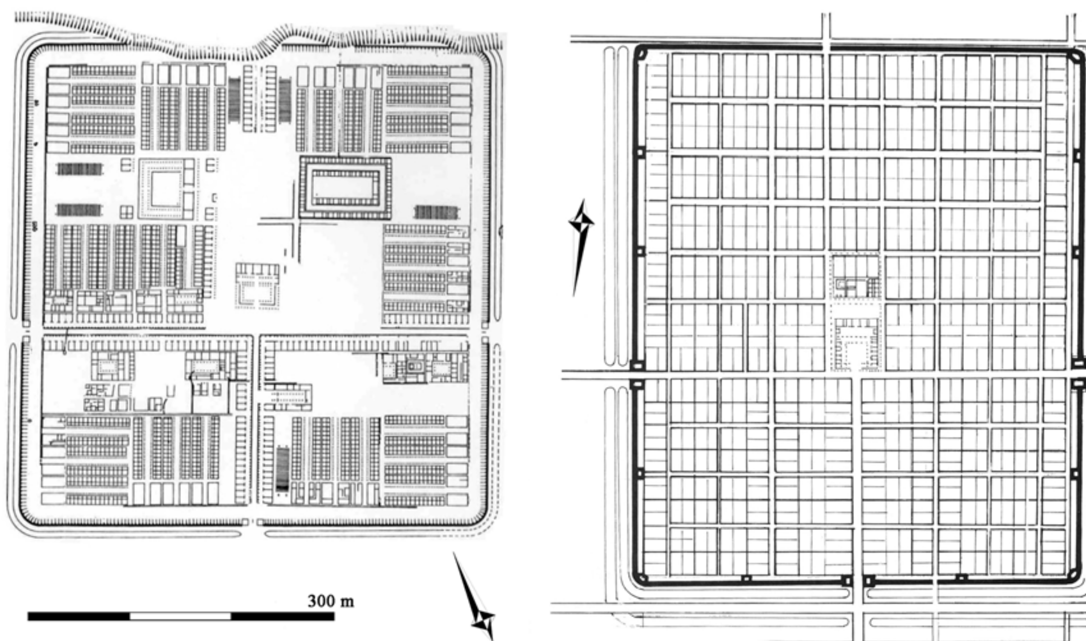
[79] Eck, Lobüscher 2001, 263.

[80] Bărbulescu 1987, 98-99.

[81] Breeze 2000, 58, fig 39.

puse în evidență, mai clar pe latura de nord, valul de pământ, berma şi cele două şanțuri de apărare[82]. Tot la concluzia existenței inițiale a unui castru de legiune cu fortificație de pământ au ajuns şi autorii germani ai recentelor săpături la turnul din colțul nord-estic al incintei[83]. Castrul de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* a funcționat până în 108/ 109, când a fost întemeiată colonia de veterani.

Figura 8. Planul castrului legionar de la Inchtuthil (Britannia, cu principia de lemn; după Breeze 2000) şi planul castrului legionar de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (principia de lemn; după Diaconescu 2004).

Peste foste castre de legiune s-au fondat şi alte colonii de veterani în epoca flaviană, la *Ammaedara* în Africa după plecarea legiunii *III Augusta*, la Lindum după plecarea legiunii *II Adiutrix*, la *Siscia*, *Sirmium* şi *Scupi*, probabil după plecarea garnizoanelor, sub Nerva, la fel s-a fondat *Glevum*, după plecarea legiunii *II Augusta*, iar Traian a fost întemeietor al coloniei *Thamugadi* din Numidia, al coloniei *Poetovio* după plecarea legiunii *XIII Gemina*, *Oescus* după plecarea legiunii *V Macedonica*, *Theveste* după plecarea legiunii *III Augusta*, al coloniei *Traiana Xanten* după plecarea legiunii *XXII Primigenia*[84], acest sistem fiind o practică aplicată intenționat, necesitând mai puțin efort şi cheltuieli, fostele castre de legiune fiind locuri deja pregătite pentru a locui[85]. Legiunea care a construit şi a ocupat castrul de la *Ulpia Traiana* n-a fost însă legiunea *IIII Flavia Felix*, aşa cum a rezultat din analiza pe care am făcut-o mai sus. Karl Strobel propunea încă demult pentru acest castru legiunea *XIII Gemina*[86]. Urmărindu-i pe scurt istoria, ştim că ea a fost mutată în anul 97 de la *Poetovio* la *Vindobona*, unde a început

[82] Alicu 1980, 25-26, Pl. I.

[83] Lobüscher 2002

[84] Mann 1983, 60.

[85] Mann 1983, 61

[86] Strobel 1984, 95-96

construirea castrului, fără să îl finalizeze; în 101-102 legiunea a plecat în războiul dacic[87]. La *Vindobona* este atestată legiunea *XIV Gemina*, printr-o inscripție databilă între 103 şi iulie 106[88].

Aşa cum arătam, la *Poetovio* se întemeiază colonia cel mai târziu până în decembrie 102. Rezultă destul de sigur că după sfârşitul primei expediții dacice, în toamna târzie a anului 102 legiunea a *XIII Gemina* a rămas la nordul Dunării, împreună cu legiunea *IIII Flavia Felix*. Este foarte probabil ca ea să-şi fi stabilit castrul pe locul viitoarei colonii Ulpia Traiana Sarmizegetusa, într-o poziție mai avansată decât era *Berzobis*, mai aproape de zona de la nord de Mureş, aflată sub autoritatea lui Decebal. În momentul întemeierii coloniei, legiunea XIII s-a mutat la *Apulum*, unde a construit castrul de pe „Cetate". Cum în intervalul dintre cele două expediții îl avem atestat în anul 105 pe consularul *Pompeius Longinus*[89] la comanda armatei de la nordul Dunării ce avea două legiuni, dar nu era o provincie nou constituită, nu rămâne decât să acceptăm că sub aceeaşi comandă se afla şi legiunea *VII Claudia* de la *Viminacium* şi că Longinus a fost cel puțin în ultima parte a perioadei dintre expedițiile dacice guvernatorul Moesiei Superior[90], provincie ce-şi extinsese teritoriul la nordul Dunării şi în acest nou teritoriu îşi mutase două legiuni. De altfel, acelaşi personaj mai fusese guvernator al Moesiei Superior între 93 şi 96, iar apoi al Pannoniei între 96-98, tot în vremea acelui *bellum Suebicum*. În 102 *Q. Sosius Senecio*, guvernatorul Moesiei Superior între 100 şi 103[91] a rămas, foarte probabil, în fruntea armatei din Banat[92]. *L. Herrenius Saturninus* este atestat guvernator al Moesiei Superior în diplomele militare ale perioadei şi în *pridianum*-ul Hunt[93], dar a fost urmat, probabil în 105, de *Cn.*

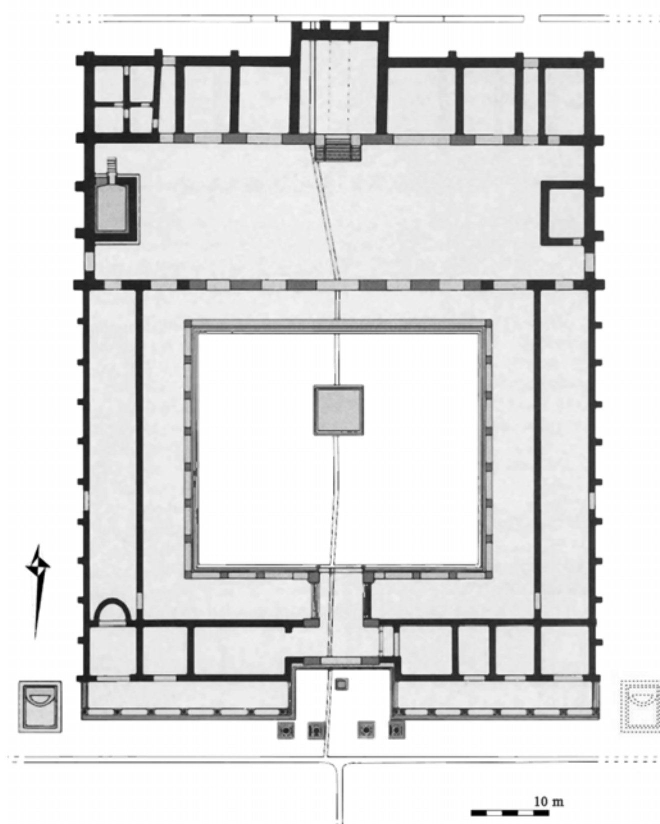

Figura 9.
Planul forumului vechi de piatră, din vremea lui Traian, de la Sarmizegetusa (după Etienne, Piso, Diaconescu 2004).

87 Mráv 2000.

88 Bechert 1969.

89 Gostar 1976.

90 Petolescu 2006, 19.

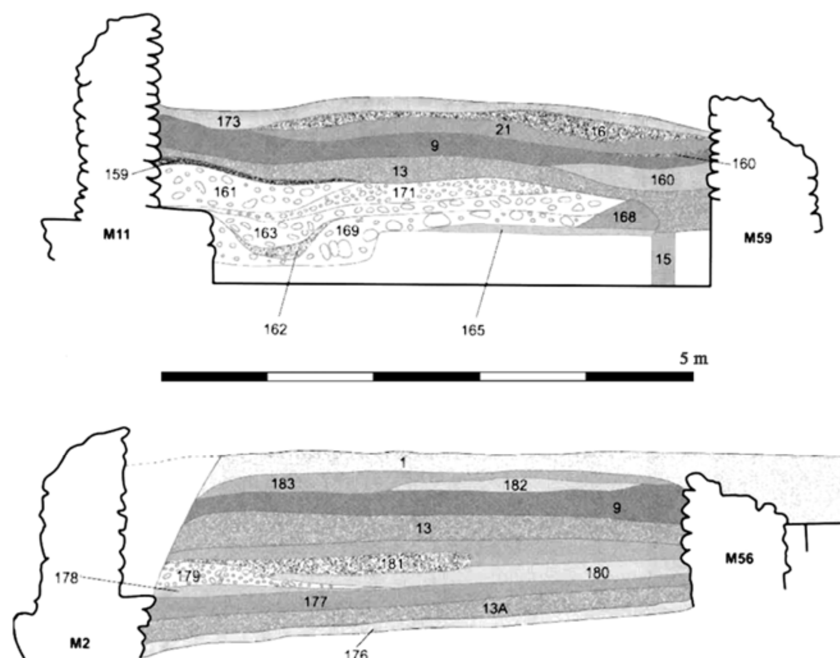
91 Thomasson 1984, nr. 33.

92 Strobel 1984, 67; Stefan 2005, 624.

93 Thomasson 1984, nr. 34.

Pompeius Longinus. Construirea podului de la *Drobeta* avea în primul rând sensul de a asigura comunicațiile în cadrul provinciei Moesia Superior, acum traversată de Dunăre.

Figura 10.
Profile ale secțiunilor din forum-ul de piatră, arătând relația stratigrafică între straturile 9 (arsură) şi 13 (demontarea clădirilor de lemn) de la Ulpia Traian Sarmizegetusa (după Etienne, Piso, Diaconescu 2004).

Revenind la forul de piatră de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, nu putem încheia înainte de a discuta o altă chestiune dificil de rezolvat. Este vorba despre interpretarea deja faimosului „strat 9”, cum l-au botezat descoperitorii. Este un strat de arsură extrem de bogat în cărbune, în elemente de echipament militar legionar şi auxiliar, cuie de cort şi de arme, şi care a dat 50 de monede, între care erau şi două mici tezaure[94]. În schimb, el era complet lipsit de resturi de țigle[95]. Stratul a fost găsit în partea sudică a curții forului de piatră şi în galeriile laterale ale forului (fig. 9). Poziția sa, deasupra stratului 13 de demolare a structurilor de lemn (fig. 10), a dus la concluzia că el are o poziție stratigrafică corespunzătoare momentului când forul de piatră era într-o fază avansată de finalizare, adică spre sfârşitul domniei lui Traian. Surprinzător însă, a fost interpretat ca un strat de amenajare, adus de undeva din apropiere, dintr-un loc unde un ipotetic castru temporar ar fi fost distrus de mult, la începutul celei de-a doua expediții dacice, în 105 d.Chr, printr-un atac surpriză, sau o ambuscadă a dacilor[96]. Este imposibil de acceptat în practica şi logica interpretării stratigrafice în arheologie utilizarea unui strat de arsură, afânat şi plin de material arheologic, pe post de strat de amenajare, de obicei fiind utilizat un pământ lutos, curat, care nu avea mari şanse de a ceda şi a se crea denivelări. Nu se poate înțelege de ce a fost necesar un strat de nivelare uniform şi în curtea forului şi în interiorul galeriilor laterale, care erau separate spre piață de ziduri. Şi mai greu explicabilă este prezența numărului mare de monede şi mai ales a tezaurelor, în situația în care stratul ar fi fost mişcat, cărat şi reaşezat.

[94] Găzdac, Cociş 2004, 42-46.

[95] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 75.

[96] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 74-86.

Monedele cele mai târzii sunt din anii 103-111, ceea ce asigură un *terminus post quem*[97]. Singura logică a datării sale timpurii, în contradicție cu poziția stratigrafică evident târzie, este dorința autorilor de a explica (într-o manieră stranie) existența unui castru în altă parte, astfel clădirea de lemn fiind mai aproape de un prim for al coloniei. De altfel, acribia datării pe care o susțin autorii este puternic zdruncinată de inexplicabila „dispariție" a 48 de monede din acest strat. În două publicații prestigioase de limbă engleză se susține: „...we have identified a destruction layer... used for the levelling of the forum piazza. It consisted of burnt military items... contained among other things *98 coins ending before the second Dacian war...*"[98]; „...among the small finds there was a significant quantity of legionary equipment and *no less than 98 coins, most Trajanic and ending before the second Dacian war...*"[99]. În *corpus*-ul numismatic dedicat coloniei *Sarmizegetusa*, *numismații au determinat şi catalogat doar 50 de monede* provenind din stratul 9, ultimele fiind nu ante 105, ci din 103-111[100].

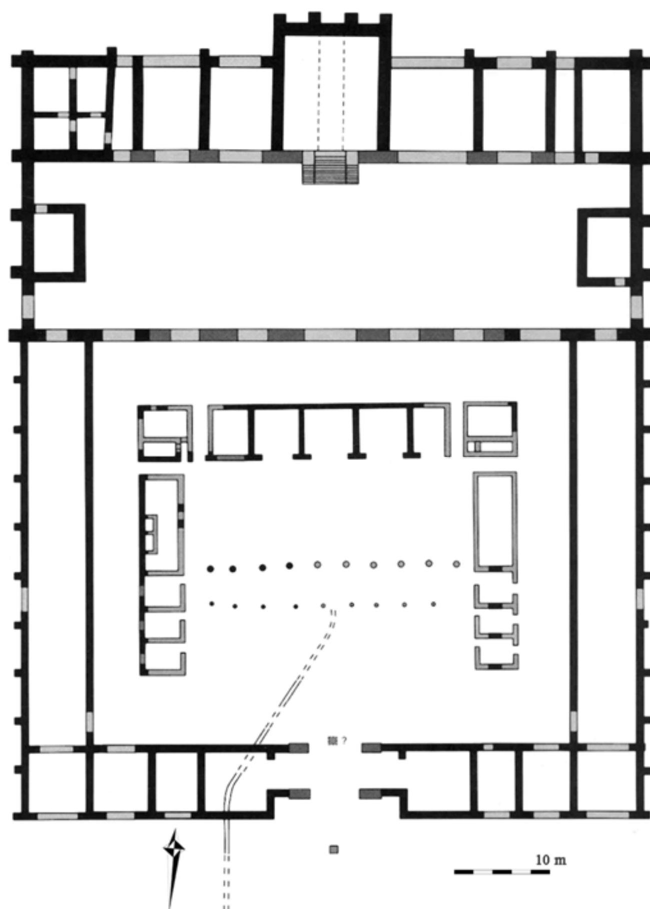

Figura 11. Suprapunerea planurilor celor două clădiri succesive (de lemn şi piatră) de la Ulpia Traian Sarmizegetusa (după Etienne, Piso, Diaconescu 2004).

Opinia celui mai bun specialist în monedele lui Traian, austriacul B. Woytek, de la Numismatiche Kommission a Institutului de Arheologie Austriac de la Viena, este că ele datează după *decennalia*, adică după 107[101]. Cum autorii nu mai puteau susține vechea lor teorie, monedele publicate de numismați profesionişti infirmându-le fantezia, au fost nevoiți să-şi recicleze părerile: „... Nous avons identifié une couche de destruction contenant beaucoup de charbon et d'objets militaires... il faut admetre aussi la possibilité, que je préfère, que les Daces y aient surpris une collonne romaine en marche..."[102]; „...Le seul élément sûr qui date *d'avant la fondation de la ville et d'avant l'année 106* est une couche de nivellement... Elle contient beaucoup de matériel militaire et des restes brûlés... Il peut s'agir... plutôt, d'une troupe romaine en marche, *qui a été écrasé par les Daces en*

[97] Găzdac, Cociş 2004.

[98] Diaconescu 1997, 23.

[99] Diaconescu 2004, 96.

[100] Găzdac, Cociş 2004.

[101] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, nota 26.

[102] Piso 2000, 209.

105...”[103]. Dar, surprinzător, în loc să accepte o datare târzie, conform poziției stratigrafice a stratului 9, au continuat să improvizeze: „... Les dernières font partie des émissions d'après les *decennalia*, donc d'après 107... Nous supposons que *les dernières ont été perdues pendant la construction du forum en pierre, tandis que toutes les autres avaient été perdues immédiatement après 102. L'explication la plus vraisemblable est que nous trouvons en 105*, au début de la seconde guerre dace...”[104]. Dar dacă printre cele 48 de monede „dispărute” între timp din stratul 9 existau şi monede de la Hadrian ? Avem tot dreptul să presupunem acest lucru, în fața „metodei de analiză” mai sus ilustrată. Poate la un moment dat vor fi totuşi identificate! Este un exemplu de manipulare a informației ştiințifice, greu de înțeles şi de acceptat. Nu este clar dacă predilecția de a o face în limbi de circulație urmărea să-i zăpăcească pe români, sau să-i „convingă” pe străini. Oricum, puțini vor face efortul de a se lămuri.

Dacă stratul 9 nu este un strat de amenajare adus, cum apreciem noi, ci o depunere naturală, el trebuie interpretat drept rezultatul unui eveniment militar care s-a petrecut chiar în interiorul oraşului, cândva spre sfârşitul domniei lui Traian. Ca ipoteză, propunem ideea unor vexilații care lucrau încă la for, fiind campate în curtea sa, atacate în 117 de către iazigi. Săpăturile germane recente executate pe incinta coloniei au constatat existența în fața fortificațiilor a unui călcâi de lance şi a unor vârfuri de *pila*, asemănătoare celor din stratul 9. Au fost interpretate ca urme ale unei lupte în apropiere[105]. Mai mult, singurul element de datare a fost un *sestertius* de la Traian, datat 103-111, care, prin poziția sa constituie un *terminus post quem* pentru ridicarea zidului de piatră al oraşului. Zidul n-a fost construit în epoca lui Traian, nu doar din motivul că nu era suficient timp şi forțe pentru această lucrare de mare amploare, ci şi datorită observației că piatra folosită la construcția forului în epoca lui Traian era un calcar adus din cariera de la Sântă Măria de Piatră, iar piatra folosită pentru ridicarea zidului de incintă era o gresie gri-verzuie adusă de la Peşteana, carieră exploatată doar după Traian. Aşadar, zidul de incintă a fost construit cel mai devreme în timpul lui Hadrian[106], deşi este mult mai probabil să fi fost construit în epoca antonină târzie sau severiană. Or, dacă moneda lui Traian din 103-111 marchează un *terminus post quem* pentru construirea zidului, care iată poate fi sigur prelungit cel puțin până în timpul lui Hadrian, atunci monedele din aceeaşi epocă găsite în for, în stratul de distrugere 9, pot indica şi ele aceeaşi perioadă.

Un dezastru roman la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* la începutul războiului cu iazigii, în 117, nu trebuie să surprindă. Vexilații dacice se aflau în Orient, iar guvernatorul Daciei *C. Iulius Quadratus Bassus*, care rezida la *Sarmizegetusa*, a murit în luptele cu iazigii, în momentul când aceştia au atacat Dacia, nu într-un moment al ofensivei romane. S-a emis ipoteza că una dintre direcțiile de atac a iazigilor în Banat era spre centrul liniei *Lederata-Tibiscum*, *Berzobis* fiind punctul cel mai expus[107]. În *principia* de la *Berzobis* sunt urme de arsură puternică[108]. Un atac iazig prin Valea Mureşului ar putea fi presupus şi pe baza descoperirii în aşezarea şi cetatea dacică de la Pecica (*Ziridava*) a unui denar roman de la Traian, din anii 108-110, considerat că ar marca momentul distrugerii aşezării[109]. Chiar dacă autorul lega acest moment de războiul cu

[103] Piso 2001, 17.

[104] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 75.

[105] Lobüscher 2002, 98, Abb. 14/5-7.

[106] Diaconescu 2004, 91.

[107] Timoc 1997, 298-300, Fig. 1.

[108] Alexandru Flutur, Comunicare la Sesiunea Catedrei de arheologie, Cluj-Napoca, 11 noiembrie 2006.

[109] Crişan 1978, 167.

iazigii din 107/108[110], nouă ni se pare mai firesc să fie plasat post 110, ceea ce face mai probabil războiul cu iazigii din 117. În fine, menționăm că un asemenea posibil scenariu este susținut şi de două inscripții (fig. 12) ridicate în cinstea lui *Q. Marcius Turbo*, una de către colonie, iar cea de-a doua, un dublet, probabil la *Tibiscum*, evident în semn de gratitudine pentru alungarea barbarilor şi restabilirea păcii şi siguranței provinciei[111].

În concluzie, putem accepta fără nici o reținere că prima construcție de lemn de la Ulpia Traiana a reprezentat *principia* unui castru de legiune. Autorii cercetărilor amintesc ca argument pentru ipoteza lor că şi atunci când s-a construit clădirea de piatră s-a respectat axa inițială marcată de *groma* şi că ar fi ciudat să avem o fostă *principia* încadrată perfect de o clădire mai mare care era *forum* (fig. 11)[112]. Ei au uitat să amintească faptul că şi la *Lopodunum* forul este aşezat simetric în interiorul unui *castellum* de 3,9 ha al unei unități auxiliare, iar începutul construcției este marcat de o monedă din 114/ 117, Traian purtând titlul de *Parthicus*, adică a fost ridicată sub Hadrian[113].

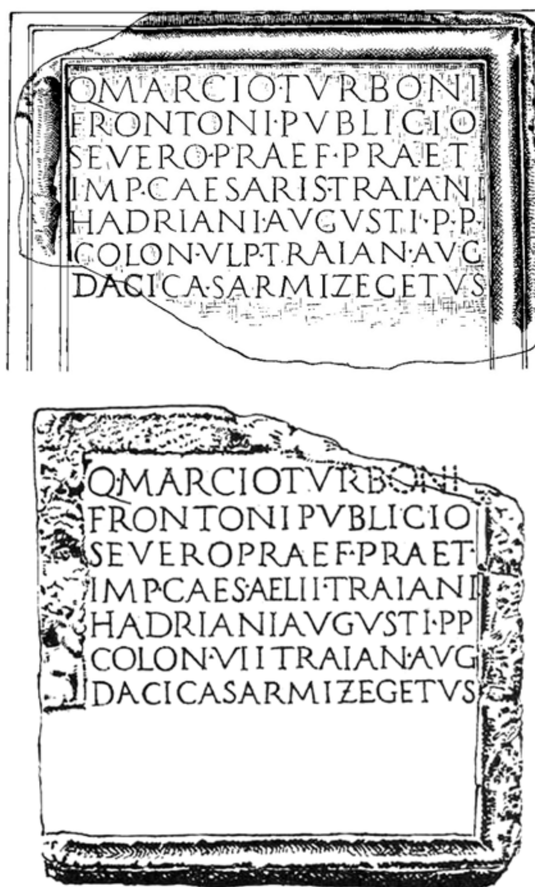

Figura. 12. Inscripția în onoarea lui Q. Turbo Marcius de la Sarmizegetusa şi, probabil, de la Tibiscum (după Russu 1973).

Un alt indiciu care susține ipoteza noastră este reprezentat de descoperirea la Sarmizegetusa a unei structuri de lemn, contemporane cu *principia* de lemn, situată spre sud de aceasta, interpretată de către descoperitori, cum altfel decât „clădire cu aspect civil"[114]. O parte a clădirii de lemn[115] consta dintr-o curte înconjurată de portice şi cu un bazin în mijloc ("structure surrounded by a portico and with a pool in the middle"). O clădire de lemn asemănătoare a fost găsită în interiorul castrului legionar de la Inchtuthil (House II), unde, în interiorul unei curți porticate exista o cisternă de apă, placată în interior cu lemn, cu dimensiunile de 3,05 x 3, 66 m. Un canal intra în unul dintre colțurile cisternei, exact ca la Sarmizegetusa, întreaga clădire fiind interpretată drept locuința unui tribun de legiune[116].

Celor trei autori li se pare imposibil ca la *Berzobis* să se fi construit în intervalul 108-117 o *principia* cu faze de lemn (nesigure) şi apoi una de piatră, în cazul că legiunea ar fi stat

[110] Crişan 1978, 170.

[111] Russu 1973, 52-53, fig. 9, 10.

[112] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 91.

[113] Sommer 1999, 243-244, Abb. 1.

[114] Diaconescu 2004, 98.

[115] Diaconescu 2004, fig. 4. 6.

[116] Pitts, St. Joseph 1985, 131-133, fig. 31.

până la 108 la *Sarmizegetusa*[117], dar li se pare firesc, în ipoteza lor, ca în acelaşi interval 108-117 la *Sarmizegetusa* să se fi construit două foruri, unul cu faze de lemn (sigure) şi unul de piatră, dacă legiunea ar fi stat de la început la *Berzobis*! Nici argumentul porticelor exterioare ale edificiului de lemn de la *Sarmizegetusa*, ca element specific arhitecturii civile, şi inexistent în cazul clădirilor comandamentului din castre[118], nu rezistă. *Principia* castrului de legiune de la Inchtuthil din Britannia, are, de jur-împrejur, portice de lemn[119]. La fel se prezintă (cu portice spre curte) şi clădirile de lemn ale comandamentelor castrelor legionare din epoca lui Augustus de la Haltern (faza II), Marktbreit şi Neuss[120], lăsate deoparte cu prea multă uşurinţă de către cei trei autori. Ar fi fost mult mai util ca autorii săpăturilor să sesizeze inadvertenţele care rezultă din compararea planurilor celor două clădiri, de lemn şi de piatră, suprapuse: unde era, de exemplu, *curia* în clădirea de lemn şi mai ales cum se poate explica faptul că *în forul, chiar de lemn, al unei colonii de veterani întemeiată de Traian, lipsea un monument al împăratului* (s.n.) (fig. 11), acesta fiind ridicat în formă de trofeu abia în 116-117[121]. Inscripţia, azi fragmentară, era dedicată de colonie fondatorului, „*conditori suo*"[122]. Să fi trecut 10 ani, timp în care Traian să fi construit pentru oraş două foruri, pentru ca să i se ridice un monument în piaţa acestuia? Greu de crezut.

În concluzie, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* a existat între 102-108/ 109 un castru de legiune de pământ, cu o *principia* de lemn, probabil al legiunii *XIII Gemina*. Cel de-al doilea castru de legiune era la *Berzobis*, între 101-117, tot de pământ, cu *principia* de lemn şi apoi de piatră, unde staţiona legiunea *IIII Flavia Felix*. După întemeierea coloniei *Sarmizegetusa*, la câţiva ani, au început să fie construite în piatră două *horrea* şi forul, de către subunităţi ale legiunii *IIII Flavia Felix*, dovadă că ele erau oferite oraşului de către împăratul fondator, Traian. Nu poate fi vorba despre vreun dezastru militar roman la Ulpia Traiana în 105, sau despre un atac al dacilor în 105 asupra unui ipotetic castru neidentificat, chipurile confirmat de atacul general al dacilor contra trupelor romane ilustrat pe Columnă, şi care ar fi declanşat cea dea doua expediţie a lui Traian[123]. Singurul amănunt care contrazice această cronologie este faptul că pe Columnă cea de-a doua expediţie a lui Traian era în plină desfăşurare când apar două scene în care sunt atacate fortificaţii romane[124], de altfel imposibil de localizat. Mult mai probabil ar fi, în opinia noastră, să fi fost atacate castrele din Subcarpaţii Munteniei, o veche strategie a lui Decebal, în disperarea sa de a opri înaintarea romană spre centrul Transilvaniei. Este, în schimb, mult mai plauzibilă ipoteza unui atac al iazigilor asupra oraşului în anul 117 d.Chr, urmele sale fiind marcate de stratul de arsură cu echipament militar şi monede găsit în interiorul forului de piatră. Este un scenariu de final, nu tocmai fericit, pentru ultimele subunităţi ale legiunii *IIII Flavia Felix* care au lucrat la *Sarmizegetusa*. Piesele de echipament militar legionar[125], chiar dacă tipologic se datează unele la sfârşitul secolului I d.Chr. (obrăzarele de coif, mânerul de bronz de patera), au fost în uzul armatei cel puţin până în epoca hadrianică târzie. Un foarte bun exemplu în acest sens îl constituie un tezaur de piese de armură romane

[117] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 88.

[118] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 88.

[119] Breeze 2000, Fig. 39.

[120] Pietsch 1993, 357-359, Abb. 3; 4; Grane 2002.

[121] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 96, 131, nota 122.

[122] IDR III/ 2, 135.

[123] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 86, nota 30.

[124] Coarelli 1999.

[125] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 74-75, Pl. IX-XIII.

găsit într-o peşteră din dealurile Iudeei (păstrat la Israel Museum din Ierusalim), care conținea un coif de bronz legionar traianic (de fapt, de la sfârşitul secolului I d.Chr, tip Weisenau), cu obrăzare identice celor de la *Sarmizegetusa* şi o mască de cavalerie de paradă de bronz, datată pe criterii stilistice (fața unui tânăr asemănătoare cu statuile lui Antinous) în epoca lui Hadrian şi fiind considerată un bun exemplu al portretului hadrianic. Tezaurul a fost îngropat, foarte probabil, în timpul războiului cu Bar-Kokhba din 132-135[126].

The building activity of the 4-th Legion *Flavia Felix* North of the Danube, between and 101-117

- abstract -

The author deals with the building activity of the 4th legion *Flavia Felix* in Banat region during the Trajan's Dacian War (AD 101-106), as well as with its missions in the province of Dacia between AD 106-117, when the legion was retreated to its former base, at *Singidunum*, in Upper Moesia.

As shown on the reliefs of Trajan's Column in Rome the main duty of the legions during the Dacian War was to built roads and forts. The main road built and used by the Roman army to the North of the Dabube starting with AD 101 is known from the preserved fragment of Trajan's Commentaries: inde Berzobim, deinde Aizi processimus. The road is also recorded by Tabula Peutingeriana. Along this military road the 4th legion *Flavia Felix* built its own fortress at *Berzobis* (AD 101-117).

The building activity of the legion is registered by the tile stamps and by inscriptions. There are known more than 20 points in Banat with tile stamps finds, many being inside the forts. The three places having significant quantities of tile stamps and building inscriptions mentioning the legion are: *Berzobis*, *Sarmizegetusa* regia (former Dacian king residence) and veteran colony *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. In the fortress at *Berzobis*, recent excavations have identified the headquarters building, having a first timber phase and a stone one. There were found 112 tile stamps, having three types of stamps which are recorded only at *Berzobis*. Most of the Romanian specialists agree that Banat region was conquered by the Roman army starting with AD 102, after Trajan's first expedition in Dacia. At *Sarmizegetusa* regia, the former Dacian royal residence, there are known three building inscription mentioning the name of the 4-th legion *Flavia Felix*, found in the precinct wall of the Roman fort built there by the Romans in AD 102, as Cassius Dio mentions. It is interesting that the name of the legion is written identically as on the tile stamps from the fortress at *Berzobis*, especially the figure IIII. The conclusion is that they are partially contemporary. It is author's hypothesis that after the finish of the first expedition in AD 102 and after the legion helped at the building of the stone defense wall at *Sarmizegetusa* regia it went in its fort at *Berzobis* and soon started building its own headquarters building. The early chronology of this monument is based on the same type of tile stamps found in the forts at Pojejena and in the main base at *Singidunum*. It is possible that this period starts after AD 106, taking into consideration the timber early construction phase.

The third important place where the soldiers of the legion carried on works was the veteran colony at *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. A big quantity of tile stamps is known, grouped in 5 types. The

[126] Weinberg 1979.

first type was used for building two stone granaries, being considered the earliest type. The 5-th type was found mostly in the forum building being dated in the last years of Trajan's reign.

The author is challenging the last hypothesis concerning the setting up of veteran colony at *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, concluding that the recently discovered inscription, which has been placed on the front of the monumental entrance of the forum, cannot be the foundation inscription of the town. The town was set up under the second governor of Dacia, Decimus Terentius Scaurianus, around AD 108/ 109 as an old inscription mentions. To establish the beginning of the building of the important constructions of the colony, the author is making comparation with another Trajan's veteran colony, *Poetovio*, in Pannonia. Here the big building programme started at a few years after the foundation. The same must have been the situation at *Sarmizegetusa*, the first stone buildings starting, probably, around AD 112/ 114. The first ones were the two granaries, maybe finished in AD 114. Then continued with the forum, the tile stamps used being, probably, the most recent, AD 116/ 117. The third big monument of the colony, having tile stamps of the 4-th legion was the amphitheatre, built at the beginning in timber.

More complicated to establish is the dating and the destination of the timber building under the stone forum. The hypothesis of the authors of the excavations is that it was a first timber forum of the colony, so it was built only after AD 108/ 109. The new hypothesis of the author of this study is that it was the headquarters building of a legion camped there before the foundation of the colony. The best analogy for a timber legionary headquarters building is inside the fortress at Inchtuthil, in Britain. There are many known situations of former legionary bases used later for the sites of the veteran colonies, for practical reasons, being places already prepared for living. It is very probable that the legion stationed at *Ulpia Traiana*, before the town was the 13th legion Gemina, later camped at *Apulum* (Alba Iulia).

One of the keys of the correct interpretation is the meaning of a burnt layer having a lot of military equipment items and 50 coins, considered by the excavators as taken from another part (an unidentified fort) and used as a levelling stratum inside the yard and the lateral galleries of the stone forum. As it is unusual for a levelling layer to contain burnt material and coins, the author considered it a normal layer resulted after some light shelters of the military group, who was still working at the building, when these shelters were burnt down. The most suitable historical event that fitted to the chronology of the building was the attack of the neighbour barbarians, the Iazyges, who severely damaged Dacia in AD 117. Some weapons of the same type as in the burnt layer from the forum were recently recorded by the German excavations at the defence wall of the colony Sramizegetusa, proving a fight close to the walls. The chronology proposed is also based on some coins dated AD 103-111, but probably minted after Trajan's tenth imperial anniverssary in AD 107.

In conclusion, the timber building was the headquarters of a legion, but it was not built by the 4th legion Flavia Felix. Perhaps, it was the 13-th legion *Gemina* camped at *Ulpia Traiana* between AD 102-108/ 109 and then pushed forward at *Apulum*. One of the author's evidence is also based on the missing in the timber building of a monument dedicated to Trajan. The monument of Trajan was a trophy raised only in AD 116-117. It is thus impossible to believe that Trajan offered, as founder of the town, two forums and waited ten years for a thanksgiving monument. In the author's opinion the last building activity of the 4-th legion in Dacia ended in a disaster: while some units were still working to finish the forum at *Sarmizegetusa*, they were defeated, very probable, by a surprising attack of the barbarians coming from the Western Plain. Fire traces are also recorded in the headquarters building from the legionary fortress at Bersobis and two inscriptions, from *Sarmizegetusa* and *Tibiscum* thank to Q. Marcius Turbo, Hadrian's *prefectus praetorium*, after defeating the barbarians and secure the peace and security of the town and of Dacia.

List of figures

Bibliografie

Ad Fontes – Ad Fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September, H. Heftner, K. Tomaschitz (ed.), Wien, 2004.

Alicu 1980 – D. Alicu, Le camp légionnaire de Sarmizegetusa, *Potaissa* 2, 23-28.

Alicu et al. 1994 – D. Alicu, Victor Popa, Emilian Bota, Cercetări arheologice la Sarmizegetusa. Campania 1993: amfiteatrul, *ActaMN*, 31, 1, 487-521.

Alicu, Opreanu 2000 – D. Alicu, C.H. Opreanu, *Les amphithéâtres de la Dacie romaine*, Cluj-Napoca.

Ardevan 1996 – R. Ardevan, La monnaie d'or dans la Dacie romaine, *SCN* 10, 15-25.

Atlas-dicționar 2005 – *Atlas-dicționar al Daciei romane*, M. Bărbulescu (coord.), Cluj-Napoca.

Bărbulescu 1987 – M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca.

Bechert 1969 – Th. Bechert, Zu einigen Bauinschriften aus römischen Legionslagern, *Epigraphische Studien* 8, 47-52.

Benea 1983 – Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca.

Benea 1994 – Doina Benea, Dacia în timpul lui Traian, *AB*, SN 3, 309-321.

Birley 1998 – A.R. Birley, *Hadrian. The restless Emperor*, London-New York.

Bogdan Cătăniciu 1993 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Mésie Inférieure, *ActaMN* 26-30, I/1, 49-66.

Breeze 2000 – D.J. Breeze, *Roman Scotland. Frontier Country*, London.

Coarelli 1999 – F. Coarelli, *La Colonna Traiana*, Roma.

Crişan 1978 – I.H. Crişan, *Ziridava*, Arad.

Dacia Augusti Provincia – Dacia Augusti Provincia, catalog de expoziție, Muzeul Național de Istorie a României, P. Damian (ed.), Bucureşti 2006.

Daker und Römer – Daker und Römer am Anfang des 2. Jh. n. Chr.im norden der Donau, Timişoara, 2000.

Daicoviciu 1974 – H. Daicoviciu, Cassius Dio şi Sarmizegetusa, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, 111-116.

Daicoviciu et al. 1983 – H. Daicoviciu, Şt. Ferenczi, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu, I. Andrițoiu, Cercetări arheologice la Sarmizegetusa Regia, *MCA* 15, 232-234.

Diaconescu 1997 – Al. Diaconescu, Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy, *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen*, N. Gudea (ed.), Cluj-Napoca (=*ActaMN* 34, 1), 5-44.

Diaconescu 2004 – Al. Diaconescu, The Towns of Roman Dacia: an overview of recent archaeological research, *Roman Dacia*, 87-142.

Eck, Lobüscher 2001 – W. Eck, T. Lobüscher, Ein neuer Stadtplan der Colonia Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa, *ZPE* 137, 263-269.

Etienne, Piso, Diaconescu 2004 – R. Etienne, I. Piso, A. Diaconescu, Les fouilles du Forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport général, *ActaMN* 39-40/I, 59-154.

Epigraphica I Debrecen - Epigraphica I. Studies on Epigraphy, G. Németh, P. Forisek (ed.), Hungarian Polis Studies 6, Debrecen.

Flutur 2003 – Al. Flutur, *Ştampilele tegulare ale legiunii a IV-a Flavia Felix de la Bersobis*, în *AB*, SN (arheologie-istorie), 10-11, 2002-2003, 157-162.

Fodorean 2006 – Fl. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca.

Freyburger-Galland 1997 – M.L. Freyburger-Galland, *Aspects du vocabulaire politique et institutionnel de Dion Cassius*, Paris.

Găzdac, Cociş 2004 – Cr. Găzdac, S. Cociş, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania, vol. I)*, Cluj-Napoca.

Gentes, Reges und Rom – *Gentes, Reges und Rom*, J. Bouzek, H. Freisinger, K. Pieta, B. Komoroczi (ed.), Brno, 2000.

Gostar 1973 – Nicolae Gostar, Sur Jupiter Héliopolitanus en Dacie, *AUI* 19, 2, 253-260.

Gostar 1976 – Nicolae Gostar, Longinus. Dio Cassius LXVIII, 12, 1-5, *AIIAIaşi* 13, 53-69.

Grane 2002 – T. Grane, Problems Concerning the Early Roman Fortification at Marktbreit (D) and Valkenburg ZH (NL), *Limes 18 Amman,* 489-496.

Gudea 1997 – Nicolae Gudea, Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte, *JRGZM* 44, 1-113.

Gudea 2001 – Nicolae Gudea, Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86-275 n.Chr.), *JRGZM* 48, 3-118.

In memoriam Constantini Daicoviciu – *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Hadrian Daicoviciu (ed.), Cluj-Napoca, 1974.

Les Légions – *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998),* Yann Le Bohec, Catherine Wolff (ed.), Lyon, 2000.

Limes 18 Amman - *Limes XVIII. Proceedings of the 18th International Congress of the Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*, Oxford (BAR Int. Ser. 1084, II), 2002.

Lobüscher 2002– Thomas Lobüscher, Neuer Untersuchungen zum Umwehrung und Stadtenwicklung von Sarmizegetusa, *ArchKorr* 32, 1, 91-100.

Mann 1983 – John C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, London.

Mráv 2000 – Z. Mráv, Building Inscription of Trajan from Poetovio, *Epigraphica I Debrecen*, 77-94.

Musil 2000 – J. Musil, Römische Wehranlagen und Baumaterial nördlich der mittleren Donau, *Gentes, Reges und Rom*, 87-94.

Musil 2000a – J. Musil, Römische Ziegel aus Mušov-Burgstall im Nationalmuseum Prag, *Acta Musei Nationales Pragae*, (Series A-Historia), 54, 1-4, 141-142.

Nemeth 2005 – E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei romane*, Timişoara.

Opreanu 1998 – C.H. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara.

Opreanu 2000 – C.H. Opreanu, The Roman Fort at Grădiştea Muncelului (Sarmizegetusa Regia). Its Chronology and its Historical Meaning, *Daker und Römer*, 79-96.

Opreanu 2000a – C.H. Opreanu, Castrul roman de la Grădiştea Muncelului (Sarmizegetusa Regia). Cronologia şi semnificația sa istorică, *EphN* 9-10, 151-168.

Opreanu 2003 – C.H. Opreanu, Note de lectură (I), *EphN 13*, 315-323.

Petolescu 1989 – C.C. Petolescu, Jupiter Héliopolitanus et la légion XIIIe Gemina, *Dacia NS* 33, 1-2, 253-254.

Petolescu 2002 – C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti.

Petolescu 2006 – C.C. Petolescu, Organizarea provincială a Daciei romane, *Dacia Augusti Provincia,* 17-26.

Pietsch 1993 – M. Pietsch, Die Zentralgebäude des augusteischen Legionslagers von Marktbreit und die Principia von Haltern, *Germania* 71, 2, 355-368.

Piso 1993 – I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae I. Die sentorischen Amtsträger*, Bonn (Antiquitas, Reihe 1, Band 43).

Piso 1996 – I. Piso, Les estampilles tégulaires de Sarmizegetusa, *EphN* 6, 153-200.

Piso 2000 – I. Piso, Les légions dans la province de Dacie, *Les Légions*, 205-225.

Piso 2001 – I. Piso, Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa. Brève présentation et état des recherche, *Transylvanian Review* 10, 2, 16-37.

Piso 2004 – I. Piso, Zu den Fasten Dakiens unter Trajan, *Ad Fontes,* 515-518.

Pitts, St. Joseph 1985 – L.F. Pitts, J. K. St. Joseph, *Inchtuthil. The Roman Legionary Fortress*, London (Britannia Monograph Series no. 6).

Protase 1967 – Dumitru Protase, Legiunea IIII Flavia Felix la nordul Dunării şi apartenența Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia, *ActaMN* 4, 48-61.

Protase 1997 – Dumitru Protase, Quand la capitale de Décébale est-elle tombée aux mains des Romains. Un nouveau point de vue, *EphN* 7, 89-100.

Roman Dacia – *Roman Dacia. The Making of a Provincial Society*, W.S. Hanson, I.P. Haynes (ed.), Portsmouths, Rhode Island (JRA Suppl Ser 56), 2004.

Russu 1973 – I.I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti.

Sommer 1999 – C.S. Sommer, Trajan und die Einrichtung der Civitas Ulpia Sueborum Nicrensium, *Traian in Germanien*, 241-246.

Strobel 1984 – K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn (Antiquitas, Reihe 1, Band 33).

Ştefan 2005 – Al.S. Ştefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire*, Rome.

Timoc 1997 – C. Timoc, Un posibil traseu de pătrundere al sarmaților iazygi spre Banatul ocupat de romani şi probleme de organizare militară a liniei defensive *Lederata-Tibiscum* la începutul secolului II p.Chr., *ActaMP* 21, 297-302.

Thomasson 1984 – B. C. Thomasson, *Laterculi praesidium I,* Götteborg.

Traian in Germanien – *Traian in Germanien Traian im Reich. Bericht des dritten Saalburg-kolloquiums*, Egon Schallmayer (ed.), Bad Homburg (Saalburg-Schriften 5), 1999.

Tudor 1968 – Dumitru Tudor, *Oraşe, sate şi târguri în Dacia romană*, Bucureşti.

Weinberg 1979 – S. S. Weinberg, A Hoard of Roman Armour, *Antike Kunst* 22, 82-86.

Participarea trupelor auxiliare din Moesia Superior şi Moesia Inferior la cucerirea Daciei

Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea

„*Romani imperii, quod post Augustum defensum magis fuerat quam nobiliter ampliatum, fines longe lateque diffudit*." (Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita*, VIII, 2, 2).

La mijlocul lunii februrie a anului 98, P. Aelius Hadrianus ajunge în Germania Inferior, la Köln (*Colonia Claudia Ara Agrippinensis*), pentru a-l anunța pe Traian de vestea morții lui Nerva, petrecută pe 28 ianuarie 98. Hadrian aflase vestea la începutul lui februarie, fiind la Mainz (*Mogontiacum*) în calitate de tribun al legiunii *XXII Primigenia*, sub guvernatorul *Iulius Ursus Servianus*. Informația se păstrează în *Vita Hadriani* din *Historia Augusta* şi are toate şansele să fie reală (*ex qua festinans ad Traianum*, *ut primus nuntiaret excessum Nervae*)[1]. Sigur succesiunea fusese aranjată încă din luna octombrie a anului 97, prin adoptarea lui Traian de către Nerva, dar acum Traian era noul împărat şi Hadrian s-a grăbit să-l anunțe. Traian se afla de mai multe luni în acest colț îndepărtat al imperiului, în calitate de legat al împăratului. Ne-am fi aşteptat ca vestea morții lui Nerva să-l determine pe Traian să plece imediat spre Roma, totuşi lucrurile nu aşa s-au petrecut[2].

Aflat încă în Germania Inferior, Traian are de rezolvat deja chestiuni ce țin de administrarea armatei. La 20 februarie 98 el emite cel puțin trei constituții imperiale prin care acorda *civitas et conubium* soldaților din trupele auxiliare din provinciile Britannia, Pannonia şi Germania Inferior[3]. Printr-o ciudată conjunctură a sorții, unul dintre primele acte pe care Traian le face în calitate de împărat este legat de domeniul militar, din care acesta provenea, şi care va juca un rol de prim rang pe parcursul întregii sale domnii.

Constituția acordată auxiliarilor din Germania Inferior înregistrează rolul dublu pe care Traian îl îndeplinea în acel moment, acela de împărat şi comandant al armatei din Germania Inferior (*et sunt in Germania inferiore sub Imperatore Traiano Augusto*). După cum vom vedea, există o legătură strânsă între această constituție imperială şi problemele pe care ne-am propus a le dezbate în această lucrare.

Probabil că după ce a rezolvat toate problemele legate de începutul domniei, Traian, după cum am amintit deja, nu pleacă la Roma, motivul fiind inspectrea armatelor de pe limesul renan şi danubian[4]. Criza anului 69 demonstrase că armatele provinciale jucau un rol fundamental în acceptarea sau nu a unui nou împărat (*evulgato imperii arcano, posse principem alibi quam Romae fieri*[5]), iar Nerva nu fusese niciodată pe placul soldaților[6]. Astfel consolidarea noii

---

[1] SHA, *Vita Hadriani*, 2, 6; Seelentag 2004, 54-55; Fündling 2006, 290-292.

[2] Despre întregul proces prin care Traian a ajuns la conducerea imperiului în ianuarie 98 vezi Eck 2002, *passim*; Grainger 2003, 89-128.

[3] CIL XVI 42; RMD II 80-81 (Pannonia); RMD V 216 (Germania Inferior); CIL XVI 43 (Britannia).

[4] Speidel 2002, 28.

[5] Tacitus, *Hist*., I, 4, 2.

domnii trebuia să înceapă din taberele militare, cu atât mai mult cu cât Traian însuşi era un *vir militaris*, un *commilito*[7].

Nu ştim exact când a ajuns Traian la Dunărea de Jos, cel mai probabil la începutul anului 99. Aici, încă din timpul lui Domitian – ca urmare a atacului dacilor din iarna anului 85, dar şi pentru a nu concentra comanda a cel puţin patru, dacă nu cinci legiuni, în mâna unui singur om – existau două provincii: Moesia Superior şi Moesia Inferior. În ambele, pe lângă legiuni, staţionau şi multe trupe auxiliare. Diplomele militare cunoscute de mai multă vreme, mai ales cele descoperite în ultimii ani, au clarificat în linii generale numărul şi componenţa acestor trupe auxiliare. Mai mult decât atât, este destul de clar acum că Domitian a fost cel care a organizat apărarea celor două provincii, fapt vizibil şi din creşterea numărului trupelor auxiliare. Multă vreme, pe baza diplomelor cunoscute până atunci, din anul 99 pentru Moesia Inferior şi Moesia Superior (CIL XVI 44; 45; RMD I 7, extrem de fragmentară) şi din anul 100 pentru Moesia Superior (CIL XVI 46), s-a considerat că numărul destul de mare de trupe auxiliare prezente în ambele provincii în acel moment ar fi un indiciu al pregătirilor lui Traian în vederea expediţiei dacice[8]. După cum vom vedea, Traian nu a schimbat aproape nimic, în organizarea şi numărul trupelor auxiliare din cele două provincii moesice. Deşi ar putea părea paradoxal la o primă vedere, putem afirma că pregătirile lui Traian pentru războaiele dacice fuseseră, cel puţin din acest punct de vedere, deja făcute de Domitian. Diploma de la Cataloi[9] (vezi tabelul 4) demonstrează fără dubiu că cea mai mare parte a trupelor auxiliare prezente pe cele două constituţii din anul 99 erau dislocate în Moesia Inferior încă din anul 92. Un fragment de diplomă militară pentru provincia Moesia Superior din anul 97[10] demonstrează că în această provincie staţionau, încă din acest an, 3 *alae* şi 19 *cohortes* (*decem et novem*), înregistrate şi de constituţia din 8 mai 100 (3 *alae* şi 21 *cohortes*). Cele două trupe care lipsesc de pe constituţia din anul 97 sunt, fără îndoială, cohortele *II Britannorum milliria c.R. p.f.* şi *I Vindelicorum milliaria c.R. p.f.*, ambele prezente pe diploma din 20 februarie 98, din Germania Inferior, care au fost transferate apoi de Traian în Moesia Superior[11]. Acestea sunt singurele trupe care au fost dislocate de Traian în vederea primei expediţii dacice, aşa cum vom vedea mai jos, iar celelalte trupe auxiliare au fost dislocate cu altă ocazie şi în alte condiţii.

Poate ar fi cazul să explicăm utilizarea termenului de „expediţii" şi nu cel de „războaie" dacice, intrat demult în uzul istoriografiei. Pentru romani, după cum reiese din evidenţa surselor pe care le avem la dispoziţie, a existat un *bellum Dacicum* şi două *expeditiones Dacicae* ale lui Traian[12]. Se pare că, în general, *expeditio* era folosit în momentul participării directe a

[6] Speidel 2002, 23; Seelentag 2004, 44-45.

[7] Pe lângă sursele literare este interesantă menţiunea dintr-o inscripţie de la Roma pusă în onoarea unui senator al cărui nume este, din păcate, necunoscut şi care va fi mers împreună cu Traian să inspecteze armata (*[dum] / exercitus suos circumit*, CIL VI 1548 = ILS 1019). Pentru imaginea de *commilito* lui Traian vezi Campbell 1984, 37-38; 45-48; Speidel 2002, 31.

[8] Strobel 1984, 81: „Die Privilegierungskonstitutionen der drei Militärdiplome vom 14. 8. 99 n. Chr. für die Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior und die moesische Flotte gehören wohl zu den militärischen Vorbereitungen für die geplante große Auseinandersetzung mit dem Dakerreich des Decebalus. Das Diplom vom 8. 5. 100 n.Chr. Für Obermoesien läßt dann die dort konzentrierten Auxiliartruppen erkennen.".

[9] Petolescu, Popescu 2004, 269–276.

[10] Eck, Pangerl 2005b, 231-236, nr. 2.

[11] Matei-Popescu, Ţentea 2006a.

[12] Rosenberger 1992, 92-94, cu citarea tuturor surselor, în primul rând epigrafice, din care amintim aici doar inscripţia de la Barcelona (*Barcino*) în onoarea lui *L. Minucius Natalis*, legat al legiunii VII

împăratului. Cum Traian a plecat de două ori de la Roma pentru a lua parte la un război, chiar dacă războiul este acelaşi, avem de a face cu o *expeditio imperatoris prima* şi o *expeditio imperatoris secunda*, adică plecarea împăratului pentru a lua parte la războiul dacic[13]. Fără îndoială că participarea directă la operațiunile militare însemna etalarea prin excelență a unei *virtus imperatoria*, parte extrem de importantă a capitalului politic şi imaginar al principelui (*imago principis*).

La 25 martie 101[14] Traian părăseşte Roma şi pleacă spre provincia Moesia Superior, care va fi baza principală de atac împotriva regatului lui Decebal. K. Strobel presupunea că marea majoritate a trupelor atestatate în cele două Moesii au luat parte la expedițiile dacice, în totalitatea lor sau compunând *vexillationes*[15]. Intenția noastră este să facem o evaluare a numărului şi efectivele trupelor auxiliare din provinciile Moesia Superior şi Moesia Inferior care au luat parte la operațiunile militare dintre 101-106. În cele ce urmează vom lua în considerare următoarele criterii pentru a putea susține dacă una sau alta dintre trupele auxiliare din Moesia Superior a participat, în totalitate sau doar ca parte a unei vexillații, la operațiunile militare:

a. menționarea directă în sursele epigrafice a decorării unui component al vreunei trupe sau a comandantului acesteia;

b. prezența de material epigrafic şi tegular la nordul Dunării şi care, prin contextul arheologic şi (sau) tipologic, poate fi datat în timpul sau imediat după terminarea războiului;

c. prezența unei trupe pe diplomele militare ale provinciei Dacia şi , eventual, ale Daciei Superior şi Porolissensis, respectiv ale provinciei Dacia Inferior.

Aşa cum observa şi K. Strobel, cel mai greu de stabilit este dacă trupele au participat cu întregul efectiv sau numai ca parte a unor vexillații[16]. Existența aşa numitului papir Hunt[17] ne arată că, în general, regula era ca să se formeze vexillații în diverse scopuri, care erau apoi trimise în expedițiile militare. Totuşi, dacă aceste vexillații erau comandate de unul dintre comandanții vreuneia din trupele participante la acea vexillație, putem considera că acea trupă

Claudia în momentul expedițiilor dacice şi care menționează *expeditio Dacica prima* (CIL II 4509 = 6145 = ILS 1029 = IDRE I 172) şi inscripția de la Venusia care aminteşte *expeditio secunda Dacica* (AÉ 1969/1970, 142 = IDRE I 109, din păcate extrem de fragmentară). Nu trebuie uitată nici celebra inscripție de la Corinth care aminteşte *secunda expeditione in qua universa Dacia devicta est* (AÉ 1934, 2 = IDRE II 367). *Bellum Dacicum* apare în foarte multe surse; aminti aici pe Plinius Minor care în anul 107 scria unui prieten: *optime facis, quod bellum Dacicum scribere paras* (*Ep.*, VIII, 4, 1) sau celebra inscripție de la Roma, din păcate pusă în cinstea unui personaj necunoscut şi în care apare: *Imp. Caesar Nerva Tra[ianus Aug. Germ(anicus)] / Dacicus gentem Dacor(um) et regem Decebalum / bello superavit...*(CIL VI 1444 = ILS 1022 = IDRE I 6); în total apare de 9 ori *expeditio Dacica* şi de 26 de ori *bellum Dacicum* (136). Încheiem această notă cu concluzia emisă de autorul, citat mai sus (94): „Dabei wird deutlich, daß der Ausdruck *bellum Dacicum* von der Zeitgenossen als Überbegriff für die Kämpfe verwendet konnten, so daß die beiden Feldzüge als Bestandteile ein und desselben Krieges interpretierbar waren.”.

[13] Pentru diversele interpretări ale acestui concept vezi dosarul întocmit de Rosenberger 1992, 133-140.

[14] CIL VI 2074 = ILS 5035 = IDRE I 4: *[pro salute et redit]u et victoria Imp(eratoris) Caesaris Nervae / Traiani Aug(usti) Germ(anici) [vota nuncupaverunt fratre]s Arvales in haec verba, quae infr(a) s(cripta) s(unt)*.

[15] Strobel 1984, 80-84.

[16] Strobel 1984, 84: „Ein grundsätlichez Problem bei der Frage der Truppenbeteiligungen an den Dakerkriegen Trajans liegt in der Tatsache, daß wir vielfach nicht unterscheiden können, ob Einheiten in ihrer Gesamtheit oder mit Vexillationen in Kampeisatz waren.”.

[17] Fink 1971, nr. 63, cu citarea tuturor edițiilor anterioare.

era cea în jurul căreia se forma vexillația. Din papirul menționat aflăm că nu toată cohorta *I Hispanorum veterana* era deplasată la nordul Dunării, din moment ce se vorbeşte de un număr de soldați, dintre cei absenți, care sunt *trans Danuvium in expeditionem*, dar *intra provinciam*[18]; aceasta dovedeşte că nu toată cohorta participa la operațiunile militare în timpul celei de a doua *expeditio*, întrucât mențiunea din acest *pridianum* datează cel mai probabil din 105 (poate luna septembrie)[19]. Mențiunea *trans Danuvium* dovedeşte şi că sediul acestei unități se afla la sudul Dunării, prezența ei ulterioară printre trupele din Dacia Inferior fiind cu atât mai surprinzătoare. Este destul de clar acum – în lumina noii diplome din 17 iulie 122, pentru provincia Dacia Inferior – că Hadrian a schimbat anumite lucruri în dislocarea trupelor din cele două provincii, Moesia Inferior şi Dacia Inferior. Poate fi amintit aici cazul alei *Gallorum Atectorigiana*, care apare în Dacia Inferior pe diploma din 122, dar care se afla pe teritoriul Moesiei Inferior încă din 20 august 127[20]. Ar putea fi şi cazul cohortei *I Hispanorum veterana*, care a fost probabil dislocată cu întregul efectiv la nordul Dunării după anul 106, sau chiar în timpul domniei lui Hadrian.

Deținem, totuşi, şi dovezi certe de dislocare cu întregul efectiv la nordul Dunării. În două diplome, copii după aceeaşi constituție imperială, care datează 103/ 105, pe lângă trupele deja cunoscute ca făcând parte din *auxilia* Moesiei Superior, apar pentru prima dată următoarele cohorte: *I Brittonum milliaria*, *I Britannica milliaria c.R.*, *I Hispanorum p.f.*, *I Pannoniorum veterana*, *I Alpinorum*, *III Campestris*, *IIII Cypria c.R.*, *VIII Raetorum* şi o formațiune de *pedites singulares Britanniciani*[21]. Dintre aceste trupe, *I Britannica milliaria c.R.*, *I Brittonum milliaria*, *VIII Raetorum* (care staționaseră pe teritoriul Pannoniei)[22]. *I Hispanorum p.f.* şi *I Pannoniorum veterana (p.f.),* apar pe o diplomă a provinciei Germania Inferior din 13 martie 101, fiind dislocate apoi în Moesia Superior[23]. Istoria cohortei *I Alpinorum* este destul de problematică, trupa putând fi identificată cu omonima prezentă pe o diplomă din Britannia din anul 103 (vezi mai jos întreaga discuție), fiind adusă în Moesia Superior, poate, împreună cu formațiunea de *pedites singulares Britanniciani*, menționată de diplomă. În sfârşit, cohortele *III Campestris (milliaria) c.R.* şi *IV Cypria* au fost dislocate din zona provinciei Pontus et Bithynia (vezi mai jos întreaga discuție).

Toate aceste trupe sunt înregistrate ca fiind sub comanda legatului Moesiei Superioare, deşi cel mai probabil ele se aflau în Dacia, unde vor staționa după terminarea ostilităților (vezi tabelul 1), ceea ce demonstrează că în timpul războiului sau, mai degrabă, în timpul celei de-a doua expediții dacice, s-au aflat sub comanda guvernatorului Moesiei Superior, ele nefiind dislocate propriu-zis niciodată într-o zonă a provinciei Moesia Superior de la sudul Dunării.

[18] Fink 1971, nr. 63.

[19] Gilliam 1962, 749-750; Fink 1971, 221, rămâne la anul 100, ceea ce este aproape imposibil.

[20] RMD IV 241.

[21] CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13. Vezi încă CIL XVI 49 din 12 ianuarie 105 (doar *tabella II*) acordată lui *Lucco Treni f. Dobunn(us)* din cohorta *I Britannica milliaria c. R.*, aflată sub comanda tribunului *Q. Caecilius Redditus* şi RMD V 339, probabil din aceeaşi dată şi copie după aceeaşi constituție (doar *tabella II*), acordată unui component al cohortei *I Brittonum milliaria*. Având în vedere existența acestor diplome ne întrebăm dacă nu ar fi posibil ca CIL XVI 54 şi Pferdehirt 2004, nr. 13 să fie copii după aceeaşi constituție cu CIL XVI 49 şi RMD V 339? Amintim că CIL XVI 49, 54 şi RMD V 339 au fost găsite toate pe teritoriul Ungariei.

[22] Lőrincz 2001, 31, nr. 12, 32, nr 13, 41, nr. 40; Petolescu 2002, 86, nr 22, 88, nr. 23, 119, nr. 54.

[23] Pferdehirt 2004, nr. 9; Matei-Popescu, Țentea 2006a.

Armata romană din Dacia, înainte de constituirea provinciei, aflată sub comanda lui *Longinus*[24], se afla, din punct de vedere juridic şi administrativ, în domeniul de competenţă al legatului Moesiei Superior. La fel, Valea Oltului şi Muntenia se aflau în domeniul de competenţă al legatului Moesiei Inferior.

După cum am afirmat mai sus, trupele despre care nu avem nici un indiciu că au participat la operaţiuni militare au fost lăsate în afara discuţiei. În Moesia Superior – ar fi situaţia cohortelor: *I Flavia Bessorum*, care în 120 apare pe teritoriul Macedoniei[25], fără a şti sigur când anume a avut loc acest transfer; *V Hispanorum*, care în anul 108 apare în Moesia Superior[26], dar care va participa apoi la expediţia parthică, după cum o arată diploma din anul 115[27]; *III Brittonum veterana*, care în 115 staţiona în Moesia Superior, nefiind trimisă în expediţia parthică[28], dar ale cărei ştampile s-au găsit la *Drobeta*, indicând transport de material tegular produs de această trupă, sau participarea unui detaşament din această trupă la construirea podului între cele două războaie[29]. De asemenea, nici despre cohorta *I Lusitanorum* nu se poate afirma cu siguranţă că a participat la războaiele dacice[30]; mai degrabă credem că a rămas în continuare în castrul de la *Taliata* (Donji Milanovac)[31].

Despre cohorta *I Cilicum* s-a afirmat că ar fi participat la războaiele dacice, dar nu deţinem nici o dovadă directă în acest sens[32]. Similar este cazul cohortei *V Hispanorum*, trupă care va participa la campania parthică, după cum o atestă diploma militară din 115[33] şi o inscripţie de la *Berytus,* în care apare o vexilaţie compusă din această cohortă şi cohortele *I Thracum Syriaca* şi *VII Breucorum*, pusă sub comanda prefectului cohortei *I Thracum Syriaca*, *M. Sentius Proculus* (AÉ 1926, 150; vezi mai jos la cohorta *I Thracum Syriaca* întreaga discuţie). Această inscripţie, asupra cărei datări s-a discutat îndelung, se poate data acum exact în perioada în care, conform noii diplome din 115, aceste cohorte erau *translatae in expeditione Parthica*[34]. Deşi nu avem dovezi directe ale participării acestor două cohorte la războaiele dacice, ne gândim că tocmai prezenţa lor printre trupele participante la expediţia parthică se poate datora modului în care aceste unităţi serviseră în războaiele dacice. Acelaşi lucru s-ar putea astfel afirma şi despre cohorta *VII Breucorum*, care nu a apărut niciodată în diplomele Daciei, dar care a participat la războaiele parthice, conform diplomei din 115 şi a inscripţiei discutată puţin mai sus.

Oarecum asemănător este şi cazul cohortelor *I Cisipadensium* şi *IIII Raetorum*, ambele participante la expediţia parthică, dar despre care nu deţinem informaţii directe că ar fi luat parte

---

24 Menţionat de Cassius Dio, fără îndoială identic cu *Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus* (PIR^2 P 407), fostul guvernator al Moesiei Superior şi al Pannoniei şi, cel mai probabil, *comes Traiani* în cadrul primei expediţii dacice.

25 CIL XVI 67.

26 Fragmentul unei *tabella II* a unei diplome acordate unui fost pedestraş, *[...]nus Dolarri f. Sequanus* al acestei cohorte, aflat sub comanda unui anume *[Ti.? C]laudius Verax* (Eck, Pangerl 2004, 103-115 din 27 iulie 108).

27 Eck, Pangerl 2005.

28 Eck, Pangerl 2005.

29 CIL III 8074^{12} = IDR II 105; Gudea 1997, 84

30 Strobel 1984, 138.

31 Despre acest castru vezi Gudea 1997, 70-72, nr. 13.

32 Matei-Popescu 2004, 199, nr. 17.

33 Eck, Pangerl 2005, 49-67.

34 Eck, Pangerl 2005, 59.

la războaiele dacice. De altfel, niciuna dintre aceste cohorte nu se va mai întoarce în Moesia Superior, *I Cisipadensium* fiind dislocată în Thracia şi apoi Moesia Inferior[35], iar *IIII Raetorum* în Cappadocia[36].

Pentru Moesia Inferior ar fi de amintit situaţia alei *I Flavia Gaetulorum*, care va fi dislocată în 114 în Pannonia Inferior, probabil pentru a înlocui ala *I Flavia Augusta Britannica milliaria* trimisă în expediţia parthică, dar care se va întoarce în Moesia Inferior[37]. Nu deţinem nici un indiciu potrivit căruia această trupă ar fi participat la campaniile dacice. În aceeaşi situaţie s-ar afla şi ala *Gallorum Flaviana*, care va fi trimisă după 118/ 119 în Moesia Superior, dacă ipoteza prezenţei sale pe inscripţia de fondare a castrului de la Boroşneul Mare, susţinută de P. Holder[38], nu va fi confirmată. Cohortele *IV Gallorum* şi *II Bracaraugustanorum* au fost dislocate în provincia Thracia, înainte de anul 114; cohorta *I Raetorum* nu mai este menţionată după anul 92 (putând fi identică cu omonima din Orient sau Raetia); cohorta *VII Galorum* a fost transferată în Syria. Celelate trupe prezente în provincie în timpul lui Traian vor continua să staţioneze aici şi în timpul lui Hadrian (vezi tabelul 4). Practic, cu excepţia alei *I Vespasiana Dardanorum*, al cărei prefect a fost decorat în urma războiului dacic, fiind astfel siguri de participarea sa la operaţiunile militare, toate celelate trupe care nu apar în provincia Dacia Inferior după anul 118/ 119 au fost lăsate în afara discuţiei. Teoretic – vezi cazul acestei din urmă ale – ar putea exista posibilitatea să mai existe trupe implicate în conflict şi care să fi revenit la sudul Dunării, dar în lipsa unor surse sigure nu putem extrapola la nesfârşit.

***

Ala I Asturum[39]

Această unitate este atestată în Moesia încă din timpul împăratului Vespasian, după cum pare a indica o inscripţie funerară descoperită la *Tomis* (ISM II 172). Este atestată în Moesia Inferior în diplomele din anii 99 şi 105. A participat la campaniile dacice, prefectul acesteia, *P. Prifernius Paetus Memmius Apollinaris*, fiind decorat în timpul primei expediţii a împăratului Traian [40]. A rămas, cel mai probabil în garnizoană la nordul Dunării, urmând ca, după reformele administrative din vremea lui Hadrian, să fie dislocată în noua provincie Dacia Inferior (atestată prin diplome militare), avându-şi garnizoana la Hoghiz (IDR III/4 241).

Ala I Claudia nova[41]

A participat la războaiele dacice, cu această ocazie fiind decorat prefectul, *M. Gavius Bassus*, după cum apare într-o inscripţie de la Efes[42]. Trupa a fost atestată în noua provincie în diploma de la *Porolissum* din 2 iulie 110 (CIL XVI 163 = IDR I 3). O inscripţie care ar putea

[35] Matei-Popescu 2004, 202-203, nr. 18.

[36] Strobel 1984, 142.

[37] Matei-Popescu 2004, passim.

[38] Holder 2003, 105, n. 104; vezi întreaga discuţie la Ţentea, Matei-Popescu 2004, 267.

[39] Spaul 1994, 37-38, nr. 7; Petolescu 2002, 62-63, nr. 3; Matei-Popescu 2004, nr. 1; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 261-262.

[40] CIL IX 4753 = 1350 = ILS 9195 = IPD[4] 7960 = 432 = IDRE I 112; Pflaum 1960, 166-167 nr. 71 ; PME, P 107; Holder 1980, 261, E 164; Maxfield 1981, 171

[41] Strobel 1984, 110; Spaul 1994, 89-91, nr. 27; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 264.

[42] AÉ 1972, 573 = IDRE II 376; PME G 8; Holder 1980, 259, E 152. Este atestat şi de Plinius Minor, *Ep.*, X, 21 (32); 22 (33), în calitate de *praefectus orae Ponticae maritimae*, după cum apare şi pe inscripţie.

data din perioada Traian-Hadrian a fost descoperită la *Drobeta*, în care apare *C. Iulius Verecundus, veteranus ex decurione*[43].

Se pare că a luat parte şi la campania parthică a împăratului Traian, aşa cum indică o inscripţie descoperită la *Amasea*, in Galatia[44], dar nu apare menţionată printre trupele *translatae in expeditione* din anul 115[45]. Va reveni ulterior printre trupele din Moesia Superior, fiind atestată prin diplome militare.

Ala I Vespasiana Dardanorum[46]

Este atestată pe teritoriul Moesiei Inferior încă din timpul domniei împăratului Vespasian (RMD IV 209). După reformele din timpul lui Domitian apare în Moesia Inferior, fiind atestată prin diplome militare pe întregul parcurs al secolului al II-lea şi prin inscripţii până în secolul al III-lea.

A participat la campaniile dacice, prefectul *P. Besius P.f. Quirina tribu Betuinianus C. Marius Memmius Sabinus* fiind decorat în cea de-a doua expediţie a împăratului Traian[47].

După terminarea războiului revine pe teritoriul Moesiei Inferior, avându-şi garnizoana la *Arrubium* (Măcin)[48].

Ala I Claudia Gallorum Capitoniana[49]

Această unitate este atestată la jumătatea secolului I pe teritoriul Moesiei, sub numele de *ala Capitoniana*[50]. După divizarea provinciei este menţionată printre trupele Moesiei Inferior, în diplomele din anii 92, 97.

A participat la războaiele dacice, rămânând apoi, cel mai probabil, pe teritoriul controlat de Moesia Inferioară la nordul Dunării (apare în continuare pe diplomele Moesiei Inferior din anii 105, 111 şi 118/ 119). Acest fapt este confirmat de diplomele Daciei Inferioare din anii următori reformelor lui Hadrian, pe care trupa apare. Se pare că a staţionat la Boroşneul Mare (jud. Covasna), unde au apărut ştampile cu această trupă[51]. Până în secolul al III-lea a staţionat tot în Dacia Inferior, cum lasă să se înţeleagă o inscripţie din Mauretania Caesarensis, unde ar exista posibilitatea să fi fost transferată de Septimius Severus[52].

---

[43] CIL III 14216[7] = IDR II 43; Kraft 1951, 145, nr. 237.

[44] CIL III 13635, în care apare decurionul *L. Sempronius L. f. Scap. Macedo* din Altinum (Veneto), Kraft 1951, 145, nr. 239.

[45] Eck, Pangerl 2005.

[46] Strobel 1984, 110-111; Spaul 1994, 102-103, nr. 33; Matei-Popescu 2004, nr. 2; Ţentea, Matei-Popescu, 2004, 265.

[47] CIL VIII 9990 = ILS 1352 = IPD[4] 796 = IDRE II 468; PME, B 21; Pflaum 1960, 108-169, nr. 73; Holder 1980, 257-258, E 141; Maxfield 1981, 173-176.

[48] CIL III 7512 = ISM V 251; ISM V 218.

[49] Strobel 1984, 111; Spaul 1994, 80-81, nr. 23; Petolescu 2002, 69-70; Matei-Popescu 2004, 185, nr. 5; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 264.

[50] AÉ 1912, 187 (Hărletz, la vărsarea râului Ogosta în Dunăre); AÉ 1967, 425, Leskovetz, *Variana*).

[51] IDR III/4 326-327; TIR L 35, 28. O vexillaţie a acţionat şi la Reci, unde s-au găsit ştampile: IDR III/4 315; TIR L 35, 61.

[52] CIL VIII 8828 = 20633 = ILS 6889.

Ala Gallorum Atectorigiana[53]

Este atestată în Moesia Inferior în diplomele din anii 92 şi 97. Această unitate militară apare surprinzător printre trupele Daciei Inferior pe acest fragment de diplomă militară, datat 17 iulie 122 (Pferdehirt 2004, nr. 20) fiind apoi transferată la sudul Dunării, în Moesia Inferior unde apare pe diplomaele din anii 127, 145, 146 şi 157. Prezenţa sa la nordul Dunării, ne face să credem că a luat parte şi la operaţiunile militare din timpul războaielor dacice.

Ala Hispanorum[54]

Apare în Moesia Inferior în anul 92, apoi în 97. Din această perioadă ar putea data şi o inscripţie de la *Utus*, unde şi-a avut probabil castrul[55].

A participat la războaiele dacice şi a rămas pe teritoriul nou cucerit, unde apare prima dată pe diploma 12 noiembrie 119[56], copiată după o constituţie imperială acordată trupelor din Dacia Superior. Editorii acestei diplome au considerat că ar putea fi vorba de fapt de *ala I Hispanorum Campagonum* care apare apoi pe diplomele provinciei Dacia Superior. Totuşi absenţa numeralului pe această diplomă este un indiciu puternic că este vorba cel mai probabil de trupa aflată aici în discuţie (numeralul nu există niciodată în documentele care atestă această unitate în Moesia Inferior şi pe diplomele Daciei Inferior, figurând o singură dată pe inscripţia de refondare a castrului de la Slăveni din anul 205[57]). De altfel, în 119, este drept în martie/ aprilie, această trupă apare încă printre trupele auxiliare ale provinciei Pannonia Inferior, după cum o demonstrează o diplomă militară, publicată relativ recent[58].

Apare apoi pe diplomele provinciei Dacia Inferior din anii 129, 130, 140 şi 146, având-şi garnizoana la Slăveni, unde este atestată până în secolul al III-lea[59].

Ala I Pannoniorum[60]

Apare prima dată pe diplomele provinciei Moesia Inferior în anul 92, deşi existenţa inscripţiei descoperite la *Tomis*, care îl atestă pe *T. Flavius Capito*, *veteranus ex decurione*, care primise *dona militaria* din partea împăratului Vespasian[61], dovedeşte că această unitate se afla pe teritoriul Moesiei încă din vremea acestuia. Apare apoi pe diplomele provinciei din anii 97, 99, 105 şi 111. Probabil că în această perioadă a staţionat la *Troesmis*[62], înainte de dislocarea aici a legiunii V Macedonica.

În chip surprinzător, apare apoi pe o diplomă militară pentru provincia Dacia, datată 17 decembrie 113 - 2/ 3 Mai 114. Dacă nu este o greşeală pentru *ala II Pannoniorum* (după cum

---

[53] Matei-Popescu 2004, 183, nr. 4.

[54] Strobel 1984, 111-112; Spaul 1994, 144-146, nr. 49; Lőrincz 2001, 20, nr. 12; Petolescu 2002, 71-72; Matei-Popescu 2004, 188, nr. 8; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 268.

[55] CIL III 12361 = ILB 122.

[56] Eck, MacDonal, Pangerl 2001, 27-36, nr. 1 (vezi discuţia de la p. 32); RMD V 351.

[57] CIL III 13800 = IDR II 496.

[58] Eck, MacDonald, Pangerl 2001, 25-34, nr.1.

[59] CIL III 13800 = IDR II 496; IDR II 499; CIL III 14216^{14} = IDR II 498; IDR II 500; IDR II 510; IDR II 526 a, b.

[60] Strobel 1984, 113; Spaul 1994, 167-172, nr. 59; Matei-Popescu 2004, 191, nr. 10; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 269-270.

[61] CIL III 14453 = IPD^4 289 = ISM II 170.

[62] CIL III 6242 = ISM V 214, ţiglă ştampilată.

am susținut într-o primă instanță[63]), atunci avem încă o dovadă a masivelor mutări de trupe, probabil în preajma începerii campaniei parthice[64]. Putem considera, în noile condiții, că a participat şi la operațiunile militare din timpul celor două expediții dacice.

Începând cu anul 125, apare din nou în Moesia Inferior, cu numele schimbat, *ala I Gallorum et Pannoniorum* (diplomele din anii 125, 127, 134, 145, 146, 156/ 158), fapt ce indică o completare a efectivelor cu recruți de origine gallică, cum va fi fost şi cazul alei *II Pannoniorum*, care apare la un moment dat pe diplomele provinciei Dacia Porolissensis cu numele de *ala II Gallorum et Pannoniorum* (vezi tabelul 10).

Ala II Pannoniorum[65]

Această unitate, atestată în provincia Syria în anul 88 (CIL XVI 35), a fost transferată de împăratul Domitian pe teritoriul provinciei Moesia Superior, unde este semnalată de diplomele militare din anii 94, 100 şi 103/ 105. B. Lőrincz[66] a presupus, pe baza unei singure inscripții funerare, descoperite Sremska Mitrovica (*Sirmium*)[67], că a fost prima dată dislocată pe teritoriul Pannoniei şi apoi al Moesiei Inferior. Noi suntem de părere că, mai degrabă, această trupă a fost adusă de Domitian direct din Syria, cum este şi cazul alei *Praetoria singularium*.

A participat la războaiele dacice, ocazie în care s-a făcut remarcat decurionul *Ti. Claudius Maximus*, despre a cărui carieră suntem informați de celebra inscripție de la Grammeni (Macedonia)[68]. O ştampilă a acestei unități a fost descoperită pe insula Sapaja, de lângă posibilul castru de la Banatska Palanka (*Translederata*)[69]. Despre datarea materialului tegular descoperit în această localitate nu se pot furniza date cronologice, întrucât castrul nu a fost cercetat arheologic. Trupa (trupele) care ar fi avut garnizoana aici nu poate fi stabilită pe baza materialului tegular recoltat din zona prezumtivului castru. Având în vedere faptul că mai târziu garnizoana acestei trupe a fost stabilită la Gherla în Dacia Porolissensis[70], putem presupune că această ştampilă ar putea data din perioada în care trupa a staționat în Moesia Superior. C.C. Petolescu presupune că din perioada războaielor dacice ar putea data inscripția funerară a călărețului *M. Verpidius Silvanus*, descoperită la Ostrov şi provenind de la *Sarmizegetusa*[71]. După sfârşitul războaielor apare in diplomele din 109, 110 şi 114, pe teritoriul noii provincii.

S-a considerat că a luat parte la campania parthică a lui Traian[72], dar nu avem informații certe în acest sens. După formarea provinciei Dacia Porolissensis va face parte din garnizoana acestei provincii, fiind atestată prin diplome. A ocupat, după acum am amintit deja, castrul de la Gherla.

---

[63] Matei-Popescu 2004, 241-242.

[64] Vezi în acest sens diploma pentru trupele auxiliare din Moesia Superior, din 115, când o bună parte a lor sau a efectivelor lor erau *translatae in expeditionem Parthicam* (Eck, Pangerl 2005).

[65] Strobel 1984, 114-115; Spaul 1994, 173-175, nr. 60; Lőrincz 2001, 22, nr. 18; Petolescu 2002, 74-76, nr. 13; Țentea, Matei-Popescu 2004, 270.

[66] Lőrincz 2001, 22, nr. 20.

[67] CIL III 10223; Holder 1980, 285, nr. 642; Lőrincz 2001, 206, nr. 161.

[68] IDRE II 363.

[69] CIL III 8074^{5b} = IDR III/1 5; Gudea 2001, 57-58, nr. 8; Nemeth 2004, 35.

[70] Gudea 1997, nr. 97; Petolescu 2002, 75.

[71] CIL III 1483 = IDR III/2 460; Petolescu 2002, 75.

[72] Strobel 1984, 115.

Cohors II Flavia Bessorum[73]

Apare pe diplomele provinciei Moesia Inferior din anii 92, 97 şi 105. A participat, probabil, la cele două războaie dacice. După reorganizările teritoriale din timpul împăratului Hadrian, unitatea este atestată în provincia Dacia Inferior, printr-o serie de diplome militare din anii 122, 129, 130, 140 şi 146 şi ştampile tegulare, descoperite la Stolniceni (*Buridava*), Bârseşti şi Rucăr[74].

Cohors I Bracaraugustanorum equitata[75]

Această trupă este atestată în provincia Moesia Inferior, în anii 92, 99 şi 105, fiind transferată din Dalmatia, pe teritoriul Moesiei, de către împăratul Vespasian[76]. A participat la războaiele dacice şi va rămâne pe teritoriul nou cucerit, unde va fi atestată şi după reorganizările din vremea împăratului Hadrian, în provincia Dacia Inferior, prin diplomele militare din anii 122, 130, 140, 146 şi 167/ 168. Pe baza ştampilelor tegulare, de tipul *COH I BRAC*, a fost stabilit că unitatea a staționat în castrul de la Brețcu[77].

Este diferită de cohorta *I Bracarorum c.R.*, care a fost transferată din Mauretania Tingitana în Moesia Inferior, cel mai probabil la începutul domniei lui Hadrian (Matei-Popescu 2005).

Cohors I Augusta Nerviana Pacensis milliaria Brittonum[78]

Această unitate apare pe două diplome militare ale provinciei Moesia Inferior din anii 105[79], 111[80] şi 116[81]. Cel mai probabil este vorba o singură trupă. Este, fără nici un dubiu, identică cu trupa care apare mai târziu în provincia Dacia Inferior (diplomele militare din anii 119/ 129, 130, 140, 146). Interesant este faptul, că pentru prima dată avem atestat numele complet şi exact al acestei trupe, prin intermediul diplomei din 105. Prezența ei în această provincie are legătură, bineînțeles, cu încercarea lui Traian de a întări garnizoana Moesiei Inferior după atacul dacilor şi sarmaților din iarna anului 101-102. Va participa, de asemenea şi la campania din anul următor împotriva lui Decebal şi la cel de al doilea război dacic. Ştampila *CORSMB*, descoperită la Stolniceni (*Buridava*), a fost atribuită acestei unități, ceea ce ar dovedi că a acționat în imediata apropiere a cartierului general al legatului Moesiei Inferioare, presupus a fi fost la *Buridava* pe baza unei ştampile de tipul *P(edites) S(ingulares)*. Ştampila descoperită la Slăveni, de tipul *CIB* (IDR II 527), aparține cel mai probabil cohortei *I Britannica milliaria*, care a fost dislocată mai târziu în Dacia Porolissensis, cantonată la Căşei (*Samum*), unde s-au descoperit ştampilele identice[82].

[73] Strobel 1984, 115; Spaul 2000, 342; Petolescu 2002, 84-85; Matei-Popescu 2004, 192, nr. 11.

[74] IDR II 561-562; 571; 607.

[75] Strobel 1984, 123; Spaul 2000, 88-90; Matei-Popescu 2004, 193, nr. 12; Petolescu 2002, 85-86; Țentea, Matei-Popescu 2004, 273-274; Matei-Popescu 2005, passim.

[76] Pferdehirt 2004, nr. 1.

[77] IDR III/4 336-338. Pentru castrul de la Brețcu, vezi TIR L 35, p. 25; Gudea 1980, 255-365; Vlădescu 1983, 83-85.

[78] Strobel 1984, 125; Petolescu 2002, 90; Țentea, Matei-Popescu 2004, 276-277.

[79] Pferdehirt 2004, nr. 10: *I Augusta Nerviana Pacensis (milliaria) Brittonum.*

[80] RMD IV 222: *(milliaria) Brittonum.*

[81] Eck, Pangerl 2006, nr. 3: *(milliaria) Brittonum.*

[82] Isac 2003, 41-43, 240, pl. 2, fig. 7-10.

Cohors II Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria[83]

Această trupă apare pe o diploma militară din anul 105, copiată după o constituţie acordată trupelor auxiliare din Moesia Inferior[84]; este identică cu trupa care apare în Pannonia Inferior în anul 114[85] şi apoi în Dacia Porolossensis în anul 131 (RMD V 378), unde va rămâne pe tot parcursul secolului al II-lea (vezi tabelul cu diplomele militare ale acestei provincii). Prezenţa ei în Moesia Inferior este de pus pe seama pregătirilor pentru cea de a doua campanie a primului război dacic, precum şi întărirea prezenţei romane pe teritoriul deja cucerit. Cel mai probabil, la fel ca „sora" sa, a fost adusă de Traian în Moesia Inferior după anul 101.

Cohors I Brittonum milliaria[86]

Această unitate, atestată pe teritoriul Pannoniei în anul 85 (CIL XVI 31), a fost detaşată de Traian, direct din Pannonia, pentru a lua parte la războaiele dacice. Prezenţa ei pe diplomele copiate după constituţia din 103/ 105, acordată unităţilor auxiliare din Moesia Superior[87], precum şi imediata ei menţiune de pe diploma din 11 August 106 (CIL XVI 160 = IDR I 1), copiată după constituţia special acordată componenţilor ei, prin care li s-a dat cetăţenia romană *ante emerita stipendia*, demonstrează, fără dubiu, faptul că teritoriul alipit imperiului după pacea din anul 102 aparţinea, din punct de vedere administrativ şi militar, provinciei Moesia Superior.

Din momentul acordării cetăţeniei *ante emerita stipendia*, numele acestei unităţi va deveni: *I Brittonum milliaria Ulpia torquata p.f. c.R.* Trupa va staţiona pe teritoriul Daciei (RMD 148; CIL XVI 163 = IDR I 3), apoi Dacia Superior în anul 119 (RMD V 351), fiind dislocată ulterior pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis, unde este atestată prin mai multe diplome militare. Ar fi posibil ca ţigla cu ştampila acestei cohorte, descoperită la *Dierna*, să dateze din perioada războaielor[88]. Într-o inscripţie de la *Albintimilium* (Italia, Regio IX) este menţionat *M. Aemilius Bassus* ca *praefectus cohortis pr(imae) Antiochensium*, apoi *tribunus cohortis pr(imae) Brittonum* şi în sfârşit *praefectus alae Moesiacae* (Germania Inferior)[89]. În diploma de la *Porolissum* din 2 iulie 110, acordată unui fost soldat din cohorta *I Brittonum milliaria Ulpia torquata civium Romanorum*, apare acelaşi personaj.

Cohors I Britannica milliaria c.R.[90]

La fel ca unitatea militară discutată mai sus, şi această unitate este atestată în Pannonia, în anul 85 (CIL XVI 31), fiind apoi înregistrată printre trupele Moesiei Superior pe constituţia din anii 103/ 105. Cu mai multă vreme în urmă, la *Brigetio* a fost descoperită la *tabella II* a unei diplome militare, acordate unui component al acestei trupe, *Lucconis Treni f.*, *Dobunnus*, aflat

[83] Strobel 1984, 125; Spaul 2000, 201; Lőrincz 2001, 32, nr. 14; Petolescu 2002, 90-91; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 277.

[84] Pferdehirt 2004, nr. 10.

[85] CIL XVI 61; RMD I 87; Lőrincz 2001, 32; 81; 111; 158, nr. 14-15; 241, nr. 279 (*Alisca*).

[86] Strobel 1984, 124; Spaul 2000, 195-197; Lőrincz 2001, 32, nr. 13; Petolescu 2002, 82-83, nr. 18; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 275.

[87] CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13.

[88] CIL III 8074^{10} = IDR III/1 52. Vezi întreaga discuţie la Marcu 2004a, 224 nota 64.

[89] ILS 9506; Pflaum 1960, nr. 103; PME, A 75; Holder 1980, 257, E 136.

[90] Strobel 1984, 123-124; Spaul 2000, 274; Lőrincz 2001, 31-32, nr. 12; Petolescu 2002, 86-87, nr. 22; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 264-275.

sub comanda lui *Q. Caecilius Redditus*. Diploma datează din 12 ianuarie 105 şi sunt toate şansele ca aceasta să fi fost copiată după constituția datată până acum 103/ 105.

După încheierea ostilităților va rămâne în noua provincie, fiind atestată de toate diplomele militare cunoscute până acum. Apare apoi în Dacia Superior în 119 (RMD V 351) şi în Dacia Porolissensis începând cu anul 123 (vezi tabelele 8, 10); a staționat la Căşei (*Samum*), dar prezența ştampilei *CIB* la Slăveni, interpretată, în ultimă instanță, ca aparținând acestei unități[91] complică istoria acesteia.

Cohors II Brittonum/ Britannorum milliaria c.R. p.f. [92]

Apare în Germania Inferior pe diploma militară din anul 98[93], fiind apoi transferată în provincia Moesia Superior, unde apare pentru prima dată pe diploma din 8 mai 100: *II BRITTONVM (MILLIARIA) CR PF*[94]. Prezența acestei unități printre trupele Moesiei Superior are o legătură directă cu pregătirea primei campanii dacice a împăratului Traian, fapt demonstrat de prezența acestei unități printre trupele noii provincii[95]. Este atestată apoi în Dacia Superior, în anul 119 (RMD V 351), şi în Dacia Porolissensis începând cu anul 123 (vezi tabelul 10).

Cohors III Campestris (milliaria) c.R.[96]

Această unitate a fost dislocată, cel mai probabil, din provincia Pontus et Bithynia (AÉ 1993, 1429 = AÉ 1995, 1425), în Moesia Superior, unde este atestată prima dată în diplomele din anii 103/ 105[97]. Putem astfel afirma, că a fost dislocată în această regiune pentru a lua parte la expedițiile dacice ale lui Traian, având în vedere faptul că, după transformarea acestui teritoriu în provincie, apare printre trupele auxiliare dislocate aici (vezi tabelele 1, 7).

În anii 132/ 133, apare din nou printre trupele auxiliare din Moesia Superior, fiind atestată prin diplome aici până în anul 161 (vezi tabelul 1). În anul 179, apare printre trupele Daciei Superior (RMD III 123). Se pare că, de fapt, în tot acest timp această unitate a staționat la *Drobeta*, cel puțin până la începutul secolului al II-lea, aflându-se astfel sub jurisdicția guvernatorului Moesiei Superior. Probabil că reorganizările administrative din anul 168 au impus trecerea ei sub autoritatea legatului celor trei Dacii.

Două inscripții funerare descoperite la *Drobeta*, atestă un *centurio*, *P. Aelius Papirianus* (CIL III 14216^{10} = IDR II 44) şi un *miles*, *beneficiarius tribuni*, *Licaius Vinentis* (CIL III 14216^{8} = IDR II 45). Ambele inscripții se pot data în prima jumătate a secolului al II-lea. Prezența unui *beneficiarius tribuni* permite ipoteza că avem de a face cu o *cohors milliaria*, chiar dacă diplomele militare nu redau niciodată acest aspect.

În secolul al III-lea, în timpul domniei lui Gordian III, este atestată la *Porolissum*[98]. Rămâne încă neclară relația acestei cohorte cu *numerus Campestrorum*, atestat de o inscripție

[91] Isac 2003, 41-43, 240, pl. 2, fig. 7-10.

[92] Strobel 1984, 125; Spaul 2000, 198; Țentea, Matei-Popescu 2004, 275-276; Matei-Popescu, Țentea 2006a.

[93] RMD IV 216; Matei-Popescu, Țentea 2006a, tabelul I.

[94] CIL XVI 46.

[95] RMD III 148; CIL XVI 57 = IDR I 2; CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 226; Strobel 1984, 125; Matei-Popescu, Țentea 2006a.

[96] Speidel 1976, 343-345; Strobel 1984, 126; Spaul 2000, 30-31; Țentea, Matei-Popescu 2004, 278.

[97] CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13.

[98] AÉ 2001, 1707 = ILD 683.

descoperită la Petreşti de Jos (CIL III 1607), chiar dacă M.P. Speidel a considerat că este vorba de aceeaşi unitate[99].

Cohors I Flavia Commagenorum[100]

Prezenţa acestei trupe pe diploma de la Calatoi sugerează o recrutare mai timpurie, înainte de începutul domniei lui Vespasian. De altfel, în prima atestare epigrafică de pe teritoriul Moesiei, o inscripţie funerară descoperită la *Tomis*[101], trupa apare fără numele de *Flavia*. Cu toate acestea, nu se poate merge prea departe în această direcţie, întrucât, după cum bine se ştie, recrutarea de noi unitătţi militare implica şi detaşarea de ofiţeri şi subofiţeri cu experienţă, din alte cohorte; este apoi succesiv atestată în anii 97 şi 105; a participat la războaiele dacice şi a rămas după reformele lui Hadrian pe teritoriul provinciei Dacia Inferior.

Este cohorta care a lăsat cele mai multe urme ale prezenţei sale la nordul Dunării; în perioada 106-117/ 118, aceasta a ocupat castrul de la Drajna de Sus[102], ştampile apărând, deasemenea, la Târgşor şi la Voineşti[103]. Prezenţa unui număr atât de mare de material tegular al acestei cohorte indică şi implicarea ei în construirea altor fortificaţii romane din această zonă, dar nu neapărat o prezenţă efectivă. Deşi, după cum arată şi cazul cohortei *I Hispanorum veterana*, mobilitatea şi flexibilitatea unei cohorte auxiliare era foarte mare.

După părăsirea Munteniei, această trupă atestată prin diplome militare pe teritoriul provinciei Dacia Inferior[104], apare pe cursul superior al Oltului, la Romula, Slăveni.şi Enoşeşti[105].

Cohors II Flavia Commagenorum sagittariorum equitata[106]

Această unitate apare pe diplomele Moesiei Superior începând cu anul 94 (CIL XVI 39; RMD V 335), fiind probabil recrutată în acelaşi timp cu *I Flavia Commagenorum* şi trimisă în Moesia.

A participat la expediţiile dacice ale lui Traian, fiind apoi atestată printre trupele noii provincii (vezi tabelul 7). După reformele administrative din anii 118/ 119, va face parte dintre trupele auxiliare din Dacia Superior. Prima atestare datează din 14 aprilie 123, o diplomă militară copiată după o constituţie imperială acordată soldaţilor din această cohortă, din formaţiunea de *Pedites singulares Britanniciani*, din ala *I Brittonum c.R.*.şi cohorta *II Gallorum Macedonica*, care fuseseră deja transferate pe teritoriul noii provincii, Dacia Porolissensis.

[99] Speidel 1976, 346-347.

[100] Strobel 1984, 127; Spaul 2000, 403; Petolescu 2002, 95-96; Matei-Popescu 2004, 204, nr. 20; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 279-280.

[101] ISM II 176, *M. Iunius Tertullus*, *veteranus cohortis I Commagenorum*, inscripţia fiind riddicată de *Mitridates, miles cohortis eiusdem*. Având în vedere numele şi lipsa cetăţeniei romane a acestuia din urmă, putem considera că face parte, cel mai probabil, din primele generaţii de recruţi.

[102] CIL III 12530 = IDR II 603; Zahariade, Dvorski 1997, 23 şi *passim* = AÉ 1997, 1323.

[103] Bădescu 1981, 291-292; Petolescu 1986, 511; Petolescu 2002, 96.

[104] Diplome militare din anii 130 (Weiß 1997, 243-246, nr. 8); 140 (IDR I 13 = RMD 39); 146 (Petolescu 2001, 69-70.

[105] IDR II 382 (*Romula*); Tudor 1978, 98-99; 194; IDR II 528 (Slăveni); CIL II 8074[14d] = IDR II 551 (*Acidava* – Enoşeşti); Tudor 1978, 258; Vlădescu, Poenaru-Bordea 1978, 137-142.

[106] Strobel 1984, 128; Spaul 2000, 404-405; Petolescu 2002, 97-99 nr. 31; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 280.

Diploma.a fost acordată lui *Zacca*, *Pallaei f.*, *Syrus*, aflat sub comanda lui *Ulpius Victor*[107]. Acesta fusese recrutat cel mai târziu în anul 98, originea sa indicând preocuparea autorităţilor romane de a completa efectivele unor cohorte de arcaşi cu recruţi provenind din aceeaşi zonă şi având cel mai probabil aceleaşi abilităţi.

Staţionarea trupei în castrul de la *Micia* a putut fi argumentată pe baze epigrafice pentru aproape întreaga durată a existenţei provinciei, mai puţin pentru primele două decenii ale secolului al II-lea. Cea mai timpurie atestare epigrafică datează din timpul lui Hadrian[108]. Inscripţii onorifice şi votive atestă staţionarea constantă a trupei la *Micia* până către jumătatea secolului III d.Chr.[109]. În urma cercetărilor arheologice din castru şi aşezarea civilă au fost identificate patru tipuri de ştampile tegulare[110]. În afara evidenţelor epigrafice de la *Micia*, mai recent au fost identificate ştampile ale acestei trupe la Cladova, aproximativ 100 km în aval de castrul de la *Micia*[111]. Nu au putut fi precizate elemente privind datarea acestor ştampile, fapt care nu ar exclude, potrivit lui Eduard Nemeth, dislocarea unor vexilaţii din această trupă pe cursul Mureşului inferior în timpul lui Traian[112].

Se pare, însă, că a această unitate a staţionat la *Micia* încă din timpul lui Traian, având în vedere faptul că în acest moment am putea data mai exact altarul dedicat de prefectul unităţii, *M. Arruntius Agrippinus*, lui Iupiter Turmasgades[113]. Este foarte posibil ca acest personaj să fi ajuns în 118 prefect al deşertului oriental, în Egipt (*praefectus Montis Berenicidis*), după cum apare pe un *ostrakon*, în limba greacă, descoperit la *Krokodilo*[114]. Această funcţie putea fi atinsă după efectuarea celor trei miliţii ecvestre şi consta în controlul drumurilor şi al carierelor de piatră din această zonă a Egiptului[115]. Astfel, comanda unei cohorte *quingenaria*, fiind prima dintre miliţiile ecvestre, misiunea lui *Agrippinus* la *Micia* ar putea fi datată în primii ani ai provinciei.

Cohors I Cretum sagittariorum[116]

Această cohortă de arcaşi a fost recrutată din insula Creta, aparând pe diplomele Moesiei Superior începând cu anul 94, fiind apoi atestată şi în anii 96 şi 100 (vezi tabelul 1). Este, însă, atestată pe teritoriul Moesiei încă din vremea lui Vespasian, după cum indică prezenţa ei pe o diplomă militară din anul 78 (RMD V 325).

---

[107] Pferdehirt 2004, nr. 22.

[108] CIL III 1371-4 = IDR III/3, 51-3, 45; AÉ 1903 66 = Daicoviciu 1930, 35 nr. 1 = IDR III/3 46; CIL III 1343 = AÉ 1978, 705; IDR III/3 77.

[109] CIL III 1372 = IDR III/3 52.

[110] Petolescu 1986, 350, nr. 341, consideră confuză şi incompletă publicarea lor în IDR III/3 197 – unde sunt menţionate trei tipuri. Lectura primelor două tipuri a pus unele probleme, ceea ce a determinat în literatura de specialitate polemici destul de consistente.

[111] Hügel 1996, 74, II-1. a-c.

[112] Nemeth 2005, 43.

[113] IDR III/3 138.

[114] Cuvigny 2005, 135-154, nr. 87, cu un comentariu privind cariera acestui personaj la p. 138-139.

[115] Vezi cariera lui *M. Artorius M. f. Pal. Priscillus Vicasius Sabidianus* păstrată pe o inscripţie de la *Puteoli* (CIL VI 32929 = ILS 2700) din vremea lui Traian, care după ce a fost pe rând: *praefectus cohortis XV Voluntariorum c. R.* (Germania inferior), *tribunus legionis VII Claudiae p. f.* (Moesia Superior), *praefectus alae I Pannoniorum* (Africa sau Moesia Inferior), devine *praefectus montis Berenicidis*; Pflaum 1960, 185-186, nr. 88; PME, A 168; Holder 1980, 157, E 139.

[116] Strobel 1984, 128; Spaul 2000, 385; Petolescu 2002, 100, nr. 32; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 280.

Participarea acestei trupe la expedițiile dacice s-a rezumat probabil doar la construirea podului de la *Drobeta* şi supravegherea acestei zone. Material tegular marcat cu ştampila acestei trupe a descoperit în săpăturile arheologice din jurul pilelor podului şi din castru. Alte exemplare au fost identificate în cadrul unor monumente aparţinând unor epoci istorice mai recente din zona respectivă[117]. Apare pe diplomele noii provincii, în 110 şi 114 (diplomă acordată chiar unui pedestraş al acestei cohorte)[118]. Ştampila tegulară de la Stara Palanka (foarte aproape de Banatska Palanka, *Translederata*) nu a fost descoperită în cursul unor cercetări arheologice[119]. Probabil în timpul reorganizărilor administrative din vremea lui Hadrian cohorta va face parte din efectivele Moesiei Superior, fiind atestată începând cu anul 132/ 133[120]. Este posibil ca trupa să nu fi părăsit castrul de la *Translederata* care s-a aflat sub autoritatea legatului Daciei, iar odată cu crearea provinciei Dacia Superior acesta ar fi putut reveni, împreună cu tot malul nordic al fluviului, sub jurisdicția guvernatorului Moesiei Superior.

Cohors IV Cypria c.R.[121]

Cohorta apare pentru prima dată pe teritoriul Moesiei Superior, pe diplomele din anii 103/ 105[122]. Cel mai probabil ea este identică cu trupa atestată pe o inscripție descoperită la *Sinope*, provincia Pontus et Bithynia, care îl aminteşte pe *M. Blossius M. f. Ter.*, *miles cohortis Cypriae, centuria Bassi*[123]. A fost dislocată în Moesia Superior sau, mai degrabă, direct pe teritoriul de la nord de Dunăre pentru a lua parte la a doua expediție dacică a lui Traian.

După încheierea ostilităților cohorta a rămas printre trupele noii provincii, după cum o demonstrează evidența diplomelor militare (vezi tabelul 7); a staționat apoi pe teritoriul provinciei Dacia Superior[124], ocupând castrul de la Bumbeşti, unde au fost descoperite mai multe ştampile tegulare (IDR II 179 a-d). Cândva, după jumătatea secolului al II-lea a fost mutată din această provincie, fiind cel mai probabil retrimisă în zona provinciei Pontus et Bithynia[125].

---

[117] CIL III 1703,2 = IDR II 103.

[118] CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 226.

[119] IDR III/1 6. În opinia lui C.C. Petolescu, ştampila tegulară ar data în timpul războaielor dacice (Petolescu 2002, 100, nr. 32).

[120] RMD IV 247; Țentea, Matei-Popescu 2004, 280.

[121] Strobel 1984, 129; Speidel 1985; Spaul 2000, 389; Petolescu 2002, 100 nr. 32.

[122] CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13.

[123] IK 64, 122; Speidel 1985, 99. Publicarea acestei inscripții a scos la lumină şi mențiunea acestei cohorte pe două inscripții, cunoscut de mai multă vreme, descoperite la Kerch (*Panticapeum*), în peninsula Crimea (regatul Bosporan); vezi IGR I 896 = ILS 9161 = CIRB 691; IOSPE II 293 = IGR I 895 = ILS 8874 = CIRB 726; Speidel 1985, 98-99.

[124] Nu este atestată de diplome militare, dar trebuie menționat că între 119 şi 136/ 138 nu avem diplome pentru trupele auxiliare din Dacia Superior, cu excepția celor din 120 şi 126, acordate arcaşilor palmireni.

[125] Pontus et Bithynia ? (IK 64, 122); 103/105 - Moesia Superior (CIL XVI 54; RGZM 13); Dacia (RMD III 148; CIL XVI 57 = IDR I 2); Dacia Superior (ştampile la Bumbeşti, IDR II 179 a-d). Ştampilele tegulare au fost identificate în castrul Bumbeşti-Gară şi în terme (CIL III 14216 = IDR II 179); Petolescu 2002, 102.

Cohors II Gallorum[126]

Pe teritoriul provinciei Moesia Inferior această trupă este atestată de diplomele din anii 92 97, 105 şi (111)112/ 114.

A participat, probabil, la războaiele dacice, rămânând pe teritoriul cucerit. După reorganizările din vremea lui Hadrian, cohorta este atestată în provincia Dacia Inferior, fără a se putea stabili cu precizie locul unde şi-a avut garnizoana.

Cohors II Gallorum Macedonica[127]

Această unitate apare pe diplomele provinciei Moesia Superior în anii 94 şi 100 (vezi tabelul 1) şi a participat la războaiele dacice, rămânând apoi printre trupele noii provincii (vezi tabelul 7). Pe data de 14 aprilie 123 – este atestată în provincia Dacia Porolissensis, făcând parte alături de *ala I Brittonum c.R.*, dintre cele două trupe care fuseseră.transferate în această provincie[128]. Cândva înainte de jumătatea secolului al II-lea, dacă nu chiar începând cu anul 132/ 133 (dacă admitem prezenţa acestei trupe pe o diplomă militară)[129], apare din nou printre trupele provinciei Moesia Superior.

Cohors III Gallorum[130]

Această cohortă a fost transferată din provincia Germania Superior înainte de anul 82 în provincia Moesia, după cum apare pe o diplomă militară datând din acest an, copiată după o constituţie imperială acordată soldaţilor din unităţile auxiliare ale primei provincii, la care sunt adăugate ala *Claudia nova* şi cohortele *III Gallorum* şi *V Hispanorum*, care se aflau în acel moment în Moesia (CIL XVI 26). Totuşi, trupa se afla mai de mult în Moesia, după cum o demonstrează diplomele acestei provincii din anii 75 (RMD I 2) şi 78 (CIL XVI 22; RMD IV 208). Ultima atestare în Germania Superior (în afara diplomei din 82) datează din anul 74 (CIL XVI 20), astfel încât putem considera că această cohortă a fost transferată, imediat după aceea în provincia Moesia. Prezenţa pe diploma din 82 se poate explica prin lăsarea la vatră a unor soldaţi recrutaţi în momentul staţionării din Germania Superior şi care nu fuseseră trecuţi pe vreuna din constituţiile trupelor din Moesia.

Trupa apare în Moesia Inferior în anii 92, 99, 105, (111) 112/ 114 (vezi tabelul 4). A participat la războaiele dacice şi a rămas, cel mai probabil, pe teritoriul nou cucerit. După reorganizările teritoriale din vremea lui Hadrian, cohorta va fi atestată pe teritoriul provinciei Dacia Inferior prin mai multe diplome militare (vezi tabelul 9) şi prin inscripţii care indică faptul că a staţionat, o vreme, la Ioneştii Govorii[131] şi apoi, la Hoghiz[132].

---

[126] Strobel 1984, 130; Spaul 2000, 157-158; Petolescu 2002, 104-105 nr. 38; Matei-Popescu 2004, 205, nr. 21; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 282.

[127] Strobel 1984, 130; Spaul 2000, 160; Petolescu 2002, 135, nr. 39.

[128] Pferdehirt 2004, nr. 22.

[129] RMD IV 247; Holder 2003, 132.

[130] Strobel 1984, 130; Spaul 2000, 161-162; Petolescu 2002, 106-107 nr. 41; Matei-Popescu 2004, 207, nr. 22; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 283.

[131] IDR II 555; Vlădescu 1983, 38 (*Pons Aluti* şi ştampila descoperită la Boroşneul Mare, IDR III/4 330).

[132] AÉ 1944, 42 = IDR III/4 231; CIL III 955 = 7721 = IDR III/4 235.

Cohors V Gallorum[133]

Această trupă apare pe diplomele provinciei Moesia Superior din anii 94 şi 100 (vezi tabelul 1). A participat apoi la războaiele dacice, rămânând printre trupele noii provincii (RMD 148; CIL XVI 163 = IDR I 3) fiind apoi atestată pe diploma din 119 printre trupele din Dacia Superior (RMD V 351). În această perioadă a fost lăsat la vatră, probabil, *P. Aelius Diophantus* (sigur în timpul domniei lui Hadrian), care este menționat mai târziu pe o inscripție de la *Drobeta* ca veteran, murind la venerabilă vârstă de 86 de ani[134]. Este apoi înregistrată printre trupele provinciei Moesia Superior pentru prima dată în anul 132/ 133 (*[V Gallorum] et Pannoniorum*), fiind identică cu trupa care staționase în Dacia[135].

Pe o diplomă fragmentară din 125/126 apare o cohortă *V GA[ll(orum)]*, probabil cohorta discutată aici[136]. Din păcate este extrem de dificil de argumentat dacă această diplomă este o copie după o constituție acordată trupelor din Dacia Superior, sau celor din Moesia Superior. De curând, a fost publicată o diplomă fragmentară pentru provincia Moesia Superior, din 125/ 126, în care această cohortă nu apare[137]. Din Dacia Superior cunoaştem, în anul 126 (IDR I 8, 9), doar constituția prin care s-a acordat cetățenia romană arcaşilor palmireni (*Palmyreni sagittarii ex Syria*), fiind posibil să fi existat şi o altă constituție acordată şi soldaților din alte trupe care serviseră deja 25 de ani sau mai mulți. În acelaşi timp, diploma recent publicată – pentru Moesia Superior – nu înregistrează toate trupele din provincie, fiind posibil să mai fi existat o altă constituție.

Apare în continuare printre trupele Moesiei Superior în diplomele din anii 151, 157, 160 (doar *V Gallorum*) şi 161. În anul 179, unitatea apare printre trupele Daciei Superior în diploma descoperită la *Drobeta* (RMD III 123), tot cu numele de *V Gallorum*, la fel cum este înregistrată şi pe diploma din 160.

Trupa a staționat în castrul de la Pojejena[138], fortificație pe care se pare că nu a părăsit-o cel puțin până către finalul secolului II d.Chr. Castrul făcea parte dintr-o zona care s-a aflat în vremea lui Traian sub autoritatea legatului Daciei, fiind trecută după 119 sub autoritatea legatului Moesiei Superior, pentru ca în urma reorganizărilor administrative din timpul lui Marcus Aurelius să fie pusă sub autoritatea legatului celor trei Dacii.

Această unitate este cu siguranță diferită de omonima care apare în Pannonia şi apoi Pannonia Inferior[139], având în vedere faptul că două trupe cu nume identice apar pe două diplome din 2 iulie 110, una pentru trupele auxiliare din Dacia, descoperită la *Porolissum* (CIL XVI 163 = IDR I 3) şi una pentru trupele auxiliare din Pannonia Inferior, descoperită la Tokod

[133] Strobel 1984, 131; Spaul 2000, 170; Petolescu 2002, 107-109, nr. 42; Țentea, Matei-Popescu 2004, 283-284.

[134] CIL III 14216^4 = IDR II 46.

[135] RMD IV 247; Țentea, Matei-Popescu 2004, 284.

[136] Eck, MacDonald, Pangerl 2001, 36-38, nr. 3 = RMD V 367.

[137] Eck, Pangerl 2006, nr. 4.

[138] La Pojejena sunt atestați doi prefecti ai acestei trupe: *Q. Vibius Domatus* (AÉ 1963, 165 = IDR III/1 10 – datare incertă) şi *Q. Petronius Novatus* (AÉ 1972, 490 = IDR III/1 11; PME, P 26). În cursul cercetărilor arheologice din castru au fost descoperite patru tipuri de ştampile tegulare aparținând acestei trupe (Gudea 1997, 60 nr. 10, Z 15-18), însă la publicarea acestora nu a fost precizată poziția stratigrafică a acestora astfel încât nu se poate stabili în căre fază constructive a castrului au fost utilizate (vezi Nemeth 2005, 42 şi 93-94, nr. 3)

[139] Țentea, Matei-Popescu 2004, 284, cu întreaga discuție. Despre trupa din Pannonia vezi Lőrincz 2001, 34-35, nr. 22.

(CIL XVI 164). După cum se ştie pe cele două diplome apar trei trupe (*ala I Flavia Augusta Britannica milliaria*, *cohortes I Montanorum*, *V Gallorum*) despre care s-a considerat că au fost înregistrate în acelaşi timp, ca urmare a participării lor la războaiele dacice, şi între trupele Daciei şi cele ale Pannoniei Inferior[140]. O privire atentă arată însă faptul că este vorba de trupe diferite[141]. Într-adevăr, cele două cohorte *V Gallorum* apar identic pe cele două diplome: *V GALLOR*, dar dacă admitem că cele două ale *Britannicae* sunt diferite, cohortele *I Thracum.c.R.* (cea din Pannonia Inferior fiind şi *pia fidelis*) şi sunt elemente clare care să permită identificarea a cel puţin două cohorte *I Montanorum* (vezi mai jos), nimic nu ne împiedică să considerăm că cele două trupe omonime sunt diferite şi au, în consecinţă, istorii diferite. Trebuie amintit faptul că începând cu anul 122 o cohortă *V Gallorum* apare printre trupele auxiliare din Britannia[142], în timp ce o altă cohortă *V Gallorum (et Pannoniorum)* a staţionat în Moesia Superior şi Dacia Superior.

Cohors I Hispanorum equitata veterana[143]

A staţionat în cursul secolului I d.Chr. în Dalmatia, de unde este dislocată, probabil în anul 86 d.Chr. pe teritoriul Moesiei[144]. În momentul în care a fost recrutată sub împăraţii din dinastia Flaviilor o altă cohortă *I Hispanorum*, motiv pentru care trupa mai veche a fost denumită *veterana*. A staţionat o vreme la *Stobi*, după cum apare pe *pridianum*-ul acestei cohorte[145], poate înainte de dislocarea în Moesia. Este apoi atestată în Moesia Inferior prin diplomele militare din anii 97, 99 şi 105 precum şi de acelaşi *pridianum*, datat între 105-106[146].

Din perioada în care a staţionat pe teritoriul provinciei Moesia Inferior, avem informaţii despre activitatea acestei cohorte şi la nordul Dunării. Astfel în *pridianum*, pe col. II, la rândurile 27-30, apare următoarea notaţie: *Pirob[o]ridavae in praesidio / Buridavae in vexilla[t]ione / trans Danuvium in expeditionem in is sesq.[...] / eq. XXIII ped II [...]*. Toate aceste informaţii sunt trecute sub menţiunea: *ex eis apsentes* (col. II, r. 17) şi, mai mult decât atât, că aceştia sunt *intra provinciam*. Adică, această unitate îşi avea încă castrul la sudul Dunării, dar că activitatea acestora se desfăşura la nordul Dunării, dar în interiorul provinciei.

Informaţiile care rezultă de aici sunt de o valoare excepţională pentru cunoaşterea modului în care această cohortă a participat la războaiele dacice ale împăratului Traian. Extrapolând, se pot trage concluzii pertinente privind modul în care toate trupele auxiliare ale acestei provincii, care au luat parte la operaţiuni militare peste Dunăre, au acţionat în aceste condiţii similare.

---

140 În ultimă instanţă Petolescu 2002, 66-67, discutând despre ala menţionată.

141 Matei-Popescu, Ţentea 2006a.

142 CIL XVI 69; Jarrett 1994, 61, nr. 30.

143 Apare pe papirul Hunt, datat 105-106, Fink 1971, 217-227. Vezi Strobel 1984, 132-134; Spaul 2000, 109-111; Petolescu 2002, Matei-Popescu 2004, nr. 26; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 284-285

144 Avea, cel mai probabil, garnizoana, la Doboj, cf. CIL III 14619. Pentru momentul dislocării legiunii IV Flavia Felix, vezi Strobel 1989, 45; 70-71, n. 11.

145 Fink 1971, nr. 63, col. I, r. 24 (*pridianum coh(ortis) I Hisp(anorum) veter(anae) d(...?) Stobis*). Singura problemă de lectură este acel *D*, interpretat numeral şi atunci ar fi *quingenaria*, totuşi conform observaţiilor lui Gilliam 1962, 750-751, mai degrabă am putea întregi: *d(egentis) Stobis*, cu sensul de a staţiona acolo, de a îşi avea *castra hiberna* (vezi Fink 1971, nr. 64, col. I, 1-4: *Pridianum coh(ortis) I Aug(ustae) pr(aetoriae) Lus(itanorum) eq. / mensis Augusti Silvano et Augurino cos* (156) */ quae hibernatur Contrapollo/nospoli maiore Thebaidis ex...*).

146 Fink 1971, 217-227; col. I, r. 30-35; col. II, r. 1-44; Syme 1971, 122-134. Pentru datarea în septembrie 105, vezi Gilliam 1962, 749-750.

Identificarea celor două puncte a generat numeroase discuţii, dacă *Buridava* este aproape sigur de identificat la Stolniceni pe Olt[147]. *Piroboridava* a fost identificată fie cu fortificaţia de la Poiana[148], fie chiar cu Barboşi[149]. Fără a se aduce însă argumente decisive, pentru un caz sau pentru altul, majoritatea cercetătorilor au acceptat faptul că ar fi fost Stolniceni şi Poiana[150]. Oricum, ambele puncte se aflau în acel moment, conform papirului, *intra provinciam*, adică aparţineau din punct de vedere administrativ provinciei Moesia Inferior[151].

Odată cu reorganizările din timpul domniei împăratului Hadrian, această cohortă va face parte din armata Daciei Inferioare, după cum atestă mai multe diplome militare (vezi tabelul 9) şi îşi va avea garnizoana la Breţcu[152].

Cohors I Hispanorum p.f.[153]

Apare pe diplomele din anii 98[154] şi 101[155], în Germania Inferior[156], fiind apoi prezentă pe cele două diplome, copii după aceeaşi constituţie imperială din 103/ 105, acordată trupelor auxiliare din Moesia Superior, sub forma: *I HISPANO[...]*[157]. A participat la expediţiile dacice ale lui Traian, fiind listată pe diplomele Daciei din 17 februarie 110 şi din 2 iulie 110 sub forma: *I HISPANOR PF* (CIL XVI 57 = IDR I 2; CIL XVI 163 = IDR I 3) şi din 3/ 4 mai 114 sub forma: *I HISPANORVM*[158]. După reorganizările de la începutul domniei lui Hadrian, apare printre trupele provinciei Dacia Porolissensis.

Cohors I Flavia Hispanorum milliaria[159]

Apare printre trupele Moesiei Superior pe diplomele din anii 94, 96 şi 100. A participat la războaiele dacice, fiind una din trupele care s-a distins în mod deosebit în cadrul operaţiunilor militare, primind apoi supranumele *Ulpia* şi cetăţenia în grup pentru soldaţii săi. A construit unul din primele drumuri ale provinciei de la *Potaissa* la *Napoca*, după cum apare pe miliarul de la Aiton, datând din 107/ 108, în care apare prima dată cu noul nume[160]. Apare şi în diplomele

[147] *Buridava*, atestată apoi şi de *Tabula Peutingeriana*, TIR L 35, p. 68-69; Tudor 1971, 214-217; 31 şi 34; Vlădescu 1983, 43.

[148] TIR L 35, p. 58.

[149] TIR L 35, p. 25.

[150] Strobel 1984, 134; Petolescu 2002, 109.

[151] Col. II, r. 24-25, toate informaţiile de sub această menţiune, până la sfârşitul fragmentului (Fink 1971, nr. 63).

[152] CIL III 8074[17].

[153] Strobel 1984, 132; Spaul 2000, 109-111; Petolescu 2002, 111, nr. 44; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 285.

[154] RMD IV 216.

[155] Pferdehirt 2004, nr. 9. Vezi Matei-Popescu, Ţentea 2006a, tabelul I.

[156] De aici şi epitetul de *pia fidelis*, acordat întregii armate din această provincie după înfrângerea rebeliunii lui *L. Antonius Saturninus*, guvernatorul Germaniei Superior, din ianuarie 89.

[157] CIL XVI 54, unde apărea doar: *I H[...]* şi Pferdehirt 2004, 38, nr. 13.

[158] RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. 16.

[159] Strobel 1984, 134; Spaul 2000, 109-111; Petolescu 2002, 111-112, nr. 45; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 285.

[160] CIL III 1627.

provinciei Dacia cu acest nume[161], fiind atestată apoi printre trupele provinciei Dacia Porolissensis (vezi tabelul 10).

Cohors II Hispanorum (scutata Cyrenaica)[162]

Această unitate este atestată în provincia Moesia Superior de diplomele militare din anul 99 ? (RMD I 7) şi, cu siguranţă, din anul 100 (CIL XVI 46). A participat la operaţiunile militare în zona sud-vestică a Daciei, printre atestările epigrafice figurând o interesantă ştampilă tegulară descoperită la Banatska Palanka (*Translederata*)[163] şi o inscripţie din anul 108 dedicată lui *Mars Ultor* de la Vârşeţ[164]. Cărămizi ştampilate ale acestei unităţi au fost descoperite în podul de la *Drobeta*[165]. Apare apoi printre trupele noii provincii în diplomele din 109 şi 110 şi pe diploma datată decembrie 113/ mai 114. S-a presupus că a participat la războaiele parthice[166], dar prezenţa ei pe diploma din 114 pare a infirma acest lucru, în cazul cohortei *I Montanorum*, prezenţa acestei trupe pe diploma din 114 nu exclude *ab initio* posibilitatea să fi participat la războiul parthic. La fel de neclară rămâne şi prezenţa epitetului de *Cyrenaica*, prezent pentru prima dată pe diploma din anul 151 pentru Dacia Porolissensis (RMD V 404).

Cohors I Montanorum c.R.[167]

Istoria celor două cohorte *I Montanorum* (ele apar împreună pe o diplomă militară a provinciei Pannonia din anul 85, CIL XVI 31: *I ET I MONTANORVM*) este destul de neclară şi este greu de stabilit care dintre cele două cohorte cunoscute a fost dislocată pe teritoriul Moesiei Superior. Această cohortă *I Montanorum* trebuie să fi fost cea atestată în Noricum, apărând apoi pentru o scurtă perioadă în Pannonia, pentru a participa la *bellum Suebicum* al lui Nerva. Este apoi atestată în Moesia Superior (vezi diplomele militare din anii 96, 100 şi 103/ 105) unde a construit fortificaţia de la *Novae* (Čezava)[168]. De la sfârşitul domniei lui Domitian sau de la începutul domniei lui Traian, ar putea data şi inscripţia funerară descoperită la Ravna (*Timacum Minus*), ridicată pentru *Ti. Claudius Ti. f. Quir. Mercurialis*, *praefectus cohortis I Montanorum*[169]. A participat la războaiele dacice fiind atestată în provincia nou creată în diplomele din anii 109, 110 şi 114 (vezi tabelul 7). În acelaşi timp omonima sa era prezentă pe diplomele din Pannonia în anul 102 (CIL XVI 47), apoi în Pannonia Inferior în diplomele din anii 110 şi 114[170]. Argumentul că cele două unităţi sunt diferite este dat de listarea acesteia printre trupele

[161] CIL XVI 57 = IDR I 2; RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. 16, dar fără *Ulpia* pe CIL XVI 163 = IDR I 3.

[162] Strobel 1984, 135; Spaul 2000, 129-130; Petolescu 2002, 113, nr. 46; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 286.

[163] CIL III 8074,20 = IDR III/1, 7a; Gudea 1997, 57-58, nr. 8; Nemeth 2005, 36. Despre datarea materialului tegular descoperit în această localitate nu se pot furniza date cronologice întrucât castrul nu a fost cercetat arheologic - *vide supra* discuţia de la *ala II Pannoniorum*.

[164] CIL III 6273 = IDR III/1 106; Gudea1997, 28, nr. 10; Nemeth 2005, 36-37.

[165] CIL III 1703[1] = IDR II 104.

[166] Petolescu 2002, 113, nr. 46.

[167] Strobel 1984, 140; Spaul 2000, 294-295; Lőrincz 2001, 39-40, nr. 36; Petolescu 2002, 117-118, nr. 51; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 289.

[168] Ţentea, Matei-Popescu 2004, 289.

[169] IMS III/2 36. Nu excludem însă ca inscripţia să fi fost mai timpurie.

[170] CIL XVI 164; CIL XVI 61; RMD IV 228; Lőrincz 2001, 81-82.

care au luat parte la expediția parthică, după cum indică noua diplomă din 115[171]. După această expediţie a fost din nou prezentă printre trupele din Moesia Superior începând cu anul 132/ 133 (RMD IV 247). Pentru ca situația să se complice şi mai mult o cohortă omonimă apare în Syria Palaestina în 139 şi 160[172]. W. Eck şi A. Pangerl consideră că, după participarea unității din Moesia Superior la războiul parthic, ar fi fost posibil ca o parte a acesteia să fi rămas în Orient formând alături de noi recruți o cohortă întreagă[173].

Cohors II Flavia Numidarum[174]

Până nu demult, singura atestare a acestei trupe la sudul Dunării era o inscripție, în limba greacă, descoperită la Šipka[175], şi de aceea nu putea fi atribuită cu siguranță trupelor auxiliare din Thracia sau Moesia Inferior. Publicarea recent a unei diplome militare din anul 116, pentru provincia Moesia Inferior[176], a clarificat situația acestei cohorte. A staționat, cel puțin începând cu domnia lui Traian, în această provincie. Atestarea ei ulterioară printre trupele auxiliare ale provinciei Dacia Inferior, ne face să credem că a participat la războaiele dacice şi a continuat apoi să staționeze la nordul Dunării. A ocupat, cel mai probabil, castrul de la Feldioara.

Cohors I Pannoniorum veterana p.f.[177]

Apare pe diplomele din 98 şi 101[178], în Germania Inferior, fiind apoi dislocată în Moesia Superior, unde figurează prima dată pe cele două diplome, copii după aceeaşi constituţie imperială din anii 103/ 105[179]. După sfârşitul războiului dacic apare în garnizoana Daciei, fiind atestată de diplomele din 14 octombrie 109[180] şi 2 iulie 110[181], pentru a fi apoi retrimisă în Moesia Superior, poate încă din timpul lui Traian, probabil după 110, numele ei fiind restituit ipotetic pe diplomele din anii 115 şi 132/ 133[182], dar prezentă sigur începând cu anul 150/ 151[183].

[171] Eck, Pangerl 2005, *passim.*

[172] CIL XVI 87; RMD 173.

[173] Eck, Pangerl 2005, 59.

[174] Strobel 1984, 141; Spaul 2000, 474; Petolescu 2002, 118; Țentea, Matei-Popescu 2004, 290.

[175] IGB III^2 1741bis = AÉ 1965, 347 = IDRE II 350.

[176] Eck, Pangerl 2006, nr. 3.

[177] Spaul 2000, 333; Petolescu 2002, 119, nr. 53; Țentea, Matei-Popescu 2004, 290; Matei-Popescu, Țentea 2006.

[178] RMD IV 216; Pferdehirt 2004, nr. 9. Vezi Matei-Popescu, Țentea 2006a, tabelul I.

[179] CIL XVI 54 - *PANNONIORVM [VETERANA?]*; Pferdehirt 2004, nr. 13 - *PANNONI[ORVM VETERANA?]*.

[180] RMD III 148 - *PANNONIOR VETERANA.*

[181] CIL XVI 163 = IDR I 3 – *I PANNONIOR VETERANA PF*.

[182] Eck, Pangerl 2005, 64; RMD IV 247.

[183] Țentea, Matei-Popescu 2004, 290; Matei-Popescu, Țentea, 2006.

Cohors VIII Raetorum c.R.[184]

Această trupă a staționat în Pannonia până în anul 102 (CIL XVI 47), apărând apoi pe diplomele Moesiei Superior din 103/ 105[185], dar fiind mai degrabă prezentă în teritoriul de la nordul Dunării (vezi mai sus întreaga discuție în privința trupelor pannonice care apar pe constituția imperială din 103/ 105 pentru trupele auxiliare din Moesia Superior). După războaiele dacice apare printre trupele noii provincii (vezi tabelul 1), staționând apoi în Dacia Superior (vezi tabelul 8), la Inlăceni, în timpul lui Hadrian, şi ulterior în Banat la Teregova.

Cohors I Thracum c.R.[186]

O cohortă cu acest nume este atestată pe teritoriul provinciei Moesia Superior prin diploma militară din anul 100 (CIL XVI 46). Aceeaşi cohortă apare apoi pe diplomele Daciei din 109 şi pe cele două din anul 110. K. Strobel a indentificat această cohortă cu omonima sa atestată în Germania Superior până în anul 92, fiind apoi dislocată de Domitian în Moesia Superior[187].

O altă cohortă cu nume foarte asemănătore este atestată de diplomelei Germaniei Inferior din anii 98 şi 101. Cândva după 13 martie 101 această unitate a fost mutată pe teritoriul Pannoniei, fiind atestată pentru prima dată în această zonă de diploma militară pentru provincia Pannonia Inferior din 2 iulie 110, descoperită la Tokod: *I THRACVM CR PF* (CIL XVI 164), în timp ce pe diploma provincie Dacia, descoperită la *Porolissum* şi având aceeaşi dată apare: *I THRACVM C R*[188]. Prima cohortă a continuat să staționeze pe teritoriul Pannoniei Inferior pe parcursul secolelor II-III d.Chr.[189], în timp ce despre cohorta aflată aici în discuție nu se mai ştie nimic. Toate încercările de a corela atestările unor cohorte *I Thracum*, începând cu domnia lui Hadrian, cu această trupă, au rămas doar ipoteze.

Cohors VI Thracum veterana equitata[190]

Această unitate a fost dislocată de Domitian din Germania Inferior, unde este atestată pentru ultima dată în anul 80[191], în Pannonia, unde apare pentru prima dată în anul 84[192]. Acest transfer a avut loc cel mai probabil după războiul cu chatti din anul 83[193]. Este apoi transferată în Moesia Superior, unde apare prima dată pe diploma din 96 (RMD I 6, acordată unui component al acestei trupe: *Dolens*, *Sublusi f.*, *Bessus*), şi fiind apoi succesiv atestată în anii 100 şi 103/ 105. A participat la războaiele dacice, fiind apoi prezentă pe diplomele noii provincii din

[184] Strobel 1984, 142; Spaul 2000, 287; Lőrincz 2001, 41, nr. 40; Petolescu 2002, 119-120, nr. 54; Țentea, Matei-Popescu 2004, 291; Nemeth 2005, 94-95, nr. 4.

[185] CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13.

[186] Strobel 1984, 143-144; Spaul 2000, 361-362; Petolescu 2002, 122 nr. 57; Țentea, Matei-Popescu 2004, 293; Matei-Popescu, Țentea 2006.

[187] Strobel 1984, 144.

[188] Vezi întreaga discuție la Matei-Popescu, Țentea 2006.

[189] Lőrincz 2001, 42, nr. 43.

[190] Strobel 1984, 144; Spaul 2000, 380-381; Lőrincz 2001, 43-44, nr. 48; Petolescu 2002, 123-124, nr. 59; Țentea, Matei-Popescu 2004, 294.

[191] CIL XVI 158; Alföldy 1968, 72

[192] CIL XVI 30; Lőrincz 2001, 43.

[193] Alföldy 1968, 72; Lőrincz 2001, 43.

anii 110 şi 114 (vezi tabelul 7). După reformele din timpul domniei lui Hadrian, este atestată pe teritoriul provinciei Dacia Porolissensis (vezi tabelul 10).

Cohors I Tyriorum sagittariorum[194]

Această unitate apare în Moesia încă din timpul domniei lui Vespasian[195], fiind apoi atestată în Moesia Inferior prin diplomele militare din anii 97, 99, 105 şi 116. A participat la războaiele dacice şi începând cu 118/ 119 a făcut parte dintre trupele auxiliare ale noii provincii, Dacia Inferior, fiind atestată de diplomele militare din anii 130, 140, 146 şi 167-168. A avut garnizoana, cel mai probabil, la Boiţa (*Caput Stenarum*)[196].

Cohors Ubiorum[197]

Cohorte de ubii sunt atestate încă dintr-o perioadă foarte timpurie, fără a putea afirma că au o legătură directă cu cohorta care va fi prezentă pentru o vreme pe teritoriul Moesiei Inferior[198].

O cohortă de ubii este atestată într-o diplomă militară pentru provincia Moesia din anul 78 (RMD V 325). Aceeaşi cohortă apare apoi în Moesia Inferior, fiind atestată de diplomele militare din anii 97, 99, şi 105. A staţionat cel mai probabil la *Capidava*, unde au apărut câteva inscripţii cu numele ei şi unde a fost descoperită, de asemenea, o cărămidă cu ştampila acesteia[199].

A participat la războaiele dacice şi a rămas apoi în teritoriul nou cucerit de la nord de Dunăre. După reorganizările din timpul împăratului Hadrian, apare printre trupele Daciei Inferior pe un fragment de diplomă, datat 119/ 129 (RMD V 374), fiind apoi transferată (schimbare de frontieră ?)[200] apoi în Dacia Superior (vezi tabelul 8), unde a rămas cel puţin până la sfârşitul secolului al II-lea. A ocupat castrul de la Odorheiul Secuiesc[201].

Cohors I Vindelicorum milliaria c.R. p.f.[202]

Această unitate apare pe diploma militară din anul 98, printre trupele din provincia Germania Inferior[203], fiind apoi trimisă în Moesia Superior, unde apare pentru prima dată pe

---

[194] Strobel 1984, 145; Spaul 2000, 294; Petolescu 2002, 124; Matei-Popescu 2004, 226, nr. 35; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 294-295.

[195] Pferdehirt 2004, nr. 1.

[196] Lupu 1974, 222; Bogdan Cătăniciu 1997, 74-75.

[197] Strobel 1984, 145; Spaul 2000, 252-253; Petolescu 2002, 124-125; Matei-Popescu 2004, 229, nr. 37; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 295-296.

[198] Saddigton 1982, 28; 41; 121-122 şi 139. Într-o inscripţie de la *Venafrum*, apare *M. Vergilius Gallus Lusius*, *praef. coh Ubiorum peditum et equitum*, care primise decoraţii de la Augustus şi Tiberius (CIL X 4862 = ILS 2690 ; PME V 66; Pflaum 1960, 23, nr. 7; Holder 1980, 247, E 56).

[199] Opriş 1997, 277-278 = AÉ 1997, 1330; Covacef 2000, 287-289.

[200] Eck, MacDonald, Pangerl 2001, 40: „Denkbar ist jedoch auch eine Verschiebung der Grenzen zwischen Dacia inferior und superior einschließ der dort stationerten Truppen, wenn die *cohors Ubiorum* vom Beginn ihrer Zugehörigkeit zu Dakien im Lager von Odorheiul Secuiesc stationiert wurde, das später im Osten von Dacia superior lag".

[201] CIL III 8074[25a] = IDR III/4 262.

[202] Strobel 1984, 145; Spaul 2000, 288-289; Petolescu 2002, 125-128, nr. 62; Ţentea, Matei-Popescu 2004, 296; Nemeth 2005, 96-97, nr. 6.

diploma militară din 8 mai 100 sub forma: *I VINDELICORVM (MILLIARIA) C.R.* (CIL XVI 46). Inscripțiile funerare de pe teritoriul Pannoniei, de la *Aquincum*[204] şi *Alisca*[205], se pot data în timpul acestui transfer[206]. A participat la operațiunile militare din cele două expediții dacice. Va rămâne apoi printre trupele noii provincii fiind atestată de diplomele din 109 (*I VINDELICOR CR PF*) şi 110 (*I VINDELICOR (MILLIARIA) CR PF*)[207]. Nu există nici o dovadă epigrafică directă care să argumenteze staționarea trupei într-unul dintre castrele din Dacia la începutul secolului II d.Chr. Numele unui soldat al acestei trupe, *Iulius Martialis*, este redat pe o plăcuță de bronz descoperită în castrul de la Vărădia (*Arcidava*)[208]. Va rămâne după reformele administrative din vremea lui Hadrian pe teritoriul Daciei Superior (vezi tabelul 8) şi va ocupa castrul de la *Tibiscum*[209].

Pedites singulares Britanniciani[210]

Opiniile istoricilor sunt destul de diverse în ceea ce priveşte originea acestei unități[211]. Aceasta apare pentru prima dată în diplomele militare ale Moesiei Superior din anii 103/ 105[212], fiind dislocată pentru a lua parte la operațiunile militare din a doua expediție dacică. A făcut probabil parte dintr-o aşa numită *vexillatio Britannica* trimisă pe frontul dacic, împreună cu guvernatorul provinciei Britannia[213]. După terminarea războiului, a rămas în teritoriul nou cucerit şi apare apoi în diplomele noii provincii (vezi tabelul 7). După reorganizările din timpul domniei lui Hadrian, este atestată pe teritoriul provinciei Dacia Superior, sub numele de *numerus singularium Britannicianorum*.

[203] RMD IV 216. Pentru istoria mai timpurie a acestei cohorte în Germania Inferior, vezi Alföldy 1968, 75, nr. 33. Conform acestuia apelativul *civium Romanorum* a fost acordat în urma participării acestei unități la înăbuşirea răscoalei batavilor. Vezi şi Matei-Popescu, Țentea 2006a, tabelul I.

[204] CIL III 3562 = Lőrincz 2001, 237, nr. 468.

[205] AÉ 1935, 103 = RIU IV 1029 = Lőrincz 2001, 237, nr. 467.

[206] Lőrincz 2001, 48; Țentea, Matei-Popescu 2004, 296.

[207] RMD III 148; CIL XVI 163 = IDR I 3.

[208] IDR III/1 110; Petolescu 2002, 125; Nemeth 2005, 37, 96, nr. 6.

[209] Petolescu 2002, 125-128, nr. 62; Nemeth 2005, 96-97, nr. 6. Discuția purtată în jurul dislocării trupei la *Tibiscum* este legată de istoricul unei cohorte cu un istoric destul de neclar, anume *I Sagittariorum.* Prima atestare epigrafică certă a *cohors I sagittariorum milliaria* în Dacia este o inscripție de construcție descoperită în castrul de la *Tibiscum*, datând din anul 165 (IDR III/1 130). Autorii cercetărilor arheologice de la *Tibiscum* consideră că trupa a fost prezentă aici încă din primii ani ai provinciei, aceasta construind faza a doua a castrului tibiscens, în timpul lui Marcus Aurelius ridicând, împreună cu celelalte trupe din garnizoană, faza (IV) de piatră a castrului mare (Benea, Bona 1994, 38). Lectura mai recentă a unor ştampile de tip *CIS* de la *Tibiscum,* ca *CIV* (Flutur 1999-2000, 376, pl. II/1-2) poate arunca o nouă lumină şi asupra istoricului cohortei *I Vindelicorum.* Vezi şi Țentea, Matei-Popescu 2004, 291-292.

[210] Strobel 1984, 148-149; Petolescu 2002, 129-130, nr. 64.

[211] Vezi o scurtă trecere în revistă la Strobel 1984, 101, nota 13 şi 148, nota 15.

[212] CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13.

[213] Pentru această *vexillatio Britannica* vezi Strobel 1984, 100-102.

INCERTAE

Ala praetoria singularium[214]

Este destul de sigur acum că au fost cel puțin două *alae praetoriae*, doar cea din Moesia Superior apărând şi cu numele de *singularium*. Cealaltă unitate care a staționat în Pannonia şi Pannonia Inferior purtând numele de *ala praetoria c.R.*[215]. Această trupă din Moesia Superior a participat la războiul parthic, după cum indică diploma din 115 rămânând în Orient[216]. Nu putem fi siguri de participarea la războaiele dacice, deşi prezența anumitor trupe din Moesia Superior în expediția parthică poate fi pusă în legătură cu o bună comportare a lor în timpul războaielor dacice.

Cohors I Antiochensium[217]

Deşi nu apare printre trupele Daciei în primele diplome militare ale provinciei, cohorta *I Antiochensium* apare pe o inscripție de la *Drobeta*, datată în anii 103-105, care atestă probabil participarea trupei la construirea castrului în care se pare că a staționat şi după încheierea războaielor dacice[218]. De asemenea, este posibil ca în perioada războaielor dacice sau imediat după acestea, trupa să fi fost condusă de *M. Aemilius Bassus*, amintit pe o inscripție de la *Albintimilium* (Italia, regio IX) ca *praefectus cohortis pr(imae) Antiochensium*, apoi *tribunus cohortis pr(imae) Brittonum* şi, în sfârşit, *praefectus alae Moesiacae* (Germania Inferior)[219]. În diploma din 2 iulie 110 de la *Porolissum*, acordată unui fost soldat din cohorta *I Brittonum milliaria Ulpia torquata civium Romanorum*, apare acelaşi personaj (CIL XVI 163 = IDR I 3), ceea ce înseamnă că acesta s-a aflat la comanda cohortei *I Antiochensium*, cu foarte puțin timp înainte. După anul 132/ 133 trupa figurează constant în diplomele Moesiei Superioare (vezi tabelul 1)[220].

Cohors I Thracum Syriaca equitata[221]

Această trupă militară este dislocată la începutul domniei lui Vespasian în Moesia, din provincia Syria, după cum o indică supranumele ei[222], fiind listată pe diploma militară din anul 78 (CIL XVI 22). După divizarea provinciei a rămâs în zona de acțiune a legatului Moesiei Superioare, după cum indică diplomele militare (vezi tabelul 1), staționând în castrul de la Ravna (*Timacum Minus*)[223].

---

[214] Strobel 1984, 116; Spaul 1994, 187-188, nr. 65; Lőrincz 2001, 23, nr. 22; Eck, Pangerl 2005, 56-58.

[215] Lőrincz 2001, 23.

[216] Eck, Pangerl 2005, 49-67, în special 56-58, apare pe o diplomă încă nepublicată din Syria în anul 153.

[217] Strobel 1984, 120; Spaul 2000, 424; Petolescu 2001, 82-83, nr. 18; Țentea, Matei-Popescu 2004, 272.

[218] AÉ 1959, 309 = IDR II 14; ILD 51.

[219] ILS 9506; Pflaum 1960, nr. 103; PME, A 75; Holder 1980, 257, E 136.

[220] J. Spaul a emis ipoteza reorganizării trupei după războaiele marcomanice, când ar fi primit numele *cohors I Hemesenorum* (Spaul 2000, 480-482, vezi şi opiniile din Țentea, Matei-Popescu 2004, 291-292). Datorită indicației *sagittariorum,* alți cercetători au avansat o ipoteză asemănătoare, anume amalgamarea trupei după 165 cu *cohors I sagittariorum* de la *Tibiscum*.

[221] Strobel 1984, 144; Spaul 2000, 366; Petolescu 2002, 121-122; Matei-Popescu 2004, 227, nr. 36; Țentea, Matei-Popescu 2004, 294.

[222] Saddigton 1982, 75 şi 129-130.

[223] CIL III 14579; CIL III 8261 = ILS 2733 = IMS III/2 23 (prefectul *L. Vecilius C. f. Lem. Modestus*; PME, V 59; Holder 1980, 256, E 130); CIL III 14575..

S-a presupus, o vreme, că *I Thracum Syriaca* a participat la războaiele dacice, pe baza unor cărămizi ştampilate descoperite la Enoşeşti (*Acidava*), considerate ca aparţinând acestei formaţiuni militare[224], astfel explicându-se apoi prezenţa ei printre trupele auxiliare din Moesia Inferior, începând cu anul 125. Noile evidenţe indică însă că trupa a continuat să staţioneze în Moesia Superior, că a participat la expediţia parthică a lui Traian, din acel tip datând inscripţia descoperită la *Berytus* (Syria), care îl atestă pe *M. Sentius Proculus*, prefect al acestei cohorte şi al vexillaţiilor din cohortele *I Cilicum* şi *VII Breucorum*, ambele din Moesia Superior[225]. La începutul domniei lui Hadrian a fost dislocată în provincia Moesia Inferior. Aşa încât ştampilele de la Enoşeşti ar putea fi puse în legătură cu *I Thracum c.R.* În aceste condiţii, inscripţia descoperită la Tutrakan (*Transmarisca*)[226] nu mai poate fi datată în timpul războaielor dacice, ci ar fi mult mai probabil să o datăm după anul 125, când cohorta apare printre trupele din Moesia Inferior (vezi tabelul cu diplomele militare).

Concluzii

La sfârşitul acestei lucrări dorim să prezentăm punctual principalele concluzii care reies în urma trecerii în revistă a stadiului cunoştiinţelor noastre în privinţa participării trupelor auxiliare din Moesia Superior şi Inferior la războaiele dacice:

Nu se mai poate susţine în acest moment o puternică întărire a garnizoanei Moesiei Superior în preajma primei *expeditio Dacica* a lui Traian, practic garnizoana fiind constituită din timpul lui Domitian, situaţia fiind similară cu cea din Moesia Inferior.

În Moesia Superior sunt aduse doar două cohorte din Germania Inferior, ambele fiind însă *milliariae* (*I Vindelicorum milliaria c.R. p.f.*; *II Brittonum milliaria c.R. p.f.*).

După prima campanie, sau poate chiar după primul an de campanie, se observă necesitatea suplimentării efectivelor, fiind astfel aduse din Germania Inferior cohortele *I Hispanorum p.f.* şi *I Pannoniorum veterana*, precum şi câteva cohorte din Pannonia (*I Brittonum milliaria*, *I Britannica milliaria c.R.*, *VIII Raetorum*), o formaţiune neregulată din Britannia (*pedites singulares Britanniciani*); şi probabil din Bithynia *cohors IIII Cypria c. R* şi *cohors IV Campestris*; situaţie similară cu cea din Moesia Inferior, unde sunt aduse două cohorte *milliariae* (*I et II Augustae Nervianae Pacenses milliariae Brittonum*).

Este greu de stabilit momentul exact al intervenţiei trupelor auxiliare din Moesia Inferior la nordul Dunării[227]; oricum, toate acţiunile de întărire a forţei militare a acestei provincii par a avea loc în cursul sau după anul 101 (aducerea cohortelor menţionate, transferul legiunii *XI Claudia p.f.* de la *Vindonissa*, aducerea legiunii *I Minervia p.f.* de la *Bonna*, întărirea aşa-numitului limes dobrogean).

Se observă o încercare paralelă de a întări limesul pannonic, slăbit de participarea unor trupe la expediţiile dacice, prin aducerea cohortelor *I Thracum c.R. p.f.* şi *III Lusitanorum c.R. p.f.* din Germania Inferior după anul 101.

---

224 Strobel 1984, 144; Barnea, Ciucă 1989, 147-155; Bogdan Cătăniciu 1997, 67.

225 Diploma militară din anul 115 care o înregistrează printre cohortele trimise în expediţia parthică, Eck, Pangerl 2005; AÉ 1926, 150; Saxer 1967, 60, nr. 117; PME, S 25; Holder 1980, 261, E 167.

226 Christescu 1938, 451-452, nr. 1 = AÉ 1939, 101

227 Matei-Popescu 2004a, 125-126.

Cu excepția alelor *I civium Romanorum*, *I Augusta Ituraeorum*, *I Britannica c.R.*, *I Pannoniorum?* şi a cohortelor *I Augusta Ituraeorum sagittariorum*, *I Ituraeorum sagittariorum*, *II Gallorum Pannonica*, *V Lingonum*, toate celelalte unități care apar în diplomele noii provincii fuseseră dislocate din armata Moesiei Superioare.

Toate trupele auxiliare ale provinciei Daciei Inferior, cu excepția *vexillatio equitum Illyricorum*, provin din Moesia Inferior.

Numărul extrem de mare de trupe care participă la *expeditio Parthica* este surprinzător, faptul fiind posibil datorită noilor realități de pe frontiera Dunării. Deşi includerea acestora tot pe lista trupelor din Moesia Superior ne determină să presupunem că nu toate efectivele au luat parte la expediție, ci poate au constituit vexillații, după cum am amintit vexilația pusă sub comanda prefectului cohortei *I Cilicum*, sau după cum indică o celebră inscripție de la Roma: *L. Paconius Proculus*, care fiind tribun al legiunii *XI Claudia* din Moesia Inferior, devine: *praefectus vexillationis equitum Moesiae inferioris et Daciae euntium in expeditionem Parthicam*[228].

Un fapt interesant îl constituie dislocarea unor cohorte din Moesia Superior, participante la expediția parthică (*I Cilicum*, *I Cisipadensium* – mai întâi în Thracia – şi *I Thracum Syriaca*), pe teritoriul Moesiei Inferior, începând cu domnia lui Hadrian. Dislocarea alei *Gallorum Flaviana* din Moesia Inferior în Moesia Superior reprezintă o consecință a mutării alei *II Pannoniorum* în Dacia şi a rămânerii alei *praetoria singularium* pe teritoriul Syriei, după expediția parthică a lui Traian.

Demne de semnalat sunt atestările unor cohorte necunoscute până acum. Este vorba de enigmatica *III AVG NERV*, posibil o cohortă *III Augusta Nerviana Pacensis milliaria Brittonum(?)*, după tipul celor două cunoscute până acum, respectiv de *cohors II Dacorum*, atestată într-o diplomă datând din 125/ 126, aşezată separat de trupele menționate în Moesia Superior[229].

Garnizoanele trupelor sunt greu de urmărit pe teren în timpul lui Traian, deoarece pe baza ştampilelor tegulare se pare că în nici unul dintre cazurile prezentate nu se poate afirma cu certitudine că acestea aparțin unui context arheologic databil în primele două decenii ale secolului al II-lea d.Chr.

Identificarea unor materiale tegulare de construcției purtând ştampila unei anumite trupe auxiliare nu este un argument suficient pentru a argumenta implicarea acesteia în războaiele dacice. Trebuie avute în vedere în acest sens şi simple transporturi de material tegular, folosit, spre exemplu, în construcția podului de la *Drobeta.* Materialul tegular marcat cu ştampilele unor trupe legionare sau auxiliare are o relevanță diferită în interpretarea deplasării unor trupe. Acest fapt se datorează atât semnificației atestării acestui tip de artefact în anumite situri, cât şi condițiilor de descoperire. Discuțiile privind locului de producere şi circulația acestora trebuie să țină seama în fiecare caz de o multitudine de posibilități[230].

[228] CIL VI 32933 = ILS 2723 = IDRE I 21; Saxer 1967, 26, nr. 44.

[229] Eck, Pangerl 2006, nr. 4.

[230] Vezi în acest sens discuția la Marcu 2004, 570-594. Un posibil răspuns îl pot oferi studiile interdisciplinare, fără a absolutiza însă rezultatele acestora întrucât ele au fost finalizate doar pentru cazuri individuale. O exemplificare în acest sens îl reprezintă cazul materialului tegular al Legiunii XIII Gemina descoperit la *Alburnus Maior* (Țentea 2003, 253-265), comparat cu tipurile similare de la *Apulum* (Ionescu, Ghergari, Țentea 2006, 413-436). Probabil un răspuns în acest sens se poate formula în urma coroborării datelor rezultate din demersuri efectate pe o scară mult mai extinsă.

TABEL 1.

Trupele auxiliare din Moesia Superior atestate în diplome militare.

16 Septembrie 94 (CIL XVI 39; RMD V 335)	**12 Iulie 96 (RMD I 6)**	**8 Mai 100 (CIL XVI 46)**	**103/ 105 (12 Ianuarie 105 ?, CIL XVI 49) (CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13, RMD V 339)**
ala II Pannoniorum	ala Praetoria	ala Praetoria (**97, Eck, Pangerl 2005b**)	ala Praetoria singularium
ala Claudia Nova	cohors I Lusitanorum	ala I Claudia Nova (**97, Eck, Pangerl 2005b**)	ala II Pannoniorum
ala Praetoria	cohors I Cretum	ala II Pannoniorum (**97, Eck, Pangerl 2005b**)	cohors I Brittonum ∞
cohors I Cilicum ∞	cohors I Montanorum	cohors I Flavia Bessorum	cohors I Britannica ∞ c.R. (**12 Ianuarie 105, CIL XVI 49-*tabella II***)
cohors I Cisipadensium	cohors I Cilicum	cohors I Thracum c.R.	cohors I Pannoniorum veterana
cohors I Cretum	cohors I Flavia Hispanorum ∞	cohors I Flavia Hispanorum ∞	cohors I Montanorum
cohors I Flavia Hispanorum ∞	cohors II Flavia Commagenorum	cohors I Antiochensium	cohors I Hispanorum
cohors I Antiochensium	cohors IIII Raetorum	cohors I Lusitanorum	cohors I Alpinorum
cohors II Gallorum Macedonica	cohors V Hispanorum	cohors I Montanorum c.R. (**97, Eck, Pangerl 2005b**)	cohors II Flavia Commagenorum
cohors IIII Raetorum	cohors VI Thracum	cohors I Cisipadensium	cohors III Campestris c.R.
cohors V Gallorum	cohors VII Breucorum	cohors I Cretum	cohors IIII Cypria c.R.
cohors V Hispanorum		cohors I Vindelicorum ∞ c.R.	cohors VI Thracum
		cohors I Thracum Syriaca	cohors VIII Raetorum
		cohors I Cilicum	
		cohors II Hispanorum (poate şi în 99, RMD I 7)	
		cohors II Gallorum Macedonica	
		cohors II Brittonum ∞ c.R.p.f.	
		cohors II Flavia Commagenorum	
		cohors III Brittonum	
		cohors IIII Raetorum	
		cohors V Gallorum	
		cohors V Hispanorum	
		cohors VI Thracum	
		cohors VII Breucorum c.R.	

TABEL 1 (continuare)

115 (Eck, Pangerl 2005)	**10 Decembrie 125/ 9 Decembrie 126 (Eck, Pangerl 2006)**	**9 Septembrie 132/ 133 (RMD IV 247)**	**20 Ianuarie 151 (Pferdehirt 2004, nr. 31)**
cohors I Lusitanorum	ala […?]	[ala I Claudia Nova Miscellanea]	ala Gallorum Flaviana (144/ 146, RMD V 402)
cohors [I Pannoniorum]	cohors I […?]	ala Gallorum Flaviana (**1 Septembrie 118/ 31 Octombrie 119 MI, RMD V 350**)	ala Claudia nova miscellanea
cohors I Antiochensium	cohors I Montanorum	cohors I Cretum sag.	cohors Pannoniorum veterana
cohors III [Brittonum veterana]	cohors III Brittonum veterana	cohors [I Pannoniorum veterana]	cohors V Hispanorum
ala Praetoria singularium (**in exped.**)	cohors II Dacorum	cohors I Lusitanorum	cohors III Campestris
cohors I Thracum Syriaca (**in exped.**)		cohors I Antiochensium	cohors I Lusitanorum
cohors I Montanorum (**in exped.**)		cohors I Montanorum	cohors V Gallorum et Pannoniorum
[cohors I Cilicum] (**in exped.**)		cohors [II Gallorum Macedonica]	cohors III Brittonum veterana
cohors I Cisipadensium (**in exped.**)		cohors III Brittonum veterana	cohors I Antiochensium sag.
cohors III AVG NERV[…] (**in exped.**)		cohors III Campestris	cohors II Gallorum Macedonica
cohors IIII Raetorum (**in exped.**)		cohors [V Hispanorum]	cohors I Cretum sag. (**152 Aprilie/ Iunie, RMD V 407**)
cohors V Hispanorum (**in exped**.) (**27 Iulie 108, Eck, Pangerl 2004**)		cohors [V Gallorum] et Pannoniorum	
cohors VII Breucorum (**in exped.**)			

23 Aprilie 157 (Pferdehirt 2004, nr. 37; RMD V 418; 419)	**160 Ianuarie/ Februarie (CIL XVI 111; Pferdehirt 2004, nr. 40)**	**8 Februarie 161 (RMD I 55)**
ala Claudia nova miscellanea	ala Claudia nova miscellanea	ala Claudia nova miscellanea
ala Gallorum Flaviana	ala Gallorum Flaviana	ala Gallorum Flaviana
cohors V Gallorum et Pannoniorum	cohors V Gallorum	cohors V Gallorum et Pannoniorum
cohors V Hispanorum	cohors V Hispanorum	cohors V Hispanorum
cohors I Montanorum (160	cohors I Montanorum	cohors I Montanorum
cohors I Antiochensium sag.	cohors I Antiochensium	cohors I Antiochensium sag.
cohors I Cretum sag.	cohors I Cretum	cohors I Cretum
cohors II(I) Campestris c.R.	cohors III Campestris	cohors III Campestris
cohors II Gallorum Pannonica	cohors II Gallorum	cohors II Gallorum
III Brittonum veterana	III Brittonum	III Brittonum vet.
cohors I Lusitanorum	cohors I Lusitanorum	cohors I Augusta Lusitanorum
cohors I Pannoniorum veterana	cohors I Pannoniorum	cohors I Pannoniorum veterana (**18 Februarie 165, CIL XVI 120 ?**)

TABEL 2. Atestări epigrafice ale participării trupelor auxiliare din Moesia Superior la expedițiile dacice ale lui Traian

ala Claudia Nova	*praefectus M. Gavius Bassus* (**AE 1972, 573 = IDRE II 376; PME, G 8**); *Drobeta*, *decurio*, *C. Iulius Verecundus* (**CIL III 14216[7] = IDR II 43**)
ala II Pannoniorum	*decurio*, *Ti. Claudius Maximus* (**IDRE II 363**); ştampilă tegulară descoperită pe insula Sapaja, lângă Banatska Palanka (*Translederata*, **IDR III/1 5**); Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. 16**)
cohors I Alpinorum	103 Britannia ? (**CIL XVI 48**); 103/ 105 Moesia Superior (**CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13**); Dacia (**RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. , 16**); 119 Dacia Superior (RMD V **351; 384; CIL XVI 90 = IDR I 14; RMD II 123**)
cohors I Antiochensium	103/ 105 *Drobeta* (**AE 1959, 309 = IDR II 14**); *praefectus*, *M. Aemilius Bassus* (*ante* 110, **ILS 9506; PME, A 75**) 115 Moesia Superior (**Eck, Pangerl 2005**)
cohors I Brittonum ∞ Ulpia torquata p.f. c.R.	11 August 106, *ante emerita stipendia* (**CIL XVI 160 = IDR I 1**); 85 Pannonia (**CIL XVI 31**); 103/ 105 Moesia Superior (**CI XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13**)
cohors I Britannica ∞ c.R.	85 Pannonia (**CIL XVI 31**);103/ 105 Moesia Superior (**CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13**); Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 57 = IDR I 2; CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 225; RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. 16**)
cohors II Brittonum/ Britannorum ∞ c.R. p.f.	98 Germania Inferior (**RMD IV 216**); 100 Moesia Superior (**CIL XVI 46**); Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. 16**)
cohors III Campestris c.R.	Pontus et Bithynia ? (**AE 1993, 1429 = AE 1995, 1425**); 103/ 105 Moesia Superior (**CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13**); Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 57 = IDR I 2; RMD IV 225**); 132/ 133 Moesia Superior (**RMD IV 247**); *Drobeta*, *centurio*, *P. Aelius Papirianus* (**CIL III 14216[10] = IDR II 44**); *miles*, *Licaius Vinentis* (**CIL III 14216[8] = IDR II 45**)
cohors II Flavia Commagenorum	Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 163 = IDR I 3**); *praefectus M. Arruntius Agrippinus*, *Micia* în timpul lui Traian (**IDR III/3 138**); *praefectus Montis Berenicidis*, Egipt 118 (**Cuvigny 2005, nr. 87**)
cohors IIII Cypria c.R.	Pontus et Bithynia ? (**IK 64, 122**); 103/ 105 Moesia Superior (**CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13**); Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 57 = IDR I 2**); Dacia Superior (ştampile la Bumbeşti, **IDR II 179 a-d**)
cohors I Cretum sag.	Dacia (**CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. 16**); ştampile tegulare la podul de la *Drobeta* (**CIL III 1703, 2 = IDR II 103**); ştampilă tegulară la Banatska Palanka (*Translederata*, IDR III/1 6)
cohors II Gallorum Macedonica	Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 57 = IDR I 2; CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 225**); 14 Aprilie 123 Dacia Porolissensis (**Pferdehirt 2004, nr. 22**)
cohors V Gallorum	Dacia (**RMD 148; CIL XVI 163 = IDR I 3**); 119 Dacia Superior (**RMD V 351**); 132/ 133 Moesia Superior (**RMD IV 247**); *Drobeta*, *veteranus*, *P. Aelius Diophantus* (**CIL III 14216[4] = IDR II 46**)
cohors I Flavia (Ulpia) Hispanorum ∞	Dacia (**CIL XVI 57 = IDR I 2; RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. 16; CIL XVI 163 = IDR I 3**); 107/ 108 Aiton (**CIL III 1627; Fodorean 2006, 64-68**)
cohors I Hispanorum p.f.	101 Germania Inferior (**Pferdehirt 2004, nr. 9**); 103/ 105 Moesia Superior (**CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13**); Dacia (**CIL XVI 57 = IDR I 2; CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 226**)
cohors II Hispanorum (scutata Cyrenaica)	ştampilă tegulară la Banatska Palanka (*Translederata*, **CIL III 8074,20 = IDR III/1**); 108 Vârşeţ (**CIL III 6273 = IDR III/1 106**); ştampile tegulare la podul de la *Drobeta* (**CIL III 1703[1] = IDR II 104**); Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 225**)
cohors I Montanorum c.R.	Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. 16**); 115 Moesia Superior (**Eck, Pangerl 2005**); 132/ 133 Moesia Superior (**RMD IV 247**)
cohors I Pannoniorum veterana p.f.	101 Germania Inferior (**Pferdehirt 2004, nr. 9**); 103/ 105 Moesia Superior (**CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13**); Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 163 = IDR I 3**); 115 Moesia Superior ? (**Eck, Pangerl 2005**)
cohors VIII Raetorum	102 Pannonia (**CIL XVI 47**); 103/ 105 Moesia Superior (**CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13**); Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 57 = IDR I 2; CIL XVI 163 = IDR I 3**)
cohors I Thracum c.R.	Dacia (**RMD III 148; CIL XVI 57 = IDR I 2; CIL XVI 163 = IDR I 3**); 136/ 138 Dacia Superior-*I Thracum sag.* (**RMD V 384**)-nu este sigur identică; 126 Pannonia Inferior –*I Thracum c.R.* (**RMD IV 236**)- nu este sigur identică
Cohors VI Thracum	Dacia (**CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV = RGZM 16**); Dacia Porolissensis (**RMD V 378; 404; CIL XVI 110 = IDR I 17; RMD I 47; RMD I 64 = IDR I 18**)
cohors I Vindelicorum ∞ c.R. p.f.	98 Germania Inferior (**RMD IV 216**); 100 Moesia Superior (**CIL XVI 46**); Dacia (**RMD 148; CIL XVI 163 = IDR I 3**)
Pedites singulare Britanniciani	Britannia ?; 103/ 105 Moesia Superior (**CIL XVI 54; Pferdehirt 2004, nr. 13**); Dacia (CIL XVI 57 = IDR I 2; CIL XVI 163 = IDR I 3; RMD IV 225; RMD IV 226); Dacia Superior (**CIL XVI 107 = IDR I 15**)

TABEL 3.
Trupele auxiliare din Moesia Superior dislocate în Dacia.

Trupele auxiliare din MOESIA SUPERIOR înainte de campaniile dacice	**Trupele auxiliare din MOESIA SUPERIOR după campaniile dacice**	**Trupele auxiliare din DACIA dislocate din MOESIA SUPERIOR**
ala II Pannoniorum	-	*ala II Pannoniorum veterana*
ala Claudia nova	-	*ala Claudia Nova* (**132/ 133 MS**)
ala Praetoria singularium	*ala Praetoria singularium* (**115 in exped**)	-
cohors I Cilicum	*cohors I Cilicum* (**115 in exped**; **134 MI**)	-
cohors I Cisipadensium	*cohors I Cisipadensium* (115 in exped; **138 Th**)	-
cohors I Cretum	-	*cohors I Cretum sagittariorum*
cohors I Flavia Hispanorum ∞	-	*cohors I Flavia Ulpia Hispanorum ∞*
cohors I Antiochensium	*cohors I Antiochensium*	-
cohors I Lusitanorum	*cohors I Lusitanorum*	-
cohors I Montanorum	-	*cohors I Montanorum* (115 in exped)
cohors II Flavia Commagenorum	-	*cohors II Flavia Commagenorum*
cohors II Gallorum Macedonica	-	*cohors II Gallorum Macedonica*
cohors IIII Raetorum	*cohors IIII Raetorum* (**115 in exped.**)	-
cohors V Gallorum	-	*cohors V Gallorum*
cohors V Hispanorum	*cohors V Hispanorum* (**115 in exped.**)	-
cohors VI Thracum	-	*cohors VI Thracum eq*
cohors VII Breucorum c.R.	*cohors VII Breucorum* (**115 in exped.**)	-
cohors I Flavia Bessorum	*cohors I Flavia Bessorum ?* (**120 Maced.**)	-
cohors I Thracum Syriaca	*cohors I Thracum Syriaca* (**115 in exped.**; **125 MI**)	-
cohors I Thracum c.R.?	-	-
cohors II Hispanorum	-	*cohors II Hispanorum*
cohors III Brittonum veterana	*cohors III Brittonum veterana*	-
Trupele auxiliare dislocate în MOESIA SUPERIOR pentru campaniile dacice		
cohors I Vindelicorum ∞ c.R. p.f. (**GI, 98**)	-	*cohors I Vindelicorum ∞ c.R. p.f.*
cohors II Brittonum ∞ c.R. p.f. (**GI, 98**)	-	*cohors II Brittonum ∞ c.R. p.f.*
cohors I Brittonum ∞ (**P, 85**)	-	*cohors I Brittonum ∞*
cohors I Britannica ∞ c.R. (**P, 85**)	-	*cohors I Britannica ∞ c. R*
cohors I Pannoniorum veterana (**GI, 98, 101**)	*cohors I Pannoniorum* (**115 ?**)	*cohors I Pannoniorum veterana* (**109, 110; 115 MS**)
cohors I Alpinorum (**B, 103 ?**)	-	*cohors I Alpinorum eq*
cohors I Hispanorum p.f. (**GI, 98, 101**)	-	*cohors I Hispanorum p.f.*
cohors III Campestris c.R. (**PB?**)	-	*cohors III Campestris* (**132/ 133 MS**)
cohors IIII Cypria c.R. (**PB?**)	-	*cohors IIII Cypria c. R*
cohors VIII Raetorum (**P, 80-102**)	-	*cohors VIII Raetorum*
cohors I Thracum c.R.?	-	*cohors I Thracum c.R.*
pedites singulares Britanniciani (**B**)	-	*pedites singulares Britanniciani*
-	*cohors II Dacorum* (**126**)	-
-	*cohors III AVG NERV ?* (**115 in exped.**)	-

TABEL 4.
Trupele auxiliare din Moesia Inferior atestate în diplome militare.

14 Iunie 92 (Petolescu, Popescu 2004)	**9 Septembrie 97 (RMD V 337)**	**9 Septembrie 97 (RMD V 338; Eck, Pangerl 2005 a)**	**14 August 99 (CIL XVI 45; Pferdehirt 2004, nr. 8)**
ala I Vespasiana Dardanorum	ala [I Asturum]	ala [I Pannoniorum ?]	ala I Asturum
ala I Flavia Gaetulorum	ala I Flavia Gaetulorum	ala I Claudia Gallorum	ala I Flavia Gaetulorum
ala I Pannoniorum	ala [I Vespasiana Dardanoru]m	ala II Aravacorum (Hispanorum)	ala I Vespasiana Dardanorum
ala I{I} Claudia Gallorum	ala Atectorigiana	ala [Gallorum Flavi]ana	cohors I Lepidiana c.R.
ala Gallorum Flaviana	cohors [...?]	ala Hispanorum	cohors I Tyriorum
ala Gallorum Atectorigiana	cohors I Tyriorum	cohors [I...?]	cohors I Lusitanorum Cyrenaica
ala Hispanorum	cohors I Lepidiana c.R.	cohors I Hispanorum veterana	cohors II Flavia Brittonum
cohors I Raetorum	cohors [...?]	cohors [I Su]g[ambrorum tir]onum	cohors II Chalcidenorum
cohors I Bracaraugustanorum	cohors II [C]hal[cidenorum]	cohors I Fla[via Numida]rum	cohors VII Gallorum
cohors I Lusitanorum Cyrenaica	cohors [… ?]	cohors I Flavia Commagenorum	classici
cohors I Flavia Commagenorum	cohors [… ?]	cohors II Flavia Bessorum	
cohors I Sugambrorum tironum	cohors [… ?]	cohors II Lucensium	
cohors I Sugambrorum veterana	cohors [… ?]	cohors IIII Gallorum	
cohors II Chalcidenorum	cohors [… ?]	cohors Ubiorum	
cohors II Lucensium			
cohors II Bracaraugustanorum			
cohors II Flavia Bessorum			
cohors II Gallorum			
cohors III Gallorum			
cohors IIII Gallorum			
cohors VII Gallorum			

14 august 99 (CIL XVI 44)	**13 Mai 105 (Pferdehirt 2004, nr. 10)**	**13 Mai 105 (Pferdehirt 2004, nr. 11; Petrovszky 2005)**	**13 mai 105 (CIL XVI 50)**
ala Gallorum Flaviana	ala I Pannoniorum	ala I Flavia Gaetulorum	ala I Claudia Gallorum
ala I Pannoniorum	ala Hispanorum	ala I Asturum	ala I Vespasiana Dardanorum
ala II Hispanorum et Aravacorum	ala Atectorigiana	ala II Hispanorum et Aravacorum	ala Gallorum Flaviana (**1 Septembrie 118/ 31 Octombrie 119, RMD V 350**)
cohors I Sugambrorum veterana	cohors I Augusta Nerviana Pacensis ∞ Brittonum	cohors I Lepidiana c.R.	cohors I Flavia Commagenorum
cohors I Bracaraugustanorum	cohors I Sugambrorum veterana	cohors I Bracaraugustanorum	cohors I Lusitanorum Cyrenaica
cohors I Hispanorum veterana	cohors I Tyriorum sag.	cohors I Sugambrorum tironum	cohors II Lucensium
cohors II Mattiacorum	cohors I Hispanorum veterana	cohors II Mattiacorum	cohors II Flavia Bessorum
cohors II Gallorum	cohors I Flavia Numidarum	cohors II Chalcidenorum	cohors II Gallorum
cohors Ubiorum	cohors II Brittonum Augusta Nerviana Pacensis ∞	cohors II Flavia Brittonum	cohors III Gallorum
	cohors VII Gallorum	cohors Ubiorum	cohors IIII Gallorum
			classici

TABEL 4 (continuare)

25 Septembrie 111 (RMD IV 222)	**[25 Septembrie 111? sau 112-114 (CIL XVI 58)**	**116 (Eck, Pangerl 2006)**	**1 Iunie 125 (RMD IV 235; RMD V 364)**
ala I Pannoniorum ala I Claudia Gallorum (**1 Septembrie 118/ 31 Octombrie 119, RMD V 350**) ala II Hispanorum et Aravacorum cohors I Flavia Numidarum cohors I Sugambrorum veterana cohors I ∞ Brittonum cohors I Claudia Sugambrorum tironum cohors I Flavia Commagenorum cohors II Mattiacorum cohors II Flavia Brittonum classici	ala I Vespasiana Dardanorum ala [...?] ala I Flavia Gaetulorum cohors I Lepidiana cohors [....?]um cohors I Bracaraugustanorum cohors II Lucensium cohors II Gallorum cohors III Gallorum cohors VII Gallorum (**Mai/ August 109, RMD IV 219**)	ala II Hispanorum et Aravacorum ala Atectorigiana Gallorum cohors I Tyriorum sag. cohors I ∞ Brittonum cohors I Sugambrorum tironum cohors I F[lavia Commagenorum ?] cohors II Flavia Numidarum	ala I Gallorum et Pannoniorum ala I Flavia Gaetulorum (RMD V 356, 19 Octombrie 120) cohors I Thracum Syriaca cohors I Lepidiana c.R. cohors I Bracarorum c.R. (105/ 127, RMD V 369) cohors II Mattiacorum cohors II Flavia Brittonum

20 August 127 (RMD IV 241; Pferdehirt 2004, nr. 23)	**2 Aprilie 134 (CIL XVI 78)**	**28 Februarie 138 (CIL XVI 83)**	**7 Aprilie 145 (RMD III 165/ RMD V 399)**
ala I Pannoniorum et Gallorum ala Gallorum Atectorigiana ala I Vespasiana Dardanorum (**1 Septembrie 118/ 31 Octombrie 119, RMD V 349**) ala I Flavia Gaetulorum ala II Hispanorum et Aravacorum cohors I Lusitanorum cohors I Flavia Numidarum (**125/ 129, RMD V 375**) cohors I Thracum Syriaca (**Pferdehirt 2004, nr. 23**) cohors I Germanorum cohors I Bracarorum cohors I Lepidiana cohors II Flavia Brittonum cohors II Lucensium (**105/ 127, RMD V 369**) cohors II Chalcidenorum cohors II Mattiacorum classici	ala I Gallorum et Pannoniorum ala I Vespasiana Dardanorum cohors I Cilicum cohors I Bracarorum cohors II Mattiacorum cohors I Claudia Sugambrorum (tironum?) cohors II Chalcidenorum	ala I [...?] ala I [...?] ala II Hispanorum et Aravacorum cohors I[...?] cohors I [...?] cohors I(I) Chalcidenorum cohors I Lusitanorum [Cyrenaica] cohors II Mattiacorum classici	ala Gallorum et Pannoniorum ala I Gallorum Atectorigiana (**RMD IV 265, 138/ 142**) ala I Vespasiana Dardanorum ala I Flavia Gaetulorum ala II Hispanorum et Aravacorum cohors I Bracarorum c.R. cohors II Mattiacorum cohors I Flavia Numidarum (**RMD IV 265, 138/ 142**) cohors Claudia Sugambrum veterana cohors II Chalcidenorum sag. cohors I Cilicum sag. cohors I Thracum Syriaca cohors I Germanorum cohors II Bracaraugustanorum (**RMD IV 265, 138/ 142**) cohors Lusitanorum Cyrenaica cohors II Flavia Brittonum

TABEL 4 (continuare)

146 (RMD IV 270)	**cca 155 (RMD V 414)**	**156/ 158 (RMD I 50)**
ala Gallorum et Pannoniorum	ala […?]	ala Gallorum et Pannoniorum
ala I Gallorum Atectorigiana	ala […?]	ala I Gallorum Atectorigiana (**156, in exped. MT, Chiriac et al. 2006**)
ala II Hispanorum et Aravacorum	ala […?]	ala II Hispanorum et Aravacorum
ala I Vespasiana Dardanorum	ala […?]	ala I Vespasiana Dardanorum (**156, in exped. MT, Chiriac et al. 2006**)
ala I Flavia Gaetulorum	ala […?]	ala [I Flavia Gaetulorum]
cohors I Bracarorum c.R.	cohors [I Bracarorum c.R.]	cohors I Bracarorum c.R.
cohors II Mattiacorum	cohors [I Flavia] N[umidarum]	cohors I Flavia Numidarum **(8 Februarie 157, Ivantchik 2005**)
cohors I Flavia Numidarum	cohors [II Flavia Brittonum]	cohors [II Flavia Brittonum]
cohors I Claudia Sugambrum veterana	cohors I Claudia Sugambrorum veterana	cohors I Claudia Sugambrorum veterana
Cohors I Lusitanorum	cohors [I Lusitanorum Cyrenaica]	cohors I Lusitanorum Cyrenaica
cohors II Chalcidenorum sag.	cohors II Chalcidenorum sag.	cohors II Chalcidenorum sag. (**8 Februarie 157, Ivantchik 2005**)
cohors I Cilicum sag. (**RMD V 412, 148/ 153**)	cohors [I Cilicum sag.]	cohors I Cilicum sag.
cohors I Thracum Syriaca	cohors I Thracum Syriaca	cohors I Thracum Syriaca
cohors I Germanorum	cohors I Germanorum	cohors I Germanorum c.R. (**8 Februarie 157, Ivantchik 2005**)
cohors I(I) Bracar(augustanorum)	cohors II Bracaraugustanorum	cohors II Bracaraugustanorum (**8 Februarie 157, Ivantchik 2005**)
cohors II Flavia Brittonum	cohors I Cisipadensium	cohors I Cisipadensium (**8 Februarie 157, Ivantchik 2005**)

TABEL 5.
Atestări epigrafice ale participării trupelor auxiliare
din Moesia Inferior la campaniile dacice ale lui Traian.

ala I Asturum	*praefectus*, *P. Prifernius Paetus Memmius Apollinaris* (**IDRE I 112; PME, P 107**); Dacia Inferior (**RMD V 376; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269**)
ala I Vespasiana Dardanorum	*praefectus*, *P. Besius P.f. Quirina Betuinianus C. Marius Memmius Sabinus* (**IDRE II 468; PME, B 21**); Moesia Inferior (**CIL XVI 58; RMD V 349; RMD IV 241; CIL XVI 78; RMD III 165/ V 399; RMD IV 270; RMD I 50**)
ala I Claudia Gallorum	118/ 119 Moesia Inferior (**RMD V 350**); Dacia Inferior (**Pferdehirt 2004, nr. 20; RMD V 361; RMD V 376; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269**)
ala Gallorum Atectorigiana	116 Moesia Inferior (**Eck, Pangerl 2006**); Dacia Inferior 122 (**Pferdehirt 2004, nr. , 20**); Moesia Inferior (**RMD IV 241; RMD IV 265; RMD III 165/ V 399; RMD IV 270; RMD I 50**)
ala Hispanorum	Dacia Superior 119 (**RMD V 351**); Dacia Inferior (**CIL XVI 75 = IDR I 10; RMD V 376; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269; RMD V 442**)
ala I Pannoniorum	111 Moesia Inferior (**RMD IV 222**); Dacia 114 (**RMD IV 225**); Moesia Inferior (*ala I Gallorum et Pannoniorum*, **RMD IV 235; 241; CIL XVI 78; RMD III 165/ V 399; RMD IV 270; RMD I 50**)
cohors II Flavia Bessorum	Ştampile tegulare Stolniceni, Bârseşti, Rucăr (**IDR II 561-562; 571; 607**); Dacia Inferior (**Pferdehirt 2004, nr. 20; CIL XVI 75 = IDR I 10; RMD V 376; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269**)
cohors I Bracaraugustanorum	Dacia Inferior (**Pferdehirt 2004, nr. 20; RMD V 376; RMD V 380; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269; RMD V 442**)
cohors I Augusta Nerviana Pacensis ∞ Brittonum	Moesia Inferior 105 (**Pferdehirt 2004, nr. , 10**); 111 (∞ *Brittonum* **RMD IV 222**); 116 Moesia Inferior (∞ *Brittonum*, **Eck, Pangerl 2006**) cărămidă ştampilată descoperită la Buridava (*CORSMB*, **IDR II 560**); Dacia Inferior (**RMD V 374; 376; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269**)
cohors II Brittonum Augusta Nerviana Pacensis ∞	Moesia Inferior 105 (**Pferdehirt 2004, nr. , 10**); Pannonia Inferior 114 (**CIL XVI 61; RMD 87**); 131 Dacia Porolissensis (**RMD V 378**)
cohors I Flavia Commagenorum	Ştampilare tegulare descoperite la Drajna de Sus (**CIL III 12530 = IDR II 603; AE 1997, 1323**), Voineşti (**ILD 166**); Târgşor (nepublicată); Dacia Inferior (**RMD V 376; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269)**
cohors II Gallorum	Dacia Inferior (**CIL XVI 75 = IDR I 10; RMD V 376; 380; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269; RMD V 442**)
cohors III Gallorum	Dacia Inferior (**Pferdehirt 2004, nr. 20; RMD V 376; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269**)
cohors I Hispanorum veterana	*Piroboridava* (*praesidium*); Buridava (*vexillatio*); *trans Danuvium in expeditionem* (Hunt papyrus, **Fink 1971, nr. 63**); Dacia Inferior (**CIL XVI 75 = IDR I 10; RMD V 389; 376; 380; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269**)
cohors II Flavia Numidarum	116 Moesia Inferior (**Eck, Pangerl 2006**); Dacia Inferior (**Pferdehirt 2004, nr. 20; CIL XVI 75 = IDR I 10; RMD V 376; 380; RMD I 39 = IDR I 13; RMD V 269**)
cohors Ubiorum	Dacia Inferior 119/ 129 (**RMD V 374**); 144 Dacia Superior (**CIL XVI 90 = IDR I 14**; posibilă schimbare de frontieră ?)
cohors I Tyriorum sagittariorum	Dacia Inferior (**RMD V 376; RMD I 39 = IDR I 13; RMD IV 269; RMD V 442**)

TABEL 6.
Trupele auxiliare din Moesia Inferior dislocate în Dacia Inferior.

Trupele auxiliare din MOESIA INFERIOR înainte de campaniile dacice	**Trupele auxiliare din DACIA INFERIOR dislocate din Moesia Inferior**	**Trupele auxiliare din MOESIA INFERIOR după crearea provinciei Dacia Inferior**
ala I Vespasiana Dardanorum	-	ala I Vespasiana Dardanorum
ala I Flavia Gaetulorum	-	ala I Flavia Gaetulorum (**114 PI; 125 MI**)
ala I Pannoniorum	-	ala I Gallorum et Pannoniorum (**114 D; 125 MI**)
ala I Claudia Gallorum	ala I Claudia Gallorum	-
ala Gallorum Flaviana	-	ala Gallorum Flaviana (**118/ 119 MI; 132/ 133 MS**)
ala Gallorum Atectorigiana	ala Gallorum Atectorigiana	ala Gallorum Atectorigiana (**122 DI; 127 MI**)
ala Hispanorum	ala Hispanorum (**129 DI; 119 DS**)	-
ala I Asturum	ala I Asturum	-
ala II Hispanorum et Aravacorum	-	ala II Hispanorum et Aravacorum
cohors I Raetorum (**92 MI; Asia ?**)	-	-
cohors I Bracaraugustanorum	cohors I Bracaraugustanorum	-
cohors I Lusitanorum Cyrenaica		cohors I Lusitanorum Cyrenaica
cohors I Flavia Commagenorum	cohors I Flavia Commagenorum	-
cohors I Sugambrorum tironum	-	cohors I Claudia Sugambrorum tironum (**156 Syria**)
cohors I Sugambrorum veterana	-	cohors I Claudia Sugambrorum veterana (**după 127 Asia; 146 MI**)
cohors II Chalcidenorum	-	cohors II Chalcidenorum
cohors II Lucensium	-	cohors II Lucensium (127 MI; 136 Th.)
cohors II Bracaraugustanorum (**92 MI; 114 Th.**)	-	Cohors II Bracaraugustanorum (**138/ 142 MI**)
cohors II Flavia Bessorum	cohors II Flavia Bessorum	-
cohors II Gallorum	cohors II Gallorum	-
cohors III Gallorum	cohors III Gallorum	-
cohors IV Gallorum (**92 MI; 114 Th.; 121 Cil.**)	-	-
cohors VII Gallorum (**92; Syria**)	-	-
cohors Ubiorum	cohors Ubiorum (**119/ 129 DI; 144 DS**)	-
cohors I Hispanorum veterana	cohors I Hispanorum veterana	-
cohors I Tyriorum sagittariorum	cohors I Tyriorum saggitariorum	-
cohors I Lepidiana c.R.	-	cohors I Lepidiana c.R. (**după 127 transferată în Capp.**)
cohors I Flavia Numidarum	-	cohors I Flavia Numidarum (**165 Lyc. Et Pamph.**)
cohors II Mattiacorum	-	cohors II Mattiacorum (**cca 155 Th; 198 MI**)
cohors II Flavia Brittonum	-	cohors II Flavia Brittonum
cohors II Flavia Numidarum	cohors II Flavia Numidarum	-
Trupele auxiliare dislocate în MOESIA INFERIOR pentru campaniile pentru dacice		
cohors I Nerviana Augusta Pacensis ∞ Brittonum	cohors I Nerviana Augusta Pacensis ∞ Brittonum	-
cohors II Nerviana Augusta Pacensis ∞ Brittonum (**114 PI; 131 DP**)	-	-

cohors I Thracum Syriaca (**125 din MS**) / cohors I Bracarorum c.R. (**125 din MT**) / cohors I Cilicum ∞ sag. (**134 din MS**) / cohors I Germanorum c.R. (**127 din GS ?**) / cohors I Cisipadensium (**ante 155 din Th.**)

TABEL 7.
Trupele auxiliare din Dacia atestate în diplome militare.

11 August 106 (CIL XVI 160 = IDR I 1; RMD V 343)	**14 Octombrie 109 (RMD III 148)**	**17 Februarie 110 (CIL XVI 57 = IDR I 2)**	**2 Iulie 110 (CIL XVI 163 = IDR I 3)**
cohors I Brittonum ∞ Ulpia torquata p.f. c.R. / **ante emerita stipendia**	ala I civium Romanorum ala (**cohors**) II Flavia Commagenorum sag. ? ala II Pannoniorum cohors I Brittonum ∞ Ulpia torquata c.R. cohors I Britannica ∞ c.R. cohors I Ituraeorum cohors I Thracum c.R. cohors (**ala**) I Augusta Ituraeorum ? cohors I Vindelicorum c.R. p.f. cohors I Pannoniorum veterana cohors I Montanorum cohors II Gallorum Pannonica cohors II Hispanorum cohors II Britannorum ∞ c.R. p.f. cohors II Gallorum Macedonica cohors III Campestris c.R. cohors IIII Cypria cohors V Gallorum cohors VIII Raetorum	ala I civium Romanorum ala I Augusta Ituraeorum cohors I Augusta Ituraeorum sag. cohors I Britannica ∞ c.R. cohors I Hispanorum p.f. cohors I Thracum c.R. cohors Ituraeorum cohors Flavia Ulpia Hispanorum ∞ c.R. cohors II Gallorum Macedonica cohors III Campestris cohors IIII Cypria c.R. cohors VIII Raetorum pedites singulares Britanniciani	ala I Augusta Ituraeorum ala I Claudia (Nova) ala I Britannica c.R. ala II Pannoniorum veterana cohors I Ulpia Brittonum ∞ Ulpia torquata c.R. cohors I Vindelicorum ∞ c.R. p.f. cohors I Britannica ∞ c.R. cohors I Flavia Hispanorum ∞ cohors I Montanorum cohors I Thracum c.R. cohors I Cretum sag. cohors I Hispanorum p.f. cohors I Pannoniorum veterana p.f. cohors II Hispanorum cohors II Britannorum ∞ c.R. p.f. cohors II Gallorum Pannonica cohors II Gallorum Macedonica cohors II Flavia Commagenorum sag. cohors V Lingonum cohors V Gallorum cohors VI Thracum cohors VIII Raetorum pedites singulares Britanniciani
	113 (17 Decembrie)/ 114 (2/ 3 Mai) (RMD IV 225)	**3/ 4 Mai 114 (RMD IV 226 = Pferdehirt 2004, nr. 16)**	
	ala I Pannoniorum cohors I [...?] cohors [I Britannic]a ∞ cohors II Hispanorum cohors II [...?] cohors II Gallorum Macedonica cohors II [...?] cohors II [...?] cohors III Campestris cohors [...?] cohors [...?] pedites singulares Britanniciani	ala I Augusta Ituraeorum ala II Pannoniorum veterana cohors I Flavia Ulpia Hispanorum ∞ cohors I Britannica ∞ c.R. cohors I Augusta Ituraeorum sag. cohors I Montanorum cohors I Hispanorum cohors I Cretum sag. cohors I Alpinorum cohors II Britannorum ∞ c.R. p.f. cohors V Lingonum cohors VI Thracum pedites singulares Britanniciani	

TABEL 8.
Trupele auxiliare din Dacia Superior atestate în diplome militare.

12 Noiembrie 119 (RMD V 351)	**14 Aprilie 123 (Pferdehirt 2004, nr. 22)**	**10 Decembrie 136/ 10 Iulie 138 (RMD V 384)**	**23 Februarie 144 (CIL XVI 90 = IDR I 14)**
ala Hispanorum cohors [...?] cohors I Alpinorum cohors I Britannica ∞ c.R. cohors II Brittonum c.R. p.f. cohors V Gallorum cohors [VIII Raetorum]	cohors II Flavia Commagenorum pedites Britanniciani (**item trans. in DP**)	ala I Batavorum ∞ ala I Hispanorum Campagonum ala I Gallorum et Bosporanorum vexillatio/ Numerus equitum Illyricorum cohors I Alpinorum cohors I Vindelicorum cohors I Thracum sag. cohors I Ubiorum cohors [I Augusta Ituraeorum] sag. cohors II Gallorum Pannonica cohors II Flavia Commagenorum cohors [II] Gallorum Dacica cohors [IIII Hispanorum] cohors [VIII Raetorum]	ala [I Batavorum ∞] ala I Hispanorum Campagonum ala I Gallorum et Bosporanorum cohors II Gallorum Pannonica cohors [II Flavia Commagenorum] cohors [II Gallorum Dacica] cohors I Augusta Ituraeorum cohors I Vindelicorum ∞ cohors I Thracum sag. cohors IIII Hispanorum cohors VIII Raetorum cohors I Ubiorum cohors I Alpinorum

13 Decembrie 157 (CIL XVI 107 = IDR I 15)	**8 Iulie 158 (CIL XVI 108 = IDR I 16)**	**1 Aprilie 179 (RMD II 123)**
ala [Batavorum ∞] ala I Hispanorum Campagonum ala I [Gallorum et Bosporanorum] cohors I Vindelicorum ∞ cohors [II Gallorum Pannonica] cohors II Flavia Commagenorum cohors [I Alpinorum] cohors [VIII Raetorum] cohors I Ubiorum cohors I Thracum sag. cohors [II] Gallorum Dacica cohors I Augusta Ituraeorum cohors [IIII Hispanorum/ VIII Raetorum] pedites singulares Britannici	ala I Batavorum ∞ ala I Hispanorum Campagonum ala I Gallorum et Bosporanorum cohors I Thracum sag. cohors IV Hispanorum cohors I Augusta Ituraeorum vexillarii Africae et Mauretaniae Caesarensis qui sunt cum Mauris gentilibus	ala I Batavorum ∞ ala I Bosporanorum cohors I Alpinorum cohors I Augusta Ituraeorum cohors III Dalmatarum cohors V Gallorum cohors I Thracum sag. cohors I Ubiorum cohors II Gallorum et Pannoniorum (Pannonica) cohors I Vindelicorum cohors VIII Raetorum cohors III Campestrum (Campestris) cohors IIII Hispanorum cohors II Flavia Commagenorum vexillatio peditum singularium Britannicianorum

Vezi şi *Palmyrenii sagittarii ex Syria*: 29 Iunie 120 **(RMD I 17 = IDR I 5; IDR I 6)** şi 31 Ianuarie/ 12 Februarie 126 **(RMD I 27 = IDR I 8; RMD I 28 = IDR I 9)**

TABEL 9.
Trupele auxiliare din Dacia Inferior atestate în diplome militare.

17 Iulie 122 (Pferdehirt 2004, nr. 20; RMD V 361)	**119/ 129 (RMD V 374)**	**22 Martie 129 (CIL XVI 75 = IDR I 10)**	**130 (RMD V 376)**
ala [...?] ala I Claudia Gallorum Capitoniana (**MI, 1 Septembrie 118/ 31 Octombrie 119, RMD V 350**) ala Gallorum Atectorigiana cohors I [...?] cohors I Bracaraugustanorum cohors II Flavia Numidarum cohors II Flavia Bessorum cohors III Gallorum	ala/ cohors[...?]t(...) cohors Ubiorum cohors I ∞ Brittonum Augusta Nerviana Pacensis	ala Hispanorum vexillatio equitum Illyricorum cohors I Hispanorum veterana (**120/ 140, RMD V 389**) cohors II Flavia Numidarum cohors II Flavia Bessorum cohors II Gallorum	ala I Asturum ala Hispanorum ala I Claudia Gallorum Capitoniana vexillatio equitum Illyricorum cohors I Flavia Commagenorum cohors I Augusta Pacensis Nerviana Brittonum ∞ cohors I Tyriorum sag. cohors [I Bracara]u[gustanorum] cohors I Hispanorum veterana cohors II Flavia Numidarum cohors II Flavia Bessorum cohors II Gallorum cohors III Gallorum

131/ 132 (RMD V 380)	**13 Decembrie 140 (RMD I 39 = IDR I 13)**	**19 Iulie 146 (RMD IV 269)**
ala [...?] cohors I Bracaraugustanorum cohors I Hispanorum veterana cohors II Flavia Numidarum cohors II Gallorum	ala I Asturum ala Hispanorum ala I Claudia Gallorum Capitoniana Numerus equitum Illyricorum cohors I Flavia Commagenorum cohors I Bracaraugustanorum cohors I Tyriorum sag. cohors III Gallorum cohors I Augusta Nerviana Pacensis Brittonum ∞ cohors I Hispanorum veterana cohors II Flavia Numidarum cohors II Flavia Bessorum cohors II Gallorum	ala I Asturum ala Hispanorum (**167/ 168 ? RMD V 442**) ala I Claudia Gallorum Capitoniana Numerus equitum Illyricorum cohors I Flavia Commagenorum cohors I Bracaraugustanorum (**167/ 168, RMD V 442**) cohors I Tyriorum sag. (**167/ 168, RMD V 442**) cohors I Augusta Nerviana Pacensis Brittonum ∞ cohors I Hispanorum veterana cohors II Flavia Numidarum cohors II Flavia Bessorum cohors II Gallorum (**167/ 168, RMD V 442**) cohors III Gallorum

TABEL 10.
Trupele auxiliare din Dacia Porolissensis atestate în diplome militare.

14 Aprilie 123 (Pferdehirt 2004, nr. 22)	**10 August 123 (RMD I 21 = IDR I 7; RMD I 22 = IDR I 7 A)**	**130 10 Decembrie/ 131 9 Decembrie (RMD V 378)**	**2 Iulie 133 (RMD I 35 = IDR I 11)**
ala I Brittonum c.R. (**trans. in DP**) cohors II Gallorum (**trans. in DP**)	ala II Pannoniorum (**RMD IV 233**) ala I Brittonum cohors I Britannica ∞ item ala I Brittonum (**intus**)/ Britannica (**ext.**) c.R. (**PI**)	ala II Pannoniorum cohors [...?] cohors I Batavorum ∞ c.R. p.f. cohors I Cannanefatium cohors [...?] cohors II Augusta Nerviana Pacensis ∞ Brittonum cohors [...?] cohors V Lingonum cohors VI Thracum	ala Siliana c.R. ala I Tungrorum Frontoniana cohors I Ulpia Brittonum ∞ cohors I Britannica ∞ cohors I Hispanorum cohors I Batavorum ∞ cohors I Aelia gaesatorum (∞) cohors II Brittonum / II Britannorum ∞ (**IDR I 12, 117/ 138**)

24 Septembrie 151 (RMD V 404)	**27 Septembrie 154 ? (CIL XVI 110 = IDR I 17; RMD I 47)**	**21 Iulie 164 (RMD I 64 = IDR I 18; CIL XVI 185 = IDR I 19; RMD I 63 = IDR I 20; IDR I 21 = RMD I 66; 22 = RMD I 65/ II 115; RMD II 116; 117; RMD IV 287; 289?)**	
ala (II) Gallorum et Pannoniorum ala Siliana ala Tungrorum Frontoniana cohors I Ulpia Brittonum ∞ cohors I Britannica ∞ cohors I Flavia Ulpia Hispanorum ∞ cohors I Batavorum ∞ c.R. cohors I Aelia gaesatorum ∞ cohors II Augusta Nerviana Pacensis Brittonum ∞ (**RMD I 40 = IDR I 23/ RMD V Appendix Ia: 138/ 142**) cohors II Britannorum ∞ cohors I Hispanorum cohors I Cannanefatium cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica cohors V Lingonum cohors VI Thracum	ala [Silia]na ala (II) Gallorum et Pannoniorum ala Tungrorum Frontoniana cohors I Ulpia Brittonum ∞ cohors [I Britannica] ∞ cohors I Flavia Ulpia Hispanorum ∞ cohors [I Batavorum ∞ c.R.] cohors I Aelia gaesatorum ∞ cohors I(I) Augusta Nerviana Pacensis Brittonum ∞ II Britt(anorum) ∞ cohors I Hispanorum cohors [I Cannanefatium] cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica cohors [V Lingo]n(um) cohors VI Thracum	ala II Gallorum et Pannoniorum ala Siliana c.R. ala I Tungrorum Frontoniana cohors I Brittonum ∞ cohors I Britannica eq. cohors (Flavia Ulpia) I Hispanorum ∞ cohors I Batavorum ∞ cohors I Aelia gaesatorum cohors II Nerviana Brittonum ∞ cohors II Britannorum ∞ cohors I Hispanorum cohors I Cannanefatium cohors II Hispanorum (scutata Cyrenaica) cohors V Lingonum cohors VI Thracum	

Auxiliary units from Moesia Superior and Moesia Inferior at the conquest of Dacia

- abstract -

The main conclusions that can be drawn after reviewing the present state of knowledge regarding the participation of the auxiliary units from Moesia Superior and Inferior at the Dacian wars are as follows:

It can not be sustained anymore a strong enforcement of Moesia Superior's garrison with the occasion of Trajan's first *expeditio Dacica*, the garrison being established during Domitian's reign, situation similar to that of Moesia Inferrior.

Only two cohorts are brought in Moesia Superior from Germania Inferior, both of them being *miliaria* (*I Vindelicorum miliaria c.R.p.f.; II Brittonum miliaria c.R.p.f.*).

After the first campaign or may be after the first year of the campaign, it may be observed the necessity of supplementing the effectives, therefore from Germania Inferior were brought *I Hispanorum p.f.* and *I Pannoniorum veterana* cohorts, as well as several cohorts from Pannonia (*I Brittonum milliaria, I Britannica milliaria c.R., VIII Raetorum*); an irregular formation from Britannia (*pedites singulares Britanniciani*); and probably from Bithynia *cohors IIII Cypria c.R.* and *cohors IV Campestris*; situation similar to that from Moesia Inferior where two *milliariae* cohorts are brought (*I et II Augustae Nervianae Pacenses milliariae Brittonum*).

It is difficult to establish the exact moment of the intervention of the auxiliary units from Moesia Inferior at the north of the Danube; nevertheless, all the actions of military power enforcement of this province seem to have taken place during or after 101 (bringing the above mentioned cohorts, the transfer of *XI Claudia p.f.* legion from *Vindonissa*; bringing of *I Minervia* legion from *Bonna*; the enforcement of the so-called Dobrudgean limes).

It may be observed a parallel attempt to enforce the Pannonian limes, destabilized by the participation of several units to the Dacian expeditions, by bringing *I Thracum c.R. f.* and *III Lusitanorum c.R. p.f.* cohorts from Germania Inferior after 101.

Except for the *I civium Romanorum*, *I Augusta Ituraeorum*, *I Britannica c.R.*, *I Pannoniorum*? alae and *I Augusta Ituraeorum sagittariorum*, *I Ituraeorum sagittariorum*, *II Gallorum Pannonica*, *V Lingonum* cohorts, all the other units which appear in the diplomas of the new province had been dislodged from the army of Moesia Superior.

All the auxiliary units of Dacia Inferior province, except for *vexillatio equitum Illyricorum*, come from Moesia Inferior.

The extremely great number of units which take part at *expeditio Parthica* is surprisingly, this being possible due to the new realities on the Danube frontier. Nevertheless, their including on the list of units from Moesia Superior determine us to suppose that not all of the effectives took part at the expedition, but have probably formed vexillations, as we have mentioned the vexillation put under the command of the prefect of *I Cilicum* cohort or as indicates a well-known inscription from Rome: *L. Paconius Proculus*, who, as a tribune of *XI Claudia* legion, became *praefectus vexillationis equitum Moesiae inferioris et Daciae euntium in expeditionem Parthicam* (CIL VI 32 933 = ILS 2723 = IDRE I 21).

An interesting fact is represented by the deployment of several cohorts from Moesia Superior, participating at the Parthic expedition (*I Cilicum* – first in Thracia – and *I Thracum Syriaca*), on the territory of Moesia Inferior, starting with Hadrian's reign. The deployment of ala *Gallorum Flavianna* from Moesia Inferior to Moesia Superior represents a consequence of ala *II Pannoniorum* transfer to Dacia and the remaining of *ala Praetoria singularium* on the territory of Syria, after Trajan's Parthic expedition.

Quotable are the evidences of the cohorts unknown up to the present, namely the enigmatic *III AVG NERV*, possibly a *III Augusta Nerviana Pacensis milliaria Brittonum* (?) cohort, after the type of the two known up to now, and *cohors II Dacorum*, attested in a diploma dated in 125/ 126, positioned separately of the tropes mentioned as stationing in Moesia Superior.

It is difficult to trace the garrisons of the troops during Trajan's reign, due to the fact that on the basis of the tegular stamps it seems that none of the presented cases can confirm for certain that these belong to an archaeological context datable during the first two decades of the IInd century A.D.

The identification of several tegular materials having the stamp of certain auxiliary units it is not a sufficient argument to stress its implication in the Dacian wars. Therefore, it must be retained as well the simple tegular material transports used, for example, for the construction of the bridge from *Drobeta*. The tegular material marked with the stamps of certain legionary or auxiliary units has a different relevance in interpreting the disalignment of certain troops. This is due to the significance of attesting this kind of artifact in certain sites, as well as to the discovery conditions. The debates regarding their place of production and circulation must be subjected, in each case, to a multitude of possibilities.

Table 1 – The auxiliary units from Moesia Superior attested in military diplomas.

Table 2 – Epigraphic evidence of the participation of the auxiliary units from Moesia Superior at Trajan's Dacian expeditions.

Table 3 – The auxiliary units from Moesia Superior deployed in Dacia.

Table 4 – The auxiliary units from Moesia Inferior attested in military diplomas.

Table 5 – Epigraphic evidence of the participation of the auxiliary units from Moesia Inferior at Trajan's Dacian campaigns.

Table 6 – The auxiliary units from Moesia Inferior deployed in Dacia Inferior.

Table 7 – The auxiliary units from Dacia attested in military diplomas.

Table 8 – The auxiliary units from Dacia Superior attested in military diplomas.

Table 9 – The auxiliary units from Dacia Inferior attested in military diplomas.

Table 10 – The auxiliary units from Dacia Porolissensis attested in military diplomas.

Bibliografie

Alföldy 1968 – G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior*, Düsseldorf (*Epigraphische Studien* Bd. 6).

Campbell 1984 – B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army 31 BC-AD 235*, Oxford.

Barnea, Ciucă 1989 – Al. Barnea, I. Ciucă, O nouă unitate militară romană la Acidava, *SCIVA* 40, 2, 147-155.

Bădescu 1981 – M.I. Bădescu, Ştampile tegulare de la Voineşti, Muscel, com. Lereşti (jud.Argeş), *SCIV* 32, 2, 291-5.

Benea, Bona 1994 – Doina Benea, Petru Bona, *Tibiscum,* Bucureşti.

Bogdan Cătăniciu 1997 – Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman. Wallachia in the Defensive System of the Roman Empire 1st-3th centuries A.D.*, Alexandria.

Chiriac et al. 2006 – C. Chiriac, L. Mihailescu-Bîrliba, I. Matei, Un nouveau diplôme militaire de Mésie Inférieure, *Pontos Euxeinos* 10 (*Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes*, Sven Conrad, Ralph Einicke, Andreas E. Furtwängler, Henryk Löhr, Anja Slawisch, ed., Langenweißbach), 383-390.

Christescu 1938 – V. Christescu, Quelques monuments inédits de Turtucaia (Transmarisca), Dacia 5-6, 451 - 452.

Covacef 2000 – Zaharia Covacef, Cohors I Germanorum a Capidava, *Army and Urban Development*, 285-291.

Cuvigny 2005 - Hélène Cuvigny, *Ostraka de Krokodilô. La correspondance militaires et sa circulation. O. Krok. 1-151*, IFAO, Cairo.

Daci şi romani – Daci şi romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei in Imperiul Roman, Doina Benea (ed.), (BHAUT VII), Timisoara, 2006.

Daicoviciu 1930 – C. Daicoviciu, Micia I. Cercetări asupra castrului (Cu un „Supliment epigrafic”), *ACMIT* 3, 3-44.

Documenting the Roman Army – Documenting the Roman Army. Essays in the Honour of Margaret Roxan, J. J. Wilkes (ed.), London 2003.

Eck 2002 – W. Eck, Traian - Der Weg zum Kaisertum, *Traian - Ein Kaiser*, 7-20.

Eck, MacDonald, Pangerl 2001 – W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, Neue Diplome für die Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen, *ActaMN* 38, 1, 27-48

Eck, MacDonald, Pangerl 2002 – W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, Neue Militärdiplome mit Konsulndaten, *Chiron* 32, 2002, 401-426.

Eck, Pangerl 2003 – W. Eck, A. Pangerl, Sex. Iulius Frontinus als Legat des niedergermanischen Heeres. Zu neuen Militärdiplomen in den germanischen Provinzen, *ZPE* 143, 205-219.

Eck, Pangerl, 2004 – W. Eck, A. Pangerl, Ein Sequaner in einem Militärdiplom vom 27. Juli 108, *RÉMA* 1, 103-115.

Eck, Pangerl 2005 – W. Eck, A. Pangerl, Traians Heer im Partherkrieg. Zu einem neuen Diplom aus dem Jahr 115, *Chiron* 35, 49-67.

Eck, Pangerl 2005a – W. Eck, A. Pangerl, Zwei Konstitutionen für die Truppen Niedermösiens vom 9. September 97, *ZPE* 151, 185-192.

Eck, Pangerl 2005b – W. Eck, A. Pangerl, Neue Konsuldaten in neuen Diplomen, *ZPE* 152, 229-262.

Eck, Pangerl 2006 – W. Eck, A. Pangerl, Neue Diplome für die Auxiliartruppen in den mösischen Provinzen von Vespasian bis Hadrian, *Dacia, NS* 50, 2006 (sub tipar).

Fink 1971 – R. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Ann Arbor.

Fündling 2006 – J. Fündling, *Kommentar zur Vita Hadriani der Historia Augusta*, Bonn.

Gilliam 1962 – J.F. Gilliam, The Moesian „Pridianum", *Hommges à Albert Grenier* (Collection Latomus 58), 745-756.

Grainger 2003 – J.D. Grainger, *Nerva and the Roman Succesion Crisis of AD 96-99*, Londra-New York.

Gudea 1997 – N. Gudea, Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte, *JRGZM* 44 (Sonderdruck), 1-114.

Gudea 1980 – N. Gudea, Castrul roman de la Brețcu, *ActaMP* 4, 255-365.

Gudea 2001 – N. Gudea, Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86-275 n. Chr), *JRGZM* 48 (Sonderdruck), 1-118.

Flutur 1999-2000 – Al. Flutur, Despre două ştampile tegulare de la Tibiscum, *AB, SN* 7-8, 373-376.

Holder 1980 – P. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, (BAR IS 70) Oxford.

Holder 2003 – P. Holder, Auxiliary Deployment in the Reign of Hadrian, *Documenting the Roman Army,* 101-145.

Hügel 1996 – P. Hügel, Cărămizi romane ştampilate descoperite la Cladova (jud. Arad), *Ziridava* 19-20, 73-78.

Ionescu, Gherghari, Țentea 2006 – Corina Ionescu, Lucreția Gherghari, O. Țentea, Interdisciplinary (mineralogical-geological-archaeological) study on the tegular material belonging to the Legion XIII Gemina from Alburnus Maior (Roşia Montană) and Apulum (Alba Iulia): possible raw materials sources, *CercArh* 13, 413-436.

Isac 2001 – D. Isac, Das Militärdiplom aus dem Jahr 151 n. Chr. von Samum (Căşei) und die Datierung der Prokuratur des Macrinus Vindex in Dacia Porolissensis, *ActaMN* 38, I, 49-60.

Ivantchik 2005 – A. Ivantchik, Les Thraces dans l'armée romaine dans la région nord-pontique: nouvelles inscriptions d'Olbia Pontique, *10th International Congress of Thracology, Komotini-Alexandroupoli 18-23 october 2005*, comunicare.

Jarrett 1994 – M.J. Jarrett, Non-legionary troops in Roman Britain: part one, the units, *Britannia* 25, 35-77.

Lőrincz 2001 – B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: die Inschriften*, Viena.

Kraft 1951 - K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Berna.

Marcu 2004 – F. Marcu, Military Tile-stamps as a Guide for the Garrisons of several Forts in Dacia, *Orbis Antiquus*, 570-594.

Marcu 2004a – F. Marcu, Comments on the Identity and Deployment of Cohortes I Brittonum, *ActaMN* 39-40, I, 219-234.

Matei-Popescu 2004 – Fl. Matei-Popescu, Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior, *SCIVA* 52-53, 173-242.

Matei-Popescu 2004a – Fl. Matei-Popescu, Participarea trupelor auxiliare din Moesia Inferior la războaiele dacice, *Argesis* 13, 123-129.

Matei-Popescu 2005 – Fl. Matei-Popescu, Despre identitatea cohortelor I Bracaraugustanorum equitata şi I Bracarorum civium Romanorum, *Corona laurea*, 313-318.

Matei-Popescu, Țentea 2006 – Fl. Matei-Popescu, O. Țentea, The Participation of Upper Moesian Auxiliary Units to the Trajans Dacian War, *Dacia, NS* 50 (sub tipar).

Matei-Popescu, Țentea 2006a – Fl. Matei-Popescu, O. Țentea, Trupele auxiliare din Germania Inferior şi expedițiile dacice ale împăratului Traian, *Daci si romani*, 47-56.

Maxfield 1981 – Valerie A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Londra.

Nemeth 2005 – E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei Romane / Die Armee im Südwesten des römischen Dakien,* Timişoara.

Opriş 1997 – I.C. Opriş, O nouă mărturie epigrafică privitoare la staționarea cohortei I Ubiorum la Capidava, *SCIVA* 48, 3-4, 277-281.

Petolescu 1986 – C.C. Petolescu, Les camps de la zone sud-carpatique de la Dacie. *Limes 13 Aalen*, 510-514.

Petolescu 2001– C.C. Petolescu, O nouă diplomă militară privitoare la provincia Dacia Inferior, *Oltenia* 13, 69-76.

Petolescu 2002 – C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti.

Petolescu, Popescu 2004 – C.C. Petolescu, A.T. Popescu, Ein neues Militärdiplom für die Provinz Moesia inferior, *ZPE* 148, 2004, 269–276 = O nouă diplomă militară privitoare la provincia Moesia Inferior, *Studia Historica et Theologica*, 73-92.

Pferdehirt 2004 – Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Kataloge vor- und frühgeshichtlicher Altertümer*, Bd. 37, 1-2), Mainz.

Pflaum 1960 – H.G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain, I-III*, Paris.

Pontos Euxeinos – Pontos Euxeinos, *10*. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes, Sven Conrad, Ralph Einicke, Andreas E. Furtwängler, Henryk Löhr, Anja Slawisch (ed.), Langenweißbach, 2006.

Rosenbereger 1992 – V. Rosenberger, *Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms*, Stuttgart.

Saddington 1982 – D.B. Saddigton, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 BC-AD 79),* Harare.

Saxer 1967 - R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römishen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian,* Köln-Graz (*Epigraphische Studien* Bd. 1).

Seelentag 2004 – G. Seelentag, *Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Principat*, Stuttgart.

Spaul 1994 – J.E.H. Spaul, *Ala². The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army*, Andover,

Spaul 2000 – J. Spaul, *Cohors²: The Evidence for and a Short History of the Auxiliary Infantry Units of the Imperial Roman Army*, *BAR IS 841*.

Speidel 1976 – M.P. Speidel, Citizen Cohorts in the roman imperial army. New data on the cohorts Apula, Campana and III Campestris, *TAPA* 106, 339-348.

Speidel 1985 – M.P. Speidel, Bithynian Troops in the Kingdom of the Bosporus, *EpigrAnat* 6, 97-102.

Speidel 2002 – M.A. Speidel, Belicossimus Princeps, *Traian. Ein Kaiser*, 23-40.

Strobel 1984 – K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit,* (Antiquitas I 33)*,* Bonn.

Strobel 1989 – K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians* (Antiquitas I 38), Bonn.

Syme 1971 – R. Syme, *Danubian Papers*, Bucureşti.

Traian. Ein Kaiser – Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?, A. Nünnerich-Asmus (ed.), Mainz am Rhein, 2002.

Tudor 1978 – D. Tudor, *Oltenia romană*, ediția IV, Bucureşti.

Țentea 2003 – O. Țentea, Legion XIII Gemina and Alburnus Maior*, Apulum* 40, 253-265.

Țentea, Matei-Popescu 2004 – O. Țentea, Fl. Matei-Popescu, Alae et Cohortes Daciae et Moesiae. A review and update of J. Spaul`s Ala² and Cohors², *ActaMN* 39-40, I, 259-296.

Vlădescu 1983 – C.M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, Bucureşti.

Vlădescu, Poenaru-Bordea 1978 – Cr.M. Vlădescu, Gh. Poenaru-Bordea, Cercetări arheologice în castrul roman de la Arcidava, satul Enoşeşti, comuna Piatra-Olt, jud. Olt, *SMMIM* 11, 137-42.

Weiß 1997 – P. Weiß, Neue Militärdiplome, *ZPE* 117, 227-268.

Zahariade, Dvorski 1997 – M. Zahariade, T. Dvorski, *The Lower Moesian Army in Northern Walachia (A.D. 101-118). An Epigraphical and Historical Study on The Brick and Tile Stamps Found in The Drajna de Sus Roman Fort*, Bucureşti.

Componența şi structura armatei romane
în nordul Munteniei, între anii 101-117

Mihail Zahariade, Dan Lichiardopol

Pe lângă datele arheologice semnificative pentru cunoaşterea unui segment cronologic scurt, dar deosebit de important pentru istoria zonei sub-carpatice a Munteniei în primele decenii ale secolului II d.Chr., cercetările arheologice din castrele romane din arealul amintit (fig. 1) – Pietroasele, Drajna de Sus, Mălăieşti, Târgşor şi Voineşti[1] – au dus la descoperirea unui material epigrafic impresionant cantitativ şi de o varietate remarcabilă, care permite începutul nuanțării unor aspecte privind ocupația militară romană în regiune.

Sunt două puncte de referință pe care le vom aborda în cele ce urmează, pe baza materialului de construcție ştampilat (*lateres*, *tegulae*, *imbrices*, *tubuli*) descoperit în cele cinci castre, baze ale corpului expediționar roman în timpul războaielor dacice, precum şi după acest eveniment. Primul se referă la componența corpului de armată roman prezent în zona subcarpatică a Munteniei în perioada 101-106, apoi ca forță de ocupație a teritoriului în intervalul 106-117; al doilea vizează structura unităților şi/ sau detaşamentelor care au compus acest corp expediționar. Rezultatele cercetărilor arheologice au impus clar concluzia că aceste castre au avut o durată de funcționare relativ scurtă, între 101-118, şi au jucat rolul de baze ale armatei romane în timpul şi imediat după războaiele dacice[2].

În proporție covârşitoare, materialul epigrafic discutat în cele ce urmează provine din cercetările arheologice din castrele de la Drajna de Sus şi Târgşor, dar descoperiri în contexte mai mult sau mai puțin arheologice s-au mai făcut la Voineşti şi Pietroasele. Sondajele efectuate mai de mult de C. Zagorit şi, mai recent, de Dan Lichiardopol, în castrul aproape în totalitate distrus de la Mălăieşti, nu s-au soldat cu vreo descoperire epigrafică semnificativă, putând aminti aici doar o cărămidă ştampilată, menționată de C. Zagoriț şi Grigore Florescu-Expectatus Bujor, dar nepublicată şi probabil disparută.

Analiza materialului tegular ştampilat descoperit în cele cinci castre arată că în zona subcarpatică a Munteniei au acționat detaşamente din trei legiuni: *I Italica*, *V Macedonica* şi *XI*

---

[1] Pietroasele: Diaconu 1976, 1055-1072; Diaconu, Tzony, Constantinescu 1977, 199-220; Diaconu 1980, 1063-1069; Tzony 1980, 348-351; Târgşor: Popescu et al. 1960, 637-638; Vulpe 1965, 375-376; Diaconu 1965, 11-12; Tzony, Diaconu 1979, 264; Mălăieşti: Zagoriț 1940; Florescu, Bujor 1955, 271-279; D. Lichiardopol, cercetări inedite; Drajna de Sus: Ştefan 1948, 115-144; Protase 1977, 191-193; Vlădescu, Zahariade, Dvorski, Teodorescu 1994, 22 nr. 43; Zahariade, Dvorski, Avram, Teodorescu 1995, 29 nr 42; Zahariade, Dvorski, Peneş, Avram 1996, 38-39 nr. 46; Zahariade, Dvorski, Peneş 1997; Zahariade, Dvorski 1997; Voineşti: Tudor 1978, 309 nr. 53; Bădescu 1981, 291-296; Gudea 1997, 81 nr. 64 Z 1-2.

[2] Florescu 1960; Vulpe 1961; Petolescu 1982. Este de remarcat că la Pietroasele, din punct de vedere arheologic, nu a fost încă identificat un castru construit şi care să fi funcționat în perioada lui Traian. Existența lui este doar presupusă pe baze logice, ale prezenței unei coloane romane pe valea Buzăului, traseu de importanța strategică care oferea acces direct spre pasul Buzăului şi apoi spre Transilvania. Un alt castru roman pe valea Buzăului, din timpul războaielor dacice, posibil un castru de marş, se presupune a fi existat la Filipeşti, în nord-estul Munteniei: TIR, L-35, 41; R. Vulpe (1976, 161 nota 45) mai adăuga posibile castre la Ciolan, Năieni, Şarânga, Gherghița; v. şi Petolescu 1982, 67.

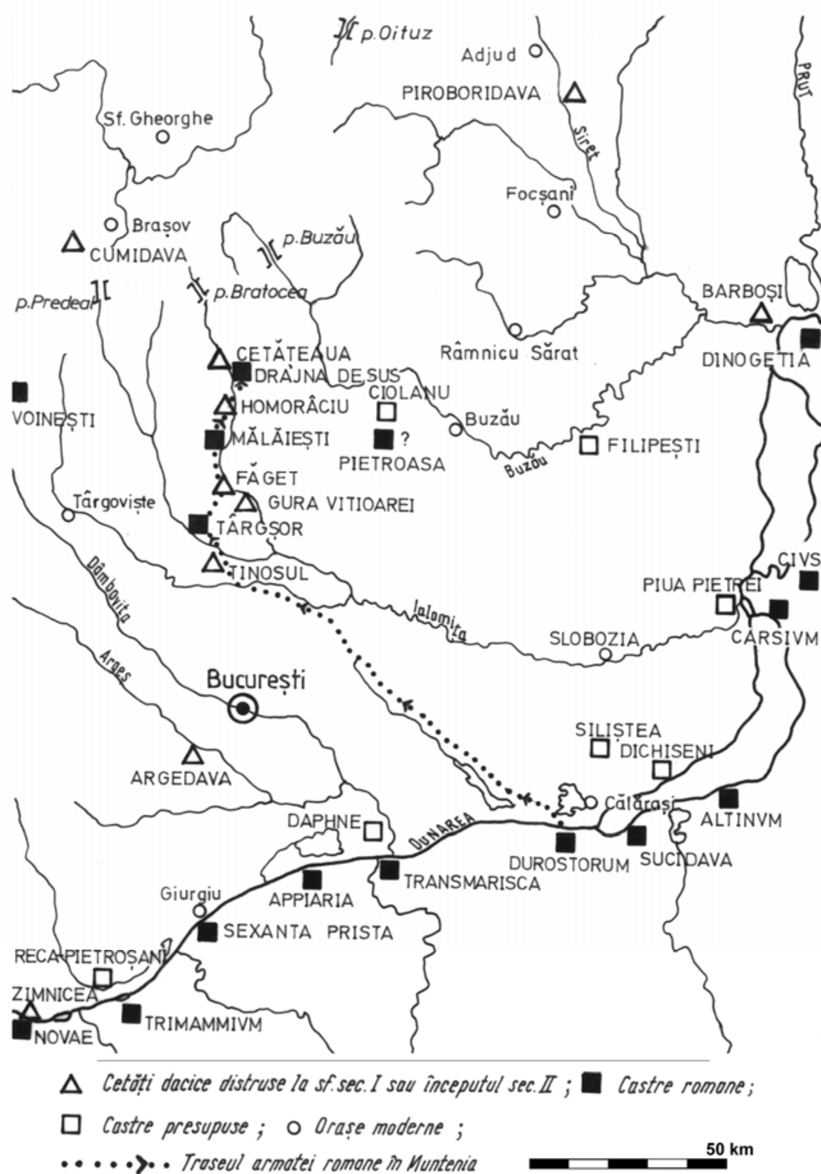

Figura 1. Harta de referință.

Claudia, precum şi o unitate auxiliară, *cohors I Flavia Commagenorum*[3]. În afara trupelor menționate, nu au mai fost descoperite urme ale prezenței vreunei alte unități în zonă.

Repartiția unităților militare amintite mai sus, în nordul Munteniei, pe baza materialului de construcție tegular, este următoarea:

Pietroasele: *legio XI Claudia*;

Târgşor: *legio XI Claudia* şi *cohors I Flavia Commagenorum*;

Mălăieşti: *legio V Macedonica*;

Drajna de Sus: *legio I Italica, legio V Macedonica, legio XI Claudia* şi *cohors I Flavia Commagenorum*;

Voineşti: *legio XI Claudia* şi *cohors I Flavia Commagenorum*.

[3] O discuție generală despre armata romană în Muntenia la: Florescu 1960, 226; Zahariade, Gudea 1997, 28-29; Zahariade, Dvorski 1997, 55-69.

Unitățile provin în exclusivitate din armata Moesiei Inferior şi reprezintă numai o parte din efortul şi contribuția acestei provincii la războaiele dacice[4].

Aşa cum se observă, arealul acoperit de corpul expediționar moesic în nordul Munteniei, de aproximativ 100 km, pe axa est-vest, şi aproximativ 50 km, pe axa nord-sud, contrastează semnificativ cu componența acestuia, unitară, dar relativ redusă (detaşamente din trei legiuni şi o singură unitate auxiliară). Modalitățile de articulare la sud de Dunăre şi afluirea acestui corp expediționar moesic spre zona amintită devine un element cheie în explicarea componenței acestuia.

Legio I Italica (fig. 2) este reprezentată în nordul Munteniei numai prin material tegular ştampilat: la Drajna 108 piese de tipul I, variantele a-e (*LEGIITAL*)[5]; la *Durostorum*-Yavorov[6] 5 piese de tipul I, varianta b; la Târgşor un exemplar dintr-un tip recent descoperit[7]. Varianta *Durostrorum*-Drajna de Sus şi tipul Târgşor lipsesc la *Novae*[8]. Cele 322 de piese cunoscute până acum la Drajna de Sus depăşesc numeric, de departe, întreaga cantitate a celorlalte două detaşamente legionare şi a cohortei de Commageni luate la un loc. La Drajna de Sus, varianta Ib este cea mai numeroasă, cu 108 piese, urmată îndeaproape de varianta IC şi apoi, de departe, de celelalte variante.

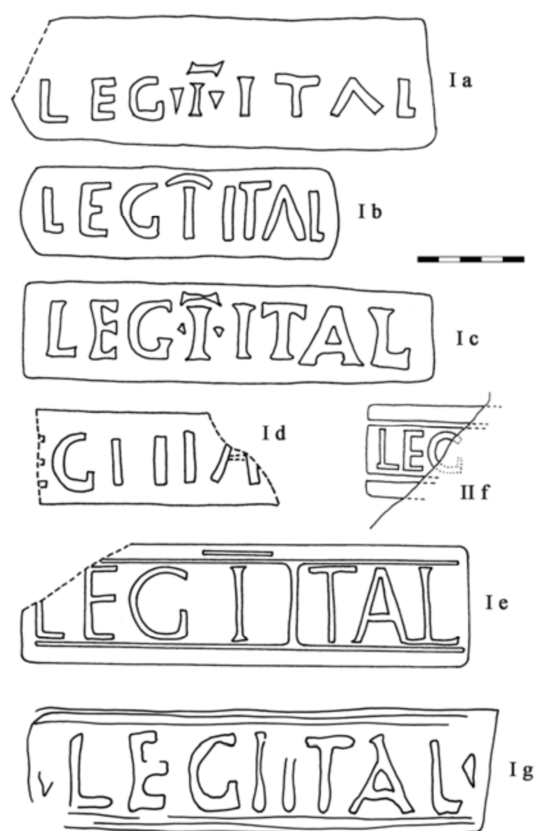

Figura 2.
Ştampile tegulare ale Legiunii I Italic:
a-e: Drajna de Sus; f: Târgşor; g: Yavorovo.

Legio V Macedonica (fig. 3) se situează la Drajna de Sus pe locul 2 în privința cantității de material tegular ştampilat, cu 76 de piese până în prezent. Tipul cunoscut prezintă două variante. Unul este reprezentat şi la *Oescus*, sediul de bază, în perioada premergătoare războaielor dacice, şi nu mai apare după 106, când o altă tipo-variantă se impune la *Troesmis*, noul sediu al legiunii după 106/ 107[9]. Una din aceste variante se întâlneşte şi la *Durostorum* pe câteva piese[10].

---

4 Aprecieri generale despre contribuția armatei Moesiei Inferior la războaiele dacice la Gostar 1979, Tudor 1979, Poulter 1986, Sarnowski 1987, Diaconescu 1997.

5 Zahariade, Dvorski 1997, 19-20.

6 Donevski 2006.

7 Cercetari inedite D. Lichiardopol.

8 Pentru o tipologie a ştampilelor tegulare la *Novae* vezi Sarnowski 1983.

9 Zahariade, Dvorski 1997, 21-22.

10 Donevski 2006.

Legio XI Claudia (fig. 4) prezintă o varietate notabilă de tipuri şi variante în nordul Munteniei.

- Pietroasele[11] şi *Durostorum*[12], cu ştampile de tip A, varianta 2 cu scris retrograd şi inversat, identice. Ştampila nu apare la Drajna de Sus şi nici în vreo altă localitate din Germania sau Pannonia, unde au staţionat efective din această legiune. Suspectăm această variantă a fi fost nou creată odată cu venirea unor detaşamente la *Durostorum* direct din Germania.

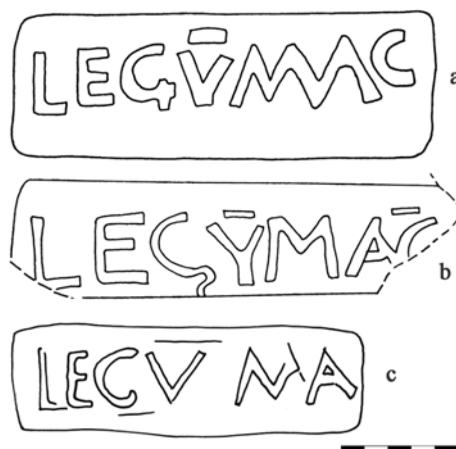

Figura 3. Ştampile tegulare ale LegiuniiV Macedonica: a-b: Drajna; c: Yavorovo.

- Drajana de Sus şi Târgşor[13]. Tip I cu trei variante (a-c). Varianta *a* este specifică numai la Drajna şi Târgşor, în timp ce restul numai la Târgşor. Varianta *a* cuprinde o *tabula ansata* înscrisă în chenar cu brâu torsionat şi o rozetă în mijlocul ansei stângi, ca simbol al soarelui;

- Târgşor, varianta *b*. La designul cunoscut se adaugă două simboluri solare (sau rozeta) înscrise în câte o ansă;

- Târgşor, varianta *c* a tipului *A*. La designul cunoscut se adaugă un simbol solar înscris în ansa stângă, iar în ansa dreapta un spic sau rămurică de brad;

- Târgşor. Tip II cu două variante. În varianta *a*, ansele trapezoidale conţin trei nervuri în relief; *tabula ansata* înscrisă în chenar cu nervuri oblice ferm trasate şi drepte; la varianta *b* nervurile sunt vizibile, dar sunt executate mai neglijent;

- Târgşor. Tip III cu o singură variantă; chenar cu nervuri oblice, L+E şi P+F în ligatură, iar cifra XI este suprapusă de o hastă orizontală;

- Voineşti, o piesă; nu este foarte exact redată în desenul autorului, dar uşor încadrabilă uneia din variantele tipului I[14].

Întreg materialul tegular aparţinând legiunii *XI Claudia* de la Drajna de Sus, Târgşor şi Voineşti, este unic ca tipologie. El nu se mai întâlneşte la sud de Dunăre, ci este specific numai Munteniei şi celor trei castre amintite. Tipurile şi variantele par să fie forme hibride derivate la rândul lor dintr-o combinaţie de ştampile de la *Vindonissa* şi *Brigetio*. La *Vindonissa* (Windisch), pe două piese apare rozeta, coroana radială, simbol solar, plasat în interiorul aripii drepte a tabulei ansata. De asemenea, la *Vindonissa*, în interiorul ansei din stânga apare rămurica de brad[15]. La *Brigetio* (fig. 4e) se întâlneşte un brâu vălurit ce înconjoară literele, precum şi punctul de după litera C[16] din *Claudia,* ca în cazul de la Drajna-Târgşor.

---

[11] Diaconu, Tzony, Constantinescu 1977, 206, fig. 9; IDR II 605.

[12] Donevski 2006.

[13] Zahariade, Dvorski 1997, 22. Toate piesele cu ştampila legiunii XI Claudia provenite de la Târgşor provin din cercetările încă inedite ale lui Dan Lichiardopol.

[14] Bădescu 1981, 317.

[15] CIL XIII 12234.

[16] Szilágyi 1933, XIV 2 a-d.

Cohors I Flavia Commagenorum (fig. 5) apare în trei locații în zona subcarpatică a Munteniei, la Drajna de Sus, unde deține cea mai mare cantitate de material dintre toate castrele (52), la Târgşor şi Voineşti. La Drajna se cunosc trei tipuri diferite, ultimul cu două variante. La Târgşor a fost descoperită o altă variantă, necunoscută la Drajna. La Voineşti se întâlneşte tipul III, varianta *a*, de la Drajna[17].

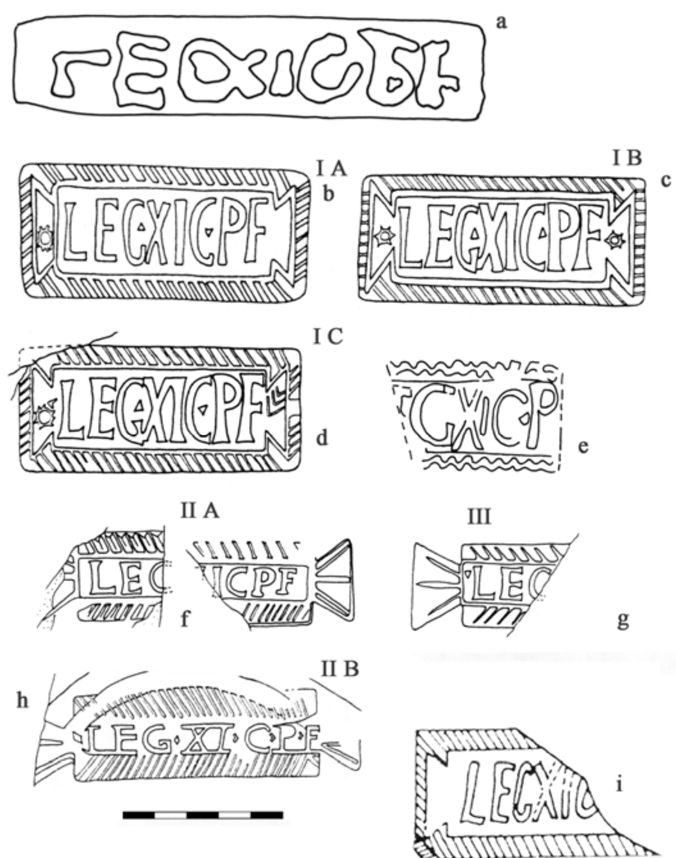

Figura 4. Ştampile tegulare al Legiunii XI Claudia: a: Yavorovo, Pietroasele; b: Drajna, Târgşor; c-d, f-h: Târgşor; e: Brigetio; i: Voineşti.

Pentru războiul împotriva regatului dac, care urma să fie atacat şi dinspre sud, din armata Moesiei Inferior au fost pregătite câteva corpuri de armată cărora le reveneau sectoare bine definite de înaintare, pe direcția generală sud-nord, şi care urmau să devină decisive în viitoarea configurație a operațiilor. Ne vom ocupa în cele ce urmează numai de corpul de armată căruia i-a fost încredințată înaintarea dinspre Moesia Inferior spre regatul dac, prin pasurile Buzău, Bratocea şi Tabla Buții.

Compararea descoperirilor efectuate la *Durostorum* arată că tipuri sau tipo-variante de ştampile ale legiunilor *I Italica*, *V Macedonica* şi *XI Claudia* se întâlnesc şi în castrele din nordul Munteniei. Nu cunoaştem la *Durostorum*, până în prezent, materialul tegular al cohortei *I Flavia Commagenorum*. Coroborarea caracteristicilor pieselor de la *Vindonissa*, *Brigetio*, Drajna de Sus şi Târgşor, arată că odată cu venirea unor efective de la *Vindonissa* şi *Brigetio*, foarte probabil direct la *Durostorum*[18], s-au produs noi tipare, în diverse variante hibride, care însă moşteneau simbolul solar (rozeta) şi rămurica de brad din Germania Superior, cât şi brâul în jurul literelor, întâlnit la *Brigetio*, numai că acesta din urmă a căpătat un aspect torsionat în noile locații din Muntenia. În acest caz, va trebui să ne gândim la posibilitatea nefolosirii tiparelor nou create la *Durostorum* sau, mai probabil, la producera lor pe loc, la Drajna şi Târgşor.

La *Durostorum*, în primăvara lui 101, în cazul în care efective nu se aflau în staționare aici dintr-o perioadă anterioară, au fost aduse detaşamente din legiunile *I Italica*, aşa cum arată tipul I, variantele a-e, din legiunea *V Macedonica* (două variante), ambele rupte în mai multe

[17] Zahariade, Dvorski 1997, 23. Cercetări inedite Dan Lichiardopol la Târgşor; pentru Voineşti v. nota 1.

[18] Strobel 1984, 93-95; Zahariade 1999, 599-607.

detaşamente în scopul articulării dispozitivului de război[19]. Legiunea *XI Claudia*, ale cărei subunităţi se mai întâlnesc la *Oescus* şi *Novae*[20] în primii ani ai secolului II, baze ale armatei romane în primul război dacic, este reprezentată la *Durostorum* prin efective care emit doar tipul A, varianta 2. Această situaţie ar sugera că ele au putut veni ceva mai devreme din Germania Superior, şi ar fi putut lua parte la unele lucrări de construcţie, la terme sau clădiri, ca cele de la Yavorovo sau str. Bogdan Voyvoda, unde au fost descoperite. Altele, cum ar fi unele efective remanente de la *Vindonissa* sau de la *Brigetio*, au putut veni la *Durostorum* chiar în preajma declanşării ostilităţilor, în calitate de vexilaţii de război, fără a fi angajate în lucrări de reconstrucţii şi deci fără a emite la *Durostorum* material tegular ştampilat.

Cohors I Flavia Commagenorum este menţionată în Moesia Inferior prin diplomele militare din 92, 97, 105[21]. Regimentul pare să fi fost divizat în mai multe detaşamente, în preajma războiului cu dacii. Trebuie menţionat, fie şi în trecere, faptul că regimentul pare foarte probabil să fi fost spart în cinci detaşamente, dintre care patru, reprezentate de tipurile I-II, III (variantele a-b) de la Drajna şi IV de la Târgşor. Ele trebuie să fi fost concentrate de asemenea la *Durostorum*, dar nu ca subunităţi de construcţie, ci de război, şi astfel s-ar explica de ce nu au lasat urme epigrafice aici[22].

Durostorum a fost ales ca bază de acţiune spre nord a armatei romane pe mai multe criterii[23]. Primul este faptul că în secolul I d.Ch. *Durostorum* a fost cea mai importantă bază militară de la est de *Novae*, posibil sediu de legiune, după unele păreri, dar în orice caz de trupa auxiliară[24]; al doilea – pentru că poziţia strategică pe Dunăre îi conferea avantajul de a controla navigaţia într-un punct cheie, cât şi posibilitatea unei mişcări lejere de forţe şi mijloace în aval şi amonte pe fluviu; apoi – pentru că *Durostorum* era cel mai potrivit punct de a exercita un control discreţionar între bazinele Dâmboviţa-Argeş şi Ialomiţa, era cel mai apropiat punct major de principala şi cea mai rapidă cale de acces spre cursul superior al Ialomiţei, iar de aici spre văile Prahovei, Teleajenului şi pasurile montane.

Din analiza materialului epigrafic prezentat mai sus, a rezultatelor cercetărilor arheologice efectuate la castrele romane din zona subcarpatică a Munteniei (Drajna de Sus, Târgşor, Mălăieşti, Pietroasele şi Voineşti), dar şi a cetăţilor dacice din aceeaşi zonă, putem contura un tablou mai nuanţat al evenimentelor şi mişcărilor de trupe, al componenţei garnizoanelor romane din cele cinci castre în discuţie la acest moment, cât şi a structurii lor în anii 101-104.

---

[19] Despre istoria legiunilor *I Italica* şi *V Macedonica* în primul război dacic vezi Sarnowski 1987, passim; Gostar 1979, 117; Tudor 1979, 104; Strobel 1984, 93-95.

[20] Zahariade, Dvorski 1997, 57-59; Zahariade 1999, 600-601.

[21] Pentru acest regiment auxiliar vezi Petolescu 2002, 95-97.

[22] Există un alt tip, al V-lea, al ştampilelor acestei trupe cu marca *COHIFCOW*, care este documentat la *Acidava* (Enoşeşti), pe valea Oltului (Vlădescu, Poenaru Bordea 1978, 137-142 fig. 4). Credem că varianta este ceva mai târzie, dupa 118, când unitatea se stabileşte pe Olt; vezi şi Petolescu 2002, 95.

[23] Poulter 1986, 520 fig. 1 presupune că una din principalele coloane ale armatei Moesiei Inferior s-a deplasat pe valea Ialomiţei, situaţie posibilă, dar care rămâne deocamdata fără o acoperire arheologică şi epigrafico-istorică. De asemenea, ipoteza noastră că forţa armată din nordul Munteniei ar proveni din corpul expediţionar de la *Buridava* (Zahariade, Dvorski 1997, 59-60, nota 8) nu mai poate fi susţinută.

[24] Recent Farnum 2006, 18-19, 30. Staţionarea legiunii *IV Scythica* este apreciată între cca 9-55 d.Chr., iar *V Alauda* între 69-86 (Farnum 2006, 19, 30). Staţionarea cohortei *II Flavia Brittonum equitata* este sustinută de existenţa unei inscripţii a unui centurion în activitate, Antonius Valerius (CIL III 7478); recent Matei-Popescu 2004, 196-197.

După 4 aprilie 101, corpul expediționar *Durostorum* a primit ordinul de a înainta pe direcția generală SE-NV, pe cursul Mostiştei şi apoi pe cursul superior al Ialomiței, cu misiunea de a atinge cursurile inferioare ale râurilor Prahova şi Teleajen, de a pătrunde cu forțele reunite pe valea Telejenului şi de a anihila punctele de rezistență inamice din această zonă, de unde să dezvolte mai apoi ofensiva spre pasurile Bratocea, Tabla Buții şi Buzău. Prima fază a misiunii era accederea în sud-estul regatului dac. Distrugerea grupului de cetăți dacice de la Tinosul, Gura Vitioarei, Făget şi Homorâciu, care, aşa cum o dovedesc rezultatele cercetărilor întreprinse aici, îşi încetează existența cu ocazia primului război dacic[25], au fost un obiectiv major realizat de corpul expediționar *Durostorum*. Cel mai nordic punct atins în timpul acestei campanii a fost Drajna de Sus, unde armata romană va fi întâmpinat o ultimă rezistență dacică, la punctul „Cetățeaua" (vezi fig. 1).

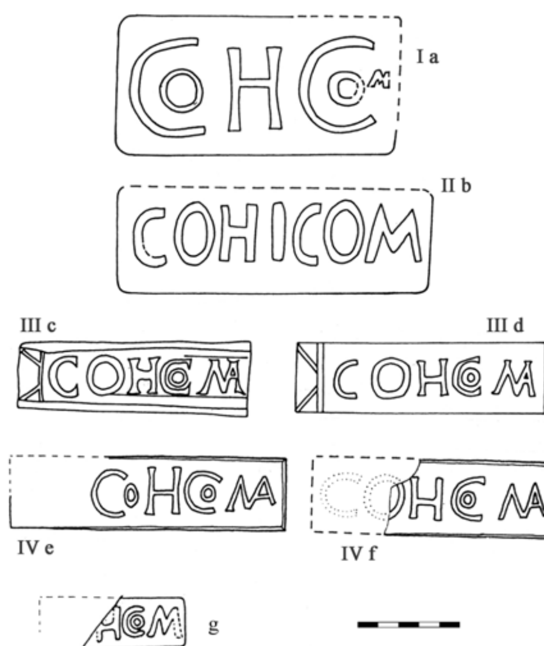

Figura 5.
Ştampile tegulare ale cohortei I Flavia Commagenorum: a-d: Drajna de Sus; e-f: Târgşor; g: Voineşti.

Ar fi urmat faza a doua a misiunii, şi anume înaintarea spre trecătorile sud-est carpatice, dar datorită evoluției situației politice de pe front, marcată de pacea din primavara anului 102, corpul expediționar pare sa fi primit ordin de staționare şi consolidare a pozițiilor la Drajna de Sus. Aşa cum indică atât cercetarile lui Gheorghe Ştefan, cât şi cele ale colectivului din 1992-1996, condus de Cr. Vlădescu şi după 1996 de Mihail Zahariade, aici a fost construit un castru din pământ (Drajna de Sus I), de tipul *turf and timber* (după terminologia britanică) din *caespites* (*murus caespiticius*), cu *agger* dublu şi, desigur, palisadă. Nu cunoastem exact dimensiunile castrului din aceasta fază. De asemenea, nu cunoaştem încă din ce material au fost construite clădirile din interior (lemn, cărămidă, piatră sau o combinație din ultimele două). Castrul pare să fi fost transformat, imediat după primirea ordinului de staționare, dintr-o tabără de marş (*castra aestiva*), având corturile soldăţeşti şi ale comandanților drept singurele „construcții" în interior, într-o fortificație stabilă, care urma să devină – şi nimeni nu putea prevedea la acea dată – o *castra hiberna* (*hibernaculum*), cu clădiri de lemn sau piatră, desigur nu de mari dimensiuni, cum nici efectivele nu par să fi fost foarte numeroase.

Pe baza analizei materialului tegular ştampilat disponibil se poate nuanța structura şi componența garnizoanei romane din nordul Munteniei, între primavara lui 101 şi primavara lui 105[26].

---

[25] Despre aceste cetăți dacice vezi R. Vulpe 1976, 158.

[26] Următoarele cifre oferite referitoare la numărul efectivelor, deşi aproximative, sunt bazate pe numărul real şi cunoscut al mărimii subunităților din legiuni şi trupe auxiliare. În acest fel, cifrele avansate de noi reflectă îndeaproape mărimea efectivelor.

Drajna de Sus I. Apariția invariabilă a cinci variante de ştampilă (a-e) a tipului I, aparținând legiunii *I Italica*, sugerează tot atâtea ateliere de producție de material de construcție ale detaşamentului, ceea ce revine a spune că fiecare variantă a putut aparține câte unei centurii legionare. În acest caz, cele cinci tipo-variante ar aparține unei întregi cohorte de legiune, însumând în jur de 480 oameni, plus ofițerii şi personalul auxiliar, având în vedere că de obicei o centurie cuprindea nu 100 de oameni, cum îi arată numele, ci 80, rezultați din 10 *contubernia* a câte 8 oameni. Total: 400**.** Nu am fi înclinați să atribuim tipul II de ştampilă, documentat în cadrul numerosului material al legiunii, fazei Drajna de Sus I, având ca argument numărul foarte mic de piese, în comparatie cu cele cinci variante ale tipului I.

Reanalizarea materialului tegular al legiunii *V Macedonica* de la Drajna de Sus arată că de fapt avem de aface cu două variante ale aceluiaşi tip, ceea ce ar indica prezența inițială a 160 de soldați în garnizoană, apoi numai 80, prin plecarea detaşamentului la Mălăieşti. Total: 80**.**

Legiunea XI Claudia este reprezentată la Drajna de Sus numai de varianta A a tipului I, ceea ce indică prezența unei singure centurii (80 de oameni) în castru. Total 80.

Cele trei tipuri, din care tipul III cu două variante, ale cohortei *I Flavia Commagenorum* sugerează un total de 320 oameni. Total general la Drajna de Sus, pentru perioada primăvara lui 101- primăvara lui 105: 880 de oameni.

Mălăieşti. Recentele cercetări de la Mălăieşti nu au dus la descoperirea unor noi documente epigrafice, în afara celui menționat de C. Zagoriț şi Grigore Florescu-Expectatus Bujor, şi anume o cărămidă ştampilată aparținând legiunii V Macedonica. Nu avem nici un motiv să ne îndoim de exactitatea informației. În acest caz, una din centuriile legiunii *V Macedonica*, din cadrul corpului expeditionar, pare să fi venit de la Drajna şi a putut iniția construcția castrului de *caespites* de la Mălăieşti. Aici însă s-a descoperit o cantitate semnificativă de ceramică dacică, ceea ce ar conduce la idea unei masive implicări a populației locale, eventual sub atenta supraveghere a uneia dintre centurii (80 de oameni). Oricum, Mălăieşti ar putea face parte din politica de consolidare a teritoriului controlat de corpul expediționar *Durostorum* şi am putea sugera ridicarea lui în anii de pace, 102-104.

La Pietroasele varianta de ştampilă aparținând legiunii *XI Claudia*, documentată şi la *Durostorum*, nu apare la Drajna. Aceasta ar sugera, în opinia noastră, că detaşamentul de legiune a făcut parte din corpul expediționar *Durostorum*, a luat parte la evenimente, dar pare să nu fi participat la construcția fazei de pământ a castrului (Drajna de Sus I). În acțiunea generală de consolidare a zonei înconjurătoare, detaşamentul a putut fi trimis în zona Pietroasele, la Gruiul Dării, unde distrugerea incintei sacre şi a aşezării de aici, ambele recent cercetate şi publicate, este datată pe baza materialului arheologic la începutul secolului II d.Ch.[27]. Din forța trimisă în zona Pietroasele au putut face parte şi detaşamente din celelate două legiuni moesice, şi chiar din regimentul auxiliar, numai că dovezi epigrafice clare ale ridicării eventualului *castellum* de aici, a cărei descoperire se lasă încă aşteptată, provine numai de la legiunea *XI Claudia*, reprezentată de ştampile varianta 2 a tipului *a*, eventual tot cu implicarea masivă a populației locale.

La Târgşor se cunoaşte existența unui castru de pământ, dar nu s-au stabilit încă dimensiunile sale exacte şi forma. Abundența şi varietatea materialului de construcție ştampilat sunt însă remarcabile. Piesele cu marca legiunii *XI Claudia* au fost descoperite în totalitate în

[27] Dupoi, Sârbu 2001, 70.

terme, care au putut fi construite în intervalul 102-105. Aici sunt reprezentate trei tipuri însumând şase variante: tipul I (trei variante), tipul doi (două variante) şi tipul trei (o singura variantă). Toate acestea ar sugera existenţa a 480 de oameni ai legiunii *XI Claudia*, pentru perioada 101-105.

Dacă urmăm principiul atribuirii unei tipo-variante unei singure centurii, mai bine spus un atelier de fabricare a materialului de construcţie de fiecare centurie, vom obţine o cifră totală a corpului expediţionar *Durostorum*, între 101-105 (fără ofiţeri, cifre orientative):

Drajna de Sus:	880
Târgşor:	480
Mălăieşti:	80
Pietroasele:	80
Total:	1520

Declanşarea celui de al doilea război cu regatul dacic, în primăvara lui 105, pare să fi adus câteva modificări în componenţa corpului expediţionar staţionat în nordul Munteniei. Efortul militar roman va fi atins în aceşti ani maximum de intensitate, iar invazia în regatul lui Decebal sau în teritoriile pe care acesta le mai deţinea a necesitat trupe suplimentare.

Referindu-ne numai la problema care ne interesează, vom observa că noi trupe sunt trimise acum în Moesia Inferior[28]; efectivele legiunii XI Claudia, anterior rămase în Pannonia, au fost trimise în totalitate la *Novae* şi *Durostorum*, unde se produc noi tipare.

Efectivele din nordul Munteniei par să fi fost suplimentate, aşa cum ar indica materialul de construcţie ştampilat descoperit în castrele din zonă. La Drajna de Sus a fost detaşată o centurie a unei alte cohorte din legiunea *I Italica*. Ea este reprezentată de tipul II (cu o singură variantă) din care s-au descoperit un număr de 18 exemplare.

La Târgşor apare o variantă a tipului de ştampile aparţinând cohortei *I Flavia Commagenorum*, nemaiîntâlnită la Drajna în perioada anterioară. De asemenea, a fost descoperită o marcă de tip III (varianta *a*) a aceleiaşi trupe auxiliare. Tot aici, garnizoana pare să fi fost suplimentată şi cu o nouă centurie din legiunea *I Italica*, aşa cu ar indica o nouă variantă de ştampilă.

Activitatea acestor subunităţi este relativ uşor de întrevăzut. Ele au primit probabil ordin de a înainta prin trecătorile montane deschise anterior şi au participat la cel de al doilea război, cu misiunea anihilării centrelor de rezistenţă dacice din sud-estul Transilvaniei şi pacificării comunităţilor dacice. Nu ne facem însă iluzii despre largi desfăşurări de forţe şi masive angăjari în mari bătalii ale acestui corp expeditionar.

Suplimentările de trupe după 105 par să fi vizat, aşadar, în special castrele de la Drajna de Sus şi Târgşor. La Drajna, garnizoana creşte teoretic cu încă 80 de oameni, reprezentând o centurie din legiunea *I Italica*, ajungând la 960 (trupă). La Târgşor garnizoana este suplimenatată cu 160 de oameni, conferind garnizoanei de aici mărimea de 640 de oameni. Între Drajna şi Târgşor s-au putut însă produce mişcări de trupe. Apariţia la Târgşor a tipului III, varianta *a* a cohortei de *commageni*, ar însemna că de la Drajna a fost detaşată o centurie pentru construcţii. În acest caz, Drajna pierde temporar 80 de oameni, reducându-şi garnizoana la 880, iar Târgşor câştigă, tot temporar, 80 de oameni de la Drajna, efectivele ridicându-se la 720. În

[28] Strobel 1984, Sarnowski 1987, 118-119.

aprecierea finală a numărului de efective nu vom ține însă cont de aceste mişcări temporare de trupe.

După 106, la castrele din zona subcarpatică a Munteniei s-au petrecut importante modificări, care răspundeau noilor comandamente ale politicii lui Traian pe teatrul de război în general. Victoria totală obținută asupra regatului lui Decebal şi noua configurație strategică concepută de împărat, oricare vor fi fost rațiunile ei, a prevazut şi integrarea teritoriului Munteniei şi sudului Moldovei în cadrul provinciei Moesia Inferior, teritoriu altminteri deja controlat de armata acestei provincii[29]. În această nouă schemă, castrele Drajna de Sus, Târgşor, Mălăieşti, Pietroasele şi Voineşti, ca să cităm pe cele cunoscute, vor fi fost transformate în baze permanente ale armatei romane în această zonă. De aceea au fos inițiate masive lucrări de construcții, reconstrucții sau reamenajări. În cadrul acestora, castrul de la Drajna de Sus a fost transformat într-o bază permanentă (*castra hiberna*) şi a fost reconstruit în întregime în piatră. Aşa cum arătam mai sus, nu ştim încă în ce proporție dimensiunile castrului de pământ au fost modificate, în scopul lărgirii spațiului de cazare a noilor detaşamente sosite în vederea operațiilor din timpul celui de-al doilea război. În orice caz, castrul a fost reconstruit în piatră, cu incinta dublă, tehnică cunoscută şi în alte regiuni din Dacia. În noile sale dimensiuni (Drajna de Sus II) castrul avea o suprafață de 185 x 190 m (3.5 ha), ceea ce putea uşor găzdui cei 960 de oameni din trupă, cifră la care se adaugă ofițerii şi personalul auxiliar.

După 106 pare să fi fost construit şi *castellum*-ul de la Voineşti. Aici, aşa cum arătam, s-au descoperit cărămizi din tipul I Drajna-Târgşor, alături de tipul III varianta *b* a cohortei I *Flavia Commagenorum*, ceea ce ar însemna implicarea ambelor subunități în construcție. Este dificil de a şti dacă detaşamentele de construcție la Voineşti au fost detaşate de la Drajna, sau de la Târgşor, unde s-au descoperit aceleaşi variante de ştampilă. Construcția acestui *castellum* a implicat însă atribuirea aproape obligatorie a unei garnizoane, oricât de mici, ceea ce făcea ca unul din marile castre să piardă efectivele transferate în noua locație.

După 106, tabloul repartiției efectivelor din corpul de armată existent în castrele din nordul Munteniei ar putea fi sugerat după cum urmează:

- Drajna de Sus: 480 de oameni din *legio I Italica* (tipul I, variantele a-e; tipul II); 80 de oameni din *legio V Macedonica* (varianta 1); 80 de oameni din *legio XI Claudia* (Tip I, varianta A); 320 de oameni din *cohors I Flavia Commagenorum* (tipurile I, II III varianta A). În total: 960 de oameni.

- Târgşor: 480 de oameni din *legio XI Claudia* (tip I variantele A-C; tip II variantele A-B; tip III (o variantă); 80 de oameni din *legio I Italica* (variantă unică); 80 de oameni din *cohors I Flavia Commagenorum* (tip IV, tip III, varianta A). Total 640.

- Mălăieşti: 80 de oameni din *legio V Macedonica* (una din cele două variante ale tipului documentat la Drajna de Sus). Total: 80.

- Pietroasele: 80 de oameni din *legio XI Claudia* (tip A varianta 2). Total: 80.

- Voineşti: 80 de oameni *cohors I Flavia Commagenorum* (tipul III varianta b). Total: 80.

Total general în castrele din nordul Munteniei, între anii 106-117: cca 1840 de oameni.

[29] Macrea 1969, 39-42; Vulpe 1976, 160-163; Petolescu 1982, 66-69.

Cifrele de mai sus sunt, evident, estimări. Efectivele calculate în nordul Munteniei, pe baza raportului între tipologia şi repartiţia materialului tegular ştampilat, reprezintă o primă încercare de a evalua cantitativ şi topografic această importantă categorie de material de construcţie. Aceste rezultate vor avea în viitor nevoie de nuanţări şi precizări, îndeosebi în cazul castrelor mai puţin cercetate din zonă.

The Composition and Structure of the Roman Army in

Northern Wallachia in A. D. 101-117

- abstract -

The investigations carried out in the hilly region of Wallachia at the Roman forts identified so far, yielded a considerable quantity of epigraphic material consisting exclusively of stamped tiles and bricks. At Drajna de Sus, Târgşor, Mălăieşti, Voineşti and Pietroasele the discovered epigraphic material belongs to three Lower Moesian legions and an auxiliary regiment: *legio I Italica*, *legio V Macedonica*, *legio XI Claudia* and *cohors I Flavia Commagenorum*.

The mapping of the different stamped tiles and bricks pertaining to the units involved in the analysis indicates a significant concentration of forces at Durostorum, which served as one of the main Lower Moesian basis for the offensive against the Dacian kingdom.

Legio I Italica seems to have released the greatest part of the war effectives, followed by *legio V Macedonica* and *legio XI Claudia*, although the latter was at that time in a process of being garrisoned at *Durostorum*. It is a proof that this legion split in different detachments after its departure from *Vindonissa*, in Upper Germany, and was not re-united to its full strength at *Durostorum* until 106.

Each variant of the stamps of the above mentioned units under scrutiny seem to have belonged to a *centuria*. The analysis of a significant number of pieces opens a new perspective in attributing variants of different types to specific legionary or auxiliary small units, an example that could be applied to many other cases.

The stamped material allows even the disentanglement of the complicated issue of the size of the expeditionary force in Wallachia, along the Teleajen valley, during the first and the second Dacian wars, and also raises the problem of how many effectives were added between the two wars.

With roughly 80 men for a *centuria* and its comparison with the number of the variants of the stamps, the result goes towards app. 1520 men (without NCOs) assignable to the size of the expeditionary force between 101 and 105 that stationed in the forts in discussion. Following the same pattern of calculation, one can consider that after the end of the Dacian wars, the size of the garrison in northern Wallachia raised to 1840 men.

Bibliografie

Bădescu 1981 – M. Bădescu, Ştampilele tegulare de la Voineşti-Muscel (com. Lereşti, jud. Arges), *SCIVA* 32, 2, 291-296.

Diaconu 1965 – Gh. Diaconu, *Târgşor, necropola din secolele III-IV e.n.*, Bucureşti.

Diaconu 1976 – Gh. Diaconu, Castrul de la Pietroasa, *A. Odobescu, Tezaurul de la Pietroasa, Opere vol. IV*, Bucureşti, 1055-1072.

Diaconu 1980 – Gh. Diaconu, Noi descoperiri privind prezenţa romană la nordul Dunării în secolul al IV-lea, *RI* 33, 6, 1063-1069.

Diaconu, Tzony, Constantinescu 1977 – Gh. Diaconu, Magda Tzony, M. Constantinescu, L'ensemble archéologique de Pietroasele, *Dacia* NS 21, 199-220.

Diaconescu 1997 – Al. Diaconescu, Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy, *Acta MN* 34, 13-52.

Donewski 2006 – P. Donevski, poster, 20th International Congress of Roman Frontier Studies, Leon, septembrie 2006.

Dupoi, Sârbu 2001 – V. Dupoi, V.Sârbu, *Gruiul Dării. Incinta dacică fortificată*, I, Buzău.

Farnum 2006 – J.H. Farnum, *The Positioning of the Roman Imperial Legions*, BAR IS 1458, Oxford.

Florescu 1960 – Gr. Florescu, Problema castrelor romane de la Mălăieşti, Drajna de Sus şi Pietroasa, *Omagiu C. Daicoviciu*, Bucureşti, 225-232 (= *Studii şi materiale privitoare la trecutul istoric al judetului Prahova*, I, 1968, 31-39).

Florescu, Bujor 1955 – Gr. Florescu, Exp. Bujor, Săpăturile arheologice de la Mălăieşti, *SCIV* 6, 1-2, 271-279.

Gostar 1979 – N. Gostar, L'Armée romaine dans les guerres daces de Trajan (101-102, 105-106), *Dacia* NS, 23, 115-122.

Gudea 1997 – N. Gudea, Der dakische limes. Materialien zu seiner Geschichte, *JRGZM* 44 (Sonderdruck).

Macrea 1969 – M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Cluj.

Matei-Popescu 2004 – Fl. Matei-Popescu, Trupele auxiliare romane din Moesia inferior, în *SCIVA 52-53*, 196-197.

Omagiu C. Daicoviciu – Omagiu lui C. Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, Bucureşti, 1960.

Petolescu 1982 – C.C. Petolescu, Contribuţii la istoria Munteniei în secolul al II-lea e.n., *RI* 35, 1, 65-77.

Petolescu 2002 – C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti.

Popescu et al. 1960 – D. Popescu, N. Constantinescu, Gh. Diaconu, V. Teodorescu, Şantierul arheologic Tîrgşor, *MCA* 7, 631-644.

Protase 1977 – D. Protase, Castre romane cu dublu zid de incintă descoperite în Dacia, *Sargetia* 13, 191-202 (191-193).

Poulter 1986 – A. Poulter, The Lower Moesian Limes and the Dacian Wars of Trajan, *Limes 13 Aalen*, 519-528, (521-526) .

Sarnowski 1983 – T. Sarnowski, Die Ziegelstempel aus Novae, *Archaeologia* 34, 17-61.

Sarnowski 1987 – T. Sarnowski, Zur Truppengeschichte der Dakerkriege Traians, *Germania* 65, 1, 107-122.

Strobel 1984 – K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn (Antiquitas Reihe I Abhandlungen zur alten Geschichte 33).

Szilágyi 1933 – J. Szilágyi, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*, Budapest.

Ştefan 1948 – Gh. Ştefan, Le camp romain de Drajna de Sus, Dep. Prahova, *Dacia* 11-12, 115-144.

Tudor 1978 – D. Tudor, *Oltenia romana*, Bucureşti.

Tudor 1979 – D. Tudor, Ouverture officielle de la dernière guerre entre Trajan et Decebal, *Dacia* NS 23, 93-114.

Tzony 1980 – Magda Tzony, Termele de la Pietroasele, *MCA* 14, 348-351.

Tzony, Diaconu 1979 – Magda Tzony, Gh. Diaconu, Şantierul arheologic Târgşor, *MCA* 13, 264;

Vlădescu, Poenaru Bordea 1978 – Cr. M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, Cercetari arheologice in castrul roman de la Acidava, satul Enoşeşti, comuna Piatra Olt, judetul Olt, *SMMIM* 11, 1978 p.137-142 fig. 4).

Vlădescu, Zahariade, Dvorski, Teodorescu 1994 – Cr.M. Vlădescu, M. Zahariade, T. Dvorski, V. Teodorescu, Drajna de Sus, jud. Prahova, *CCA* 1993 (1994), 22, nr. 43.

Vulpe 1976 – R. Vulpe, La Valachie et la Basse Moldavie sous les Romains, *Studia Thracologica*, 1976, 150-179 (= *Dacia* NS, 5, 1961, 365-395).

Zahariade 1999 – M. Zahariade, How and When The Legion XI Claudia Arrived in Lower Moesia, *Limes 17 Zalău*, 599-607.

Zahariade, Dvorski, Avram, Teodorescu 1995 – M. Zahariade, T. Dvorski, R. Avram, V. Teodorescu, Drajna de Sus, jud. Prahova, *CCA* 1994 (1995), 29, nr 42.

Zahariade, Dvorski 1997 – M. Zahariade, T. Dvorski, *The Lower Moesian Army in Northern Wallachia (A.D. 101-118)*, Bucharest.

Zahariade, Dvorski, Peneş 1997 – M. Zahariade, T. Dvorski, T. Penes, Drajna de Sus, jud. Prahova, *CCA* 1996 (1997).

Zahariade, Dvorski, Peneş, Avram 1996 – M. Zahariade, T. Dvorski, T. Peneş, R. Avram, Drajna de Sus, jud. Prahova, *CCA* 1995 (1996), 38-39, nr. 46.

Zahariade, Gudea 1997 – M. Zahariade, N. Gudea, *The Fortifications of Lower Moesia (AD 86-275)*, Amsterdam.

Zagoriț 1940 – C. Zagoriț, *Castrul roman de la Mălăieşti*, Ploieşti.

Viae militares în timpul lui Traian

Florin Fodorean

Drumul, definit ca o construcţie destinată mişcării vehiculelor, bunurilor şi persoanelor, a jucat întotdeauna un rol important în istoria umanităţii. Oameni şi comunităţi au utilizat drumurile pentru a călători, a face comerţ şi a comunica între ei. Statele şi imperiile antichităţii au avut nevoie de drumuri pentru deplasarea armatelor şi aprovizionarea lor, pentru călătorii ale oficialilor, pentru controlul teritoriilor şi al economiei. Construcţia şi utilizarea drumurilor a fost influenţată de mai mulţi factori, care pot fi împărţiţi în două mari grupe. Pe de o parte, este vorba de condiţiile naturale, în special de caracteristicile geomorfologice şi climatice ale fiecărei regiuni geografice, incluzând aici relieful, tipurile de soluri şi roci, reţeaua hidrografică, clima şi vegetaţia. De aceşti factori a trebuit să se ţină cont în momentul dezvoltării unei reţele rutiere. Pe de altă parte, remarcăm factorii umani, în mod special cei de natură geo-culturală, incluzând aici puterea militară, forma unui teritoriu, structurile economice şi sociale, distribuţia demografică şi, înainte de toate, poziţia şi mărimea centrelor urbane.

Romanii au considerat reţeaua rutieră şi sistemul de comunicaţii elemente de bază în ce priveşte administrarea provinciilor. Plinius observa că „pentru romani drumurile erau *moles necessariae*, fapt pus în contradictoriu cu *otiosa et stulta ostentatio pyramidarum*. Vitruvius subliniază că în construcţia drumurilor romane se găsesc trei principii fundamentale: *firmitas*, *utilitas*, *venustas*[1]. De aceea, constant, romanii au investit enorm în elaborarea, construcţia şi menţinerea în bună stare a drumurilor. Construirea unui drum necesita mulţi bani, forţă de muncă impresionantă, personal specializat (ingineri), contribuţii din partea comunităţilor locale. Doar în acest fel romanii au reuşit să dezvolte o reţea rutieră care s-a întins în tot Imperiul, pe o lungime de mai bine de 53.000 de mile.

Odată cu crearea şi definitivarea reţelei de comunicaţii s-a conturat şi o altă dimensiune a acestui aspect. Construcţia drumurilor a fost încă de la început percepută ca un act politic, actorii principali fiind, într-o primă fază Augustus, urmat de Traian. Cei doi au fost permanent asociaţi cu politica ce a urmărit crearea unei unităţi geografice între teritoriile incluse în Imperiu. Din punct de vedere politic, cheltuindu-şi propriile resurse financiare pentru construcţia de drumuri, împăraţii îşi legitimau poziţia lor nu numai prin raportare la trecut, ci şi la viitor. S-a creat astfel imaginea unui *Princeps* care patrona arterele rutiere, călătoriile şi comunităţile pe unde treceau drumurile[2].

---

[1] Plinius, *Naturalis Historia*, 75; Vitruvius, *Despre arhitectură*, Bucureşti, 1964, 46.

[2] Laurence 1999, 39.

1. Semnificaţia termenului *via militaris*

Pornind de la premisele expuse anterior, şi anume implicarea directă a împăraţilor Romei în construcţia de drumuri, a apărut în istoriografie o dezbatere interesantă pe marginea termenului *via militaris*[3]. Când apare acest termen ? *Via militaris* înseamnă un drum construit de militari? Este utilizat exclusiv de ei? Dacă există drumuri militare – cum definim drumurile civile?

În numeroase surse antice apare utilizată frecvent această expresie (Cicero, Titus Livius, Sallustius, Columella, Hyginus, Suetonius, Ulpianus, Codul Theodosian etc.). Mai puţine sunt, însă, inscripţiile sau stâlpii miliari unde apare menţionat acest termen. Până în 1981 se cunoşteau doar trei monumente care îl celebrau pe Nero pentru construirea de *tabernas et praetoria* de-a lungul unor drumuri din Tracia, în 61 d.Chr.[4]. Primul stâlp miliar unde apare expresia *via militaris* a fost descoperit la vest de Cordoba, în anul 1979, de-a lungul drumului *Via Augusta*, pe partea dreaptă a râului Guadalquivir, şi datează din timpul lui Domiţian, fiind publicat în anul 1981[5].

Drumurile militare au fost definite în două moduri. A. Grenier considera că ele sunt fie drumuri construite şi întreţinute de armată, fie drumuri construite pentru nevoile particulare ale armatei. Tot el era de părere că aceste drumuri nu erau folosite în sistemul *cursus publicus*. H. G. Pflaum considera că *via militaris* era un drum dotat cu staţii, puncte unde călătorii se puteau odihni, păziţi de fortificaţii care le garantau securitatea[6]. J. Šašel credea că *viae militares* sunt drumuri construite de armată în special în zonele de limes[7]. T. Pekary era de părere că ele sunt drumuri strategice importante care legau Roma şi capitalele de provincii de fortificaţiile militare[8]. R. Chevallier le definea ca drumuri de interes strategic construite pe cheltuiala armatei[9].

Din cele prezentate rezultă că părerile autorilor moderni diferă în ceea ce priveşte interpretarea semnificaţiei termenului *militaris* din expresia *via militaris*. Majoritatea fac o distincţie netă între acest tip de drumuri şi celelalte. Ele sunt drumuri de interes strategic, construite în general în zonele de graniţă, deci drumuri de *limes*. Pflaum şi Pekary sunt de părere că acestea sunt marile drumuri din Imperiul Roman, termenul *militaris* trecând în al doilea plan.

În textele antice *viae militares* sunt percepute ca fiind mari artere rutiere strategice. Vorbind de *Via Aurelia*, *Via Cassia* şi *Via Flaminia*, Cicero aplică pentru ele termenul *viae militares*. Tot Cicero numeşte *viae militares* toate marile drumuri din Imperiul Roman, printre care şi *Via Egnatia*[10]. Aşadar, pentru el, *via militaris* înseamnă, în primul rând, un drum important, care eventual poate să aibă o origine militară. Columella consideră că o *via militaris* era cea mai bună opţiune pentru amplasarea unei vile rustice, dar el se gândea simplu la aceste drumuri militare ca la cele mai importante artere rutiere din Italia, circulate intens de călători [11].

---

[3] Šašel 1977, 235-244; Sillières 1981, 255-271; Rebuffat 1987, 52-67.

[4] Sillières 1981, 262.

[5] Sillières 1981, 255-271.

[6] Sillières 1981, 262.

[7] Šašel 1977, 243-244.

[8] Pekary 1968, 12.

[9] Chevallier 1972, 68-69.

[10] Rebuffat 1987, 54-55.

[11] Columella, *De re rustica*, I, 5.

Interesantă este şi situaţia în care unii autori antici utilizează termenul de drum militar pentru unele artere rutiere care nu sunt romane. Titus Livius[12] sau Sallustius[13] îl utilizează pentru drumuri tradiţionale din Tracia, Macedonia sau Persia, considerându-le singurele drumuri militare pe unde pot trece armatele romane.

În câteva cazuri expresia *via militaris* este folosită de autorii antici în legătură cu *cursus publicus*. Suetonius precizează clar că mijloacele de transport oficiale parcurg drumuri militare. Acest lucru a fost confirmat de trei inscripţii datate în timpul lui Nero, descoperite de-a lungul unor mari artere rutiere din Moesia şi Tracia[14]. Acele *tabernas et praetoria* pomenite în inscripţii, cu care au fost înzestrate drumurile militare, erau în mod sigur un fel de hoteluri şi restaurante pentru călătorii importanţi, personaje oficiale care se deplasau utilizând *cursus publicus*. În aceeaşi ordine de idei, menţiunea *Viam Augustam militarem*, de pe stâlpul miliar publicat în 1981 de Sillières, l-a condus pe autor la observaţia că *Via Augusta* a fost drumul din Baetica cel mai folosit în cadrul *cursus publicus*, pentru că în primul rând făcea legătura între Cordoba şi Roma. Este dovada că acest mare drum din Imperiul Roman a fost o *via militaris*.

Termenul *via militaris* apare şi în textele tehnice antice. Ulpian face distincţie şi între *viae vicinales* şi *viae militares*, indicând şi caracteristicile care le diferenţiază şi precizând că ultimele conduc la mare, la oraşe sau la alte drumuri militare[15].

Aşadar, trebuie subliniat că o mare parte din drumurile construite în Imperiul Roman au fost de origine militară, având importanţă strategică. Ulterior, adjectivul *militaris* a acoperit, ca semnificaţie, toate drumurile mari, de interes public din Imperiu. *Via vicinalis*, care reprezenta un drum de interes local, putea fi, în acelaşi timp, un drum public. Dar *via militaris* era obligatoriu o *via publica*, cele două cuvinte putând fi utilizate, până la urmă, unul în locul celuilalt, sau unul asociat cu celălalt, ajungând să desemneze acelaşi lucru: un mare drum, public, de importanţă strategică, în cadrul Imperiului Roman. Unele din ele erau „echipate” pentru *cursus publicus*, fiind folosite doar de cei ce beneficiau de *evectio* (permisul de circulaţie). Ele deveneau, automat, nu doar drumuri publice, ci drumuri de interes general. Ansamblul format de aceste drumuri a reprezentat nu doar o reţea destinată circulaţiei, ci mai ales administrării Imperiului.

Extrapolând, vom putea constata că şi marile artere rutiere din provincia Dacia au fost *viae militares*, drumuri principale construite imediat după cucerire. O provincie în care au fost edificate circa 100 de castre şi în care au staţionat în jur de 50.000 de militari a beneficiat şi de o reţea rutieră a cărei lungime se apropie de cifra de 5.000 de km. Cele mai importante şi mai circulate drumuri din provincia nord-dunăreană au fost

Figura 1.
Tabula Traiana (după Hagen 1978).

[12] *Ab Urbe Condita*, XXXVI, 15, 9; XLIV, 43, 1.

[13] *Historiae*, 3, 51.

[14] CIL III 6123 = 14207; Šašel 1977, 240, nr. 14.

[15] Ulpianus, *Digestae* 43, 8, 21 *apud* Laurence 1999, 62.

construite în timpul lui Traian. Să vedem care sunt principalele categorii de surse antice şi informaţii recente privind activitatea rutieră a lui Traian în provincia Dacia.

2. *Tabula Traiana*

La baza reţelei rutiere care avea să se dezvolte în Dacia romană a stat drumul de pe malul drept al Dunării[16], construit în cursul secolului I d.Chr. Construcţia drumului din clisura Dunării, tăiat direct în stâncă (fig. 1), a început în timpul lui Tiberius şi a continuat sub Vespasian, Domiţian şi Traian. În ajunul luptelor cu dacii, Traian îl restaurează complet, consemnând acest eveniment în textul *Tabulei* sale[17].

Inscripţia, datată în anul 100 d.Chr, este importantă din cel puţin două motive. În primul rând, ea consemnează activitatea împăratului în zona Dunării în preajma războaielor cu dacii. În al doilea rând, ne putem forma o idee despre modul în care se construia propiu-zis un astfel de drum. În tehnica construcţiilor rutiere, cele mai mari dificultăţi pe care le întâlneau romanii erau văile mărginite de stânci, cum este şi aceasta de la Cazane. Cercetările efectuate în aceste regiuni au demonstrat că o parte a drumului se scobea în peretele stâncos. În rest, era realizat prin aşezarea, în prelungirea scobiturii, a unui pod de bârne, suspendat şi susţinut dedesubt cu proptele înfipte în piatră în poziţie oblică.

Textul *Tabulei* a fost scris în stâncă de către lapicizii celor două legiuni ale Moesiei Superior, *legio IIII Flavia Felix* şi *legio VII Claudia*, care au participat efectiv la construirea şi la lărgirea acestei artere rutiere. Lucrările de lărgire a drumului roman cu ajutorul consolelor, care aveau rolul de a susţine podul de bârne, sunt menţionate explicit înainte de epoca lui Traian, în timpul lui Claudius. Acelaşi lucru este consemnat şi în finalul *Tabulei* lui Traian: *montibus excisi ancon(i)bus*.

3. Columna lui Traian

Analiza scenelor referitoare la construirea de drumuri şi poduri[18], asociată cu alte categorii de surse, conduc la observaţia că, începând cu prima campanie militară împotriva Daciei, armata romană a construit primele drumuri.

V. Christescu înregistrează 11 scene de pe Columnă unde apar „legionari, mai mult decât soldaţi auxiliari", care „defrişează pădurile, taie stâncile sau aruncă poduri peste ape ca să deschidă drumuri noi în ţinutul barbar"[19].

Primele scene în care apar soldaţi romani angrenaţi în operaţiuni de defrişare şi construire de artere rutiere sunt XII, XIV şi XV. Sunt prezentate patru secvenţe care au ca element de decor comun reprezentarea solului pietros şi împădurit, traversat de mai multe râuri peste care sunt aruncate poduri. Un castru este legat de un pod printr-un drum în zig-zag. Următoarea scenă, cu caracter edilitar, scena XXIII, este compusă din două secvenţe. În partea stângă este reprezentată traversarea unei păduri cu deschiderea unui drum prin defrişare.

O altă scenă unde apar soldaţi lucrând la amenajarea de drumuri şi poduri este cea intitulată de Miclea şi Florescu „Legiunile deschid drumul"[20] (LVI). Sunt înfăţişaţi zece soldaţi

---

[16] Petrovič 1986, 41; Hagen 1978, 146-147.

[17] CIL III 8627.

[18] Coulston 2001, 106-137.

[19] Christescu 1937, 104.

[20] Miclea, Florescu 1980, 76.

legionari deschizând un drum prin pădure, spre un castru de piatră. În partea stângă apare o pădure şi un torent de munte, peste care legionarii construiesc un pod şi de asemenea un drum cu terasament podit cu lemn.

În scena LVIII, la poalele unui munte, în vârful căruia se află un castru roman, continuă un drum care coboară spre dreapta, peste o apă cu două braţe, deasupra cărora a fost construit câte un pod de lemn. Pe acest drum trece călare împăratul Traian. Drumul este flancat de o palisadă care se întrerupe doar în dreptul celor două poduri. În scena LII, în apropierea unei cetăţi dacice situată pe o înălţime, este reprezentat împăratul Traian; în jurul şi în spatele împăratului, soldaţi din legiuni construiesc, se pare, un drum prin pădure, aşadar într-o zonă de munte.

Scena LXIX, numită la Vulpe „Deschiderea unui drum printr-o pădure”[21], înfăţişează în primul plan, într-un peisaj de munte, opt soldaţi legionari care deschid un drum prin defrişarea unei păduri dese.

În scena XCII apare un castru şi un drum reprezentat prin şapte segmente care încep din colţul de jos din stânga, de la limita cu scena precedentă, şi se succed în serpentină până dincolo de castru, spre dreapta. În scenele CXXIV-CXXVI sunt înfăţişaţi, ca de obicei, câţiva soldaţi legionari, care taie pădurea şi construiesc un zid care se sprijină pe înălţimi de stâncă.

În fine, o ultimă scenă, cu aceleaşi caracteristici ca şi precedentele descrise, este cea numită de Miclea şi Florescu „Romanii înaintează pe un drum podit şi suspendat, de-a lungul unui râu”[22] (CXXXI). Scena prezintă o cetate cu conturul zidurilor arcuit, dar fără turnuri, construită pe nişte stânci abrupte. Soldaţii înfăţişaţi aici lucrează la amenajarea unui drum suspendat şi podit de-a lungul râului.

Oricare ar fi situaţia privind localizările topografice ale scenelor de pe Columnă, istoricii nu au putut vehicula decât trei variante posibile, corespunzătoare celor trei căi de pătrundere a armatelor romane în interiorul Daciei: drumul *Lederata*-*Tibiscum*, drumul *Drobeta*-Putinei-Bumbeşti-pasul Vâlcan-*Sarmizegetusa* şi drumul de-a lungul Oltului. În încercarea de a localiza topografic scenele de pe Columnă, s-a ignorat un aspect important legat de acest monument, şi anume că numeroase scene, printre care şi cele în care apar soldaţi legionari construind drumuri sau poduri, cunosc o anumită repetabilitate, datorită mesajului programatic al Columnei[23]. Cu alte cuvinte, secvenţele referitoare la construcţia de drumuri, la fel ca şi altele, se repetă fără ca sculptorii să fi înfăţişat o acţiune într-un alt loc şi într-un alt moment cronologic. Pentru arheologii epocii romane aceste încercări de identificare a fiecărui element sau acţiune de pe Columnă au fost tot timpul o tentaţie foarte mare. Însă trebuie subliniat că multe scene sunt compoziţii formale, incluse în anumite teme iconografice, fără a avea deci o semnificaţie istorică particulară. Pentru primul război, singura frază păstrată din *Comentariile* lui Traian indică un traseu pe ruta *Berzobis*-Aizis-Porţile de Fier ale Transilvaniei-Tapae. Acesta este drumul care sigur a fost urmat de către Traian în ambele războaie şi care a fost construit, într-o primă etapă, în momentul înaintării armatei romane în prima campanie împotriva dacilor.

[21] Vulpe 1988, 136.

[22] Miclea, Florescu 1980, 92.

[23] Coulston 2001, 120.

4. Stâlpul miliar de la Aiton

Localitatea Aiton, situată la circa 15 km sud-est de Cluj-Napoca, s-a făcut cunoscută în literatura arheologică încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în urma descoperirii, în anul 1758, a unui *milliarium* cu inscripţie. Locul de descoperire al acestei piese nu se cunoaşte cu exactitate; în *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj* acesta este marcat în zona de la ieşirea din comuna Aiton spre comuna Gheorghieni[24], în hotarul de nord-vest al localităţii[25]. Piesa, din păcate, s-a pierdut, acest fapt determinându-i pe unii istorici să încerce clarificarea modului în care a dispărut[26]. Singurul desen al monumentului epigrafic de la Aiton a fost descoperit de Iudita Winkler în tomul al VIII-lea al manuscriselor lui M.P. Szathmári.

Inscripţia de pe *milliarium*, mult discutată şi controversată, a cunoscut lecturi şi mai ales interpretări diferite[27]. Se menţionează că pe tronsonul dintre *Potaissa* şi *Napoca*, construit de *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata,* s-a aşezat acest *milliarium* la distanţa de 10.000 de paşi de la *Potaissa* (14,785 km).

În esenţă, inscripţia de pe „borna kilometrică" aitoneană ne oferă o imagine asupra ritmului rapid şi intensităţii eforturilor în munca de organizare şi construire a principalului drum care traversa provincia, pornind de la Dunăre şi ajungând la *Porolissum*. Potrivit textului, tronsonul de drum dintre *Potaissa* şi *Napoca* era deja construit în anul 108 d.Chr.

Investigată prin periegheze şi sondaje arheologice în diferite ocazii, zona care cuprinde teritoriul comunei Aiton şi împrejurimile acesteia s-a făcut cunoscută în literatură datorită numeroaselor descoperiri de epocă romană. Traseul drumului roman care venea de la Turda şi se îndrepta, prin Tureni, Ceanu Mic, Aiton şi Gheorghieni, spre Cluj-Napoca[28], a fost cercetat prin secţiuni. În partea de hotar numită „Podul de piatră", la vest de Aiton, săpăturile efectuate de Márton Roska în anul 1913 au scos la iveală resturile unei clădiri cu cinci încăperi[29], poate o *mansio* în apropiere de drumul imperial.

În cazul drumului roman imperial credem că utilizarea termenului *via militaris* nu este greşită, ci, dimpotrivă, este asigurată de mai multe elemente.

Drumul de la Dunăre la *Porolissum* a reprezentat axa centrală a comunicaţiilor din Dacia. Sectoarele sudice ale acestuia, cele din Banat, în speţă *Lederata-Tibiscum* şi *Dierna-Tibiscum* au fost construite în timpul primului război. Şi pe *Tabula Peutingeriana* acesta este principalul drum, de-a lungul căruia apar cele mai importante oraşe, unele reprezentate cu vignete (*Tibiscum*, *Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Napoca*, *Porolissum* şi edificiul termal din dreptul

---

24 RepCluj 1992, 25, *s.v. Aiton* (I. Winkler), fig. 4, nr. 19.

25 La prezentarea stâlpului miliar (p. 24, nr. 19) este făcută şi precizarea: „Prin cercetări recente s-a stabilit că piatra miliară s-a aflat în hotarul comunei Aiton, spre satul Gheorghieni". Localizarea este imprecisă. Dimpotrivă, distanţa de 10000 de paşi înscrisă pe bornă între Turda şi Aiton şi măsurată pe o hartă topografică actuală (scara 1: 25.000) arată faptul că locul amplasării acestui *milliarium* ar trebui să corespundă nu zonei de la ieşirea din comuna Aiton, aşa cum apare trecut în RepCluj 1992, 25, ci dimpotrivă, zonei de la intrare.

26 Russu 1974, 1478; Winkler 1982, 80-81.

27 CIL III 1627; Torma 1864, 30; Ackner, Müller 1865, 149; Torma 1880, 114; Panaitescu 1938, 7; Macrea 1960, 363; Protase 1962, 506; Tudor 1968, 218-219; TIR L 34, 26; Macrea 1969, 123, 129, 166 şi nota 38; Winkler, Blăjan, Cerghi 1980, 64-65; Bărbulescu 1994, 33-35, 65; Bărbulescu 1999, 37.

28 Winkler, Blăjan, Cerghi 1980, 65-71; Blăjan 1989, 284-291.

29 Blăjan, Cerghi 1978, 21; RepCluj 1992, 23, nr. 9.

localității *Ad Aquas*)[30]. De-a lungul lui au apărut mai multe noduri rutiere importante (*Apulum*, *Napoca*).

A fost nevoie de resurse financiare importante pentru realizarea drumului într-un timp atât de scurt. Pentru a se repara 16 mile din *Via Appia*, la sud de *Beneventum*, s-a convenit ca suma necesară să fie oferită de împărat şi de fermierii locali. Astfel, Hadrian a plătit 1.147.000 de sesterți, iar fermierii (*possessores agrorum*) au plătit 569.000 de sesterți[31]. Deci, în total, s-a alocat pentru repararea a 16 mile de drum roman 1.716.000 de sesterți, adică 107.250 de sesterți pentru o milă. Dacă pentru repararea unei mile romane de drum erau necesari între 100.000 şi 150.000 de sesterți, nu exagerăm dacă afirmăm că pentru construirea unei singure mile de drum roman era necesară o sumă egală, dacă nu mai mare. În aceste condiții, luând în calcul doar lungimea principalului drum al Daciei cu sectoarele sale (*Lederata*-*Tibiscum*: 73 mile, *Dierna*-*Tibiscum*: 68 mile, *Tibiscum*-*Porolissum*: 202 mile), ajungem la un total de 343 mile (circa 507 km). Înseamnă că doar pentru construirea acestui drum a fost necesară o sumă minimă de circa 50.000.000 de sesterți. În total, pentru toate cele trei drumuri menționate pe *Tabula Peutingeriana* (*Lederata*-*Tibiscum*; *Dierna*-*Tibiscum*-*Sarmizegetusa*-*Apulum*-*Potaissa*-*Napoca*-*Porolissum*; *Drobeta*-*Romula*-*Arutela*-*Caput Stenarum*-*Apulum*), care măsoară 723 de mile romane, a fost necesară suma de circa 110.000.000 sesterți.

Faptul că inscripția de pe stâlpul miliar aitonean consemnează că soldații din *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata* au construit, din ordinul lui Traian, respectivul tronson de drum, demonstrează că avem de-a face, imediat după cucerirea Daciei, cu un drum construit de armată pentru nevoile armatei. În timp, rolul militar al drumului a fost dublat de acela economic şi comercial, dar acest lucru nu a anulat funcția inițială strategică pe care a avut-o acest drum.

Un alt element care subliniază importanța căii militare romane în sectorul cuprins între *Potaissa* şi *Napoca* este oferit de analiza infrastructurii şi suprastructurii sistemului rutier. Secțiunile practicate în mai multe puncte[32] din zona localităților Aiton, Gheorghieni şi intrarea în municipiul Cluj-Napoca[33] au relevat faptul că drumul a fost construit din trei straturi, pentru a fi solid şi pentru a putea suporta un trafic intens.

5. Toponime

Cel mai răspândite toponime care trădează prezența unei căi rutiere romane sunt „drumul lui Traian", „calea lui Traian", „Calea Troianului", „Troianul", „Drumul Împăratului".

Cele mai numeroase denumiri de acest gen le întâlnim în cazul drumului principal al Daciei romane, care pornea de la Dunăre, pe direcția *Tibiscum*-*Apulum*-*Napoca*-*Porolissum*. În toponimia satului Moigrad denumirea „drumul lui Traian" este legată de zona unde calea de comunicație antică, după ce iese din fostul oraş roman, urmând valea pârâului Ursoaiei, trece paralel cu dealul pe care se află capătul liniei de apărare în dreptul satului Brebi[34]. Acelaşi

[30] Fodorean 2004, 51-58.

[31] Laurence 1999, 46.

[32] Ursuț, Petrică, Winkler 1980, 441-446; Winkler, Blăjan, Cerghi 1980, 63-79; Winkler 1982 a, 587-589; Ursuț, Petrică 1982, 591-592; Ursuț 1982, 20-22; Ursuț, Petrică 1994, 209-214.

[33] Ursuț 1997, 597-604; Ursuț 1999, 234-238.

[34] Roşianu 1987, 745, nr. 17. La glosarul numelor de locuri, în dreptul satului Brebi (comuna Creaca), se precizează: „Drúmu lu Traián: acesta a fost drumul lui Traian; mergea la Porolissum; până la un loc şi acum se mai vede, că-i mai înalt"; Gudea 1996, 9, 84.

toponim se întâlneşte şi în cazul sectorului de drum care trece prin hotarul satului Ceanu Mic. „Drumul lui Traian" se referă, de asemenea, la sectorul Turda-Bogata-Călăraşi-Războieni-Cetate[35].

Cu aceeaşi denumire este consemnat şi drumul roman de la intrarea în municipiul Turda, observat la anul 1810 de Moise Nicoară, aflat în trecere prin oraşul de pe malul Arieşului. Călătorul se arăta extrem de emoţionat, văzând urmele drumului antic, după cum reiese dintr-o scrisoare adresată lui Petru Maior: „... Însă săltarea inimii când am sosit în *Calea lui Traian* părintelui nostru!!"[36]. Nu cunoaştem cu exactitate locul unde Moise Nicoară a văzut pe teren „calea lui Traian", însă având în vedere că el a vizitat Turda şi teritoriul din jur (localitatea Copăceni), nu putea să vadă decât două drumuri romane: ori pe cel imperial[37] ori ramificaţia acestuia spre castrul de la *Potaissa*[38].

Cu toponimul „drumul lui Traian" se identifică calea rutieră principală a Daciei în sectoarele *Ulpia Traiana*-*Germisara*-Blandiana[39] şi *Sarmizegetusa*-Ostrov[40].

Într-un studiu publicat recent despre însemnările lui I. Téglás realizate la sfârşitul secolului al XIX-lea în legătură cu antichităţile Ulpiei[41], ni se prezintă un fragment din notiţele istoricului unde acesta face referire la drumul roman dintre *Sarmizegetusa* şi Ostrov, numit de localnici "drumul lui Traian".

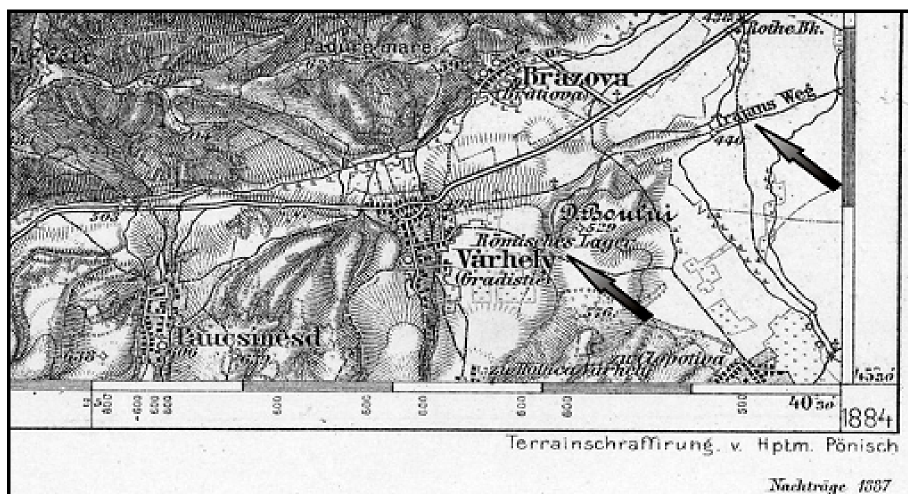

Figura 2. Drumul roman imperial lângă Sarmizegetusa pe o hartă austriacă la scara 1:75.000.

Drumul roman care urcă pe valea Oltului de la Râmnicu Vâlcea spre Turnu Roşu este numit *Kale Trajan*, *Trajansweg*, *via lapidea Imperatoris Traiani*[42]. La est de satul Boiţa, pe malul drept al Oltului, la nord de castru, în arături, şi de aici mai departe spre Tălmaciu, precum şi la vreo 2 km sud de sat, se văd şi astăzi urmele drumului roman, numit de localnici „drumul lui Traian", care venea pe Olt în sus, îndreptându-se spre *Apulum*.

[35] Blăjan, Theiss, Preda 1994, 167, 171, nr. 10 şi 11; Ursuţ 1997, 605.

[36] Bărbulescu 1980, 285.

[37] Winkler 1982, 587-589.

[38] Ursuţ 1982, 20-21.

[39] Blăjan, Theiss, Preda 1994, 171.

[40] Ursuţ, Mitulescu, Petrică 1982-1983, 205.

[41] Bajusz 2006, 337.

[42] Blăjan, Theiss, Preda 1994, 171.

La aceste toponime legate de drumuri mai trebuie adăugat cel pomenit în Tabula (*Castra Tragana*, VII 5), localizat la Sâmbotin (jud. Vâlcea). Acest toponim ar putea indica o pătrundere a trupelor romane pe valea Oltului în timpul celui de-al doilea război şi marcarea unei locaţii importante de-a lungul acestui itinerar [43].

6. Hărţi austriece

Aşa cum am văzut mai sus, toponimele de tipul „drumul lui Traian” sunt foarte răspândite. Numeroase indicii despre foste drumuri romane apar şi pe hărţile austriece. De mare folos sunt cele realizate în perioada 1763-1785, la scara 1:28.800.

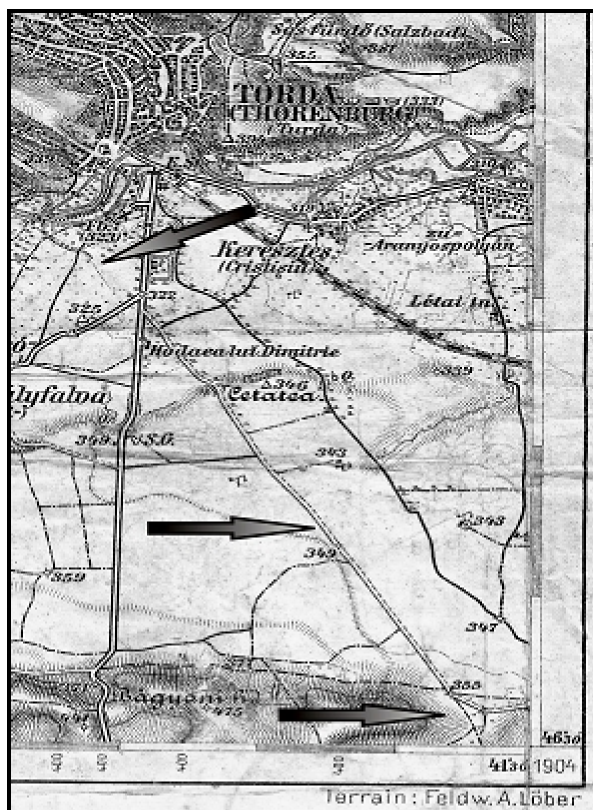

Figura 3. Fragment dintr-o hartă militară austriacă realizată în anul 1894, la scara 1:75.000, unde este reprezentat traseul drumului roman imperial în sectorul Turda-Călăraşi.

Pe un asemenea trapez, drumul roman între localităţile Uncsukfalva (Unciuc) şi Szup Csetatye (Varallya-Subcetate) trecând prin Sânpetru (Szent Peterfalva), Săcel (Szatsal), Bărăştii Haţegului (Baresd) şi pe la sud de localitatea Sântămăria-Orlea (Öralja-boldogfalva) este marcat cu o linie îngroşată de culoare roşie şi cu denumirea „Trajaner Weeg”, pe o lungime de circa 11 km. Acelaşi drum apare marcat şi mai spre vest, pornind de la Sarmizegetusa romană (Várhelÿe) până la Ostrovul Mare (Nagÿ Ostro), pe o lungime de circa 5 km. Aşadar, pe lungimea de circa 16 km, între *Sarmizegetusa* şi Subcetate, apare marcat clar principalul drum al Daciei romane, care a fost şi identificat arheologic şi cercetat pe teren[44].

Pe o altă hartă austriacă, la scara 1:75.000, realizată în anul 1887, acelaşi drum roman între *Sarmizegetusa* şi Ostrov apare tot cu denumirea „Trajans Weg” (fig. 2). Drumul roman imperial în sectorul Turda-Războieni este reprezentat pe mai multe hărţi militare moderne şi planuri topografice actuale. Între Turda şi Călăraşi traseul drumului roman este reprezentat pe o hartă militară austriacă din anul 1894 (fig. 3).

De asemenea, într-o schiţă a zonei Călăraşi-Turda, realizată de Téglás, apare reprezentat traseul acestui drum, sub denumirea de „Trajanus Út”, pe o distanţă cuprinsă între râul Arieş şi intersecţia cu drumul ce mergea spre actuala localitate Unirea[45] (fig. 4). De la această intersecţie, înspre Bogata, drumul apare reprezentat sub forma unei linii continue, sub denumirea de „Harasztosi Út”, însemnând „drumul Călăraşului”. Pe un plan topografic la scara 1:10.000 acest drum apare în Dealul Călăraşilor sub denumirea de „Drumul lui Traian”, fapt ce trădează prezenţa lui (fig. 5).

43 Cătăniciu 1989-1993 (1994), 51.

44 Ursuţ, Mitulescu, Petrică 1982-1983, 201-206.

45 Téglás 1913, 58.

Observăm aşadar că toate aceste indicii cartografice se referă, în primul rând, la principalul drum al Daciei, cel imperial, construit în timpul şi imediat după cucerirea Daciei.

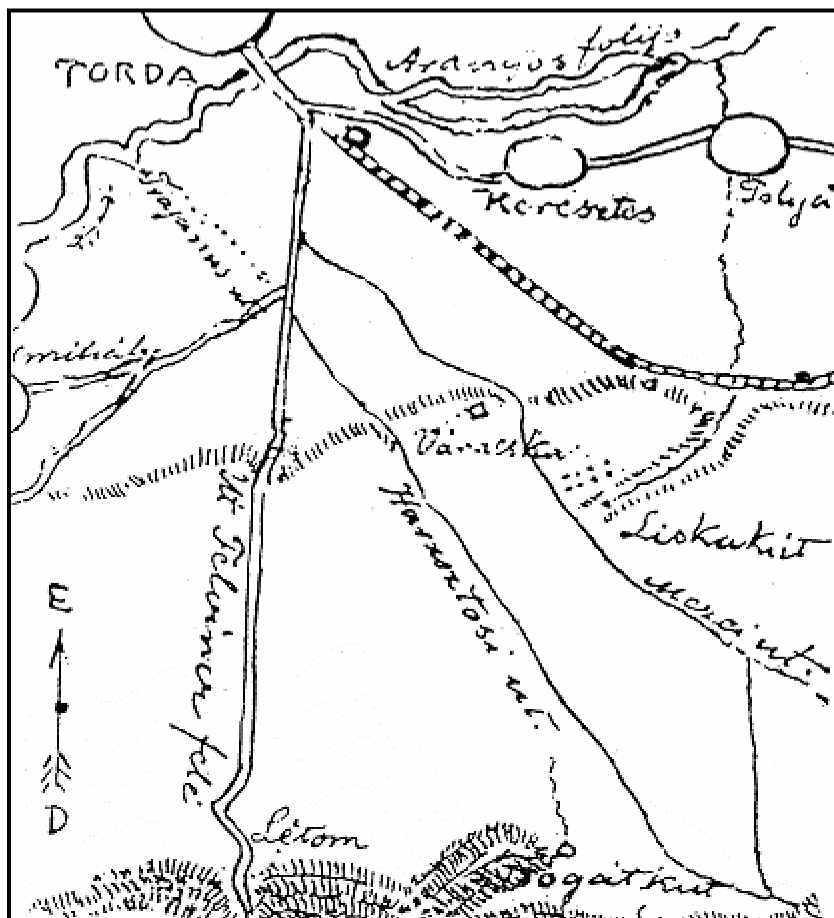

Figura 4. Schiță a zonei Călăraşi-Turda, realizată de Téglás.

7. Drumurile din Dacia în timpul lui Traian

Principalul drum al Daciei a fost cel care pornea de la Dunăre şi ajungea în nordul provinciei, la *Porolissum*, pe un traseu de la *Lederata* spre *Aizis*, apoi *Tibiscum*, capitala Daciei, *Apulum*, *Salinae*, *Potaissa* şi *Napoca* (fig. 6).

Acest drum, pe care cu certitudine îl putem numi *via militaris*, a fost construit începând cu primul război dacic şi credem că traseul lui a fost finalizat cel mai târziu – cel puțin într-o primă etapă – în 107-108 d.Chr. Aşadar, în 5-6 ani s-a terminat construcția unui drum cu lungimea de circa 500 km, de-a lungul căruia au fost amplasate castre, *stationes* şi *mansiones*. De-a lungul acestui traseu este amplasat principalul nod rutier al Daciei, *Apulum*. Drumul este pomenit în *Tabula Peutingeriana*. Comentariile împăratului Traian atestă că pe ruta *Lederata-Tibiscum* s-a deplasat însuşi împăratul. Stâlpul miliar de la Aiton, datat în 108 d.Chr, atestă construirea acestui drum de la *Potaissa* până la *Napoca*. Pe multe hărți militare moderne acest drum apare marcat cu denumirea „Trajaner Weeg”, „Trajans Weg”, „Drumul Trajan”, „Drumul lui Traian”. La fel, numeroase toponime îi atestă prezența, iar pe baza tuturor acestor informații i se poate reconstitui destul de exact traseul. Toate acestea sunt argumente pentru a afirma cu certitudine că drumul *Lederata-Tibiscum-Porolissum* a reprezentat axa centrală a comunicațiilor din Dacia.

Analizat pe sectoare, putem observa că drumul *Lederata-Tibiscum* a fost construit, într-o primă fază, încă din timpul primului război dacic. Eduard Nemeth a pus în discuție situația castrelor amplasate de-a lungul acestui drum, observând că garnizoanele romane de la Banatska Palanka, Vărădia, Surducul Mare şi Berzovia au putut fi construite în timpul lui Traian[46]. Şi castrele de pe sectorul *Dierna-Tibiscum* par să aibă fază traianică. Este vorba de fortificațiile de la Mehadia, Teregova şi Jupa[47]. Mai departe, pe acelaşi drum imperial, un castru din timpul lui Traian a funcționat la Zăvoi. La *Apulum*, din 106 d.Chr, a fost instalată legiunea XIII Gemina, tot pe drumul imperial.

Figura 5. Plan topografic la scara 1:10 000, cu zona Războieni-Cetate, unde este reprezentat traseul fostului drum roman cu denumirea *Drumul lui Traian*.

Un al doilea drum important în timpul lui Traian a fost cel dintre *Drobeta* şi capitala Daciei, prin pasul Vâlcan, lung de circa 155-160 km. Era calea cea mai scurtă de la Dunăre spre *Sarmizegetusa*, dar în acelaşi timp şi cea mai dificilă. Pe această rută au fost amplasate mai multe castre. Rolul acestui drum a fost în primul rând strategic, acela de a asigura legătura cea mai scurtă de la Dunăre spre Dacia intracarpatică.

Funcționarea încă de la începuturile provinciei a castrului de la *Micia*, precum şi prezența militară romană atestată în mai multe puncte de-a lungul Mureşului, la Bulci, Cladova, Sânnicolau Mare şi Cenad, conduc la presupunerea că drumul de-a lungul Mureşului a

[46] Nemeth 2005, 35-38.

[47] Nemeth 2005, 39-41.

funcționat şi el încă din timpul lui Traian, fiind o arteră rutieră foarte importantă din punct de vedere strategic şi comercial.

Sigur că, odată cu organizarea provinciei Dacia, o preocupare importantă a fost aceea a organizării şi funcționării drumurilor de *limes*. Pe granița nord-vestică a Daciei, probabil tot în timpul lui Traian, a fost construit drumul care pleca de la Bologa şi atingea castrele de la Buciumi, Românaşi şi Romita până la *Porolissum*, toate având fază traianică [48].

Şi drumul de pe limesul nordic al Daciei a fost realizat tot în timpul lui Traian. Este vorba de artera rutieră care de la Tihău se îndrepta spre est, legând între ele castrele de la Căşeiu, Ilişua, Livezile şi Orheiul Bistriței, de unde cobora pe limesul estic, spre Inlăceni. Toate fortificațiile menționate au fază traianică [49].

Un drum de înaintare a fost construit de către armatele romane şi pe valea Oltului, după cum atestă toponimul „Castra Tragana". De asemenea, de la *Napoca* spre Gherla, până la Dej, un drum roman a putut fi construit tot în timpul lui Traian.

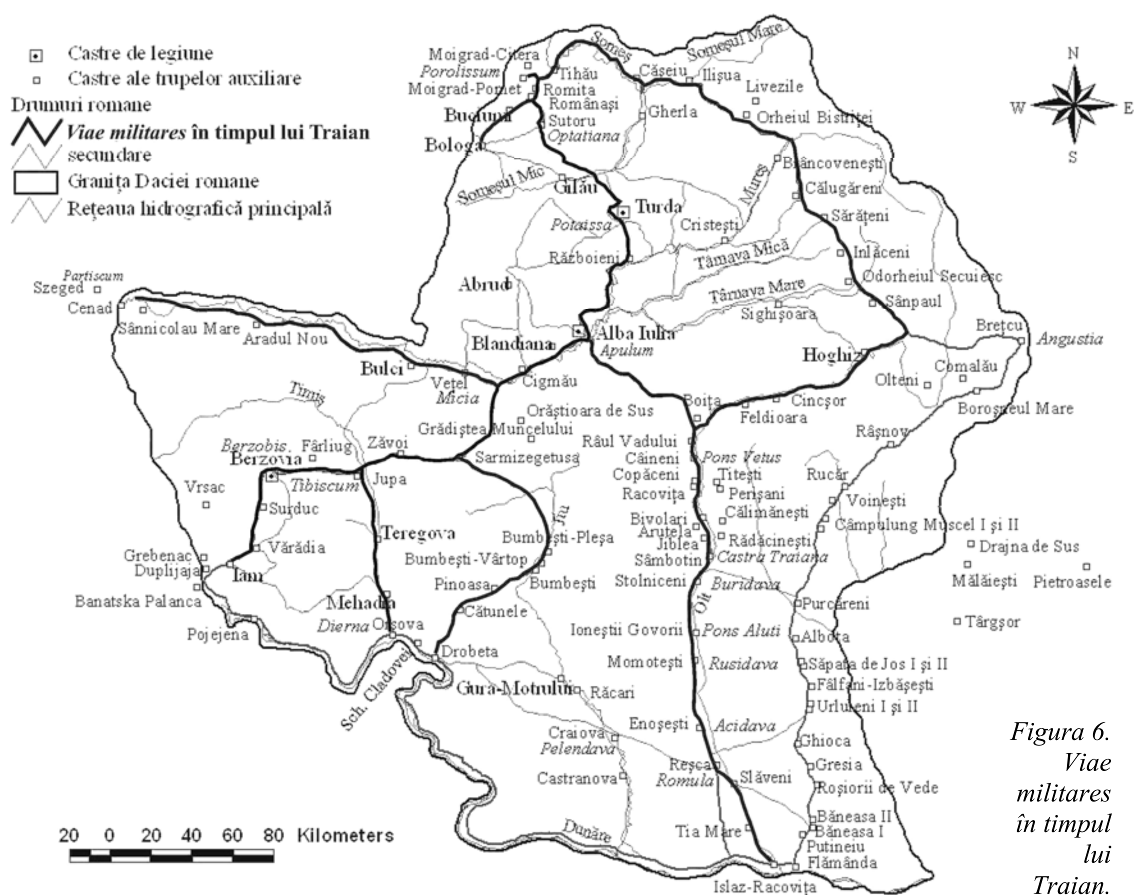

Figura 6. Viae militares în timpul lui Traian.

---

[48] Gudea 1997, 18; Gudea 1997 a, 24-25; Tamba 1997, 18-19; Matei, Bajusz 1997, 28-29; Gudea 1997 b, 27.

[49] Cătăniciu 1989-1993, 51.

8. Activitatea rutieră a împăratului Traian în alte provincii

Traian este prezentat de Plinius ca restaurator al Italiei şi al Imperiului, mai ales în ce priveşte construcţia de drumuri şi porturi. Majoritatea arterelor rutiere din Italia au fost reparate de Traian, după cum dovedesc bornele miliare de pe câteva drumuri principale: *Via Appia*[50], *Via Flaminia*[51], *Via Salaria*[52], *Via Tiburtina* şi *Via Valeria*[53], *Via Latina Labicana*[54], *Via Iulia Augusta*[55].

Refacerea drumului *Via Appia*, începută de Nerva, a fost continuată în jurul anului 100 d.Chr, până la *Forum Appii*. Stâlpii miliari din timpul lui Traian atestă reparaţii la *Via Aemilia*, în anul 100 d.Chr, *Via Latina* (105 d.Chr), iar *Via Appia* a fost continuată în 110 d.Chr. de la *Forum Appii* la Terracina [56]. *Via Salaria* a fost reparată în 111 d.Chr., iar *Via Latina* în 115 d.Chr. În anul 108 d.Chr. au fost iniţiate o serie de reparaţii la cele două drumuri care traversau Etruria: *Via Cassia* şi *Via Clodia*. *Via Traiana* se ramifica din *Via Appia* în apropiere de *Beneventum* şi ajungea la *Brundisium*, fiind considerată una din cele mai importante artere rutiere din Italia (CIL IX, 6005: *Imp. Caesar divi Nervae f. Nerva Traianus… trib. Pot. XIII imp. VI cos. V p. p. viam et pontes Benevento Brundisium pecunia sua*). Drumul apare pe monede încă din anul 112 d.Chr.

În Hispania interesul lui Traian pentru reţeaua rutieră s-a manifestat devreme, probabil datorită faptului că aici s-a născut. Construcţia de drumuri începe în anul 206 î.Chr. şi se termină după şase secole. În toată această perioadă s-au construit 34 de artere rutiere, cu o lungime totală de 6.953 de mile romane[57]. Drumul de la *Asturica* la *Emerita* a fost construit în 98-99 d.Chr., iar în următorul an s-a construit cel între *Asturica* şi *Caesaraugusta*. Se pare că ordinul de reparare al drumurilor din Hispania a fost printre primele date de Traian.

În provinciile Iudeea şi Arabia, întinse pe o suprafaţă de circa 50.000 km^2, s-au construit circa 2.500 de mile romane de drumuri. Odată cu formarea provinciei Arabia, în 106 d.Chr, s-a construit şi pavat (*apervit et stravit*) un prim drum militar sub atenta supraveghere a legatului lui Traian, Claudius Severus, de la graniţa cu Syria până la Marea Roşie (*a finibus Syriae usque a Mare Rubrum*), primind denumirea oficială de *Via Nova*[58]. Avantajul cuceririi acestei noi provincii a fost, aproape exclusiv, un nou drum la Marea Roşie. Se cunosc mai mulţi stâlpi miliari din 111 d.Chr. de-a lungul drumului Damasc-Petra [59]. Alţi doi stâlpi miliari din 112 d.Chr. pomenesc un drum de la *Philadelphia* spre *Gerasa* şi *Pella*.

Stâlpii miliari din provinciile germanice atestă lucrări înainte de întoarcerea lui Traian la Roma în anul 99. În Numidia s-au construit drumuri între anii 100-101 şi 104-105, ele fiind consecinţa directă a creării Timgadului şi a transferării la *Lambaesis* a legiunii III Augusta. În Sardinia şi Corsica, în timpul lui Traian s-a edificat marele drum între *Carales* şi *Olbia*, iar în

---

[50] CIL X 6813, 6814, 6818, 6819, 6820, 6822, 6824, 6825, 6826, 6827, 6828, 6829, 6832, 6833, 6834, 6835, 6839, 6846, 6853, 6859, 6861, 6862, 6863, 6871, 6873, 6877.

[51] CIL XI 6619, 6620, 6621, 6622.

[52] CIL IX 5947, 5948.

[53] CIL IX 5963, 5968, 5969.

[54] CIL X 6887, 6890.

[55] CIL V 8102, 8103, 8104, 8105, 8106.

[56] Paribeni 1929, 123.

[57] Hagen 1978, 226.

[58] Roll 1999.

[59] CIL III 14149 – 19, 21, 29, 30, 39, 42, 50.

Dalmația Traian a construit un apeduct la *Jader* (azi Zara). În Cyrenaica s-au descoperit doi stâlpi miliari pe drumul de la *Cyrene* la *Apollonia*. Aşa cum rezultă din inscripții, construirea drumului a început în timpul lui Traian, după care a fost restaurat în timpul lui Hadrian, între 118-119.

Unicul drum roman ce ducea în Grecia a fost construit imediat după cucerirea Macedoniei, în 148 î.Chr, şi s-a numit *Via Egnatia*. El a fost reparat în mai multe rânduri, chiar şi în timpul lui Traian, după cum arată un *milliarium* datat în 114 d.Chr. Acest drum a fost reparat (*restituendam curavit*) pe sectorul cuprins între *Dyrrachium* (la Marea Adriatică) şi Neapolis (port important în insula Thasos) după un lung interval de abandon (*longa intermissione neglectam*) [60]. Repararea lui de către Traian s-a făcut din motive strategice. El dorea să îi atace pe parți şi pe acest drum putea să îşi aducă cel mai uşor trupele din Italia în Macedonia, evitând marea.

Traian a reuşit să lege, cu ajutorul unui drum lung de 18.000 mile romane, Marea Neagră cu Marea Nordului. Această arteră rutieră pornea de la *Tomis*, ajungea pe Dunăre, de aici mai departe spre vest la *Aquincum* şi *Carnuntum*, de unde pe la Regensburg şi *Colonia Agrippina* ajungea la Marea Nordului, la *Lugdunum Batavorum*[61].

9. Concluzii

Drumurile militare au avut, în esență, o funcție aproape exclusiv politică, în sensul în care ele au reprezentat, pentru împărat, un instrument esențial al guvernării sale. Ele au asigurat şi o funcționare, în bune condiții, a sistemului de transporturi oficial (*cursus publicus*). Pentru provincia Dacia, este destul de limpede că în timpul celor două războaie şi imediat după cucerirea provinciei, în momentul în care împăratul Traian pleacă la Roma (în primăvara anului 107), rețeaua rutieră principală era deja realizată, odată cu drumurile de *limes*. Ulterior, în timpul celorlalți împărați, au apărut noi trasee, s-au reparat, pe anumite porțiuni, unele drumuri (după cum atestă stâlpii miliari descoperiți), însă conceperea în linii mari a sistemului de comunicații din Dacia s-a realizat în timpul lui Traian, iar prin drumul de pe malul drept al Dunării şi podul de la *Drobeta*, provincia nord-dunăreană era legată, definitiv, la sistemul de comunicații din Imperiu.

[60] Hagen 1978, 135.

[61] Hagen 1978, 149.

Viae militaris in Dacia during Trajan

- abstract -

Our contribution is focused on the aspects regarding the construction of the Roman roads in Dacia during the immediate moments after the conquest of the province. At the beginning of our study we discussed the signification of the term *via militaris*. Historians and researchers such as Albert Grenier, Raymond Chevalier, Thomas Pekary, Pierre Fustier and others have emphasized the role of the roads in the Roman Empire. Th. Pekary thought that these *viae militaris* were strategic roads, which connected Rome with the capitals of the provinces and the Roman garrisons. R. Chevallier considered these roads *"des routes d'interêt stratégique construites aux frais du trésor militaire"*.

We also discussed some scenes on the Trajan's Column with direct reference to road construction. During the second war against the Dacians, the soldiers from the Roman legions already built the main roads of Dacia.

Another very important source that proves the rapid organization of the Roman road system immediately after the conquest of Dacia is the Roman milestone found at Aiton (Cluj county). This milestone, discovered in 1758, is one of the most important, because if offers an image of the rapid rhythm in which the Romans built the roads of Dacia. The text of the inscription mentions that in the sector *Potaissa – Napoca*, belonging to the imperial Roman road, and built by the Roman auxiliary troop *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria civium Romanorum equitata*, was set down this milestone, at the distance of 10 *millia passuum* from *Potaissa* (14.785 km). Thus, according to the text of the milestone, this sector of road was already built in 108 AD. The second aspect is the fact that the inscription of the milestone from Aiton offers the first epigraphic mention of *Potaissa*. We have discussed the concept of *via militaris*, trying to answer to the question: can be considerate the Roman road *Potaissa - Napoca* a *via militaris?* The answer was given by trying to analyze the signification of this term. We reached a conclusion: the Roman imperial road *Potaissa – Napoca* can be named a military road at least for two reasons. First of all, we have numerous examples, which mention in inscriptions the name of many military units that have effectively participated to the construction and restoration of the roads. We have offered here an example: the inscription of a *milliarium* discovered in the Northern Africa mentions that in the year 123 A.D., during emperor Hadrianus, the *legio III Augusta* built the Roman road from Carthage to Theveste. Then, the fact that the inscription of the milestone from Aiton confirms that soldiers from *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria civium Romanorum equitata* have built, at Trajan's orders, the sector of the Roman road between *Potaissa* and *Napoca*, demonstrates that this was a road built immediately after the conquest of Dacia, by the army and for the needs of the army.

In order to complete our discussion, we reserved some space in our study to the problem of the signification of the toponyms. We have, in Dacia, many examples of Roman roads denominated "drumul lui Traian", "Trajans weg", "drumul împăratului", "calea lui Traian" etc. These examples can be used as a strong argument in order to sustain that the main roads of Dacia were constructed immediately after the conquest of the province.

Another category of sources, the Austrian military maps, provides us important information concerning certain routes (*Sarmizegetusa* - Ostrov, Turda - Bogata - Călăraşi).

We have presented the main military roads built during Trajan's reign:

1. *Lederata-Tibiscum*;

2. *Dierna-Tibiscum*;

3. *Tibiscum - Ulpia Traiana Sarmizegetusa – Apulum – Potaissa – Napoca -Porolissum*;

4. the Roman road alongside the valley of Olt;

5. the Roman road *Drobeta* – Bumbeşti – the Vâlcan pass – *Sarmizegetusa*.

At the end of our study we will present some aspects regarding the activity of Trajan in other provinces, related to the construction of roads.

List of Figures

Figure 1. Tabula Traiana (after Hagen 1978).

Figure 2. Imperial road near Sarmizegetusa – (Habsburgic map 1:75.000).

Figure 3. Austrian map from 1894 (1:75.000) with the representation of the imperial Roman road in Turda-Călăraşi segment.

Figure 4. Téglás sketch for Călăraşi-Turda segment.

Figure 5. Topographic map (1:10.000) for Războieni-Cetate segment of Imperial Roman road, with the old name „Trajan's road".

Figure 6. Viae militares in Trajanus' time.

Bibliografie

Ackner, Müller 1865 – M.J. Ackner, F. Müller, *Die Römischen Inschriften in Dacien*, Wien.

Bajusz 2006 – I. Bajusz, Date arheologice din însemnările lui Téglás István de la sfârşitul secolului al XIX-lea privind Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *Fontes historiae*, 323-339.

Bărbulescu 1980 – M. Bărbulescu, Evoluția cercetărilor privind Potaissa romană, *Potaissa* 2, 283-296.

Bărbulescu 1994 – M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda.

Bărbulescu 1999 – M. Bărbulescu, Traian şi „descoperirea Daciei", *Napoca. 1880 de ani*, 32-39.

Blăjan 1989 – M. Blăjan, Contribuții la repertoriul arheologic al aşezărilor antice (secolele II-III e.n.) din Dacia romană, *Apulum* 26, 284-291.

Blăjan, Cerghi 1978 – M. Blăjan, T. Cerghi, Descoperiri romane şi postromane la Aiton (jud. Cluj), *Potaissa* 1, 21-27.

Blăjan, Theiss, Preda 1994 – M. Blăjan, W. Theiss, P.V. Preda, Studiul geologic, arheologic şi tehnic al «Drumului lui Traian». Tronsonul Războieni-Bogata (Turda), *Apulum* 31, 167-198.

Cătăniciu 1989-1993 – I. Bogdan Cătăniciu, Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Mésie Superieure, *ActaMN* 26-30 I/1, 49-66.

Chevallier 1972 – R. Chevallier, *Les voies romaines*, Paris.

Christescu 1937 – V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti.

Coulston 2001 – J. Coulston, Transport and travel on the Column of Trajan, *Travel and Geography*, 106-137.

Fodorean 2004 – F. Fodorean, Tabula Peutingeriana and the province of Dacia, *ActaMN* 39-40/1, 51-58.

Fontes historiae – Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, C. Gaiu, C. Găzdac (ed.), Bistrița, Cluj-Napoca, 2006.

Gudea 1996 – N. Gudea, Porolissum. *Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. II. Vama romană. Monografie arheologică. Contribuții la cunoaşterea sistemului vamal din provinciile dacice*, Cluj-Napoca.

Gudea 1997 – N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum. Castrul roman de la Bologa-Resculum*. Zalău.

Gudea 1997 a – N. Gudea, *Castrul roman de la Buciumi. Das Römergrenzkastell von Buciumi*, Zalău.

Gudea 1997 b – N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum 1*, Zalău.

Hagen 1978 – V. von Hagen, *Le grandi strade di Roma nel mondo*, Roma.

Laurence 1999 – R. Laurence, *The Roads of Roman Italy. Mobility and Cultural Change*, London-New York.

Macrea 1960 – M. Macrea, Întinderea şi organizarea administrativă, *Istoria României*, I, Bucureşti, 348-369.

Macrea 1969 – M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Bucureşti.

Matei, Bajusz 1997 – Al.V. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita-Certiae. Das Römergrenzkastell von Romita-Certiae*, Zalău.

Miclea, Florescu 1980 – I. Miclea, R. Florescu, *Decebal şi Traian*, Bucureşti.

Napoca. 1880 de ani – Napoca. 1880 de ani de la începutul vieții urbane, D. Protase, D. Brudaşcu (ed.), Cluj-Napoca, 1999.

Nemeth 2005 – E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei romane. Die Armee im Südwesten des Römischen Dakien*, Timişoara.

Panaitescu 1938 – E. Panaitescu, Le grandi strade romane in Romania, *Quaderni dell'Impero. Le grandi strade del mondo romano,* 10, Roma.

Paribeni 1929 – R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano I*, Messina.

Pekary 1968 – T. Pekary, *Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen*, Bonn.

Petrovič 1986 – P. Petrovič, La voie romaine des Ports de Fer, *Starinar* 37, 41-51.

Protase 1962 – D. Protase, Le coorti I Hispanorum milliaria e I Ubiorum in Dacia, *Dacia NS* 6, 505-508.

Rebuffat 1987 – R. Rebuffat, Via militaris, *Latomus* 46/1, 52-67.

RepCluj 1992 – *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992.

Roll 1999 – I. Roll, *The Roads in Roman-Byzantine Palaestina and Arabia*,

http://198.62.75.1/www1/ofm/mad/articles/RollRoads.html (publicat prima oară în *The Madaba Map Centenary*. Ierusalim, 1999, 109-113).

Roşianu 1987 – I. Roşianu, Din toponimia județului Sălaj, *ActaMP* 11, 743-753.

Russu 1974 – I.I. Russu, Începuturile oraşului daco-roman Napoca, *Revista de Istorie* 27/10, 1478-1482.

Šašel 1977 – J. Šašel, Viae militares, *Limes 10 Xanten*, 235-244.

Sillières 1981 – P. Sillières, A propos d'un nouveau milliaire de la „Via Augusta". Une „via militaris" en Bétique, *REA* 83/3-4, 256-271.

Tamba 1997 – D. Tamba, *Das Römergrenzkastell von Românaşi-Largiana. Castrul roman de la Românaşi-Largiana*, Zalău.

Téglás 1913 – I. Téglás, A Liskakúti romai telepröl, *ArchÉrt* 33, 57-60.

Torma 1864 – K. Torma, *Adalék észak-nyugoti Dacia föld és helyiratához*, Pest.

Torma 1880 – K. Torma, *A limes dacicus felsö része*, Budapesta.

Travel and Geography – Travel and Geography in the Roman Empire, C. Adams, R. Laurence (ed.), London-New York, 2001.

Tudor 1968 – D. Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti.

Ursuț 1982 – D. Ursuț, Ramificația drumului roman imperial spre castrul de la Potaissa, *Potaissa* 3, 20-22.

Ursuț 1997 – D. Ursuț, Drumul roman imperial în vatra municipiului Cluj-Napoca, *ActaMN* 34/1, 597-604.

Ursuț 1999 – D. Ursuț, Considerații privind drumurile de acces în oraşul Napoca, *Napoca. 1880 de ani*, 234-238.

Ursuț, Mitulescu, Petrică 1982-1983 – D. Ursuț, A. Mitulescu, P. Petrică, Drumul roman Sarmizegetusa-Ostrov. Aspecte geo-topometrice, *Sargetia* 16-17, 201-206.

Ursuț, Petrică 1982 – D. Ursuț, P. Petrică, Scurtă analiză topometrică a sectorului de drum roman cuprins între km 8+750 şi intrarea în municipiul Turda, *ActaMN* 19, 591-592.

Ursuț, Petrică 1994 – D. Ursuț, P. Petrică, Drumul roman imperial în sectorul Aiton-Tureni. Caracteristici geografice şi topometrice, *ActaMN* 31/1, 209-214.

Ursuț, Petrică, Winkler 1980 – D. Ursuț, P. Petrică, I. Winkler, Câteva considerații geo-topografice privind traseul drumului roman Potaissa-Napoca, în sectorul Cluj-Napoca-Aiton, *ActaMN* 17, 441-446.

Vitruvius, *Despre arhitectură*, Bucureşti, 1964.

Vulpe 1988 – R. Vulpe, *Columna lui Traian. Monument al etnogenezei românilor*, Bucureşti.

Winkler 1982 – Iudita Winkler, Date noi despre CIL, III, 1627, cea dintâi atestare epigrafică a Potaissei, *Potaissa* 3, 80-84.

Winkler 1982 a – Iudita Winkler, Drumul roman Napoca-Potaissa (II), *ActaMN* 19, 587-589.

Winkler, Blăjan, Cerghi 1980 – Iudita Winkler, M. Blăjan, T. Cerghi, Drumul roman Napoca-Potaissa. (I), *Potaissa* 2, 63-79.

Organizarea internă a castrelor din Dacia în timpul lui Traian

Felix Marcu

Din păcate se pot spune foarte puține lucruri referitoare la organizarea internă a castrelor din Dacia în timpul lui Traian, dispunând de puține date arheologice care să indice strict perioada de la cucerire până la începutul domniei lui Hadrian. Am să încerc aici să disting câteva date caracteristice unor castre care par să aibă planuri ale unor construcții din interior destul de clare. Am să insist doar acolo unde diferite clădiri au particularități care le scot în evidență şi sunt relevante. De asemenea, am să fac în treacăt şi unele observații referitoare la organizarea internă generală a unor castre din Dacia. În această categorie am inclus fortificațiile de la Bologa, Buciumi, Căşei, Gilău şi Pojejena.

Bologa

În ceea ce priveşte castrul de la Bologa (Fig. 1), situat pe granița de vest a Daciei Porolissensis, primul lucru care frapează îl constituie împărțirea fortificației încă de la început în sectoare. Interiorul castrului este destul de lunguieț, rezultând o proporție de circa 1,60 în ultimele două faze. Axul porților *principales* se află la 70 m de zidul de incintă de nord şi la 135 m de zidul incintei de sud. Spațiul ocupat de clădirile din *latera praetorii* are o lățime nord-sud de 30-35 m. Ca atare, *retentura* este dublă față de *praetentura*, fiind prelungită înspre sud în ultimele faze de locuire ale fortificației. Alocarea spațiilor unor clădirii a fost constatată numai prin descoperirea unor alei care probabil constituiau spațiul intermediar dintre clădiri, în majoritatea lor barăci.

Se poate oare vorbi de împărțirea castrului de la Bologa în două jumătăți longitudinale, cea de est mai lată față de cea de vest cu circa 10 m? Se pare că da! Aceeaşi concluzie ne-o imaginăm şi dacă luăm în considerare prezența concomitentă în castru a două trupe[1]. Ne vom putea întreba în final în ce măsură *latera praetorii* are aceleaşi particularități. Ar fi fost relevantă existența a două clădiri care să-i cazeze pe cei doi comandanți. Este interesant faptul că în *latera praetorii* există două clădiri de dimensiuni destul de mari, de fiecare parte a clădirii comandantului, şi fiecare ar fi putut corespunde jumătății de castru ocupate de diferitele trupe de garnizoană. Faptul că inițial castrul, de dimensiuni mai reduse, pare să fi fost ocupat de o singură unitate militară, poate explica devierea ulterioară a *via* şi a porții *praetoria*, atunci când a fost necesară o altă organizare a interiorului castrului, clădirea comandantului rămânând în aceeaşi poziție.

În *praetentura* au fost identificate (?) câte patru barăci. Între aceste barăci erau drumuri de pietriş şi nisip de culoare roşcată, late de 3,5 m. Autorul săpăturilor observa că singurele drumuri contemporane primei faze sunt cele care despart barăcile 1 de 2 şi 3 de 4, afirmând în concluzie că în *praetentura sinistra* ar fi existat într-o primă fază doar trei barăci, iar mai târziu

[1] Nicolae Gudea atribuie fiecărei garnizoane a castrului câte o zonă din interiorul fortificației, *cohors I Aelia Gaesatorum* ocupând *praetentura*, iar *cohors II Hispanorum* – *retentura* (Gudea 1997a, 26-27).

baraca centrală ar fi fost împărțită în două[2]. Este greu de crezut, însă, dacă nu chiar imposibil, ca o construcție de 28,5 m lățime să reprezinte o baracă dublă.

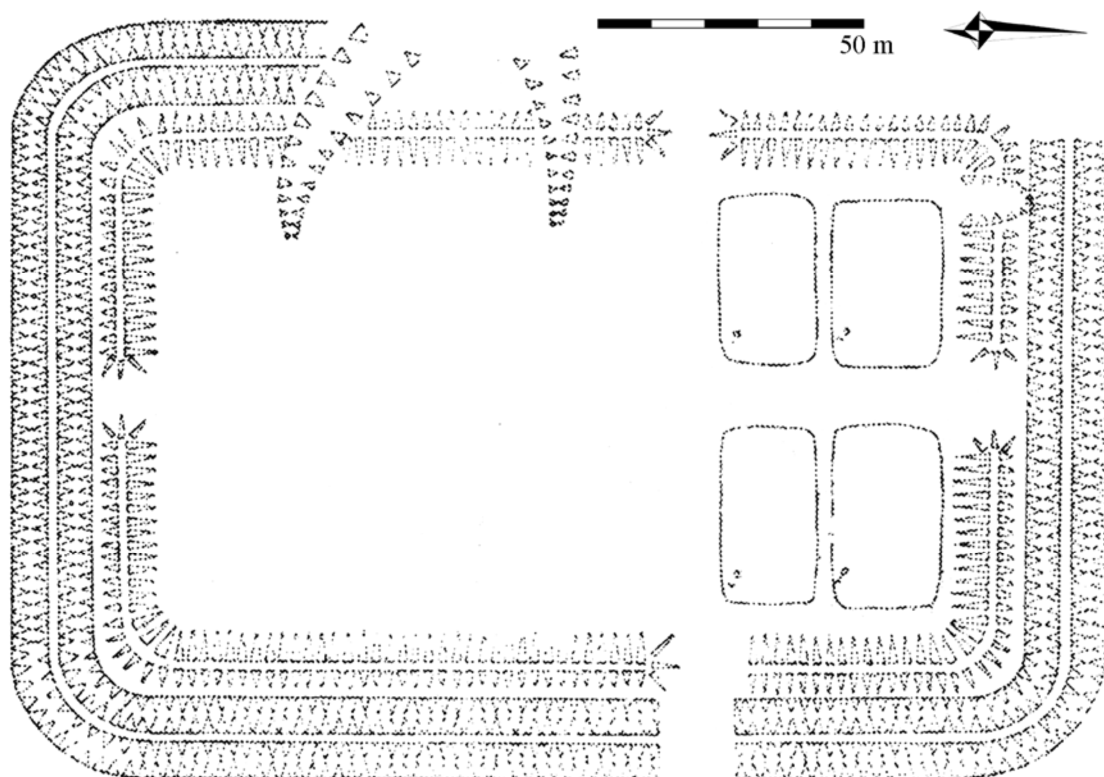

Figura 1. Castrul de la Bologa, faza timpurie (după Gudea 1997a, fig. 14)

Buciumi

Castrului de la Buciumi (fig. 2), semnalat încă din sec. XVI, i-au fost stabilite două faze principale de locuire, ultima cu incintă construită din piatră.

Buciumi, situat la nord de castrul de la Bologa, constituie fără îndoială castrul cercetat arheologic cel mai amănunțit, fiind investigate cele mai multe detalii legate de construcții şi material arheologic.

În ceea ce priveşte prima fază a fortificației, în *praetentura* au fost descoperite, de fiecare parte a *via praetoria*, câte trei barăci, sub stratul de cărămizi şi țigle fiind observat un strat „gros" de 50-70 cm de chirpic şi lipitură de lut[3].

Barăci contemporane cu prima fază a incintei, deşi greu de distins, au fost descoperite în *praetentura*, două în *praetentura dextra* şi două în *praetentura sinistra.* De fiecare parte a viei *praetoria*, câte una dintre aceste barăci este dublă.

[2] Gudea 1973, 130.

[3] Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972, 21-22.

Baraca B1 este aşezată *per scamna* în *praetentura dextra*, de-a lungul viei *principalis*, având dimensiuni de 9 x 50 m, cu încăperea ofiţerului aflată înspre *via sagularis*. Cum baraca are o verandă în partea opusă viei *principalis* încăperea ofiţerului este proiectată tot în această parte. Spaţiul ocupat de încăperea ofiţerului constituia numai 20% din suprafaţa locuibilă a clădirii. Restul compartimentărilor din încăperea ofiţerului sunt neclare, deşi au fost identificate urme ale unor pereţi. Nici subdiviziunile din interiorul *contubernia* nu sunt certe, dar este probabil ca pe lângă cele observate în timpul săpăturii să mai fi existat şi altele, astfel încât să se creeze spaţii corespunzătoare unui *contubernium.*

Lăţimea destul de mare a structurii este influenţată fără îndoială de existenţa coridorului longitudinal central de-a lungul *contubernia*, ca spaţiu intermediar între *papilio* şi *arma.* Acest coridor dă specificitate contrucţiei de vreme ce existenţa lor este foarte rară, întâlnindu-se la foarte puţine castre din alte provincii, fiind mai degrabă o caracteristică a locuinţelor civile decât a barăcilor.

Tot într-o fază timpurie planimetria clădirii se modifică, fiind identificat un singur şir de încăperi şi o verandă mai adâncă. Încăperea ofiţerului creşte în lungime, iar la capătul opus dinspre *via praetoria* este construit un compartiment pe toată lăţimea clădirii, veranda nefiind continuă până în capătul structurii. Ca atare, odată cu schimbarea trupei, probabil, planul şi tehnica de construcţie a barăcilor se modifică complet[4]. Adâncimea încăperilor este acum de *cca* 3,70 m. În această formă, planul clădirii nu este caracteristic unei barăci, de vreme ce nu există *arma,* dar construcţii similare, cu caracteristici de baracă, au fost identificate la Haltern, Rödgen, Walheim, Hod Hill, Baginton, The Lunt, Iža Léanyvár sau chiar *Potaissa*[5].

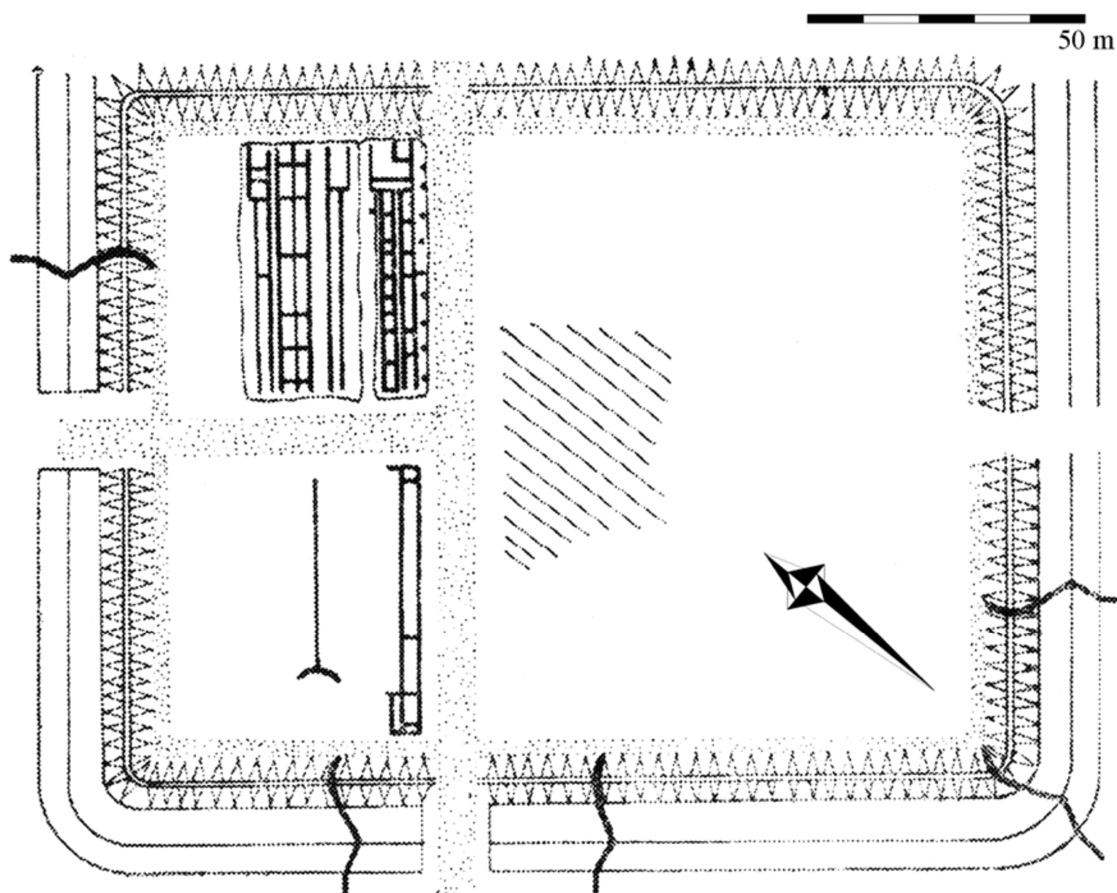

Figura 2. Castrul de la Buciumi (după Gudea 1997, fig. 10)

Clădirea B2, situată *per scamna* în vecinătatea barăcii descrise mai sus, este dublă, cu o suprafață de 950 m^2. O altă noutate a barăcilor de la Buciumi este aceea că cele două clădiri aşezate spate în spate nu au un plan similar. Baraca care se află față în față cu clădirea B1 se prezintă sub forma a trei şiruri longitudinale, unele cu compartimentări[6].

Cea de-a doua baracă alipită se constituie din două diviziuni longitudinale, cu un coridor între ele. Coridorul se extinde, spre deosebire de baraca B1, inclusiv de-a lungul încăperii ofițerului. Compartimentările, corespunzătoare teoretic pentru *papiliones*, sunt identice cu cele ale laturii din spate a clădirii alipite, inclusiv în zona încăperii ofițerului. Dincolo de coridor au fost observate urmele unui singur perete de compartimentare.

Dimensiunile totale ale barăcii duble sunt de 19 x 50 m, spațiul fiind împărțit longitudinal, în două părți egale. *Contubernia* fiecărei barăci ocupă cca 40 m lungime din clădire, ca atare un procent de cca 70 % din suprafața totală[7]. Or, planimetria barăcilor este neclară, ca urmare orice calcule pot fi false.

În faza 1b a barăcii duble, cele două clădiri alipite au plan similar, având fiecare numai un rând de încăperi, ca şi în cazul clădirii B1 în faza denumită 1b, încăperea ofițerului din baraca de sud fiind însă ceva mai lungă în comparație cu prima. Nici planimetria generală a celor două barăci alipite nu este perfect similară, fiind evidentă ridicarea lor de două echipe de construcție diferite. Cu toate acestea, este foarte greu de explicat diferența de dimensiune pentru încăperile ofițerilor în cazul a două barăci alipite. De ce ar fi fost necesară extinderea spațiului destinat încăperii ofițerului în cazul uneia dintre barăci? Datorită diferențelor de grad? Greu de spus! Dacă acesta ar fi fost răspunsul, atunci şi soldații care ocupau baraca de la sud trebuiau să beneficieze de un confort sporit. Or, compartimentările par să fie identice. O explicație posibilă este că în cazul barăcii din jumătatea de sud numărul soldaților era redus în momentul construirii barăcii; ipoteza ar fi conformă şi faptului că barăcile corespunzătoare fazei 1b, cu un singur şir de încăperi, nu durează un timp mai lung.

La Buciumi, baraca B1 are un coridor longitudinal numai de-a lungul *papiliones* şi *armae*, spre deosebire de jumătatea de nord a barăcii B2, care este similară tipului stabilit de D. Davison[8]. Acesta este caracteristic în Britannia tuturor barăcilor din castrul antoninian de la Birrens. Adăugarea unui perete dublu longitudinal a dus la creşterea în dimensiuni, respectiv în lățime, a barăcilor de acest tip, după cum se poate observa şi în cazul celor de la Buciumi. Datorită rarității acestui tip de baracă, fiind prezent pe suprafața întregului castru doar la Birrens, nu ştim care era funcționalitatea peretelui dublu. Este probabil ca la fortificația amintită mai sus considerentele să fi fost într-adevăr cele topografice, terenul fiind în pantă (sau extra-suport pentru acoperiş, "*a pent-house roof*").

În ceea ce priveşte planul acestor construcții, în prima fază din interiorul castrului, este interesant faptul că el diferă în funcție de localizarea barăcilor în *praetentura dextra* sau *sinistra*. Cu alte cuvinte, barăcile din *praetentura dextra* se caracterizează prin existența unui coridor de 1 m lățime între şirurile de *papilio* şi *arma* în timp ce la cele din *praetentura sinistra*, deşi nu au fost identificate compartimentări, ambele au o axă centrală constituită dintr-un singur perete, deci fără coridor.

---

[6] Vezi planul în Gudea 1997b, Fig. 19, 2a sau Landes-Gyemant, Gudea 2001, Abb. 16.

[7] Aici nu a fost luat în considerare coridorul, nefiind siguri de existența acestuia.

[8] Davison 1989, 72-73.

Tehnica de construcție diferă, de asemenea, în funcție de zonă, barăcile aflate la stânga de *via praetoria* având pereții laterali formați din pari plasați în gropi individuale, pe când la restul barăcilor pereții se constituie din pari dispuşi în şanțuri continue.

Diferența dintre planul barăcilor din castrele britannice față de cele de la Buciumi o constituie existența, în cazul ultimelor, a unei proiecții înspre exterior a încăperii centurionului şi apariția unei verande, dar în partea din spate ale aceleeaşi construcții. Or, este evident că parii verandei dublate pe latura de nord-vest constituiau, de fapt, un portic de-a lungul viei *principales.* O altă caracteristică o reprezintă faptul că, deşi cu un coridor central, în cazul clădirii B2 de la Buciumi este vorba despre două barăci alipite, situație necunoscută în altă parte, după ştiința noastră.

Indiferent de destinația clădirilor, diferența tehnicii de construcție a structurilor de lemn din cele două jumătăți de *praetentura* indică echipe diferite de construcție, aparținând poate unor trupe diferite, prima garnizoană de la Buciumi fiind constituită probabil din detaşamente de origine diferită.

Căşei

Nici în cazul castrului de la Căşei (fig. 3) *principia* nu se află exact pe axul *via praetoria* şi *porta praetoria*, axul acesteia fiind deviat cu câțiva metri înspre est. Cu toate acestea, devierea nu se datorează probabil unor considerente de aranjament interior relevante.

Inițial au fost cercetate barăcile din *praetentura dextra*, printr-o secțiune magistrală completată cu câteva suprafețe. Printr-o secțiune oblică s-a stabilit că situația din *praetentura sinistra* este aproape similară[9]. Astfel, barăcile au două faze de construcție, ambele din lemn şi chirpici, păstrându-se acelaşi plan, situație neobişnuită mai ales fiindcă aici se succed două trupe, aparent diferite în organizare, una dintre ele având în plus efective de călăreți[10]. Cea de-a doua baracă dinspre latura de nord a fost cercetată cel mai amănunțit, stabilindu-i-se dimensiunile de 49 x 7 m. Clădirea este orientată *per scamna*, pornind de la 1 m de *via praetoria.* Are un plan simplu, fără verandă, cu două şiruri de compartimentări de-a lungul întregii clădiri. Conform lui Dan Isac apar 13 *contubernia*, fiecare împărțită în *papilio* şi *arma,* cu dimensiuni de 3,5 x 3 m, respectiv 3,5 x 2 m[11]. Din aceste dimensiuni reiese faptul că *papilio* şi *arma* sunt inegale. Dacă 3 m, respectiv 2 m, reprezintă adâncimea compartimentărilor, atunci lățimea lor ar fi trebuit să fie 3,5 m. Acest fapt ar trebui să fie verosimil atâta vreme cât din plan reiese că lățimile *contubernia* sunt egale. Or, în acest caz lățimea barăcii ar fi de numai 5 m, un *contubernium* ocupând 17,5 m^2.

Mai mult, din plan reiese că ultimul compartiment nu a fost împărțit în două transversal. Tot aici, mai precis în zona ultimelor trei compartimentări, susține autorul săpăturilor, clădirea pare să fie mai lată cu 2 m, fără să aflăm în ce direcție. Ca atare, autorul concluziona că aici ar fi putut fi încăperea ofițerului, încadrând baraca în tipul A stabilit de D. Davison[12]. Numai că acesta din urmă stabileşte pentru acest tip de baracă o clădire cu verandă, cu încăperea ofițerului

9 Isac 2003, 177-178.

10 Autorul săpăturilor susține că *cohors I Britannica* a preluat barăcile de la trupa de garnizoană inițială (Isac 2003, 179).

11 Isac 2003, 183. Din planul general al castrului nu reiese care compartimentări sunt caracteristice *papilio* şi care *arma*.

12 Isac 2003, 182.

vizibil proiectată înspre exterior, în direcția verandei[13]. În plus, încăperea ofițerului nu este compartimentată, sau dacă va fi fost atunci are cu totul alte compartimentări față de ale unui *contubernium* obişnuit. Dacă la Căşei încăperea ofițerului din baraca 2, al cărei plan a constituit de altfel model pentru reconstituirea celorlalte barăci din *praetentura*, ar corespunde dimensiunilor a trei *contubernia*, atunci ar fi avut o suprafață de 5 x 10,5 m (52,5 m^2), ocupând cca 15 % din suprafața totală a barăcii, dimensiuni foarte mici comparativ cu alte castre din Imperiu, în general acestea ocupând cca 30 % din suprafața clădirii[14]. Baraca, dacă acceptăm planimetria autorului săpăturilor, se încadrează probabil în tipul J stabilit de David Davison, cu *contubernia* de dimensiuni egale de la un capăt la celălalt al clădirii, dar în acest caz şi cu verandă[15].

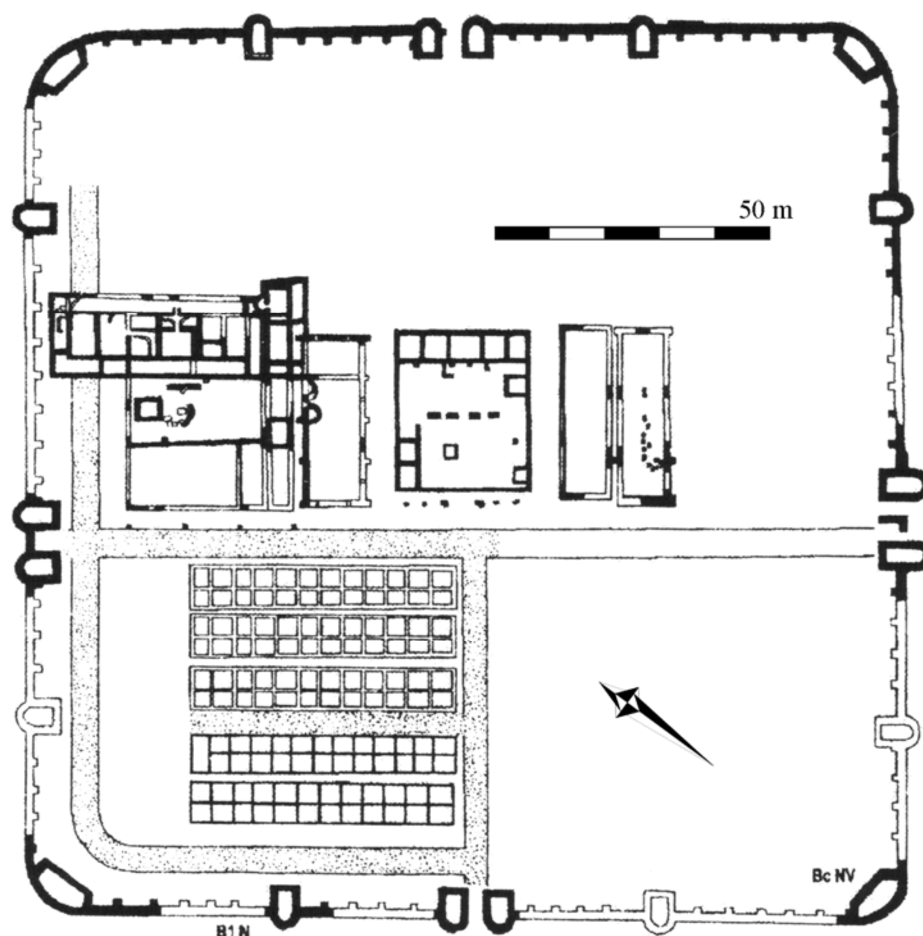

Figura 3. Castrul de la Căşei (după Isac 2004, fig. 2)

În *praetentura sinistra* au fost identificate, de asemenea, urmele a cinci barăci orientate *per scamna.* Ca atare, acestea se caracterizează prin şiruri de câte două încăperi, de această dată egale, de cca 3 x 3 m[16]. Cu toate acestea, lățimea barăcilor este considerată într-un caz de 7 m,

[13] Vezi Davison 1989, Fig. A.

[14] Cu toate acestea, diferențele de la un castru la altul sunt destul de mari, vezi Davison 1989, 11, 12, 91-92. Situația de la Căşei rămâne neclară, mai ales că „nu s-a urmărit, din păcate, lămurirea extremității barăcii respective”, cf. Isac 2003, 184.

[15] Vezi Davison 1989, fig. A.

[16] Cf. Isac 2003, 186.

iar în cazul barăcii duble nr. 2 de 8 m[17]. Înspre *via principalis*, probabil după un spaţiu intermediar de cca 5 m, urmează alte două barăci cu şiruri de *papilio* şi *arma* de câte cca 3,5 x 3 m. Urmează un nou interval de 4,5 m, iar apoi, paralel cu *via principalis* o construcţie considerată baracă cu un singur şir de încăperi, late de 5 m[18]. Deşi rare, barăci cu un singur şir de încăperi par să existe, însă având în vedere dimensiunile, clădirea de la Căşei poate să fi avut alt rol, de grajd sau magazie, de exemplu, fiind similară cu construcţiile paralele şi adiacente la *via principalis* de la Wallsend, bunăoară.

Dacă prima trupă de la Căşei ar fi fost doar *milliaria*, conform cu presupunerile lui Dan Isac, atunci clădirile din *praetentura*, dacă sunt toate barăci, atunci ar fi acoperit necesarul unei trupe de 1000 de oameni. Numai că, inclusiv *cohors II Britannorum* pare să fi fost *equitata*, ca atare, aranjamentul clădirilor destinate cazării soldaţilor, şi a acelora necesare cailor, trebuie să fi fost mai complicat.

Gilău

Castrul de la Gilău (fig. 4) face parte dintre puţinele fortificaţii ale Daciei Porolissensis în care săpăturile arheologice, deşi pe scară redusă în raport cu dimensiunile destul de mari ale castrului, au contribuit semnificativ la cunoaşterea interiorului castrelor. Cu alte cuvinte, s-a stabilit cronologia celor mai importante clădiri din interior şi succesiunea trupelor staţionate aici.

Iniţial, în timpul lui Traian, la Gilău a existat un castru cu incinta de pământ şi lemn cu dimensiuni de 130 x 116 m (1,508 ha) ocupat probabil de *cohors I Pannoniorum.* În această fază, *praetentura* ocupă împreună cu *via praetoria*, lată de 7 m, 1/3 din suprafaţa castrului, *latera praetorii*, de la *via principalis* până la latura din spate a clădirii comandamentului cca 28% din castru, iar *retentura*, cu o adâncime de puţin peste 30 m, cca 22% din suprafaţa castrului. Procentele sunt normale, spaţiile fiind ocupate teoretic de clădiri oficiale şi barăci ale unei *cohors quingenaria equitata*.

Organizarea fortificaţiei ocupată în timpul lui Traian de o cohortă *quingenaria* va influenţa decisiv şi organizarea castrului trupei de cavalerie şi a unora din clădirile din *latera praetorii.* Este interesant că fortificaţia se lungeşte, crescând foarte mult în suprafaţă, respectiv *retentura*, şi foarte puţin înspre sud, în *praetentura dextra* şi *latera praetorii* vechiului castru. Astfel, *via praetoria* şi clădirea comandamentului vor rămâne pe acelaşi amplasament, fiind uşor descentrate faţă de *via decumana*, aflată acum cu câţiva metri înspre sud. *Praetentura* va ocupa în această nouă circumstanţă numai 16% din suprafaţa totală a fortificaţiei, fără să luăm în considerare *viae sagularis. Praetentura dextra* va fi mai lată faţă de *sinistra* cu aproape 20 m, fapt ce are fără îndoială repercusiuni şi asupra organizării interne. *Via praetoria* va fi în continuare lată de 7 m, iar *via principalis* – de 6 m. *Latera praetorii* rămâne aproximativ la fel, crescând de asemenea cu cca 20 m înspre sud, ocupând de această dată numai 15% din suprafaţa castrului. Cea mai mare în dimensiuni, devenind un pătrat de aproape 110 x 110 m, va deveni *retentura*, ocupând astfel aproape 40% din suprafaţa totală a castrului. Pentru că *via decumana* este plasată cu cca 7 m mai la sud de axul *via praetoria*, diferenţele dintre *retentura sinistra* şi *dextra* nu vor fi atât de mari.

[17] Vezi Isac 2003, 186. Baraca „dublă” este încadrată în tipul F la D. Davison (Davison 1989, fig. A).
[18] Cf. Isac 2003, 187.

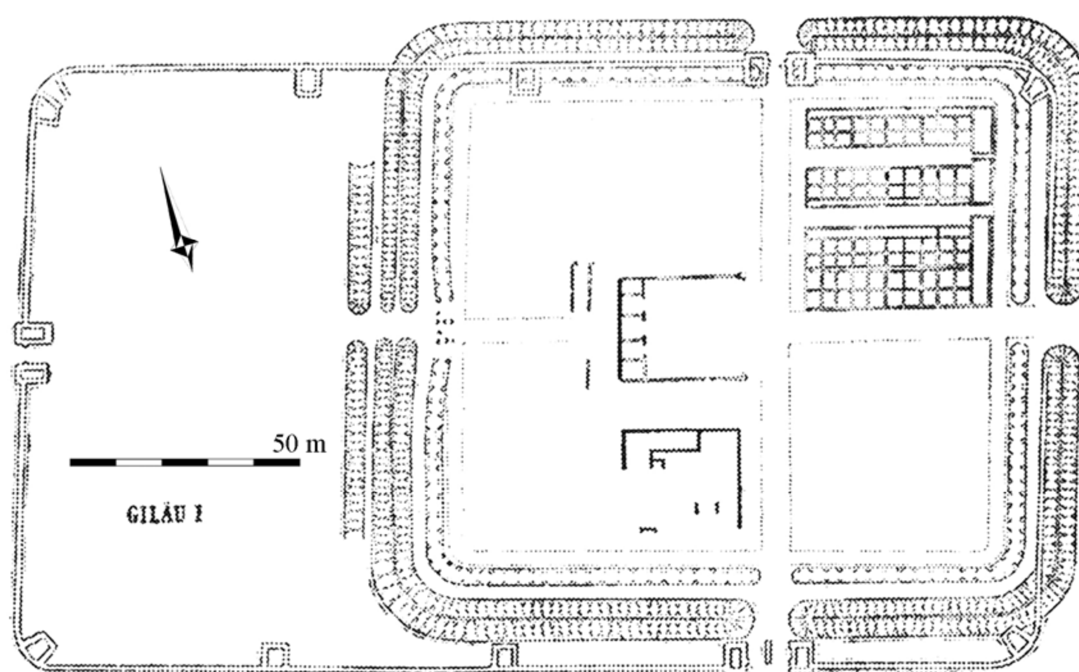

Figura 4. Castrul de la Gilău (după Isac 1997, pl. V)

Clădirii comandamentului i s-au stabilit patru faze constructive, două din lemn şi două din piatră[19]. Într-o primă fază, în cadrul castrului mic de pământ, *principia* ocupă 4,2% din suprafaţa totală, valoare normală pentru un castru ocupat de o cohortă.

Dacă construcţia se caracteriza doar printr-o curte cu portic şi încăperi pe latura din spate, îngroşarea pereţilor pe latura din faţă nu îşi avea rostul. Prin urmare, fie cel puţin aici clădirea fusese compartimentată, fie peretele faţadei susţinea şi acoperişul unui portic aflat înspre *via principalis*, între faţada clădirii şi aceasta fiind un spaţiu de cca 4 m.

Praetorium-ul de la Gilău este situat atât în castrul mic, cât şi în cel de mai mari dimensiuni, în dreapta clădirii comandamentului. Construcţia are patru faze constructive, caracterizate prin tehnici diferite de construcţie şi, de asemenea, prin planuri diferite în detaliu[20]. Astfel, în primele trei faze de construcţie clădirea este construită în lemn, iar în ultima – din piatră. În cea de-a treia fază clădirea aici de lemn corespunde cu *principia* învecinată de piatră. Planul clădirii se constituie dintr-o curte centrală mărginită pe trei dintre laturi de compartimentări, fără însă ca acestea să fi fost suficient de clar delimitate. Ştim doar că încăperile de pe latura de nord au o adâncime de 4,60 m.

În ceea ce priveşte spaţiul de locuit, au fost stabilite patru faze, două ale unor barăci de lemn şi două ale unora de piatră. *Praetentura sinistra* a fost ocupată, într-o primă fază, de barăci orientate *per strigas*, caracterizate prin două şiruri de încăperi, *arma* şi *papilio*, şi o verandă.

A fost stabilită existenţa a patru barăci, primele două dinspre *via praetoria* fiind aproape lipite, iar următoarele două cu spaţii intermediare de cca 4 m. Barăcile sunt de lemn, fiind identificat şanţul de implantare al pereţilor, lat de 0,30-0,40 m[21]. Numai prima dintre barăci nu pare să aibă verandă, deci nici încăperea ofiţerului nu va fi fost proiectată înspre

[19] Pentru detalii, vezi Isac, Diaconescu, Opreanu 1983.

[20] Vezi Isac, Hügel, Andreica 1994, *passim.*

[21] Isac 1997, 33.

exterior. Dimensiunile fiecărei barăci sunt de aproximativ 40 x 9 m (360 m^2). În planul reconstituit, D. Isac consideră că barăcile erau compartimentate în 10 *contubernia*, fiecare având dimensiuni de cca 3 x 3,5 m[22]. Rezultă prin urmare că încăperea ofițerului ar avea o lățime de numai 5 m şi o lungime de cca 9 m, cu o suprafață de 45 m^2, ocupând astfel 12,5 % din suprafața totală a barăcii. Or, încăperea ofițerului ocupă de regulă 30% din suprafața unei barăcii[23], ca atare trebuie să fi existat un număr mai mic de *contubernia*, cu o încăpere a ofițerului fără îndoială mai mare. Chiar şi în analogiile invocate, aceasta ocupă între 25-40 %[24]. Aşadar, trei dintre barăcile din *praetentura sinistra* primului castru de la Gilău se încadrează în tipul A stabilit de D. Davison, iar baraca de lângă *via praetoria* în tipul B[25].

Datorită unor intervenții din perioade mai târzii, nu s-a putut stabili planul complet al barăcilor, extremitățile fiind reconstituite pe baza unor analogii[26]. Deşi autorul monografiei castrului de la Gilău considera că este evidentă reconstituirea extremităților, tot pe baza analogiilor credem că încăperea centurionului de la barăcile simple din *praetentura sinistra* nu putea fi proiectată înspre exterior în direcția indicată[27]. Dacă lucrurile ar sta într-adevăr astfel, atunci ar însemna că veranda este plasată în partea din spate a barăcii. Localizarea verandei în fața barăcii şi implicit proiecția încăperii ofițerului în direcție inversă decât cea indicată, este mai probabilă[28].

În zona barăcii duble, într-una din compartimentări a fost identificat un cuptor, ataşat parțial peretelui de lemn tencuit. Tot aici au mai fost descoperite cca 25 de zdrobitoare pentru *mortaria.* Aşadar, autorul săpăturilor considera că aici funcționa o bucătărie[29].

De asemenea, din prima fază de existența a castrului de la Gilău face parte şi o baracă aflată la 8 m în spatele clădirii comandantului, *retentura dextra*[30]. Planul barăcii este similar cu al celor simple din *praetentura*, cu 10 *contubernia*, verandă şi o încăpere a ofițerului de foarte mici dimensiuni. Or, şi de această dată este evident că proiecția încăperii ofițerului nu putea fi precum în planul reconstituit de autorul săpăturilor, ci în aceeaşi direcție în care apăruse veranda, înspre est, cu deschidere la *via quintana.* Dimensiunile încăperii ofițerului trebuie de asemenea să fi fost mai mari.

---

[22] Isac 1997, 32, pl. V.

[23] Davison 1989, 91-92, 95.

[24] Schönberger 1975, 27-38, Fig. 1/1; Davison 1989, pl. 6. Pentru dimensiunile încăperilor centurionilor în general, vezi Davison 1989, 95.

[25] Davison 1989, fig. A.

[26] Analogiile "invocate" în legătură cu barăcile sunt reprezentate de castrele de la Fendoch şi Künzing I, vezi Isac 1997, 32.

[27] Isac 1997, 32.

[28] Aceste barăci se încadrează în tipul A sau D, prezentat de D. Davison, în cazul în care încăperea ofițerului ar fi într-adevăr proiectată înspre exterior sau în tipul C, dacă acea proiecție nu ar fi existat, vezi Davison 1989, fig. A.

[29] Cf. Isac 1997, 33. Fără îndoială că în orice *contubernium* soldații îşi pregăteau propria hrană (vezi *infra*).

[30] Autorul săpăturilor considera, fără nici un argument însă, că baraca ar putea aparține unei alte trupe decât garnizoana castrului din prima fază, vezi Isac 1997, 32, pl. 9.

Pojejena

Castrul cu dimensiuni de 142 x 179 m (148 x 185 m) a fost identificat pe teren în 1930, dar cercetările arheologice au fost inițiate în 1970 de Muzeul din Reşița şi Institutul de Arheologie din Cluj[31]. După forma turnurilor porților, rectangulară şi foarte puțin proiectată înspre exterior, incinta de piatră a castrului de la Pojejena a fost datată „pe la mijlocul secolului II”[32]. Dar, autorii săpăturilor arheologice susțin mai departe că „admițând ipoteza înglobării întregului Banat la Dacia (...) este greu de presupus că la Pojejena ar fi fost necesară prezența unei unități militare după formarea provinciei Dacia”[33]. Fără îndoială că forma turnurilor poate fi caracteristică inclusiv primei jumătăți a secolului II d.Chr., de aceea nu este exclus ca şi acest castru să fi funcționat doar în timpul lui Traian, ca şi fortificația de la nord, dar din acelaşi sector de *limes*, de la Vărădia.

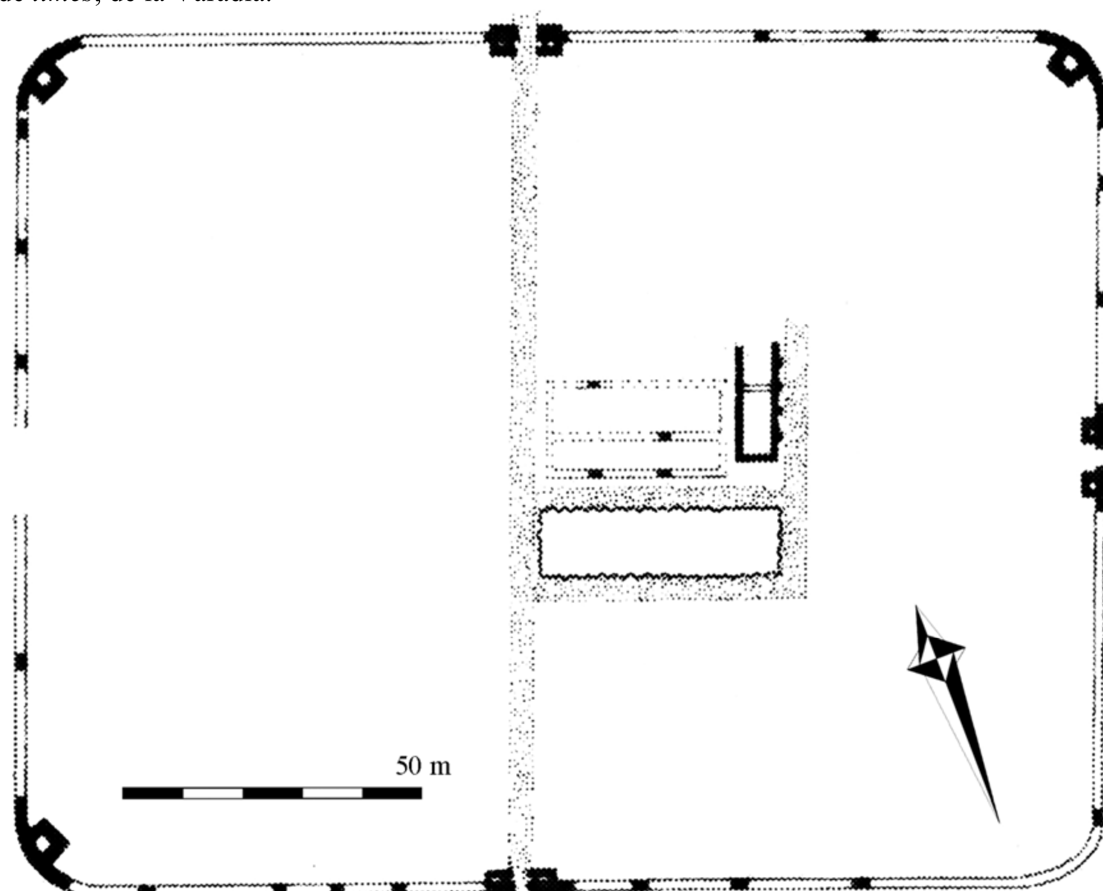

Figura 5. Castrul de la Pojejena (după Gudea 2001, nr. 10)

Localizarea clădirii comandamentului în *latera praetorii* este normală, însă poziția ei care pare să fie asimetrică față de axul central est-vest al castrului, pe linia *via praetoria*, fapt care constituie o anomalie (fig. 5). De asemenea, existența unei barăci în imediata vecinătate a clădirii comandamentului, în *latus sinistrum*, este neobişnuită într-un castru auxiliar de secol II sau III d.Chr. Or, inexistența viei *praetoria* în această zonă pare într-adevăr să confirme că ne aflăm în *latera praetorii.* Situația de aici este extrem de interesantă, dar, având în vedere stadiul

[31] Vezi Gudea 2001, nr. 10, cu bibliografia.

[32] Gudea, Uzum 1973, 95.

[33] Gudea, Uzum 1973, 95.

săpăturilor arheologice, este dificil de caracterizat[34]. O explicație posibilă pentru această stare de fapt este poate detectabilă, dacă avem în vedere localizarea, dimensiunile şi caracteristicile acestui castru. Apropierea de Dunăre şi prezența în castru a *cohors V Gallorum* ne determină să credem că fortificația de la Pojejena are un rol asemănător cu al castrului de la South Shields[35], cu alte cuvinte de port şi bază de aprovizionare. Nu este poate o coincidență că şi castrul din Britannia trupa de garnizoană este o *cohors V Gallorum*[36]. De aceea, organizarea interioară a clădirilor, presupunând aici existența a mai multor *horrea* decât era normal, pare neobişnuită. Aşa s-ar explica anomalia din *latera praetorii*, fiind posibil ca structura catalogată drept *principia*, să fie de fapt altceva, probabil o magazie.

Datele în ceea ce priveşte baraca şi *horreum*-ul din *latera praetorii* sunt insuficiente pentru a le putea analiza în detaliu. Avem informații doar despre dimensiunile barăcii (41 x 11)[37], fiind destul de lată comparativ cu alte structuri similare. Oarecum ciudată este poziția barăcii şi a *horreum*-ului, cât şi lipsa contraforților pe latura lungă de est a grânarului.

The internal arrangement of the Roman forts of Dacia during Trajan
- abstract -

The internal arrangement of the Roman forts is still a problem of how the soldiers have organized theirs accomodation during the Principate. As there are many problems still waiting to be solved, it would be very hard to establish patterns for separate periods of time or for different provinces. Nevertheless, sometimes it seems that there are some particularities concerning some of the interior buildings. Therefore, I will try here to take a glimpse on the first period of existence of the Roman forts of Dacia. I will consider only those very few fortification excavated inside, usually partially, trying to find characteristics of the interior buildings of Dacia. The task will be accomplished partially because the excavated structures are only few, limited generally to the stone structures generally of a latter period, located in central range of the fortifications. The forts in Dacia with clear characteristics of the first period of occupation are Bologa, Buciumi, Căşei, Gilău and Pojejena. In the first case there is to be detected an internal longitudinal arrangement of the fort, that is half of the fort has been planned to be occupied by a troop and the other longitudinal half by the other unit or detachments in garrison. A very interesting fort is the one from Buciumi, displaying barracks with central longitudinal corridor, similar with some barracks found in several forts of Britannia. The next two forts have normal barracks, each of them with particular characteristics. Pojejena garrisoned by *coh. V Gallorum,* as South Shields seems to had the same purpose as the known fort from Britannia.

List of figures

[34] Au fost realizate săpături arheologice în 1970, 1973, 1976-1979, de către Nicolae Gudea şi Ovidiu Bozu, vezi Gudea 2001, nr. 10.

[35] Sigur că nu o trupă determină funcția castrului, dar camparea ei aici nu este poate întâmplătoare.

[36] Bidwell, Speak 1994, *passim.*

[37] Cf. Gudea 2001, 60.

Figure 3. Căşei fort (after Isac 2004, fig. 2).
Figure 4. Gilău fort (after Isac 1997, pl. V).
Figure 5. Pojejena fort (after Gudea 2001, no. 10).

Bibliografie

Bidwell, Speak, 1994 – P. Bidwell, S. Speak, *Excavations at South Shields Roman Fort I,* Newcastle u.T.

Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972 – E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj.

Davison 1989 – D.P. Davison, *The barracks of the Roman army from the 1st to the 3rd centuries AD,* Oxford (BAR IS 472).

Gudea 1973 – N. Gudea, Castrul roman de la Bologa, *Crisia* 3, 109-137.

Gudea 1997 – N. Gudea, *Castrul roman de la Buciumi. Das Römergrenzkastell von Buciumi.* Zalău.

Gudea 1997a – N. Gudea, *Castrul roman de la Bologa-Resculum. Das Römergrenzkastell von Bologa*, Zalău.

Gudea 1997b – N. Gudea, Der dakische limes. Materialen zu seiner geschichte, *JRGZM* 44, 1-113.

Gudea 2001 – N. Gudea, Die Nordgrenze der Römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86-275 n.Chr.)*, JRGZM* 48 (Sonderdruck), 3-118.

Gudea, Uzum 1973 – N. Gudea, I. Uzum, Castrul roman de la Pojejena, *Banatica* 2, 85-96.

Isac, Diaconescu, Opreanu 1983 – D. Isac, Al. Diaconescu, C.H. Opreanu, Principia castrului de la Gilău, *ActaMN* 20, 85-101.

Isac 1997 – D. Isac, *Castrele de cohortă şi ală de la Gilău/ Die Kohorten – und allenkastelle von Gilău*, Zalău.

Isac 2003 – D. Isac, *Castrul roman de la SAMVM-Căşeiu/ The Roman auxiliary fort SAMVM-Căşeiu*, Cluj-Napoca.

Isac, Hügel, Andreica 1994 – D. Isac, P. Hügel, D. Andreica, Praetoria in Dakischen Militär-anlagen, *SJ* 47, 40-64.

Kortüm, Lauber 2004 – K. Kortüm, J. Lauber, *Walheim I*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 95, Stuttgart.

Landes-Gyemant, Gudea 2001 – Amalia Landes-Gyemant, N. Gudea, *Das Römerkastell von Buciumi. Vorschläge für eine grafische wiederherstellung, SJ* 51, 127-151.

Schönberger 1975 – Hans Schönberger, *Kastell Künzing-Quintana. Die Grabungen von 1958-1966,* Berlin.

Castrul *Berzobis* din perspectiva cercetărilor recente

Alexandru Flutur

Castrul legiunii a IV-a *Flavia Felix* de la Berzovia (jud. Caraş-Severin) măsoară aproximativ 490 x 410 m şi, conform cercetărilor mai vechi, ar fi fost împrejmuit cu un val de pământ[1]. Cel mai probabil, fortificația a fost ridicată între cele două războaie dacice. Tot mai mult se confirmă faptul că legiunea a plecat din Dacia la începutul domniei lui Hadrian[2]. Cercetările arheologice la *Berzobis* au fost puține, multe aspecte care țin de problematica sitului rămânând în continuare nelămurite.[3]

Voi prezenta succint care sunt concluziile principale datorate arheologilor care au cercetat arheologic castrul. Astfel, D. Protase arată că fortificația era apărată de un val de pământ şi că au existat *principia* de piatră[4]. M. Moga a constatat două faze de construcție în interiorul castrului, precum şi urmele unui incendiu[5]. F. Medeleț şi R. Petrovszky au identificat urme de ziduri în *praetentura dextra* şi au observat o serie de refaceri şi modificări petrecute cu puțin timp înainte de părăsirea castrului; de asemenea, după ei, nivelul de părăsire ar fi indicat de un incendiu puternic[6]. În privința perioadei în care a funcționat fortificația – părerile sunt împărțite. Autorii care au realizat săpături arheologice (D. Protase, M. Moga, F. Medeleț, R. Petrovszky, O. Răuț şi O. Bozu) susțin ideea unei perioade relativ îndelungate a utilizării castrului: D. Protase susține că a fost construit între cele două războaie dacice şi a fost părăsit la începutul domniei lui Hadrian (118–119); M. Moga afirmă că această perioadă nu poate fi limitată doar la 15-20 de ani, fiind posibilă staționarea unor trupe auxiliare după plecarea legiunii; O. Răuț şi O. Bozu au avansat chiar ipoteza prezenței legiunii a IV-a Flavia Felix la *Berzobis* până în jurul anului 162[7]. De altă părere sunt D. Benea şi N. Gudea, care susțin teoria unei staționări scurte a legionarilor: 108-114[8], respectiv 110-114[9]. Totuşi, I. Piso a demonstrat cu argumente solide că plecarea legiunii din Dacia în Moesia Superior (la *Singidunum*) a fost posibilă abia către anul 119[10].

Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani s-au concentrat asupra clădirii comandamentului[11]. După cele şapte campanii s-a conturat planul încăperilor posterioare din *principia* pe jumătatea sudică, precum şi planul basilicii. Sub nivelele acestei faze de piatră au fost surprinse două faze de construcție a unor comandamente de lemn.

---

[1] Protase 1967, 49.

[2] Protase 1967, 51; tema a fost tratată recent la Nemeth 2005, 38, 81.

[3] Pentru istoricul cercetărilor v. Medeleț, Flutur 2002, 95-100.

[4] Protase 1967, 49-52.

[5] Moga 1970, 51-58.

[6] Medeleț, Petrovszky 1974, 133-136.

[7] Răuț, Bozu 1979, 211.

[8] Benea 1983, 158.

[9] Gudea 1997, 30.

[10] Piso 2000, 211.

[11] Săpăturile au fost reluate în 1998 sub conducerea ştiințifică a regretatului arheolog Florin Medeleț. Vezi Flutur 1999-2000 şi 2001.

Structurile de lemn sunt indicate prin gropi de stâlpi şi urme de pereţi. Gropile de stâlpi (fără pereţi) se diferenţiază cronologic, încadrându-se în cele două faze de construcţie. O mai bună clarificare stratigrafică s-a produs o dată cu cercetarea şanţurilor de pereţi, când s-a observat existenţa urmelor a două construcţii de lemn succesive. Acestea reprezintă două clădiri ale comandamentului diferite, ultima dintre acestea fiind demolată pentru a se ridica *principia* de piatră. Dacă din faza I a apărut un singur nivel de călcare (indicat deseori doar de partea superioară a humusului antic), în clădirea fazei a II-a au fost surprinse trei sau patru lutuieli.

Într-o secţiune care a surprins o porţiune din *basilica* de piatră şi din curtea clădirii comandamentului, s-a observat că zidul din faţă al sălii transversale a fost construit la mică distanţă (60-70 cm) de urmele peretelui basilicii de lemn (din faza II). Se poate spune că, în momentul construcţiei comandamentului de piatră, noile structuri au dublat vechile structuri de lemn. Situaţia aceasta se verifică cel puţin în cazul faţadei basilicii şi în *armamentaria*.

Planul parţial al clădirii de piatră – orientată est-vest, pe axa castrului - poate fi realizat pe baza şanţurilor de fundaţie, zidurile fiind scoase în epoca modernă. O reconstituire grafică a acestuia este, totuşi, prematură. Pe şirul camerelor posterioare au fost identificate: *aedes principiorum*, camerele A, B, coridorul C şi o ultimă încăpere D. Sub *aedes* funcţiona un *aerarium*, subsolul fiind săpat la aproximativ 2,60 m faţă de humusul antic; fundaţia zidului dintre *aedes* + *aerarium* şi camera A a fost săpată la o adâncime de circa 2,90 m faţă de aceeaşi coordonată, având lăţimea la bază de 1,40-1,45 m. Fundaţia zidului de vest (din spate) a capelei stindardelor are lăţimea de 1,20-1,25 m. Între şanţurile de fundaţie ale zidurilor, încăperile au aproximativ următoarele dimensiuni: A = 6,15 x 10,30 m, B = 5,90 x 10,30 m, coridorul C = 2,15 x 10,30 m, încăperea D = 6,80 x 10,30 m (D1 = 6,80 x 4,25 m, D2 = 6,80 x 5,75 m, iar peretele despărţitor are o grosime de 30 cm).

Cercetarea în zona basilicii a dus, de asemenea, la aflarea dimensiunilor sălii transversale. Aceasta măsoară, între şanţurile de fundaţie, 51 x 14 m. În curte s-au observat 6-7 straturi succesive de pietriş fin, situaţie care arată că periodic se realiza nivelarea curţii. Primul strat (de nisip şi pietriş fin) din curte aparţine fazei a doua de lemn a clădirii comandamentului. În interiorul basilicii (de piatră) se disting trei nivele de călcare principale. Anumite porţiuni din ultima podea a basilicii (o lutuială compactă cu grosimea de 10-15 cm) au fost afectate de foc; se poate să aibă legătură cu incendiile puternice care au lăsat urme în mai multe zone ale castrului. Peste acest nivel a existat totuşi o ultimă amenajare, indicată de un strat foarte gros în care intră, pe lângă calcar, urme de arsură şi multe fragmente mici de ţigle. Nivelul acesta arată limpede că, spre sfârşitul prezenţei legionarilor la *Berzobis*, au avut loc distrugeri şi demolări majore. S-au găsit, de asemenea, fragmente din blocuri de calcar folosite în elevaţie, elemente de zăvor, scoabe, piroane şi alte fragmente din piese de fier care făceau parte iniţial din construcţii de lemn.

În exteriorul clădirii au fost constatate două nivele de călcare: primul includea o rigolă din fragmente de ţigle, care servea la scurgerea apei de ploaie de pe acoperiş, şi care era situată în apropierea zidurilor de sud şi de vest ale clădirii; al doilea strat reprezintă o amenajare care umple rigola şi nivelează terenul. La o distanţă de aproximativ 12 m de zidul de sud al clădirii comandamentului s-a identificat un şanţ de perete, ce reprezintă cel mai probabil urma peretelui unei barăci. În interiorul acestei construcţii, la baza unui strat de amenajare care venea peste primul nivel de călcare, a fost descoperită lama unui *gladius* şi butonul de bronz al mânerului[12].

[12] Flutur 2006.

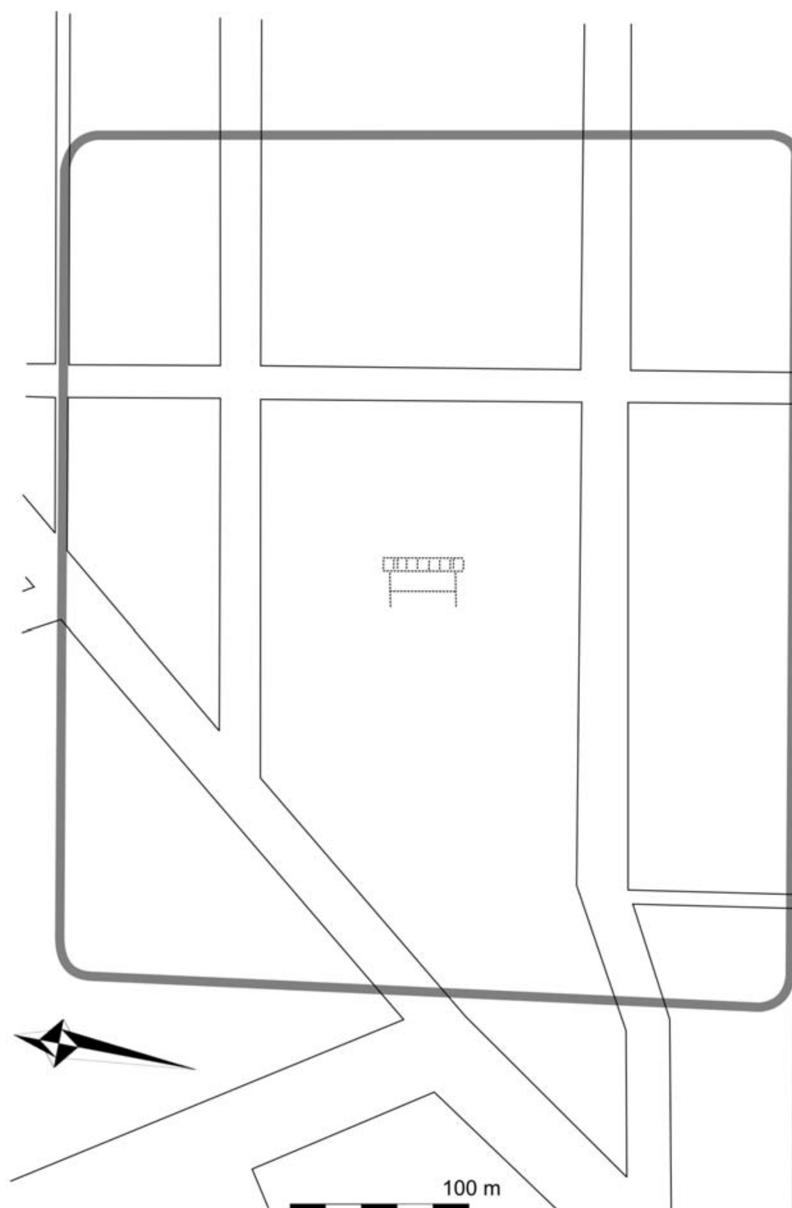

Figura 1.
Planul schematic al castrului de la Berzovia, după o hartă cadastrală din secolul XIX, cu amplasarea clădirii comandamentului.

În săpăturile din *principia* au fost găsite doar trei monede: doi aşi de la Traian şi unul de la Nero[13]. De asemenea, conform observaţiilor din ultimii ani, monedele descoperite întâmplător în castru şi în vecinătate nu depăşesc ca datare epoca lui Traian[14]. Se pare că a apărut o excepţie în acest an (2006), când a fost găsit în castru un *sestertius* de la Hadrian, care se datează însă în anul 117[15]. În concluzie, descoperirile numismatice verifică faptul că fortificaţia a fost părăsită la începutul domniei lui Hadrian.

Prin conturarea planului clădirii comandamentului, am aflat că în *principia* se intra dinspre est, capela stindardelor aflându-se în extremitatea de vest. Prin urmare, castrul era

[13] Flutur 2002, 133

[14] Şeptilici, Truican 2005, 231-236

[15] Informaţie amabilă oferită de către R.M. Şeptilici şi A Truican. Un articol al celor doi despre ultimele monede descoperite întâmplător la Berzovia este în curs de publicare în *AB*, SN 14, 2006.

orientat cu *porta praetoria* pe latura de est, şi nu pe cea de vest cum s-a susținut până acum[16]. Dealtfel, H. von Petrikovits, pledând pentru o abordare mai critică a informațiilor lui Pseudo–Hyginus, arată că situația arheologică ne indică trei posibilități de orientare pentru castrele de legiune: cu *porta praetoria* spre duşman, spre un râu sau în funcție de configurația terenului[17].

În afară de *principia*, în castru au mai fost observate urmele unor clădiri de piatră: în *praetentura sinistra*, la sfârşitul secolui XVIII[18], în *praetentura dextra* în 1972[19], apoi din nou în ultimul sector, în anul 2000, când a fost săpat un şanț pentru instalarea unui cablu telefonic. În 2004 castrul a fost brăzdat de nenumărate şanțuri în cadrul unor lucrări în vederea alimentării cu apă a localității[20]; s-au putut observa atunci urmele mai multor clădiri de piatră, în special în *praetentura*[21]. În condițiile în care există trei faze de construcție în *principia* şi două – prima în lemn şi a doua în piatră - în alte zone ale castrului, este de admis că pot exista şi două perioade de construcție ale sistemului defensiv al fortificației: la început valul de pământ, după care se ridică un zid de piatră. De exemplu, la Inchtuthil, după un timp foarte scurt de la ridicarea valului de pământ, s-a trecut la dublarea acestuia cu un zid de 1,50 m; în fapt, din val a fost îndepărtată o porțiune de pământ, în locul căreia s-a construit zidul de piatră, şanțul de apărare rămânând nemodificat[22]. Desigur, un program de cercetare arheologică a sistemului de apărare a fortificației ar lămuri definitiv problema.

The legionary fortress at *Berzobis* – new researches

- abstract -

The establishment of this legionary camp begins during the Dacian wars (probably after the first war) and it ends at the beginning of Hadrian's reign - at a time when only one legion remains in Dacia, at Apulum.

Up to the present, little research has been done at the camp from *Berzobis*, one of the foremost reasons being its position in the village area (Berzovia, Caraş-Severin County). The last years' researches took place in the headquarters building, where two timber and one stone construction phases may be observed. Traces of several stone buildings appear in other areas of the camp as well, which indicates that some timber constructions had been already altered with the stone ones, even before *legio IV Flavia Felix* left to the south of the Danube. Regarding the fortification system, although it is mentioned only one earth rampart, it seems that to this one it had been added at a later time a stone wall.

Figure 1. A sketch for the camp from Berzovia and principia, after a cadastral map from XIXth century.

[16] Protase 1967, 50 – această afirmație a fost reluată şi de alți autori, v. recent Piso 2000, 210.

[17] Petrikovits 1975, 127-128; v. şi Diaconescu 1984, 145-146, cu privire specială la orientarea castrelor auxiliare de la Gilău şi Buciumi.

[18] k.k. Kameralingenieur von Braun, în *Neues Ungarisches Magazin*, II, Pressburg, 1872, 101, *apud* Răuț, Bozu 1979, 207, n. 44.

[19] Medeleț, Petrovszky 1974.

[20] Din păcate, nici în 2000, nici în 2004 nu s-au realizat săpături arheologice de salvare.

[21] O. Bozu, comunicare la simpozionul „Daci şi Romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman”, Timişoara, 24-26 martie 2006.

[22] Pitts, St. Joseph, 1985, 61-62.

Bibliografie

Benea 1983 – Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca.

Diaconescu 1984 – Al. Diaconescu, Propuneri pentru reconstituirea unor elemente de fortificație ale castrului de la Gilău, *ActaMN* 21, 145-167.

Flutur 2000 – Al. Flutur, Săpăturile arheologice din castrul Bersobis – campaniile din anii 1998-1999, *AB,* SN 7-8, 1999-2000, 365-372.

Flutur 2002 – Al. Flutur, Săpăturile arheologice din principia castrului legionar de la Bersobis – 2000-2001, *AB*, SN 9, 2001 (2002), 131-146.

Flutur 2006 – Al. Flutur, Un gladius din castrul Berzobis, comunicare la simpozionul *Daci şi Romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman*, Timişoara, 24-26 martie 2006.

Gudea 1997 – N. Gudea, Der dakische Limes-Materielien zu seiner Geschichte, *JRGZM*, 44, 2, 1-113.

Les Légions – Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998), Yann Le Bohec, Catherine Wolff (ed.), Lyon, 2000.

Medeleț, Flutur 2002 – Fl. Medeleț, Al. Flutur, Castrul Berzobis – istoricul cercetărilor, *Patrimonium Banaticum* 1, 95-100.

Medeleț, Petrovszky 1974 – Fl. Medeleț, R. Petrovszky, Cercetări arheologice în castrul roman de la Berzovia, *Tibiscus* 3, 133-136.

Moga 1970 – M. Moga, Castrul Berzobis, *Tibiscus* 1, 51-58.

Nemeth 2005 – Ed. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei Romane*, Timişoara.

Petrikovits 1975 – H. von Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipats-zeit*, Opladen.

Piso 2000 – Ioan Piso, Les légions dans la province de Dacie, *Les légions*, 205-225.

Pitts, St. Joseph 1985 – L.F. Pitts, J.K.St. Joseph, *Inchtuthil. The Roman Legionary Fortress. Excavations 1952-1965*, London, 1985.

Protase 1967 – D. Protase, Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenența Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia, *ActaMN* 4, 47-72.

Răuț, Bozu 1979 – O. Răuț, O. Bozu, Armata romană în Banat, *StComIC* 1, 195-218.

Şeptilici, Truican 2005 – R.M. Şeptilici, A. Truican, Câteva monete romane imperiale descoperite întâm-plător pe raza localității Berzovia (jud. Caraş-Severin), *AB,* SN 12-13, 2004-2005, 231-236.

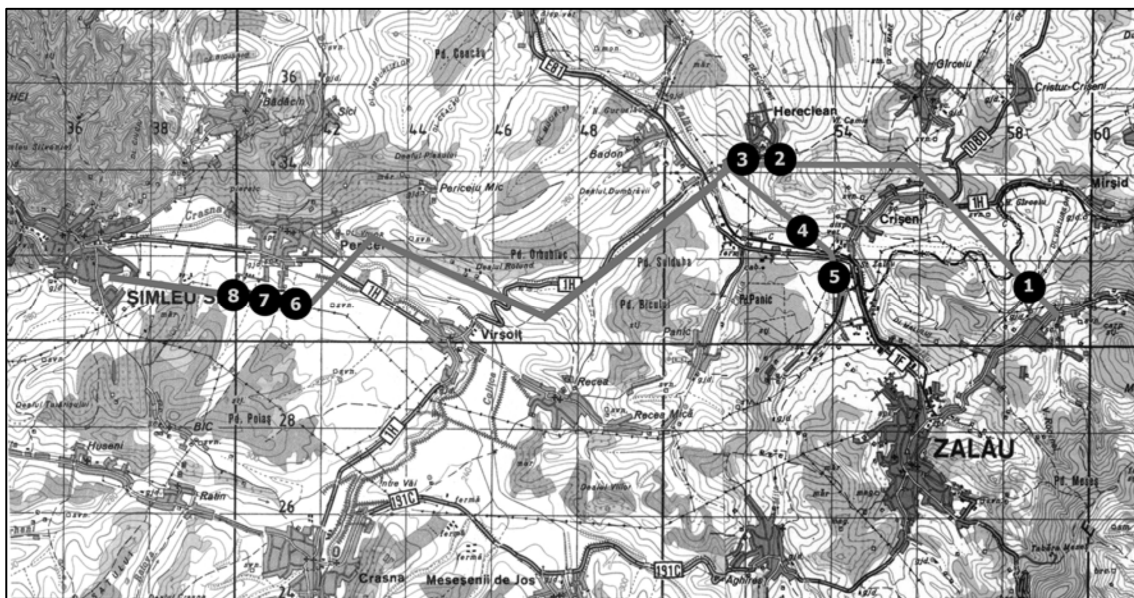
Castre romane de marş descoperite la Zalău-Dealul Lupului (jud. Sălaj)

Alexandru V. Matei, Horea Pop

Cunoscut în literatura istorică de specialitate datorită descoperirii, în mici sondaje arheologice, a unor urme de locuire neolitică şi hallstattiană, punctul Dealul Lupului (*Farkas Domb)* este amplasat pe un platou mărginit la est, în imediata apropiere, de Valea Mâţii, care se varsă în Valea Zalăului, amplasată la cca 350 m nord de dealul amintit, curgând spre vest cu un traseu paralel cu acesta. Dealul are o altitudine maximă de cca 300 m şi o diferenţă de nivel faţă de vale de maxim 100 m (fig. 1, locaţia 5). Ceramica descoperită în periegheze ulterioare sondajelor sugera o locuire a platoului şi în cea de-a doua epocă a fierului, dar şi în cea romană.

Debutul unei ample lucrări datorate unei investiţii private, pe un spaţiu considerabil în aria sitului arheologic (6,3 ha), a impus deschiderea unui şantier arheologic de salvare în punctul amintit, însoţit de operaţiuni de supraveghere arheologică în zonele fără potenţial arheologic.

Figura 1. Depresiunea Silvaniei şi traseul conductei de gaz care a traversat şi castrele de marş de la Zalău-Dealul Lupului. Legenda: 1 – Ortelec-Crecuta; 2 – Hereclean-La Toduţ; 3 –Hereclean-Dâmbu Iazului; 4 – Crişeni-Orăşel; 5 – Zalău-Dealul Lupului; 6 – Pericei-Debretag; 7 – Pericei-Kellertag; 8 – Pericei-Darvaş

Pe suprafaţa netedă de peste 10 hectare a dealului, mărginită la Vest şi Sud de Valea Mâţii, au fost efectuate săpături arheologice de salvare în anii 2003-2005, săpături care au identificat două castre romane de marş amenajate din pământ şi lemn, o necropolă şi o aşezare „barbară" – aparţinând vandalilor –, o aşezare şi necropolă Latène dacică, o aşezare şi o necropolă slavă timpurie din sec. VI, precum şi descoperiri preistorice (aşezare fortificată

neolitică, aşezare din epoca bronzului şi epoca fierului)[1]. Menţionăm că acest sit arheologic de la Zalău, este situat „*in barbaricum”*, la cca 8 km spre vest de linia de turnuri romane de supraveghere ce formează graniţa imperiului roman a provinciei Dacia, graniţă amenajată pe vârfurile muntelui Meseş.

Obiectivele ştiinţifice ale acestei cercetări au vizat în special identificarea cât mai multor elemente ale fortificaţiilor romane, amplasate în această zonă cu scopul de a bloca accesul pe valea Zalăului spre provincia Dacia, reprezentând în fapt un avantpost (?) sau bază campanie pentru soldaţii romani din timpul campaniilor militare romane, pe care cu diverse ocazii (războaie de durată sau campanii de pedepsire) imperiul le desfăşura „*in barbaricum”*. Situl arheologic de pe Dealul Lupului (*Farkas Domb)* de la Zalău este ampalsat la cca 12 Km vest de *Porolissum*, centrul militar roman al apărării *limes*-ului roman din acestă parte a provinciei Dacia.

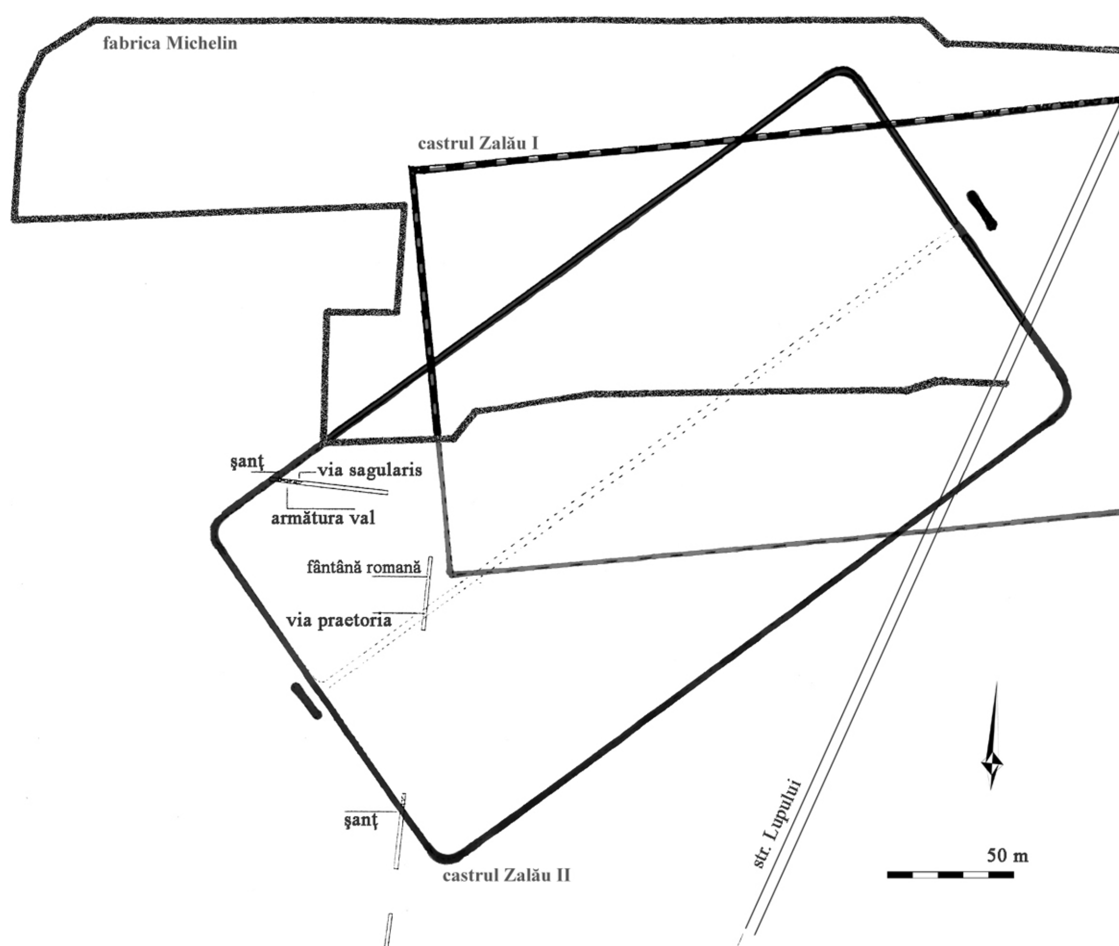

Figura 2. Zalău-Dealul Lupului. Castrele romane temporare din pământ.

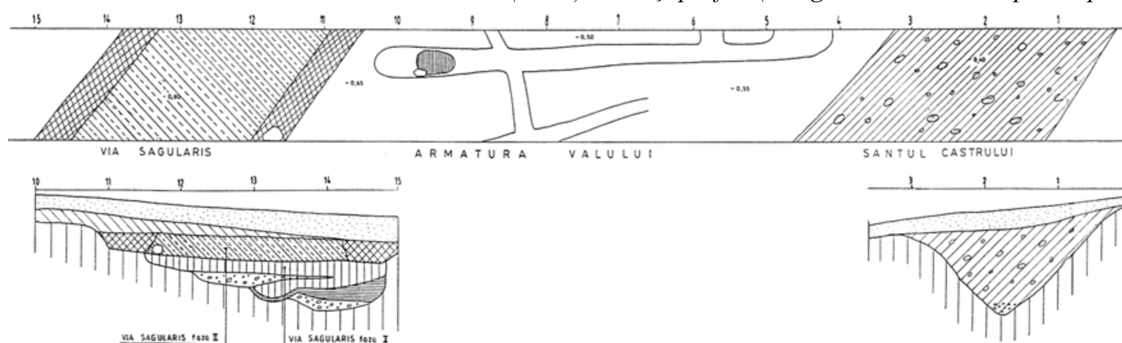
[1] În suprafaţa investigată au fost descoperite 118 complexe arheologice din epoci diferite după cum urmează: 11 complexe epoca pietrei (neolitic); 34 complexe epoca bronzului; 14 complexe Hallstatt; 18 complexe Laténe; 21 complexe epoca romană; 18 complexe medievale timpurii; 2 complexe moderne. Din punctul de vedere al tipurilor de complex şi caracterul acestora poate fi identificat un spectru larg şi spectaculos. Au fost descoperite astfel următoarele tipuri de complexe: 39 locuinţe, 55 gropi de provizii, menajere, de stâlp, 8 cuptoare, 3 posibile latrine romane, 8 morminte (barbare – Przeworsk şi medievale timpurii, respectiv sec. VI), două castre romane din pământ şi două fortificaţii neolitice, s.v. rapoartele Matei, Pop 2003, 413-415; Matei et al. 2004, 375-379.

Castrul 1 (notat în rapoarte C. 42), numit în continuare Zalău I, este o fortificație romană din pământ cu lungimea laturilor de 385 ? x 180 ? m, orientat V-E, cu şanțul asemănător cu al castrului Zalău II (C. 38), dar aparent anterior acestuia, apreciere care se datorează şi conservării sale precare. Lungimea amenajării defensive nu mai poate poate fi identificată complet datorită modificărilor geomorfologice de pe latura de est, survenite în anii '70-'80, sistematizarea cursului *Văii Mâții,* îndreptarea malurilor, lucrări care, se pare, au afectat iremediabil acestă latură de est a castrului.

Structurile constitutive ale castrului au fost surprinse în destul de puține locuri, motiv pentru care concluziile pe care le putem formula în acest moment au, în mare parte, o valoare ipotetică. Cercetările noastre nu au suprins, după cum am amintit, relația stratigrafică dintre cele două fortificații.

Castrul 2 (C. 38), numit în continuare Zalău II, este o fortificație romană din pământ cu dimensiunile de 366 x 187 m, orientat SV-NE (fig. 2). S-a păstrat doar şanțul de apărare, pe tronsoane diferite, având formă de V, uneori cu icul ajustat prin curățirile repetate din epoca romană, adâncimea păstrată fiind de 1-1,3 m (figurile 3, 5).

Figura 3.
Zalău-Dealul Lupului. Secțiunea S I/ 2004 prin şanțul şi valul castrului Zalău II (C. 38). Plan şi profile (stânga – alăturat; dreapta – opus).

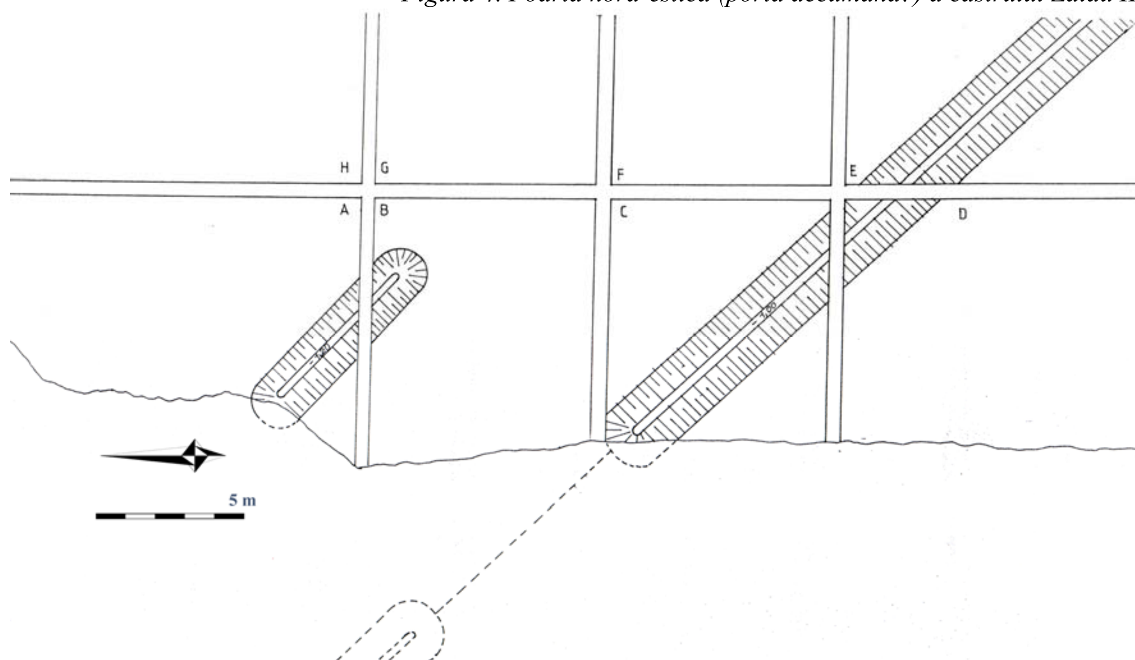
Şanțul fortificației de pământ are acum deschidere la gură cca 3 m lățime, iar adâncimea maximă păstrată este de cca 1,6 m de la nivelul actual de călcare. Umplutura apare ca un pământ închis la culoare, cu mult pietriş. Pe fund (icul şanțului) au apărut bucăți mai mari de cărbune care proveneau de la palisada de lemn incendiată, adiacentă valului.

În secțiunea S I/ 2004 (fig. 3) s-a constatat că valul are acum la bază cca 5 m lățime şi o bermă de cca 0,5-0,6 m lățime. La baza lui, la cca 0,5-0,6 m adâncime față de nivelul de călcare actual, au fost aşezate bârne care formau o structură de rezistență, având rolul de a susține palisada de lemn. Bârnele aveau 25-30 cm grosime, fiind amplasate oblic față de direcția fossei şi a viei sagularis, fiind probabil prinse între ele. În interior, spre capătul unei bârne orizontale, a fost identificată amprenta unui stâlp de lemn. Este posibil ca acesta să fi avut rolul de a sprijini valul, sau, după caz, să fi fost parte din palisada dublă a acestei fortificații[2].

Via sagularis se conturează cu dificultate în plan orizontal, putându-se distinge delimitările sale prin două rigole. Acest fapt se datorează probabil şi faptului că zona (latura de nord) în care am identificat aceste structuri este caracterizată de o pantă accentuată. În plan vertical, se observă că *via sagularis* a beneficiat de mai multe amenajări sau reparații. Astfel, pe nivelele celor două faze principale de amenajare a drumului apar straturi consistente de pietriş. (fig. 3).

[2] Jones 1975; Bogdan Cătăniciu 1993.

Figura 4. Poarta nord-estică (porta decumana?) a castrului Zalău II.

În interiorul fortificației, la cca 15 m nord-vest de *via praetoria* a fost identificată o fântână (C. 5). Diametrul inițial, spre suprafață, este de cca 2,5 m, cu o umplutură de pământ negru. Treptat, în adâncime, diametrul ajunge la 1,10 m şi se conturează ca o fântână, cercetată până la adâncimea de -4,2 m, nivel la care a apărut pânza de apă freatică şi nu s-a mai putut continua golirea complexului. În umplutură au apărut câteva fragmente ceramice atipice şi bucăți de chirpic. După adâncime şi nivelul din care porneşte, fântâna a putut fi legată de castrul de pământ în interiorul căruia a fost săpată[3] (fig. 6).

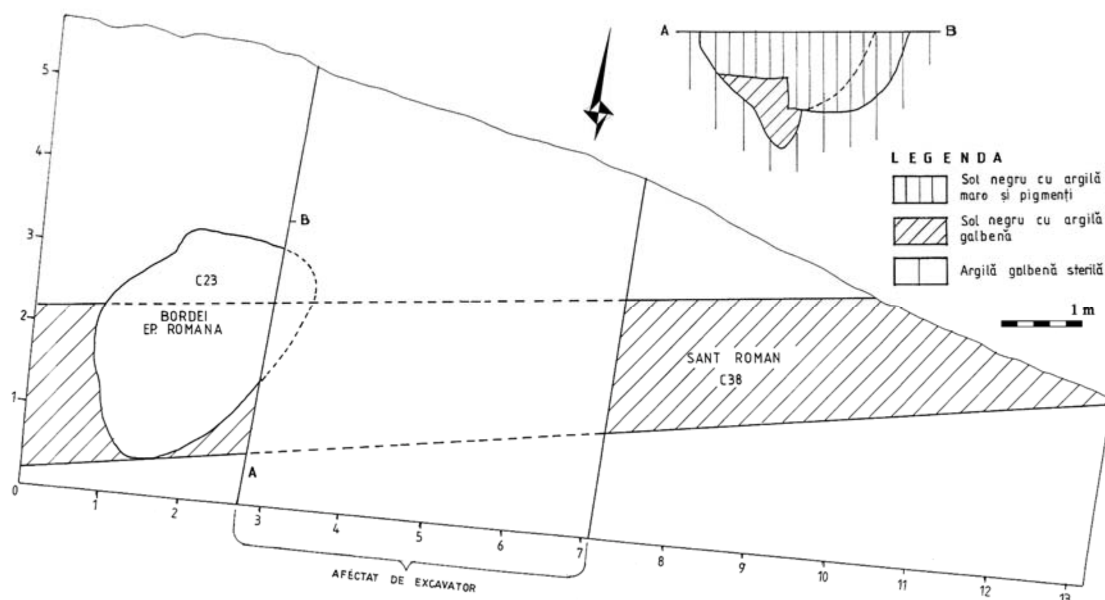

Figura 5. Zalău-Dealul Lupului. Castrul Zalău II (C. 38 - castru roman) şi bordeiul C. 23. Plan şi profil.

[3] Matei, Pop 2005, 414-415.

O poartă, probabil *porta decumana*, a fost identificată pe latura scurtă a fortificației, nord-estică. Aceasta a fost investigată parțial în casetele A şi B. Este vorba de aşa-numitul *titulus*[4], format dintr-un şanț cu dimensiunile de 7,5 x 2, amplasat în exterior, la aproximativ 7 metri nord-est de *fossa* castrului (fig. 4).

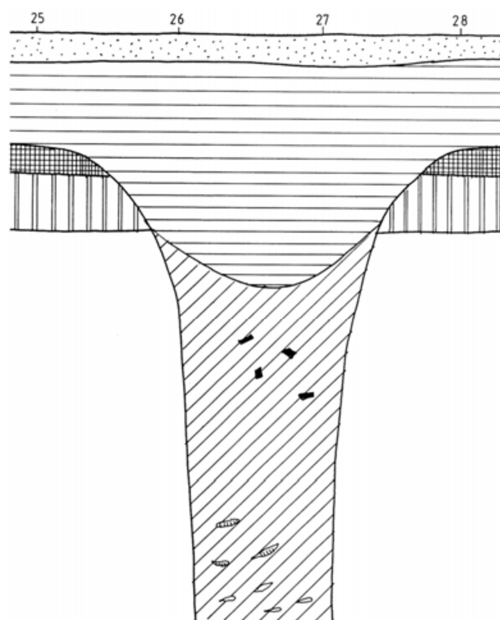

Figura 6. Zalău-Dealul Lupului. Secțiunea S II / 2004. Fântâna romană. Profil.

Având în vedere că spre sud-vest este zona „barbară", zona dinspre duşman, atunci considerăm că *fossa* identificată în S III poate fi considerată, cu un oarecare grad de probabilitate, a fi fost şanțul laturii *praetoria*. Pe acestă latură în mod normal ar fi trebuit să fie *porta praetoria*, poarta principală, de „onoare", de intrare în castru, şi de aici, pe *via praetoria,* drum surprins pe o lungime de aproape 5 metri în S II, se ajungea în apropierea fântânii prezentate mai sus. Aşadar dimensiunile aproximative ale acestei fortificații de pământ sunt de: 366 x 187 m[5]. Nu au putut fi sesizate alte elemente constitutive ale sistemului defensiv, presupunându-se în mod logic doar existența unei porți pe latura sud-vestică. Pe niciuna dintre laturile lungi nu au fost sesizate urmele porților. Latura lungă din partea de nord, a fost distrusă de amenajările investiției înainte de începerea lucrărilor de salvare, iar latura lungă de sud-est (*sinistra)* este amplasată în afara zonei afectată de lucrările de amenajare ale investiției, este neatinsă şi poate fi cercetată în întregime, aşa cum de altfel este şi latura scurtă de sud-vest pe care este amenajată *porta praetoria.*

Prezența fântânii romane, a urmelor de lemn ars de la palisadă şi a posibilelor latrine (figurile 8-9) arată că acest castru a fost folosit o perioadă mai lungă de timp, nefiind doar un simplu castru de marş aparținând primilor ani ai secolului II d.Chr. Necunoscându-se detalii privind organizarea internă a fortificațiilor este greu de precizat ce efective puteau fi adăpostite în aceste fortificații. Dacă ne raportăm la castrele asemănătoare, atât temporare cât şi permanente, putem presupune că aici au putut staționa efective militare din două trupe auxiliare sau un detaşament semnificativ de legiune[6].

Dimensiunile castrului Zalău II - 366 x 187 m (6,8 ha) - sunt remarcabile, putând fi comparat cu castrele auxiliare mari descoperite în Dacia. Raportul lungime/ lățime este 1,96, fiind foarte rar întâlnit în cazul fortificațiilor romane.

Cazul este asemănător până aproape de identitate cu castrul auxiliar de la *Micia* (faza de piatră 360 x 181)[7]*,* unde acest indice este de 1,98.

[4] Pentru terminologie vezi Henderson, Keppie 1986, 281-284.

[5] Matei, Pop 2005, 415.

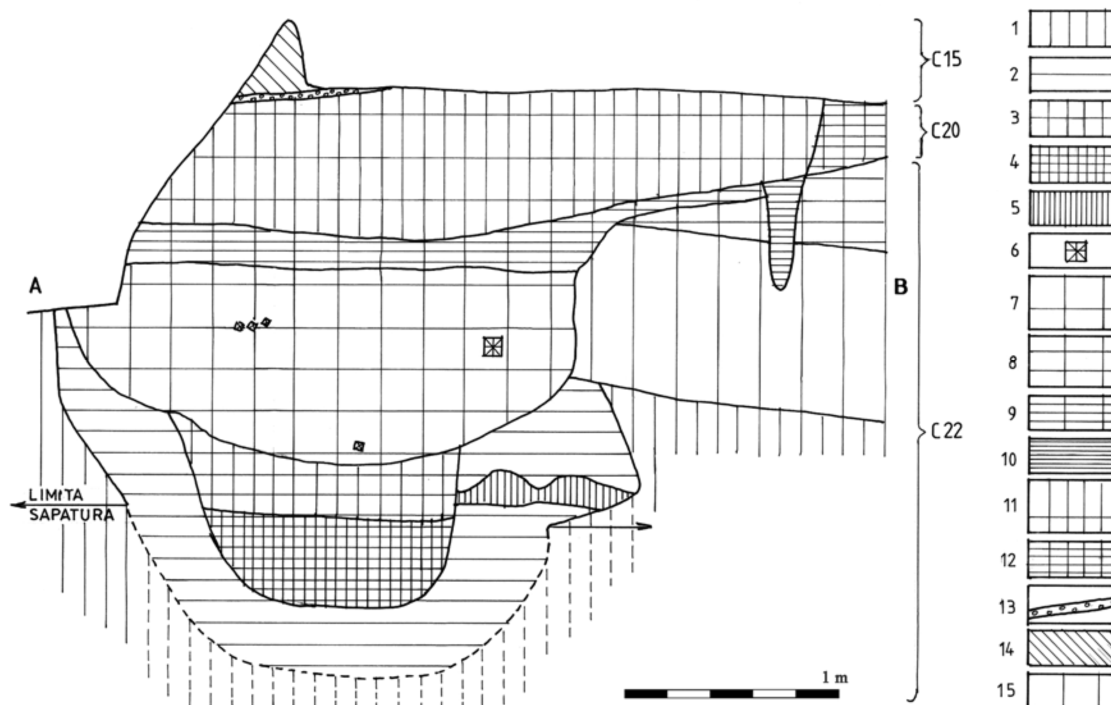
[6] Richardson 2002, 96-102.

[7] Gudea, 37-39, nr. 19.

De asemenea, dimensiunile probabile ale Zalău I sunt 385 x 180 m (6,9 ha), raportul lungime/ lăţime fiind de 2,2.

Figura 7. Zalău-Dealul Lupului. Caseta C 3/ 2003. Profil prin complexul C. 22 (latrina romană).

Legenda: **1**-lut galben steril, **2**-lut fin cenuşiu steril, **3**-nisip fin cenuşiu deschis, **4**-mâl fin cenuşiu, **5**-nisip cenuşiu tasat natural, **6**-lemn din complex, **7**-mâl negru cu pigmenţi din lemn, **8**-argilă cu pietriş maroniu, **9**-pietriş maroniu mişcat - baza complex C. 20, **10**-sol negru cu cenuşiu: stâlp, **11**-sol negru cu maroniu şi pigmenţi de chirpici din complexul C. 20, **12**-sol maroniu închis steril, **13**-pietriş galben-bază complex C. 15, **14**-sol maroniu cu pigmenţi (complex C. 15), **15**-pietriş maroniu.

Cele mai apropiate analogii printre castrele de marş din sud-estul masivului Orăştie sunt: Comărnicel II, 309/ 317 x 228/ 238 m (7,3 ha)[8]; Jigur, 315 x 314 m (9,9 ha)[9]; Vârful lui Petru (5 ha)[10]; Porceni - 3,4 ha[11].

În mod evident, cele mai bine documentate sunt castrele de marş din Britannia. Dată fiind multitudinea lor, vom realiza doar o sumară trecere în revistă a acestora: Bellie – 366 x 274? m (c.10 ha?)[12], aflat pe teritoriul Scoţiei; Walford – 390 x 250 (9,75 ha)[13], Ancaster – 400 x 282 (11,3 ha)[14], Fell End – 360 x 240 (8,7 ha)[15] sau Rey Cross – cca 200 x cca 300 m (8.1

[8] Stefan 2005, 308, 311 fig. 153.
[9] Stefan 2005, 289, 293 fig. 140.
[10] Stefan 2005, 294 fig. 141.
[11] Stefan 2005, 320, fig. 163.
[12] St. Joseph 1969, 113.
[13] St. Joseph 1961, 124/5 fig.4; Welfare, Swan 1995, 65 figs. 51, 55.
[14] Welfare, Swan 1995, 67, fig. 65.
[15] Welfare, Swan 1995, 100, 101 fig. 82.

ha)[16], toate pe teritoriul Angliei; Dalkeith – 290 x 183 m, (5,3 ha)[17]; Esgairperfedd – 280 x 244 (6,84 ha)[18]; St Harmon – 343 x 226 (7,73 ha)[19]; Twyn y Briddallt – 381 x 176 (cca 6,4 ha)[20]; Kedslie – 350 x 230 m (cca 8 ha)[21], toate în Țara Galilor). Cea mai apropiată analogie din Hispania este castrul din La Poza[22].

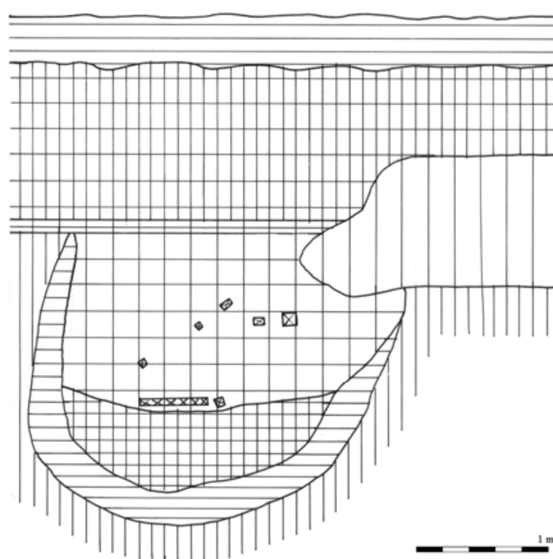

Figura 8. Zalău-Dealul Lupului. Complex Cpl. 6 (latrina romană). Legenda ca la figura 7.

Este important de adus în această discuție şi o scurtă trecere în revistă a unor complexe arheologice descoperite în acest areal, anume:

Trei latrine romane din sec. II d.Chr., din care două (C 6, C 19) surprinse în sectorul estic, latura sudică; ele au formă circulară, cu diametrul şi adâncimea de 2 m (fig. 8), la care se adaugă C 22, complex identificat în proximitatea locuințelor amintite, dar amplasat într-un context arheologic care aparține castrului Zalău II (are în umplutură straturi de mâl, cu lemn, argilă şi nisip cenuşiu în jumătatea inferioară; vezi fig. 7).

Au fost identificate şase locuințe germanice de epocă romană (notate C 20, C 21, C 23, C 40, C 57, C 60). Locuințele C 20, C 21 (sec. II-III d.Chr) suprapun sistemul defensiv al castrului Zalău II, pe care îl căpăcuiesc cu un strat de pietriş, aflat la baza amenajării complexelor. Locuința C 21 a fost incendiată, fiind sesizat un strat de lemn ars la baza acesteia. În aceeaşi zonă a fost identificată o vatră de cuptor de epocă romană (C 45), împreună cu groapa de deservire a cuptorului (C 46).

Morminte barbare de incinerație (M. 1-7, databile pe parcursul secolului II d.Chr), conțin piese de armament şi echipament militar şi fac parte dintr-un grup de complexe amplasat la cca 100 m vest sud de colțul castrului II[23].

Aşadar, succesiunea stratigrafică în sectorul castrelor este (de jos în sus): castrul Zalău I (începutul secolului II d.Chr), castrul Zalău II (fântână, latrine – a doua jumătate a secolului II d.Chr), şi o aşezare germanică (locuințe şi cuptoare care suprapun şanțurile castrelor – secolul III d.Chr). În acest stadiu al cercetărilor nu se poate formula ipoteza unei conexiuni cronologice între aşezarea amintită şi grupul de morminte germanice (databile larg pe durata secolului II d.Chr) şi care par să aparțină primului val de germanici care sunt lăsați să se apropie de frontierele Daciei.

---

[16] Welfare, Swan 1995, 59.
[17] St. Joseph 1965, 80; St. Joseph 1973, 216; Keppie 1996, 402.
[18] St. Joseph 1969, 123, fig. 123-126, fig. 10.
[19] St. Joseph 1969, 123, fig. 9.
[20] St. Joseph 1969, 86.
[21] Maxwell, Wilson 1987, 37-38.
[22] Cepeda Ocampo 2006, 346 fig. 76.
[23] Matei et al. 2004, 377-379.

Concluzii istorice

Cele două castre romane de marş (sau de campanie militară) au fost amplasate la o distanţă apreciabilă (8 km) în faţa limesului de pe culmea Munţilor Meseş. Probabil că acestea aparţin unei alte linii de castre, care într-o fază de început a sec. II d.Chr. au marcat zonele cucerite şi integrate iniţial provinciei Dacia.

Absenţa elementelor de datare concrete împiedică o încadrare cronologică absolută a acestor amenajări defensive romane, dar este foarte posibil ca primul castru, Zalău I (C. 42), să dateze de la cucerirea Daciei de către Traian (106 d.Chr), fiind folosit de trupele aflate în marş către centrul dacic fortificat de pe *Măgura Şimleului*, şi fortificaţiile dacice din nord-vestul îndepărtat de la *Malaja Kopanja* şi *Solotvino* (azi în Ucraina); al doilea castru, Zalău II (C 38**),** ar putea data de la războaiele iazige sau marcomanice.

Practic, larga vale a Zalăului a fost blocată de aceste două castre succesive. Linia sistemului de semnalizare de pe Meseş se afla la o distanţă de cca 8 km, spre est, în linie dreaptă. Valea Zalăului face legatura dintre zonele joase ale Câmpiei de Vest cu Dacia Romană, ale cărei graniţe sunt organizate pe Meseş. La intrarea între Dealurile Silvaniei a acestei văi apare sistemul defensiv de la Supur[24], aflat la cca 50 km nord-vest de *Porolissum* şi la 38 km nord-vest de Zalău. Ar fi vorba despre o jumătate de zi de marş de la *Porolissum*, fapt care ar indica posibila funcţionalitate ca bază de plecare a atacurilor romane spre *Barbaricum*. Probabil Zalău I aparţine perioadei de lupte pentru cucerirea Daciei, iar Zalău II – perioadei războaielor iazige sau marcomanice. Prezenţa fântânii romane, a latrinelor, a urmelor de lemn ars de la palisadă, arată că acest castru a fost folosit o perioadă mai lungă de timp decât primii ani ai sec. II d.Chr. Această cazarmă a adăpostit cca 3.000 de soldaţi romani, care locuiau în corturi de campanie.

Important de menţionat este faptul că aşezarea aparţinând perioadei provinciale romane a suprapus castrele romane, fiind databilă ceva mai târziu decât necropola. De asemenea, demn de menţionat este şi grupul de morminte de incineraţie aparţinând probabil culturii Przeworsk, care constituie doar o parte dintr-o necropolă care poate fi atribuită primului val de vandali aşezaţi în apropierea Daciei romane în sec. II d.Chr. [25] (*hasdingi, lacringi* sau *dacringi)*.

Castres romains de marche découverts a Zalău-*Dealul Lupului* (dép. de Sălaj)

- resumée -

Connu dans la littérature historique de spécialité à cause de la découverte, à l'occasion de petites incursions archéologiques, des traces d'habitation néolithique et hallstattienne, le point Dealul Lupului se trouve sur un plateau limité à l'est par *Valea Mâţii*, qui se verse dans *Valea Zalăului*, située au nord de la colline mentionnée, coulant parallèlement à celle-ci vers l'ouest. La colline à une altitude maxime d'approximativement 300 m, et une différence de niveau par rapport à la vallée de maxime 100 m. La céramique découverte dans les recherches de terrain ultérieures aux incursions suggérait une habitation du plateau aussi à l'époque dacique, qu'à celle romaine.

[24] Vezi Matei, Ghindele în acest volum.

[25] Matei, Pop 2005, 415.

Le début d'un ample travail d'investissement sur un espace considérable dans l'aire du site archéologique (plus de 6 hectares), a imposé l'ouvrage d'un chantier archéologique de sauvegarde dans le point mentionné, accompagné par des opérations de surveillance archéologique dans les zones sans potentiel archéologique.

Une découverte spectaculaire représentent les deux forts romaines de marche ou de campagne militaire à une distance à apprécier (10 km) devant le limes du sommet des Montagnes Meses. L'importance de la Vallée de Zalău, pour l'accès vers les chemins d'entrée parmi les fortifications de frontière romanes, est suggérée par l'emplacement de ces deux castres à ce point. On n'exclut pas l'existence d'autres forts sur "Dealul Lupului".

Zalău I (C 38) est un fort romain en terre ayant les dimensions à présent de 366 x 187 (6,8 ha), orienté SV – NE, s'est conservé seulement sa fosse, dans des parties différentes, ayant la forme de V, parfois l'angle ajusté à cause des nettoyages répétés à l'époque romaine, profondeur conservée 1 – 1,3 m. Dans les casettes A et B on a étudie un segment du secteur de la porte *"decumana"* du fort.

Zalău II (C42) est un fort romain en terre ayant les dimensions des cotés connus de 385 x 180 m, orienté V – E, le type de la fosse ressemblant à l'autre fort, mais apparemment antérieur à celui-ci.

L'absence des éléments de datation concrets empêche un encadrement chronologique absolu de ces aménagements défensifs romans, mais il est possible que le premier castre, Zalău I, datte depuis l'occupation de Dacia par Traian (106 p. Chr.) à l'occasion du marche au centre dace fortifié sur Măgura Şimleului, et le deuxième, Zalău II, depuis les guerres iazigues ou marcomaniques.

Légende des figures

Fig. 1. La dépression de la Sylvanie et le trajet du conduit de gaz qui a traversé de même les castres de marche de Zalău-Dealul Lupului.

Fig. 2. Zalău-Dealul Lupului. Les castres romains temporaires en terre.

Fig. 3. Zalău-Dealul Lupului. La section S I/ 2004 parmi le fossé et le vallum du castre Zalău II C (C. 38). Plan et profils.

Fig. 4. La porte du nord-est (la porte decumana ?) du castre Zalău II.

Fig. 5. Zalău-Dealul Lupului. Le castre Zalău II (C. 38 – castre romain) et la hutte C. 23. Plan et profil.

Fig. 6. Zalău-Dealul Lupului. La section S. II / 2004. La fontaine romaine. Profil.

Fig. 7. Zalău-Dealul Lupului. La casette C 3 ?2003. Profil parmi le complexe C 22 (la latrine romaine).

Légende: **1** – argile jaune, stérile; **2** – argile, fine, grise, stérile; **3** – sable fin gris ouvert; **4** – terre glaise fine, grise; **5** – sable gris tassé naturellement; **6** – bois du complexe; **7** – terre glaise noire avec des pigments en bois; **8** – argile avec des cailloux marrons; **9** – cailloux marrons déplacés – base du complexe C. 20; **10** – sol noire avec du gris, poutre; **11** – sol noire avec du marron et des pigments de clayonnage du complexe C. 20; **12** – sol marron foncé, stérile; **13** – cailloux jaunes – la base du complexe C. 15; **14** – sol marron avec des pigments (complexe C. 15); **15** – cailloux marrons.

Fig. 8. Zalău-Dealul Lupului. Complexe Cpl. 6 (latrine romaine). Légende comme à la figure 7.

Bibliografie

Bogdan Cătăniciu 1993 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Mésie Inférieure, *ActaMN* 26-30/I, 49-66.

Cepeda Ocampo 2006 – J.J. Cepeda Ocampo, La Poza, *The Roman Army in Hispania*, 345-347.

Gudea 1997 – N. Gudea, Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte, *JRGZM* 44 (Sonderdruck), 1-113.

Henderson, Keppie 1986 – A.R.R. Henderson, L.J.F. Keppie, Titulus or Titulum?, *Britannia* 17, 281-284.

Jones 1975 – M.J. Jones, *Roman Fort Defences to A.D. 117*, Oxford (BAR IS 21).

Keppie 1996 – L.J.F. Keppie, Scotland, *Britannia* 17, 396-405.

Matei, Pop 2005 – Al.V. Matei, H. Pop, Zalău, jud. Sălaj, Punct: Valea Mâții - Dealul Lupului, *CCA* 2004 (2005), 413-415.

Matei et al. 2004 – Al.V. Matei, H. Pop, M. Andraş, D. Băcueț-Crişan, Zalău, jud. Sălaj, Punct: Dealul Lupului (Farkas Domb), *CCA* 2003 (2004), 375-379.

Maxwell, Wilson 1987 – G.S. Maxwell, D.R. Wilson, Air Reconnaissance in Roman Britain 1977-1984, *Britannia* 18, 1-48.

Richardson 2002 – A. Richardson, Camps and forts of units and formations of the roman army, *OJA* 21.1, 93-107.

St. Joseph 1961 – J.K. St. Joseph, Air Reconnaissance in Britain, 1958-1960, *JRS* 51, 119-135.

St. Joseph 1965 – J.K. St. Joseph, Air Reconnaissance in Britain, 1961-1964, *JRS* 55 , 74-89.

St. Joseph 1969 – J.K. St. Joseph, Air Reconnaissance in Britain, 1965-1968, *JRS* 59 , 104-128.

St. Joseph 1973 – J.K. St. Joseph, Air Reconnaissance in Britain, 1969-72, *JRS* 63, 214-246.

Stefan 2005 – Al. S. Stefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire*, Rome.

The Roman Army in Hispania – *The Roman Army in Hispania. An archaeological Guide*, Á. Morillo, J. Aurrecoechea (ed), León 2006.

Welfare, Swan 1995 – H. Welfare, Vivian Swan, *Roman Camps in England: the field archaeology*, London.

Sistemul defensiv roman din nord-vestul Daciei
descoperit prin cercetările arheologice de la Supurul de Sus (jud. Satu Mare)
şi pe baza documentaţiei din izvoarele scrise

Alexandru V. Matei, Robert Gindele

Literatura de specialitate mai veche, în special cea de la sfârşitul sec. al XIX-lea, datorită în special descoperirii valurilor şi şanţurilor din zona Banatului şi a celor din Ungaria (cunoscute ulterior sub denumirea „valurile sarmatice”[1]), abundă de date şi informaţii care fac referire la acest tip de fortificaţii[2]. Se acreditase ideea că provincia Dacia este înconjurată de un val continuu, atât la sud, prin Brazda lui Novac sau *limes transalutanus,* cât şi la vestul Daciei, prin „valurile sarmatice” sau *limes*-ul *porolissensis*[3]*,* organizat pe muntele Meseş, ramificaţia finală a Munţilor Apuseni. Verificând pe teren, multe dintre aceste semnalări mai vechi nu se dovedesc a fi reale sau în legătură cu antichitatea, dovedindu-se a fi simple canale de drenaje a zonelor mlăştinoase, sau linii de luptă (tranşee) din timpul războaielor de poziţii, sau ravene naturale. Dar au fost şi situaţii în care multe dintre aceste semnalări din literatura mai veche de specialitate s-au dovedit reale, fiind identificate sisteme antice de fortificaţii, confirmate apoi prin cercetări arheologice sistematice. Un astfel de exemplu este valul şi şanţul descoperit pe valea Crasnei, în zona satului Supuru de Sus, jud. Satu Mare. Prezentăm în acest studiu o descoperire perieghetică verificată ulterior prin cercetări arheologice sistematice, pentru ca apoi să analizăm şi informaţiile din izvoarele scrise, referitoare la acest val şi şanţ, şi posibilul său traseu în nord-vestul Daciei, de o lungime considerabilă.

La ieşirea dintre Dealurile Sălajului, spre Câmpia de Vest, a văii Crasnei (reunită cu valea Zalăului la cca 7 km în amonte de acest punct), în zona satului Supuru de Sus (jud. Satu Mare), în hotarul numit „Dealul Şoarecelui", la SE de sat, a fost descoperit prin perieghează[4] un val de pământ cu şanţ în faţă, care bloca accesul dinspre valea Zalăului spre est, adică spre Munţii Apuseni (Meseşului), în direcţia provinciei Dacia romană, a oraşului roman *Porolissum* şi a Porţii Meseşene. Valul este amplasat în *barbaricum*, la cca 45 km VNV de linia de apărare a oraşului roman *Porolissum* (Poarta Meseşană). Descoperirea valului şi şanţului roman din zona Supuru de Sus, în punctele „Bondava”*,* „La Şanţ”, „Dealul Şoarecelui”, „Soldubiţa”, cât şi în zona satului Giorocuta (jud. Satu Mare), cercetat prin secţionare, până în prezent, pe cca 3,5 km, reprezintă, credem, o contribuţie importantă pentru înţelegerea complexităţii sistemului de apărare a Imperiului Roman, a *limes*-ului din această zonă, a unor elemente de apărare avansată a Porţii Meseşene şi a oraşului roman *Porolissum*[5].

---

[1] Garam, Patay, Soprony, 1983, 17 *sq*.

[2] Romer, 1876, 75 sq.; Ortavay, 1875, 218 sq.

[3] Torma, 1880, 5 sq.

[4] Alexandru V. Matei şi Gh. Lazin 1994, Alexandru V. Matei 1995-1996.

[5] Matei 2004, 253-261.

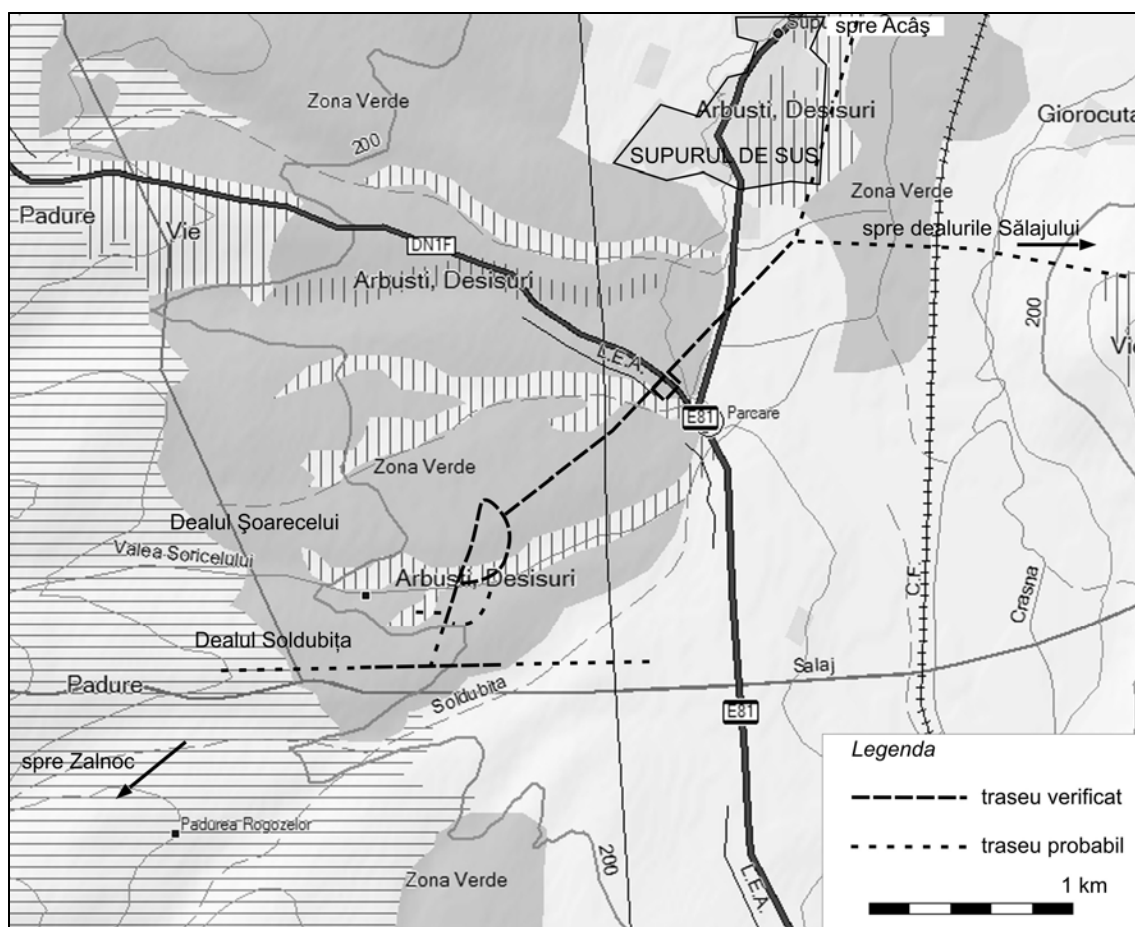

Figura 1. Schița descoperirilor arheologice din perimetrul satului Supuru de Sus. Suport cartografic Romania Digitală ®.

Valul de pământ descoperit la Supurul de Sus[6] a fost secționat în mai multe locuri, pe o distanță de cca 4 km, prin sondajele arheologice din anii 1998 şi 1999, realizate de către Al. V. Matei (figura 1). În urma cercetărilor arheologice s-a constatat că valul are şanțul pe latura sa nord-vestică, apărând teritoriul ce se afla în spatele valului, spre est, adică văile Crasnei şi Zalăului, blocând culoarul văii Zalăului spre Meseş şi spre Poarta Meseşană-*Porolissum*, adică spre Dacia romană.

În zonele plate şi neerodate şanțul are în medie cca 2-2,5 m adâncime şi cca 3,5-4 m lățime. Valul a fost foarte aplatizat de lucrările agricole repetate an de an, el având o lățime la bază de cca 4-5 m, în zonele unde se poate sesiza pe teren. Practic lucrările agricole au aplatizat în totalitate valul iar şantul nu mai poate fi observat pe teren decît foarte greu, în anumite zone restrînse. Întreagă această zonă din hotarul satului Supurul de Sus este cunoscută cu toponimicul „La Şanț".

Cu ocazia sondajului realizat în anul 1999, pe platoul neted al „Dealului Şoarecelui" s-a constatat că în vechiul val a fost amenajată o locuință medievală (anexe?), o altă locuință fiind identificată în şanțul valului. După materialul arheologic descoperit, aceste locuințe se datează

[6] Matei, Stanciu 2000, 246. O primă prezentare a descoperirii a fost făcută în anul 1998 de către Al. V. Matei, în comunicarea „*Valul de la Supuru de Sus*", susținută la Sesiunea de Comunicări Ştiințifice organizată de Muzeul de Istorie a Transilvaniei, mai 1998, precum şi într-o altă comunicare, susținută în Ungaria, la Pecs: Simpozion româno-maghiar - *Limes*-ul *Daciei,* 1998.

în sec. al XIV-lea (vezi fig. 2C). Acest deal, de fapt o teresa netedă ce coboară spre valea Crasnei, este amplasat în partea de sud a satului Supurul de Sus, spre pădurea Zalnocului, cunoscută şi sub numele de „Pădurea Chegii”, aproape de hotarul localității Bobota (din județul Sălaj, la cca 500 m spre sud). Spre sud-vest de satul Supurul de Sus, în punctul „Bondava” (sic!), la marginea şoselei Zalău-Bobota-Carei, şosea care taie perpendicular sanțul, traseul valului şi şanțului a fost identificat pe teren pe o lungime de cca 1,5 km. De la marginea de nord-est a aceleiaşi şosele, valul, identificat pe o lungime de încă cca 1,5 Km, este tăiat de şoseaua principală Zalău-Bobota-Satu Mare şi pare că îşi are traseul aproximativ oblic, de-a lungul cursului Văii Crasnei spre ENE[7].

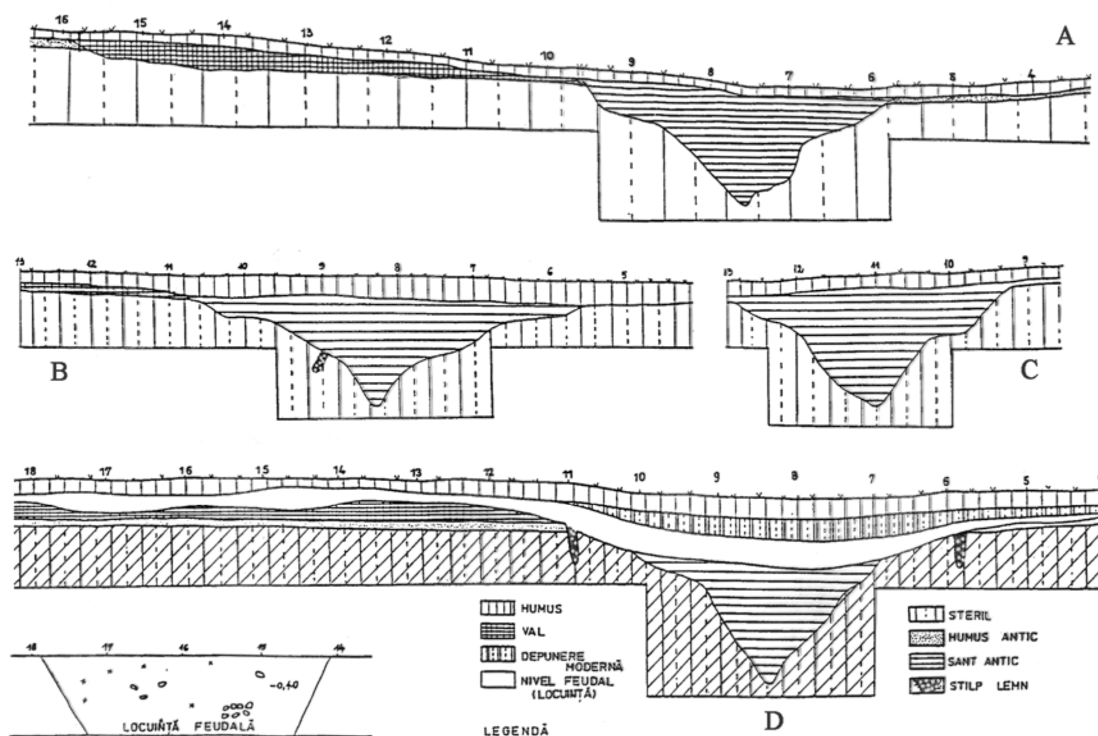

Figura 2.
Profile prin şanțul şi valul identificat pe „Dealul Şoarecelui” de la Supuru de Sus, cu locuirea medievală identificată în şanț şi anexa din val. A) S.1/ 1990, profil sudic, şanț şi val roman; B) S.2/ 1999, profil sudic; C) S.2/ 1999, profil nordic; D) S.3/ 1999, locuire medievală, peste şanț şi val roman.

Surprins arheologic sigur pe teren până la limita sud-estică a satului Supurul de Sus, având şanțul spre vest, spre *„barbaricum”,* iar valul spre est, spre provincia Dacia, acest val şi şanț apără practic Dacia şi blochează valea Crasnei la ieşirea acesteia spre câmpie. Dacă valul va continua spre nord-est, atunci acesta blochează astfel şi celelalte văi care ies dintre dealurile Sălajului (Valea Maja, Valea Cernii, Valea Măriei), văi care în această zonă se varsă în râul Crasna. Un posibil traseu al valului şi şanțului ar putea fi până la râul Someş, în zona Hododului, adică spre răsărit, unde izvoarele scrise amintesc de un şanț care porneşte din Someş (vezi figura 3). Pe aceste văi (Maja, Cernii şi Măriei), care reprezintă adevărate culoare de acces spre est, spre provincia Dacia, se poate face uşor trecerea spre interiorul provinciei, peste *limes*-ul roman al Daciei Porolissensis, organizat pe munții Meseşului şi în Poarta Meseşană.

[7] Gindele, Matei 2002, 144.

Strategic, dacă acest val, identificat pe valea Crasnei, aparține epocii romane, prin modul de realizare şi dispunere pe teren a valului şi şanțului, el va fi fost un obiectiv prioritar pentru strategii armatei romane.

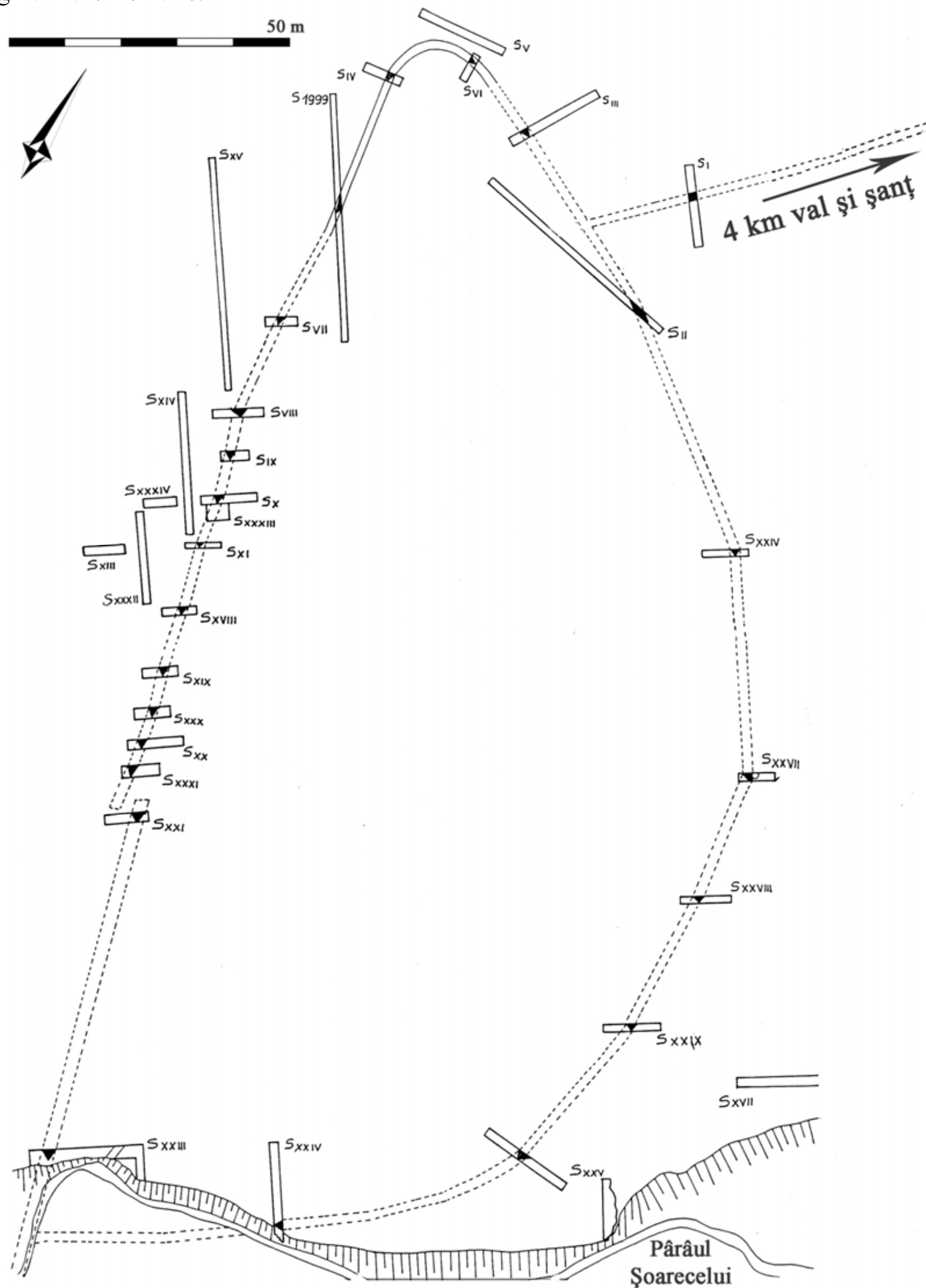

Figura 3. Supuru de Sus „Dealul Şoarecelui”.
Fortificația unghiulară de la capătul sud-vestic al valului. Aici valul face un unghi de cca 120° spre SSV, trece pârâul Şoarecelui şi urcă pe platoul „Dealului Soldubița".

De la locul „Bondauă” (sau „Bondavă"!?), unde valul se intersectează cu şoseaua Zalău-Bobota-Carei, spre sud-vest, valul şi şanţul, cunoscut în acest loc sub toponimicul „La Şanţ”, are un traseu oblic pe pantele domoale ale „Dealului Şoarecelui” şi pe platoul acestuia. Şanţul îşi are direcţia oblic pe platoul dealului, spre cel mai accesibil loc de trecere peste Valea Şoarecelui, care flanchează la sud-est „Dealul Şoarecelui”, zonă în care apar şi în prezent izvoare puternice cu apă potabilă, izvoare care astfel rămân înglobate şi apărate în spatele acestui sistem defensiv.

În această zonă, pe platoul dealului, au fost realizate mai multe secţiuni de control (vezi figurile 2 şi 3) care au urmărit traseul valului şi şanţului, care deja în această zonă nu se mai pot distinge pe teren. În campania de cercetări arheologice a anului 2002 au fost efectuate un număr de 16 secţiuni de verificare şi o casetă. Aceste secţiuni, cu lungimi variabile, au încercat să stabilească traseul valului şi al şanţului surprins şi identificat pe platoul Dealului Şoarecelui. Secţiunile au fost realizate în jurul secţiunii S.IV/ 1999, într-o suprafaţă de teren de cca 1,5 hectare, aflată la cca 100 m SSV de ultima secţiune a anului 1999. Urmărind traseul valului şi al şanţului aflat la vest de val, cu deschiderea spre Panonnia în raport cu valul, la 102 m sud de ultima secţiune a anului 1999, a fost realizată o secţiune trasată aproximativ perpendicular pe traseul valului şi şanţului. În această secţiune a fost surprins şanţul antic, ce avea icul la adâncimea de 2,60 m, iar lăţimea calculată iniţială de cca 3,60-4,00 m. În acest şanţ apare la 0,60-0,90 m adâncime un strat de pământ care reprezintă un nivel medieval de locuire, cu o amenajare (locuinţă?) surprinsă în secţiune pe o lungime de cca 4,20 m. Terminat în formă de ic ascuţit, şanţul, după dimensiuni şi mod de execuţie, aparţine tipurilor de şanţuri realizate în epoca romană (vezi figura 2).

În urma efectuării cercetărilor arheologice pe acest platou al terasei „Dealului Şoarecelui“, adică după executarea altor 33 secţiuni şi casete, aici, la capătul sudic al valului, spre „Pădurea Chegii”, ataşată valului, a fost descoperită o fortificaţie unghiulară (figura 3). Prezentarea acestei fortificaţii, a planului şi a materialelor aheologice romane descoperite în secţiunile şi casetele realizate, a făcut obiectul unui alt material publicat relativ recent[8]. În urma observaţiilor realizate cu ocazia cercetărilor arheologice, a secţionării şanţului şi valului fortificaţiei, s-a observat că valul fortificaţei este realizat de fapt din *caespites*, un fel cărămizi uscate la soare, care au dimensiuni variate şi care au putut fi identificate, ca formă şi ca dimensiuni, atât în umplutura şanţului, cât şi la răzuirea bazei valului. Este de semnalat că în panta relativ abruptă a dealului vecin, „Soldubiţa”, cu înclinaţia spre pârâul Şoarecelui, în zona sursei de apă potabilă, a izvoarelor din imediata apropiere a fortificaţiei (amplasate în spatele sistemului defensiv, deci în interiorul provinciei), a fost identificată cariera de argilă folosită de romani pentru producţia masivă de astfel de *caespites*, elementele constructive ale întregului sistem defensiv roman identificat în această zonă. Au fost foarte bine surprinse aceste *caespites* în zona colţului ieşit în exterior al fortificaţiei unghiulare. Locul excavat (cariera de argilă) din panta terenului, arată că o foarte mare cantitate de astfel de *caespites,* uscate la soare, au putut fi realizate din uriaşul volum de argilă excavată din această carieră. Locul se observă foarte bine pe teren şi în prezent. De semnalat că în întregă această regiune a văii Crasnei, materia primă pentru construcţia de case este acest lut local deosebit de uşor de expoatat şi uşor de prelucrat.

Prezentăm concluziile referitoare la planul (figura 3) şi amplasarea acestei fortificaţii unghiulare identificată pe platoul „Dealul Şoarecelui”, la locul unde valul şi şanţul îşi schimbă

[8] Matei, Gindele 2004, 283-307.

Figura 4. Traseul valului şi şanţului identificat pe baza izvoarelor scrise (Patay la nord de Criş, K. Torma până la râul Crasna, V. Russu, zona Supur - Zalnoc şi Lehotschy din zona Ucraina - Maramureşul istoric de dincolo de râul Tisa).

direcţia cu cca 120 grade, spre est, sud-est, spre pârâul Şoarecelui şi urcă panta vestică a dealului vecin „Soldubiţa”.

În şanţul fortificaţiei, intersectat de S.IV, a fost identificată o locuinţă medievală datată în sec. XIV-XV, iar în icul şanţului a fost descoperit un fragment ceramic cenuşiu lucrat la roată, de epocă romană. O altă locuinţă de acelaşi tip, locuinţă medievală de suprafaţă a fost identificată, amenajată în acelaşi şanţ de pe latura sudică a fortificaţiei (S.VIII). În şanţ au fost surprinse urmele tălpilor de la grinzile masive de lemn, cu grosimea de 0,30 m, pe care se sprijineau pereţii de lemn ai locuinţei ce avea lăţimea (?) de 3,60m. În secţiunile de pe aceeaşi latură de SSV, au apărut, amenajate tot în şanţul şi parţial în valul fortificaţiei, locuinţe rectangulare, de suprafaţă sau puţin adâncite, care după materialul ceramic lucrat la roată şi cu mâna aparţin epocii romane, respectiv sec. II d.Chr. În Secţiunea XI, spre icul şanţului, la adâncimea de cca 1,10m, au apărut fragmente ceramice de la un vas roman lucrat cu roata rapidă. Descoperirea unor locuinţe de epocă romană, amenajate în şanţul fortificaţiei, asigură datarea acesteia în epoca romană, probabil la începutul sec. II d.Chr., sau pe parcursul sec.II d.Chr. Nu credem că fortificaţia îşi prelungeşte existenţa funcţională şi pe parcursul sec. III.

Pe suprafaţa acestei fortificaţii şi în jurul ei au fost identificate, prin săpături arheologice, sporadice urme de locuire care aparţin unei aşezări barbare (daci liberi amestecaţi cu o populaţie germanică), aşezare datată la începutul epocii romane, în sec. II d.Chr.[9]

Zona, întregul teren pe care este amplasată fortificaţia de pământ, are o înclinaţie spre SSE, spre pârâul Şoarecelui. Valul fortificaţiei nu se mai observă pe teren, iar şanţul nu mai este tot atât de adânc şi de lat. Erodarea continuă a terenului a distrus în totalitate valul şi a erodat nivelul antic. Pe platou, nivelul antic de locuire este aproape inexistent, iar şanţul apare astfel cu o lăţime şi adâncime mult mai mică. Doar spre est, pe malul pârâului, unde a fost depus întreg nivelul erodat de pe platou, se mai pot face observaţii stratigrafice (v. fig. 3).

Ca o concluzie definitivă apare faptul că şantul şi valul, cu lungimea iniţială rectilinie de cca 2,5 km, nu continuă spre SSV, cum îşi are direcţionat traseul, ci aici prin această fortificaţie ataşată lui, valul şi şanţul îşi schimbă direcţia în unghi de 120º grade spre est, spre „Pârâul Şoarecelui”. Fortificaţia de pământ apare exact în locul unde valul coteşte brusc spre sud-est spre „Pârâul Şoarecelui". Terminat în formă de ic ascuţit, şanţul după dimensiuni şi mod de execuţie aparţine tipurilor de şanţuri realizate în sec. II d.Chr., în epoca romană.

Cu secţiunea S. XXIII/ 2003 s-a depăşit zona de pantă relativ accentuată a terenului, aceasta aflându-se practic pe locul mai neted de la piciorul pantei unde începe lunca „Văii Şoarecelui”. Calculând lungimea surprisă a valului şi şanţului, de la colţul fortificaţiei până la secţiunea S.XXIII/2003, rezultă o lungime totală, surprisă şi cercetată arheologic, de 207 m, a laturii de vest a acestei fortificaţii de pământ. Traseul rectiliniu al şanţului se pare că ar cotinua spre firul apei pârâului „Valea Şoarecelui", faţă de care secţiunea S.XXIII/ 2003 se află la o distanţă de cca 15-20 m. În această zonă, apa văii a distrus malul prin formarea unui meandru, afectând astfel total acest colţ al fortificaţiei (stratul de locuire a fost spălat). Stratigrafic, în S.XXIII/ 2003 au fost surprinse toate elementele sistemului de apărare caracteristice unei fortificaţii romane[10]. Şanţul apare cu o deschidere de cca 3 m şi adâncimea (de la nivelul bermei) de 1,50 m. Berma are cca 0,50 m lăţime, baza valului lucrat din *caespites* are lăţimea de 4,60 m, *via sagularis* are cca 1,70-2 m lăţime. În profil, dar şi pe fundul secţiunii, apare urma unui *murus caespiticius* cu lăţimea de cca 0,80 m, care ar putea aparţine unei barăci (?) sau turn de colţ. Construcţia identificată prin acest perete de 0,80 m lăţime (lucrat din *caespites*) şi foarte bine surprins pe profilul secţiunii, se află la cca 6 m în spatele valului. În interiorul acesteia au fost identificate urmele nivelate ale unor podele (?), care ar aparţine unei prime faze de construcţie şi locuire în această încăpere, aparţinând fie unei barăci (?) fie unui turn. Urmează o nivelare masivă, peste această nivelare fiind identificată o nouă fază de locuire (a doua). Aceleaşi două faze principale de construcţie au fost surprinse şi la amenajarea valului lucrat din *caespites*, precum şi la amenajarea *via*-ei *sagularis*. Observaţiile foarte clare de natură stratigrafică făcute ne dau posibilitatea să admitem fără dubii existenţa cel puţin a două faze de amenajare (reparare) şi locuire a acestei fortificaţii de pământ, a cărei latură de vest are cca 210-220 m lungime.

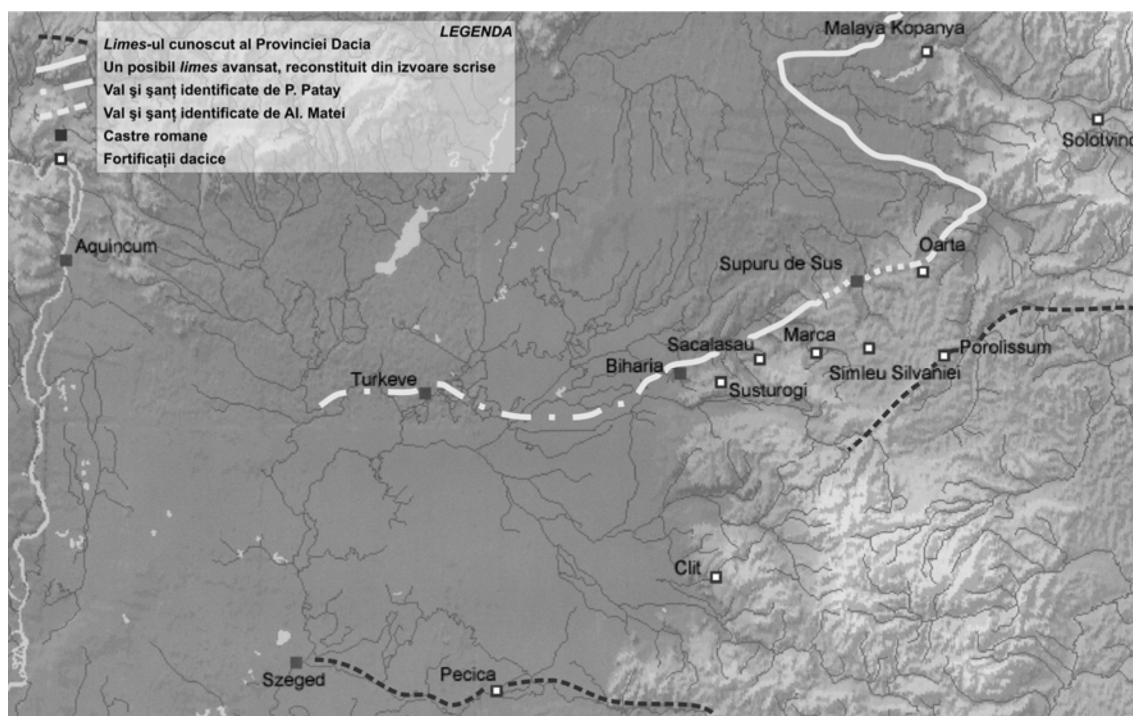
În urma cercetărilor arheologice de latura sud-estică a fortificaţiei, aceasta apare mult rotunjită, după un traseu (de cca 30 m) relativ paralel cu firul văii Şoarecelui. Cu o formă bine rotunjită, care coboară spre est, după o parte ascuţită spre nord, spre colţ, fortificaţia are cca 2/3 din suprafaţă realizată pe platoul neted al dealului, iar restul se întinde pe panta accentuată a dealului şi pe lunca dreaptă a Pârâului Şoarecelui. Cu dimensiunile de cca 220 m lungime şi o

[9] Matei, Gindele, 2004. 286.

[10] Matei, Gindele 2004, 301-303, cu planşele nr VI-VIII.

lățime maximă de cca 110-120 m, această fortificație romană de pământ, cu valul lucrat din *caespites*, închide în interior o suprafață de cca 2 hectare de teren, din care 2/3 perfect netede.

Figura 5. Harta zonei dintre Pannonia şi Dacia cu traseul valului şi şanțului identificat din izvoarele scrise şi prin cercetări arheologice, cu amplasarea cetăților şi aşezărilor dacice preromane fortificate din această zonă şi cu amplasarea posibilelor fortificații romane (Türkeve, Biharea, Supuru de Sus).

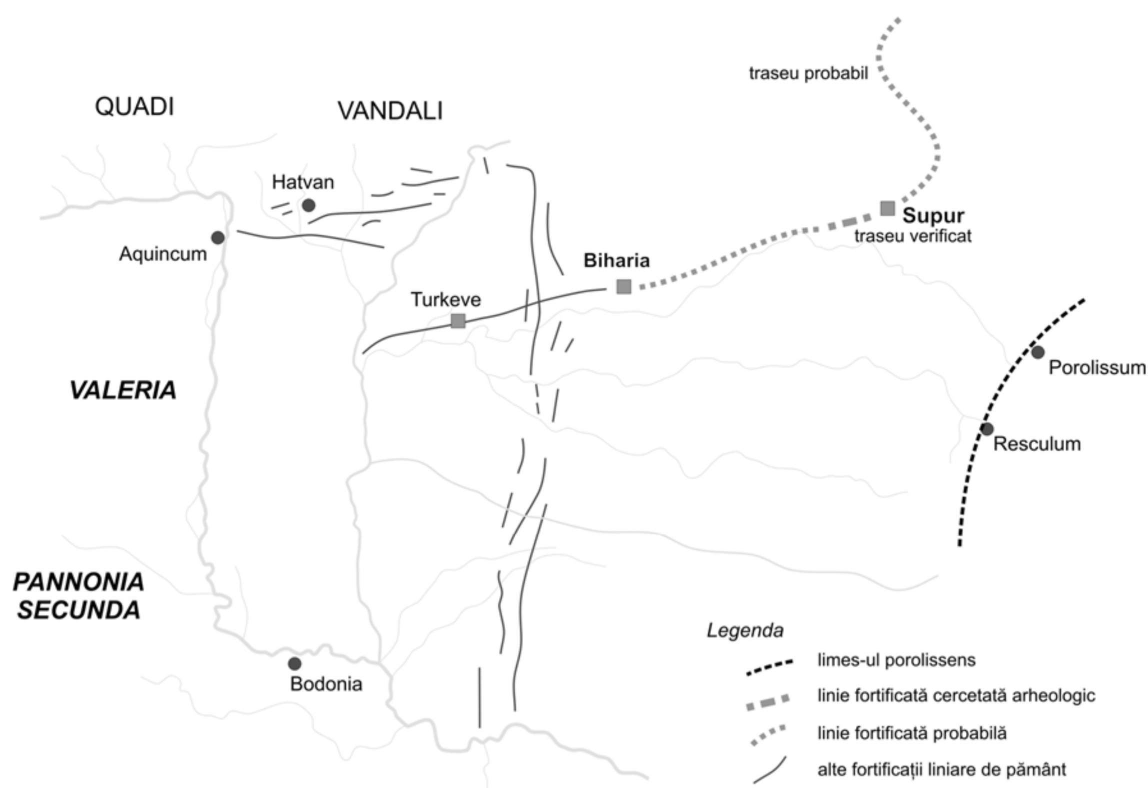

În traseul rectiliniu al şanțului fortificației, pe latura vestică, care este latura spre *barbaricum,* se observă o oarecare nealiniere a ductului şanțului. În urma cercetărilor arheologice efectuate în această zonă, au fost făcute observații clare privind existența în acest loc, pe latura de vest (orientată spre *barbaricum*) a unei intrări de tip *à la chicane*. Practic intrarea ar fi amplasată pe latura dinspre *barbaricum,* în zona de mijloc a pantei, greu accesibilă în cazul unui atac. Cercetările viitoare – în această zonă – vor clarifica tipul (poate un *titulus?)* şi modul de construcție al acestei intrări. Locul intrării în fortificație dinspre provincie încă nu a fost identificat.

Urmărind traseul rectiliniu al şanțului de pe latura de vest a fortificației, acesta atinge firul apei şi urcă perpendicular pe versantul sudic al văii, pe o pantă relativ abruptă, ajungând pe platoul acestui versant sudic al „Văii Şoarecelui", la cca 150-160 m sud-est de la firul apei şi la cca 370-380 m de colțul fortificației de unde începe acest traseu rectiliniu. În acest loc, spre platoul versantului sudic, adică opus al văii, pe „Dealul Soldubiții", la 170 m în afara fortificației, prin cercetările arheologice efectuate aici, pe platoul dealului, a fost identificat şanțul care ajunge până aici cu acelaşi traseu rectiliniu neschimbat. În această fază a cercetărilor, din acest punct este dificil de sesizat ce traseu va avea şanțul şi valul. Este posibil ca valul şi şanțul să continue spre vest pe zeci sau sute de kilometri, până la Criş sau chiar până la Tisa (vezi figurile 4-6), sau se va opri la câțiva kilometri, în vârful dealului spre Zalnoc, blocând astfel doar valea Crasnei (vezi detaliul din fig. 4).

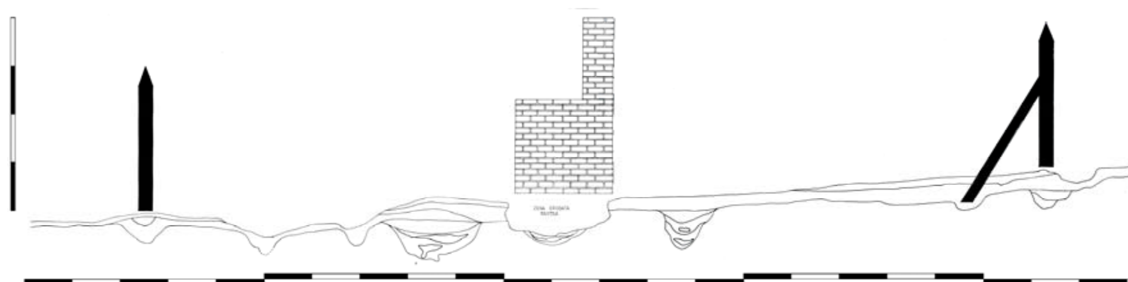
Amplasată într-un loc de trecere uşoară, chiar pentru un drum de căruțe, peste „Valea Şoarecelui”, loc pe care îl controlează, prin forma sa unghiulară, cu şanțul îndreptat împotriva unui duşman ce venea dinspre vest, fortificația romană de pământ de tip *burgus* prezentată mai sus, reprezintă credem o poartă de acces dinspre *barbaricum* spre est, spre provincia Dacia. Cercetările arheologice au stabilit că latura de vest a fortificației are traseul rectiliniu pe toată lungimea cercetată (220 m a fortificației) precum şi pe alți 160-170 m cât au fost cercetați spre sud, pe versantul opus fortificației, adică pe dealul Soldubiții. Închiderea rotunjită a laturi estice şi sud estice a fortificației, au stabilit această formă finală a unei fortificații unghiulare romane de pământ, amenajată şi ataşată la locul unde un şanț şi val de apărare roman îşi schimbă traseul (vezi figura 3), fortificație care închide în interiorul ei cca 2 hectare de teren.

Figura 6.
Zona dintre provinciile romane Pannonia şi Dacia, cu reprezentarea sistemului de fortificații de pământ cunoscute sub denumirea "valuri sarmatice" şi fortificațiile romane identificate în acest spațiu. Numărul figurii şi scara din original.

Valul şi şanțul ce porneşte din colțul sudic al fortificației, continuă tot rectiliniu, traversează „Valea Şoarecelui”, urcă cca 170 m, pe panta vestică a dealului şi ajunge pe platoul dealului vecin, „Soldubița”, unde cercetările arheologice realizate aici, pe acest platou care are peste 100 de hectare de teren neted şi o excepțională poziție strategică şi vizibilitate asupra întregii Văi a Crasnei, au pus în evidență existența unui alt sistem defensiv.

Aşa cum s-a observat şi la fortificația de pe „Dealul Şoarecelui”, unde au fost identificate două faze de amenajare, şi sistemul defensiv identificat pe platoul „Dealului Soldubiții” se pare că a fost realizat în două faze (etape).

A) Supurul de Sus, profil şi încercare de reconstituire a sistemului defensiv identificat pe dealul „Soldubița", unde valul şi şanțul continuă apoi în direcția sud-vestică spre Chegea, Zalnoc, jud. Sălaj.

B) Sistem liniar defensiv din Scoția (Valul lui Antoninus).

C) Reconstituire pe limes-ul din provincia Germania (B şi C după Breeze, Jilek, Thiel 2005, 13, 15).

Figura 7. Reconstituirea sistemului defensiv de la Supur şi analogii de pe alte frontiere.

Într-o primă fază au fost construite două valuri şi şanţuri ce au un traseu rotunjit, ataşate la colţurile unei probabile fortificaţii rectangulare (i s-a identificat decamdată doar o latură dreaptă), pe care o flanchează pe o lungime de cca 230 m spre NE şi pe cca 100 m spre VSV. De semnalat că în şanţul identificat al laturii fortificaţiei au fost surprinse urmele a două locuinţe aparţinând unei aşezări de epocă romană, sec. II d.Chr., iar pe suprafaţa zonei presupusei fortificaţii rectangulare a fost descoperită o monedă de la împăratul Hadrian. Cercetările arheologice sunt în curs de realizare în această zonă. Ductul şanţului şi valului rectiliniu continuu, ce urcă dinspre fortificaţia de pe „Dealul Şoarecelui" pe platoul „Dealului Soldubiţii", are direcţia spre colţul vestic al laturii rectilinii a acestei posibile fortificaţii rectangulare căreia deocamdată i-a fost surprinsă doar o latură (?!). Cercetările arheologice continuă în această zonă.

O altă fază, poate un alt sistem defensiv, de data aceasta paralel cu latura identificată a presupusei fortificaţii rectangulare, a fost identificată la cca 70 m est de această latură.

În această zonă au fost identificate pe cca 220 m lungime două şanţuri paralele, amplasate la cca 6-8 m unul de altul. Şanţul exterior, spre est (spre provincie) este mai larg, are cca 3-3,50 m lăţime şi cca 2,50 m adâncime. Şanţul interior, dinspre vest, are lăţimea mai mică, de 2-2,50 m, dar este foarte ascuţit şi relativ adânc (până la cca 2,20 m adâncime), iar în umplutura acestuia au apărut câteva fragmente ceramice ce aparţin epocii romane (sec. II d.Chr.). În suprafaţa dintre cele 2 şanţuri, în zonele neerodate, au putut fi observate urmele unor rânduri de „*caespites*" ce formau baza unui val (zid?) realizat din aceste cărămizi uscate la soare. În umplutura fiecărui şanţ se observă foarte clar urmele acestor *caespites* căzute în şanţuri. Deşi cercetările arheologice la acest sistem defensiv sunt încă în curs, încercăm o descriere-reconstituire a modului său de realizare la fig. 7A).

Urmele de *caespites* surprinse şi pe suprafaţa dintre şanţuri, şi în umplutura şanţurilor, aduc dovada că între şanţuri a fost construit un val (zid ?) gros realizat din *caespites*, care pe o parte şi pe alta era flancat de aceste două şanţuri, dacă şanţurile sunt contemporane. Un sistem aproape similar apare reconstituit pe *limes*-ul din Germania (vezi fig. 7). Argila zonei de pe panta domoală spre valea Crasnei a platoului „Soldubiţii", unde au fost identificate cele două şanţuri ce prezintă în umplutură fragmente de cărămizi uscate la soare (*caespites*), a fost extrem de erodată de şuvoaiele de apă care au distrus în bună parte atât şanţurile, cât şi urma valului (zidului - *murus caespiticius*) care avea la bază cca 2,5-3 m grosime. După distrugerea valului (*murus caespiticius*) şi colmatarea şanţurilor, zona vechiului zid, datorită „ruinării" lui, a apărut, pe terenul plat al zonei, ca o ridicătură mai înaltă decât terenul plan pe care a fost iniţial construit. Această ridicătură, care are un traseu rectiliniu de peste 750 m, a fost folosită de-a lungul vremurilor ca drum de circulaţie pentru căruţe, datorită faptului, că fiind mai înaltă decât restul terenului, pe ea nu stătea apa şi se putea circula mai uşor. Dar, în timp, în sutele de ani, urmele roţilor au format adâncituri în teren şi apa de ploaie a transformat zona în torenţi de erodare care pe unele porţiuni au distrus în totalitate urmele „valului" realizat din *caespites* (vezi profilul şi reconstituirea din figura 7).

În zona de la VSV, la cca 500 m de locul unde şanţul exterior are un duct circular şi se ataşează şanţului interior, a fost realizată o secţiune de control a acestui sistem defensiv care continuă rectiliniu spre vest, spre pădurea Chegii (sau a Zalnocului). Secţiunea a surprins urmele (baza) valului lucrat din *caespites* (cu lăţimea de cca 4 m) şi urmele, deoparte şi de alta a valului, a unor mici şanţuri (două) de drenare a apei de ploaie. Se pare că acest val realizat în tipul de *murus caespiticius* are peste 3 m grosime, dar este lucrat din cărămizi arse la soare şi apare flancat de două mici rigole, pentru a-l apăra de apa pluvială. Valul continuă spre vest

rectiliniu, pe acest platou, spre „pădurea Chegii” (sau a Zalnocului). Dacă el se va opri în vârful dealului, la cca 7 km vest din acest loc, sau nu, urmează ca cercetările de teren şi săpăturile arheologice să aducă date noi care să stabilească cu certitudine acest lucru.

Prin urmare, credem că acest sistem rectiliniu, identificat pe o lungime de peste 700 m, reprezintă un blocaj al văii Crasnei, sau un element de apărare a spatelui fortificației de pe dealul Şoarecelui, şi a sistemului rectangular identificat pe platoul „Dealului Soldubiței”. Modul cum se „racordează” valul şi şanțul de pe „Dealul Şoarecelui”, ce ajunge pe acest platou al Soldubiții, la cele două faze ale sistemului defensiv identificat pe acest platou şi dacă acest val continuă spre vest spre "pădurea Chegii", sau spre nord-est spre valea Crasnei şi a Someşului, doar cercetările arheologice viitoare vor aduce lămuririle necesare. Cert este că pe teren acest platou al Soldubiții, cu aproape 100 hectare foarte netede, este aşezat între cele două văi; valea Soldubiții la 200 m est şi valea Şoarecelui la 150 m vest, valurile şi şanțurile fazei care au traseul rotunjit pot să reprezinte un sistem defensiv al unei locuiri temporare (castru de marş sau ulterior o aşezare civilă). Cert este că şi pe acest platou al Soldubiții au apărut sporadice materiale, gropi, vetre rectangulare cu pereții arşi, care atestă şi o locuire "barbară"(?), printre resturile sistemului defensiv roman identificat aici.

Merită amintită aici descrierea pe care Victor Russu, un erudit profesor de geografie şi autodidact arheolog român de la sfârşitul sec. al XIX-lea din Transilvania, o face acestei zone (Solduba – Soldubița) pe care o cunoaşte foarte bine, descriere realizată în volumul *Dacia Porolissense cu distinctă privire la Silvania,* Bucureşti, 1890, 387-389. Victor Russu prezintă descoperirile, întocmind chiar un Repertoriu al descoperirilor antice, decoperiri care se referă la zona de nord-vest a României. Locuind o perioadă în satul Bobota şi cunoscând foarte bine realitățile arheologice ale zonei, în repertoriul arheologic care însoțeşte această lucrare prezintă foarte clar urmele unui val de apărare şi a şanțurilor care îl însoțesc, sistem de fortificații identificate în Valea Crasnei şi pe valea Soldubiții. Preluând, se pare, idea unui al doilea val, „valum externum” de dincolo de Meseş, de la K. Torma, el menționează traseul acestui val "*dela Crişiul răpede, Urbea-mare (Ulpianum)* (Oradea n.n)*, prin: Bihorea, Cetari, Siteriŭ, Mişca, preste Bĕrcău la Dida* (Ghida)*, Almaşiŭ, pe valea Vĕrateculuĭ, dealul Porcàrețiuluĭ, dealul Porcàrețiului şi a Cetățiĭ, dela Cehal, pre Ursoiŭ la «Cetăția» (v.Salnĕcul Nr.177.) pre pĕrîul Sáldubițieĭ la «Blidariul» de pe Divoraga (v.Nr. 179.) şi valea Magĭeĭ, la «Cetatea Hododuluĭ», (v. Nr. 174.) şi pre valea Sĕlagĭuluĭ (v. Nr. 169 şi 171.) pênĕ în Someş şi Lăpuş (cf. charta lui C. Torma, aclusă la «Limes dacicus f. r.»)*[11]. Pârâul Soldubiței este pârâul care mărgineşte la est Dealul Soldubiții, pe platoul căruia a fost identificat, pe cca 700 m, sistemul liniar de şanțuri si val.

Şi numai pentru grafia şi lexicul folosit unde se vede că se încearcă din răsputeri să fie folosite doar cuvinte care au origine latină, redăm şi aceste pasaje din V.Russu: „*Bobota, sat românesc pe Crasna în Silvania, (cu o biserică mare şi frumósă de pétră). În hotarul acestuĭa, spre apus , se vĕd, - dupĕ popor - 178 urmele «Sáldubeĭ» romane vechĭ, (numite aşa dela: «Salduba Caesaris Augusta» din Hispania?), în ruinele căreia şi adĭ la dile marĭ cércă țĕraniĭ românĭ: banĭ şi antichitațĭ, pre undre numai se vĕd urme de adificiĭ , hêrburĭ şi multe de tóte, etc. Sălduba s'a estins când-va din şĭesul Crasneĭ, pênĕ în hotarul Supuruluĭ-de-sus, «La Săldubițĭa» de-a-lungul «Valuluĭ roman apusén» numit (de K. Torma) «Limes dacicus externus», ce trecea în antichitate pre aicĭ, oblu cătră pădurea Tegei* (Chegii n.n) *la cetatea*

[11] Russu 1890, 387.

Salĭneculuĭ (Zalnocului n.n.), *spre Bihor şi aşa mai departe. (v. maĭ jos Dersida şi nr. 179a pênĕ în Banat şi România. (cf. § «Valul roman» sub d şi e.)”*[12].

„Notă, Pratul bobotanilor încă se numesce «La pugna» destul de caracteristic. Despre acesta însĕ maĭ jos la Dersida”[13]

„Notă. Şĭesul (pratul) Crasnei de aicĭ, de sub «Dealul-luĭ-Balotă» şì «Blindariul», (sub care se scurge Divoraga în Crasna şi) unde pênĕ pre tempul «Curuţilor» a esistat 179[b] *«Salduba» (v.archivul bĕsereceĭ din Bobotă) botesată póte de românii sopaniolĭ de odinióară, dupĕ capitala patrieĭ lor natalĭ? (V. maĭ sus «Bobota» şi «Dreptul roman» de Sim. Bărnuţiŭ p. 69), séŭ de atarĭ Daco-Getulĭ, (póte dupĕ «Saldapa» lor din Mesia-inferióre, aĭ căreĭ locuitorĭ aŭ putut să se fi îngropat aci în necropolea «Blindariuluĭ», (ce se înalţă numaĭ preste vale), adĭ se numesce «Pugna» (cum arată chiar charta militariă austr. zona 16 col. 27, cu cărţile funduali ale bobotanilor!) estindêndu-se între «Dealul-luĭ-Balotă» şi între Salduba, dinspre Bondavă-le Supuranilor.(*de remarcat toponimul Bondava atestat la 1890 n.n).

Aicĭ s'a întêmplat póte cândva atare luptă (de unde şi numirea-ĭ de «Pugnă») între daciscanĭ şi ceva invasorĭ barbarĭ, şi apoĭ osăle acestora vor fi astrucate aci în tumuliĭ, respective în necropolea vechiă depre Blindariul şi Dealul-luĭ-Balotă? Éră-şĭ o enigmă, ce numaĭ pămêntul şi tempul ni o pot deslega!

„Tot pe aci, pre valea Divoragăĭ în dĭos, preste Crasna, (fluviŭ), Pugna, Sălduba şi Săldubiţa trecea când-va spre sud-vest în sus, spre «Pădurea Tegeĭ» (Chegii n.n*), la cetatea de pămênt a «Salĭnĕculuĭ»* (Zalnocului n.n*)(v. acest titlu maĭ sus!) 179*[c] *şi «Limitele apusén al Silvanieĭ» din vechimea jasigă, orĭ daco-romană, întocmaĭ uneĭ fossate valarie adûncĭ (saŭ «Limes dacicus externus» dupĕ Torma) asemenĭ celeĭ depre Medĭeşiŭ, ce se póte urmări şi adĭ pre multe locurĭ , cum, trece în direcţiune óblă, pre pĕrìul Săldubiţieĭ în sus, la «Cetăţia» (= ruinele Salnĕculuĭ) pre de-asupra satuluĭ (Salnĕc*)(Zalnoc*), pre Ursoiŭ, dealul «Cetăţiĭ» şi a «Porcăreţiu»-luĭ* (de la Cehal) *şi de aci pre «Valea-Vĕrateculuĭ» spre Almaşiŭ cătră Dida* (Ghida n.n), *(asemene cu urmele uneĭ cetăţĭ); de aicĭ apoĭ preste Bĕrcău, spre Mişca, Siteriŭ şi Cetarĭ, oblu la Bihorea luĭ Men-Măriut) şi Urbea-mare* (Oradea n.n) *(Ulpianul antic) depre Crişĭul răpede şi de-aci spre Bănat (v.§ «Valul roman dacic» maĭ sus şi C. Torma, Limes dacicus f. r. p. 106. 103. şi Adalék Dácia helyir. p. 37. not. 67”*[14].

Iată mai jos primele menţiuni toponimice foarte precise ale traseului valului şi şanţului care sunt descrise cu un duct sigur spre sud, sud vest. Cercetările de teren vor confirma sau infirma acest traseu propus acum până la Oradea.

„*Fossata acéstă valariă ântică, numită adĭ de Românii nostri «Drumul păgân» şi «Drumul oroiaşilor», iar de Ungurĭ «Csörsy-árka» ar trebui urmărită maĭ departe dela Divoraga, unde apare încă vizibil, cum trece spre sud, spre Săldubiţia şi Tiheŭ, la cetatea Salĭnĕculuĭ (*Zalnocului n.n*), etc. (şi de-aci spre Urbea-mare)* (Oradea n.n.) *descrisă în liniamente principalĭ maĕ sus, dupĕ C. Torma, (op.cit.), cât şi (dela Divoraga) în direcţiunea nord-ostică (necercetată şi nedescrisă încă de nimene), pre «Valea Măgeĭ», pre la cetatea Hododuluĭ, pênĕ în «Valea Sĕlagiuluĭ» spre Someşul amintit şi în anticitate (v. inscripţiunea Nr. 21 din a. 239 p.Chr.) cu scop, să se constateze odată prin autopsiă termeniĭ nord-vesticĭ aĭ «valeĭ Someşĭuluĭ» roman, cu ceĭ aĭ «Regiuneĭ transvalane». aĭ Silvanieĭ daco-romane, în sens*

---

12 Russu 1890, 387.

13 Russu 1890, 388.

14 Russu 1890, 389.

strict luate; atuncĭ cred că s'ar potea constata şi urmele «Săldubeĭ» şi a «Necropoleĭ» acesteia (depre Blidariul şi Dealul-luĭ-Balotă, înalt de 164 m.)".[15]

„Numirea însĕ de «Pugnă» a şĭesuluĭ, respective a pratuluĭ de sub «Dealul-luĭ-Balotă» datéază de la cutare resbel întêmplat aci, cum am vĕdut maĭ sus; iar «Salduba» de la «Salduba Caesar, Aug. colonia romana immunis» din Spania? orĭ de la «Salduba Vindelicorum»? de unde aŭ putut di respectiviĭ coloniştĭ aduşĭ aicĭ, orĭ voiniciĭ legiuneĭ XIII gemine, carĭ aŭ pădit, (cum se scrie din inscripţiunile de pre sub Medieşiŭ)(muntele Meseş, cu referire la *Porolissum*, n.n.) *părţile nordice ale Dacieĭ-Traiana, cu atâta curaj şi vigóre, pênĕ la inundarea Carpilor şi a Goţilor.*[16]

După Vasile Caba, un autodidact local[17], care îl citează pe Victor Rusu, respectiv pe Karol Torma: "*limes dacicus externus*" trecea prin Oradea (de la Crişul Repede) prin comunele: Cetari, Şişter, Mişca peste Barcău, Deda (Gheda) indicând nişte toponime foarte interesante din hotarul acestor sate, citām: „*peste Barcău, Gheda, Valea Văratecului, peste Dealul Purcăreţului (lângă cetatea Cehal!?) şi de aici în jos peste dealul Codrişor şi Ursoiul Mare, pe lângă cetatea Zalnoc, pe pârâul Soldubiţei, la Blidar şi Divoraga, Valea Mejii, peste Hodod la Someş şi Lăpuş*".

Vasile Caba susţine faptul că acest val intra în Zalnoc prin pădurea Codrişor (dealul Codrişor). Acest deal se află deasupra Bisericii de lemn din Zalnoc. Aici Vasile Caba citează o legendă locală legată de faptul că în această zonă „*în grădina lui Nechita Alesuţan ar fi fost îngropat cornul şi sabia de aur ale împăratului roman Traian*". Continuând cu descrierea zonei, în acelaşi manuscris se face referire la valul de pe dealul Codrişor, care trece peste Ursoiul Mare, afirmând că pe vârful dealului „*se găsesc aşa-zisele drumuri părăsite, pe vremuri drumuri de sare, a căror urme ar fi vizibile la poalele viilor Hodlăului*" (lb. maghiară - Hótlo = şapte cai > în lb. română toponim care indică un drum cu o pantă accentuată, unde era nevoie de 7 cai ca să poată urca o caruţă până în vârf). Vasile Caba afirmă tot aici următorele: „*în zona acestor drumuri părăsite se distingeau şi şanţurile strategice romane".*

Nu cred că este o coincidenţă faptul că aceste ştiri literare, unele de la sfârşitul sec. al XIX-lea, vorbesc despre o realitate istorică confirmată prin cercetările arheologice, ce au fost realizate exact în acele locuri unde se aminteşte de existenţa şanţurilor şi a valului. Astfel, la Supurul de Sus, în hotarul numit „Bondava", pomenit şi de V. Russu la anul 1890, a fost identificat prin cercetări arheologice, în anii 1996 şi următorii, valul cu şanţul îndreptat împotriva unui duşman ce vine dinspre vest, spre Dacia. Iar sistemul liniar de fortificare (acei cca 700 m) identificat, în anii 2005-2006, prin cercetări arheologice sistematice pe „Dealul Soldubiţii", are traseul paralel cu „Pârâul Soldubiţii" aşa cum este prezentat şi în izvoarele literare citate mai sus.

Nu credem că este o întâmplare, dar aceste realităţi arheologice, dovedite acum prin cercetări arheologice sistematice, apar şi pe harta publicată de K. Torma la finalul studiului său[18] ca fiind atunci, la anul 1880, identificate sigur pe teren. Preluând aceleaşi informaţii de la Torma, Marţian[19] încearcă în anul 1921 să prezinte acelaşi val, ce se întinde de la râul Criş la râul Crasna, ca una din liniile de cucerire ale Daciei, care ar fi fost „*cartierele de iarnă* (în anul

[15] Russu 1890, 390.

[16] Russu 1890, 391.

[17] Caba, Manuscris, Col. Muzeu Zalău, 75.

[18] Torma 1880, 135.

[19] Marţian 1921, 14.

101?) *situate de-a lungul unui val construit din pământ ale cărui resturi se întind din râul Crasna, afluient de pe malul sâng al Someşului, până la Criş pe o lungime de cca 100 km trecând prin satele: Chegea, Zalnoc, Verzari, Figirnic, Şişterea şi Pişpechi* (Episcopia Bihorului). *Partea meridională a valului se îndepărtează mai mult de linia Meseşului fiindcă înconjoară grupul munţilor Rezul (Fig. 7)"* şi prezintă în una din hărţile schematice ale lucrării sale traseul acestui val între Criş şi Crasna (vezi fig. 8)[20].

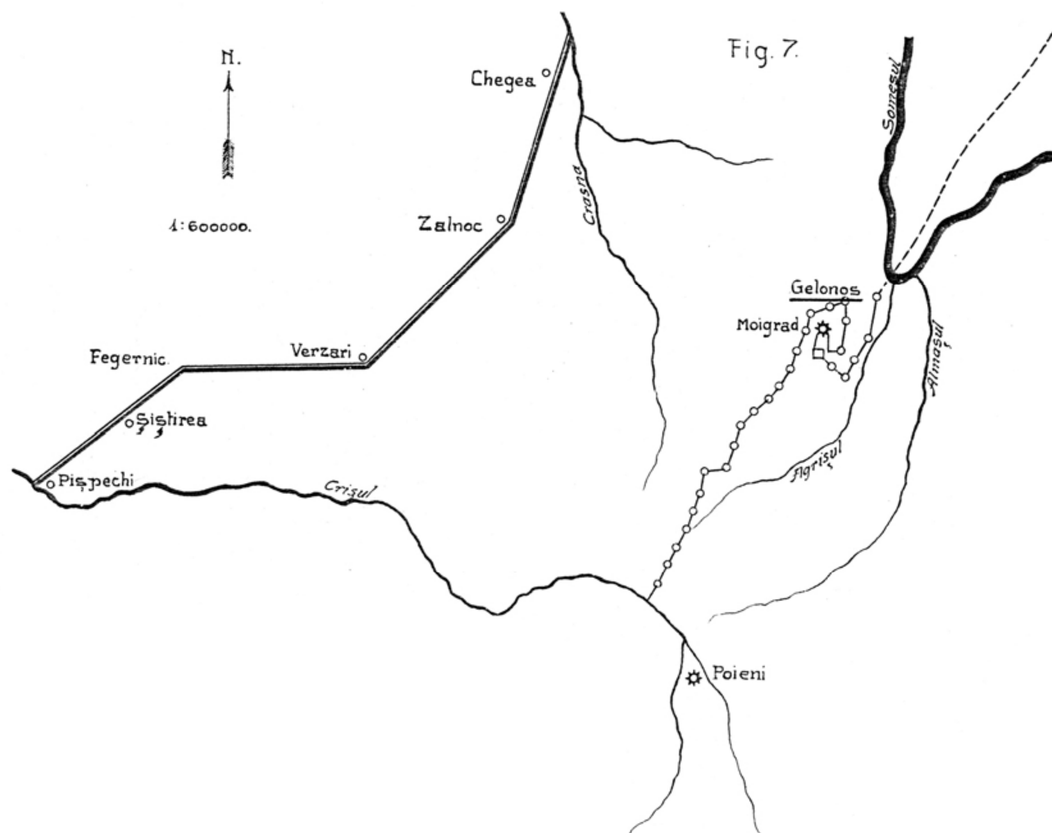

Figura 8. Harta valului identificat din izvoarele literare din vestul Daciei (după Marţian 1921, pl. VII.). Număr de figură şi scară din original.

Merită amintite aici ştirile ce apar în diversele monografii ale zonelor de dincolo de Crasna, Criş şi Someş, spre Tisa şi care aduc date interesante despre posibilul traseu al acestui val spre SSV, spre Criş, şi spre NNE, spre Tisa, închizând de fapt teritoriul fostului regat al lui Decebal.

„*Un vallum există pe malul Crişului Repede, are traseul în direcţia vestică, prin Ciucea, Negreni, Şuncuiuş, Vadu Crişului, Aleşd, Tileagd, Oradea, aici are o ruptură şi între Oradea şi Episcopia Bihor se alătură vallumului Csörsz árka, care vine din zona Tăşnad, Chegea prin Zalnok, Suplacu de Barcău, Borumlaca, Vărzari, Fegiernic, Păuleşti, Cetariu, Şişterea. Tot aici a fost menţionat şi un vallum, care vine din direcţia comitatului Békésben prin localităţile Szeghalom, Ó-Torda şi se sfârşeşete la cetatea de pământ de la Biharia. Spre cetatea de pământ al Bihariei vine şi din sud un şanţ dinspre comitatul Arad, din zona Sarkad şi*

[20] În interpretarea acestui desen a se ţine seama că satul Chegea se află la cca 4 km VNV de Supuru de Sus, care se învecinează nemijlocit cu pădurea Chegea, aflată la doar câteva sute de metri spre apus.

Cefa”[21]. Dacă despre acest val de la Ciucea şi Negreni, val cunoscut şi cercetat[22] se ştie că aparţine sistemului defensiv de pe muntele Meseş (cunoscutul deja *limes porolissensis),* despre un val care ar continua de la Negreni, pe malul Crişului spre vest, până la Oradea, nu se cunoaşte chiar nici o informaţie, nici ca ştire literară şi nici ca cercetare de teren. Doar K. Torma (Torma 1880, 5) mai aminteşte acest val, informaţie care de fapt a fost preluată ulterior şi de Reiszig în monografia jud. Bihor, citată mai sus. Dar este amintit traseul valului care vine dinspre Supurul de Sus, respectiv Zalnoc, până la Şişterea.

Acest traseu trebuie urmărit şi cercetat pe teren, prin aerofotogrametrie, măsurători geomagnetice şi de rezistivitate electrică a solului precum şi prin cercetări arheologice sistematice, doar rezultatele acestor cercetări publicate ştiinţific vor aduce lămuririle necesare cu privire la acest *limes* a cărui existenţa acum doar o bănuim.

Petri Mór menţionează existenţa în hotarul satului Zalnoc (jud. Sălaj) a şanţului şi valului identificat de noi prin săpături arheologice în hotarul satului Supurul de Sus: *„un şanţ lat din direcţia Zalnoc spre Supuru de Sus, care se recunoaşte încă pe alocuri”*[23].

Probabil, că la această linie de val ce vine dinspre sud se conectează şi linia menţionată de Torma la Cetariu-Şuştorogi-Sălard, care este direcţionată spre Zalnoc-Chegea, fiind numită „Csörsz árok”[24]. De fapt, toate aceste ştiri literare apărute după anii 1865-1880 au ca bază de referinţă studiile lui K.Torma[25] privind existenţa în nord-vestul Daciei romane a unei regiuni *trans vallum*, care în opinia sa ar fi trebuit să se afle între două valuri. Acest fapt se datorează descoperirii făcute de el în anul 1858, respectiv a unei inscripţii găsite în zidul împrejmuitor al castelului baronului Hussar de la Coplean, jud. Cluj, inscripţie adusă probabil de la castrul sau aşezarea romană de la Căşeiu, jud. Cluj. Citind greşit acestă inscripţie[26] care de fapt vorbeşte despre o *regio... ansamensium*[27] şi nu despre o *regio… trans vallum*, cum greşit interpretează K. Torma. Autorul încearcă să identifice pe teren această regiune *transvallum*[28]. Torma porneşte de la descoperirea pe teren, în anii 1862-1865, a fortificaţiilor romane de la Bologa, Negreni, Buciumi etc, zone blocate parţial cu şanţuri şi valuri romane (dar cu acestea, de fapt, începe sistemul defensiv roman cunoscut ulterior sub denumirea de *limes porolissensis*[29]. Cum un prim val Torma considera că l-a descoperit pe muntele Meseş, el a încercat să descopere un alt val, mai spre vest de muntele Meseş, pentru a-şi putea susţine teoria dezvoltată în studiul său din anul 1880, unde pe cca 130 de pagini aduce o serie argumente arheologice, inclusiv repertorii de descoperiri pentru toate epocile (foarte utile astăzi). Deşi contrazis chiar de către unii contemporani[30] cu privire la apartenenţa romană a acestor valuri, mai ales a celor din Banat, cu care crede că acest val de pe Criş şi din zona de nord-vest ar face joncţiunea, Torma îşi susţine argumentaţia logică, dar fără să prezinte descoperiri reale care să îi susţină teoria.

---

[21] Reiszig 1864.

[22] Ferenczi 1967, 150; Gudea 1997, 33-40.

[23] Petri 1901, 808.

[24] Torma 1880, 106.

[25] Torma 1880, 1-134 şi 135 cu harta, unde acesta face referire la toate studiile sale.

[26] CIL III 827 = 7633, azi pierdută.

[27] Daicoviciu 1966, 168

[28] Torma 1880.

[29] Daicoviciu 1936, 254 sq.

[30] Ortvany 1875, 225 sq.

Astfel, „*valul până atunci total necunoscut şi posibila lui legătură cu şanţurile romane de la Dunărea de Jos* (Banat, n.n.) *poate cu Csorsz arka (şanţurile dracului) de la Şişterea-Cetariu-Sălard şi Chegea-Zalnoc (Siter-Csatar-Szalard si Kegye-Zalnok)* (valul identificat de noi la Supur), *a atras atenţia a doi arheologi asupra şanţurilor de apărare antice care pot fi văzute pretutindeni; Romer şi Henszlmann le-au examinat pe mai multe direcţii şi au ajuns la aceaşi convingere, că în acest şanţ de apărare se poate cauta vallum-ul roman si că nu este imposibil ca să existe o legatură între Csorsz arka şi limes Dacicus”*[31]. Iată deci cum apare pentru prima dată menţionat într-un studiu acest val dintre Crasna şi Criş, identificat de noi prin cercetări arheologice pe o mică porţiune de pe Valea Crasnei.

Mai departe, în capitolul *Regio Trans Vallum,* este prezentată zona la care Torma face referire: „*...Din jos de Oradea undeva în jurul localităţii Puşpoki* (Episcopia Bihorului) (valul n.n.) *a trebuit să treacă prin cunoscutul Csorsz arka* (şanţurile dracului) *din zona satelor Cetariu, Şişter, Mişca, Fegernic, în preajma Sălardului spre Barcău, apoi spre Vărzari, Borumlaka şi Suplacul de Barcău, continuând spre Zalnoc şi Chegea, respectiv vârfurile dealurilor Sălajului (Bukk)... Faţă de aceste Csorsz arka pe care adică le consider ca fiind graniţa exterioară a regio trans vallum (deoarece cea interioară este reprezentată de vallum-ul dintre Someş-Tihău, jud. Sălaj, până la Bologa şi Negreni pe Criş, pe muntele Meseş)”*[32]. Iată deci finalul unei argumentaţii care s-a dorit a fi hotărâtoare pentru ideea unei *regio trans vallum* din nord-vestul Daciei. Merită semnalat că o parte din argumentaţia care a stat la baza prezentării, pe harta ataşată studiului său ca obiective identificate pe teren, se referă la porţiuni din acest *vallum externum* din zona satelor Suplac, Borumlaca, Vărzari: „*a) Linia vallum-ului exterior. 1. Despre Csorsz arka (*valurile dracului) *cu direcţia spre Cetariu-Şişterea-Sălard şi spre Zalnoc-Chegea am pomenit mai de mult. 2. Potrivit unei informaţii amicale a lui Baranyi Gustav, prefectul jud. Sălaj, în hotarele localităţilor Suplacul de Barcău, Borumlaca, Vărzari, în ramificaţiile munţilor de Aramă (Rezul) ar fi vizibile urmele mai multor propugnaculum-uri sau castellum-uri, domnia sa le-a denumit adevărate castre. Aşadar, linia originală a limes-ului, deocamdată poate fi însemnată în aceste puncte”*[33]. Publicat în diverse reviste de specialitate ale timpului, studiul lui K. Torma a fost sigur cunoscut de autorii monografiilor zonelor în discuţie, mulţi dintre aceştia au preluat informaţiile respective, dar au apărut şi informaţii complementare care se adaugă celor ştiute deja. Toate aceste informaţii trebuie verificate şi confirmate prin cercetări arheologice sistematice.

„Sunt cunoscute două valuri pe malul drept al Crişului Alb, cu numele de „Traian” şi „Ördögárka”. Unul este bine sesizabil încă în hotarele Horgostó şi Csereklyés şi merge spre pusta Livada (jud. Arad) şi Tămasda. Celălalt ce are traseul la nord de Sintea şi la est de Aldea, s-a conservat deosebit de bine între pădurea de la Aldea şi Sáros-zug. Aici este denumit Ördögárka, dar în pădurea Holumbár are numele de Valul lui Traian. De aici se continuă spre direcţia Salonta, Inand, Episcopia Bihor şi Şişterea, trecând munţii se pierde la Acâş pe malul stâng al Crasnei”[34]. Aici, la început, este prezentat unul din valurile din Banat care aparţine aşa-zisului „sistem sarmatic”, valul dinspre Livada şi Tămaşda (jud. Arad). Dar, ce este cel mai important, este că aici se pare că se descrie locul unde aceste două valuri se intersectează, cel „sarmatic” dinspre Arad, cu valul de la Episcopia Bihor spre Şişterea, care val apoi trece munţii şi se pierde la Acâş, pe malul stâng al Crasnei. Menţionăm că Acâşul este următoarea localitate

[31] Torma 1880, 5.

[32] Torma 1880, 103 sq.

[33] Torma 1880, 106.

[34] Márki 1892, 32.

spre nord de Supuru de Jos (12 km), deci valul menționat de la Episcopia Bihor, jud. Bihor, spre Şişterea ar putea fi continuarea valului descoperit de noi prin săpăturile arheologice din anii 1998-2006 în zona Supuru de Sus, jud. Satu Mare. De la locul joncțiunii, valul ce vine dinspre Arad îşi continuă traseul spre nord, intră în Ungaria şi coteşte apoi spre vest spre Nyiregyhaza, închizând un aliniament al „sistemului sarmatic" (fig. 6) din care acesta face parte[35]. Având aceste repere toponomastice, viitoarele cercetări de teren vor aduce, credem, date extrem de importante pentru a se putea preciza dacă acest val descoperit la Supuru de Sus trece munții şi ajunge, sau nu, pe râul Criş, aşa cum toate aceste ştiri din monografiile scrise în sec. al XIX-lea o arată.

Dar există şi cercetări mai recente făcute pe teritoriul Ungariei. Pál Patay, care a identificat un astfel de val pe malul drept al Crişului, val care are şanțul amplasat spre nord şi porneşte de la vărsarea Crişului în Tisa (vezi fig. 4-6). Traseul acestui val şi şanț identificat la Supur şi presupus a ajunge la Biharea, spre Oradea, spre SSV ar putea să facă joncțiunea cu acest val şi şanț descoperit la nord de râul Criş[36], pe teritoriul Ungariei şi care ajunge, urmărind cursul Crişului, până în zona Oradea-Biharea.

Valul de pe Criş pare să aibă şanțul spre nord, după cum îl prezintă descoperitorul acestuia, şi după cum apare în urma cercetărilor de teren efectuate ulterior, cercetări realizate de Al.V. Matei, P. Patay şi S. Bulzan, atât în România cât şi în Ungaria, în anii 1998-1999. Dacă joncțiunea acestui val, cu prelungirea valului identificat pe valea Crasnei la Supurul de Sus, se va dovedi reală, atunci este posibil să avem aici frontiera provinciei Dacia[37], poate cea inițială din timpul împăratului Traian. Un argument în plus în susținerea acestei idei ar fi descoperirea la Türkeve (pe Criş, în Ungaria) în zona aceluiaşi val de pe Criş, spre frontiera cu România, a unui castru roman, relevat de măsurătorile geomagnetice efectuate de specialişti germani[38], în perimetrul localității Turkeve.

Despre existența unui astfel de val spre nord, în zona Beltiug-Unimăt, în imediata apropiere a buzei Dealurilor Sălajului (Bukk), spre Câmpia de Vest, se cunoştea mai de mult, dar nu a fost identificat pe teren[39]. În câteva lucrări mai vechi, de la mijlocul sec. al XX-lea, apare un val situat la nord-vest de Munții Meseşului, între Crişul Repede şi Crasna, respectiv între Oradea şi Beltiug (jud. Satu-Mare)[40]. Cercetările efectuate în zona Beltiug n-au reuşit, pentru moment, să identifice acest *vallum.*

Urmărind în viitor, prin cercetări arheologice de teren (aerofotogrametrie, măsurători geomagnetice şi nu în ultimul rând prin săpături arheologice), traseul spre est, nord-est al valului, acesta sigur îşi va avea capătul undeva pe rîul Someş sau Tisa.

Să prezentăm şi câteva ştiri care aduc date despre posibila continuare spre nord, spre Someş şi Tisa, a acestui interesant şanț şi val de apărare identificat şi cercetat arheologic pe cca 5 km, în valea Crasnei, la Supuru de Sus, jud. Satu Mare.

„În anul 1777, un erudit din Kosice (Slovacia)*, călător prin acest comitat (Szatmar....) a găsit un val înalt chiar lângã râul Crasna, pe care locuitorii de aici îl numesc a lui Traian,*

---

[35] Garam, Patay, Soprony 1983, 68.

[36] Patay 1969, 109.

[37] Opreanu 1997, 247 sq.; Matei 2004, 255.

[38] Erdely 1981, 345 sq.

[39] Dumitraşcu 1997, 470, nota 2.

[40] Cristescu 1937, 160; Pascu 1944, harta situată între paginile 32-33.

val care este construit de acest împărat şi este dovedit acest lucru şi prin faptul că pe pământurile învecinate au fost găsite mai multe monede din timpul lui Traian, iar o asemenea monedă de argint a fost dusă de către acest călător la Kosice"[41]. Din păcate nu se menţionează localitatea unde s-a văzut acest şanţ. Probabil este locul unde valul trece râul Crasna pe malul drept, valul de la Supur fiind identificat pe malul stâng al râului (după direcţia de curgere spre nord a râului). Dacă acceptăm informaţiile literare mai vechi, care spun că acest val se opreşte în malul stâng al Crasnei la Acâş[42], atunci avem un traseu mult mai credibil până aici al valului, traseu astfel confirmat şi de alte descoperiri mai vechi, chiar de monede romane care sunt puse la anul 1777 în legătură cu această construcţie defensivă de pământ. Poate aici valul trece râul Crasna şi urcă pe dealurile Sălajului (Bukk) şi îşi duce traseul spre râul Someş spre Giurtelecul Hododului (fig. 4).

„În hotarul Giurtelecul Hododului, jud. Satu Mare, se poate urmări un şanţ de pământ parţial şters deja, care porneşte din Someş"[43]. Dacă acest şanţ va fi identificat la Giurtelecul Hododului şi va avea valul în partea sa estică, către provincia Dacia, făcând legătura cu valul de la Supurul de Sus, faţă de care este amplasat la cca 20 km vest, însemnă că de aici valul poate trece Someşul, sau că de fapt râul Someş reprezintă graniţa naturală, de aici şi până la vărsarea acestui râu în Tisa.

„În comitatul Bereg (Ucraina), *pe culmile care despart câmpia sudică de grupul muntos din nord-est* (Carpaţii Păduroşi) *se poate urmări pe o linie de mai multe mile urma unei fortificări vechi, care pe alocuri, ca la Irsava, Ardanovo, Seleszto se vede destul de bine. Această fortificare păgână, un fel de val de pământ, merge la est de Irsava de la valea Borsavei spre nord, până la valea Viznyca, pe o distanţă de cel puţin 50 km"*[44]. Acestă informaţie este de o importanţă deosebită. Linia de fortificaţie amintită aici îşi are traseul perpendicular pe râul Tisa, cam în zona unde Someşul se varsă în Tisa, iar apoi se îndreaptă spre NE, amenajată fiind pe piemonturile care au orientarea NE şi care fac legătura cu munţii Carpaţii Păduroşi, închizând spre est zona care are în spate cetăţile dacice de la Malaja Kopania, Solotvino (Ucraina), sau mai departe pe cea de la Onceşti (Maramureş), teritoriu care aparţinea regatului lui Decebal (fig. 4-5). Dacă şi această „lucrare păgână", ce era vizibilă pe 50 km (!), ar avea şanţul construit pe partea vestică a valului, deci apărând teritoriul din spatele său (spre est), împotriva unui duşman ce vine dinspre nord şi vest, spre Dacia, atunci avem aici închiderea unui spaţiu uriaş în vestul, nord-vestul Daciei preromane, care coincide cu linia finală de control a cetăţilor dacice şi de stăpânire în zonă a regatului lui Decebal[45] şi pe care romanii au încercat să o preia în stăpânire prin posibila construire a acestei fortificaţii liniare de câteva sute de km. Doar romanii puteau să dorească, aveau şi motivele (cuceriseră un teritoriu o ţară a unui rege neprieten, declarat duşmanul poporului roman), aveau cunoştinţele tehnice şi deţineau şi forţa organizatorică să o facă.

În această înşiruire de mărturii literare despre posibila întindere a provinciei Dacia şi a teritoriilor iniţial cucerite de către împăratul Traian, trebuie amintit aici studiul extrem de documentat şi argumentat realizat de cercetătorul clujean Coriolan H. Opreanu, care, pornind de la ştirile literare antice şi răspândirea unor artefacte databile la începutul sec. II d.Chr, ajunge la

[41] Szirmay 1809, 69.
[42] Márki 1892, 32.
[43] Vende 1901, 411.
[44] Lehoczky 1888, 430.
[45] Glodariu 1982, 23 sq; Glodariu 2000, 289 sq; Pop 2006, 17 sq.

aceleaşi concluzii legate de mărimea spre vest a teritoriului cucerit inițial de către romani[46]. Dar, la acest autor, limita nordică nu depăşeşte Barcăul şi Someşul din zona Jiboului, din imediata apropiere a *Porolissum*-ului. De semnalat că fibulele romane cu corpul puternic profilat şi piciorul în formă trapezoidală, cu exemplare numeroase care au loc de descoperire câmpia Crişului (a se vedea fig. 9, după Coriolan H. Opreanu), dar şi pe linia de la nord de Someş, spre Tisa. Este de reținut şi argumentul circulației monedelor de aur timpurii (*aurei)* în favoarea extinderii stăpânirii romane în Dacia de nord-vest. Nu intrăm acum în discuțiile asupra identificării teritoriului revendicat de către iazigi, după războiele dacice[47], argument folosit şi de cercetătorul clujean şi de noi, dar suntem de acord că acest teritoriu trebuie să se fi aflat între limitele interioare ale frontierei pe care am încercat să o schițăm în figurile 4-6.

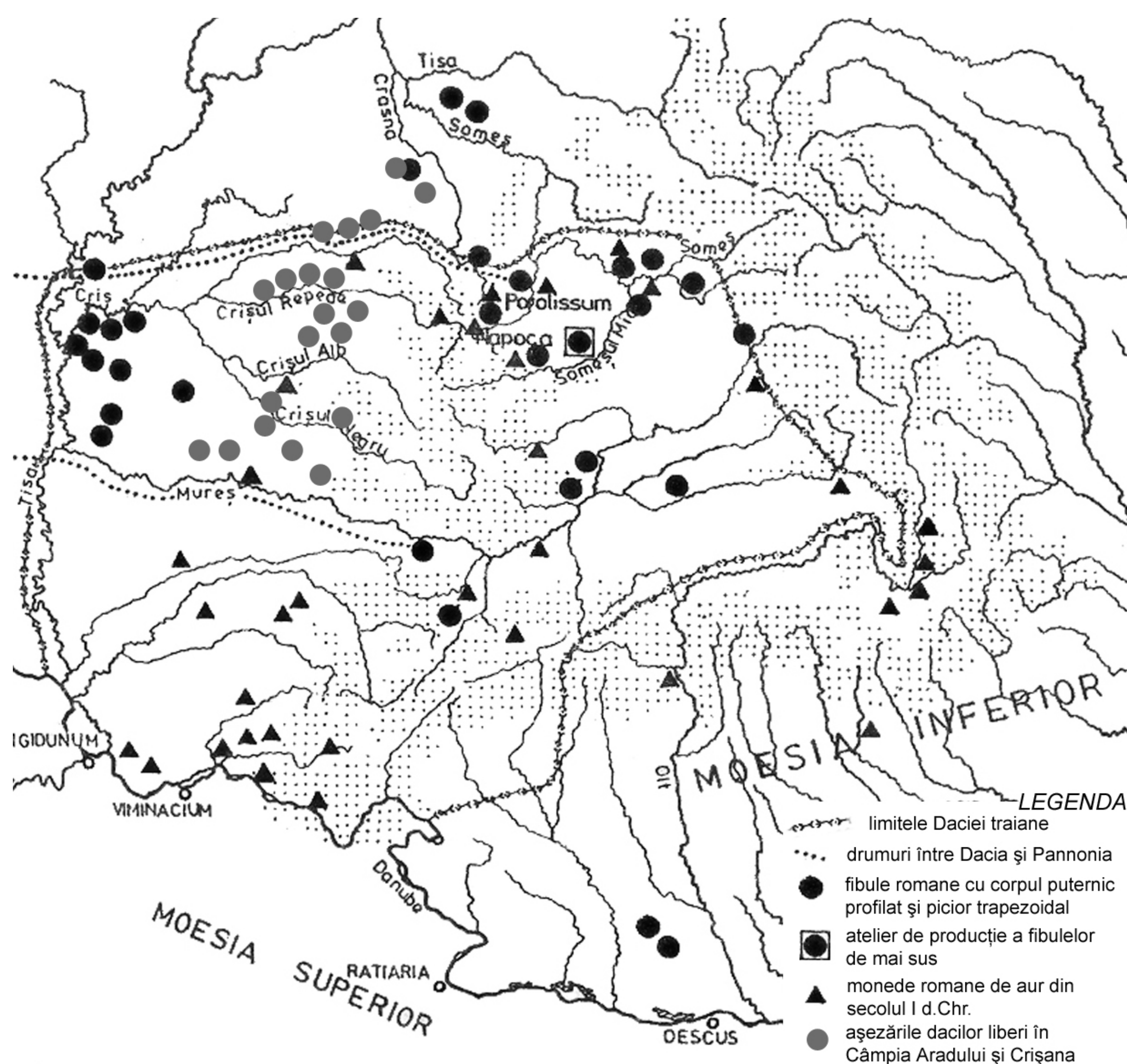

Figura 9. Descoperiri din epoca lui Traian în Dacia (după Opreanu 1998).

Revenind la concluziile privind prezentarea sistemului defensiv roman cercetat în valea Crasnei, la Supurul de Sus (jud. Satu Mare), rezultă că prin dimensiuni, a modului de

[46] Opreanu 1998, 47-68.

[47] Cassius Dio, LXVIII, 10, 3.

construcție a valului și șanțului, acestea își găsesc analogii în sistemul de fortificații romane. Prezența șanțului la nord-vest de val, apărând practic Dacia de un dușman ce vine din această direcție, deosebește net această construcție și sistem de fortificație, în comparație cu același tip de fortificație – val și șanț – cunoscut în Panonnia ca aparținând sarmaților[48] și care au șanțul spre est, îndreptat împotriva unui dușman care ar veni dinspre Dacia. Valul și șanțul identificat la Supur este îndreptat împotriva sarmaților iazygi sau a altor barbari (daci, dacringi, buri, victoali, hasdingi, costoboci sau sarmați), care ar dori să ajungă în Dacia, la *Porolissum*, iar dacă va fi identificat arheologic pe toată lungimea sa, de la Carpații Păduroși până la vărsarea Crișului în Tisa, acest sistem defensiv a reprezentat de fapt o primă frontieră a Daciei din timpul împăratului Traian. Datorită importanței deosebite a concluziilor istorice ce vor rezulta la finalul cercetărilor, săpăturile arheologice viitoare sunt obligatorii să fie realizate până la finalizarea cercetărilor.

Amplasată într-un loc de trecere ușoară, chiar și pentru un drum de căruțe, peste „Valea Șoarecelui", trecere pe care o controlează, prin forma sa unghiulară, cu șanțul îndreptat împotriva unui dușman ce venea dinspre vest, identificată cu o fortificație romană de pământ, atașată unui val liniar cu lungimea cercetată până în prezent de peste 3,5 km, fortificația de pe Dealul Șoarecelui reprezintă credem o poartă de acces dinspre *barbaricum* spre est, spre provincia Dacia. Cercetările au stabilit că închiderea laturilor fortificației s-a făcut cu un val și sanț cu traseu eliptic pe latura estică și rectiliniu pe latura vestică, stabilind astfel forma finală a acestei fortificații unghiulare romane de pământ (vezi fig. 3) în locul unde apărarea liniară își schimbă direcția cu 60 de grade spre est. Important de verificat arheologic este dacă valul și șanțul își continuă traseul spre vest până la vărsarea Crișului în Tisa, și la nord, până la vărsarea Someșului în Tisa, iar de aici până la Carpații Păduroși, pentru a determina care este lungimea lui finală.

Dimensiunile șanțului, modul de construcție a valului și șanțului și modul de atașare a fortificației la val în punctul în care acest val își schimbă direcția, își găsesc analogii în sistemul de fortificații romane. Este tipic modul cum, la *Porolissum*, *burgus*-ul de pământ este atașat valului de la Brebi[49], în locul în care valul își schimbă direcția, la fel ca și la fortificația de la Supur, care este atașată valului în același loc unde valul este obligat să-și schimbe direcția. În lumea romană mai sunt fortificații romane de pământ care sunt atașate valului lucrat din *caespites.* Sunt cunoscute fortificațiile romane liniare ale Alesiei[50], cele din Spania de la *Numantia*[51] sau *Masada*[52]. Analogii mai apropiate în timp par să fie fortificațiile romane de pământ – faza „cu glii” a celebrelor valuri ale lui Hadrian sau Antoninus[53].

La Supurul de Sus, în zona valului din punctul „Bondauă” („Bondavă?!”), situat la cca 1,5 Km nord-est de fortificația identificată pe „Dealul Șoarecelui”, în punctul unde valul pare sa cotească spre est, în acest punct, după indiciile pe care le arată terenul, se pare că mai există o fortificație atașată direct aceluiași val (fig. 1). În acest punct șoseaua Zalău-Carei taie

[48] Garam, Patay, Soproni 1983, 19 sqq.

[49] Macrea 1962.

[50] Redde, Schnurbein, 1993, 281-320; Redde 1994, 246-260.

[51] Garcia 1969, 80; Luik 2001.

[52] Netzer 1991, 665; Foerster 1995, 238.

[53] Robertson 1973, 164; Hanson, Maxwell, Mills 1983; Breeze 1983; 1993; 1996, 64 harta cu toate fortificațiile romane atașate valului lui Antoninus; Dunwell, Keppie 1995 51-62.

perpendicular atât valul cât şi posibila fortificație ataşată valului. Cercetările arheologice viitoare vor aduce sperăm argumente în susținerea acestei ipoteze.

Roman defensive system from north-western part of Dacia.
field researches at Supuru de Sus (Satu Mare County)
and literature sources.

- abstract -

A *vallum* with the ditch oriented towards West, against the enemy who came from West and North from the Pannonian fields was discovered in *Barbaricum,* 50 km West from the well known *limes Porolissensis,* organized by the Romans on the Meseş Mountains, *limes* which marked the North-Western limit of the Roman province *Dacia Porolissensis*, at the exit of the Crasna river valley, towards the Western Hills of Sălaj county, in the area of the Supuru de Sus village (Satu Mare county).

The *vallum* and the ditch blocked and controlled the access through the valleys of Crasna and Zalău rivers, 50 km in the front of the Roman Dacia province, towards the *limes Porolissensis* and the Roman city *Porolissum*. This earth *vallum* was identified on a distance of 5 km (until now), the research still continuing. Until now the ends of this earth-timber defensive system were not found. The *vallum* was researched in several points, by many trenches. The ditch is approximately 2-2.5 m deep, and 3 to 4.5 m wide, but the *vallum* is very flattened because of the centuries of agricultural activities.

Therefore, the *vallum* is 4-5 m wide at the base. The archaeological research undertaken on the fields of Supuru de Sus village, Dealul Şoarecelui (Mouse Hill), identified to the Western part of the *vallum* one rectangular fortress attached to it (*vallum),* making common body with it.

The fortress has a ditch and the earth *vallum* type is made as *murus caespiticius.* The fortress is 210 m long and 140 m wide.

The ditch and the *vallum* cross the "Mouse valley" and continue on the next hill, named "Soldubița". Another Roman rectangular and linear defensive system, around 700 m, was found here, but the ends of these earth fortifications and the directions where they continue weren't found yet.

At this moment we don't know where the *vallum* and the ditch will end. In fact in this part of "Soldubita Hill", the *vallum* is the elongation of the Western side of the fortress discovered at "Mouse Hill". As a matter of fact, in the place where the *vallum* is changing with its direction 60º, attached to the *vallum* was built the fortress at the "Mouse Hill". Also, on the Western side of the fortress it was identified an entrance *"a la chicane"*-type. This fortress, made of earth, was built, we suppose, as a checking point necessary to monitor the circulation to/from *Porolissum* (Dacia Porolissensis), through the valley of Crasna and Zalau rivers, surely a trespassing point on *Porolissum*-Aqvincum road, mentioned in the antique sources. And it is a Roman fortification belonging to a possible much earlier *limes* of Roman province Dacia. The attached maps show the line of one Roman earlier *limes,* which was identified with the help of literary sources, published right at the end of eighteen century in Romanian and Hungarian local monographies (Torma, 1880; V. Russu 1890). Part of this *limes* was identified and archaeological researched in the basin of Crasna Valley at the "Mouse Hill" and "Soldubița Hill" from the area of Supuru de Sus village, Satu Mare County, Romania, and was presented in this article. But a very similar

vallum and ditch, partly archaeologically researched, was found at the north of Criş River up to the Tisa River in Hungary (Patay, 1969). This *vallum* has its ditch in the North side of it, entering Romania in the area of Oradea, Episcopia Bihorului, Bihor County, and similar to Supuru de Sus discovered *vallum,* was built against the enemies which attacked Dacia province from the north and the west. The literary sources give information regarding the possibility that this Criş *vallum* and the ditch to continue and to make the connection with the *vallum* discovered in Crasna Valley and Supuru de Sus, earth Roman linear and rectangular fortifications. A very interesting and most important literary data was offered regarding the existence of one long "*paganus* work as *vallum",* longer than 50 km, discovered in the Bereg County, now in Ucraina country. This *vallum* blocked the area from Tisa River at one corner of the Forests Carpatians Mountains (Lehoczky, 1888), one large area beginning nearly in front of one of the strongest and most important preroman Dacian centre-fortress in this area, the fortress from Malaja Kopania, and in the interior of the region the fortress from Solotvino (Ucraina) and Onceşti (county Maramureş, Romania).

An important conclusion of this study is that, in fact, this possibly newly discovered (archaeological and literary sources) line of one earlier Roman *limes,* as is presented on the attached maps (plates III-V), surround the *territorium*, the lands, which here in the western area clearly belong to the Dacian kingdom of the last king Decebal.

The fortress, the *vallum* and the ditch (unknown untill now), identified at Supuru de Sus, and all these hundreds of kilometers of possible western *vallum,* were built against the *yasiges, sarmats*, germanic populations, free dacians or others barbarians who wanted to attack Roman province Dacia from north or west.

Perhaps we have discovered here the beginning of the construction works for the borders (*limes)* of Dacia province, set up by the Roman emperor Traianus, immediately after the end of the second Dacian-Roman war in 106 AD. Obviously this very important idea must be covered with future archaeological research concerning all these very long lasting and interesting monuments of Roman world.

List of Figures

Figure 1.The plan of the archaeological findings from the area of Supuru de Jos village. Digital Romania® cartographic support.

Figure 2. Profiles through the ditch and the rampart identified on the Dealul Şoarecelui (Şoarecelui Hill) from Supuru de Sus, with the medieval settlement identified in the ditch and the rampart annex.

A) S.1/ 1990, southern profile, ditch and Roman rampart;

B) S.2/ 1999, southern profile;

C) S.2/ 1999, northern profile;

D) S.3 / 1999, medieval settlement, over the ditch and the Roman rampart.

Figure 3. Supuru de Sus "Dealul Şoarecelui" (Şoarecelui Hill). The angular fortification from the south-western end of the rampart. Here the rampart makes an approximate angle of 120° towards SSV, crosses the Şoarecelui River and goes up on the "Dealul Soldubiţa" (Soldubiţa Hill) plateau.

Figure 4. The path of the rampart and of the ditch identified in the literary sources (Patay on north of Criş, K. Torma up to Crasna river, V. Russu, Supur area – Zalnoc and Lehotschy from Ukraine area – the historical Maramureş beyond Tisa river).

Figure 5. The map of the area between Pannonia and Dacia with the path of the rampart and of the ditch identified in the literary sources and through archaeological research, with the arrangement of pre-Roman fortified Dacian forts and settlements from this area and the arrangement of possible Roman fortifications (Türkeve, Biharea, Supuru de Sus).

Figure 6. The area between the Roman provinces Pannonia and Dacia, with the representation of the earth fortifications system identified in this region. The figure number and the scale from the original.

Figure 7. The reconstitution of the Supur defensive system and analogies from other frontiers.

A) Supurul de Sus, profile and reconstitution attempt of the defensive system identified on the "Soldubița" hill where the rampart and the ditch continue south-west towards Chegea, Zalnoc, Sălaj county.

B) Linear defensive system from Scotland (Wall of Antoninus)

C) Reconstitution on the limes from Germania province (B and C after Breeze, Jilek, Thiel 2005, 13, 15)

Figure 8.The map of the rampart identified in the literary sources in the west of Dacia (after Marțian 1921, pl. VII.). Figure number and scale from the original.

Figure 9.Discoveries from Trajan time in Dacia (after Opreanu 1998).

Legend:

- the limits of Trajanic Dacia
- strongly profiled (*Kraftig Profilierte*) and trapezoidal foot Roman fibulae
- workshop for the above mentioned fibulae
- Ist century A.D. Roman gold coins
- free Dacians' settlements in Câmpia Aradului (Arad Plain) and Crișana

Bibliografie

Breeze 1983 – D.J. Breeze, *Roman forts in Britain,* Princes Risborough, Buckinghamshire (Shire Archaeology 37).

Breeze 1993 – D.J. Breeze, *The northern frontiers of Roman Britain,* London, Batsford.

Breeze 1996 – D.J. Breeze, *Roman Scotland*, London, 1996.

Breeze, Dobson 1977 – D.J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, London.

Breeze, Jilek, Thiel 2005 – D.J. Breeze, Sonja Jilek, A. Thiel, *Frontiers of Roman Empire*, Edinburgh, Esslingen, Wien.

Caba Mss. – V. Caba, *Manuscris*, Col. Muzeul de Istorie, Zalău.

Cristescu 1937 – V. Cristescu*, Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti.

Daicoviciu 1936 – C. Daicoviciu, *Dacica. Există un limes dacicus în Munții Meseşului?, AISC Cluj* 2, 1933-1935 (1936), 254-256.

Daicoviciu 1966 – C. Daicoviciu, Regio Ansamensium la Căşeiu, *ActaMN* 3, 164-165.

Dunwell, Keppie 1995 – J. Dunwell, L.J.F. Keppie, The Roman temporary camp at Dunning, Perthshire: evidence from two recent excavations*, Britannia* 26, 51-62.

Dumitraşcu 1997 – S. Dumitraşcu, Un fragment de limes roman între Mureş şi Crişul Repede, la vest de Munții Apuseni*, Limes 17 Zalău*, 467-473.

Erdelyi 1981 – B. Erdelyi, Castra in Sarmatia, a roman military camp in the great hungarian plane?, *Archeologia Classica* 33, 345-350.

Foerster 1995 – G. Foerster, *Masada. The Yigael Yadin excavations 1963-1965. Final reports. 5. Art and architecture.* Jerusalem.

Ferenczi 1967 – I. Ferenczi, Die Erforschung des Romischen Limes auf de Hohen des Meseş-Gebirges*, Dacia* NS 11, 143-162.

Garam, Patay, Soproni 1983 – E. Garam, P. Patay, S. Soproni, Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken, *Regeszeti Fuzetek,* ser. II, 23, 3 *sqq*.

García y Bellido 1969 – A. García y Bellido, *Numantia*, Zaragoza

Glodariu 1982 – I. Glodariu, Sistemul defensiv al statului dac*, ActaMN* 19, 23-38.

Glodariu 2000 – I. Glodariu, *Decebal în ajunul confruntărilor armate cu Traian, Istros* 10, 289-293.

Gudea 1997 – N. Gudea, *Der Meseşlimes/ Limes-ul de pe Meseş,* Zalău, 9-34.

Hanson, Maxwell 1983 – W.S. Hanson, G.S. Maxwell, *Rome's north west frontier. The Antonine Wall,* Edinburgh.

Lehoczky 1888 – T. Lehoczky, A sztánfalvai és árdánházai bronzkardokról*, ArchÉrt* 8, 430.

Limes 16 Rolduc – Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies, Rolduc 1995 , W.G. van Waateringe, B.L. van Beek, W.J.H. Willems, S.L. Wynia (ed.), Oxford, 1997.

Luik 2001 – M. Luik, Die Funde aus den römischen Lagern um Numantia, *Arch.Nachrbl.* 6/3, 268-271.

Macrea 1962 – M. Macrea, Şantierul arheologic Porolissum, *MCA* 8, 480-497.

Márki 1892 – S. Márki, *Arad szabad királyi város története*, Arad.

Marțian 1921 – I. Marțian, *Urme din războaiele romanilor cu dacii,* Cluj.

Matei 1996 – Al.V. Matei, Limes Porolissensis. O nouă linie de apărare zid-şanțuri..., *ActaMP* 20, 63-73.

Matei 2004 – Al.V. Matei, Elemente de fortificație romane - val şi şanț de apărare - descoperite înBarbaricum la Supurul de Sus (jud. Satu-Mare). O posibilă frontieră a provinciei Dacia din timpul împăratului Traian?*, Studia Historica et Arheologica*, 253-261.

Matei, Stanciu 2000 – Al.V. Matei, I. Stanciu, *Vestigii din epoca romană (sec. II-IV p.Chr) în spațiul nord-vestic al României*, Zalău, Cluj-Napoca.

Matei, Gindele 2002 – Al.V. Matei, R. Gindele, Şantierul arheologic Supur-Giorocuta*, CCA, campania 2001*, Buziaş, 144.

Matei, Gindele 2004 – Al.V. Matei, R. Gindele, Fortificația romană de pământ de tip burgus… de la Supurul de Sus, jud. Satu Mare*, ActaMP* 24, 283-309.

Matei, Gindele 2004a – Al.V. Matei, R. Gindele, Şantierul arheologic Supurul de Sus „Dealul Şoarecelui”, *CCA, campania 2003*, Cluj, 326-328.

Petri Mór 1901 – Petri Mór, *Szilágy vármegye monográfiája*, vol. IV, Zálnok.

Netzer 1991 – E. Netzer, *Masada. 3. The Yigael Yadin excavations 1963-1965. Final reports. 3. The buildings. Stratigraphy and architecture.* Jerusalem.

Opreanu 1997 – C.H. Opreanu, Roman Dacia and its barbarian neighbours. Economic and diplomatic relations, *Limes 16 Rolduc,* 247-253.

Opreanu 1998 – C.H. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum,* Timişoara.

Országos Monográfia – Országos Monográfia. Bihar Vármegye, Borovszky Samu (ed.), Budapest, 1864.

Ortvany 1875 – T. Ortvany, Daczia es Moesia teruleten (Auf dem Boden von Dazien und Moesien)*, ArchErt* 9, 225 sqq.

Patay 1969 – P. Patay, Neuere Ergebnisse in der topographischen Untersuchung der Erdwälle in der Tiefebene, *MFME* 1969/2, 109 sqq.

Pascu 1944 – Şt. Pascu, *Istoria Transilvaniei,* Blaj.

Pop 2006 – H. Pop, *Fortificaţiile dacice din vestul şi nord-vestul României*, Cluj Napoca.

Reiszig 1864 – E. Reiszig, Bihar Vármegye Története, *Országos Monográfia*, 455-456.

Romer 1864 – F. Romer, A romaiak hatarvedelmi eroditmenzeirol Magyarorszagon es Erdeben...., *Magzar Orvosok es Termeszetvizsgalok Nagygyulesenek Munkalatai,* Budapest, 81 sqq.

Russu 1890 – V. Russu, *Dacia Porolisense cu distinctă privire la Silvania,* Bucuresci.

Reddé, Schnurbein 1993 – M. Reddé, S. Schnurbein, Fouilles et recherches nuvelles sur les travaux du siège d'Alésia, *Comptes Rendus Séances Acad. Inscript,* Paris, 281-320.

Reddé 1994 – M. Reddé, Les recherches actuelles: César devant Alésia*, Vercingétorix et Alésia*, 246-260.

Robertson 1973 – A.S. Robertson, *The Antonine Wall. A Handbook to the Roman Wall between Forth and Clyde and a Guide to its Surviving Remains*, Glasgow.

Robertson 1964 – A.S. Robertson, *The Roman Fort at Castledykes,* Edinburgh.

Studia Historica et Arheologica – Studia Historica et Arheologica in Honorem Magistrae Doina Benea, Mariana Crînguş, Simona Regep-Vlascici, Atalia Ştefănescu (ed.), Timişoara, 2004.

Szirmay 1809 – A Szirmay, *Szatmar Varmegye fekvese,tortenetei, es polgari esmerete*, vol. I, Buda.

Torma 1880 – K. Torma, *A limes dacicus felső része*, Budapest.

Vende – Al. Vende, Szatmár Vármegye Őskora, *Országos Monográfia. Szatmár Vármegye, Szerk*. Borovszky Samu, Budapest.

Vercingetorix et Alesia – Vercingetorix et Alesia, Marie-Claude Bianchini (ed.), Paris, 1994

Ilişua – castrul traianic

Corneliu Gaiu

Castrul de la Ilişua face parte din sectorul nordic al sistemului defensiv al Daciei romane, formând împreună cu castrul de la Căşei nucleul apărării în bazinul Someşului Mare. Amplasat pe unul din principalii afluenţi pe care acesta îi primeşte din masivul Ţibleşului, castrul de la Ilişua bloca, în cadrul unui sistem defensiv mai larg, care cuprindea şi densa reţea de turnuri şi burguri situate pe înălţimile şi văile Culmilor Brezei, accesul în sectorul someşan al provinciei, sector care se va dovedi vulnerabil în momente critice. Dovada cea mai evidentă din punct de vedere arheologic o constitue prezenţa materialelor barbare în castru cât şi urmele de succesive incendii înregistrate stratigrafic atât în castru cât şi în *vicus* (fig.1) .

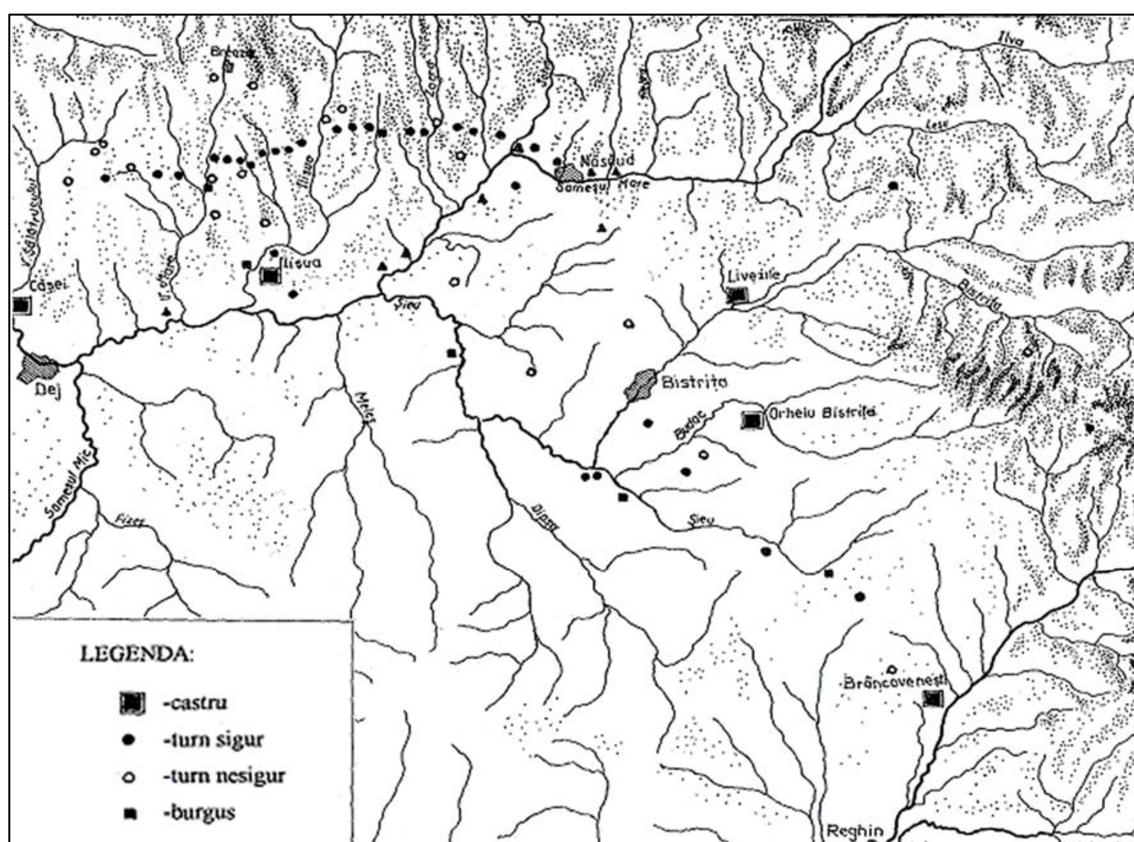

Figura 1. Limesul roman în bazinul Someşului Mare.

Încă de la primele campanii de după reluarea săpăturilor arheologice din castrul de la Ilişua[1], a fost remarcat faptul că tabăra militară, amplasată pe terasa din stânga văii cu acelaşi nume – încadrându-se astfel, în tipologia elaborată de Nicolae Gudea, în seria castrelor de terasă înaltă la confluenţă de râuri – a cunoscut trei faze distincte de edificare: un castru de pământ şi lemn de mai mici dimensiuni, o amplificare a fortificaţiei pusă pe seama instalării aici a unei noi unităţi auxiliare, *ala Tungrorum Frontoniana*, pe la 118-119, în timpul împăratului Hadrian,

[1] Primele cercetări arheologice în castrul roman de la Ilişua au fost intreprinse în anii 1862-1863 şi publicate într-un exemplar studiu (Torma 1864-65). Săpăturile au fost reluate în anul 1978 de către un colectiv format din Dumitru Protase, din partea Universităţii din Cluj-Napoca, George Marinescu şi Corneliu Gaiu de la Muzeul Bistriţa.

urmată de faza castrului de zid, incinta de piatră fiind implantată în *agger*-ul celui de-al doilea castru de pământ şi lemn.

Principalele constatări şi o serie de concluzii obţinute în urma săpăturilor de până în anul 1995 au fost publicate de către colectivul şantierului[2], urmate de prezentarea unor categorii de materiale sau obiective ale aşezării civile[3].

Informaţia despre castrul amenajat imediat după cucerire[4], chiar fragmentară şi incompletă, permite o serie de încheieri de natură să contureze imaginea acestei prime faze a fortificaţiei de la Ilişua.

Ca o primă constatare este de subliniat că dispunerea generală şi orientarea castrului a rămas în toate fazele relativ constantă, cu respectarea principiilor constructive care cereau ca *porta decumana* să fie situată în partea cea mai înaltă, iar castrul să domine ţinutul din jur, aflat mai jos. De altfel, singura latură care pare să fi rămas aproximativ pe acelaşi aliniament, în toate fazele castrului, este cea vestică, toate celelalte fiind mult extinse o dată cu aducerea unei noi trupe, pentru a cărei încartiruire era necesar un spaţiu suplimentar, iar sistemul de fortificaţie a primei faze – nivelat. Secţiunile trasate peste elementele de fortificaţie ale castrului au intersectat pe toate laturile şanţurile primului castru, permiţând stabilirea relaţiei dintre sistemele de fortificaţie ale celor trei faze amenajate pe „Vicinal”.

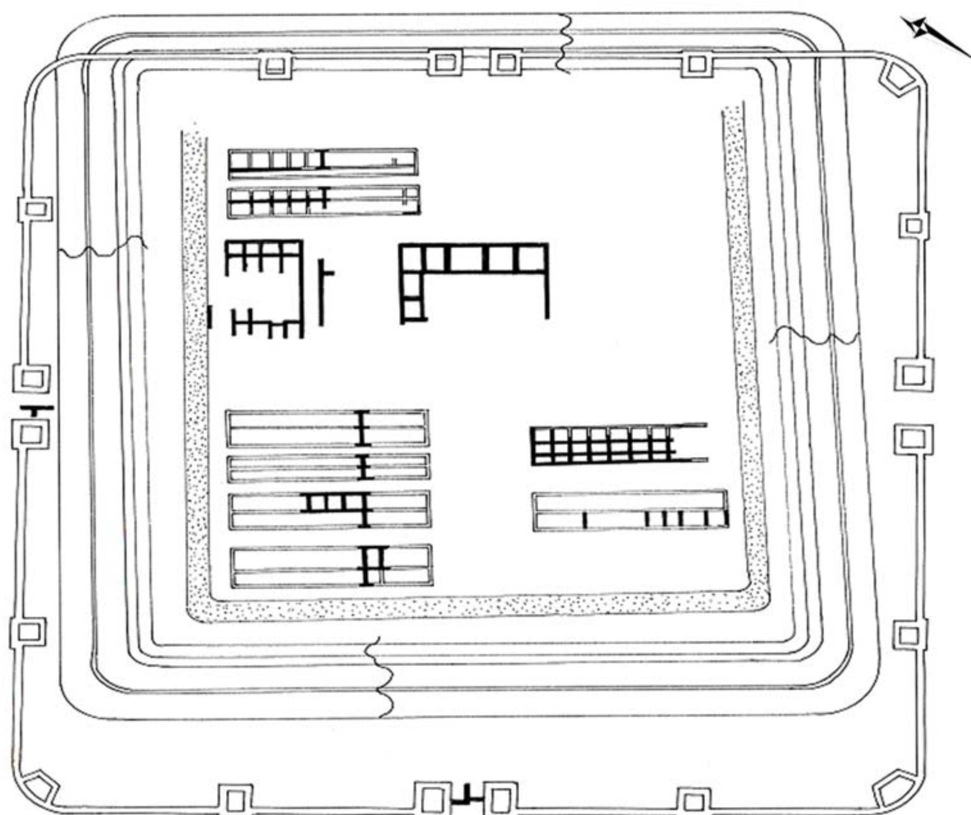

Figura 2. Ilişua – planul castrului mic de pământ.

[2] Protase, Gaiu, Marinescu 1983; Protase 1985; Protase, Gaiu, Marinescu 1997; Protase, Gaiu 1999.
[3] Protase, Cociş, Gaiu 1993; Gaiu, Cociş 2001; Gaiu 2001; Gaiu 2002; Gaiu, Găzdac 2006; Isac, Gaiu 2006.
[4] Gudea 1975, 81.

Pe latura nordică, cele două secţiuni, S_I şi S_V, au semnalat o translatare pe direcţia SV-NE a castrului de piatră în raport cu castrul mic de pământ (v. fig. 2). Astfel, dacă în secţiunea, S_I, trasată în *latus praetori sinistrum*, contraescarpa şanţului al doilea se află la 12,5 m de zidul incintei de piatră, S_V a interceptat acelaşi şanţ la doar 8 m de zid. Această uşoară dezaxare a castrului mic de pământ în raport cu următoarele se constată şi în traseul construcţiilor din interiorul castrului, îngreunând prin interferarea şanţurilor de fundare urmărirea planurilor edificiilor primei faze. Prima dintre *fossae* avea, pe această latură, o deschidere la gură de 4 m şi o adâncime de 2,5 m, iar cea de-a doua de 4,40 m şi o adâncime de 2 m. Între cele două şanţuri există un interval de 2,6 m. Umplutura ambelor şanţuri, de tip *fossa fastigata*, este formată din pământ negru-cenuşos, compact şi relativ curat, provenit din valul castrului, nivelat odată cu lărgirea fortificaţiei[5].

În S_V, între metri 9 şi 15, a fost remarcat stratul de lut compact de la baza valului fortificaţiei primare, din care coboară, la metrul 13,20, groapa unui stâlp vertical, cu diametrul de 0,25 m, care se adânceşte cu 0,70 m în solul antic, cu rol de susţinere a valului. Amenajări similare au fost remarcate şi în structura *agger*-ului de pe celelalte laturi, fie că este vorba de castrul mic sau de cel extins, din timpul lui Hadrian.

Latura de est a fost verificată prin două dintre secţiunile trasate în *praetentura dextra,* S_{IV} şi S_{VIII}. Prima dintre ele a intersectat ambele *fossae* ale castrului mic, cea de-a doua, care a traversat castrul pe direcţia est-vest, paralelă cu *via praetoria,* a atins doar şanţul interior. Pe această latură, contraescarpa şanţului exterior se află la 22 m în spatele zidului de incintă, iar escarpa primului şanţ la 34,60 m, rezultând că cele două şanţuri formează un sistem defensiv de 12,60 m. Prima *fossa* are o deschidere de 4 m şi o adâncime de aproximativ 2 m faţă de nivelul de călcare, iar a doua are o lăţime de 5,70 m şi o adâncime de 2,40 m, ambele săpate în formă de V. Umplutura celor două şanţuri este formată din lut negru cu pigmenţi gălbui, provenind din *agger*-ul, folosit la nivelarea terenului în vederea amplasării barăcilor. Peste primul şanţ al fazei I au fost aşezaţi pereţii unei barăci, semnalaţi prin şanţuri de fundare late de 0,40 m, pentru ca cel de-al doilea şanţ să fie acoperit de stratul de bolovani şi pietriş a unei alei dintre barăci.

Pe latura de est urmele *agger*-ului au fost semnalate în S_{VIII}, între m 6 şi 12, mai clar pe baza amprentelor stâlpilor care susţineau valul, fiind sesizate două gropi de stâlpi înfipţi la 2,8 m distanţă unul de altul. Lentila de pietriş dintre metri 17,40 şi 20,80, aşezată direct pe solul antic, corespunde *viei sagularis* a castrului mic de pământ.

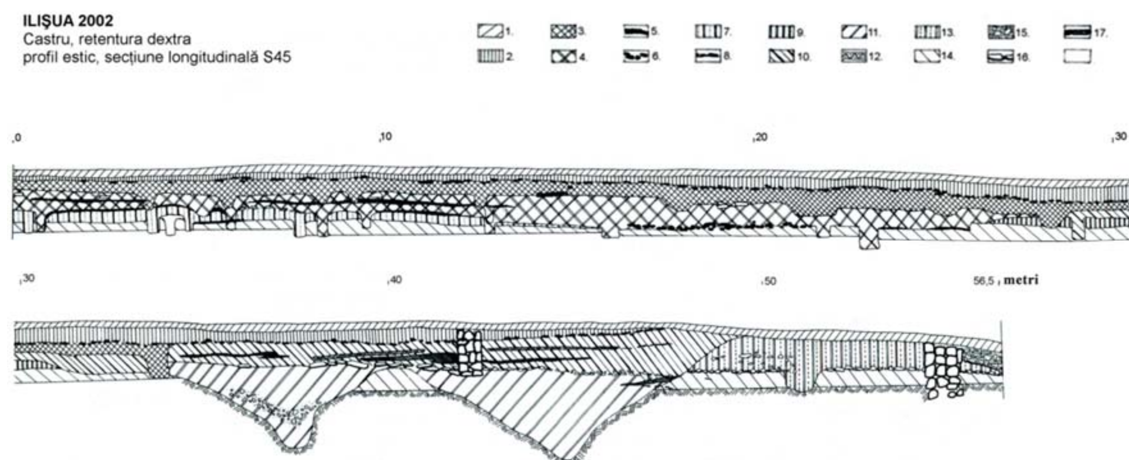
Situaţia de pe latura sudică a fost pe deplin clarificată prin secţiunea S_{XLV} din 2002, din *retentura dextra* (fig. 3), paralelă cu latura din spate a *praetorium*-ului, întrucât S_{III} din 1979 a atins doar şanţul exterior al primului castru de pământ. În acest fel s-a confirmat existenţa, şi pe această latură, a două *fossae*, în faza I a fortificaţiei. Aici *agger*-ul castrului mare de pământ şi lemn pleacă din chiar baza celei de-a doua *fossa* a castrului mic, aşa încât zidul de incintă are faţa interioară la numai 6 m de la şanţul al doilea al primei fortificaţii. Prima *fossa* are o deschidere de 5,50 m şi adâncimea de 2,3 m de la nivelul de călcare (3,30 m de la nivelul solului actual). Şanţul are escarpa mai lungă decât contraescarpa, fundul şanţului prezentând o adâncire accentuată a icului. Cele două şanţuri sunt despărţite de un prag îngust, pentru ca *fossa* exterioară să aibă o lăţime de aproximativ 7 m şi adâncimea de 2,5 m, aşa încât sistemul de şanţuri are 14 m, ceea ce ar corespunde distanţei optime de bătaie a *pila* şi *hasta* din dotarea

[5] Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 6-7, pl. X.

trupelor auxiliare[6]. Umplutura celor două *fossae* este relativ curată, formată din lut negru-gălbui şi vinişoare de pietriş de la nivelarea survenită odată cu lărgirea fortificaţiei.

Urme ale *agger*-ului nivelat au fost identificate între metri 26,5 şi 32, sub forma unei lentile de lut compact, cu o grosime de 0,30 m. În spatele *agger*-ului, între metri 16 şi 22 ai S_{XLV}, a fost intersectată şi *via sagularis* de pe această parte a castrului, care constă dintr-un strat de pietriş gălbui-roşcat, flancat de rigole cu o deschidere de 0,35 – 0,40 m.

Figura 3. Profil S_{XLV} prin retentura sinistra.

Legenda: 1 – humus actual; 2 – strat de dărâmături postromane; 3 – pământ negru afânat reprezentând faza a III-a a barăcilor; 4 – pământ negru cu arsură din faza a II-a a barăcilor; 5 – arsură; 6 – pietriş din *via sagularis* a castrului mic; 7 – lut maroniu reprezentând prima fază a barăcilor; 8 – sfărâmătură de piatră; 9 – lentilă de lut negru-maroniu din *agger*-ul castrului mic; 10 – lut galben de nivelare; 11 – lut negru curat de *cocciopesto* de la o construcţie cu ziduri seci din spatele *praetoriumului*; 13 – lut negru tasat din *agger*-ul castrului mare; 14 – humus antic; 15 – dărâmături prăbuşite în şanţul castrului mare; 16 – zid.

Dacă plecăm de la dimensiunile castrului de piatră care măsoară pe axul nord-sud 182 de m, atunci lăţimea castrului de pământ de epocă traianică ar avea aproximativ 130 m pe această parte, luându-se în calcul cei câţiva metri dintre şanţuri şi culmea valului.

Latura vestică a castrului a fost secţionată prin S_{II} din 1979, ce a avut o lungimea de 29 m, din care doar primii nouă în interiorul castrului[7]. Probabil că şi după ce vom dispune de o secţiune completă prin *retentura*, concluziile asupra sistemului de fortificaţie de pe această latură nu vor suferi corecţii majore. Până atunci, ne păstrăm opinia că traseul sistemului defensiv al acestei laturi nu a suferit modificări însemnate. Valul de pământ, având la bază o lăţime de aproximativ 10 m, a fost utilizat atât în prima, cât şi în cea de-a doua fază a castrului, cu o eventuală supraînălţare. Incinta de piatră a fost apoi fundată în pământul de *agger*. Din nivelul *agger*-ului coboară groapa unui stâlp cu un diametru de 0,70 m, care se înfige în stratul geologic cu circa un metru. Este aceeaşi metodă de a întării valul, semnalată şi pe celelalte laturi, cu ajutorul unor trunchiuri verticale. Din cele trei *fossae* care alcătuiesc sistemul defensiv pe latura dinspre *vicus*, probabil că primele două au fost săpate de prima trupă dislocată la Ilişua. Primul şanţ are o deschidere de 5,40 m şi o adâncime de 1,70 m faţă de nivelul actual de

[6] Isac 2003, 65.

[7] Protase, Gaiu, Marinescu 1979, 8-9, pl. XII.

călcare. A doua *fossa* era lată de 4,50 m şi adâncă de 1,50 m şi erau despărţite între ele printr-un interval nesăpat de 3 m.

Rezultă că, pe direcţia est-vest, primul castru de pământ de la Ilişua a avut o lungime de aproximativ 140 m, de unde reiese că dimensiunile sale erau, cu destulă exactitate, 140 x 130 m, cu latura lungă pe direcţia est-vest. Orientarea castrului, cu *porta praetoria* către răsărit şi păstrarea axelor principale pe întreaga existenţă a fortificaţiei, ar explica raportul dintre *praetentura* şi *retentura* castrului mare de la Ilişua (vezi fig. 2).

Întrucât castrul traianic are dimensiuni mult mai restrânse decât cel dezvoltat ulterior, iar valul acestuia a fost retezat pentru umplerea şanţurilor, sesizarea porţilor şi bastioanelor rămâne un deziderat cu şanse reduse de realizare. În schimb, secţiunile şi suprafeţele deschise în interiorul castrului au reperat şi o parte din construcţiile ridicate din lemn în această etapă constructivă.

Săpăturile din *principia* au identificat sub edificiul de zid ridicat de către *ala Tungrorum Frontoniana*, în timpul lui Hadrian[8], traseul fundaţiilor clădirii din lemn, dovedind că *principia* a ocupat un loc fix în planul castrului, pe toată durata fortificaţiei, cu deschiderea spre *porta praetoria*, orientată identic în toate fazele. Latura din spate, cu o deschidere a frontului de 27,30 m, cuprindea un număr de 5 încăperi, respectiv *aedes* la mijloc şi încăperile *officiaei* pe flancuri. Dimensiunile încăperilor erau, începând dinspre sud, de: 5,4 x 5 m; 4,10 x 5 m; 6,5 x 5 m, 4,8 x 5 m şi 3,4 x 5 m. Alte două încăperi au putut fi urmărite la nivelul şanţurilor de fundaţiei pe latura dinspre *praetorium*, cu dimensiunile de 3,80 x 4,30 m, respectiv 5,40 x 4,30 m, fără a identifica pandantul lor spre *latus sinistrum*. Planul are corespondent în principia castrului de la Bologa, şi el cu încăperi pe o singură latură a clădirii comandamentului[9]. Dacă în faza de zid *principia* avea dimensiunile de 36 x 34 m, pentru clădirea din prima fază nu putem preciza latura dinspre *via principalis*, pe baza cercetărilor efectuate.

Urmele unei structuri din lemn au fost depistate şi sub nivelul de zidărie al *praetorium*-ului, care cuprinde mai multe încăperi, al căror front, paralel cu *via principalis*, avea 22,40 m, fără a reuşi reconstituirea planului clădirii. Şanţurile de fundare ale clădirii, cu o lăţime de 0,40 m, se adânceau în solul antic cu 0,40 – 0,50 m, distingându-se prin umplutura lor maroniu-negricioasă.

În *praetentura*, secţiunile şi suprafeţele trasate pentru stabilirea planurilor barăcilor au degajat trei faze succesive de edificare şi reconstrucţie a barăcilor din lemn din care au fost ridicate pe toată durata existenţei castrului. Datorită suprapunerii şi intersectării şanţurilor de fundaţie din toate cele trei faze ale castrului, planurile şi compartimentarea primului nivel de barăci pot fi cu greu urmărite. Încă prin S_{VIII} din 1981, dispusă paralel cu *via praetoria* şi care a tăiat castrul paralel cu actualul drum de hotar, s-a putut consemna că în toate fazele barăcile erau dispuse perpendicular pe *via praetoria*.

În prima fază, cea a castrului mic, urmele şanţurilor de fundaţie indică un şir de patru barăci în *praetentura dextra*, cu lăţimi de 9 m, cuprinzând un culoar larg de 2 m şi un şir de *contubernia*, fiecare ocupând câte 3,3 m pe lungimea clădirii.

În *praetentura sinistra* a fost cercetată parţial o construcţie din lemn aparţinând nivelului castrului mic de pământ, al cărei plan a putut fi urmărit cu destulă limpezime, aceasta nefiind suprapusă de barăci ale fazelor ulterioare. Dispusă aproximativ paralel cu *via*

[8] Fapt confirmat de inscripţia dedicată de trupă lui Hadrian în anul 131 (Protase 1985).

[9] Stanciu 1985, 220-221, fig. 5.

principalis, aceasta era formată dintr-un şir dublu de încăperi, precedate de un coridor îngust, fiind delimitate un număr de 8 *contubernia* ce ocupă cca 3 m în axul longitudinal al clădirii (fig. 4, plan).

Pe frontul estic, la 1 m în fața peretelui clădirii, a fost identificat un aliniament de gropi şi stâlpi cu diametrul de 0,35 m, intervalele dintre stâlpi prezentând alveolări semiovale săpate în steril la 0,60 m față de nivelul de călcare (fig. 4, al doilea profil). Nivelul barăcii este reprezentat printr-un strat gălbui-negricios, fără urme de arsură şi cu inventar relativ sărac. Acest nivel este suprapus de o bandă de lut negru care conține multă sfărâmătură de piatră şi arsură, fără urme de construcții. Două monede de la Traian şi o alta emisă de Hadrian (118), cât şi fibulele timpurii de tipul celor puternic profilate, asigură datarea construcției în acest interval. Compartimentarea şi planul clădirii, dar şi prezența alveolărilor pe frontul clădirii, ridică problema destinației unei astfel de barăci (baracă pentru soldați sau *stabulum*). Lipsa unor analogii pentru astfel de amenajare lasă rezolvarea destinației construcției neclară. Poate că definitivarea planului va aduce precizările necesare. După opinia noastră, o astfel de clădire avea destinația de grajd, ceea ce ar indica prezența şi în această fază a unei trupe de cavalerie la Ilişua.

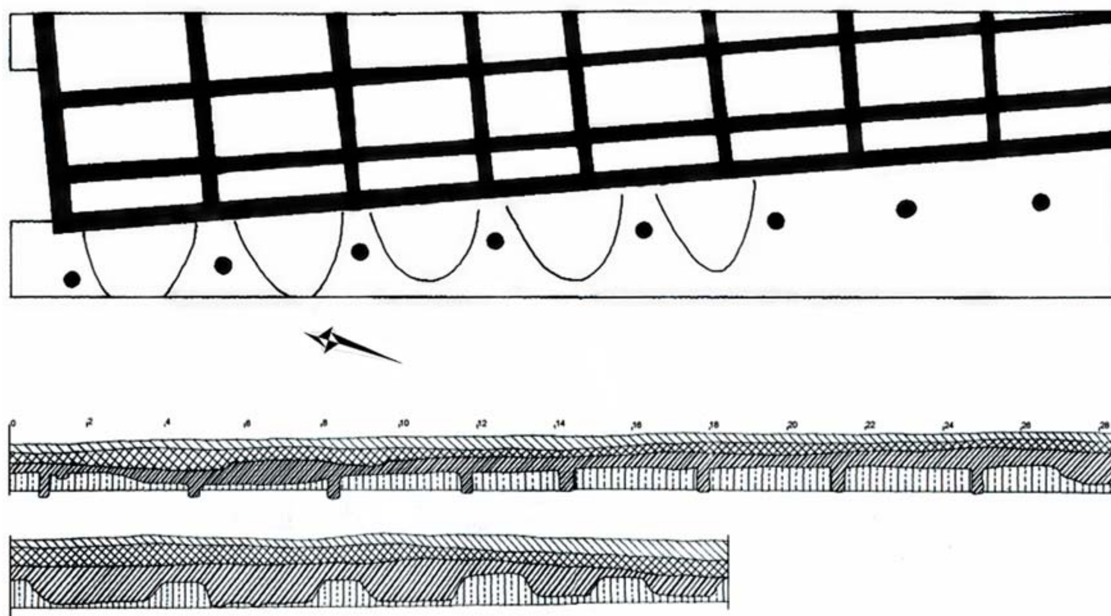

Figura 4. Plan şi profil baracă din faza I dezvelită parțial în praetentura sinistra.

Legenda (de sus în jos, profil): 1 – humus actual; 2 – strat de pământ negru amestecat cu piatră şi arsură; 3 – lut gălbui negricios din faza barăcii ; 4 – steril.

Din *retentura* castrului de la Ilişua, care în faza castrului mare ajunge să reprezinte o suprafață aproximativ egală cu *latera praetorii*, a fost investigată doar *retentura dextra*, prin mai multe secțiuni şi suprafețe dezvelite de-a lungul anilor. O suprafață deschisă în spatele *principiei* a sesizat un strat de pietriş, depus pe nivelul de călcare antic, larg de 4,60 m, care în partea mediană are o grosime de 0,35 m, putând fi identificat cu *via decumana* a castrului mic de pământ. În dreapta drumului a fost surprins capătul unei barăci, ale cărei dimensiuni au putut fi stabilite cu oarecare aproximație, pe baza observațiilor stratigrafice din S_{XLV}, la metri 35-36, cu *contubernia* de 3,5 x 4 m, precedate de un pridvor de 1 m lățime (fig. 5). Cu toate

dificultăţile legate de intersecţia şi suprapunerea şanţurilor de fundaţie (cele ale barăcilor din fazele ulterioare adâncindu-se de multe ori la acelaşi nivel), s-a putut stabili amplasarea în *retentura* a două barăci orientate similar celor din *praetentura*. La ridicarea castrului mare, întreaga suprafaţă a castrului a suferit o nivelare, marcată de lentile de lut galben care acoperă nivelul de călcare al primului castru, din cauza căreia barăcile timpurii nu pot fi urmărite decât la nivelul fundaţiilor care coboară în stratul de loess, stratul arheologic fiind puţin consistent, iar materialul arheologic redus cantitativ.

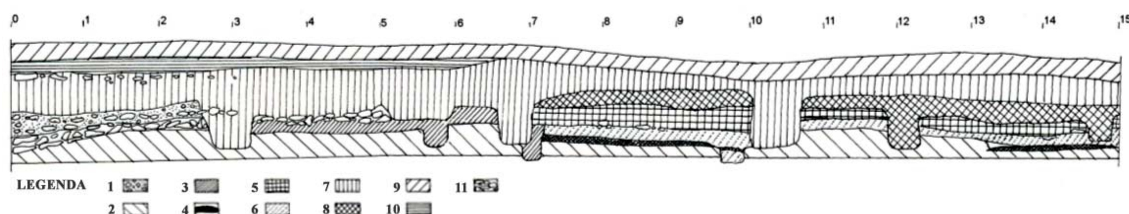

Fig. 5. Profil transversal baracă praetentura sinistra.

Legenda: 1 – sfărîmături de piatră; 2 – sol viu; 3 – sol cenuşos-gălbui, faza castrului mic; 4 – arsură; 5 – sol cenuşos cu urme de cărbune şi cenuşă; 6 – prundiş; 7 – nivel negru pigmentat, relativ omogen; 8 – arsură vitrifiată; 9 – strat vegetal; 10 – nivel negru grunjos cu pietre şi sfărâmătură de cărămidă; 11 – balastru de carieră.

Una dintre problemele cele mai importante legate de prima fortificaţie de la Ilişua o reprezintă precizarea trupei care a staţionat la Ilişua înainte de venirea alei *Frontoniana*. Una dintre ipoteze atribuie ridicarea castrului de către *cohors II Britannica*[10]. Supoziţia se bazează pe ştampila găsită de către Torma în săpăturile de la Ilişua[11], iar faptul că ştampile de acelaşi tip au fost găsite în nivelul timpuriu al castrului de la Căşei, în acelaşi sector al limesului, l-a determinat pe Dan Isac să concluzioneze că această trupă a construit atât castrul de la Căşei cât şi pe cel de la Ilişua, în faza lor traianică, într-o ordine neprecizabilă sau concomitent[12], dar că locul de staţionare era la Căşei, de unde a fost transferată la *Romita* odată cu constituirea Daciei Porolissensis[13].

Atât cei care au acceptat, cât şi cei care au respins faptul că respectiva tegulă provine de la Ilişua, cât şi argumentaţia derivată, nu au dat suficientă atenţie faptului că Torma preciza locul de descoperire al ştampilei *COH II BR ∞:* fundul canalului din încăperea E, identificată ca *frigidarium* a termei mari din vecinătatea castrului[14].

Tot din terme, dar de la instalaţia de *hypocaustum* a celeilalte băi, denumită de Karoly Torma „baia mică", provin, în urma recentelor cercetări, mai multe tegule cu ştampila legiunii *XIII Gemina*. Nici una dintre cele două unităţi, semnalate prin ştampile în termele vicusului militar, nu sunt atestate însă în interiorul castrului, nici în cercetările mai vechi şi nici prin cele actuale. De aceea, ne poziţionăm pe aceeaşi încheiere rezervată din anterioarele rapoarte[15], aşteptând o soluţie definitivă în urma continuării cercetărilor, pentru că doar pe baza câtorva ştampile provenind din terme nu putem preciza dacă una sau alta din cele două trupe a fost

[10] Christescu 1937, 44; Wagner 1938, 110; Isac 1987, 175 sqq.

[11] Torma 1864-1865, 57, pl. XIV/5; CIL III 8074, 11, b.

[12] Isac 1987, 178.

[13] Isac 1987, 178-179; Matei-Bajusz 1997, 81 sqq.

[14] Torma 1864-1865, 22.

[15] Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 55; Protase, Gaiu 1999, 419.

implicată în construirea castrului mic de pământ şi lemn. Tot ce putem afirma este că în edificarea termelor de la Ilişua au contribuit cu detaşamente sau doar cu materiale de construcţie amintitele unităţi.

În mai multe dintre castrele auxiliare din provincie (Bologa, Gilău, Romita, Căşei) au fost identificate anumite modificări ale sistemului defensiv, pe una sau alta dintre laturile fortificaţiei, dar menţinându-se în general orientarea şi planimetria iniţială. Reorganizarea sistemului defensiv concordă în toate situaţiile semnalate cu dislocarea unei noi trupe în aceste castre. Acelaşi fenomen se poate accepta şi în cazul castrului de la Ilişua, chiar dacă numele unităţii aşezate după constituirea provinciei rămâne neclarificat prin datele disponibile până acum.

Atât situaţia stratigrafică, cât şi materialul arheologic recoltat din nivelul roman timpuriu, îndreptăţesc concluzia că primul castru de pământ de la Ilişua a funcţionat în perioada lui Traian şi la începutul domniei lui Hadrian, până la venirea alei *Tungrorum Frontoniana*, la 118-119, care va asigura apărarea segmentului de *limes* din sectorul Someşului Mare, până la abandonarea castrului.

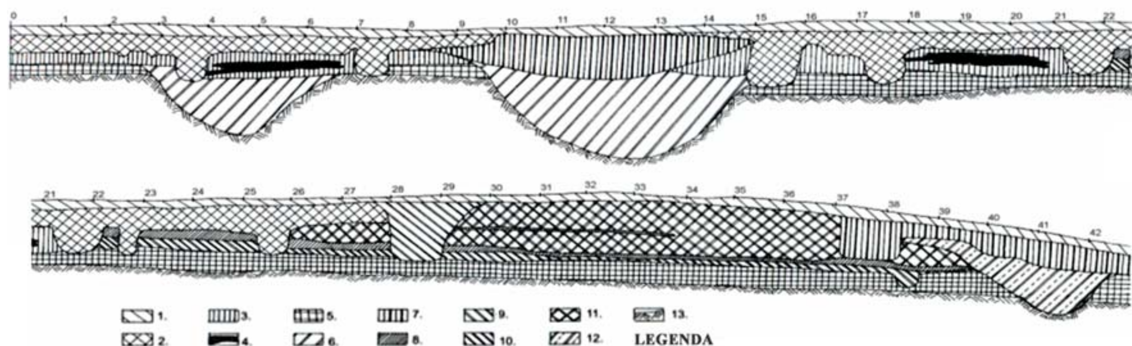

Fig. 6. Profil S_{IV} pe latura estică a castrului prin praetentura dextra.

Legenda: 1 – humus actual; 2 – pământ negru pigmentat reprezentând faza a III-a a barăcii; 3 – strat negricios de arsură; 4 – strat de arsură şi cenuşă; 5 – humus antic cu urme de locuire preistorică; 6 – lut negru curat de *agger* folosit la umplerea şanţurilor castrului mic; 7 – dărâmături cu piatră şi mortar; 8 – strat maroniu cu urme romane; 10 – lut galben de nivelare; 11 – lut negru maroniu de *agger*; 12 – pământ de umplutură din şanţul castrului mare; 13 – lut galben steril.

Ilişua – le camp de l'époque de Trajan

Résumée

Les investigation archéologiques entreprises à partir de l`année 1978 ont mis à jour trois phases du camp situé sur la terrasse du côté gauche de la vallée d`Ilisua. Sous le règne de Trajan il y avait une fortification de dimensions réduites, élargie au moment où l`on a fait venir l`*ala I Tungrorum Frontoniana*. Le petit camp en terre avait des dimensions d`à peu près 140 x 130 m. Il était orienté de la *porta praetoria* vers le Nord-Est, ce qui était valable aussi pour le camp élargi, dont seul le cote Sud-Ouest reste constant. De ce premier camp, on a pu identifier les éléments du système défensif où il y avait deux fossés de chaque côté et des traces d`*agger*. A part les deux *fossae*, il a été identifié comme appartenant à la phase du petit camp en terre des fossés de fondation des baraques, des traces de *principia* et de *praetorium*, des restes de l`*agger* nivelé, de la céramique romaine et dacique modelée à la main, des fibules et des monnaies. Il est à noter que les vestiges des baraques identifiées, toutes étant construites en bois, ne présentent pas de traces d`incendie. On n`a pas mis au jour des restes appartenant a des bâtiments en pierre et il n`est même pas à supposer que des bâtiments de ce genre aient existé.

Il manque des renseignements documentaires sur la troupe qui a construit ce camp et qui a stationné à Ilisua avant l`*ala*. Le matériel tégulaire avec les estampilles des *légions XIII Gémina* et *cohors II Britannorum* provient uniquement des thermes, dans des contextes plus tardifs et ne peut pas argumenter la présence d`une *vexillatio* de ces troupes dans le camp pendant la période abordée.

Légende des figures

Figure 1 - Les limes romain dans le bassin de la rivière du Grand Someş.

Figure 2 – Ilişua, Le plan du petit camp fortifie en terre.

Figure 3 – Profil S_{XLV} par la retentura sinistra.

Légende: 1 – humus actuel; 2 – couche de décombres postromains; 3 – terre noire ameublie, représentant la II-ème phase des baraques; 5 matériaux brûles; 6 – gravier provenant de la *via sagularis* du petit camp fortifie; 7 – terre glaise marron, représentant la première phase des baraques; 8 – des débris de pierre; 9 – lentille en terre glaise noir-marron de l'*agger* du petit camp fortifie; 10 – terre glaise jaune de nivellement; 11 – terre glaise noire et pure d'*agger*; 12 – *cocciopesto* provenant d'un bâtiment a murs secs derrière le *praetorium*; 13 – terre glaise noire tassée de l'*agger* du grand camp fortifie; 14 – humus antique; 15 – décombres écroulés dans la fosse du grand camp fortifie; 16 – mur.

Figure 4 – Plan et profil de baraque de la première phase partiellement découverte dans la praetentura sinistra.

Légende (de haut en bas, profil) : 1 – humus actuel; 2 – couche de terre noire avec de la pierre et des débris; 3 – terre glaise jaune noirâtre appartenant a la phase de la baraque; 4 – stérile.

Figure 5 – Profil transversal baraque praetentura sinistra.

Légende : 1 – débris de pierre; 2 – sol vif; 3 – sol marron- jaunâtre, la phase du petit camp fortifie; 4 – débris; 5 – sol marron avec des traces de charbon et de cendre; 6 – gravier; 7 – niveau noir pigmente, relativement homogène; 8 – débris vitrifies; 9 – couche végétale; 10 – niveau noir grumeleux avec pierres et des débris de brique; 11 – ballast de carrière.

Figure 6 – Profil S_{IV} du côté Est du camp fortifie par la praetentura dextra.

Légende : 1 – humus actuel; 2 – terre noire pigmentée représentant la III-éme phase de la baraque; 3 – couche noirâtre de débris; 4 – couche de débris et de cendre; 5 – humus antique avec des traces d'habitat préhistorique; 6 – terre glaise noire pure d'*agger* employée à remplir les fosses du petit camp fortifie; 7 – débris contenant de la pierre et du mortier; 8 – couche marron à traces romaines; 10 – terre glaise jaune de nivellement; 11 – terre glaise noir-marron d'*agger*; 12 – terre de remplissage provenant du fossé du grand camp fortifié; 13 – terre glaise jaune stérile.

Bibliografie

Ateliere şi tehnici – Ateliere şi tehnici meşteşugăreşti. Contribuţii arheologice, C. Gaiu (ed), Cluj-Napoca, 2002.

Christescu 1937 – V. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*, Bucureşti.

Fontes historiae – Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, C. Gaiu, Cr. Găzdac (ed.), Bistriţa, Cluj-Napoca, 2006.

Gaiu 2001 – C. Gaiu, Unelte de fier din castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua, *RB* 15, 103-116.

Gaiu 2002 – C. Gaiu, Grupul de cuptoare de ars ceramică de la Ilişua. Le group de fours à cuire la ceramique d'Ilişua, *Ateliere şi tehnici*, 161-197.

Gaiu, Cociş, 2001 - C. Gaiu, S. Cociş, Fibule din castrul şi aşezarea civilă de la Ilişua, *RB* 15, 90-95.

Gaiu, Găzdac 2006 – C. Gaiu, Cr. Găzdac, A Soldier Money in a Barrack of the Cavalery Fort from Ilişua, *Fontes Historiae*, 379-393.

Gudea 1975 - N. Gudea, Sistemul defensiv al Daciei romane. Câteva observaţii în legătură cu faza de pământ a castrelor, *AIIACluj* 18, 71-87.

Gudea 1997 – N. Gudea, Der Dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte, *JRGZM* 44 (Sonderdruck), 1-113.

Isac 1987 – D. Isac, Date noi cu privire la cohors II Britannica milliaria, *ActaMP* 15, 175-80.

Isac 2003 – D. Isac, *Castrul roman de la Samum-Căşeiu. The Roman auxiliary fort Samum-Căşeiu*, Cluj-Napoca.

Isac, Gaiu 2006 – Adriana Isac, C. Gaiu, Roman Jewellery from Ilişua. A Typological Study, *Fontes Historiae*, 415-436.

Matei, Bajusz 1997 – Al.V. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita-Certiae. Das Römergrenzkastell von Romita-Certiae*, Zalău.

Protase 1985 – D. Protase, Date noi despre ala I Tungrorum Frontoniana în Dacia, *SCIVA* 36, 3, 249-253.

Protase, Gaiu 1999 – D. Protase, C. Gaiu, Le camp romain et établissement civil d'Ilişua. Le résultat des fouilles archéologiques effectuées dans le courant des années 1978-1995, *Limes 17 Zalău*, 415-429.

Protase, Cociş, Gaiu 1993 – D. Protase, S. Cociş, C. Gaiu, Fibule din castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud), *RB* 7, 51-61.

Protase, Gaiu, Marinescu 1983 – D. Protase, C. Gaiu, George Marinescu, Cercetările arheologice din anul 1980 în castrul roman de la Ilişua, *MCA* 15, 289-292.

Protase, Gaiu, Marinescu 1997 – D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua*, Bistriţa.

Stanciu 1985 – I. Stanciu, Consideraţii asupra clădirii comandamentului (principia) castrelor auxiliare din Dacia, *ActaMP* 9, 219-246.

Torma 1864-1865 – K. Torma, Az Alsó-Ilosvai római állótábor s műemlékei, *ErdMúzEvk* 3-4, 10-67.

Wagner 1938 – W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum,Pannonien, Moesien, und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin.

Prima amenajare a castrului de la Răcari (jud. Dolj)

Eugen S. Teodor

Castrul roman de la Răcari este amplasat în chiar centrul Olteniei, la stânga luncii Jiului, la 29 km NNV de Craiova şi la 11 km SSE de confluenţa Motrului cu Jiul. Monumentul istoric aparţine administrativ comunei Brădeşti, aflându-se în perimetrul satului Răcarii de Jos, la doar 100 de m SV de gara Răcari.

Fortificaţia s-a bucurat de atenţia timpurie a arheologilor. August Treboniu Laurian a făcut o primă vizită de informare încă înaintea jumătăţii veacului al XIX-lea, dată la care – de reţinut – unele ziduri erau încă în picioare; învăţatul ardelean atribuia acestui sit numele de *Admutrium*, considerând că distanţa menţionată de *Tabula Peutingeriană* ar fi fost potrivită[1]. Primele săpături de investigaţie au fost realizate de Grigore Tocilescu, secondat de Pamfil Polonic (1897-1898), în acelaşi timp cu alte obiective de primă importanţă ale istoriei romane, precum *Drobeta*, *Sucidava*, *Romula*, Slăveni, lista fiind în fapt destul de lungă[2]. Săpătura a vizat în primul rând *via principalis*, inspectând faţada clădirilor reprezentative, în speranţa unei inscripţii lămuritoare (care nu a venit...); au fost controlate şi câteva turnuri[3], dar şi alte suprafeţe din interior (vezi fig. 1 – plan general). Aceste prime cercetări s-au bucurat însă doar de o prezentare foarte sumară[4], aşteptând 65 de ani o revizitare a rezultatelor şi materialelor[5].

Un al doilea episod semnificativ îl reprezintă cercetările lui Grigore Florescu, care a efectuat tot două campanii, în anii 1928 şi 1930[6]. De această dată sistemul de fortificaţie s-a bucurat de toată atenţia, zidul de incintă fiind controlat cu un şanţ paralel, la exterior, pe toată lungimea curtinei, dar şi prin intersectarea zidului de răsărit printr-o secţiune scurtă. Florescu a intrat din nou în *principia* (pe care o numeşte, sistematic, *Praetorium*, după moda epocii), sperând să reuşească acolo unde nu a găsit Polonic, dar sfârşind prin a se plânge de pământul răscolit şi starea jalnică a ruinelor (adesea doar fundaţii). Sunt săpate acum şi turnurile care

---

[1] Laurian 1846, 104-105. Ideea a fost preluată de Tocilescu şi Polonic (Tocilescu 1900, 140; numele *Amutrium* figurează pe planul general care ne-a rămas de la Polonic, în manuscris). Argumentul a fost în mod repetat contestat (Bogdan Cătăniciu 1988; Florescu 1931; Gostar 1954; Tudor 1965, 1968, 1976, 1978), pe bună dreptate, distanţa reală până la Drobeta fiind mult prea mare, iar până la *Pelendava* (prezumtiv Mofleni-Craiova) – mult prea mică, comparativ cu cifrele TP. Gostar propunea pentru misteriosul Σ (din inscripţiile pe ţigle – ΝΜΣ) lectura *Saldae* (Gostar 1954), pe care Ioana Bogdan Cătăniciu o trimite tocmai undeva pe la Banska Mitrovica, şi propune, în schimb – *Sornum* (Bogdan Cătăniciu 1988, 153-154). Oricum, în orice variantă numele ar trebui pronunţat cu Ş, aşa cum corect sugera Dumitru Tudor pentru *Sucidava* (în baza argumentului că utilizarea unui alt semn pentru *S* ar trebui să aibă justificare fonetică; passim), astfel încât ar fi mai înţelept să aşteptăm, la rândul nostru, o inscripţie izbăvitoare.

[2] Tudor 1976. Este de menţionat că dacă titularul a fost – cum altfel? – Grigore Tocilescu, săpătorul de pe teren era Pamfil Polonic, de la care provin planurile şi notele utilizate de Dumitru Tudor în mod repetat.

[3] Urmând desenul lui Pamfil Polonic (arhiva Institutului de Arheologie „V. Pârvan”, planşa 18), este vorba despre *porta decumana*, ambele porţi principale, turnul de nord al porţii pretoriene şi turnul colţului de NE. Mulţumesc colegei Roxana Dobrescu pentru a-mi fi facilitat accesul la aceste materiale, inclusiv la copiile după carnetul de şantier al lui Polonic, pe care îl invoc mai jos.

[4] Tocilescu 1900, 140.

[5] Tudor 1965.

[6] Florescu 1931. În mai multe surse apar anii 1928-1929. Florescu însuşi scrie *campaniile 1928 şi 1930*, în chiar subtitlul lucrării.

„scăpaseră” înaintaşilor, cu acelaşi rezultat, adică absenţa inscripţiei. Am moştenit această neclaritate, impozantul castru şi întinsa aşezare civilă fiind lipsite de un nume[7].

Figura 1. Planul general al castrului de la Răcari.

Aveau să treacă tot şase decenii pentru ca o nouă echipă de arheologi să încerce a dezlega problemele castrului de lângă gara Răcari; aveau să fie arheologii militari din subordinea lui Cristian M. Vlădescu, însă tot pe durata a numai două campanii (1991-1992). Aceştia au trasat două şanţuri aproximativ în cruce, care traversau complet fortificaţia, intersectându-se în *praetentura dextra*. Se cunosc mai multe variante pentru rezumatul primei campanii (1991), cea de a doua campanie rămânând neraportată. Oricum, săpătura a fost abandonată fără a fi finalizată pe multe segmente, fiind publicat un raport pernicios, alături de un profil de câţiva metri, la capătul vestic al secţiunii I[8]; pentru acest studiu, însă, raportul lui Vlădescu este important, aşa cum vom vedea.

Pentru a încheia partea de istoric a cercetării, obsesia celor (numai) două campanii s-a încheiat recent, odată cu cercetările efectuate la Răcari, de-a lungul anilor 2003-2006[9], care ne permit reabordarea unor lucruri „prea bine ştiute”.

[7] Avem doar supoziţii, toate greu de acceptat (*Admutrium* – sau *Admutria, Amutria, Amutrium* –, *Malva*, sau *Saldae*), v. Gostar 1954.

[8] Vlădescu et al. 1998. Acelaşi material a apărut într-un supliment, nr. I, al Muzeului Militar Naţional, fără an (dar apărut, cred, în 1996).

[9] Echipa este completată cu Dorel Bondoc de la Muzeul Olteniei, iar din 2006 ni s-a alăturat şi Ovidiu Ţentea, coleg la Muzeul Naţional de Istorie.

*

În sinteza realizată de Dumitru Tudor după cercetările Tocilescu-Polonic, erau definite trei etape de existență a castrului de la Răcari[10]:

- etapa I – un castru de pământ al legiunii V *Macedonica*;
- etapa II – un castru de piatră, ridicat probabil în epoca lui Hadrian, castru care a suferit o puternică distrugere, dar şi o refacere, în prima jumătate a veacului III, evenimente legate probabil de invazia carpică (245-247);
- etapa III – castrul este refăcut de populația civilă (sic!), cândva în secolul al IV-lea, aşezarea astfel întărită funcționând – în baza monedelor – până în vremea lui Phocas, adică la începutul veacului VII.

Castrul de pământ era „ghicit" în baza ştampilelor tegulare care atestau prezența legiunii V *Macedonica*[11], restul fiind istorie, respectiv datarea primului castru în vremea războaielor lui Traian (legiunea pleacă la Troesmis imediat apoi), cât şi faptul că în general castrele de piatră au o fază inițială de pământ. Nici un fapt arheologic – contextual sau stratigrafic – nu era invocat în constituirea acestei ipoteze, şi mă refer aici inclusiv la notele de şantier ale lui Polonic.

În ce priveşte datarea fortificației de piatră în vremea lui Hadrian, ea avea la bază, pe de o parte, analogia formală cu castrul timpuriu de la *Drobeta*[12], cât şi faptul că multe fortificații în piatră sunt de la Hadrian[13]. Nivelul de distrugere de la mijlocul veacului al III-lea este prea vizibil să nu fie sesizat, chiar şi de arheologi amatori. Cât despre argumentarea unei refaceri, ea are la bază observația consemnată în carnetul lui Polonic, că un sondaj efectuat sub *via principalis*, până la... jumătate de metru adâncime, a relevat sub drum un nivel de dărâmături. Legarea acestei situații de marile invazii carpice este, din nou, o speculație istorică, eventual susținută de cele patru monede de la Gordian III.

Cât despre aşezarea fortificată a „populației", nefiind aici locul unor dezvoltări, aş rămâne la enunțarea câtorva lucruri: a) tipul de fortificație invocat (val de pământ peste miez de piatră; mult mai exact „ruine de piatră") este aberant în post-roman, întâi fiindcă *nu există fortificații*, apoi fiindcă tradiția constructivă romană se exclude, iar fezabilitatea amenajării este discutabilă (prin ce procedeu se înfig pari de lemn în ruină de piatră?!); b) argumentul cu „şanțul lărgit" (de către „populație", de la 8 la 12 m!) este unul care, pentru ştiința stratigrafică de la sfârşitul veacului XIX, nu poate prezenta nici o certitudine; şi apoi – cum ar putea cineva constata că un şanț a fost lărgit? (fiindcă, logic, a fost şi adâncit!); c) nu există piese arheologice databile cert în secolul IV[14], iar în afară de ceramică – nici pentru secolul VI; mult invocatele piese „feudale", respectiv fibula digitată fragmentară şi cercelul stelat, sunt mai degrabă din secolul VII, ceea ce avertizează doar asupra duratei neobişnuit de mari a aşezării din veacul VI;

---

[10] Tudor 1976, 311.

[11] CIL, III, 14216, 24, a-b, apud Tudor 1965, 236; Tudor 1968, 309; CIL III 8066 a, apud Tudor 1978, 98.

[12] „Planul lui [castrului Răcari] se aseamănă cu cel de la Drobeta, ceea ce presupune o construcție din vremea lui Traian sau Hadrian" (Tudor 1965, 237); „după forma sa, primul castru de piatră aparține epocii Traian-Hadrian" (Tudor 1968, 309). Săpăturile din 2006 au demonstrat însă că analogia nu merge foarte departe, fiindcă simetria bilaterală din *latera* castrului Drobeta nu se repetă la Răcari.

[13] Informația este preluată ca certă inclusiv de tratatul de Istoria Românilor (vol. 2, 2001, 132), în baze strict istorice, fiindcă nu s-a produs nici un fel de argument arheologic. Există însă argumente istorice la fel de serioase pentru datarea castrelor de piatră din Oltenia la începutul veacului III, iar exemplu marilor castre de la Slăveni şi Bumbeşti este suficient. În plus, multe dintre castrele ridicate în Dacia sub Hadrian sunt pătrate, sau au drumul de gardă sprijinit pe contraforți interiori ai incintei, fiind deci lipsiți de un *agger* de pământ (argumente din Lander 1984, 105).

[14] Rămâne de clarificat situația a trei fibule publicate de Dorin Popescu (1944), care ar proveni de la Răcari şi ar data de la limita secolelor III-IV; inutil, poate, să mai amintim că nu se cunoaşte contextul descoperirii.

d) invocatul tezaur monetar (sau *colecție monetară*?) de la Răcari este doar *prezumtiv* de la Răcari[15]; cea mai nouă monedă din carnetul de săpătură al lui Polonic este emisă de Decius, cea mai nouă monedă din raportul lui Florescu este de la Gordian III, cea mai nouă monedă găsită de echipa lui Vlădescu este emisă de Philip Arabul, iar cea mai nouă monedă din săpăturile noastre este de la Etruscilla, variația fiind mai mică de 10 ani[16]. Cumulând informațiile din 10 campanii de săpături, putem spune că nu mai există locuire romană – militară sau civilă – pe suprafața castrului Răcari, după 252, cel puțin până în veacul VI, pentru care există suficiente dovezi.

Deşi în planurile şi carnetul lui Polonic nu se aminteşte nimic despre *via praetoria* şi *via decumana*, o fotografie a lui Grigore Florescu[17], prezentând zidurile turnurilor de la poarta pretoriană arată, în fundal, *via praetoria* ca fiind deja săpată, cu iarbă crescută deasupra, cu un aspect absolut similar celor constatate de noi pe teren, în 2003. Aspectul unitar al intervențiilor vizibile, pe cele două drumuri est-vest ale castrului, mă fac să atribui şi intervenția din *decumana* tot lui Polonic.

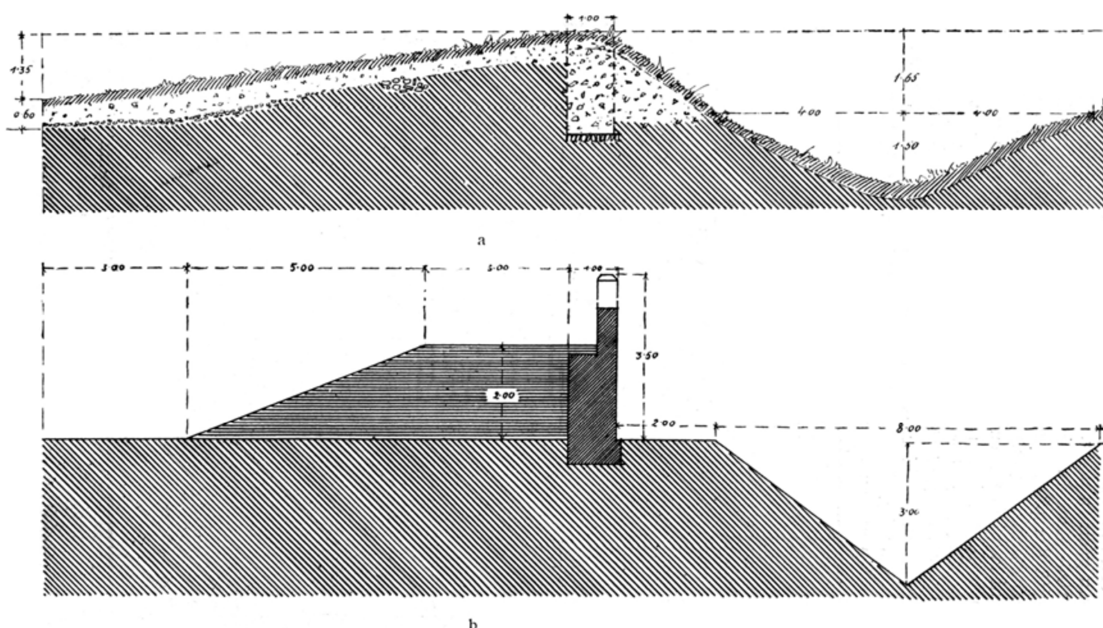

Figura 2. Reproducere după Florescu 1931, 6, fig. 2.

[15] Povestea cu ulcica cu 15 bani (de la Diocletian la Phocas - ?), *probabil* agoniseala de Tocilescu, *probabil* de la Răcari, s-a încheiat cu teoretizarea glorioasă a reocupării castrului de la Răcari de către „populația civilă” (în oricare dintre lucrările citate ale lui D. Tudor, inclusiv în Tratat). Recitirea atentă a paginii de relatare (Tudor 1965, 252) ne lămureşte asupra faptului că acea ulcică („*de secolele II-III*”) cuprindea piese *neinventariate, fără indicii de proveniență*, iar între timp a şi dispărut (iar monedele s-au... amestecat).

[16] Nu am reuşit, deocamdată, să recuperez informația pentru săpăturile lui Vlădescu. Totuşi, o scurtă mențiune există, şi ea spune că s-au găsit monede de la „Hadrian, Septimius Severus, Severus Alexander, Gordian III, Filip Arabul” (Vlădescu et al. 1996), ceea ce confirmă, în linii mari, distribuția monedelor, aşa cum a rezultat din confruntarea celorlalte cercetări de teren.

[17] Florescu 1931, 8, fig. 3.

Un alt document necunoscut, până acum, şi care poate fi atribuit lui Polonic[18], prezintă schiţa unui profil peste *agger* şi unul dintre zidurile de incintă. Fără detalii, fără explicaţii şi, practic, fără scară, desenul este însă suficient de explicit pentru a documenta existenţa a cel puţin trei faze de ridicare a valului, în spatele zidului de piatră. Acesta din urmă se conserva, la momentul respectiv, pe înălţime de circa un metru şi jumătate, adică până la nivelul solului. Nu cunoaştem, din documentaţia existentă, ca Polonic să fi realizat secţiuni perpendiculare la incintă, dar săpătura din 2006, pe S.4, a surprins o astfel de intervenţie (la cca 10 m vest de poarta nordică), care, stratigrafic, este anterioară şanţului Florescu (cel care înconjoară fortificaţia...).

În ceea ce-l priveşte pe Grigore Florescu, acesta ne spune răspicat că la Răcari nu există decât o singură fază constructivă. Dumitru Tudor credea chiar că Florescu nu cunoştea documentaţia înaintaşului Polonic, fiindcă a săpat, îndelung, *în* săpătura lui Polonic, atât pe *via principalis*, cât şi în *principia*. Personal, cred doar că Florescu s-a riscat, sperând să aibă mai mult noroc; că nu ar fi cunoscut manuscrisele lui Polonic – nu se poate susţine doar în baza faptului că din plan lipseşte acel *horreum*. Florescu foloseşte desenele lui Polonic[19], şi polemizează chiar cu el, fără a-l numi, atunci când scrie că „în *săpăturile noastre* (s.n.) n-am constatat decât un singur strat de cultură”. Nici nu este de mirare. Ca şi în cazul lui Polonic, săpătura lui Florescu nu pare a trece, în adâncime, o jumătate de metru, sau ceva mai mult. Pentru că lucrarea lui Florescu este greu accesibilă, reproducem aici, la fig. 2, un desen de profil şi o reconstrucţie propuse pentru curtina estică, la nord de poarta pretoriană[20]. Dacă reconstrucţia este gratuită (fiindcă, flagrant, nu se bazează pe săpătură), profilul ne arată că Florescu nu a săpat decât 0,6 m adâncime, la interiorul incintei, ceea ce nu-l împiedică să scrie, în text, că „măsurând de la temelie în sus, valul interior are o înălţime de c. 2,20 m”. Ne putem întreba de unde are arheologul informaţia, dar vom rămâne fără răspuns. Cert este doar că săpătura noastră din 2005, pe S.2, la doar vreo 8 m nord de vechea secţiune a lui Florescu, prezintă un val care se conservă pe numai aprox. 1,65 m (de la „steril” până la iarbă).

Figura 3. Reproducere după Vlădescu et al. 1996.

[18] Este un desen (pentru a fi mai exact, este mai degrabă schiţă), foarte prost conservat, care, în colţul planşei, prezintă poarta de nord, aşa cum a publicat-o Florescu, după documentaţia de la Polonic (acest ultim desen, mai îngrijit, există în arhiva Institutului de Arheologie). Hârtia a fost recuperată din arhiva personală a lui Grigore Florescu, de la Capidava, fiind găsită – alături de destule lucruri greu de identificat – de colegul Ioan C. Opriş, căruia îi mulţumesc pe această cale. Desenul va trebui prelucrat pentru publicare, ceea ce nu mai este posibil cu această ocazie.

[19] Florescu 1931, figurile 4 a-c, atribuite lui Polonic. Acest desen însă nu este identic (nici în formă, nici în conţinut), cu cel existent astăzi în arhiva Institutului de Arheologie.

[20] Florescu 1931, 6, fig. 2 a-b. Textul explicativ se află la p. 7.

O altă dovadă a superficialității cercetării prin săpătură, performate de Grigore Florescu, o găsim într-un dintre fotografiile publicate de el[21], reprezentând poarta de sud, în care vedem ruinele turnului estic, cu zidul păstrat pe cca 90 cm înălțime, în timp ce drumul de acces al ultimei faze este perforat cu cel mult 15 cm. Mai putem păstra speranțe de a găsi ceva din faza de lemn, nu-i aşa?

Echipa condusă de Cristian M. Vlădescu este prima care surprinde prin săpătură şanțul de apărare al primului castru al lui Traian, care figurează şi în improvizatul desen publicat, concluzionând că „această fortificație a avut şi o fază de pământ, probabil din vremea lui Traian, castrul fiind reconstruit în piatră în epocă hadrianică", ajungând, din lipsa altor argumente, la vechea concluzie în privința incintei de piatră. Totuşi, un detaliu al desenului publicat[22], trecut sub tăcere, trădează o fază suplimentară. Privind reproducerea de la fig. 3, distingem, ca elemente principale, de la stânga la dreapta, şanțul traianic, apoi rămăşițele curtinei de piatră, deasupra căreia vedem nelipsitul şanț al lui Florescu, apoi, şi mai spre dreapta, linia bermei (? linia respectivă reprezintă, cel mult, limita superioară a dărâmăturilor incintei), apoi, în extrema dreaptă, şanțul mare de apărare. Prea multe ar fi de comentat la acest desen, dar trebuie neapărat spus că este deformat (pe lățime este comprimat de aproape două ori[23]), şi chiar dacă desenul ar avea scară – nu ar putea fi folosit pentru a realiza măsurători, şi, în fine, că este înclinat cu câteva grade spre dreapta (din fericire, graficianul nu a ştiut că axa nu se reprezintă...). Nu pentru veştejirea nivelului tehnic al desenului l-am adus însă în discuție, ci fiindcă sub marginea superioară a şanțului mare se zăresc două alveolări care mie unul îmi demonstrează că militarii văzuseră *ceva* din şanțul dublu în W, respectiv chiar baza acestei amenajări, care arată, fără alte complicații sau explicații, că acolo există o amenajare suplimentară, despre care nici textele publicate, nici cele rămase în manuscris, de la Cristian M. Vlădescu, nu amintesc nimic. Pentru comparație, a se vedea fig. 5b.

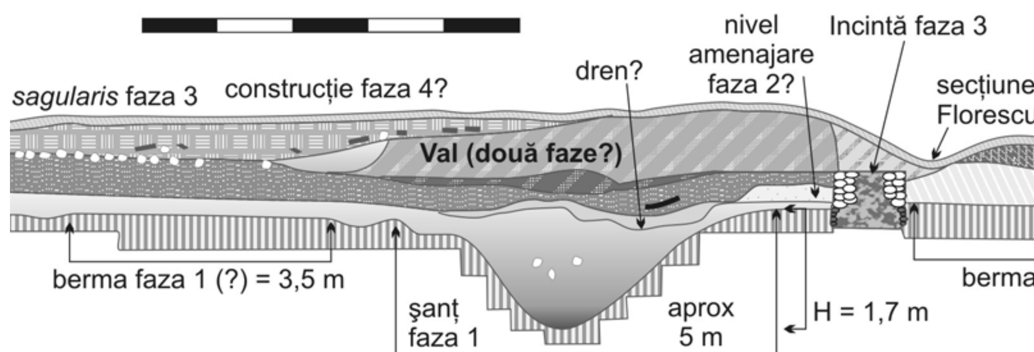

Figura 4. Secțiunea 1/ 1991, profil sud; reproducere după Vlădescu et al. 1998, 83 (redesenat).

Întorcându-ne la aspectul şanțului traianic din figura 3, vedem sub acesta două alte alveolări, dispuse în jos, pe verticală, însemnând că conturul şanțului în profil a fost confundat cu una dintre limitele sale de umplere. Acelaşi desen de plecare este reprodus, după doi ani, în Oltenia, ceva mai curățel, fără deformări şi cu scară, dar şi uşurat de elementele jenante, respectiv de acele lucruri care nu puteau fi explicate (v. fig. 4)[24]. Astfel „corectat", şanțul

[21] Florescu 1931, 10, fig. 5.

[22] Vlădescu et al. 1996.

[23] Nu a fost singurul „accident", la publicarea acelei broşuri de „rezultate". Ridicarea mea topografică de la Tabla Buții (la invitația colonelului Dan Căpățână) a fost pur şi simplu zdrobită, având înălțimea la jumate față de proporția reală, făcând desenul de nerecunoscut chiar şi pentru autor.

[24] Vlădescu et al. 1998, 83, reprodus aici parțial (doar jumătatea stângă) şi cu o grafică îmbunătățită, în beneficiul cititorului, dar şi cu adăugarea unor elemente explicative, prin analogie cu lucrurile ştiute din propria săpătură.

traianic măsoară aproximativ 5 m lăţime şi 1,7 m adâncime; la această măsurătoare de adâncime avem de adăugat încă 30-40 de cm, fiindcă am reţinut din desenul publicat la Muzeul Militar că acea linie reţinută de editorul oltean nu este decât o limită de umplere, fundul şanţului fiind mai jos. Ar mai fi de reţinut, din acelaşi desen, că, probabil, desenul cuprinde şi elemente orientative pentru delimitarea unei berme de peste 3 m[25]. Se adaugă observaţia, făcută şi de Vlădescu, în scris, că valul acestei prime fortificaţii a fost probabil demontat, ceea ce s-a verificat prin săpătură la toate celelalte curtine. Mai mult, zona pe care fusese anterior valul a fost nivelată, solul originar suferind aici excavări de cca 20 cm; situaţia este întâlnită şi în S.3/ 2006.

*

Săpăturile echipei pe care o conduc au avut ca prim obiectiv clarificarea principalelor elemente de fortificaţie, a etapelor constructive/ distructive şi a cronologiei lor, în consecinţă s-au concentrat în zonele marginale, pe curtinele de est, sud şi nord (vezi din nou fig. 1). Secţiunea 1 a fost trasată la mijlocul curtinei sudice a laturii răsăritene, încălecând S.1 militar/ 1991[26], iar S.2/ 2004 a fost trasată simetric, pe mijlocul curtinei nordice a laturii răsăritene, la doar câţiva metri nord de vechea secţiune a lui Florescu, şi ea perpendiculară la curtină. Ambele secţiuni au demonstrat, de o manieră cvasi-identică, existenţa unui şanţ în W *sub* berma fazei de piatră a castrului, similar cu cel sugerat de desenul echipei Vlădescu, la limita vestică a castrului. Fără a intra aici în detaliile tehnice referitoare la această fază, ea s-a demonstrat a fi tot un castru cu palisadă de lemn, ce a urmat castrului de epocă traianică, şi a fost urmată de castrul de piatră. Acesta din urmă a fost ridicat exact peste palisada castrului mare de pământ, urmele palisadei fiind surprinse numai în S.1, în faţa zidului de piatră.

Secţiunile 3 şi 4/ 2006 au avut drept scop intersectarea curtinelor de sud, respectiv nord, la cca 10 m vest de porţile principale; cele două secţiuni se află în prelungire, iar finalizarea lor va putea produce primul profil de traversare a castrului, pe direcţia N-S, prin *latera* şi *principia*. Şi aici, în ambele cazuri, sub berma castrului de piatră a fost întâlnit un şanţ de apărare mic, la doar un 1,5 m de zidul de piatră (şi, teoretic, tot atât de vechea palisadă), însă un şanţ simplu, nu dublu. O altă deosebire faţă de situaţia din S.1 şi S.2 (dar şi S.1 Militar, la curtina vestică, din câte îmi dau seama) este faptul că ambele şanţuri cuprindeau evidente urme de incendiere a palisadei, fapt absent la curtina de est (probabil şi la vest). Nu ne putem imagina că aceste şanţuri mici, fie ele duble sau simple, nu mai late de 4,5 m şi nu mai adânci de 1,5 m, puteau constitui obstacole semnificative, în sine. Ne putem imagina că la exterior mai exista un şanţ, iar o privire atentă a aspectului contraescarpei (mult sub nivelul solului steril) poate oferi aproape o certitudine (fig. 7); sigur este doar că şanţurile mici şi şanţul mare de la exteriorul lor nu au funcţionat împreună[27]. Un alt element ajutător pe care ni-l putem imagina este că palisada avea

[25] Confruntând cele două desene cu originalul – asupra căruia nu am drepturi de reproducere – se constată noi diferenţe, substanţiale. Astfel, dacă urma de par aflată imediat la interiorul şanţului traianic se confirmă (fiind mult mai clară decât în versiunea publicată), în schimb ceea ce suspectasem eu a fi urma palisadei dorsale (3,5 m mai la vest) nu se confirmă, pentru simplul motiv că respectivul tronson nu a fost... săpat!

[26] Opţiunea poate părea curioasă, şi chiar este. Au existat câteva elemente de tentaţie, în acea zonă, respectiv poziţia la exact jumatea curtinei (pentru un evetual turn de curtină), existenţa, la vedere, a unui cuptor de secol VI, faptul evident că şanţul militar nu era terminat, în fine, preferinţa pentru o secţiune largă (4,4 m în 2003, 5,3 m în 2004, şi încă o lărgire de 60 de cm, la profilul de nord, pe jumătatea vestică, în 2005), chiar şi cu mijlocul parţial găurit.

[27] Deşi curtina de piatră urma exact traseul palisadei, constructorii au hotărât să nu mai folosească primul şanţ al vechii fortificaţii, care se afla prea aproape (sub 1 m pe latura estică!). Un zid de piatră este mult mai greu decât o palisadă de lemn, trebuind luate măsuri care să prevină alunecarea zidului în şanţ, mai ales pe soluri slabe, precum cele din zonele de câmpie ale României. Chestiunea a fost clarificată cu mai multă vreme în urmă („*Una dintre problemele constructorilor care refăceau în piatră incinte de lemn era aceea că sistemul de şanţuri, fie ele simplu sau multiplu, era separat de val de o bermă care adeseori era prea îngustă pentru a suporta greutatea suplimentară a zidului de piatră*” – traducere din Lander 1984, 73).

pământ nu numai în spate, ci şi în faţă, realizând o rampă abruptă, de circa 60°. Nu numai că în acest fel palisada era mai ferită de incendiere, dar la escarpa şanţului se adăuga, practic fără interval (nu există loc de o bermă, pentru această fază), rampa abruptă a palisadei, mult mai greu de escaladat decât un gard (copiii ştiu de ce), alcătuind împreună un obstacol cu înălţimea de peste 4 metri. Am încercat să reprezint o astfel de posibilitate la figura 6, care alătură o fotografie realizată în muzeul de sit al porţii *principalis sinistra* a castrului din León (tot faza a doua)[28] şi o schiţă descriptivă. Existenţa unei palisade duble pentru faza a doua, deşi nu a putut fi probată până acum, lipsind dovada stâlpilor posteriori (de găsit în umplutura şanţului din faza 1...), este singura variantă logică, fiindcă toate depunerile de pe *agger* sunt legate de construcţia fazei de piatră.

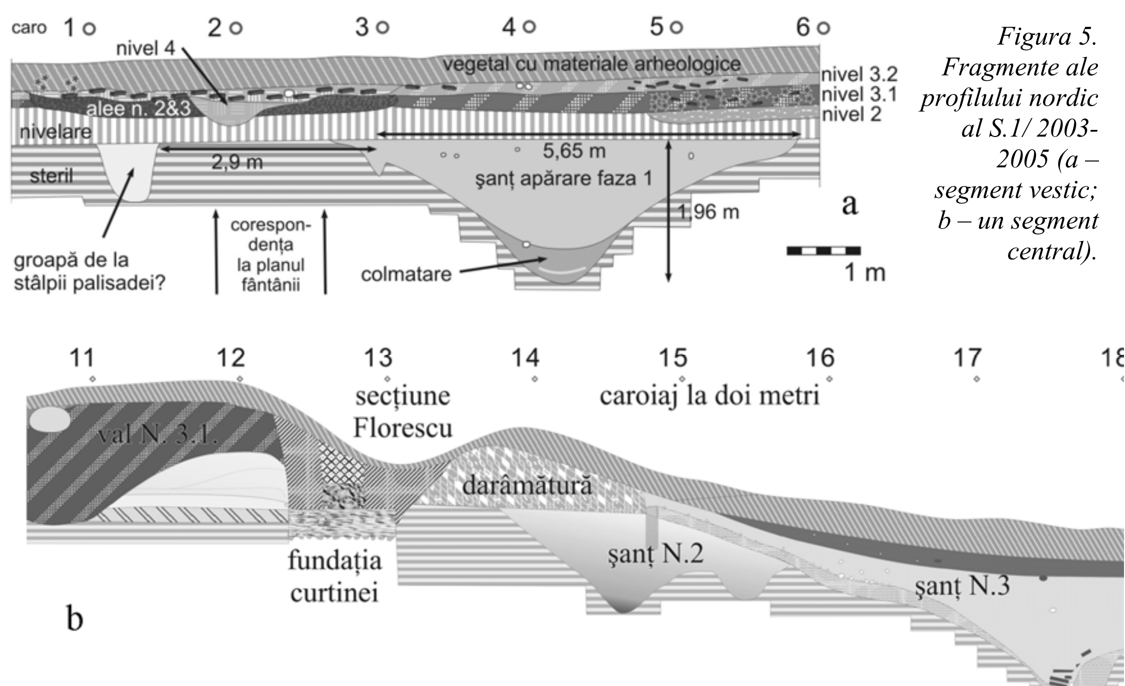

Figura 5. Fragmente ale profilului nordic al S.1/ 2003-2005 (a – segment vestic; b – un segment central).

Prima intersectare a şanţului de apărare traianic, în campaniile ultimilor ani, s-a realizat spre capătul vestic al S.1. Complexul a apărut în ultimele zile de campanie din 2004, când s-a realizat şi un prim desen, însă am considerat oportun să redeschidem secţiunea în campania următoare, pe capătul său vestic şi profilul nordic, pentru a obţine o analiză mai fină. Aşa cum se poate vedea şi la figura 5, şanţul are o adâncime de aproape 2 m, şi o lăţime variabilă, funcţie de elementele pe care le vom lua în consideraţie: măsurat din cap în cap, şanţul are 6 metri deschidere; măsurat numai până la urma de ţăruş ascuţit – 5,65 m. Încă aproape 3 metri mai la vest, a fost surprinsă în profil o groapă foarte discretă, largă şi adâncă de aproape un metru; ea a fost interpretată ca fiind groapă de stâlp pentru amenajarea palisadei; absenţa oricărui material

[28] Această fază însă este din vremea lui Tiberius (Morillo, Garcia Marcos 2006, 329). Interesant este că a existat şi o fază întâi, tot de pământ, a cărei linie fortificată era şi ea cu 15 m mai în spate (idem, 328), şi că urmează o fază a treia, de piatră, *care desfiinţează* agger-ul castrului de pământ, edificându-se pe conturul castrului mare de pământ, concidenţele fiind deci semnificative. În altă ordine de idei, în Spania am constatat că practic berma absentează, şi m-am întrebat imediat de ce. O primă diferenţă ar fi chiar solul foarte dur al Spaniei, în care stânca se află imediat sub talpă. Pe un asemenea sol dur nu se pune problema fundaţiilor, fiindcă riscul alunecărilor de teren, inclusiv riscul seismic, este practic nul. O explicaţie care acum mi se pare perfect logică ar fi că berma nu este, funcţional, un drum de rond exterior (cum se spune, în general), ci un interval de securitate al zidurilor, pentru a preveni alunecarea zidului în şanţ. Această idee ar trebui testată pe un număr cât mai mare de castre, ale căror structură micro-geologică este bine cunoscută.

arheologic ne-am explicat-o prin faptul că a fost golită la demontarea palisadei. Trebuie spus că deocamdată există explicații concurente pentru cele constatate. Țărușul de sub jalonul de caroiaj 3 ar putea face parte dintr-o amenajare destinată, pe de o parte, să împiedice surparea marginii șanțului, pe de altă parte – a constitui un obstacol suplimentar în calea asediatorilor. În această situație, următorii 2,9 metri ar reprezenta o bermă. Într-o a doua interpretare, urma țărușului ar reprezenta o palisadă foarte avansadă, în buza șanțului; în această variantă, la 2,9 m mai în spate am avea palisada interioară, cele două susținând, împreună, masa de pământ care alcătuia drumul de rond, sau platforma de luptă, după schema de la figura 6.

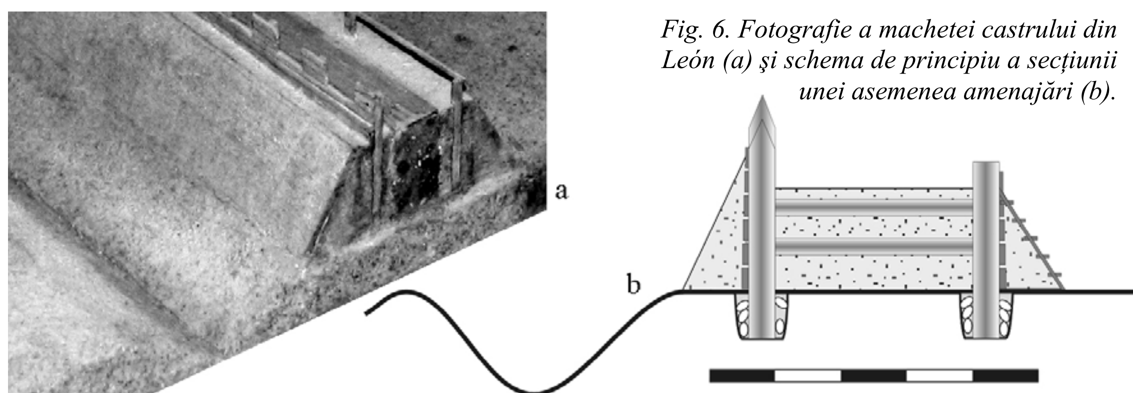

Fig. 6. Fotografie a machetei castrului din León (a) și schema de principiu a secțiunii unei asemenea amenajări (b).

În ajutorul unei asemenea ipoteze s-ar putea invoca chiar unele detalii ale profilului Vlădescu, de la curtina apuseană (fig. 4); aici „gropile” necesare sunt mai degrabă sugerate, decât prezente: am avea o aplatizare scurtă a șanțului, ca un prag, chiar înaintea palisadei, iar drumul de rond ar fi aici ceva mai lat, respectiv 3,5 m. Chiar dacă acele mici alveole cu greu ar putea fi atribuite elementelor de rezistență ale palisadei, orice alveolare, pe solul „steril”, ar trebui să aibă o explicație funcțională.

Pe de altă parte, nici un astfel de element nu a putut fi surprins pe laturile de sud și nord, respectiv în secțiunile 3 și 4 (v. fig. 7). Sigur, astfel de structuri pot fi uneori destul de discrete, și este nevoie și de șansă, nu numai de pricepere, pentru a le observa. Pe de altă parte – ar trebui oare să ne așteptăm la o amenajare absolut identică, pe toate laturile, la nivelul aceleiași faze constructive? Cu siguranță că nu. Am arătat deja că pentru faza a doua (castrul mare de pământ) laturile de est și vest au șanț dublu, iar cele de nord și sud – simplu; numeroase exemple s-ar putea da și pentru faza 3, de la compoziția fundației și până la materialele crenelurilor. Revenind la cazul în speță, una este situația în care mai întâi se implantează stâlpii palisadei, și apoi se începe săparea șanțului, și o cu totul altă situație este cea în care se sapă întâi șanțul, stâlpii fiind pur și simplu înfipți în pământul afânat. Această a doua procedură nu a putut lăsa nici o urmă constatabilă arheologic, fiindcă valul a fost complet demontat, pentru amenajarea castrului mare. Prima procedură este de preferat, pentru soliditatea palisadei, dar dacă construcția se realizează sub stress – ordinea operațiunilor se poate inversa. Singurul lucru clar, în legătură cu amenajarea palisadei castrului mic, este că alte cercetări de teren vor avea rolul de a ne lumina mai mult.

Revenind la situația de la șanțul de apărare al primei faze, de pe latura răsăriteană, aceasta este singurul care nu a fost găsit imediat în spatele curtinei de piatră, ci la 12,5 m spre interior. În toate celelalte situații, palisada nouă (apoi curtina de piatră) a fost construită imediat dincolo de șanțul vechi. Mai există o diferență, pe această latură: este singurul segment de șanț de apărare care nu a provocat tasări ulterioare, fapt vizibil atât pe nivelarea șanțului, cât și pe stratigrafia superioară. Diferențele sunt mari (a se compara profilele secțiunilor 1 și 3, respectiv fig. 5 și 7), și nu putem să nu ne întrebăm de ce. Răspunsul pare să se refere la termenul scurt de execuție pentru castrul mare de pământ. La marginea răsăriteană vechiul șanț nu era suprapus de

agger, şi a putut fi astupat corespunzător, probabil în mai multe etape, pentru a corecta tasarea, şi a permite ridicarea unor barăci care să nu se scufunde. Cât despre celelalte, ele au trebuit să fie astupate, pentru a permite realizarea palisadei şi a drumului de rond. În cazul în care a existat un motiv de grabă, atunci nu a existat timpul pentru a corecta fenomenul de tasare.

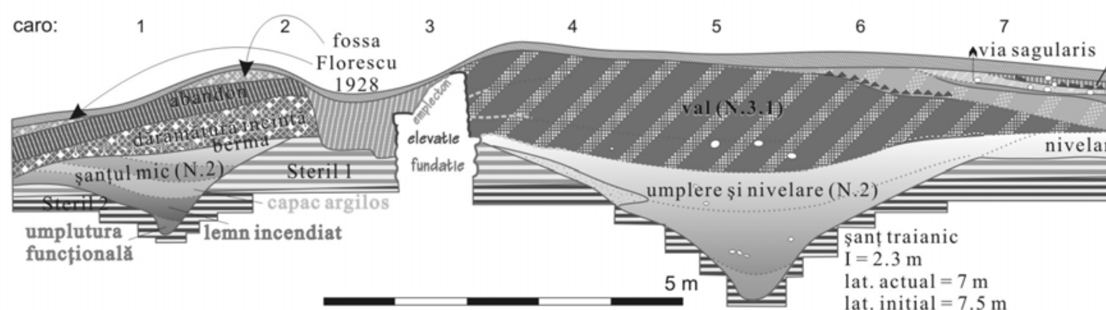

Figura 7. Profilul vestic al S.3/ 2006.

Şanţul de apărare de pe latura sudică este cel mai impunător (fig. 7). El măsoară, la o primă vedere, o lăţime de „numai” 7 metri. Observăm însă nişte anomalii în nivelmentul solului „steril”; acesta este mult mai sus de-o parte şi de alta a incintei de piatră, decât la nord de şanţul traianic, deşi terenul are, de fapt, înclinaţie inversă. Castrul este aşezat pe un platou natural surprinzător de drept (posibil fost fund de lac), având o înclinaţie mai mare pe direcţia E-V (cam 3,6 m diferenţă, de la curtina de E la cea de V) şi una mai discretă, nord-sud, de numai 1,2 m (v. fig. 8, cu un profil topografic N-S, realizat exact pe aliniamentul secţiunilor 3 şi 4, în *latera*). De aici rezultă o înclinaţie abia perceptibilă, pe secţiunea 3, de aproximativ 1,2 cm la fiecare metru liniar, urcând de la sud la nord. Dacă ştim acest lucru, atunci putem calcula că la nord de şanţul traianic lipsesc 35 cm din solul viu, intervenţie care care poate fi atribuită operaţiunilor de amenajare a castrului mare de pământ. Nu ştim deocamdată care a fost motivul acestei nivelări drastice, dar ştim că pământul în care s-a amenajat primul castru a fost, aici, puternic deranjat, acesta fiind unul dintre motivele pentru care gropile palisadei nu au putut fi observate. În această situaţie, putem reevalua dimensiunile iniţiale ale şanţului traianic din marginea sudică a fortificaţiei, respectiv 7,75 m laţime şi 2,30 m adâncime.

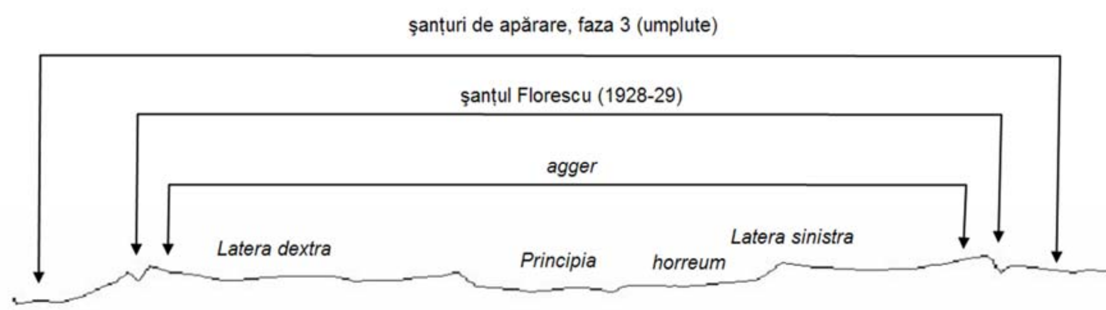

Figura 8. Răcari. Profil altimetric prin latera praetorii.

Rezumând dimensiunile şanţurilor de apărare ale castrului traianic, şanţul de est are, funcţie de interpretare, fie 5,65, fie 6 m lăţime, şi aproape 2 m adâncime; şanţul vestic are tot 6 metri lăţime, cu adâncime necunoscută (săpătură nefinalizată); şanţul vestic este adânc tot de circa 2 m, măsurătoarea de lăţime pe desenul echipei Vlădescu fiind de numai 5 m (deşi probabil avea tot 6). Aşadar, între şanţul sudic şi celelalte există certe diferenţe de calibrare, şanţul în cauză fiind mult mai lat şi considerabil mai adânc. Exista, aşadar, vreun motiv special să fie mai greu de depăşit? Ce spaime trezise sudul militarilor romani? *Porta principalis dextra* stătea cu faţa spre drumul care urca, de la *Pelendava* spre Bumbeşti, pe stânga Jiului, ocolind

castrul Răcarilor pe la est. Teoretic, de la *Pelendava* nu puteau veni decât prieteni; dar aceasta doar teoretic. Romanii erau pe un teren pacificat doar de curând, şi nesigur. Sistemul de apărare roman era încă în curs de constituire. Dacă am fi încă în cursul celui de al doilea război dacic, normal ar fi fost ca garnizoana să-şi aştepte potenţialul duşman dinspre munte, nu dinspre Dunăre. Dacă am fi după al doilea război, adică în toamna-iarna 106-107 (şi nu mai mult, fiindcă Legiunea a V-a se pregătea de plecare la *Troesmis*), atunci ne-am face încă probleme asupra situaţiei din Muntenia sudică. Amplasarea garnizoanelor romane în nordul câmpiei muntene nu reflectă tocmai multă certitudine, temerea unei invazii în Transilvania de SE fiind cea care organizează construcţia castrelor sub-carpatice. Aşadar, la încheierea războaielor dacice Muntenia, deşi ocupată, nu era ferm pacificată. Desigur, acestea sunt doar speculaţii plecate de la un detaliu constructiv al unui castru aflat la 300 de km de Drajna. Dar, totuşi, de ce era acest şanţ atât de lat?... Poate că este o întâmplare, dar un alt detaliu de săpătură, de această dată săpătura lui Pamfil Polonic, ne arată că latura sudică şi-a păstrat, în vreme, caracterul coşmăresc.

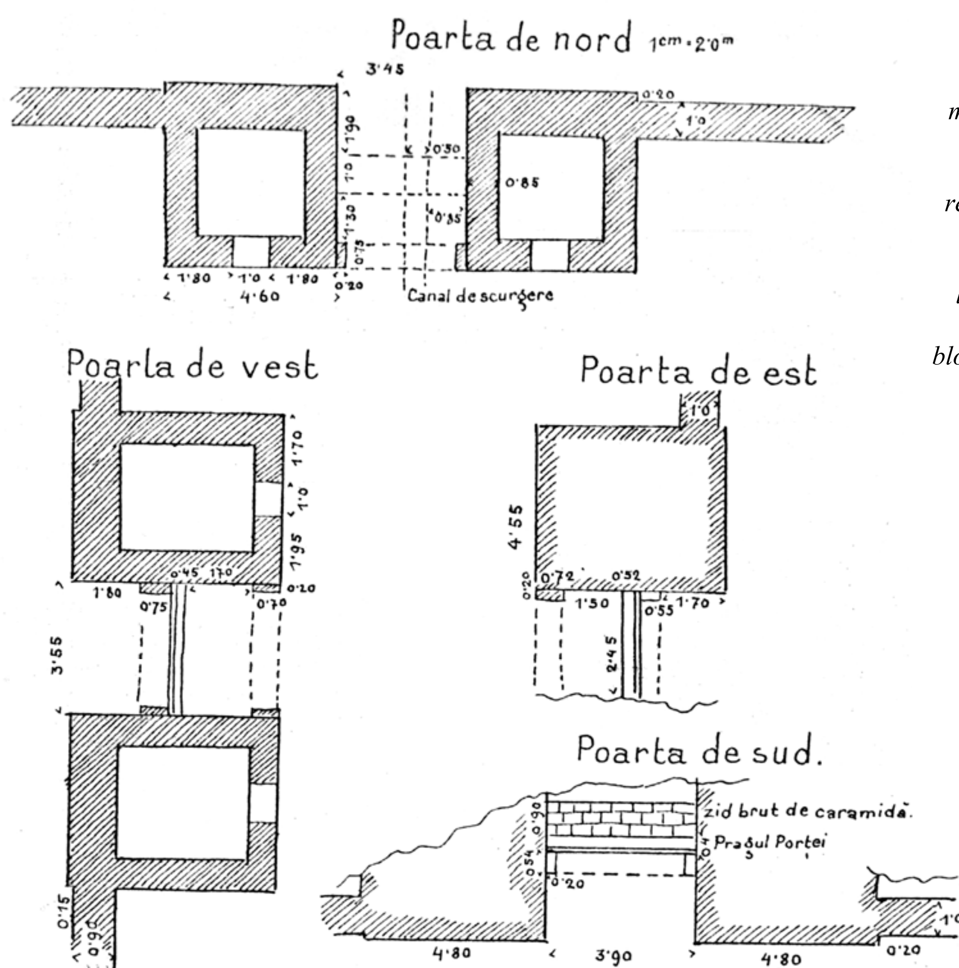

Figura 9. Desen manuscris al lui Pamfil Polonic, reprezentând porţile castrului de la Răcari. A se observa blocajul porţii de sud.

Dumitru Tudor scrie, în mai multe locuri, că într-o etapă târzie (posibil cea a „populaţiei"), porţile castrului au fost blocate[29]. Din planşele lui Polonic nu rezultă un astfel de lucru decât pentru poarta de sud; ea a fost blocată printr-un „zid barbar", dar din cărămidă (dar când au folosit „barbarii" cărămidă ca să construiască?). Celelalte porţi nu au fost blocate, şi atât desenele (fig. 9) sunt explicite, cât şi lapidara notiţă a lui Polonic („*Numai la poarta de sud*

[29] De exemplu Tudor 1965, 236, punând însă informaţia pe seama manuscriselor lui Tocilescu şi Polonic.

găsim lângă pragul porţii un zid brut de cărămidă, gros de 0,9 m, care închide intrarea în cetate”)[30]. Evenimentul nu poate fi legat de acea refacere a cetăţii, pe care o găsim la toţi autorii, respectiv după invazia carpică, pentru simplul fapt că această refacere pare să fi vizat numai jumătatea nordică a castrului, cea sudică părând a fi părăsită spre uzul civililor. Acest eveniment nu poate fi legat, stratigrafic şi logic, decât de o primă refacere a castrului de piatră (inclusiv interiorul!), care separă cele două subfaze ale fazei 3, probabil în deceniul trei al veacului III. Cel puţin sub raport psihologic, este de presupus că, cu acel prilej, poarta sudică cedase presiunii; şi a fost zidită!

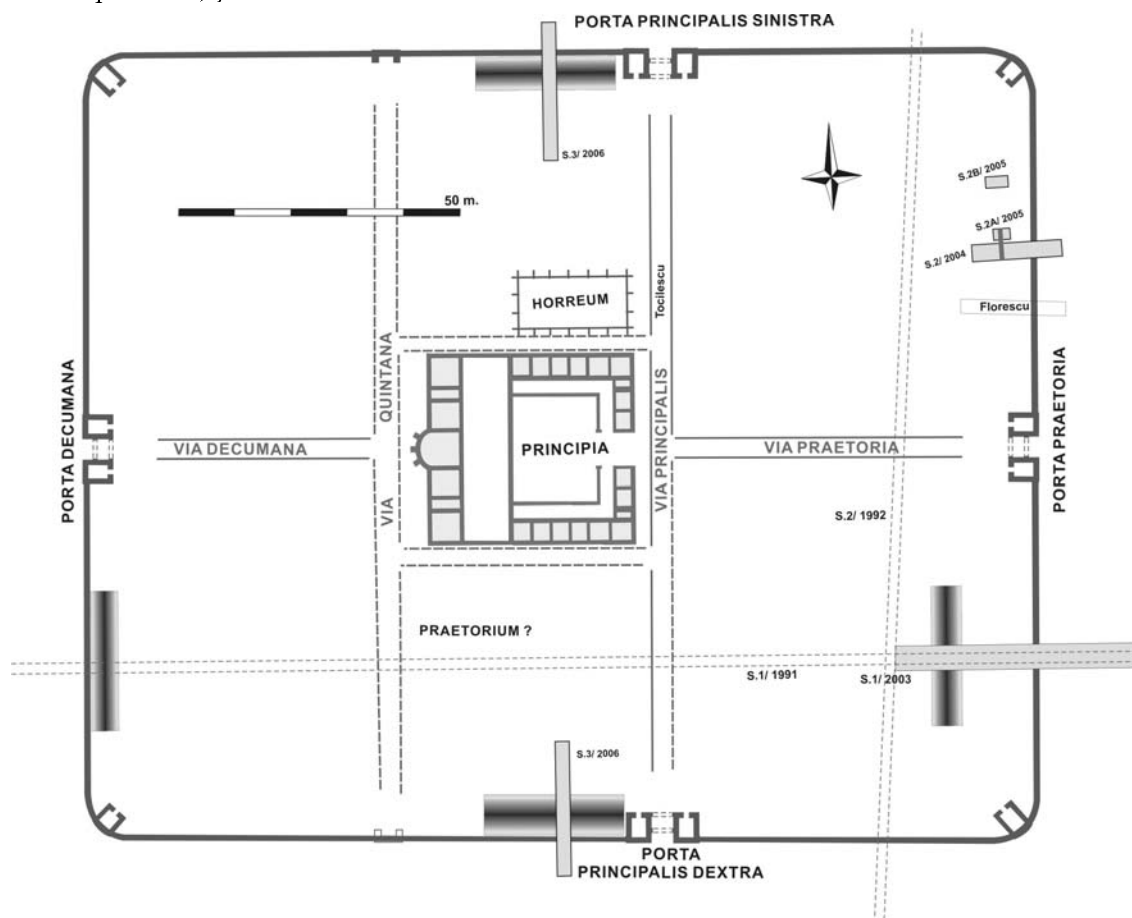

Figura 10. Şanţurile castrului mic de la Răcari, prin comparaţie cu zidurile fazei a treia.

Prin dimensiuni, castrul de la Răcari este unul dintre cele mai mari din Oltenia. În ciuda renumelui său de topograf, Polonic a făcut aici măsurători mai degrabă neglijente, raportând, şi în caiet, şi pe schiţa castrului, cifre departe de realitate, respectiv 141,6 x 137,5 m, cu lungimea E-V. Dacă lăţimea se apropie de dimensiunile reale, lungimea este departe, şi este posibil să fi scăpat la adunare o lungime de... ruletă (dacă aceasta avea 30 de metri). În consecinţă, şi planul desenat de Polonic este deformat, cu o *retentura* foarte scurtă. Nu este însă unica greşeală de măsurătoare; după socotelile topografului, axul de simetrie al castrului, reprezentat de *porta praetoria, via praetoria, via decumana, porta decumana*, nu ar fi tocmai simetric, jumătatea nordică fiind cu 2,5 m mai mare...

[30] Tudor 1968, 311; expresia “zid barbar” aparţine lui Tudor. Transcriere din carnetul de săpături al lui Polonic, respectiv Arhiva Institutului de Arheologie Bucureşti, plic VII, fila notată 59 (a doua a carneţelului, în fapt).

Florescu livrează cifre mult mai aproape de realitate, dând dimensiunile de 173,2 x 141,5 m, măsurătorile fiind făcute de la exteriorul zidurilor, pe care Florescu le ştia, graţie şanţului său de jur împrejur[31]. Trebuie spus că, deşi astăzi nu apreciem astfel de practici, pentru o măsurătoare bună un astfel de şanţ era de un real ajutor. De altfel, şi în zilele noastre, singurul reper clar pe teren este tocmai şanţul lui Florescu[32]; mijlocul acestuia se află, în medie, cu 15 de centimetri la exteriorul fundaţiei curtinei de piatră, şi constituie un element de calcul al dimensiunilor generale. Măsurătorile proprii, la interiorul incintei de piatră, au dat 170 x 141 m, ceea ce, ţinând cont că grosimea medie a zidurilor este de aproximativ un metru, sunt foarte apropiate de cele ale predecesorului.

Pentru precizarea dimensiunilor castrului mic de pământ avem cel puţin o problemă, şi anume relaţia dintre şanţuri şi palisadă, pentru că, uzual, dimensiunile fortificaţiilor se dau între palisade. Dacă am accepta interpretarea conform căreia în spatele şanţurilor există o bermă de aproximativ 3 metri, atunci dimensiunea castrului este de 138 x 119 m. Singurul lucru cert, acum, este însă dimensiunea între şanţuri, iar în acest fel castrul are 144 x 125 m, cifre pe care le vom folosi în tabelul comparativ de mai jos (fig. 11)[33].

Figura 11. Dimensiuni şi proporţii comparate ale unor castre de epocă traianică

castrul	Buciumi	Bologa	Drajna	Răcari	*Drobeta*	Gilău	Bumbeşti-Vârtop
lungime	160	160	200	144	137.5	130	126
lăţime	128	125	176	125	123	116	115
proporţie	1.25	1.28	1.14	1.15	1.12	1.12	1.10
suprafaţă (ha)	2.05	2.00	3.52	1.80	1.69	1.51	1.45

Observăm, în primul rând, coagularea relativă a lotului comparativ ales în două grupe de proporţii, una mai numeroasă, în jurul valorii de 1,13, şi o a doua, în jurul proporţiei de 1,26. Castrele din grupa 1,13 par apoi să se grupeze, la rândul lor, în două ordine de mărime, una în jur de 1,65 ha, în timp ce Drajna dispune de o suprafaţă aproximativ dublă (3,5 ha). Ar fi de testat, pe un lot extins, dacă aceste „coincidenţe" se conservă şi dacă se pot găsi justificări faţă de tipul şi numărul trupelor cazate, în cazul în care sunt cunoscute. În altă ordine de idei, observăm că, şi de această dată, analogia cea mai apropiată o constituie *Drobeta*, în ambele variante de interpretare a dimensiunilor primului castru de la Răcari, ceea ce, având în vedere constructorul comun, nu este chiar surprinzător.

Că lucrurile sunt mult mai complicate – o arată exemplu castrului de la Gherla, a cărui castru de piatră măsoară 169 x 162 m (proporţie 1,04), iar castrul anterior, de pământ, este considerat a fi cu 24 de metri mai scurt pe fiecare dimensiuni, deci 145 x 138 m (deşi s-au efectuat cercetări numai pe laturile *decumana* şi *dextra*). Şi aici, şanţurile de apărare ale castrului traianic se află imediat în spatele incintei de piatră, care însă a fost construită imediat după castrul mic[34]. Acesta pare unul dintre modelele urmate pentru tranziţia de la castrele de

[31] Florescu 1931, 7.

[32] Absenţa unui spaţiu închis şi păzit nu permite conservarea săpăturilor, care trebuie astupate, fie şi parţial, atât pentru a preveni jaful de materiale de construcţie, cât şi pentru a nu favoriza accidentele (castrul are, în viaţa comunităţii de astăzi, un rol multifuncţional, de la loc de păşune la parc de distracţii, inclusiv un mic teren de fotbal, în *retentura dextra*...)

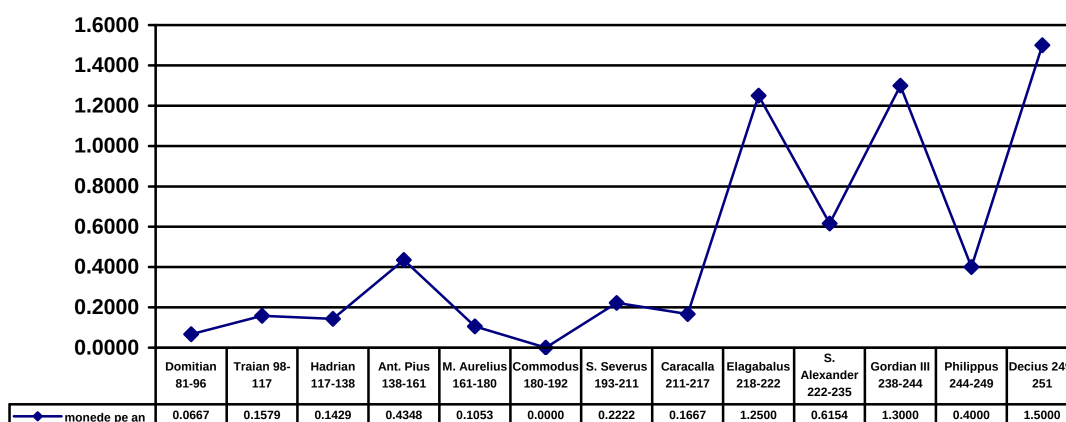
[33] Gudea 1997 a şi b pentru Bologa şi Buciumi; Isac 1997 pentru Gilău; Davidescu 1980, Istoria Românilor 2, 117 (*Drobeta*); Vlădescu 1986; Istoria Românilor 2, 132-133 (Bumbeşti).

[34] Protase, Gudea, Ardevan 2005. Deşi planul general de la fig. 6 sugerează că şanţul vechi se află în spatele valului nou, desenele de profil arată plasamentul acestora exact în spatele zidurilor.

pământ, executate în grabă, chiar dacă nu exact în condiții de campanie, şi cele permanente, care nu erau neapărat destinate unor trupe mai consistente, ci unui confort superior, sau pur şi simplu unor spații utilitare mai generoase. Care au fost exact socotelile romanilor – nu vom şti niciodată; inginereşte vorbind, însă, ideea nu pare dintre cele mai fericite, fiindcă în acestă situație toate turnurile, cu excepția celor de pe latura de est, sunt construite *în umplutura şanțului traianic* (vezi fig. 9).

Datarea castrului mic de pământ de la Răcari nu ridică probleme speciale. Ştampila Legiunii V Macedonica, analogiile formale, contextul istoric general, dar şi descoperirile monetare în săpătură, toate asigură datarea primului castru cel mai târziu în iarna anului 106/107. Mult mai problematice sunt datările celorlalte faze şi subfaze ale castrului. Dacă o demonstrație arheologică completă ar depăşi cu mult cadrul propus al acestui studiu, şi poate că ar fi timpurie, sumarul numismatic ar putea da câteva sugestii de reținut.

Figura 12. Castrul Răcari. Graficul monedă per an, cu grupaj pe anii de domnie

Evoluția descendentă a circulației monetare pentru lunga domnie a lui Hadrian pare să ilustreze poziția strategică secundară a castrului de la Răcari; nu exclud nici ipoteza ca fortificația să fi fost temporar părăsită, în anii în care Hadrian se străduia să constituie *Limes Alutanus* ca pe un ansamblu strategic coerent şi eficient. Creşterea de grafic din vremea lui Antoninus Pius arată că, din contră, aici se desfăşurau din nou activități importante. O monedă datată 157, găsită în nivelarea de peste şanțul traianic, sugerează că construcția castrului mare de pământ s-a petrecut în jur de 160, eventual la începutul domniei lui Marcus Aurelius, în contextul debutului războaielor marcomanice. Absența monedelor de la Commodus ar fi surprinzătoare, dacă nu am şti că în vremea lui au fost mari probleme cu aprovizionarea armatei cu monedă[35]. Comparația Severus Alexander-Caracalla sugerează că ridicarea castrului mare de piatră se datorează primului, ca şi în cazul altor mari castre de piatră din Oltenia (Slăveni şi Bumbeşti). Surprinzătoare este evoluția coeficientului monedă per an, începând cu Heliogabal. În ciuda inflației accelerate, în Imperiu, un recent studiu ne arată că, din contră, în Provincia

Dimensiunea acestor şanțuri este similară cu cele de la Răcari, respectiv cca 5,5 m lățime şi între 1,7 şi 2 m adâncime. Profilul de la fig. 5 indică foarte clar că astuparea şanțului şi ridicarea curtinei de piatră a reprezentat o succesiune rapidă, cele două operațiuni fiind prezentate ca o singură unitate stratigrafică (desen preluat după Pop et al. 1980), ceea ce, în sine, e puțin ciudat... Nu prea rezultă de ce faza de pământ ar fi cu 24 de m mai mică pe fiecare dimensiune, fiindcă aceasta ar însemna 12 m pe fiecare latură, care s-ar compune deci din 5,5 m şanțul şi 6,5 m din ceva care eu nu văd.

[35] Comunicare personală Cristian Găzdac, căruia îi mulțumesc pentru a mă fi luminat asupra chestiunii.

Dacia a fost mai degrabă penurie de monedă, începând chiar cu anii 20 ai veacului III d.Chr[36]; de aceea, vârfurile de grafic (valori peste 1), aflate împotriva tendințelor generale, ar trebui să aibă semnificații speciale. În vremea lui Heliogabal ar putea data incendierea completă a castrului, refacerea lui pe acelaşi plan şi blocarea porții de sud. În vremea lui Gordian III garnizoana de la Răcari pare să fi fost implicată direct în campaniile dunărene ale împăratului împotriva goților. Vârful de grafic din vremea lui Decius marchează dramaticele împrejurări ale marii invazii carpice, cu o nouă distrugere completă a fortificației, şi cu tentativa de reconsolidare a unui perimetru – încă neprecizat – din nordul castrului, efort care s-a stins însă foarte repede.

Early setup of the Roman fort from Răcari

- abstract -

The Roman camp from Răcari was in the archaeologists' attention as soon as the late XIXth century. Extended diggings were carried out by different teams along time, but for two campaigns only (Tocilescu-Polonic 1897-98, Gr. Florescu 1928 and 1930, C.M. Vlădescu 1991-92). Excepting latter, which crossed the camp with two sections, old archaeologists focused, as usual, around the main stone objectives (principia, the gates, corner-towers, the curtain, one horreum).

In spite of extended diggings, an early stage, eventually due to Trajan, was just guessed, only because it would make sense like that; as far as I know, Tocilescu, Polonic, and Florescu did not produce any stratigraphic evidence to prove it. Nevertheless, the numismatic evidence was quite obvious to support the hypothesis. One denarius from Domitian and two denarii from Trajanus, popped-up from Polonic's field research, were already a good suggestion; another copper coin minted for Trajan was uncovered by Gr. Florescu. That wouldn't be quite enough, comparing with other Roman camps on study, but another fact is going to make things clearer: there are only three copper coins from the next two decades after Trajanus; one of them, found in 2004, is extremely blunt, lost long time after minting, and its position on the layer obviously recommends a later position, after the large earth fortification was done, not before 157. In conclusion, the Roman army presence in the area was quite faint, for the generation after the conquest, so, the first Roman camp from Racari couldn't be Hadrianic.

The second hint for a trajanic chronology of the first fort made here is a tegular stamp from Legio V Macedonica, resulted also from old diggings, present in the area only untill 107 AD.

The first context atributed to Trajanic fortification came up from 1991 diggings, when the team led by C. Vlădescu intersected a large ditch in the rear of the western stone curtain, 5 m wide and 1.7 m deep; some stratigraphical clues point out a 3.5 m "berma". The shape of the ditch could also be slightly different, as recommended by analogies and, also, by our recent diggings.

In 2004 and 2005 a similar ditch was studied inside the eastern curtain, this time more distanced by later enclosure. It is 5.65 m wide and 1.96 deep, with a 2.9 m berma, well delimited inside by a post hole of the palisade. Due to the fact that the proposed objective of our campaigns, until now, was restrained to make clear the main fortification elements and their chronology, there is no recent research inside the palisade of Trajanic age.

---

[36] Cristian Găzdac - *The distribution of odd coins (plated, casted) in the forts from Roman Dacia. Fraud or monetary policy?*, comunicare prezentată la al XX-lea Congres de Limes, León, 5 septembrie 2006.

The last campaign, just finished, from 2006, concluded the job, unearthing the northern and the southern ditches, both in the touch with the rear of the stone defences made later; the latter is the largest and the deepest, rising the question why the south flank was considered the most endangered. The Trajanic fort is 136 m long on 119 m width, a rather large one from the first generation. The ratio between sides is 1.15, and the surface is 1.64 hectars, similar to *Drobeta* (closest), Bumbeşti, or Gilău from the same time.

List of Figures

Figure 1. General plan of the Roman fort from Răcari.

Figure 2. Reproduction after Florescu 1931, fig. 2.

Figure 3. Reproduction after Vlădescu et al.1996.

Figure 4. Section 1/ 1991, southern profile; reproduction after Vlădescu et al. 1998, 3 (redrawn).

Figure 5. Fragments of S.1/ 2003-2005 northern profile (a-western segment; b-central segment).

Figure 6. Photography of León fort model (a) and the principle plan of the section of such establishment (b).

Figure 7. S.3/ 2006 western profile.

Figure 8. Răcari. Altimetric profile through latera praetorii.

Figure 9. Pamfil Polonic's manuscript drawing, representing the gates of Răcari fort. Observe the south gate blocking.

Figure 10. Ditches of the small fort from Răcari, in relation with the third phase curtain.

Figure 11. Compared dimensions and proportions of several Trajanic forts from Dacia.

Figure 12. Răcari fort. Coin per year graphic, with groups on reign years.

Bibliografie

Bogdan Cătăniciu 1988 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Ptolemeu şi provincia Dacia, *ActaMN* 24-25, 1987-1988, 145-162.

Davidescu 1980 – M. Davidescu, *Drobeta în secolele I-VII e.n.*, Craiova.

Florescu 1931 – Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari-Dolj. Săpăturile arheologice din anii 1928 şi 1930*, Craiova. (= *Arhivele Olteniei* 9, 1930).

Gostar 1954 – N. Gostar, Numele antic al aşezării de la Răcari, *SCIV* 5, 3-4, 607-610.

Gudea 1997 – N. Gudea, *Castrul roman de la Bologa-Resculum*, Zalău.

Gudea 1997 a – N. Gudea, *Castrul Roman de la Buciumi*, Zalău.

Isac 1997 – D. Isac, *Castrele de cohortă şi ală de la Gilău*, Zalău.

Istoria Românilor 2 – Istoria Românilor. Vol. II. *Daco-romani, romanici, alogeni*. D. Protase, Al. Suceveanu (coord.), Bucureşti.

Lander 1984 – J.L. Lander, *Roman Stone Fortification: Variation and Change from the First Century to the Fourth*, PhD Dissertation, Los Angeles.

Laurian 1846 – A.T. Laurian, Istriana, *Magazin istoric pentru Dacia* 2, 65-127.

Limes 19 Pécs – Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies, Pécs, Hungary, September 2003, Z. Visy (ed.), University of Pécs, 2005.

Morillo, Garćia Marcos 2006 – Á. Morillo, V. Garćia Marcos, León legionary Fortress, *The Roman Army in Hispania*, 327-338.

Pop et al. 1980 – C. Pop, B. Jungbert, I. Chifor, Săpăturile arheologice de la Gherla (jud. Cluj), *MCA* 14 (Tulcea), 661-667.

Popescu 1944 – D. Popescu, Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertürmer in Bukarest, *Dacia* 9-10, 1941-1944, 485-505.

Protase, Gudea, Ardevan 2005 – D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, Das römiche Binnenkastell von Gherla. Die Erdwallphase (106-140 n. Chr.), *Limes 19 Pécs*, 713-722.

The Roman Army in Hispania – The Roman Army in Hispania. An Archaeological Guide. Á. Morillo, J. Aurrecoechea (ed.), University of León, 2006.

Tocilescu 1900 – Gr.G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archeologiques en Roumanie*, Bucureşti 1900.

Tudor 1965 – D. Tudor, Săpăturile lui Gr. G. Tocilescu în castrul roman de la Răcari (raion Filiaşi, reg. Oltenia), *Apulum* 5, 233-257.

Tudor 1968 – D. Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti.

Tudor 1976 – D. Tudor, Gr. G. Tocilescu şi arheologia Olteniei, *SCIVA* 27, 4, 573-679.

Tudor 1978 – D. Tudor, *Oltenia romană*, ediția IV, Bucureşti.

Vlădescu 1986 – Cr. M. Vlădescu, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova.

Vlădescu et al. 1996 – Castrul roman de la Răcari, jud. Dolj (nesemnat), *Revista Muzeului Militar Național*, Supl. 1, fără dată (1996?).

Vlădescu et al. 1998 – C.M. Vlădescu, R. Avram, O. Stoica, L. Amon, Cercetările arheologice în castrul roman de la Răcari. Campania 1991, *OlteniaSDC* 3, II, 1-2, 80-85.

Fortificarea limesului dobrogean de la Dunărea de Jos
în preajma războaielor daco-romane

Ioan C. Opriş

Ideea asupra acestei contribuţii s-a născut pornind de la un caz particular, dar îndeajuns de familiar autorului rândurilor de faţă: acela referitor la începuturile vieţii romane la *Capidava*, plasate în unanimitate de către cei mai importanţi cercetători ai perioadei – graţie unor informaţii epigrafice limitate şi arheologice (chiar mai modeste) – la limita secolelor I-II d.Chr.

În privinţa Capidavei preromane, la aproape un secol de cercetări arheologice în zonă, ne găsim într-un acelaşi stadiu exasperant de modelare intuitivă, pentru care încă presupunem un centru de putere getic sugerat de toponimul respectiv. Acesta ar putea fi, de ce nu, chiar sediul nefericitului dinast dobrogean Dapyx – aşa cum credea Vasile Pârvan[1] –, conducător local dispărut în confruntările cu nepotul triumvirului, proconsulul Macedoniei, *Marcus Licinius Crassus*. Asediat în fortăreaţa sa (gr. φρούριον), care sfârşeşte prin a fi cucerită de generalul roman, în urma trădării unor mercenari greci sau localnici vorbitori de elină din rândul trupelor regelui get, Dapyx sfârşeşte în mod tragic; asemenea lui Decebal mai târziu, el va alege calea eroică a sinuciderii, urmat de ceilalţi fruntaşi geţi[2].

Toponimul getic iniţial[3] confirma nu doar existenţa, dar şi însemnătatea locuirii preromane. Fără a fi fost până acum în mod clar identificată în teren[4] – să fi fost rasă din temelii prin chiar ridicarea primului castru roman pe platoul stâncos de la *Capidava*? –, aceasta se bucura de o poziţie geografică şi strategică privilegiate, jucând, fără îndoială, un rol important pentru contactele dintre geţii dobrogeni şi cei din Câmpia Munteană.

Întrebarea pe care ne-o punem în mod legitim este aceea referitoare la momentul şi asupra circumstanţelor în care locuirea se va relua aici, la cumpăna dintre secolele I-II d.Chr. Câteva elemente epigrafice ne îndreptăţesc să credem că aceste evenimente se plasează într-un cadru mult mai larg, şi anume ca parte a unui program de fortificare practicat sistematic şi intensiv, cu aplicare la întreaga zonă de limes a Dunării de Jos.

Grigore Florescu găsise la *Capidava*, în turnul nr. 1 al cetăţii, la baza primului strat, un fragment de cărămidă cu ştampilă (fragmentară) a *legio XI Claudia*[5]. Pe baza acestei descoperi, el trăgea concluzia că însuşi lagărul de început a fost construit de un detaşament din legiunea a XI-a *Claudia*, adusă de Traian la *Durostorum*[6]. Mai târziu, în campania din 1957, tot el

---

[1] Pârvan 1926, 88-89 (Pârvan 1982, 54-55); vezi şi Florescu 1958, 16.

[2] Despre desfăşurarea campaniei din 28 î.Chr. a proconsulului Macedoniei, *Marcus Licinius Crassus*, îndreptată împotriva geţilor lui Dapyx şi apoi a celor lui Zyraxes, la Cassius Dio LI 26, 1-6.

[3] Pentru toponimul *Capidava*, vezi Tomaschek 1893-1894, II, 2, 83.

[4] Vezi, totuşi, numeroasele urme din prima şi din a doua epocă a fierului, identificate în jurul Capidavei, la gura văii Alvăneşti, ori pe platoul de la sud de valea Zavalului: Diaconu, Florescu, 1958, 245-247; Irimia, Cheluţă-Georgescu 1982, 132 şi notele 37, 38. Vezi şi Florescu 1958, 15-16.

[5] ISM V 53 (astăzi dispărut).

[6] Florescu 1958, 15 şi nota 1.

descoperea două noi fragmente tegulare, aflate însă în afara cetăţii, lângă drum, purtând ştampila *Leg(io) V Mac(edonica)*[7] (fig. 1/1-2). În interpretarea sa, faptul respectiv nu însemna neapărat o dislocare a unei *vexillatio* din legiune la *Capidava*, în faza iniţială a lagărului, şi avansa ideea unui simplu transport de material tegular pe Dunăre, consemnând că tipul de ştampilelor este identic cu cel cunoscut la Barboşi şi *Troesmis*[8]. Săpăturile ulterioare din zona termelor de la *Capidava* (datate în sec. II-III) au dus la identificarea unor noi mărturii tegulare purtând ştampilele celor două legiuni dobrogene[9] (fig. 1/3). Ştiut fiind faptul că nici acum nu se poate preciza cu exactitate momentul venirii legiunii *V Macedonica* la *Troesmis* – adică fie între cele două războaie daco-romane, fie după încheierea ostilităţilor, în 106[10] – şi cum ştampilele cunoscute de la *Capidava* ale legiunii *XI Claudia*[11] nu seamănă cu cele cunoscute pentru începutul secolului al II-lea (ultimele în *tabula ansata* şi cu epitetul onorific *pia fidelis*)[12], repertoriul tegular amintit nu ne apare ca fiind unul cu adevărat relevant în elucidarea problemei tratate.

O perspectivă cumva mai optimistă o avem graţie celei mai vechi epigrafe aflate la *Capidava*, şi anume inscripţia funerară pusă întâiului membru cunoscut al unei familii de vază din *territorium Capidavense*, cea a Cocceilor: *Marcus Cocceius Vitlus*, veteran al *cohors I Ubiorum*, în care fusese *signifier* (fig. 1/5). Defunctul era un peregrin, de origine illyră, servind în cohorta de Ubii, care se găsea deja în Moesia în 78 d.Chr.[13] Inscripţia funerară de la *Capidava* datează cel mai probabil chiar la începutul sec. II d.Chr., deşi personajul nostru devenise veteran sub Nerva, în 97-98[14].

---

[7] ISM V 54.

[8] Florescu, Florescu 1959, 624, fig. 3-4 (din abrevierea numelui legiunii se mai pot vedea doar primele două litere, M şi A în ligatură). Ştampilele sunt identice cu cele descoperite apoi în termele castrului de la *Capidava*.

[9] Termele militare ale castrului timpuriu de la *Capidava* (sec. II-III) au fost cercetate între 1988-1992, de către Valeriu Cheluţă-Georgescu, ocazie cu care au fost stabilite mai multe faze constructive. Termele sunt situate în afara zidurilor de incintă, spre sud-est (la cca 75 m în linie dreaptă), între malul abrupt al Dunării şi şoseaua judeţeană actuală. Ele cuprindeau mai multe încăperi cu hipocaust, bazine de apă rece şi piscine, precum şi aducţia de apă şi canalul de evacuare. Aceste vestigii sunt suprapuse de vestigiile unei construcţii cu portic din perioada romană târzie, iar apoi de aria necropolei romano-bizantine. La începutul locuirii medio-bizantine aşezarea de bordeie se va extinde, la rându-i, în această zonă, pentru ca în a doua parte a locuirii, când bordeiele sunt retrase exclusiv în cetate, aria vechilor terme să redevină spaţiu funerar pentru ultimii locuitori ai cetăţii. De aici provine un numeros material tegular (tegule bipedale şi alte cărămizi din *suspensurae*) purtând ştampile ale legiunilor *V Macedonica* şi *XI Claudia*.

[10] Mai mult, în actualul stadiu al cercetărilor, nu cunoaştem documente epigrafice care să-i semnaleze prezenţa la *Troesmis* înaintea epocii lui Hadrian: ISM V 137 (134 d.Chr.).

[11] Descoperirile tegulare rezultate din cursul săpăturilor arheologice în perimetrul termelor militare de la *Capidava* urmează a fi în curând publicate. Mulţumim pe această cale drd. Robert Constantin (Muzeul de Arheologie „Callatis” din Mangalia) pentru posibilitatea de a studia variantele de ştampile (în desen) ale legiunilor *V Macedonica* şi *XI Claudia* descoperite în cursul respectivelor cercetări.

[12] Asupra problemei tipurilor de ştampile ale legiunii XI Claudia identificate în spaţiul moesic, pentru începutul sec. II d.Chr., vezi Zahariade 1999, *passim*, fig. 1-3. În ceea ce priveşte *legio V Macedonica* nu s-a realizat, până în momentul de faţă, un asemenea demers tipologic.

[13] Matei-Popescu 2004, 229, n. 588.

[14] Florescu 1958a, 74-77, n. 1 = ISM V 24.

Potrivit unor date recente, trupa va participa la războaiele dacice în rândul armatei Moesiei Inferioare, pentru a rămâne ulterior în teritoriul nou cucerit de la nordul Dunării, în Dacia Inferior şi apoi Superior, unde staţionează cel puţin până la sfârşitul sec. al II-lea[15]. După toate aparenţele, aceasta pare să fie prima trupă aflată în garnizoana de la *Capidava*, fapt confirmat şi prin descoperirea unei cărămizi purtând ştampila cohortei de ubii, publicate de noi în urmă cu mai mulţi ani[16] (fig. 1/4). Trupa care îi va succede în garnizoană este o altă unitate de germani, *cohors I Germanorum*, iar pentru aceasta din urmă diplomele militare cunoscute în provincie, lăsând-o la o parte pe cea din 127[17], datează apoi din anul 145 (cea de la Malak Preslovac), urmând şi alte diplome, din 146, cca 155, 157 – cea de la Brestovene, în care ultimă diplomă apare şi specificaţia *c(ivium) R(omanorum)*[18]. Când şi cum se va fi petrecut schimbarea

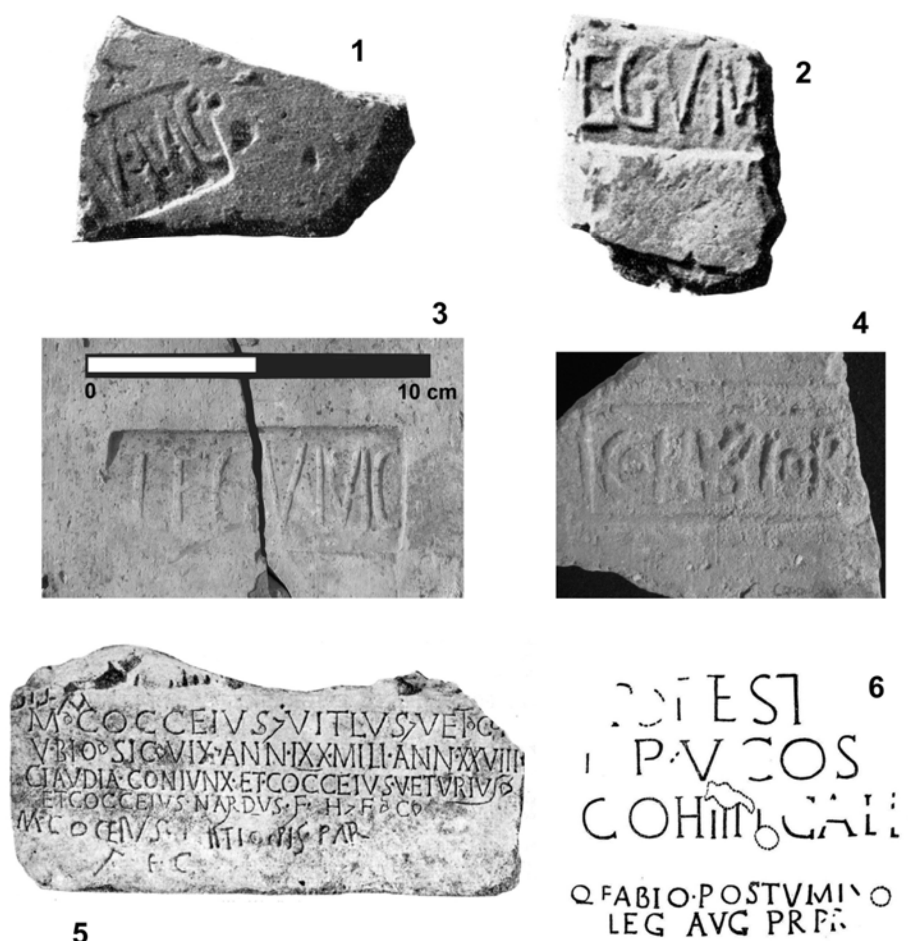

Figura 1.
1-3. Cărămizi cu ştampila Leg(io) V MAC(edonica), Capidava;
4. Cărămidă cu ştampila COH(ors) I UBIOR(um), Capidava;
5. Stela funerară a lui Marcus Cocceius Vitlus, Capidava;
6. Milliarium din timpul guvernatorului Q. Fabius Postuminus, Sacidava, com. Dunăreni (jud. Constanţa).

[15] Matei-Popescu 2004, 229, n. 591-594.

[16] Opriş 1997.

[17] Matei-Popescu 2004, 211, n. 401 (din 20 august 127).

[18] Matei-Popescu 2004, 212, n. 403.

de trupe nu se poate infera în actualul stadiu al cercetărilor.

Faza inițială a fortificației romane ridicate la *Capidava* a putut fi documentată din punct de vedere arheologic de către Grigore Florescu în ruptura curtinei A, acolo unde aceasta din urmă a fost retezată de exploatarea carierei de pe malul Dunării la începutul sec. XX[19]. Mult mai clar apare această fază în interiorul turnului 7, unde, mai adânc cu 0,30 m față de nivelul intrării în turn, se mai păstrează parțial fundațiile turnului drept de poartă al castelului din secolele II-III. Acesta, suprapus parțial pe latura de sud-vest de latura omoloagă a turnului 7, este coliniar cu castelul târziu, de plan dreptunghiular-oblong (2,40 x 3,60 m), având zidurile groase de 1,20 m pe latura frontală şi de 0,70 m pe cea laterală[20]. Din această fază inițială a fortificației romane datează şi instalația portuară fluvială de la *Capidava*[21], a cărei accesare trebuie să se fi făcut pe o poartă specială, situată pe flancul dinspre Dunăre al cetății.

Cunoaştem însă în Dobrogea epigrafe mult mai importante decât cele anterior prezentate, de natură a aduce mai multă lumină în problema începutului secolului al II-lea d.Chr. la Dunărea de Jos.

Se cuvine amintit, dintru început, stâlpul miliar descoperit la *Sacidava* (Muzait, Dunăreni), pus de *cohors IV Gallorum* (fig. 1/6), în vemea când oficiul de *legatus Augusti pro praetore Moesiae Inferioris* era îndeplinit de *Q. Fabius Postuminus* (între anii 103-105)[22]. Piesa de la *Sacidava* reprezintă cel mai timpuriu *milliarium* cunoscut în regiune până acum, iar apariția sa pe linia Dunării aparține unei logici strategice majore, care îl determină pe Traian să procedeze la organizarea deplină a limes-ului Dunării de Jos, pentru a putea declanşa şi susține războaiele cu dacii lui Decebal. Următorii miliari, în ordine cronologică, datează din vremea lui Hadrian, cel mai devreme: este cazul a două piese din jumătatea meridională a Dobrogei, aflate în apropierea Tomisului, în zona litorală (sau/ şi) pe *semita Tomis-Axiopolis*, respectiv al celei de-a treia, din *territorium Capidavense*, găsită la Dorobanțu[23].

Revenind la borna miliară de la *Sacidava*, aceasta a fost descoperită în anul 1980, în urma unei scurte campanii de curățare în interiorul fortificației, în ruinele turnului E[24]. Piesa permite în egală măsură identificarea fortificației de la *Sacidava* ca sediu, ce-i drept, pentru scurtă vreme, al *cohors IV Gallorum*. Unitatea va pleca în urma războaielor daco-romane, fiind dislocată în provincia Thracia, unde o aflăm deja atestată în anul 114[25].

---

[19] Florescu 1958, 14 şi n. 2; vezi, în aceeaşi lucrare, şi Florescu 1958b, 30-31, fig. 4.

[20] Florescu 1958b, 59, fig. 45.

[21] Vezi Matei 1987, în special p. 99, unde sunt menționate monedele datate la începutul sec. II d.Chr., descoperite cu ocazia cercetării arheologice a instalației portuare antice de la *Capidava*.

[22] Rădulescu, Bărbulescu 1981, nr. 1, 353-356; pentru *cohors IV Gallorum*, vezi şi Matei-Popescu 2004, 208-210; pentru perioada în care *Q. Fabius Postuminus* este guvernator al Moesiei Inferior, vezi Thomasson 1984, col. 131, nr. 67: a. 103 (103/105?).

[23] Primii doi miliari sunt datați în anii 124 (CIL III 7615 = ISM II 49) şi 134 (CIL III 7613 = ISM II 53). Cel de-al treilea, pentru care inscripția de la Hadrian este mai puțin sigură decât cea ulterioară, din vremea Tetrarhiei, a fost descoperit la Dorobanțu, unde se cunoaşte un *vicus Hi(li?)*, în *territorium Capidavense* (vezi CIL III 12516 = ISM V 5 = IGLR 83). Vezi şi Bărbulescu, Câteia 1998, 121, pentru discuțiile mai noi asupra celor trei miliari, între care probleme de identificare în teren pune încă CIL III 7613 = ISM II 53, aflat în apropierea localității antice *Tres Protomae*.

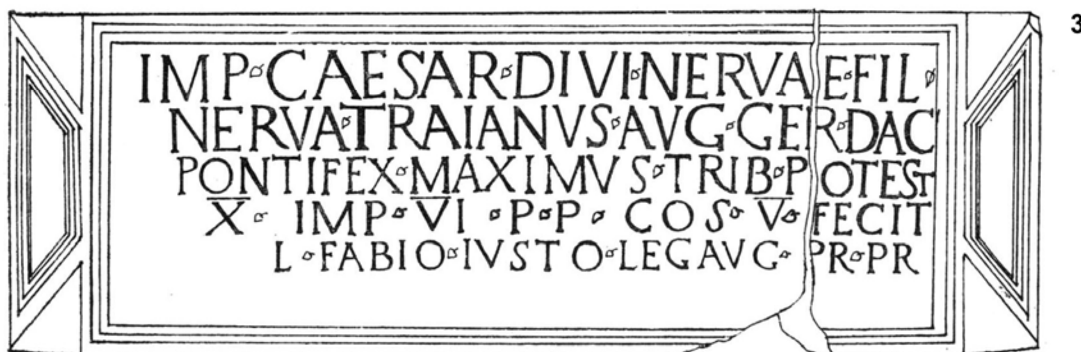
[24] Rădulescu, Bărbulescu 1981, 583, n. 1.

[25] Matei-Popescu 2004, 208-209, n. 372.

Figura 2. Inscripții de inaugurare a unor noi fortificații:
1. În timpul guvernatorului Q. Fabius Postuminus (103 d.Chr.), Carsium (Hârşova, jud. Constanța);
2-3. În timpul guvernatorului L. Fabius Iustus (105-108 d.Chr.), com. Rasova (jud. Constanța).

Din aceeaşi zonă provine o altă descoperire epigrafică fortuită (fig. 2/ 2-3), aflată în acelaşi an (1980) în apropierea comunei Rasova (jud. Constanța)[26]. Datarea sa este asigurată cu ajutorul numelui unui nou guvernator, *L. Fabius Iustus*, aflat la conducerea provinciei Moesia Inferior în vremea celui de-al doilea război dacic al lui Traian şi după încheierea acestuia[27]. Editorii piesei au considerat-o, pe bună dreptate, a fi un document epigrafic care atestă

[26] Rădulescu, Bărbulescu 1981, 586-588, fig. 2.

[27] După îndeplinirea oficiului respectiv (plasat între anii 105-108), *L. Fabius Iustus* pleacă în Syria, unde-l înlocuieşte pe Cornelius Palma şi unde apare deja menționat pe un miliar din anul 109. Pentru discuția asupra acestui guvernator al Moesiei Inferioare, vezi Rădulescu, Bărbulescu 1981, 586-588.

inaugurarea unui lagăr fortificat, ridicat pe limesul dobrogean, în plină desfăşurare a războaielor daco-romane. Piesa provine din săpături de salvare în punctul „La Pescărie”, aflat la 2 km sud de Rasova. Acestea au fost practicate cu ocazia lucrărilor hidrotehnice de amenajare a malului dunărean, într-un loc unde apăreau fundaţii masive legate cu mortar, cuptoare pentru arderea ceramicii, etc, care vădeau existenţa unui ansamblu fortificat de epocă traianee de o amploare considerabilă[28]. Iarăşi, informaţia arheologică se opreşte în punctul în care ar fi putut, de fapt, să înceapă.

O epigrafă de maximă importanţă pentru subiectul tratat aici, datată cu câţiva ani înaintea celei de la Rasova, mai precis în cursul anului 103 d.Chr, este inscripţia de inaugurare a castrului de la *Carsium* (fig. 2/1), ridicat din ordinul împăratului Traian (a cărui întreagă titulatură apare în nominativ, ca şi la Rasova), sub directa supraveghere a legatului Moesiei Inferioare, *Q. Fabius Postuminus*[29].

Dată fiind starea sa fragmentară, în jurul acestei piese a circulat, încă din vremea publicării sale de către Vasile Pârvan, o vie dispută referitoare la numele trupei care-şi afla la momentul respectiv garnizoana la *Carsium*: marele savant opta în reîntregirea tabulei pentru *ala II Hispanorum et Aravacorum*[30], în timp ce o a doua unitate de cavalerie aflată în discuţie ar fi *ala Gallorum Flaviana*[31]. O recentă ipoteză introduce în ecuaţie o nouă ală, *I Flavia Gaetulorum*[32].

Mai puţin importantă ni se pare atribuirea exactă a primului ocupant al fortificaţiei traianee de la *Carsium*, între ultimele două unităţi amintite. Cât despre *ala II Hispanorum et Aravacorum*, lăsând la o parte diplomele militare cunoscute[33] şi implicarea unităţii în construcţia şi întreţinerea drumurilor documentată doar la cumpăna sec. III d.Chr. la *Carsium*[34], se cuvine amintit faptul că cea mai veche atestare epigrafică a unui veteran în teritoriul imediat învecinat (mai precis la *Capidava*, unde-l aflăm pe Aelius Longinus) datează între anii 161-169, când Marcus Aurelius şi Lucius Verus domnesc împreună[35]. Unitatea sosea la *Carsium* cândva

---

[28] Rădulescu, Bărbulescu 1981, 586, n. 27. Raportul preliminar asupra săpăturilor de salvare efectuate lângă Rasova, în punctul numit „La Pescărie” rămâne şi astăzi inedit, fiind doar prezentat, după încheierea săpăturilor în 1980, în cadrul Sesiunii Naţionale Pontica a Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa. Vezi, în acelaşi sens, şi Bărbulescu 2001, 116-117, n. 898-900. În cursul săpăturilor arheologice amintite, în punctul „La Pescărie” au fost descoperite cărămizi ştampilate ale *Leg. V M(a).*, *Leg. XI Cl. P.F.* şi *Leg. I. Ital.*, considerate a fi în legătură cu activităţi militare de anvergură la Flaviana (?), în cursul cărora subunităţi ale legiunilor respective au participat şi la construirea unui *horreum*. În privinţa monedelor identificate cu această ocazie, se cuvine subliniat faptul că acestea datează, într-o mare măsură, din perioada domniei lui Traian.

[29] ISM V 94, p. 120-121.

[30] Pârvan 1912-1913, 480-489, nr. 4.

[31] Vezi Suceveanu 1991, 63; pentru *ala I Gallorum Flaviana*, Matei-Popescu 2004, 186-187 şi, în special, n. 141.

[32] Pentru *ala I Flavia Gaetulorum*, vezi, în general, la Matei-Popescu 2004, 179-183, iar pentru ştampilele AL FL de la *Carsium* (care i-ar aparţine de fapt, în ultima lectură datorată lui C.C. Petolescu (AÉ 1998, 1145-1147), vezi toată bibliografia anterioară la p. 181 şi n. 77.

[33] Matei-Popescu 2004, 189-191.

[34] ISM V 95, p. 192-193 = CIL III 7603.

[35] ISM V 23 = Florescu 1958a, 90-92, nr. 13, respectiv un altar votiv descoperit în cetate, pus lui Iupiter Optimus Maximus, Iunonei Regina şi pentru sănătatea împăraţilor Augustus Antoninus (Marcus Aurelius) şi Lucius Verus de către Aelius Longinus, *vet(e)ranus* din *ala II Hispanorum et Aravacorum*, poate magistrat local într-unul dintre satele subordonate Capidavei. Alte câteva atestări dobrogene ale unor militari activi sau veterani ai unităţii de aravaci, din a doua jumătate a secolului al II-lea şi din

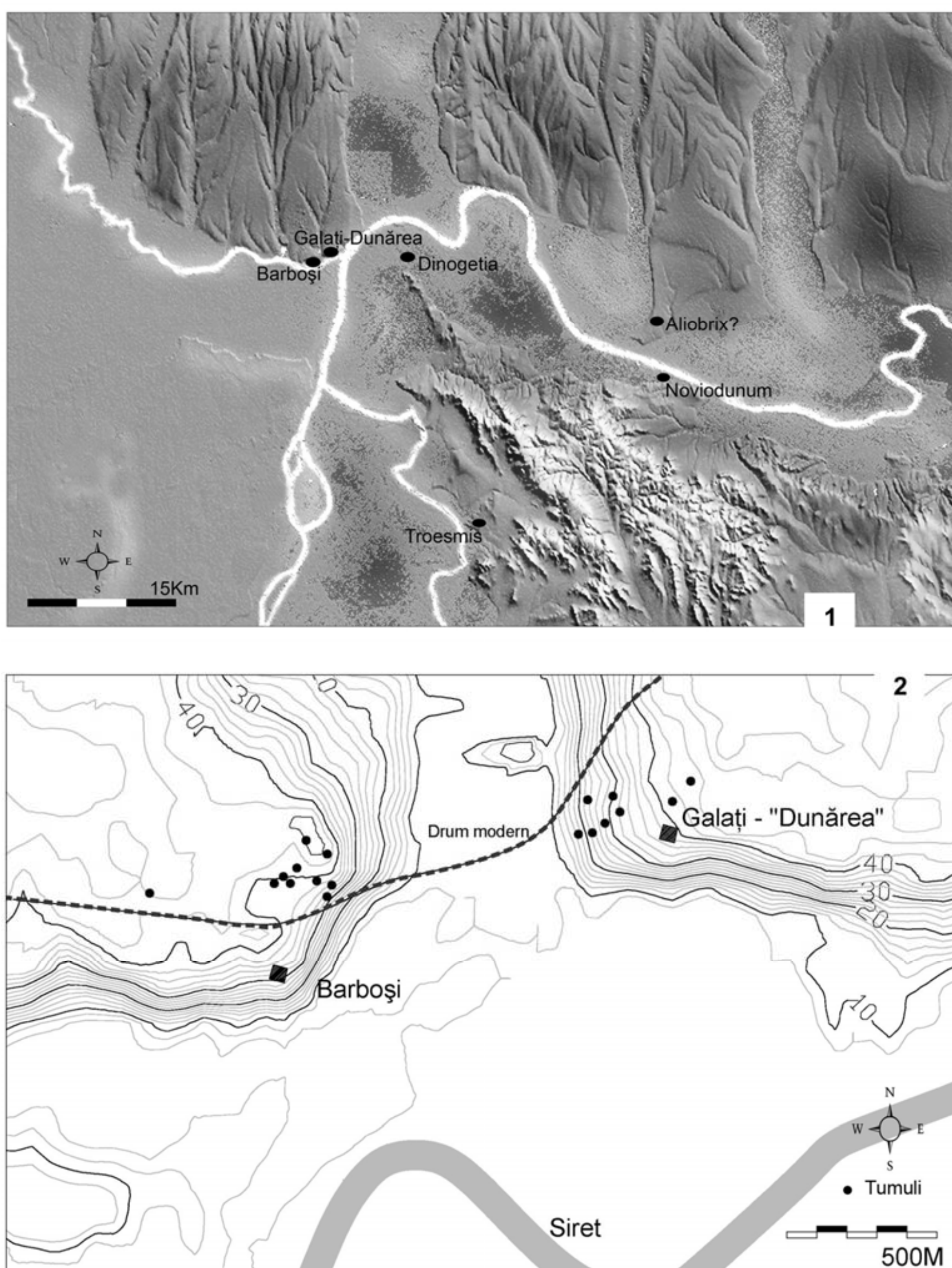

Figura 3:
1. Fortificațiile romane din zona curburii Dunării în perioada Principatului;
2. Siturile arheologice Galați, cart. Dunărea şi Barboşi (după Țentea, Cleşiu 2006, fig. 1)

târziu în a doua jumătate a sec. II d.Chr., iar până atunci nu i se poate încă atribui o garnizoană clară, deşi se ştie că făcea parte din armata dobrogeană.

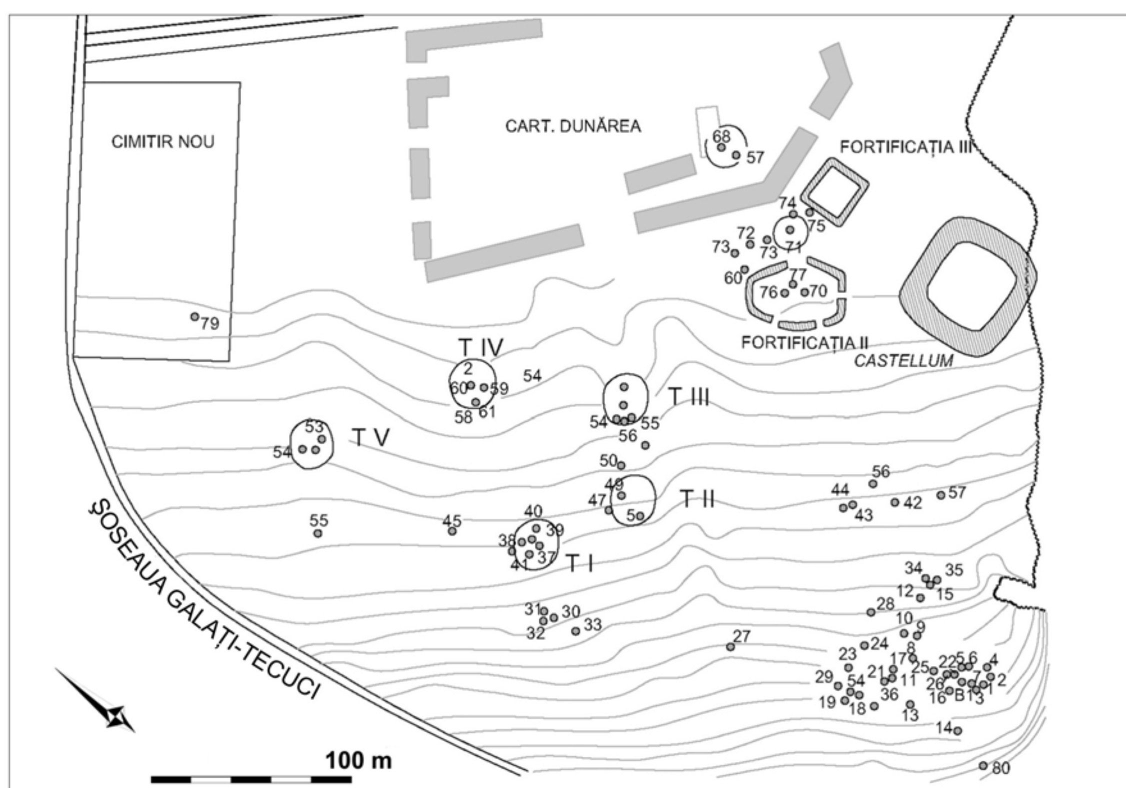
Ce contează cu adevărat aici, mai presus de toate elementele de ordin secundar prezentate în rândurile de mai sus, sunt momentul – anul 103 (acelaşi an în care aflam la Muzait lucrările de construcție a drumului de limes, în apropierea Sacidavei) şi operațiunea –

primele decenii ale celui următor sunt disponibile în stadiul actual al cercetărilor (dar fără să poată fi încadrate cronologic cu mai mare precizie), în teritoriul Histriei (ISM I 273, 297, 278?), la *Tomis* (ISM II 225), dar şi pe linia Dunării, la *Arrubium* (ISM V 253) şi la Cius (ISM V 117, 121?).

ridicarea unei fortificații de maximă însemnătate strategică pentru limesul dunărean, în răstimpul dintre cele două războaie dacice ale lui Traian.

În sfârşit, se cuvin amintite câteva noi informații rezultate din săpături arheologice recente. Despre centrul militar şi civil de la Barboşi (sudul Moldovei) se ştie că acesta se găsea sub controlul Moesiei Inferioare; castrul de aici s-a construit, probabil, în vremea lui Traian, după cum rezultă dintr-o cunoscută inscripție, datată în anul 112[36]. În acest castru au apărut cărămizi ştampilate ale legiunilor *I Italica* şi *V Macedonica*, ale cohortei *II Mattiacorum* şi flotei moesice[37]. Alte ştampile ale legiunilor menționate, alături de cele aparținând flotei moesice, apar şi la Orlovka (Cartal), pe malul de nord al Dunării (puțin în amonte de *Noviodunum*)[38].

Fig. 4. Galați, cartierul Dunărea – planul sitului (după Țentea, Cleşiu 2006, 65, fig. 2).

Cercetări recente vin să adauge noi date referitoare la o fortificație de mici dimensiuni de la Galați - cartierul Dunărea (vezi fig. 3-4), situată la jumătatea distanței între Galați şi Barboşi, considerată de către colegul Ovidiu Țentea a fi o fortificație temporară databilă (eventual) chiar anterior fortificației de la Barboşi[39]. În consecință, „fortlet"-ul din cartierul

[36] ISM V 292; o a doua datează de la Hadrian, ISM V 293 – datată larg 117-134. Pentru fortificația de la Barboşi, vezi întreaga bibliografie la Țentea, Cleşiu 2006, 40, n. 1.

[37] ISM V, 305-308.

[38] TIR, L 35, p. 22.

[39] Țentea, Cleşiu 2006, 48, n. 24: „Nu se poate exclude aşadar funcționarea ei chiar în timpul domniei lui Traian, apoi, odată cu amplele construcții care au avut loc în castrul de la Barboşi şi cu realizarea valului de la Galați, în timpul domniei lui Hadrian, această mică fortificație ar fi putut fi dezafectată". Ovidiu Țentea a avut bunăvoința a-mi pune la dispoziție ilustrația realizată cu ocazia săpăturilor preventive (2004) practicate în mica fortificație şi necropola de la Galați - Cartierul Dunărea, situate la

Dunărea ar fi putut fi ridicat şi utilizat tocmai în contextul războaielor daco-romane. Deşi datarea se bazează pe analiza amforelor identificate în interiorul şanţurilor (singurele artefacte descoperite) – fapt care împiedică stabilirea unei cronologii mai strânse a fortificaţiei temporare – autorul citat consideră drept perioadă de funcţionare a fortificaţiei prima jumătate a secolului al II-lea d.Chr, poate chiar în timpul domniei lui Traian. Acelaşi binevoitor coleg ne semnalează existenţa a altor trei fortificaţii temporare, de mici dimensiuni, la nord de Barboşi, aflate sub actualul Sidex-Ispa[40].

În condiţiile în care noi obiective, ori materiale arheologice şi epigrafice majore lipsesc pentru moment, după cum se vede, intervenţia noastră s-a vrut a fi o *mise en revue* asupra celor mai importante date referitoare la fortificarea limesului Dunării de Jos în epoca lui Traian. Atacul dacilor şi al aliaţilor acestora din iarna anului 101-102, dar şi nevoia de întărire a flancului răsăritean, subţiat de eforturile trupelor implicate *trans Danuvium* în marea *expeditio Dacica*, vor conduce – poate chiar din vremea primului război dacic, mai evident din perioada interbelică (după cum ne indică în mod clar două dintre epigrafele prezentate mai sus) şi în anii ce au urmat apoi – la punerea în operă a unui program constructiv de anvergură, acela de constituire deplină a limesului dobrogean al Moesiei Inferior[41]. O dimensiune comparabilă pentru impresionantul demers traianic vom mai afla pentru această zonă a Dunării de Jos abia în epoca tetrarhică şi constantiniană, sau şi mai târziu, în secolul al VI-lea, în vremea împăratului Iustinian.

The strengthening of the Lower Danube limes in Dobrudja

on the eve of the Dacian-Roman wars of emperor Trajan

- abstract -

The author reviews all the data available in the current state of research regarding the intensive strategic building activities along the Lower Danube limes during or shortly after the famous *bellum Dacicum* in AD 101-106.

Several significant data regarding this topic are due to the archaeological excavations carried out in *Capidava* (commune of Topalu, Constanţa county). One brick stamp belonging to the *cohors Ubiorum*, the first auxiliary unit garrisoned in *Capidava*, a funerary epigraph of a veteran from the Ubii cohors, as well as several early constructive elements noticed at the curtain-wall A and at the (main) gate-tower no. 7 confirm the erection of the Roman fort in *Capidava* on the eve of the Dacian wars, during late Ist – early

cca 1,5 km E de fortificaţia de la Barboşi (aproximativ la jumătatea distanţei între ultima şi malul Dunării).

40 Îi mulţumim şi pe această cale pentru informaţie dlui Ovidiu Ţentea, care ne semnala că în arhiva Universităţii din Keele (Marea Britanie) se păstrează fotografii aeriene din vremea celui de-al Doilea Război Mondial (zboruri americane, englezeşti şi germane) asupra acestor fortificaţii temporare. Vezi Ţentea, Oltean 2006 (în curs de publicare).

41 Pentru înţelegerea deplină a profundelor transformări petrecute în teritoriul Dobrogei, pe întregul parcurs al domniei lui Traian (desăvârşite apoi, de către succesorul său, Hadrian), care aduc, pe lângă constituirea teritoriilor noilor cetăţi-oraşe romane de pe linia danubiană sau din zona centrală, şi resistematizarea teritorială a cetăţilor greceşti din Pontul Stâng, reconstrucţia incintelor acestora şi ample lucrări edilitare, vezi Suceveanu 1991, 30-31, 40-54 şi *passim*.

IInd c. AD. Regarding the construction of the Roman fortification at *Capidava*, it has been commonly accepted that one *vexillatio* formed by militaries from the legions V Macedonica and XI Claudia accomplished this activity. The bricks and tiles bearing stamps of the two legions, largely found in the military *thermae* of the site (assumed to date back to the same early period), cannot constitute at present a relevant witness for our topic. First of all, any typology of the *legio V Macedonica* stamps during its residence at Troesmis has been until now achieved. As to the *legio XI Claudia* stamps, the ones found out at *Capidava* do not belong to the LEG•XI•C• P•F types (inscription in *tabula ansata*), known for the early IInd c. AD in Moesia Inferior.

Nevertheless, a couple of important epigraphs come from two more sites of this limes section. Both of them are inaugural inscriptions. The inscription from Rasova (Constanța county), discovered during rescue excavations (1980), that have never been continued or thoroughly published, is largely dated under the authority of L. Fabius Iustus, *legatus Augusti pro praetore Moesiae Inferioris* in AD 105-108 (?), i.e. during the second *expedio Dacica* of Trajan and for two more years after the conflict ended. As for the second one, coming from the strategic fortress in *Carsium*, it has been precisely dated in AD. 103, under the office of *Q. Fabius Postuminus*. An interesting perspective can be offered by the scarce milestone cases recognized in this part of Moesia Inferior for the early decades of the 2nd c. AD The earliest *milliarium* known in Dobrudja is dated during the reign of Trajan (once more in AD 103) and has been discovered at Sacidava. It pleads, beyond doubt, for a simultaneous making of the limes strategic road and the erection of a dense line of fortified camps along the Danube, in specific connection to the Dacian wars.

Both fresh and interesting archaeological data could be added to the ones already cited above, due to the recent rescue excavations (2004) in Galați – Dunărea neighbourhood. Not far from the camp in Barboşi (dated with inscription in AD 112), an early Roman fortlet and a necropolis (the end of the I[st] – middle IIIrd c. AD) have been known for several decades, positioned 1.5 km East from Barboşi, on the Danube's left bank. The analysis of the ceramics found in the ditches of the fortification, i.e. narrow-necked light-clay amphorae (Zeest 64 and Zeest 94 types), entitled the authors of this research to infer a largely functioning of the fortlet in the first half of the IInd c. AD. Moreover, this temporary structure, commissioned to garrison a *vexillatio* for a short period of time, might have functioned – according to the authors of the latest research – rather in the first decade of the IInd c. AD (previous to the construction of the Barboşi camp), in which case the association of the "Dunărea" district fortlet to the Dacian wars military purposes could be logically conjectured. Due to Second World War aerial photographs, one should mention three further temporary forlets north of Barboşi, within the area occupied at present by the Sidex-Ispa metallurgical company.

In conclusion, an imperious strategic need of strengthening the eastern flank, at the back of the Roman advance north of the Danube expeditiously came to life, following to the harsh lesson of the surprise attack of the Dacians and their allies in Moesia Inferior, during the winter AD 101-102. Thus, Trajan decided the *mise en oeuvre* of an extensive constructive program, by building reliable fortifications in Dobrudja, and installing legions along with auxiliary units in the dense line of garrisons on this final section of the Lower Danube limes. A comparable dimension of this huge military program will be later on resumed by the Tetrarchs and Constantine the Great (during the late IIIrd - early IVth c. AD), as well as by Justinian (VIth c. AD).

List of Figures

Fig. 1/ 1-3. Bricks bearing the stamp of LEG(io) V MAC(edonica), Capidava (commune Topalu, Constanța county); 4. Brick with the stamp of COH(ors) I UBIOR(um), Capidava; Stele of Marcus Cocceius Vitlus, Capidava; Milliarium dated 103 AD, during the office of Q. Fabius Postuminus in Moesia Inferior (Sacidava, commune Dunăreni, Constanța county).

Pl. II. Inaugural inscriptions of two new fortifications: 1. During the office of Q. Fabius Postuminus (103 AD, Carsium, Hârşova, Constanța county); 2. during the office of L. Fabius Iustus (105-108 AD, commune Rasova, Constanța county).

Pl. III. 1. The Roman fortifications from the Danube bent area in the Principate period; 2. The archaeological sites from Galați, Dunărea and Barboşi districts (after Țentea, Cleşiu 2006, 64, fig. 1/ 1-2).

Pl. IV. Galați, Dunărea district. The site plan (after Țentea, Cleşiu 2006, 65, fig. 2).

Bibliografie

Bărbulescu 2001 – Maria Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Constanța, 2001.

Bărbulescu, Câteia 1998 – Maria Bărbulescu, Adriana Câteia, Drumurile din Dobrogea romană, pe baza stâlpilor miliari din sec. II-III p.Chr., *Pontica* 31, 119-127.

Diaconu, Florescu 1958 – P. Diaconu, R. Florescu, Urme de aşezări în jurul Capidavei, *Capidava*, 245-247.

Florescu 1958 – Gr. Florescu, Capidava în cadrul organizării limesului dunărean al Dobrogei antice, *Capidava*, 7-24.

Florescu 1958a – Gr. Florescu, Monumente epigrafice şi sculpturale, *Capidava*, 73-133.

Florescu 1958b – Gr. Florescu, Săpăturile arheologice din anii 1924-1942, *Capidava*, 25-72.

Capidava – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică, I*, Bucureşti.

Florescu, Florescu 1959 – Gr. Florescu, R. Florescu, Săpăturile arheologice de la Capidava, *MCA* 6, 617-627.

Irimia, Cheluță-Georgescu 1982 – M. Irimia, N. Cheluță-Georgescu, Amfore antice apărute într-un mormînt tumular de la Topalu (jud. Constanța), *Pontica* 15, 125-136.

La Dobroudja romaine – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine,* Bucureşti, 1991.

Matei 1987 – Cr. Matei, Cercetările arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava, I, *CCDJ* 3-4, 95-101.

Matei-Popescu 2004 – Fl. Matei-Popescu, Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior, *SCIVA* 52-53, 173-242.

Opriş 1997 – I.I.C. Opriş, O nouă mărturie epigrafică privitoare la staţionarea cohortei I Ubiorum la Capidava, *SCIVA* 48, 3-4, 277-281.

Pârvan 1912-1913 – V. Pârvan, Descoperiri nouă în Scythia Minor, *ARMSI*, ser. II, t. 35, 1912-1913, p. 480-489

Pârvan 1926 – V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Cultura Naţională, 1926 (reeditare R. Florescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1982).

Rădulescu, Bărbulescu 1981 – A. Rădulescu, Maria Bărbulescu, De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie Inférieure entre 103 et 108 de n.è, *Dacia* NS 25, 353-358.

Suceveanu 1991 – Al. Suceveanu, La Dobroudja aux Ier-IIIe siècles n.è., *La Dobroudja romaine,* Bucureşti, 22-153.

Thomasson 1984 – B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Götteborg.

Tomaschek 1893-1894 – W. Tomaschek, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, Wien (Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse), vol. 128 (IV), 1893, 1-130 (*I. Übersicht der Stämme*); 130 (II), 1893, 1-70; 131 (I), 1894, 1-103 (*Die Sprachreste*); reimprimare 1980.

Ţentea, Cleşiu 2006 – O. Ţentea, S. Cleşiu, Fortificaţia şi necropola romană de la Galaţi, cartier „Dunărea". Raport arheologic, *CercArh* 13, 39-88.

Ţentea, Oltean 2006 – O. Ţentea, Ioana A. Oltean, The Lower Danube Roman Limes at Galaţi (Romania). Recent results from ground excavation and aerial photographic interpretation, *Roman Frontiers Studies, Léon*, 2006 (în curs de publicare).

Zahariade 1999 – M. Zahariade, How and when the legion XI Claudia arrived in Lower Moesia, *Limes 17 Zalău*, 599-607.

Centurioni legionari în Dacia traiană
din perspectiva sistemului de promovare

Ioniță Petiș

Războaiele de cucerire aduc în Dacia şi în preajma acesteia un număr mare de legiuni[1], astfel că numărul centurionilor prezenți în zonă cu această ocazie este fără îndoială considerabil. Doar o mică parte însă sunt atestați de sursele epigrafice descoperite şi păstrate până în prezent. Astfel, la o cercetare preliminară şi fără pretenția de a fi epuizat toate sursele existente, ci doar pe cele disponibile, am identificat un număr de 18 centurioni prezenți cu certitudine în Dacia în timpul lui Traian, dintr-un total de peste 110, dacă ar fi să ne raportăm la întreaga perioadă a stăpânirii romane la nordul Dunării.

Carierele a 10 centurioni, din cei 18 pomeniți, ne interesează în mod deosebit datorită informațiilor mai bogate şi în mod particular datorită transferurilor menționate de inscripțiile lor. Oricum, cercetarea ne relevă un procent însemnat de centurioni ce se concentrează în această epocă. Carierele lor ne dezvăluie în special aspecte din viața profesională: avansări, transferuri, războaie, decorații, dintr-o perioadă de timp relativ scurtă – aproximativ 20 de ani – foarte bogată în evenimente militare (războaie de mare avengură pe fronturi atât de diverse şi îndepărtate unul de altul, cum sunt cel dacic şi cel partic). Iată pe scurt carierele acestora[2]:

---

[1] O scurtă trecere în revistă a legiunilor concentrate în jurul Daciei cu ocazia acestor războaie relevă un număr de 13-14 legiuni (Cizek 1980, 266). La inspecția pe care împăratul o face în 98-99 d.Chr., în zonă staționau următoarele legiuni: *I Adiutrix* (Ritterling 1924-1925, c. 1389-1391; Lörincz 2000, 154-155), *XIII Gemina* (Ritterling 1924-1925, c. 1714-1717; Piso 2000, 220), *XIIII Gemina* (Ritterling 1924-1925, c. 1736-1739, 1741; Franke 2000, 199-200) şi *XV Apollinaris* (Ritterling 1924-1925, c. 1753-1754; Wheeler 2000, 281-282) în Pannonia; *IIII Flavia* (Ritterling 1924-1925, c. 1542-1544; Piso 2000, 208, 210; Le Bohec, Wolff 2000, 239-240), *II Adiutrix* (Ritterling 1924-1925, c. 1444-1448; Lörincz 2000a, 162-163) şi *VII Claudia* (Ritterling 1924-1925, c. 1620-1622; Piso 2000, 218) în Moesia Superior; *I Italica* (Ritterling 1924-1925, c. 1413; Absil 2000, 229,231 şi 232) şi *V Macedonica* (Ritterling 1924-1925, c. 1575-1576; Piso 2000, 213-214) în Moesia Inferior. Alte trei legiuni – *I Minervia* (Ritterling 1924-1925, c. 1426; Le Bohec 2000, 83-84), *X Gemina* (Ritterling 1924-1925, c. 1683; Gómez-Pantoja 2000, 186-187) şi *XI Claudia* (Ritterling 1924-1925, c. 1697-1698; Fellmann 2000, 127, 129-130) – sunt aduse de Traian din Germanii, în vreme ce alte două legiuni sunt create şi aduse în zonă special cu această ocazie: *II Traiana Fortis?* (posibil să fi staționat şi ea în zona Dunării, în Moesia Inferior, imediat după înființare, cu ocazia războaielor dacice – vezi Ritterling 1924-1925, c. 1484-1485 şi Daris 2000, 359) şi *XXX Ulpia Victrix* (Ritterling 1924-1925, c.1822; Le Bohec 2000a, 71) în Pannonia. Pentru legiunile şi vexilațiile ce rămân în provincie după cucerire, participând la organizarea acesteia, vezi Piso 2000, 205-225.

[2] În cazul centurionilor ale căror legiuni au schimbat garnizoana prin transfer, pe când ei s-ar fi putut afla încă în componența acestora, am menționat în paranteză toate variantele posibile de localizare a respectivelor unități în perioada care ne interesează.

1. *M. Aebutius Victorinus*[3], originar din Pannonia (col. *Ulpia Traiana Poetovio*), serveşte în opt legiuni cândva în timpul lui Traian: *X Gemina*[4] (*Noviomagus*, Germania Inferior / *Aquincum* din 102 d.Ch., Pannonia[5]), *XI Claudia* (*Vindonissa*, Germania Superior/ *Brigetio* sau *Aquincum*, Pannonia, cu ocazia războaielor dacice/ *Durostorum* din 105-106 d.Ch., Moesia Inferior)[6], *XIIII Gemina* (*Vindobona* sau *Carnuntum*, Pannonia Superior/ Dacia, cu o vexilaţie la războaiele dacice sau chiar în campania orientală a lui Traian, tot cu o vexilaţie)[7], *I Minervia* (*Bonna*, Germania Inferior/ Dacia, în războaiele de cucerire, sub comanda viitorului împărat Hadrian)[8], *XXII Primigenia* (*Mogontiacum*, Germania Superior)[9], *XIII Gemina* (*Apulum*, Dacia)[10], *VII Claudia* (*Viminacium*, Moesia Superior/ Dacia, cu o vexilaţie)[11] şi *XV Apollinaris* (*Carnuntuntum*, Pannonia Superior/ Orient, legiunea părasind Europa după 114 d.Ch.)[12]. Cu siguranţă el se află la un moment dat, pe parcursul carierei, în Dacia, dar dacă ia parte şi la războaiele de cucerire, cu vreuna din legiunile în care serveşte, nu se poate spune[13]. După lăsarea la vatră el se stabileşte probabil în Orient (epigrafa funerară apare la *Ancyra*, Galatia), unde se pare că şi-a încheiat şi cariera militară (în *legio XV Apollinaris*). În 14 ani de centurionat[14] e avansat de opt ori, orientându-ne după numărul de transferuri, dar nu atinge primipilatul şi poate nici între *primi ordines* nu reuşeşte să acceadă. Probabil la centurionat ajunge *ex caliga*[15].

2. *L. Aemilius Paternus*[16] provine se pare din rândul ordinului ecvestru (vezi postul de *praefectus fabrum* de la Roma). Centurionatele sale îl poartă în mai multe colţuri ale Imperiului, inclusiv la Roma, în cadrul cohortelor urbane şi pretoriene: *VII Gemina* (Leon, Hispania Citerior), *I Minervia* (*Bonna*, Germania Inferior), *VII Claudia* şi *XIIII Gemina* (pe când acestea erau implicate în războaiele cu dacii din timpul lui Traian, dovadă decoraţiile

[3] CIL III 260 = 6761; Ritterling 1924-1925, c. 1627, 1744; IDRE II 399.

[4] Ritterling 1924-1925, c. 1680-1685; Gómez-Pantoja 2000, 184-187.

[5] Din 107 (Ritterling 1924-1925, c. 1683) sau sigur din 117 (Gómez-Pantoja 2000, 187) legiunea se află la *Vindobona*; o vexilaţie a ei e trimisă se pare şi în Dacia, la *Sucidava*, în timpul războaielor de cucerire (Piso 2000, 220), dar e puţin probabil ca Victorinus să fi fost cu aceasta; el e sigur prezent în provincie ceva mai târziu în legiunea de la *Apulum*.

[6] Ritterling 1924-1925, c. 1694-1699; Fellmann 2000, 127-130.

[7] Ritterling 1924-1925, c. 1736-1741; Franke 2000, 198-199.

[8] Ritterling 1924-1925, c. 1421-1422, 1426; Le Bohec 2000, 83-85.

[9] Ritterling 1924-1925, c. 1804-1813; Franke 2000, 97-99.

[10] Ritterling 1924-1925, c. 1716-1718; Piso 2000, 220-224.

[11] Ritterling 1924-1925, c. 1620-1622; Piso 2000, 218.

[12] Ritterling 1924-1925, c. 1752-1755; Wheeler 2000, 281-288.

[13] Decoraţii care să confirme fără echivoc acest lucru lipsesc.

[14] Cei 14 (XIV) ani de serviciu militar sunt "corectaţi" la 45 (X<L>V) de Fitz, care-l citează pe Birley, variantă considerată de aceştia mai logică, având în vedere vârsta şi cariera lui Victorinus (Fitz 1993, 899, nr. 565), chiar dacă în inscripţie apare clar XIV (vezi CIL III 260 = 6761), în vreme ce Petolescu susţine varianta cu 14 ani, care ar face referire doar la anii de centurionat (IDRE II 399). Ţinând cont însă că Victorinus trăieşte 63 de ani şi 2 luni, e posibil ca numărul anilor petrecuţi sub arme să fie tocmai de 45 (aşa cum propune Birley, preluat de Fitz), iar recrutarea să fi avut loc pe când el avea doar 18 ani. Atunci şi cariera sa de centurion se întinde pe o perioadă de 20-25 de ani.

[15] Piso, Băluţă 1998, 148; IDRE II 399.

[16] CIL II 4461 = ILS 2661; Ritterling 1924-1925, c. 1627; Dobson 1978, 111; Moga 1985, 150, nr. 4; IDRE I 170, 171.

primite)[17], la Roma în cohortele *X urbana* şi *IIII praetoria* (cu aceasta din urmă a participat se pare la războiul partic alături de Traian, fiind decorat a treia oară)[18]. Revine cu serviciul în legiune, mai întâi *centurio* şi apoi *primus pilus* al legiunii *II Augusta* (*Isca*, Britannia).

3. *C. Caesius Silvester*[19], originar din Italia (*Tuficum*), îşi începe cariera militară ca soldat în cohortele pretoriene. Participarea sa la războaiele de cucerire a Daciei e răsplătită cu decorații. După avansarea la centurionat serveşte în nu mai puțin de şase legiuni[20]: *II Augusta* (*Isca*, Britannia), *IIII Flavia* (Dacia, într-unul din locurile în care e semnalată prezența acesteia: *Sarmizegetusa Regia*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* sau *Berzobis*)[21], *III Gallica* (*Raphanae*, Syria Phoenice), *VI Ferrata* (*Caparcotna*, Syria Palestina), *XXX Ulpia Victrix* (*Vetera*, Germania Inferior) şi din nou în *IIII Flavia* (*Singidunum*, Moesia Superior), în aceasta din urmă ca *primus pilus* şi, ulterior, ca *praefectus castrorum*. Cert este că lăsarea sa la vatră, are loc anterior anului 142 d.Ch. când apare numit în funcția de *curator viarum et pontium Umbriae et Piceni*[22]. Prezența sa în Dacia e legată atât de războaiele de cucerire (ca simplu soldat), cât şi de staționarea legiunii a IV-a Flavia (în calitate de centurion).

4. *Tib. Claudius Valerianus*[23] exercită două centurionate şi, se pare, ambele în Dacia, imediat după cucerire: în legiunile *XIII Gemina* şi *I Adiutrix*[24]. Datarea merge până cel târziu în anul 114 d.Chr., când *I Adiutrix* e transferată în Orient[25], moment până la care transferul dintr-o legiune într-alta putea avea loc pe teritoriul Daciei.

5. *M. Herenius Valens*[26] e originar din *Salona* (Macedonia). Cariera militară şi-o începe cu gradele inferioare în cohortele de la Roma şi tot cu rang inferior accede în *legio XI Claudia* (*Vindonissa*, Germania Superior). Aici avansează la centurionat, poziție din care promovează succesiv în şase legiuni: *XI Claudia* (aflată încă în Germania)[27], *I Adiutrix* (*Mogontiacum*, Germania Superior/ undeva pe Dunăre, în Moesia Superior, cu ocazia războaielor dacice ale lui Domitian din 85-86 d.Chr.)[28], *II Adiutrix* (*Aquincum*, Pannonia/ *Sirmium*, Moesia Superior)[29], *XV Apollinaris* (*Carnuntum*, Pannonia/ Orient, după 114 d.Chr.)[30], *I Adiutrix* (*Apulum*, Dacia)[31], *IIII Flavia* (*Berzobis*, *Ulpia Traiana* sau *Sarmizegetusa*

[17] Dobson 1978, 231, nr.111; IDRE I 171.

[18] Centurionatele în cohortele din capitală îi conferă şi titlul de *trecenarius (CCC)* – vezi Dobson1978, 231, nr. 111; IDRE I 171.

[19] CIL XI 5696; Ritterling 1924-1925, c. 1548; Domaszewski 1967, 276; Dobson 1978, 128; Benea 1983, 203, 207; IDRE I, 126.

[20] În cele şase legiuni însumează şapte promovări.

[21] Piso 2000, 208-213.

[22] Dobson 1978, 128, 249; IDRE I 126.

[23] CIL III 981; Ritterling 1924-1925, c. 1403, 1726; Moga 1985, 100, 104; Fitz 1993, 568; IDR III/5 11.

[24] IDR III/5, p. 10, nr. 11; Piso 2000, 205.

[25] Ritterling 1924-1925, c. 1390-1391; Lörincz 2000, 155.

[26] CIL III 13360; Ritterling 1924-1925, c. 1403, 1455, 1757; Fitz 1993, 236.

[27] Ritterling 1924-1925, c. 1694-1696; Fellmann 2000, 127-129.

[28] Ritterling 1924-1925, c. 1387-1389; Lörincz 2000, 153.

[29] Ritterling 1924-1925, c. 1441-1444; Lörincz 2000a, 161-162.

[30] Wheeler 2000, 281-288.

Regia, Dacia)[32]. În momentul lăsării la vatră el ocupă firesc poziția de *(centurio) hast(atus) post(erior) coh(ortis) V*. Lunga sa carieră militară (55 de ani)[33], se datează cândva în intervalul 60-125 d.Ch.[34], cuprinzând deci şi domniile lui Domitian şi Traian. E posibil astfel ca Valens să fi luat parte la campaniile ambilor împărați împotriva dacilor[35], însă sigur trebuie să se fi aflat în Dacia în cursul evenimentelor din 101-106 şi imediat după aceea.

6. *Sex. Pilonius Modestus*[36], originar din Italia (*Beneventum*) şi membru al ordinului ecvestru, îşi începe cariera militară direct cu centurionatul. În 19 ani de serviciu militar, cât va însuma cariera în momentul morții, el serveşte în cinci legiuni: *I Minervia p.f.* (*Bonna*, Germania Inferior sau pe Dunăre la războaiele dacice, sub Traian)[37], *XI Claudia p.f.* (*Vindonissa*, Germania Superior/ Pannonia din 101/ *Durostorum*, Moesia Inferior, din 105-106)[38], *VIII Augusta* (*Argentorate*, Germania Superior), *VII Claudia* (*Viminacium*, Moesia Superior)[39] şi *IIII Flavia Felix* (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Dacia, de unde provine şi epigrafa funerară)[40]. În momentul în care cariera sa se încheie, brusc, ajunsese în poziția de *centurio hastatus posterior cohortis III*. E posibil ca primele trei centurionate să fi avut loc toate în Germania, iar la Dunăre să vină odată cu transferul legiunii a VII-a Claudia la *Viminacium*. Datarea carierei se încadrează în deceniile de la sfârşitul sec. I şi începutul sec. II d.Ch. Cert este că el se află în Dacia la începutul secolului II. Decorații care să confirme şi participarea la războaie lipsesc.

7. *Cn. Pompeius Proculus*[41]. Inscripția sa de la Roma nu ne lasă să vedem mai mult de două funcții compatibile cu centurionatul: un centurionat al mai multor legiuni reunite (probabil o vexilație alcătuită din detaşamente provenind din mai multe legiuni) şi primipilatul legiunii *IIII Flavia Felix* (dacă aceasta e în Dacia). Urmează pentru el funcții ecvestre: tribunatul în *coh. I urbana* (la Roma) şi procuratura financiară a provinciei Bithynia et Pontus[42]. Datarea carierei e însă foarte largă: ~ 70-118 d.Chr.[43] Pentru ca centurionul nostru să fi servit în Dacia, datarea ar trebui să urce până la momentul 101-102 d.Chr.

---

31 Vexilații ale legiunii au fost semnalate şi la Sarmizegetusa Regia (Piso 2000, 205-206, 212-213). E puțin probabil ca batrânul centurion să se fi deplasat în Orient odată cu legiunea, ci mai degrabă rămâne în Dacia, unde vine şi următorul transfer (Fitz 1993, 231-232).

32 Piso 2000, 210, 212-213.

33 De altfel Valens moare la 85 de ani.

34 Fitz 1993, p. 232.

35 Unele din legiunile în care el serveşte în calitate de centurion sunt implicate în aceste evenimente.

36 CIL III 1480; ILS 1645; Ritterling 1924-1925, c. 1544; Domaszewski 1967, 205; IDR III/2 437; Benea 1983, 128, 156, 207, nr. 51; Piso 2000, 210.

37 Ritterling 1924-1925, c. 1421, 1426.

38 Ritterling 1924-1925, c. 1694-1699; Fellmann 2000, 127, 129-130.

39 Legiunea are o prezență activă şi în Dacia cu ocazia războaielor de cucerire, prezență atestă arheologic la *Drobeta* şi în sudul Banatului (Piso 2000, 218).

40 IDR III/2 437.

41 CIL VI 1672; E Ritterling 1924-1925, c. 1548, 1549; Dobson 1978, 102; Benea 1983, 205, nr. 39.

42 Pflaum dă un interval foarte generos în care Sabinus putea fi procurator în Bithynia: 80-138 d.Chr. (Pflaum 1961, 967, 1013, 1076, nr. 91).

43 Legiunea a IIII-a Flavia dobândeşte epitetul *felix* încă din vremea întemeietorului său, Vespasian, după războiul civil, în anul 70 d.Ch. şi îl păstreză până la Hadrian, când prescurtarea *FF* dispare din titulatura legiunii (Ritterling 1924-1925, c. 1548, 1549; Dobson 1978, 221).

8. *Q. Raecius Rufus*[44]. Funcțiile compatibile cu centurionatul menționate de epigrafa sa funerară sunt cea de *trecenarius*, în cohortele din capitală şi cea de *primus pilus*, în *legio XII Fulminata* (*Melitene*, Cappadocia)[45]. Decorațiile primite cu ocazia războiului iudaic din timpul Flavienilor şi a celui dacic din timpul lui Traian, întind cariera sa militară pe parcursul a peste trei decenii, mai ales că primipilatul urmează, se pare, doar după războiul dacic[46]. În Dacia va fi fost prezent în calitate de centurion, într-una din cohortele pretoriene prezente aici cu ocazia războaielor de cucerire. La un moment dat în carieră ocupă şi funcția de *princeps praetorii*[47], în serviciul statului major al guvernatorului Dalmației probabil[48].

9. *L. Terentius Rufus*[49] provine din rândul ordinului ecvestru şi îşi începe cariera cu prima miliție ecvestră în *coh. VI Brittonum* (Germania Inferior). Intră apoi în rândul centurionilor şi participă la războaiele dacice din timpul lui Traian, în cadrul legiunii *I Minervia*, comandată de viitorul împărat Hadrian, ocazie cu care este şi decorat. Următorul centurionat îl găseşte în *legio XV Apollinaris*, în calitate de *primus pilus*, pe când legiunea e posibil să se fi aflat încă în Pannonia[50]. Revine repede la cariera ecvestră cu a doua miliție, de data aceasta la Roma: *trib. coh. II vigilum*. Datarea carierei coincide cu domnia lui Traian.

10. *Sex. Vibius Gallus*[51] e menționat în calitate de centurion în cohortele din capitală (*trecenerius*). E posibil ca el să fie un membru al ordinului ecvestru cu carieră de centurion. Cariera sa cuprinde şi primipilatul şi prefectura legiunii, ambele în *legio XIII Gemina* (*Apulum*, Dacia). Decorațiile obținute de el în timpul războaielor fac obiectul controverselor şi interpretărilor cu privire la datarea carierei sale. Se vehiculează epoca Domitian-Traian (81-117 d.Ch.) sau epoca M. Aurelius-L. Verus (161-169 d.Ch.) în care el să fi dobândit decorațiile pomenite. Dobson înclină spre prima variantă[52].

---

[44] CIL III 9985 (= 2917); ILS 2647; Ritterling 1924-1925, c. 1709; Domaszewski 1967, 99, 100; Dobson 1978, 106; IDRE II 291.

[45] Ritterling 1924-1925, c. 1706-1708; Bertrandy, Rémy 2000, 254-255.

[46] Dobson 1978, 225-226; IDRE II, p. 300.

[47] Domaszewski 1967, 97-98.

[48] Dobson aduce în discuție ordinea în care apar în inscripție etapele carierei şi o eventuală eroare strecurată în succesiunea acestora (Dobson 1978, 225-226); IDRE II, p. 300.

[49] CIL II 2424; Ritterling 1924-1925, c. 1420; Domaszewski 1967, 199; Dobson 1978, 110; IDRE I 173.

[50] Ritterling 1924-1925, c. 1752-1755; Wheeler 2000, 281-288.

[51] CIL III 454 (= 6984 = 13648); CIL III 14187, 4; CIL III 14187, 5; AÉ 1903, 258; Dobson 1978, 104; IDRE II 389, 390, 391, 392.

[52] Dobson 1978, 223-224.

*

Centurionii prezenți în Dacia cu ocazia războaielor de cucerire şi, în cazul unora, şi ulterior, în procesul de organizare a provinciei, ne oferă cariere spectaculoase, aparținând unei epoci precum cea a lui Traian, marcată de evenimente la rândul lor spectaculoase din punct de vedere istoric.

Remarcăm încă de la început numărul mare de legiuni în care ajunge să servească un centurion cu experiență, într-o perioadă atât de bogată în evenimente militare cum este cea de la sfârşitul sec. I şi primele două decenii ale sec. II d.Chr. Astfel, cariere care să cuprindă cinci (nr. 6 - *Sex. Pilonius Modestus*), şase (nr. 5 - *M. Herenius Valens*), şapte (nr. 3 - *C. Caesius Silvester*), opt (nr. 1 - *M. Aebutius Victorinus* şi nr. 2 - *L. Aemilius Paternus*) sau mai multe centurionate nu sunt deloc rare. Dacă ținem cont şi de faptul că cei cu un număr mic de centurionate în carieră datorează acest fapt unor avansări rapide la trepte ale carierei ecvestre (nr. 7 - *Cn. Pompeius Proculus* şi nr. 9 - *L. Terentius Rufus*), sau pur şi simplu momentului din carieră surprins de vreo inscripție votivă (nr. 4 - *Tib. Claudius Valerianus*), constatăm că mai mult de jumătate din centurionii identificați pentru această perioadă servesc în mai multe legiuni, în diferite colțuri ale Imperiului.

Dacă urmărim traseul acestor centurioni înainte de sosirea lor în Dacia, observăm că, fără excepție, ei au servit în diverse legiuni sau alte trupe din provinciile occidentale ale Imperiului, fie că e vorba de Germania, de Britannia, Pannonia sau Moesia, fie că e vorba chiar de Roma. În Dacia[53] prezența lor e semnalată în legiunile *I Adiutrix* (3 centurioni), *I Minervia* (1), *IIII Flavia Felix* (9), *VII Claudia* (1), *XIII Gemina* (5) şi *XIIII Gemina* (1), iar într-un caz (nr. 8 - *Q. Raecius Rufus*) e vorba de un centurion dintr-o cohortă pretoriană. Direcțiile în care se pleacă din Dacia – ne referim aici la cei pentru care avem informații – sunt în primul rând provinciile orientale[54], în 4 cazuri şi Roma, în 3 cazuri. Doi dintre aceştia însă trec mai întâi prin Moesia (nr. 1 - *M. Aebutius Victorinus*), respectiv Pannonia (nr. 9 - *L. Terentius Rufus*), înainte de a fi transferați în Orient, respectiv la Roma. Pe alți trei centurioni lăsarea la vatră (nr. 5 - *M. Herenius Valens* şi nr. 10 - *Sex. Vibius Gallus*) sau moartea (nr. 6 - *Sex. Pilonius Modestus*) îi surprind în provincie.

Participarea centurionilor la războaiele lui Traian e confirmată, în cazul unora, de decorațiile specifice rangului primite cu asemenea ocazii. Din 18 centurioni, 6 au dobândit astfel de distincții, conform informației epigrafice[55]. Toți şase au fost decorați în urma războaielor dacice, iar doi dintre aceştia şi cu ocazia altor războaie. Ies în evidență centurioni precum L. Terentius Rufus (nr. 9), decorat pe când lupta în Dacia sub comanda viitorului împărat Hadrian, în legiunea I *Minervia*, *Q. Raecius Rufus* (nr. 8), decorat şi cu 30 de ani mai devreme, în războiul iudaic din timpul lui Vespasian sau *L. Aemilius Paternus* (nr. 2), ce se distinge şi ulterior, cu ocazia războiului partic din 114-117.

În cadrul legiunii, cei 18 centurioni se află pe diferite trepte ierarhice în momentul prezenței lor în Dacia (vezi nr. 5 - *M. Herenius Valens*, *centurio hastatus posterior cohortis V* sau nr. 6 - *Sex. Pilonius Modestus*, *centurio hastatus posterior cohortis III*), majoritatea aflându-se pe poziții inferioare celei de *primus pilus*. Regăsim însă şi centurioni aflați în vârful piramidei

[53] Aici am luat în calcul toți cei 18 centurioni.

[54] Firesc dacă avem în vedere campania orientală a lui Traian (114 -117 d.Chr.).

[55] Vezi nr. 2, 3, 8, 9 şi 10; al şaselea e C. Caesius Valens (nr. 11), *praefectus kastrorum* al legiunii *IIII Flavia Felix*, decorat de două ori cu ocazia războaielor dacice (Macrea 1942, 142; Glodariu 1966, 429 – vezi tabelul II).

ierarhice, în calitate de primipili (nr. 7 - *Cn. Pompeius Proculus*, nr. 10 - *Sex. Vibius Gallus* şi un centurion anonim al legiunii a XIII-a Gemina – nr. 17 – a cărei inscripţie a fost descoperită recent la Alba-Iulia[56]) sau prefecţi ai castrului (acelaşi nr. 10 - *Sex. Vibius Gallus* şi nr. 11 - *C. Caesius Valens* – vezi şi tabela II, la sfârşitul studiului). În majoritatea cazurilor se promovează la centurionat din rândul rangurilor inferioare ale legiunii. În cazul *C. Caesius Silvester* (nr. 3) e vorba de o promovare a unui soldat dintr-o cohortă pretoriană. În alte trei situaţii avem de-a face însă cu membrii ai ordinului ecvestru ce aleg la un moment dat cariera de centurion (nr. 2 - *L. Aemilius Paternus*, nr. 6 - *Sex. Pilonius Modestus* şi nr. 9 - *L. Terentius Rufus*).

Procesul de avansare şi transfer al centurionilor păstrează în mare aceleaşi caracteristici din secolul I d.Ch. până spre mijlocul secolului III, iar în cazul Daciei acest fenomen se observă făcând o simplă comparaţie între două epoci ce marchează nu doar conflicte de avenrguri asemănătoare, ci şi perioade înfloritoare pentru provincie şi Imperiu deopotrivă: domnia lui Traian şi dinastia Severilor. În Dacia, în intervalul 193-235 se concentrează ultimele cariere spectaculoase de centurioni, cu un număr mare de transferuri în cadrul sistemului de promovare. Întâlnim astfel centurioni precum *M. Ulpius Caius*[57] (4 transferuri), *Iul. Bassus Suplicianus*[58] (5 transferuri), --- *Amblasius Secundus*[59] (6 transferuri), *C. Sulgius Caecilianus*[60] (9 transferuri) sau *M. Aurelius Claudianus*[61] (10 transferuri), servind de-a lungul carierei în întreg Imperiul. Începând însă cu prima treime a secolului III d.Ch., continuând şi mai accentuat cu perioada anarhiei militare, se înregistrează un declin în ce priveşte funcţionarea sistemului de transferuri, dacă ar fi să ne orientăm după numărul descoperirilor de până în prezent, cel puţin pentru Dacia[62].

Dacă ne referim doar la domnia lui Traian, putem spune că într-o perioadă cu două războaie majore, în care transferurile de trupe se intensifică considerabil, în care noi legiuni sunt înfiinţate[63], în care unii militari îşi pierd viaţa, iar alţii sunt lăsaţi la vatră după o îndelungă carieră, numărul posturilor vacante ce trebuie acoperite e considerabil, astfel că procesul promovării şi transferurilor dintr-o legiune într-alta, dintr-o provincie într-alta, dintr-un colţ al Imperiului într-altul, e unul firesc.

Necesitatea constantă a armatei de personal militar profesionist, pe de o parte, şi dorinţa soldaţilor în general de a-şi îmbunătăţii condiţia materială şi socială, pe de altă parte, fac acest proces al avansării şi transferurilor benefic atât pentru instituţie, cât şi pentru individ. Faptul că centurioni precum cei ce au trecut prin Dacia servesc într-un număr mai mare sau mai mic de legiuni din întreg imperiul, ne oferă o imagine asupra importanţei sistemului de transfer, al cărui scop principal era de a menţine unitatea tactică de acţiune a armatei, disciplina şi coeziunea trupelor pe spaţii atât de largi, experienţa ofiţerilor de carieră fiind astfel indispensabilă unui stat interesat nu doar să cucerească, ci şi să coaguleze părţile sale componente atât de eterogene într-un sistem acceptat de toţi.

---

56 În anul 2004 (ILD, 460); vezi şi tabelul II, nr.17.

57 CIL III 1178; ILS 1165; CIL III 1201; IDR III/5 436, 448

58 CIL VIII 2891; IDRE II, 455.

59 CIL XI 710; IDRE I 133.

60 CILVIII 1322 (= 14854); CIL X 3342; ILS 2764; IDRE II 431.

61 AÉ 1981, 158; IDRE I 98.

62 Astfel am identificat zece cariere din timpul lui Traian, cinci din vremea Severilor şi doar două după anul 235.

63 Vezi nota 1.

Tabela I.

Centurioni menționați cu posturi în mai multe unități militare de-a lungul carierei

Nr crt	*Onomastica*	*Funcții militare*	*Trupe*	*Decorații*	*Sursa*
1.	M. Aebutius Victorinus	*-centurio*	*-leg. X Gemina* *XI Claudia* *XIIII Gemina* *I Minervia* *XXII Primigenia* *XIII Claudia* *XV Apollinaris*	-	CIL III 260= 6761
2.	L. Aemilius Paternus	*-centurio* *-trecenarius* *-primus pilus*	*-leg. VII Gemina* *I Minervia* *VII Claudia* *XIIII Gemina* *-coh. X urbana* *IIII praetoria* *-leg. II Augusta*	*-ter donis donato ab imperatore Traiano torquibus armilllis phaleris corona vallari bis in Dacia semel in Parthia*	CIL II 4461; ILS 2661
3.	C. Caesius Silvester	*-beneficiarius praefecti praetorio* *-evocatus Augusti* *-centurio* *-primus pilus* *-praefectus castrorum*	*-coh. ? praetoria* *-leg. II Augusta* *IIII FlaviaFelix* *III Gallica* *VI Ferrata* *XXX Ulpia Victrix* *IIII Flavia Felix*	*-donis donato bello Dacico bis torquibus armillis phaleris*	CIL XI 5696; IDRE I 126
4.	Tib. Claudius Valerianus	*-centurio*	*-leg. XIII Gemina* *I Adiutrix*	-	CIL III 981; IDR III/5 11
5.	M. Herenius Valens	*-evocatus* *-centurio*	*-leg. XI Claudia* *I Adiutrix* *II Adiutrix* *XV Apollinaris* *I Adiutrix*	-	CIL III 13360

6.	Sex. Pilonius Modestus	*-centurio*	*-leg. I Minervia* *XI Claudia* *VIII Augusta* *VII Claudia* *IIII Flavia Felix*	-	CIL III 1480; ILS 1645; IDR III/2 437
7.	Cn. Pompeius Proculus	*-centurio* *-primus pilus* *-tribunus militum*	*-legiones complures* *-leg. IIII Flavia Felix* *-coh. I urbana*	-	CIL VI 1672
8.	Q. Raecius Rufus	*-trecenarius* *-primus pilus* *-princeps praetorii*	*-coh. ?* *?* *? praetoria* *-leg. XII Fulminata*	*-donis donato ab imperatore Vespasiano et Tito imperatore bello Iudaico, ab imperatore Traiano bello Dacico*	CIL III 9985 (= 2917); ILS 2647; IDRE II 291
9.	L. Terentius Rufus	*-tribunus militum* *-centurio* *-primus pilus* *-tribunus militum*	*-coh. VI Brittonum* *-leg. I Minervia* *XV Apollinaris* *-coh. II vigilum*	*-donis donato ab imperatore Traiano bello Dacico*	CIL II 2424; IDRE I 173
10.	Sex. Vibius Gallus	*-trecenarius* *-primus pilus* *-praefectus legionis*	*-coh. ?* *-leg. XIII Gemina*	*-donis donato ab imperatoribus honoris virtutisque causa torquibus armillis phaleris coronis muralibus III vallaribus II aurea I hastis puris V vexillis II*	CIL III 454 (= 6984 = 13648); 14187, 4; 14187, 5; AÉ, 1903, 258; IDRE II 389, 390, 391, 392

Tabela II.

Centurioni menționați în carieră pe un singur post într-o singură legiune

Nr. crt.	*Onomastica*	*Funcția militară*	*Trupa*	*Decorații*	*Sursa*
11	C. Caesius Valens	*-praefectus legionis*	*leg. IIII Flavia Felix*	*donis donato bis...*	Macrea 1942, 142; Glodariu 1966, 429
12	M. Calventius Viator	*-centurio*	*leg. IIII Flavia Felix*	-	CIL III 7904; IDR III/2 205
13	M. Domitius - - -	*-centurio*	*leg. IIII Flavia Felix*	-	CIL III 10250
14	Q. Licinius Macrinus	*-centurio*	*leg. IIII Flavia Felix*	-	CIL III 1353; IDR III/3 95
15	C. Iulius Pacideius Firmus	*-centurio*	*leg. XIII Gemina*	-	AÉ 1939, 61; IDRE II 408
16	Pacideius Firmus	*-centurio*	*leg. I Adiutrix*	-	AÉ 1939, 61; IDRE II 408
17	Anonymus	*-primus pilus*	*leg. XIII Geminae*	-	ILD 460
18	Anonymus	*-centurio ?*	*leg. IIII Flavia Felix*	-	ACMIT, 1929, 313, nr. 2

Legionary Centurions in Trajan's Dacia
from the Promotion's System Perspective.
- abstract -

The conquest wars gathered in Dacia and around of it a great number of legions, so the amount of centurions who can be found here in this period is undoubtedly important. The careers of 10 centurions are especially interesting because the informations about them coming out from the epigraphic sources are more detailed and particularly because of the transfers mentioned in their inscriptions. These careers reveal us aspects of military life: advancements, transfers, wars, decorations, from a very short period of time – approximately 20 years – abundant in military events.

Refering only to the Trajan's reign, we can notice that in a period including two major wars (the Dacian and the Parthic wars), when the troups' shifts are intensifing, when new legions are seting up, when some soldiers are dying and others are retired after a long military career, the number of vacant posts necessary to be occupied increases considerable, thus the transfer-promotion process from one legion to another, from one province to another and across the Empire, is one as natural as can be.

The army's constant necessity of professional military staff, on the one hand, and the soldiers' general aim of improving their material and social condition, on the other hand, make this promotion-transfer process to be advantageous for both, institution and individuals.

Bibliografie

Absil 2000 – M.Absil, Legio I Italica, *Les Légions*, 227-238.

Benea 1983 – Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca.

Bertrandy, Rémy 2000 – Fr. Bertrandy, B. Rémy, Legio XII Fulminata, *Les Légions*, 253-256.

Cizek 1980 – E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Bucureşti.

Daris 2000 – S. Daris, Legio II Traiana Fortis, *Les Légions*, 359-363.

Dobson 1978 – B. Dobson, *Die Primipilares*, Bonn-Köln.

Domaszewski 1967 – A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln.

Fellmann 2000 – R. Fellman, Die 11. Legion Claudia Pia Fidelis, *Les Légions*, 127-131.

Fitz 1993 – J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, vol. I-IV, Budapest, 1993.

Franke 2000 – Th. Franke, Legio XIV Gemina, *Les Légions*, 191-202.

Franke 2000 a – Th. Franke, Legio XXII Primigenia, *Les Légions*, 95-104.

Glodariu 1966 – I. Glodariu, Legio IV Flavia Felix in Dacia, *ActaMN* 3, 429-436.

Gómez-Pantoja 2000 – J. Gómez-Pantoja, Legio X Gemina, *Les Légions*, 169-190.

Le Bohec 2000 – Y. Le Bohec, Legio I Minervia (Ier-IIe siècles), *Les Légions*, 83-85.

Le Bohec 2000 a – Y. Le Bohec, Legio XXX Vlpia, *Les Légions*, 71-74.

Le Bohec, Wolff 2000 – Y. Le Bohec, Catherine Wolff, Legiones Moesiae Superioris, *Les Légions*, 239-245.

Les Légions – Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998), Y. Le Bohec, Catherine Wolff (ed.), Lyon.

Lörincz 2000 – B. Lörincz, Legio I Adiutrix, *Les Légions*, 151-158.

Lörincz 2000 a – B. Lörincz, Legio II Adiutrix, *Les Légions*, 159-168.

Macrea 1942 – M. Macrea, Urme romane în regiunea cetăților dacice din munții Hunedoarei, *Sargetia* 2, 127-150.

Moga, 1985 – V. Moga, *Din istoria militară a Daciei Romane. Legiunea a XIII-a Gemina*, Cluj-Napoca.

Pflaum 1961 – H.G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, vol. III, Paris.

Piso, Băluță 1998 – I. Piso, C. Băluță, Un Archelaus á Apulum, *Apulum* 35, 147-150.

Piso 2000 – I. Piso, Les Légions dans la province de Dacie, *Les Légions*, 205-225.

Ritterling 1924-1925 – E. Ritterling, Legio, *RE* XII, 1-2, Stuttgart, 1924-1925, c. 1186-1829.

Wheeler 2000 – E.L. Wheeler, Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satala – and beyond, *Les Légions*, 259-308.

Statutul populației indigene după constituirea provinciei Dacia

Romeo Cîrjan

Problematica statutului indigenilor în provincia Dacia a fost a tratată cu multă discreție în literatura de specialitate românească, fenomen cu atât mai curios cu cât acesta reprezintă un indicator esențial în explicarea procesului de romanizare din cursul sec. al II-lea. De cele mai multe ori, statutul dacilor este expediat prin formula unui statut inferior față de populația colonizatoare[1]. O asemenea exprimare, atât de lipsită de orice fel de indicație juridic-tehnică, nu credem că poate servi unei discuții aplicate asupra statutelor juridice din provincia Dacia.

Un punct de plecare util în dezbaterea noastră considerăm că este relatarea lui Dio Cassius (68, 8-10) în legătură cu sfârşitul primul război dacic al lui Traian: solii daci încheie un *foedus*, după ce, în prealabil, Decebal a făcut *deditio in fidem* în fața lui Traian. Acest gen de procedură este frecvent amintit în epoca republicană. În practica dreptului internațional, *dedere in dicionem* era, de obicei, cel puțin cu începere din epoca tabulei de la Alcántara[2], *dedere in fidem*, ceea ce asigura redarea suveranității statului învins în forma unei autonomii mai mult sau mai puțin precare. Condiția cetăților care au încheiat *foedera* în împrejurări similare era de obicei reglementată de *leges* şi *senatus consulta*[3]. Probabil că gestul făcut de Traian prin cererea făcută Senatului de a confirma condițiile deja impuse lui Decebal este un reflex al respectului împăratului pentru instituțiile tradiționale[4].

Nu este în intenția noastră să abordăm discuția asupra teritoriului ocupat de romani la sfârşitul primului război dacic[5]. Organizarea acestuia trebuie să fi început imediat după încheierea păcii, din moment ce nu avem nici o sursă care să ne arate că Traian ar fi intenționat în acel moment să redeschidă conflictul cu Decebal[6]. În aceste împrejurări, putem să ne imaginăm un început de organizare a comunităților indigene conform modelului urmat pentru celelalte provincii dunărene[7]. Îl putem evoca, în acest sens, pe Pârvan, care scrie că „încă după primul război dacic se pare că Banatul şi Oltenia au încheiat pacea lor cu Roma şi că dacii de pe aceste întinse şi fertile teritorii s-au resemnat destul de lesne sub noul regim şi s-au romanizat

[1] Vezi, de exemplu, opinia lui Dumitru Protase (1977, 1013-1014): „Nach dem Zusammenbruch von Decebals Macht und der Errichtung der Provinz Dazien (im J. 106) wurde das Gros der besiegten dakischen Bevölkerung allgemein in eine minderwertige Stellung gegenüber den aus dem ganzen Römerreich kommenden verschiedenartigen Elementen gedrängt". Cf. Protase 1980, 266. Aceeaşi exprimare („situație de netă inferioritate față de noii veniți") regăsim şi la Macrea 1969, 259. Daicoviciu 1984, 85 îi consideră pe indigenii daci ca făcând parte dintr-o „nombreuse couche moyenne formée d'hommes libres du point de vue juridique". Mai explicit este I. Piso (1995, 70) care sugerează că, în condițiile distrugerii aristocrației dacice în urma războaielor lui Traian, populația ar fi fost redusă la condiția de *dediticii*.

[2] Nörr 1989, 73.

[3] Humbert 1993, 255.

[4] Cizek 1980, 182 sqq.

[5] Petolescu 1985, 45-48; Opreanu 1998.

[6] Pentru opinia contrară v. Petolescu 2000, 138 sqq.

[7] Mócsy 1992, 45.

foarte repede”[8]. Un indiciu pentru această situație este pasajul din Dio Cassius 68, 11, unde aflăm că mulți daci au trecut de partea lui Traian după încheierea primului război, ceea ce ar putea fi interpretat în sensul acceptării unei părți a elitei indigene de a colabora cu noile autorități la organizarea teritoriilor nou cucerite. Un alt indiciu ar putea fi dislocarea *coh. I Hispanorum veterana quingenaria* la Piroboridava şi Buridava[9], a cărei semnificație poate fi legată şi de preluarea conducerii acestor aşezări de către militari romani, ceea ce, în provinciile vecine, reprezenta un prim pas în organizarea de *civitates* indigene.

Al doilea război a pus capăt brutal relațiilor de drept internațional pe care Roma le-a dezvoltat cu statul dac începând cu Domitian. Revenind la problematica de natură juridică pe care o reclamă situația populației indigene la sfârşitul celui de-al doilea război dacic al lui Traian, să remarcăm că scena 118 (100) de pe Columna Traiană poate oferi unele indicii în acest sens. În timpul asediului Sarmizegetusei, Traian primeşte o ambasadă a dacilor: solul este reprezentat îngenuncheat şi cu mâinile întinse într-un gest de implorare. Radu Vulpe interpretează acest gest drept „propunerea dacilor de a preda cetatea, părăsind-o imediat, desigur cu acordarea unor condiții cât de cât favorabile, cum ar fi de pildă libera lor ieşire şi plecare altundeva. [...] Din atitudinea împăratului... se vede că propunerea a fost categoric respinsă”[10]. Continuând interpretarea lui Vulpe, credem că scena în discuție poate fi interpretată drept o ofertă de dedițiune[11]. Tabula de la Alcántara (104 î.Chr.) ne prezintă succesiunea gesturilor ce însoțesc un asemenea act: Seano face *deditio*, iar Lucius Caesius primeşte dedițiunea. Urmează un *consilium* al comandamentului militar care ordonă termenii în care se va face predarea[12]. Actul de dedițiune de pe Columna Traiană se opreşte la momentul *se dedere*, ceea ce este de dedus din scenele imediat următoare care redau continuarea asediului Sarmizegetusei. De Martino, cu exemple din Cicero, Caesar şi Titus Livius, consideră că dedițiunea este exclusă din momentul în care trupele romane încep asediul zidurilor cetății duşmane[13]. Refuzul lui Traian de a primi predarea dacilor şi distrugerea capitalei acestora ar reprezenta, prin urmare, gesturi condiționate de o lungă practică militară romană. Este, totuşi, important de reținut că fenomenul care nu are nimic excepțional în procedurile de ocupație romană: este suficient să amintim,

---

[8] Pârvan 1972, 153.

[9] Tudor 1978, 34; Petolescu 2002, 22-23.

[10] Vulpe 2002, 96.

[11] V. Liv. 8,25, despre episodul predării lui Charilaus, din timpul celui de-al doilea război samnit (326 î. Chr.): *Charilaus fuit qui ad Publilium Philonem uenit et, quod bonum faustum felix Palaepolitanis populoque Romano esset, tradere se ait moenia statuisse. Eo facto utrum ab se prodita an seruata patria uideatur, in fide Romana positum esse. Sibi priuatim nec pacisci quicquam nec petere; publice petere quam pacisci magis ut, si successisset inceptum, cogitaret populus Romanus potius cum quanto studio periculoque reditum in amicitiam suam esset quam qua stultitia et temeritate de officio decessum. Conlaudatus ab imperatore tria milia militum ad occupandam eam partem urbis quam Samnites insidebant accepit; praesidio ei L. Quinctius tribunus militum praepositus*.

[12] AE 1984, 495: *C(aio) Mario C(aio) Flavio [co(n)s(ulibus)] / L(ucio) Caesio C(ai) f(ilio) imperatore populus Seano[---] / dedit L(ucius) Caesius C(ai) f(ilius) imperator postquam [---] / accepit ad consilium retolit(!) quid eis im[perare?] / censerent de consili(i) sententia imperav[it] / captivos equos equas quas cepis(s)ent [---] / omnia dederunt deinde eos L(ucius) Caesius C(ai) [f(ilius) liberos?] / esse iussit agros et aedificia leges cete[ra] / quae sua fuissent pridie quam se dedid[erunt] / [---] extarent eis red(d)idit dum populu[s senatusque?] / Roomanus(!) vellet deque ea re eos / eire(!) iussit legatos Cren[---] / Arco Cantoni f(ilius) legates(!).*

[13] De Martino 1973, 56; contra Nörr 1986, 39. În mod particular, ni se pare sugestiv Caes. *bell. Gall.*, 2, 32, 1: *Ad haec Caesar respondit: se magis consuetudine sua quam merito eorum civitatem conservaturum, si priusquam murum aries attigisset, se dedidissent; sed deditionis nullam esse condicionem nisi armis traditis.*

alături de celebrele cazuri ale Carthaginei şi Ierusalimului, episoadele supunerii Ausonilor[14] sau Salassilor[15], unde tratamentul aplicat învinşilor, deşi drastic, a avut consecințe mai puțin devastatoare.

Statutul populației pacificate trebuie să fi fost determinat de maniera în care romanii au perceput desființarea statului dac după moartea lui Decebal. Chiar dacă dedițiunea presupunea nivele diferite de restituire a suveranității care puteau merge până la redarea deplină a libertății[16], îndelungata practică militară romană ne arată că, în împrejurări similare, învinşii au fost tratați cu cea mai mare brutalitate[17]. Teritoriul de valabilitate al dedițiunii şi ocupației se delimitează clar unul față de altul după premisele lor juridice. În timp ce premisa juridică a ocupației romane este distrugerea vechii suveranități, exprimată prin uciderea sau prizonieratul monarhului sau, în oraşele libere, prin distrugerea acestuia împreună cu uciderea şi vânzarea locuitorilor, premisa dedițiunii constă din existența şi întreaga capacitate juridică a purtătorilor de suveranitate. Consecința dedițiunii este, prin urmare, doar distrugerea juridică a statului care a făcut *deditio*[18]. În situația noastră, nu avem ştiri despre continuitatea puterii regale dacice care să fi putut încheia un nou tratat de dedițiune. În mod firesc, apare întrebarea dacă, după moartea lui Decebal, romanii vor fi recunoscut ca purtători de suveranitate pe şefii indigeni care au făcut act de supunere către noile autorități. Răspunsul este mai degrabă negativ, din moment ce, ulterior organizării provinciei Dacia, nu numai că nu avem documentată aici nici o formă de autonomie indigenă, dar chiar vechile elite dacice nu par să participe la viața urbană[19]. Prin urmare, nu poate fi aici vorba despre nici un act de restituire a suveranității pentru motivul că nu mai exista un subiect al dedițiunii. Din punct de vedere formal, învinşii nu puteau fi clasați de învingători printre *peregrini dediticii*, populații care, deşi după exprimarea lui Gaius, au luptat împotriva poporului roman şi, fiind învinşi, s-au predat (*qui quondam adversus populum Romanum armis susceptis pugnaverunt, deinde victi se dediderunt*)[20], reprimind anumite forme de suveranitate.

---

14 Liv. 9, 25, 9: *Ita portae occupatae triaque oppida eadem hora eodemque consilio capta; sed quia absentibus ducibus impetus est factus, nullus modus caedibus fuit deletaque Ausonum gens uix certo defectionis crimine perinde ac si interneciuo bello certasset.*

15 Chastagnol 1995, 133. Pentru evoluția statutului Salassilor v. ILS 6753.

16 Nörr 1989, 73; Humbert 1993, 197-198.

17 Să amintim doar una dintre cele mai vechi mărturii: Titus Livius relatează despre războiul împotriva Auruncilor din 502 î. Chr. când, deşi Pomentia a făcut *deditio*, oraşul a fost distrus, elitele oraşului ucise, iar ceilalți locuitori vânduți sclavi: Liv. 2, 17: *… deditio est facta. Ceterum nihilo minus foeda, dedita urbe, quam si capta foret, Aurunci passi; principes securi percussi, sub corona venierunt coloni alii, oppidum dirutum, ager venit*. Cf. Trynkowski 1976, 84.

18 Täubler 1911, 15 sqq. Transmis de Titus Livius I, 38 în pasajul privind predarea Collatinilor în fața lui Egerius, nepotul lui Tarquinus Priscus, formularul dedițiunii ne relevă un act solemn prin care, în baza unei *sponsio*, purtătorii de suveranitate ai cetății învinse pun întregul lor teritoriu în mâinile conducătorului militar roman victorios investit cu *imperium*, împreună cu drepturile publice şi private nelimitate asupra oamenilor şi lucrurilor.

19 Balla 1974-1975, 142. O comparație utilă cu Pannonia, la Fitz 1977, 397. O explicație diferită este sugerată de Protase 2005, 83: „Dans le milieu urbain, les Daces adoptent plus rapidement les formes de la civilisation romaine, sous lesquelles ils se dissimulent si bien, que l'on peut très difficilement les identifier aujourd'hui du point de vue ethnique". Aceeaşi interpretare, la Daicoviciu 1984, 91. „Disimularea" trebuie să fi fost, într-adevăr, remarcabilă, din moment ce epigrafia păstrează puține urme ale prezenței indigenilor în viața urbană!

20 Gai *inst.* 1, 14.

Determinat fiind de condițiile de încheiere a conflictului, statutul de *dediticius* va fi putut rămâne ca atare atât timp cât condiția populației învinse nu este reglementată printr-o legislație specială care, în cazul nostru, cel mai probabil, ar fi fost constituția provincială. În acest timp, indigenii sunt, de fapt, într-un *Schwebezustand*, o stare nedecisă în care, deşi sunt liberi, nu numai că sunt excluşi de la cetățenia romană sau de la statutul latin[21], dar pot fi supuşi unui amplu proces de restructurare teritorială[22], care adesea are loc în paralel cu procedurile de colonizare romană.

Dacă luăm în considerație sursele din sec. al IV-lea care relatează despre războaiele dacice ale lui Traian, împreună cu observațiile arheologice care constată dispariția centrelor de putere, a locurilor de cult, precum şi modificările obiceiurilor şi practicilor funerare indigene, toate aceste elemente ne îndeamnă să credem, într-adevăr, într-o destructurare masivă a învinşilor, concretizată în desființarea structurilor teritoriale indigene şi dislocarea pe scară largă a acestora din vechiul lor habitat[23], ceea ce, evident, implica şi mutații importante în condiția lor juridică. Urmările sistematice ale cuceririi pe care le-am văzut în cazul dedițiunii ar fi fost aceleaşi în situația în care, prin nerecunoaşterea vechii lor suveranități, indigenii ar fi devenit, pur şi simplu, *peregrini nullius certae civitatis*. Este vorba despre acea categorie care nu au nici un fel de organizare juridică şi, prin urmare, se pot bucura doar de *ius gentium*. În practică însă, nimic nu-i împiedica să facă apel şi la procedura formulară, conform *ius honorarium*[24].

Cu siguranță, aceste transformări nu se produceau în condiții pacifice. Este bine cunoscută relatarea lui Tacitus despre maniera brutală în care au fost tratați Trinovanti cu ocazia colonizării Camulodunumului (Colchester) în Britannia în timpul lui Claudius[25]. O mărturie indirectă, dar la fel de importantă, este oferită de cadastrul B de la Orange, care probează faptul că Tricastinii au fost deposedați de pământuri la întemeierea coloniei romane. Formula *Tricastinis reddita (iugera)* demonstrează că, după efectuarea centuriației şi a procedurilor de asignație, le-au fost restituite o parte din pământuri. Piganiol consideră că este vorba despre cele neasignate şi, în general, *inculta*[26].

Am insistat asupra cadastrului B de la Orange, pentru că el ne poate oferi o schemă teoretică de organizare a teritoriului Daciei după cucerire, în lipsa unor surse epigrafice şi a unor cercetări de teren adecvate[27]. Privind retrospectiv istoria provinciei Dacia, credem că absența participării indigenilor la viața publică orăşenească constituie un puternic indiciu asupra statutului de *peregrini nullius civitatis* al dacilor la începutul sec. al II-lea.

[21] Ei devin, după Gai. *inst.* 1, 26, peregrini de cea mai joasă libertate şi nu le este permisă obținerea cetățeniei romane prin lege, senatus consulta sau constituție imperială (*pessima itaque libertas eorum est, qui dediticiorum numero sunt; nec ulla lege aut senatus consulto aur constitutione principali aditus illis ad civitatem Romanam datur*).

[22] Nörr 1989, 48. Un exemplu util pentru tema noastră este oferit de Nörr, în legătură cu situația Campanilor care, în această perioadă au fost strămutați *trans Tiberim* şi li s-a dictat dreptul de proprietate doar în terioriile oraşelor Veii, Sutrium şi Nepete.

[23] Babeş 2000, 327 sqq.; Ruscu 2004, 76 sqq.

[24] Talamanca 1990, 111-112 şi 57 sqq.

[25] Tac. *ann.* 14, 31: *Quippe in coloniam Camulodunum recens deducti pellebant domibus, exturbabant agris, captivos, servos appellando, foventibus impotentiam veteranorum militibus similitudine vitae et spe eiusdem licentiae*.

[26] Piganiol 1962, 54 sqq.

[27] Cf. Vittinghoff 1951, 440 sqq.

În măsura în care indigenii vor fi rămas în teritoriile de origine, statutul de *peregrinus nullius civitatis* se traducea prin condiția de rezident (*incola*). În legătură cu această noțiune, literatura juridică diferențiază net două grupări de populație. Prima este formată din persoanele care aleg în mod liber să-şi stabilească domiciliul într-o comunitate diferită de aceea în care îşi au *origo*[28]. A doua categorie desemnează populația indigenă care este redusă de romani la această condiție în urma deposedării de pământurile sale pentru motivul unei fundații coloniale, petrecută, de obicei, în condiții nepacifice[29], şi căreia i se permite locuirea în afara zidurilor cetății (*incolae extramurani*[30]). Capacitatea juridică a fiecăreia dintre cele două categorii este sensibil diferită: în timp ce din prima categorie, care este rezultatul unei emigrații voluntare, fac parte peregrini, latini sau cetățeni romani care participă la viața publică în mod diferit, conform constituțiilor orăşeneşti[31], în cea de-a doua categorie nu pot fi incluşi decât *peregrini* lipsiți de cetățenia de referință[32] şi, prin urmare, de drepturi politice[33], a căror unică formă de organizare era comunitatea rurală[34].

Pentru tema noastră este important de remarcat că această condiție nu este definitivă. Roma poate, prin concesiuni speciale, în timp, să atribuie indigenilor *possesio*, ceea ce este echivalent cu ieşirea din incolat şi încorporarea lor în comunitățile de rezidență[35]. Încercând asocieri cu eventualele forme de agregare comunitară ale autohtonilor din provincia Dacia, observăm că ele nu depăşesc nivelul satelor de tradiție La Tène. Repertoriul lui Popa privind aşezările rurale din Dacia intracarpatică conține 590 de aşezări, dintre care în 360 este documentată prezența indigenilor, în proporții variabile. Circa 80 dintre acestea au caracteristica „pătrunderii sigure (…) sau probabile (…) a coloniştilor în aşezările indigene”[36]. Remarcabilă este observația că satele indigene lipsesc din teritoriul presupus al Ulpiei *Traiana Sarmizegetusa* şi că „elemente autohtone se întâlnesc pe lângă unele *villae rusticae*”. Autorul nu defineşte teritoriul Ulpiei Traiana dar, indiferent de întinderea acestuia[37], observația este foarte importantă din perspectiva statutului indigenilor: centuriația Ulpiei Traiana nu pare să fi luat în considerare o eventuală restituire a pământurilor, fie doar a pământurilor *inculta*, aşa cum am văzut mai sus în cazul Tricastinilor. Ei trebuie să fi rămas excluşi de la orice fel de proprietate,

---

[28] Chastagnol 1995, 132; Rizakis 1998, 603 sqq.

[29] García Fernández 1997, 173.

[30] Laffi 1966, 206 sq; Poma 1998, 139 sqq.

[31] V. *lex coloniae Genetivae Iuliae* (FIRA I, 21) c. 95, despre capacitatea rezidenților de a acționa în procesele recuperatorii, c. 98 despre obligația de a îndeplini orice *munitio* pe care o vor fi decretat decurionii (cf. *lex Irnitana*, c. 83), c. 103, despre apărarea teritoriului coloniei şi c. 126 despre atribuirea de locuri la jocurile care se celebrează în colonie; *lex Malacitana* (FIRA I, 24) c. 53, despre votul rezidenților *ex curiis sorte ducito unam*.

[32] García Fernández 1997, 176.

[33] Chastagnol 1995, 135-136.

[34] Laffi 1966, 205; Poma 1998, 142. În Orient, situația celor două categorii de *incolae* era mult mai complexă, v. Rizakis 1998, 611 sqq.

[35] García Fernández 1997, 177 sqq.

[36] Popa 2002, 222. Cf. Protase 1977, 1004 sqq. Într-o discuție ulterioară colocviului, dl. Ovidiu Țentea mi-a atras atenția că unele din aşezările identificate de Popa drept indigene sunt rezultatul descoperirilor de ceramică lucrată cu mâna, făcute în urma unor cercetări perieghetice. Stabilirea unei cauzalități între descoperirile de ceramică lucrată cu mâna şi identificarea unor situri drept indigene se cuvine a fi mult nuanțată. Prin urmare, este foarte posibil ca numărul acestor aşezări să fie mai redus decât cel recenzat de Popa (v. Țentea 1999; Marcu, Țentea 2000).

[37] Vezi discuția asupra teritoriului Ulpiei Traiana la Piso 1995.

cel puțin în teritoriul Ulpiei Traiana[38]. Situația nu este excepțională: Chastagnol evocă situația în care fondarea coloniilor romane pe teritorii anterior ocupate de indigeni se petrecea prin eliminarea completă a acestora şi operarea deducției într-un spațiu vid, confiscat de Roma[39].

Făcând abstracție de situația teritoriului Sarmizegetusei, unde este posibil să fie vorba şi de o lipsă de interes asupra vieții rurale a coloniei, problematica statutelor populației indigene rămâne marcată de multe necunoscute, datorate precarității surselor. Ne putem imagina că, de-a lungul sec. al II-lea, dacii rămaşi pe loc fie vor fi ieşit din incolat, cel mai probabil o dată cu atribuirea dreptului municipal localităților de rezidență, fie îşi vor fi păstrat aceeaşi condiție, dar cu includerea în corpul participanților la *munera*[40]. Indiferent care va fi fost destinul acestora, credem că incolatul trebuie să fie privit drept o etapă necesară în romanizarea juridică a populației indigene din provincia Dacia[41]. Epigrafia nu ne ajută în acest sens, din moment ce nu putem urmări etapele de romanizare a onomasticii indigene, aşa cum se poate observa în alte provincii occidentale. Rezultate mult mai interesante în acest sens poate produce arheologia rurală care poate contribui semnificativ la înțelegerea mecanismelor de transformare a societății indigene din provincia Dacia. De asemenea, o viitoare abordare a acestei problematici nu va trebui să facă abstracție de faptul că este foarte posibil ca indigenii să nu fi beneficiat de un tratament pauşal încă de la constituirea provinciei[42]. În acest sens, ne putem întreba dacă nu cumva populațiile din teritoriile cucerite după primul război vor fi avut un statut diferit de al acelora care au fost pacificate în 106.

[38] Unele descoperiri arheologice (Cinciş şi Sântămăria Orlea) sugerează că erau folosiți ca mână de lucru pe proprietățile coloniştilor: v. Daicoviciu 1984, 85.

[39] Chastagnol 1995, 131. Cf. Rizakis 1998, 601 sq. Nu este, totuşi, o regulă: v. Clavel şi Lévêque 1971, 25. Pentru aspectele teoretice privind fundațiile coloniale şi raporturile cu populația indigenă, v. Vittinghoff 1951, 440 sqq.; De Martino 1975, 751 sqq; Teutsch 1962, 155.

[40] Cf. Rizakis 1998, 613 sq.

[41] Chastagnol 1995, 132: "À sa façon, ce statut d'*incola* à l'intérieur des colonies romaines est aussi une étape dans la voie de romanisation des provinciaux, ni plus ni moins que celui des *cives Latini* dans les cités jouissant de droit latin, même si celui-ci paraît plus gratifiant au départ et celui-là première vue plus humiliant".

[42] Cf. Tudor 1978, 132.

Le statut de la population indigène
au lendemain de la création de la province de Dacie
- résumé -

La question du statut des indigènes dans la province de Dacie – discrètement traité dans la littérature de spécialité roumaine – réclame un plus d'attention, puisqu'elle constitue un indicateur indispensable à l'explication du processus de romanisation aux IIe-IIIe siècles. À partir des sources archéologiques qui témoignent une ample déstructuration de la population indigène à la suite des guerres daciques de Trajan, on conclut que les daces ont été expropriés et rangés parmi les *peregrini nullius civitatis*. La conduite des romains à la suite de leur victoire sur les daces n'a rien d'exceptionnel dans l'histoire romaine: c'est le résultat d'une longue expérience de l'organisation de la conquête qui remonte à l'époque républicaine. Etant donné l'absence des structures politique indigènes dans la province toute-entière et, dans le même temps, des lacunes d'informations épigraphiques concernant leur participation à la vie urbaine, on peut conclure sur l'expulsion des daces des terres lors de la déduction de la colonie Ulpia Traiana et sur le statut d'*incolae* octroyé aux daces du nord de la province. On peut s'imaginer qu'au cours du IIe s. les daces expropriés, mais restés à habiter leur ancien pays, ont quitté le statut d'incolat à la suite du processus de municipalisation. Assurément, on ne peut pas les regarder comme bénéficiant d'un traitement global dans la constitution provinciale. L'incolat doit être envisagé comme une étape nécessaire dans la romanisation juridique de la population indigène habitant la province de Dacie. Mais, dans le même temps, on peut se demander si les daces pacifiés à la suite de la première guerre dacique de Trajan ont subi un traitement différent de ceux qui ont combattu avec les romains jusqu'à la fin du roi Décébale.

Bibliografie

Babeş 2000 – M. Babeş, „Devictis Dacis”. La conquête trajane vue par l'archéologie, *Civilisation et cultures*, 323-338.

Balla 1974-1975 – L. Balla, L'importance des colonisations en Dacie, *ACUSD* 10-11, 139-143 (= *Studia Dacica*, 85-90).

Berger 1916 – Ph. Berger, s.v. *incola*, RE 9, 1916, coll. 1249-1256.

Chastagnol 1995 – A. Chastagnol, Coloni et incolae. Note sur les différenciations sociales à l'intérieur des colonies romaines de peuplement dans les provinces de l'Occident (Ier s. av. J.-C.-Ier s. ap. J.-C.), *La Gaule romaine*, 131-141.

Civilisation et cultures – *Civilisation et cultures antiques péripheriques. Hommage à Petre Alexandrescu*, Al. Avram, M. Babeş (ed.), Bucureşti, 2000.

Cizek 1980 – E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Bucureşti.

Clavel, Lévêque 1971 – Monique Clavel, P Lévêque, *Villes et structures urbaines dans l'Occident romain*, Paris.

Daicoviciu 1984 – H. Daicoviciu, La romanisation de la province de Dacie, *ActaMN* 21, 81-93.

De Martino 1973 – F. De Martino, *Storia della Costituzione romana*, III, Napoli.

De Martino 1975 – F. De Martino, *Storia della Costituzione romana*, IV.2, Napoli.

Fitz 1977 – J. Fitz, Onomastique pannonienne: La population de la Pannonie sous l'aspect de l'onomastique et de l'archéologie, *L'onomastique latine*, 395-402.

García Fernández 1997 – Estela García Fernández, Incolae contributi y la lex Ursonensis, La Lex Ursonensis, *SHHA* 15, 171-180.

Humbert 1993 – M. Humbert, *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la conquête jusqu'à la guerre sociale*, Roma (MEFRA 36).

L'onomastique latine – *L'onomastique latine*, N. Duval, H.G. Pflaum (ed.), Paris (Coll. Int. CNRS 564), 1977.

La Gaule romaine – *La Gaule romaine et le droit latin. Recherches sur l'histoire administrative et sur la romanisation des habitants*, André Chastagnol (ed.), Lyon (Coll. du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines, 14), 1995.

Laffi 1966 – U. Laffi, *Adtributio e Contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato Romano*, Pisa.

Macrea 1969 – M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti.

Marcu, Ţentea 2000 - F. Marcu, O. Ţentea, Observaţii asupra ceştii dacice din perioada romană şi post-romană. *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 67-85 (= *RB* 14 2000, 67-85).

Mócsy 1992 – A. Mócsy, Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien, *Pannonien und das römische Herr*, 53-58.

Nörr 1989 – D. Nörr, *Aspekte des römischen Völkerrechts. Die Bronzetafel von Alcántara*, München (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. Abhandlungen. Neue Folge, Heft 101).

Pannonien und das römische Herr – *Pannonien und das römische Herr. Ausgewählte Aufsätze*, A. Mócsy (ed.), Stuttgart, 1992.

Popa 2002 – D. Popa, *Villae, vici, pagi. Aşezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Bucureşti 2002.

Opreanu 1998 – C.H. Opreanu, Die Folgen des ersten Dakerkrieges Trajans für die politische Lage der Gebiete nördlich der Donau, *ActaMN* 38/1, 187-193.

Pârvan 1972 – V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-dunărene*, ediția V, Bucureşti.

Petolescu 1985 – C. C. Petolescu, L´organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien, *Dacia, NS*, 29, 1-2, 45-55.

Petolescu 2000 – C. C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman*, Bucureşti.

Piganiol 1962 – A.Piganiol, *Les documents cadastraux de la colonie romane d'Orange*, Paris (16e Supplément à „Gallia", CNRS).

Poma 1998 – Gabriella Poma, Incolae: alcune osservazioni, *RSA* 28, 135-147.

Piso 1995 – I. Piso, Le territoire de la colonia Sarmizegetusa, *EphN* 5, 63-82.

Protase 1977 – D. Protase, Die Forschungsstand zur Kontinuität der bodenständigen Bevölkerung im römischen Dazien (2.-3. Jh.), *ANRW* II.6, 990-1015.

Protase 1980 – D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, *I*, Bucureşti.

Protase 2005 – D. Protase, La permanence des Daces en Dacie romaine telle qu'elle résulte de l'archéologie, *Orizonturi daco-romane*, II, Cluj-Napoca, 68-84 (= *RRH* 3/2, 1964, 193-200).

Rizakis 1998 – A.D. Rizakis, Incolae-paroikoi: populations et communautés dépendantes dans les cités et les colonies romaines de l'Orient, *REA* 100, 3-4, 599-617.

Roddaz 2003 – J.-M. Roddaz, De la conquête à la pacification: la mutation des sociétés indigènes*, Sociedad y economía*, 15-26.

Roman Dacia – *Roman Dacia. The Making of a Provincial Society*, W.S. Hanson, I.P. Haynes (ed.), Portsmouths, Rhode Island, 2004 (JRA Suppl Ser 56).

Ruscu 2004 – D. Ruscu, The supposed extermination of the Dacians: the literary tradition, *Roman Dacia*, 75-85.

Sociedad y economía – *Sociedad y economía en el Occidente romano*, Carmen Castillo García, J.F. Rodríguez Neila, F.J. Navarro (ed.), Pamplona (Colección Mundo Antiguo N.S. nr. 8, Universidad de Navarra), 2003.

Talamanca 1990 – M. Talamanca, *Istituzioni di diritto romano*, Milano.

Trynkowski 1976 – J. Trynkowski, Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani, *ActaMN* 13, 81-88.

Täubler 1913 – E. Täubler, *Imperium Romanum. Studien zur Entwicklungsgeschichte des Römischen Reichs. I. Die Staatsverträge und Vertragsverhältnisse*, Berlin.

Teutsch 1962 – L. Teutsch, *Das Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tode des Kaisers Augustus*, Berlin.

Țentea 1999 – O. Țentea, Semnificația prezenței ceramicii de tradiție La Tène în Dacia romană. *Familie şi societate. Studii de istorie a Transilvaniei*, I. Costea, V. Orga (ed.), Cluj-Napoca, 1999, 123-132 (= *RB* 12-13, 123-132).

Vittinghoff 1951 – Fr. Vittinghoff, Römische Stadtrechtsformen der Kaiserzeit, *ZSS* 68, 435-485.

Vulpe 2002 – R. Vulpe, *Columna lui Traian. Trajan's Column*, Bucureşti.

Dacia…in formam provinciae redacta

Sorin Nemeti

Datele privind organizarea administrativă a teritoriului provinciei Dacia în primele decenii după cucerirea romană sunt încă puţine şi neconcludente. Din această cauză, tabloul pe care îl putem astăzi reconstitui este sumar şi incomplet. Se adaugă, pentru a complica problema, componenta ideologică, variind rolul pe care autorii moderni îl acordă indigenilor daci în noua provincie. Astfel, pentru a rezolva această problemă a organizării dacilor în provincie, în istoriografia română s-au propus – cel puţin – două scenarii complementare şi parţial opuse.

Praefecti civitatis şi *dediticii* sub control militar

Lipsa oricăror informaţii despre districtele indigene în inscripţii este interpretată ca o absenţă completă a acelor *civitates peregrinae autohtone,* i.e. orice fel de structuri administrative dacice care să moştenească organizarea tribală din regatul dacic[1]. Se încearcă deci explicarea modului în care a fost organizată noua provincie ţinându-se cont de această absenţă, fără să se presupună că întregul popor dacic a fost exterminat. Lipsa districtelor indigene s-ar datora, în această viziune, faptului că dacii au suferit în urma celor două războaie pierderi masive din rândul elitelor războinice şi religioase. În continuarea acestei idei, modelul organizării provinciale este văzut ca identic cu cel aplicat de romani în provinciile vecine (Dalmatia, Pannonia, Moesia), în ciuda lipsei dovezilor. S-a observat că în Dalmatia, Noricum, cele două Pannonii şi cele două Moesii comunităţile tribale autohtone au fost organizate în forma unor *civitates peregrinae* conduse, pe timpul ocupaţiei militare, de către *praefecti civitatis* (ofiţeri aleşi dintre centurionii trupelor dislocate în regiune). Conciliul tribal este păstrat, membrii săi – aristocraţi locali – fiind numiţi în inscripţii *principes*. În a doua fază a acestui proces care face trecerea de la comunitatea indigenă tribală la structura administrativă romană, comunitatea primeşte un grad mai înalt de autonomie, aceste *civitates* fiind acum conduse de aristocraţii locali numiţi *principes civitatis*. Evoluţia viitoare spre municipalizarea unei asemenea structuri indigene, transformă conciliul local în *ordo decurionum* iar *principes* devin *decuriones, duumviri, aediles* etc.

Imposibilitatea de a identifica un asemenea model în cazul dacic este explicat prin absenţa structurilor autohtone capabile să susţină auto guvernarea, prin absenţa elitelor („pătura conducătoare a societăţii dacice preromane – prin aceasta înţelegând atât conducătorii politici cât şi cei religioşi – nu mai poate fi detectată după cucerire")[2]. Astfel, lipsa „păturii superioare a societăţii autohtone, cea care în mod normal trebuia să fie prima cooptată şi să constituie o parte a clasei active social şi politic" ar trebui să fie explicaţia pentru aspectele particulare ale organizării provinciei Dacia, organizare diferită de modelul obişnuit în provinciile vecine[3].

Principalul argument pentru această construcţie istorică rămâne tot unul *ex silentio*: absenţa antroponimelor dacice din inscripţiile găsite în Dacia. Cum cei care se manifestă

---

[1] Ardevan 1998, 92-95.

[2] Ruscu 2003, 63, v. şi 56-60; Ruscu 2004, 75-85.

[3] Ruscu 2003, 55.

epigrafic sunt exclusiv colonişti, rezultă că din grupa activă social şi politic a populației unei provincii nu fac parte autohtonii daci. Pentru a pune în acord izvoarele literare privind „exterminarea dacilor” cu realitatea absenței dacilor din inscripțiile din Dacia se adoptă această variantă edulcorată a exterminării – exterminarea elitei, cu consecințe determinante pentru organizarea teritoriului provincial: „în lipsa unor elite autohtone care să asigure autoadministrarea comunităților sunt implantate structurile sociale şi municipale romane, care se bazează exclusiv pe colonişti, iar comunitățile autohtone sunt împinse la periferia locuirii romane”[4].

Din păcate, alte izvoare istorice, care să ateste acest scenariu, lipsesc. Cuvântul *civitas* – cu referire la realități din Dacia – este cunoscut doar din două inscripții: *civitas Paralissensium*[5] şi *civitas Romulensium Malvensium*[6]. Opinia comună este că în ambele cazuri termenul se referă la două aşezări care au atins statutul municipal şi nu la *civitates peregrinae*[7]. Sunt atestate în Dacia patru persoane care poartă titlul de *principes*, considerate „şefi ai unor clanuri peregrine imigrate”[8], dar această calitate este sigură doar pentru *Titus Flavius Aper* din *Splonum* (Dalmatia)[9]. Pentru *M. Antonius Sabinianus* şi *Aurelius Manneus*, titlul *princeps* poate să însemne şi magistrat într-o aşezare rurală (ca acei *principes locorum* din Moesia Inferior[10]) sau subofițeri ai unei unități auxiliare (e.g. *decurio princeps*)[11].

Se poate semnala de asemenea absența oricăror date despre *praefecti civitatis, principes civitatis* sau despre comunități sub control militar (exceptând, poate, aşa-zisa *regio Ansamensium* aflată în sarcina unor *beneficiari consulares*[12]). Pentru a sublinia implicarea armatei în viața civilă, N. Gostar a înregistrat câțiva soldați care au devenit magistrați municipali în oraşele Daciei[13].

Aceeaşi idee a disoluției societății tribale dacice înainte de cucerirea romană şi „l’absence dans la Dacie devenue province de l’élite indigène, le principal interlocuteur social...” este găsită de asemenea şi în alte lucrări ca explicație pentru sistemul special aplicat pentru organizarea administrativă a provinciei, dată fiind absența districtelor indigene[14]. Regatul dacic este văzut ca un stat centralizat în secolele I î.Chr.-I d.Chr., aducându-se în acest sens o serie de dovezi directe sau indirecte: încetarea baterii de monedă locală în timpul lui Burebista, fragmentul din Lexiconul Suda (după Crito) în legătură cu existența în timpul lui Decebal a funcționarilor regali responsabili ai cetăților şi păşunilor („simple functionaries of the states and not local aristocrats were recruited from the entourage of the king to command these forts”)[15],

[4] Ruscu 2003, 63.

[5] IDRE II 293 (*Nedinum*, Dalmatia).

[6] IDRE I 179 (*Hispalis*, Baetica).

[7] *Cocceius Umbrianus* este *decurio*, augur şi *pontifex* în *civitas Paralis(s)ensium*, deci în *municipium Septimium Porolissensis*; doar D. Tudor a susținut că *civitas* din inscripția lui *Sextus Iulius Possesor* denumeşte o comunitate rurală cu drept de autoadministrare; opinia contrară a fost exprimată de un mare număr de istorici, de la Daicoviciu 1944, 17-21, la C. C. Petolescu, IDRE, p. 183.

[8] IDR III 1 165, III 3 345, CIL III 110, 838; Ardevan 1998, 94-95; Ardevan 1998a, 47.

[9] Popescu 1967, 191-192.

[10] Avram 1984, 160-161.

[11] Speidel 1984, 189-195.

[12] Despre această *regio Ans.* – Daicoviciu 1969, 396-401; Opreanu 1994, 69-77; Isac 2003, 48-58; despre *regio Montanensis* – Speidel 1984a, 185-188.

[13] Gostar 1963, 259-266.

[14] Opreanu 2004, 652-654.

[15] Diaconescu 2004, 123.

absența toponimelor terminate în *-dava* în zona urbanizată a provinciei şi prezența acestora doar la periferie[16]. Dovada existenței acestui centralism ar fi absența din izvoare a numelor tribale dacice, fenomen reflectat şi în maniera prin care soldații daci îşi indică în inscripții *natio* sau *origo*: în toate cazurile cunoscute *natione Dacus* sau simplu *Dacus,* fără menționarea tribului (contra exemple - *natione Moesiacus* dar şi *natione Dardanus, natione Thrax*, dar şi *natione Bessus*)[17].

Pornind de la aceste presupuneri, regatul lui Decebal este văzut ca „a highly centralised system, controlling not only the armed forces and religious life, but also economic resources"[18]. În consecință, lipsa districtelor indigene se datorează existenței unei administrații militare romane: „the troop disposition shows the typical pattern of an occupation army, each unit controlling a certain area". În acest caz „a *centurio* or *primipilarius* of a legion, or the commanding officer of equestrian rank of an auxiliary unit, had under his jurisdiction not only the auxiliary fort and its Kastellvicus but also a larger territory, including local communities of *dediticii*, or *civitates stipendiariae*, which were not self-governing communities. Excepting the *territoria* of the towns, the provincial territory could be covered by Roman troops under such *praefecturae*"[19]. Iar, pentru a susține această aserțiune, un argument posibil ar fi dispunerea trupelor auxiliare de cavalerie în nord-vestul Câmpiei Transilvaniei (la Gherla, Ilişua, Brâncoveneşti, Cristeşti şi Războieni-Cetate) şi modelul surprins în sud-vestul Transilvaniei, unde castrele trupelor auxiliare sunt amplasate lângă cetățile dacice, dar în câmp deschis (castrul de la Cincşor lângă cetatea dacică de la Breaza, cel de la Feldioara lângă cea de la Arpaşu de Sus). Acest model „seems to show that in most cases the army of occupation had taken over the admnistrative function of the citadels of the Dacian kingdom (...). In this way the pre-Roman administrative units, each associated with a citadel, were directly incorporated into the province, natives in the territory of an auxiliary unit probably received the inferior status of *dediticii*. (...) Probably the Kastellvici of the auxiliary forts played the role of the civitas capitals of the Roman West, attracting natives from the surrounding region and ultimately contributing to their Romanisation"[20].

Acest scenariu se bazează pe faptul că districtele autohtone (*civitates peregrinae*) nu sunt atestate în provincia Dacia, fapt explicat, în parte, prin ideea disoluției societății tribale în epoca regatului dac. Ideea exterminării elitei dacice, chiar neexprimată, este subînțeleasă, pentru că dacii sunt văzuți ca o masă de *dediticii* pusă sub controlul armatei romane[21]. Dar, trebuie reamintit că în nici o inscripție referitoare la Dacia romană nu apare vreo *praefectura*[22] şi nici un comandant al vreunei unități auxiliare nu are vreun rol în administrarea comunităților rurale (*Sextus Iulius Possesor* este *curator civitatis Romulensium Malvensium* într-un moment când *Romula* este *municipium*)[23].

[16] Opreanu 2004, 654.

[17] Pentru formulele folosite pentru a indica *origo* şi *natio*, vezi Ricci 1993, 141-208.

[18] Diaconescu 2004, 125.

[19] Diaconescu 2004, 127.

[20] Diaconescu 2004, 128.

[21] Ultima critică a acestui *scenario* la Bogdan Cătăniciu 2006, 959-967.

[22] Jacques, Scheid 1990, 190: „Les préfets militaires ne sont plus attestés dans les provinces européennes après les Flaviens".

[23] IDRE I, p. 183.

Triburi dacice sau *civitates peregrinae?*

Un al doilea scenariu, complementar şi parţial opus, presupune că au existat în Dacia anumite structuri administrative indigene.

În inscripţia stâlpului miliar găsit la Almaşu Mare este atestată existenţa unui *vicus An[...*, citit de A.V. Domaszewski, *vicus Anartorum*[24]. C. Patsch credea că acest *vicus Anartorum* a fost reşedinţa unui district al tribului *Anartoi/ Anartes* menţionat de Ptolemeu şi localizat în nord-vestul provinciei[25]. Pentru H. Wolf, contra opiniei lui C. Patsch, această inscripţie nu ar trebui considerată o dovadă pentru organizarea triburilor în *civitates, vici* (*vicus Anartorum, vicus Patavissensium*) fiind doar aşezări rurale şi nu *civitates*. Sarcina lui Sextus Iulius Possessor, *curator civitatis Romulensium Malvensium*, este văzută ca o misiune de supraveghere a unei regiuni înconjurătoare, în acelaşi timp cu comanda acelui *numerus Syrorum sagittariorum* de la Slăveni. Zona era cea a unei comunităţi rurale fără drept de autoadministrare, numită cu un termen general *civitas,* în loc de *regio* sau *territorium*[26].

Ca principal argument în sprijinul ideii existenţei districtelor indigene în provincia Dacia este adusă lista de „triburi" din Dacia din Geografia lui Ptolemeu. În această lucrare se găsesc enumerate, pe lângă aşezările din Dacia cu coordonatele lor (cu nume dacice şi romane), 15 „popoare" care locuiesc în Dacia.[27]. Pentru majoritatea istoricilor aceste nume de *popoare/ triburi* sunt numele triburilor din Dacia preromană, doar numele de aşezări fiind din epoca provinciei romane (C. Goos, Gr. Tocilescu, V. Pârvan, G. Schütte, R. Vulpe, A. Mocsy etc.)[28].

Puţini istorici români au susţinut contrariul. Pentru C. Daicoviciu, numele terminate cu sufixul *-ensioi/ -enses* ar reprezenta „structuri administrative rurale (*civitates*), şi nu triburi dacice propriu-zise"[29], în timp ce pentru R. Florescu aceste nume de popoare ar fi „circumscripţii rurale sub autoritate militară"[30]. I.I. Russu credea că harta Daciei utilizată de Ptolemeu trebuie datată între anii 106-117 (inclusiv numele tribale), şi ajunge la concluzia că triburile daco-getice sunt deja denumite cu forme de *ethnika-demotika* construite cu sufixul *-ensioi (ensi)*, fiind „mai probabil structuri teritoriale, (...) un fel de *civitates peregrinae*"[31].

Sarcina analizării şi demonstrării acesti idei – anume că „triburile" dacice din lista lui Ptolemeu sunt în fond *civitates peregrinae* din Dacia romană – a fost asumată de Ioana Bogdan Cătăniciu[32]. În opinia sa, toponimele şi numele de „triburi" din Geografia lui Ptolemeu aparţin primei jumătăţi a secolului II d.Chr. Pentru a stabili cadrul cronologic al informaţiilor privind zona danubiană transmise de Ptolemeu, Ioana Bogdan Cătăniciu ia în considerare menţionarea a trei aşezări pe malul râului *Hierasos – Zargidava*, *Tamasidava* şi *Piroboridava* – şi afirmă că acestea sunt localizate la nord de Dunăre, în vecinătatea provinciei Moesia Inferior (*ad Moesiam*). Pentru că *Piroboridava* a aparţinut Moesiei Inferior între anii 102-117/ 118 d.Chr., aşa cum rezultă din papirusul Hunt, autoarea consideră că harta regiunii nord-dunărene trebuie

[24] CIL III 8060.

[25] Patsch 1937, 140.

[26] Wolff 1976, 111-116; Alföldi 1940, 29-30.

[27] Claudii Ptolemaei Geographia, ed. C. Müller, Paris, 1883, III, 8, p. 442-451.

[28] Bogdan Cătăniciu 1999, 224; Bogdan Cătăniciu 1987-1988, 145-147.

[29] Daicoviciu 1960, 266.

[30] Florescu 1982, 544, n. 176, 547, n. 203.

[31] Russu 1981, 182-183.

[32] Bogdan Cătăniciu 1999, 223-231; Bogdan Cătăniciu 1987-1988, 145-162; Bogdan Cătăniciu 1997, 11-12; Bogdan Cătăniciu 1999a, 64-83.

datată după 117/ 118, când împăratul Hadrian a renunțat la teritoriile moesice de dincolo de Dunăre[33]. După analizarea informației lui Ptolemeu, Ioana Bogdan Cătăniciu concluzionează: „...le suffixe -enses ajouté au nom d'une localité forme le nom de la majeure partie des « peuplades » de la Dacie ptolémaique (…), mais ces noms sont propres à des créations territoriales romaines et non à des tribus daces” (i.e. „divisions territoriales, c'est à dire civitates de la Dacie au commencement du règne d'Hadrien…“)[34]. Astfel, toate aceste „triburi” sunt localizate pe o hartă modernă, în interiorul provinciei Dacia: *Anarti* şi *Teurisci* în zonele vestice şi nord-vestice, *Coestoboci* în partea nord-estică, lângă Orheiul Bistriței, *Predavenses* în Munții Apuseni, *Rhatacenses* în zona centrală a Transilvaniei, *Caucoenses* în județul Harghita, *Buridavenses* pe râul Olt, *Cotenses* pe valea Pârâului Negru şi pe valea superioară a Oltului, *Albocenses* pe râul Timiş, *Saldenses* lângă Dunăre, *Potulatenses* în părțile nord-vestice ale Olteniei, *Senses* lângă Slatina, *Ciagisi* şi *Piephigi* în Câmpia Olteniei. Toate aceste nume nu ar reprezenta decât triburi dacice organizate de romani după cucerirea ținuturilor nord-dunărene, de tipul *civitates peregrinae* (unele purtând nume tribale propriu-zise ca *Anarti*, *Teurisci*, *Coestoboci*, *Biephi*, *Piephigi*, *Ciagisi*, altele nume derivate după capitala tribală, *Predavenses* de la *Predava*, *Buridavenses* de la *Buridava*, *Potulatenses* de la *Potula* etc.)[35] .

Acest *scenario* nu oferă nici o informație despre evoluția acestor *civitates peregrinae* în perioada următoare, despre transformarea lor în structuri administrative romane propriu-zise. Toate izvoarele se leagă de momentul în care Ptolemeu a desenat harta a IX-a a Europei.

Dacia în *Geographike Hyphegesis*

Opera lui Claudius Ptolemeus (90-168 d.Chr), *Geographike Hyphegesis*[36], extrem de utilă în cunoaşterea topografiei antice a fost destul de puțin utilizată pentru identificarea localităților din provincia romană Dacia[37]. În literatura românească de specialitate discuțiile s-au axat asupra problemei celor 15 etnonime, considerate fie triburi din Dacia preromană, fie *civitates peregrinae*, forme de organizare administrativă a dacilor din provincie[38]. Excepție a făcut N. Gostar, care în repetate rânduri a încercat să localizeze aşezări din Dacia menționate de Ptolemeu[39].

Trebuie remarcat că informațiile lui Ptolemeu se referă o situație din prima jumătate a secolului al II-lea, epocă în care a trăit şi a scris geograful alexandrin. De asemenea este absolut sigur că acea listă de πόλεις ἐν τῇ Δακία ἐπιφανέστεραι conține nume de localități întemeiate de romani în Dacia şi deci trebuie să se refere la o epocă de după anul 106 d.Chr. (de exemplu *Ulpianum*, *Salinae*, *Praetoria Augusta*, *Angustia*, *Pirum*, *Aquae*, *Pontes*, *Pinum*)[40]. Pentru datarea situației concrete înfățişate de Ptolemeu pentru Dacia romană (sau a prototipului

---

[33] Bogdan Cătăniciu 1999, 223-231; Bogdan Cătăniciu 1991, 60.

[34] Bogdan Cătăniciu 1991, 62.

[35] Bogdan Cătăniciu 1987-1988, 154-158.

[36] Ludovisi, Torresani 1996, 37-38.

[37] Pentru straturi cronologice succesive prezente în descrierea Daciei şi utilizarea cu rezerve a informațiilor v. şi Fodorean 2003, 7-20; Fodorean 2006, 60-61.

[38] Pârvan 1926, 248; rezerve au fost exprimate de Russu 1981, 181, unde afirmă că nu e verosimil ca Ptolemeu să se refere la Dacia liberă anterior anului 106 d.Chr.; Bogdan Cătăniciu 1987-1988, 145-162; Bogdan Cătăniciu 1999, 223-231; Bogdan Cătăniciu 1991, 59-67; Bogdan Cătăniciu 1997, 11-12; Bogdan Cătăniciu 1999a, 64-83.

[39] Gostar 1958, 413-419; Gostar 1969, 171-176.

[40] Pârvan 1926, 251.

hărţii utilizate de Ptolemeu) există câteva criterii interne: *termina postquem* sunt menţionarea iazigilor în Câmpia Tisei, existenţa Daciei traiane şi menţionarea, în lista localităţilor Moesiei Inferior, a trei localităţi situate pe malul stâng al râului *Hierasos*, *Zargidava*, *Tamasidava* şi *Piroboridava*[41]. Pentru stabilirea acestui reper cronologic este lipsit de importanţă dacă *Hierasos* este Siretul sau *Piroboridava* este Poiana[42]. Important este faptul că *Piroboridava* este menţionată de papirusul Hunt ca făcând parte din Moesia Inferior în timpul domniei lui Traian, între anii 102/ 106-117/ 118 d.Chr[43]. Un *terminus antequem* este oferit de prezenţa legiunii a V-a *Macedonica* la *Troesmis*. Numărul mare de *poleis* cu nume autohtone, multe terminate cu determinativul *-dava*, dintre care multe nu mai apar în itinerariile care înfăţişează o situaţie a Daciei de mai târziu (*Tabula Peutingeriana*, *Geographus Ravennas*), ne determină să credem că informaţiile geografului alexandrin sunt apropiate de epoca războaielor de cucerire. *Rucconium, Docidava, Arcobadara, Patridava, Karsidava, Petrodava, Sangidava, Utidava, Markodava, Singidava, Komidava, Ramidava, Zusidava, Polonda, Zurobara, Netindava, Arkinna, Sornum* sunt localităţi răspândite conform coordonatelor oferite de Ptolemeu în teritoriul provinciei Dacia, localităţi pe care nu le vom regăsi în *Tabula Peutingeriana* sau la Geograful ravenat. În afara viitoarelor oraşe (*Porolissum*, *Napoca*, *Potaissa*, *Apulum*, *Sarmizegetusa*, *Tibiscum*, *Dierna*, *Drobeta*) şi a staţiunilor termale (*Hydata-Aquae*, *Germizera-Germisara*), doar trei localităţi (*Comidava*/ *Cumidava*[44], poate *Ramidava*[45] şi recent *Arcobadara*[46]), sunt, momentan, cunoscute din inscripţii care dovedesc că existau şi în deceniile următoare cuceririi.

În literatura de specialitate se susţine că Ptolemeu, pentru a realiza cea de-a IX-a hartă a Europei, a utilizat câteva pachete independente de informaţii legate de perioada 106-118 d.Chr. (existenţa provinciei Dacia – după 106 şi a oraşului *Nicopolis ad Istrum* – după 110, absenţa provinciei Dacia Inferior – înainte de 118-120, legiunea a IV-a Flavia cantonată la Singidunum – după 117-118)[47]. J. Lennart Berggren şi Al. Jones, discutând sursele lui Ptolemeu şi în special informaţia datorată lui Marinos, ajung la concluzia că Ptolemeu include în atlasul său geografic

---

[41] Bogdan Cătăniciu 1987-1988, 148, consideră că acestea sunt menţionate sub formula *ad Moesiam* şi în consecinţă datează prototipul după 117-118 d.Chr.; Capitolul al X-lea al cărţii a III-a a lui Ptolemeu este intitulat *Moesiae Inferioris situs*. În primele 4 subcapitole sunt descrise reperele (fluvii, promontorii), cu coordonate, pentru a delimita provincia; în subcapitolele 5-8 sunt enumerate *oppida* din Moesia Inferior, iar în subcapitolul 9 „*Insulae adiacent Moesiae Inferioris*". În subcapitolul 7 este descrisă *ora maritima ab Istri ostio*, între gura fluviului *Borysthene* şi fluviul *Hierasus*, teritoriu locuit de *Harpii, Tyragetas Sarmatas, Britolagae* şi *Peucini*. Subcapitolul 8, unde sunt enumerate oraşele acestei *ora maritima*, se află tot în cadrul capitolului X, *Moesiae Inferioris situs*: 8. *Oppida sunt huius quoque partis mediterranea eaque propter Hierasum fluvium Zargidava 54.40, 47.45, Tamasidava 54.20, 47.30, Piroboridava 54, 47...*, după care sunt enumerate trei *oppida* dintre Hierasus şi Tyras (Niconium, Ophiussa şi Tyras oppidum) - Claudii Ptolemaei Geographia, ed. C. Müller, Paris, 1883, X, 1- 9, p. 456-471. Nu există, în opinia noastră, nici un indiciu că această zonă nu s-ar afla în Moesia Inferior.

[42] Vulpe 1931, 237-276; Vulpe 1964, 223-246.

[43] FHDR, I, 466-471; Popescu-Spineni 1978, 32-33, cu bibliografia..

[44] Macrea 1944, 234-261.

[45] ISM V 117, unde Gr. Florescu citea în r. 4 vico Ramid..; editorii ISM citesc doar vico Rami...

[46] Vicus-ul de la Ilişua se numea la sfârşitul secolului al II-lea d.Chr. Arcobadara, aşa cum demonstrează o nouă lectură a unei inscripţii cunoscute de mai mulţi ani – ILD, 295, nr. 800, Wollmann, Ardevan 2006, 673-675, 678, fig. 13, 14; noua lectură – S. Nemeti, M. Bărbulescu, Territorium Arcobadarense, *EphN* 16, 2006 (sub tipar): *[Geni]o terri/[t(orii) A]rcoba(darensis) / [Au]r(elius) Sal(vius) / [et A]el(ius) No/[mu]s magistri (duo) / [Pude]nte et Ael/[ian(o)] co(n)s(ulibus)*.

[47] Strang mss, 30-31. Dorim să mulţumim doamnei dr. Ioana Bogdan Cătăniciu pentru că ne-a pus la dispoziţie o copie a articolului inedit al lui A. Strang.

date care reflectă starea Imperiului Roman din prima decadă a secolului al II-lea, extrem de puține date fiind adăugate după anul 110. Honigman subliniază existența în Geografia a toponimelor referitoare la campaniile dacice a lui Traian, încheiate în 106 şi absenţa completă a celor referitoare la campaniile parthice, începute în 114, iar Desange stabileşte pentru descrierea Africii de Nord un *terminus ante quem* similar, anul 110[48].

Trebuie adăugat că nici una dintre cele 44 de localități pomenite ca fiind cele mai importante din Dacia nu poate fi localizată în viitoarea Dacie Inferior şi nici un nume antic cunoscut de localitate din Oltenia de est (e.g. *Sucidava*, *Romula- Malva*, *Buridava* etc.) nu este cuprins în această listă.

Aşa-numitele triburi dacice aparţin aceluiaşi cadru cronologic, iar prezenţa lor pe harta Daciei traiane ridică două seturi de probleme: a) ce se ascunde în spatele acestor etnonime? şi b) unde aceste „triburi" pot fi localizate precis pe o hartă modernă a zonei nord-danubiene?

a) Din 15 nume de „triburi" doar şase sunt etnonime propriu-zise: *Anarti*, *Teurisci*, *Coestoboci*, *Biephi*, *Ciagisi* şi *Piephigi*, celelalte nouă fiind derivate din nume de localități, etnonime construite cu sufixul -*ήνσιοι/ -enses*: *Predavenses*, *Rhatacenses*, *Caucoenses, Buridavenses, Cotenses, Albocenses, Potulatenses, Saldenses* şi poate *Senses*. Din alte izvoare sunt cunoscute doar localitățile *Buridava*[49], *Potula/ Potula(ta)*[50] şi *Saldae*[51], dar aşezări similare, neatestate încă, ar trebui să fie **Predava* (sau **Piedava*, mss. X *Πιεδαυήνσιοι*), **Rhataca, *Alboca* etc. În provinciile vecine sunt cunoscute mai multe nume tribale propriu-zise, ca de exemplu *Sevaces, Alauni, Norici, Ambidravi* în Noricum, *Azali, Latobici, Varciani, Boii, Oseriates* în Pannonia Superior, *Amantini, Hercuniates, Breuci, Aravisci, Scordisci* în Pannonia Inferior, *Iapydes, Maezaei, Dindari, Ditiones, Cerauni, Daursii, Pirustae, Scirtiones* în Dalma-tia, şi multe altele menţionate de Ptolemeu sau Plinius[52]. În Dalmatia există însă şi *Narensii* şi *Docleatae*, cu nume derivate din *Narona* şi *Doclea*. Aceeaşi situaţie se regăseşte în cele două Moesii, unde numele tribale sunt combinate, la Ptolemeu, cu etnonime construite cu sufixul -*enses*. În Moesia Superior, pe lângă *Dardani* şi *Moesii*, există şi *Tricornenses* (de la *Tricornium*) şi *Picenses* (de la *Pincum*), în timp ce în Moesia Inferior, pe lângă *Triballi, Troglodytae, Peucini* şi *Crobyzi*, se întâlnesc şi *Oetenses, Obulenses, Dimenses* (de la *Dimum*) şi *Appiarenses* (de la *Appiaria*)[53].

Este o *communis opinio* faptul că „triburile" amintite de Ptolemeu la începutul secolului II în Noricum, Dalmatia, Pannonii şi Moesii sunt *civitates peregrinae,* structuri administrative indigene în provinciile romane[54]. Cum intenţia romanilor nu era de a conserva cadrul tribal tradiţional şi influenţa vechii aristocraţii, asemenea structuri peregrine create de romani sunt, în parte, artificiale, prin spargerea unității tribale, dislocarea comunităților indigene şi gruparea lor în jurul unor puncte cu concentrare militară. Astfel apar, desemnând structuri administrative romane, numele „tribale" construite cu sufixul *–enses*. *Narenses* sunt cei care locuiesc pe

---

[48] Lennart Berggren, Jones 2000, 23.

[49] Miller 1916, 554.

[50] *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, IV, 14, 6, ed. M. Pinder, G. Parthey, Berlin, 1860, p. 204; C. Daicoviciu interpreta *Canonia Potula* din *Geographus Ravennas* ca o coruptelă din *Centum Putea*, localitate care apare pe *Tabula Peutingeriana*; ipoteza este puţin probabilă deoarece există *Potulatenses* în Geografia lui Ptolemeu (Daicoviciu 1969, 298).

[51] Pârvan 1926, 247.

[52] Ptol. Geogr., II, 13, 2, p. 286-287; II, 14, 2, p. 290-291; II, 15, 2, p. 298; II, 16, 5, p. 309-312.

[53] Ptol. Geogr., III, 9, 2, p. 452-453; III, 10, 4, p. 463.

[54] Mócsy 1974, 66-70.

malurile râului *Narenta*, în *conventus Narona*,[55] iar cu numele de *Tricornenses, Picenses, Dimenses* etc. sunt desemnate structuri administrative indigene grupate în jurul unor aşezări ca *Tricornium*, *Pincum* sau *Dimum*, locuri de garnizoană ale unor unități auxiliare. Aceste districte moesice sunt născute înainte de anul 86 d.Chr.[56] sau după reorganizarea *limes*-ului danubian în timpul războaielor lui Traian cu dacii[57]. Maniera similară de desemnare a „triburilor” din Dacia şi, implicit, situarea lor în acelaşi cadru cronologic, arată că *Predavenses*, *Rhatacenses*, *Caucoenses, Buridavenses, Cotenses, Albocenses, Potulatenses, Saldenses* sunt nume pentru anumite districte indigene din noua provincie din timpul domniei lui Traian, puse probabil sub control militar.

b) În ce priveşte localizarea acestor „triburi” pe o hartă modernă a Daciei, trebuie să notăm încă de la început faptul că Ptolemeu adaugă această informație doar ca un marcaj etnic al zonei descrise, fără să ofere date precise, anume coordonate exprimate în latitudine şi longitudine ca pentru cursurile de apă sau aşezări, ci doar o dispunere vagă de la nord spre sud, respectiv de la vest spre est: *Habitant Daciam in septentrionali parte, si ab occasu incipimus, Anarti et Teurisci atque Coestoboci; infra hos Predavenses et Rhatacenses et Caucoenses, infra quos eodem ordine Biephi et Buridavenses et Cotenses, atque infra hos Albocenses et Potulatenses et Senses; infra quos in meridiana regione Saldenses et Ciagisi et Piephigi*[58]. Întreaga hartă a Daciei[59] care poate fi reconstruită după coordonatele lui Ptolemeu are nouă trapeze pe longitudine (între meridianul de 46° şi cel de 55°) şi cinci pe latitudine (între paralelele de 44° şi 49°). Este limpede că Ptolemeu, pentru marcarea etnică a zonei, a dispus numele de “triburi” astfel încât să acopere întreaga hartă (mult deformată pe longitudine), urmând sistemul său de 3 trapeze pe longitudine/ 1 trapez pe latitudine. Astfel toate numele de triburi au fost dispuse convențional în unități de 3/1 trapeze pentru a umple întregul spațiu împărțit în 15 unități geometrice (unde o unitate este egală cu trei trapeze pe longitudine/ un trapez pe latitudine). Acest sistem ptolemaic pur convențional este responsabil de prezența „tribului” *Buridavenses* în centrul Transilvaniei, lângă *Apulum* şi *Germizara*, şi nu în Oltenia, unde alte izvoare localizează aşezarea *Buridava* (pe râul Olt la Stolniceni cum se poate vedea în TP). În concluzie, orice încercare de a transpune “triburile” ptolemaice pe o hartă modernă este menită eşecului.

Interpretând în această manieră harta Daciei reconstruită după datele transmise de Ptolemeu, istoricul modern poate reține că în Dacia, în epoca lui Traian, existau nişte districte peregrine cu nume derivate de la cele ale aşezărilor indigene (*Predavenses*, *Potulatenses*, *Albocenses*, *Buridavenses*, *Ratacenses* etc.) şi în vecinătatea triburilor indigene (celtice sau dacice) cu nume tribale propriu-zise (*Anarti*, *Teurisci*, *Coestoboci* etc.). Majoritatea numelor localităților şi numele „triburilor” sunt indigene, astfel putem concluziona că autohtonii continuau să locuiască în provincie în această epocă. Este greu de spus pornind numai de la

[55] Wilkes 1969, 165.

[56] Mócsy 1974, 66, 68.

[57] Poulter 1979, 729-744.

[58] Ptol. Geogr., III, 8, 3, p. 444; FHDR I, p. 543: “Locuiesc [în] Dacia în partea cea mai de miazănoapte, dacă începem de la apus: anarții, teurisci şi costobocii, iar dedesubtul lor [vin] predavensii, ratacensii şi caucoensii, tot aşa, mai jos de aceştia [sunt] biefii, buridavensii şi cotensii şi mai jos de ei albocensii, potulatensii şi sensii, după care [sunt], în partea cea mai de miazăzi, saldensii, ceiagisii şi piefigii”.

[59] Ar fi o greşeală să credem că Ptolemeu înțelege prin Dacia ceea ce înțeleg modernii, anume conceptul construit al „întregii zone nord-dunărene locuite de triburi daco-getice”, ci provincia romană. Dintre numele tribale două aparțin unor populații celtice, anarții şi teuriscii, iar saldensii îşi iau numele, poate, de la localitatea Saldae de la sud de Dunăre.

simpla menționare la Ptolemeu dacă aceste districte erau structuri peregrine sub control militar, dar un răspuns pozitiv este sugerat de comparația cu districtele moesice *Tricornenses, Picenses, Dimenses* şi *Appiarenses*.

Civitas, territorium, regio. Structuri administrative.

În urma anexării Daciei teritoriul provinciei devine *ager publicus*, Dacia fiind provincie imperială *ager tributarius*. Prin fondarea coloniei *Sarmizegetusa* o parte a acestui teritoriu devine proprietate privată *ager datus adsignatus*. În afara acestui spațiu, practic în marea parte a teritoriului provinciei exista o *possesio* asupra pământului în schimbul căreia se plătea o taxă (*vectigal*), pământul fiind stăpânit ca *ager vectigalis*[60]. Mai dificil de surprins este relația juridică dintre teritoriul folosit de soldați (*territorium legionis, alae, cohortis*) şi *ager vectigalis* al comunităților peregrine stabilite în apropierea castrelor, în *canabae* sau *vici*[61]. Revenind la districtele pe care le bănuim ascunse sub numele tribale compuse cu sufixul -*enses*, trebuie să presupunem că ele au coexistat cu teritoriul coloniei *Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* dar nu avem nici o informație ulterioară din alte categorii de surse, după reorganizarea de către Hadrian a provinciilor dacice. De aceea calificarea lor drept *civitates peregrinae* care să preia şi să continue în epocă romană structurile tribale dacice pare exagerată. Prezentarea „celor mai de seamă *poleis* din Dacia" sugerează un alt model al organizării teritoriului. Cele şase nume romane şi două nume greceşti indică faptul că sunt localități întemeiate de romani. *Castellum Ulpianum*, cum corect a intuit N. Gostar, este numele unui Kastellvicus din vestul Daciei[62]. *Cumidava* este numele *vicus*-ului de lângă castrul de la Râşnov. *Dierna*, *Drobeta*, *Tibiscum*, *Potaissa*, *Napoca*, *Porolissum* sunt în această epocă localități rurale nou fondate prin aşezarea unor nuclee de colonişti, dar care păstrează numele aşezării de tip *dava* sau al fortificației din apropiere. În unele dintre aceste cazuri prezența militară este certă, în altele – doar presupusă. Ipoteza noastră este că toate cele 44 de localități puse de Ptolemeu în Dacia sunt de fapt localități din Dacia traiană (Transilvania, Banat şi vestul Olteniei), localități nou întemeiate de romani, majoritatea în apropierea unor castre auxiliare.

Ptolemeu menționează, deci, la începutul secolului II, localități din Dacia traiană[63], dintre care unele vor deveni *municipia* şi *colonia*, altele – centre ale unor comunități rurale cu autoadministrare. Localizarea lor pe o hartă modernă a Daciei romane este dificilă datorită distorsiunilor produse prin transformarea distanțelor în coordonate (latitudine şi longitudine în grade şi minute). Datorită utilizării, prin hărțile în proiecție cilindrică ale lui Marinos din Tyr, a unor itinerarii, Ptolemeu a obținut o hartă a Daciei foarte alungită pe longitudine (pe direcția est-vest). Transformând coordonatele lui în coordonate moderne observăm că cele mai vestice localități s-ar găsi în actuala Ungarie iar cele mai estice dincolo de Carpații Orientali, în Moldova. Soluția nu este căutarea localităților acolo unde ar trebui amplasate conform calculelor imprecise ale lui Ptolemeu, ci stabilirea unor rețele de distanțe între localitățile ale căror localizare este cunoscută prin intermediul altor categorii de surse. Astfel, transformând gradele şi minutele în unități de lungime conform algoritmului ptolemaic (1 stadie = 185 m, latitudine 1° = 400 stadii = 92, 5 km, longitudine 1° = 400 stadii = 74 km)[64] putem măsura

[60] Piso 1995, 63-64.

[61] Harmatta 1972, 126-130.

[62] Gostar 1969, 171-176.

[63] Schütte 1917, 77.

[64] Lennart Berggren, Jones 2000, 14; Riley 1995, 232-235.

distanțele de la o localitate la alta, făcând abstracție de orientările aberante date de alungirea excesivă.

S-a considerat că Ptolemeu, în amplasarea localităților după coordonate geografice, a utilizat ca surse și hărți de tipul *itineraria*[65]. Amplasarea localităților în Banat ne ajută să verificăm afirmația că datele referitoare la Dacia transmise de Marinos-Ptolemeu se referă deci la primul deceniu de existență a provinciei și se leagă probabil de documentația cartografică realizată în timpul campaniilor de cucerire. Se observă, de exemplu, folosirea unui itinerar similar cu cel asamblat în *Tabula Peutingeriana* care conține ambele drumuri prin Banat[66]; erorile lui Ptolemeu trădează precis folosirea unui astfel de itinerar: de pe drumul vestic se păstrează *Argidava*, *Aezizis* și *Tibiscum* I cu latitudinile 45. 15, 45. 20, respectiv 45. 15, iar mai jos *Tibiscum* II și *Zeugma* (mai degrabă *Pons Augusti*, decât *Pontes*-*Transdrobeta*), cu latitudinea 44. 50 și 44. 40; amplasarea drumului vestic la o latitudine mai scăzută decât drumul estic se datorează poziției similare pe un itinerariu, așa cum vedem în *Tabula Peutingeriana*, iar existența a două *Tibiscum*-uri este încă și mai ilustrativă (pe itinerarul utilizat și de *TP Tibiscum* este reprezentat de două ori datorită alungirii excesive, când în fond este doar punctul de joncțiune al celor două drumuri).

Astfel, prin unirea localităților cu aceleași coordonate observăm existența unei paralele de 48° *Docidava-Porolissum-Arcobadara* (toate trei au aceeași latitudine) care se intersectează la *Porolissum* cu meridianul de 49° *Porolissum-Napoca-Potaissa-Arcinna.* O intersectare simetrică întâlnim la *Argidava*, punct de intersecție a paralelei de 45° 15′ *Argidava-Zarmizegetusa-Tibiscum* cu meridianul de 46° 30′ *Rucconium-Argidava.* Se mai poate stabili existența unei paralele *Apulum-Komidava* (46° 40′), *Dierna-Drobeta* (44° 30′) și a meridianului *Triphulum-Angustia* (52° 15′). Unele dintre aceste localități sunt cunoscute astfel că putem calcula diferența dintre distanțele date de Ptolemeu și distanțele reale.

Din cele 44 de localități menționate de Ptolemeu sunt cunoscute[67], datorită apariției unor inscripții care confirmă toponimul antic înregistrat și de geograf, doar 12 localități:

Porolissum 49, 48 (Moigrad, jud. Sălaj)

Arcobadara 50.40, 48 (Ilișua, jud. Bistrița-Năsăud)

Napoca 49, 47.40 (Cluj-Napoca, jud. Cluj)

Patrouissa (*Potaissa*) 49, 47.20 (Turda, jud. Cluj)

Apulum 49.15, 46.40 (Alba Iulia, jud. Alba)

Germizera 49.30, 46.15 (Geoagiu, jud. Hunedoara)

Comidava 51.30, 46.40 (Râșnov, jud. Brașov)

Tibiscum 48.30, 45.15; 46.40, 44.50 (Jupa, jud. Caraș-Severin).

Zarmizegethusa regia 47.50, 45.15 (Sarmizegetusa, jud. Hunedoara)

Hydata-Aquae 49.30, 45.15 (Călan, jud. Hunedoara)

Dierna 47.15, 44.30 (Orșova, jud. Mehedinți)

Drubetis 47.45 (Drobeta - Turnu Severin, jud. Mehedinți)

---

[65] Despre metoda amplasării localităților de către Ptolemeu v. Rivet 1974, 55-81.

[66] Schütte 1917, 92-93, fig. 15 (unde numele Frateria este considerat coruptelă pentru Praetorium, Zeugma este Pontes); aceeași identitate Frateria – Praetorium la Strang mss.

[67] Miller 1916, 544, 546-552; Popescu – Spineni 1978, 41.

Poziția unor localități menționate de către Ptolemeu poate fi aproximată datorită apariției numelor respective şi în *Tabula Peutingeriana*[68], unde sunt menționate şi distanțele în mile romane dintre localități. Astfel, măsurând aceste distanțe pe traseul drumurilor romane obținem locul aproximativ unde acestea ar fi fost amplasate. Din păcate acesta este sigur doar pentru două localități:

Salinae 49.15, 47.10 (*Salinis*, TP), Decea Mureşului sau Ocna Mureş (jud. Alba)

Amutrium 50, 44.45 (*Amutria*, TP), Răcarii de Jos.

Astfel, rămân 30 de localități de amplasat pe teritoriul provinciei. Prin calcule ale distanțelor se pot opera unele localizări aproximative (aproximative dat fiind numărul redus al aşezărilor localizate cu precizie şi distorsiunilor lui Ptolemeu în ce priveşte orientarea). Pentru localizarea toponimelor antice pe o hartă modernă a Daciei este importantă relaționarea acestora din perspectiva coordonatelor transmise de Ptolemeu. Astfel pe paralele de 48° *Docidava-Porolissum-Arcobadara* (toate trei au aceeaşi latitudine), utilizând algoritmul de calcul ptolemaic (1° = 500 stadii, 1 stadie = 185 m) putem măsura distanțele de la o localitate la alta, făcând abstracție de orientările aberante date de alungirea excesivă. Diferența pe longitudine între *Porolissum* (49) şi *Arcobadara* (50.40) este de 1° 40', deci 123 km. Astfel, conform calculelor lui Ptolemeu, *Arcobadara* ar trebui amplasată dincolo de râul Dorna, în Carpații orientali din Moldova. *Arcobadara* fiind Ilişua, distanța reală este deci de cca 70 km, respectiv de 56' la Ptolemeu. Această eroare a geografului antic ne îndreptățeşte să credem că o corecție similară trebuie aplicată coordonatelor localităților dintre *Arcobadara* şi *Petrodava* (53.45) (anume *Triphulum*, *Patridava*, *Carsidava*) şi mai departe localităților din estul Daciei, între *Petrodava* şi *Cumidava* (*Angustia*, *Utidava*, *Polonda*, *Zusidava* şi *Ramidava*). Aceste toponime nu sunt numele unor dave din Moldova, ci numele localităților de pe limesul estic, dintre Ilişua (*Arcobadara*) şi Râşnov (*Cumidava*).

Fără să putem amplasa toate cele 30 de localități rămase necunoscute, ținând cont de faptul că sunt doar localități din Dacia traiană, dintr-o epocă timpurie, presupunem că majoritatea sunt nuclee dezvoltate în jurul unor fortificații romane, aşezări incipiente dintre care o parte îşi iau numele de la cele ale unor aşezări şi dave autohtone. Folosind itinerarii, orientarea localităților este foarte aproximativă, mai sigure fiind distanțele dintre acestea. Ptolemeu enumeră localitățile de la vest la est, grupându-le în cinci grupe în funcție de latitudine (5 grade pe latitudine, 5 grupe de „triburi”, 5 grupe de localități). Datorită identificării recente a toponimului *Arcobadara* cu vicus-ul militar de la Ilişua, ne vom limita la încercarea de a amplasa doar localitățile din prima grupă (între paralelele 48-49). Rucconium şi *Docidava*, fiind localități din Dacia romană, sunt amplasate la o oarecare distanță față de *Porolissum*, dar nu spre vest, aşa cum se consideră, arbitrar, transpunând coordonatele lui Ptolemeu pe o hartă modernă cu proiecție conică, cu nordul amplasat în partea superioară, ci spre sud-vest. Localitățile amplasate între *Rucconium* şi *Carsidava* sunt *vici* ai castrelor de pe frontiera nord-vestică, nordică şi nord-estică, şi nu localități din Ungaria, Crişana sau Moldova. Astfel, propunem următoarele identificări:

Rucconium – Bologa[69]

Docidava – Buciumi

[68] Fodorean 2002-2003, 51-58, cu bibliografia.

[69] Identificare similară, completând *Rucconium* în loc de *Resculum* în lacuna din r. 7 din milliarum-ul de la Almaşu Mare (CIL III 8060), la Bogdan Cătăniciu 1991, 64.

Porolissum – Moigrad

Arcobadara – Ilişua

Triphulum – Orheiu Bistriței

Patridava – Brâncoveneşti

Carsidava – Sărățeni.

Din a doua grupă (între paralelele de 47 şi 48) sunt cunoscute doar *Napoca*, *Patrouissa* (Turda) şi *Salinae* (Ocna Mureş). Nefiind localități amplasate pe un drum de frontieră, ca în cazul grupei I, este mai greu de estimat cu ce se poate identifica *Praetoria Augusta*, Sangidava şi *Utidava*. În schimb, *Ulpianum* şi *Angustia*, cu nume romane, sunt probabil pe frontierele de vest, respectiv de est. *Ulpianum* este, probabil, un *castellum Ulpianum* întemeiat la granița vestică cum credea N. Gostar[70], dar nu Bologa, ci Gilău. *Angustia*, aşa cum îi spune numele, trebuie să fie o fortificație pe frontieră în fața unei trecătorii din Carpații Orientali. Dar cu această latitudine (47.14), pe aproximativ aceeaşi paralelă cu *Salinae* şi *Potaissa*, nu poate să fie Brețcu. Acest toponim ar trebui mai degrabă localizat la Inlăceni sau Odorheiu Secuiesc.

Deşi tabloul davelor dacice din secolul I d.Chr. este destul de incomplet, se poate observa că în apropierea unora dintre localitățile romane identificate cu toponimele din lista lui Ptolemeu se găsesc cetăți sau aşezări fortificate dacice: lângă Bologa, aşezarea de la Tusa, lângă Buciumi – cea de la Stârciu, lângă Moigrad – fortificația de la Măgura Moigradului[71], lângă Ilişua – aşezarea de la Beclean[72]. *Vicus*-ul de la Brâncoveneşti şi-a putut lua numele de la o cetate dacică din vecinătate (cum este cea semnalată la Deda), iar la Sărățeni şi Odorheiu Secuiesc sunt atestate şi aşezări fortificate dacice din perioada premergătoare cuceririi[73]. Nu există nici un motiv să nu putem identifica toponimele autohtone, păstrate în Dacia romană, pentru a desemna inițial aşezări de lângă castre auxiliare (*Porolissum*, *Arcobadara*, *Comidava*), cu nume ale acestor dave ai căror locuitori au fost dislocați după cucerire şi mutați, alături de colonişti, *focariae* şi *lixae* în nou întemeiații *vici militares* (care le preiau şi numele). În castrele lângă care s-au dezvoltat aceste aşezări (mai bine cercetate arheologic decât aşezările civile) a fost descoperită ceramică lucrată cu mâna de tradiție Latène: la Bologa, Buciumi, Gilău, Ilişua, Orheiul Bistriței, Sărățeni, Râşnov[74]. În circumstanțele date, când există menționat toponimul autohton dacic – *Arcobadara* pentru vicus-ul de la Ilişua, *Comidava* pentru cel de la Râşnov – şi în castrele din vecinătate se descoperă ceramică de tradiție locală, singura concluzie logică este că în satele respective locuiau şi daci.

Astfel, organizarea administrativă şi evoluția acestor comunități, ale căror nume ni le transmite Ptolemeu, credem că a decurs după scenariul următor: din vechile districte militare traianice, în timpul lui Hadrian se nasc teritoriile unor noi aşezări cu statut municipal, ca *Napoca*, *Drobeta* şi poate *Romula*, dar şi teritoriile unor comunități rurale cu drept de autoadministrare, numite *territoria* sau *regiones*, care au drept centre *Auxiliarvici* (teritoriile unor *pagi*, *Micia* şi *Aquae*, *territorium Arcobadarense*, *territorium Sucidavense,* teritoriul din

[70] Gostar 1969, 171-176.

[71] Glodariu 1983, 57 (Stârciu, Tusa), 110 (Moigrad).

[72] Florea, Vaida, Suciu 2000, 221-230.

[73] Crişan 2000, 39, 58-59, 67.

[74] Protase 1980, 136-154.

jurul localității *Samum* numit *regio Ans[amensium],* teritoriul acelui *Patavissensium vicus*, menționat de Ulpian)[75].

În epoca imperială, în provinciile dunărene întâlnim frecvent această organizare a comunităților rurale cu drept de autoadministrare din apropierea castrelor auxiliare; vocabularul utilizat în inscripții pentru a le desemna conține cuvinte ca *territorium* sau *regio*[76]. *Territorium Matricensium, territorium Vetussalinesium, territorium Capidavense* sau *territorium Sucidavense* nu se referă la *territoria* militare, ci la *territoria* autonome ale *vici*-lor auxiliari. Situația este similară pentru *regiones, regio Montanensium, regio Serdicense, regio Scodrihense* sau *regio Ansamensium*, care nu sunt decât teritoriile comunităților din *vici* auxiliari.

Cuvântul *territorium* în Antichitate este folosit pentru a desemna „*universitas agrorum intra fines cuiusque civitatis"* (Pomponius, *Digest.* L, 16, 239) sau, după Varro (5 LL 4), *universium ager circa oppidum*[77]. Nu doar oraşele au *territorium*; acest termen desemnează o anumită întindere de pământ, delimitată şi legată de o comunitate umană, oraş, trib, unitate militară, colegiu sacerdotal sau mină[78].

Acest tip de organizare – anume o comunitate rurală cu autoadministrare numită *territorium* - este destul de bine documentată în provinciile dunărene. La începutul secolului XX, V. Pârvan publica o inscripție care atesta un *territorium Sucidavense* [*Sucidava*] ai cărui *curiales* refac un templu al zeiței Nemesis[79]. În Moesia Inferior, *C. Iulius Quadratus* a fost *quinquennalis territorii Capidavensis* [*Capidava*][80]*,* iar alte inscripții atestă un *territorium Abritanorum* [Abritus][81]. Inscripții din Pannonia Inferior ne aduc lămuriri asupra locuitorilor din două *territoria* care aveau drept centre vici auxiliari: *cives Romani* din *territorium Matricensium* [Matrica][82] şi *cives Romani et consistentes* din *territorium Vetussalinesium* [Vetus Salina][83].

După Siculus Flaccus (*Gromat. Vet.,* p. 135) termenul *regio* este sinonim cu *territorium*[84]*,* dar în inscripții întâlnim şi alte accepțiuni. Termenul este folosit fie pentru a desemna regiuni mai întinse compuse din mai multe *territoria* (*in provincia Africa regione Beguensi territorio Musulamiorum*[85]), fie pentru a desemna diviziuni ale unei *civitas: fines*

---

[75] Ardevan 1998 a, 45-55; Benea 2002, 101-105.

[76] Kovács 2000, 39-56.

[77] Forcellini, 71.

[78] DA, V, s.v. territorium, p. 124 (Toutain).

[79] Tudor 1965, 11-12, 34-35, 57-70: *[D]eae Nemesi / pro salute Augg(ustorum) / curial(es) territ(orii) Suc(idavensis) / templum a solo / restituerunt...*

[80] CIL III 12491.

[81] AÉ 1985, 712: *Imp(eratori) Caes(ari) / M(arco) Iulio / Philippo / Pio Fil(ici) (sic) inuicto / Aug(usto) et M(arco) / Iulio Philipo (sic) nob(ilissimo) Caesa/res (sic) per / ter(ritorium) Abri(tanorum) / m(ille) p(assuum) I.*

[82] AÉ 1980, 712: *[...pro salute] / ciuerom[an]/orum (sic) territ(orii) / Matric/ensium / Ael(ius) Vic[t]or uet(eranus) [leg(ionis)] / II Ad[i(utricis)] / Pater[no ...].*

[83] AÉ 2001, 1667; CIL III 10305: *[Templum et statu]am Geni ciuib(us) R(omanis) / [et consistentib(us) terri]t(orii) Vetuss(alinensium) quae M(arcus) Ulp(ius) / [... datis ex tes]t(amento) (sestertium) X (milibus) n(ummum) fieri iusserat. / [M(arcus) Ulp(ius) ...II uir ?] m(unicipii) Aq(uicensium) d(ecurio) col(oniae) Murs(ensium) sacerd(os) / [prou(inciae) Pann(oniae) Infer(ioris) trib(unus) l]eg(ionis) XII Fulm(inatae) in memoriam / [patris loco publico te]rritori ex (sestertium) XXXX (milibus) n(ummum) fec(it).*

[84] DA, V, s.v. territorium, p. 124 (Toutain).

[85] CIL VIII 270.

ciuitatis Serdicensium regione Dyptensium[86]**,** dar în inscripții apare și o *regio Serdicense*[87]**,** *regio Gelegetiorum*, *ciuitas Marcianopolitanorum*[88], fie pentru a desemna structuri administrative aflate sub control militar: *regio Montanensium*[89] cu *centuriones regionarii* și *regio Ans.* cu centrul la *Samum* cu *beneficiari consulares*[90]. Cunoaștem o *regio Bassianensis* în Pannonia Inferior[91] și suntem ignoranți în privința a ceea ce trebuie să înțelegem prin *regio Scodrihense* din Dacia[92], *regio Dolica* din Syria[93] sau *regio Ladicense* din Grecia[94]. Putem observa, la fel, că *territoria* de la *Arcobadara*, *Capidava*, *Dimum*, Matrica sau Vetus Salina, dar și aceste *regiones* de la *Montana*, *Samum* sau *Bassiana*, sunt unități administrative născute în jurul unei vicus militar, așezare rurală dezvoltată în jurul unui castru auxiliar.

Aceste expresii – *territoria, regiones* – nu desemnează vreun teritoriu aflat în folosința trupei auxiliare, vreun *territorium* militar, ci unități administrative rurale locuite pe de o parte de cetățeni romani (*cives Romani*), veterani (de asemenea cetățeni romani, dar menționați uneori ca o categorie aparte – *cives Romani et veterani* la *Micia*) și *consistentes,* comunitățile peregrine. În ce privește administrarea unor *territoria*, ca cel al Arcobadarei, este limpede că există instituții care le copiază pe cele municipale: magistrați aleși dintre fruntași (*magistri* la *Arcobadara*, *Micia*, în *Patavisensium vicus, quinquennalis* la *Capidava*), un *ordo* compus din *curiales* (*Sucidava*, poate și atribuții cenzoriale pentru *quinquennalis* de la *Capidava*)[95]. Uneori autonomia unor asemenea structuri este limitată, asupra lor exercitându-se controlul militar – din partea unor *centuriones regionarii* în *regio Montanensium* sau a unor *beneficiarii consulares* în *regio Ans.* (de remarcat că în ambele cazuri este vorba de ofițeri sau subofițeri legionari și nu de cavalerii care conduc unitatea auxiliară din centrul respectivei *regio*).

---

[86] AÉ 2000, 1291 (= AÉ 1957, 279): *Imp(erator) Caes(ar) T. Ael(ius) Hadri(a)n(us) / Antoninus Aug(ustus) Pius p(ater) p(atriae), trib(unicia) / potestate XV, co(n)s(ul) IIII, praesidia / et burgos ob tutelam provinc(iae) / Thraciae fecit curante C. Gallonio / Fron(to)ne Q. M(a)rcio Turbone leg(ato) / A[u]g(usti) pr(o) pr(aetore). Per fines ciuitatis / Serd(ic)ensium regione Dyptens(ium) / praesidia n(umero) IIII, burgi n(umero) XII, phruri / n(umero) CIX.*

[87] CIL VI 2606.

[88] AÉ 2000, 1268**:** ... */ Turbone leg(ato) A[ug(usti) pro pr(aetore)]. / Per fines ciuitat[is Mar]/cianopolitano[rum re]/gion[e] Gelegetio[rum in propi]/nquo phruri n(umero) [...]/ ...*

[89] AÉ 1985, 738: *Apollini / sancto / C(aius) Iulius / Saturni/nus (centurio) / region/arius / ex uoto.*

[90] CIL III 827 = 7633. Cășei: *Deae [Nem]esi / reg[in(ae)] M. Val(erius) Va/len[ti]nus b(ene)f(iciarius) / co(n)s(ularis) [mi]l[es] le[g(ionis)] / XIII G(eminae) Gordi(anae) / aed[il(is)] col(oniae) Nap(ocae) / agens sub sig(nis) / Samum cum reg(ione) Ans(...) v. s. l. m. / [I]mp(eratore) d(omino) n(ostro) M(arco) A[nt(onio)] Gordi(ano) Augus/[to et A]viol[a] co(n)s(ulibus) XIII (?)*; Russu 1956, 120-123, nr. 1, fig. 1: *I(oui) o(ptimo) m(aximo) / P(ublius) Ae(lius) Marcellinus / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) V M(acedonicae) / Gord(ianae) agens Sa/mo cum reg(ione) Ans. / sun seg(nis) pro salute sua / et suorum u(otum) l(ibens) p(osuit) / Ar(r)iano et Papo co(n)s(ulibus).*

[91] CIL III 3336; AÉ 2001, 1669: *[...] / [...Satur]/nin(us) / q(uon)d(am) armat(ura) / leg(ionis) II Ad(iutricis) stip(endiorum) XVI, o[r]/iundus ex regio/ne Bassiane(n)si desi/deratus in Dacia q(uon)d(am) / qui vixit ann(os) XXXIIII / Sept(imius) Maximi[a]n[us]/...*

[92] CIL VI 2698.

[93] CIL III 3490.

[94] CIL III 4220.

[95] Munteanu 1970, 211-222; Avram 1984, 158-169.

Dacia… in formam provinciae redacta

- abstract -

In the absence of explicit sources a modern historian has to use all kind of information to restore pictures from the past. For the beginning of Dacia province we find, among old and new historians, the idea of the Dacians' extermination during the conquest wars, and, consequently, the realities of this new province explained without taking into account the presence of indigenous population and their social structure. The lack of any kind of information about the indigenous districts on the inscriptions is interpreted as a complete absence of the native *civitates peregrinae,* i. e. any kind of Dacian administrative structures that inherited the tribal organisation within the Dacian Kingdom before 106 A. D. This scenario proceeds to explaining the administrative organisation of Roman Dacia taking into account this absence, without assuming that all the Dacian people was extermined (just the decimation of the elite is retained). The second scenario based on the idea of the presence of the natives, of their elite and their administrative structures in the Roman province of Dacia, brings as main proof the list of the Dacian "tribes" from Ptolemy's *Geography.* In Ptolemy's work one could find, besides the list of the settlements from Dacia (with Dacian and Roman names), also a list of 15 "peoples" which living in Ptolemy's Dacia. The task of analysing and demonstrating this idea (the Dacian "tribes" from Ptolemy's list are in fact *civitates peregrinae* from Roman Dacia) was assumed by Ioana Bogdan- Cătăniciu. In her opinion, the toponyms and the names of the "tribes" from Ptolemy's Geography belong to the first half of the II century AD.

In fact, we know very little about the regime of the soil in Dacia after the wars. Excepting the territory of *colonia Ulpia Traiana*, what profs do we have on the administrative organization? What were the names of new founded villages, heads of some administrative units? Rearranging the few data contained by epigraphic inscription and literary texts in the lights of a new interpretation of the Ptolemy's list of towns, we will try to draw a picture of Dacia after the Roman conquest.

A nowadays historian could retain that in Dacia, during Trajan's reign, there were some districts with names derived from settlements (*Predavenses* , *Potulatenses*, *Albocenses* etc.) and, maybe, some neighboring tribes (*Anarti*, *Teurisci*, *Coestoboci* etc.). The *poleis'* names and the *tribes*' names are indigenous, so we can conclude that the natives were still living in the province at this time. It is hard to say if these districts are under military control, but we are able to answer positive by means of comparison with the Moesian districts of *Tricornenses*, *Picenses*, Dimenses or Appiarenses. These districts co-existed with the territory of *colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* and we don't have any kind of information on them after Hadrian's re-organization of Dacian provinces. Beside new *municipia* like *Napoca*, *Drobeta* and maybe *Romula*, from this Trajanic districts are born also some rural self-governing communities, called *territoria* or *regiones* having as *chef-lieux* some *Auxiliarvici*: the territory of *pagus Micia*, *territorium Sucidavense,* the territory around *Samum* called *regio Ans(amensium).* The absence of explicite sources restrains the possibility to emphasize the role played by the natives within this Roman administrative structures.

Bibliografie:

Alföldi 1940 – A. Alföldi, *Daci e romani in Transilvania,* Budapest.

Ardevan 1998 – R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timişoara.

Ardevan 1998 a – R. Ardevan, Civitas et vicus dans la Dacie romaine, *Coll. Roum.-Suisse 3*, 45-55.

Avram 1984 – Al. Avram, Observații cu privire la autonomiile rurale din Dobrogea romană (secolele I-III e.n.), *SCIVA* 35, 2, 158-169.

Benea 2002 – Doina Benea, *Integrarea provinciei Dacia în sistemul economic al Imperiului Roman, EphN* 12, 99-111.

Bogdan Cătăniciu 1987-1988 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Ptolemeu şi provincia Dacia, *ActaMN* 24-25, 145-162.

Bogdan Cătăniciu 1991 – Ioana Bogdan Cătăniciu, À propos de civitates en Dacie, *EphN* 1, 59-67.

Bogdan Cătăniciu 1997 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Dacia şi strategia romană, *Civilizația romană*, 8-27.

Bogdan Cătăniciu 1999 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Ptolémée et la province de Dacie, *Dacia* NS 34, 223-231.

Bogdan Cătăniciu 1999a – Ioana Bogdan Cătăniciu, Napoca pomoerium şi territorium. Ipoteze de lucru, *Napoca 1880 de ani*, 64-83.

Bogdan Cătăniciu 2006 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Where is the research on the history of the Dacia province headed?, *Fontes Historiae*, 959-967.

Civilizația romană – Civilizația romană în Dacia, M. Bărbulescu (ed.), Cluj-Napoca, 1997.

Coll. Roum.-Suisse 3 – La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème – IVème siècles après J.C. Actes du IIIe colloque roumano-suisse. Tulcea, 8-15 sept. 1995, V.H. Baumann (ed.), Tulcea 1998.

Crişan 2000 – Viorica Crişan, *Dacii din estul Transilvaniei,* Cluj-Napoca.

Daicoviciu 1944 – C. Daicoviciu, *Nesciendi ars...,* Sibiu.

Daicoviciu 1960 – C. Daicoviciu, Apariția şi formarea relațiilor sclavagiste în Dacia, *Istoria României I*, 255-341.

Daicoviciu 1969 – C. Daicoviciu, *Dacica,* Cluj.

Diaconescu 2004 – Al. Diaconescu, The towns of Roman Dacia: an overview of recent archaeological research, *Roman Dacia*, 87-141.

Epigraphica I Debrecen – Epigraphica I. Studies on Epigraphy, G. Németh, P. Forisek (ed.), Hungarian Polis Studies 6, Debrecen.

Florea, Vaida, Suciu 2000 – G. Florea, L. Vaida, L. Suciu, Fortificații dacice din nord-estul Transilvaniei, *Istros* 10, 221-230.

Florescu 1982 – Vasile Pârvan, *Getica*, Radu Florescu (ediție îngrijită, comentarii şi postfață), Bucureşti.

Fodorean 2002-2003 – F. Fodorean, Tabula Peutingeriana and the Province of Dacia, *ActaMN* 39-40/ I, 51-58.

Fodorean 2003 – F. Fodorean, Provincia Dacia în Geographia lui Claudius Ptolemaios, *Studia Universitatis Petru Maior. Historia* 3, 7-20.

Fodorean 2006 – F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană,* Cluj-Napoca.

Fontes historiae – Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, C. Gaiu, C. Găzdac (ed.), Bistriţa, Cluj-Napoca, 2006.

Forcellini – E. Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon,* 6, 1875.

Glodariu 1983 – I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă şi militară (sec. II î.e.n.-I e.n.),* Cluj-Napoca.

Gostar 1958 – N. Gostar, Singidunum şi Singidava*, SCIV* 9, 2, 413-419.

Gostar 1963 – N. Gostar, Milites – decuriones coloniae. Contribuţie la istoria decurionatului în Dacia, *SCSI* 16, 2, 259-266.

Gostar 1969 – N. Gostar, Ulpianum (Ptolemeu, Geogr., III. 8. 4), *AUI* 15, 2, 171-176.

Harmatta 1972 – J. Harmatta, Landed Property in Early Roman Pannonia, *ActaArchHung* 20, 1-2, 123-132.

ILD – C. C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia,* Bucureşti, 2005.

Isac 2003 – D. Isac, *Castrul roman de la Samum – Căşeiu,* Cluj-Napoca.

Istoria României I – Istoria României, I, Bucureşti, 1960.

Jacques, Scheid 1990 – F. Jacques, J. Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C.-260 ap. J.-C.). I. Les structures de l'Empire romain*, Paris.

Kovács 2000 – P. Kovács, Consistentes intra leugam*, Epigraphica I Debrecen*, 39-56.

Lennart Berggren, Jones 2000 – J. Lennart Berggren, Al. Jones, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters,* Princeton University Press.

Littérature gréco-romaine – Littérature gréco-romaine et géographie historique. Mélanges offerts à Roger Dion, R. Chevallier (ed.), Paris (Caesarodunum IX), 1974.

Ludovisi, Torresani 1996 – A. Ludovisi, S. Torresani, *Storia della cartografia,* Bologna.

Macrea 1944 – M. Macrea, Cumidava*, AISC Cluj* 4, 1941-1943 (1944), 234-261.

Miller 1916 – K. Miller, *Itineraria Romana,* Stuttgart.

Mócsy 1974 – A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia,* London, Boston, 1974.

Munteanu 1970 – Maria Munteanu, Cu privire la organizarea administrativă a teritoriului capidavens (sec. I-III), *Pontica* 3, 1970, 211-222.

Napoca. 1880 de ani – Napoca. 1880 de ani de la începutul vieţii urbane, D. Protase, D. Brudaşcu (ed.), Cluj-Napoca, 1999.

Opreanu 1994 – C.H. Opreanu, Misiunile beneficiarilor consulari pe limes-ul de nord al Daciei în secolul al III-lea, *ActaMN* 31/ I, 1994, 69-77.

Opreanu 2004 – C. Opreanu, Colonisation et acculturation en Dacie. Le mécanismes de l'intégration dans le monde romaine*, Orbis antiquus,* 651-661.

Orbis Antiquus – Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, C. Găzdac, C. Roman, L. Ruscu, Carmen Ciogradi, R. Ardevan (ed.), Cluj-Napoca, 2004.

Patsch 1937 – C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig.

Pârvan 1926 – V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei,* Bucureşti.

Piso 1995 – I. Piso, La territoire de la Colonia Sarmizegetusa, *EphN* 5, 63-82.

Popescu 1967 – Em. Popescu, Aspecte ale colonizării şi romanizării în Dacia şi Scythia în lumina unor inscripţii din muzee bucureştene, *StCl* 9, 182-194.

Popescu-Spineni 1978 – M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice şi cartografice,* Bucureşti.

Poulter 1980 – A. G. Poulter, Rural communities (vici and komai) and their role in the organization of the limes of Moesia Inferior, *Limes 12 Stirling*, 729-744.

Protase 1980 – D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, Bucureşti.

Ricci 1993 – Cecilia Ricci, *Balcanici e danubiani a Roma,* I-II, Prosopographica, Poznan, 141-208.

Riley 1995 – M.T. Riley, Ptolemy's Use of His Predecessors' Data, *TAPA* 125, 221-250.

Rivet 1974 – A.L.F. Rivet, Some Aspects of Ptolemy's Geography of Britain, *Littérature gréco-romaine*, 55-81.

Roman Dacia – Roman Dacia. The Making of a Provincial Society, W.S. Hanson, I.P. Haynes (ed.), Portsmouths, Rhode Island (JRA Suppl Ser 56), 2004.

Ruscu 2003 – D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică,* Cluj-Napoca.

Ruscu 2004 – D. Ruscu, The supposed extermination of the Dacians: the literary tradition, *Roman Daci*, 75-85.

Russu 1981 – I. I. Russu, *Etnogeneza românilor,* Bucureşti.

Schütte 1917 – G. Schütte, *Ptolemy's Maps of Northern Europe,* Copenhagen.

Speidel 1984 – M. P. Speidel, *Roman Army Studies,* Amsterdam.

Speidel 1984a – M.P. Speidel, Regionarii in Lower Moesia, *ZPE,* 57, 185-188.

Strang mss. – A. Strang, *Ptolemy's Geography of the Lower Danube Region or Analysing Ptolemy's Ninth Map of Europe,* mss., 1-35.

Tudor 1965 – D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie,* Bruxelles, Berchem, 1965.

Vulpe 1931 – R. Vulpe, Piroboridava, *RAParis* 34, 2, 237-276.

Vulpe 1964 – Al. Vulpe, Ptolemy and the Ancient Geography of Moldavia, *StCl* 6, 233-246.

Wilkes 1969 – J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London.

Wolff 1976 – H. Wolff, Miscellanea Dacica II, ActaMN 13, 99-123.

Wollmann, Ardevan 2006 – V. Wollmann, R. Ardevan, Disiecta membra. Inschriftenfragmente aus Dakien, *Fontes Historiae*, 667-678.

Întinderea provinciei Dacia în epoca lui Traian

Ioana Bogdan Cătăniciu

Domitian a continuat şi dezvoltat politica iniţiată de Vespasian, de a dispune trupele pe graniţă, mai cu seamă pe fluvii – *ripae*, în puncte din care puteau controla căile de acces, dar, în acelaşi timp, a pus primele jaloane ale unui sistem de fortificaţii pe un drum de rocadă la graniţă pe Dunăre şi în nou cuceritele teritorii de dincolo de Rhin. Domitian n-a fost tentat de a experimenta aceste noi principii la nord de Dunăre şi a preferat formula îndelung utilizată de încheiere a conflictului cu dacii prin păstrarea raporturilor de clientelă, susţinute cu subsidii pentru a le face nu numai eficiente, dar şi pentru a-şi asigura fidelitatea regilor.

Este unanim acceptat că Domitian a plătit dacilor subsidii, dar se neglijează faptul că Durpaneus a invadat Moesia pentru că Domitian, din avariţie, nu accepta să mai acorde subsidiile[1] pe care acesta, ca aliat, le primise de la Vespasian.

Ca să apreciem în ce măsură transformarea în provincie a clienţilor nord-dunăreni a fost un act de voinţă a lui Traian, sau pasul firesc în marea strategie imperială, trebuie să răspundem la câteva întrebări, căci încă în acest moment toate estimările noastre se bazează pe o situaţie pe care romanii o cunoşteau, însă noi doar o presupunem, în funcţie de izvoare trunchiate şi de cercetări arheologice în proces de evoluţie lent şi dezordonat.

Revăzând izvoarele antice, trebuie să contrazic ideea că toţi autorii antici vorbesc despre unul şi acelaşi „popor", unii preferând să-l numească geţi, iar ceilalţi daci. Această aserţiune s-a bazat pe optica modernă, care a pus semnul de egalitatea între statul dac şi teritoriul locuit de populaţiile înrudite – geţi şi daci.

În literatura română de specialitate, dezvoltarea paralelă a patru sau cinci regate dacice şi getice este acceptată pentru epoca lui Augustus, dar apoi se subînţelege refacerea „unităţii" create de Burebista[2].

Pentru epoca lui Domitian opinia curentă a dus la anularea datelor furnizate de izvoare, simplificate în aşa măsură încât Decebal devine doar un supranume al lui Duras = Durpaneus[3].

Rezumatul lui Xiphilinus (Cassius Dio, 67, 5-6) stă la baza acestei simplificări[4]. Pentru Xiphilinus nu mai conta episodul Diurpaneus şi nici circumstanţele intrării lui Decebal în conflictul cu Domitian. Putem deduce că a avut oarecare probleme cu textul original, căci simte nevoia, tocmai în acest punct al rezumatului, să-i definească pe geţi şi pe daci.

[1] Bogdan Cătăniciu 1983, 78-79; Strobel 1989, 39-40, este de aceeaşi părere, deşi la p. 37, nota 10, mă citează (p. 79) ca având o părere greşită!? Probabil îmi atribuie incapacitatea de a vedea în „subsidiile" cerute de Decebal, clauza unui tratat semnat anterior lui Domitian...

[2] Este foarte adevărat ca uneori sunt aduse în discuție regate dace „aliate" romanilor și pentru epoca lui Domitian, fără să fim puşi în fața afirmării existenței lor (Opreanu 1998, 187: „Amici-Könige in der subkarpatischen Gegend der Kleinen Walachei")

[3] Gostar 1984, 49-52.

[4] Strobel 1989, 27.

Iordanes, pe de altă parte, nu vorbeşte deloc despre Decebal şi ne prezintă acţiunea getului Durpaneus în *Ripa Danuvii*[5], în Moesia. La Xiphilinus apare, ca urmare a prescurtării şi a lipsei de atenție, Moesia ca loc de desfăşurare al unor acţiuni ce de fapt s-au petrecut la nord-vest de Dacia[6]. Departe de a fi o greşeală, credem că Iordanes intenţionat se referă doar la goți (geți), iar nu la războiul cu dacii!

Cornelius Fuscus, trecând Dunărea, este întâmpinat de solii lui Decebal, care se oferă să păstreze pacea[7]. Întreg episodul devine clar dacă luăm în considerare că şi regii daci anteriori lui Decebal au avut diferite relații de clientelă cu mult înainte de Domitian[8].

Refuzat, Decebal cere subsidii exorbitante pentru a (re)accepta statutul de *rex amicus et socius*.

Duras, tot într-o prescurtare a textului lui Cassius Dio[9], cedează de bună voie „conducerea” pe care o deținea, lui „Decebal, regele dacilor”[10]. Textul nu îngăduie nicidecum interpretarea curentă că Decebal devine rege după această cedare a lui Duras! Este mult mai aproape de textul transmis să considerăm pe Duras ca pe unul din regii de la nord de Dunăre, vecin cu Durpaneus[11], care văzându-se în fața campaniei lui Fuscus, i-a cedat lui Decebal conducerea, i-a subordonat regatul sau doar armata, în vederea unei acțiuni comune. În această calitate, rămâne alături de Decebal [12] şi cuvântul său va birui într-un “consiliu regal”. Deja Strobel considera pe Durpaneus[13] ca fiind regele get din Oltenia, Muntenia, sudul Moldovei şi sud-estul Transilvaniei. Noi am propus ca regatul lui Durpaneus va fi fost doar în Muntenia şi sudul Moldovei. Din punctul nostru de vedere, Oltenia, fără partea de vest (pe linia *Drobeta*-Pasul Vâlcan) şi Oltul superior constituie un alt regat.

Durpaneus atacase *Ripa Danuvii*, probabil, ca să revendice reînnoirea tratatului de clientelă, pe baza căruia aştepta subsidiile pe care Domitian întârzia să i le plătească (Iordanes Get., 76). Localizarea regatului lui Durpaneus depinde în cele din urmă de identificarea cetății (evident, nu era capitala lui Decebal!) în care Traian a găsit trofeele luate de la Cornelius Fuscus[14].

Dezvoltarea regatului intracarpatic se produce continuu după dezmembrarea „imperiului” lui Burebista, pentru că era mai puțin expus măsurilor punitive şi acțiunilor diplomatice (de dezbinare) practicate de Imperiu, şi pentru că a trecut la o largă exploatare a aurului şi argintului[15], dar şi a fierului[16].

---

[5] Iordanes Get. 76; Bogdan Cătăniciu 2004, 73-87.

[6] Cassius Dio, 67, 5; Piatkowski 1985, 644, n. 20.

[7] Petrus Patricius 4; FHDR II, 487, Extrase din Soliile p 24, Par. 122-123; vezi şi FHDR I, 683.

[8] Bogdan Cătăniciu 1983; Bogdan-Cătăniciu 1997; Babeş 1994, 49-56; Lica 1999; Lica 1999a.

[9] Cassius Dio, exc. U 6 44, p. 399 şi 45 p. 400.

[10] „...atunci când Duras, care deținea conducerea, de bună voie i-a trecut-o lui Decebal, regele dacilor” (traducere Adelina Piatkowski, Cassius Dio, Istoria Romană III, 1985, 287).

[11] Patsch 1937, 11.

[12] Suidas, II, p. 721 *ed Ada Adler* (apud Gostar 1984, 51) în acest fel putem întelege fragmentul în care „a biruit [părerea unuia] Duras”

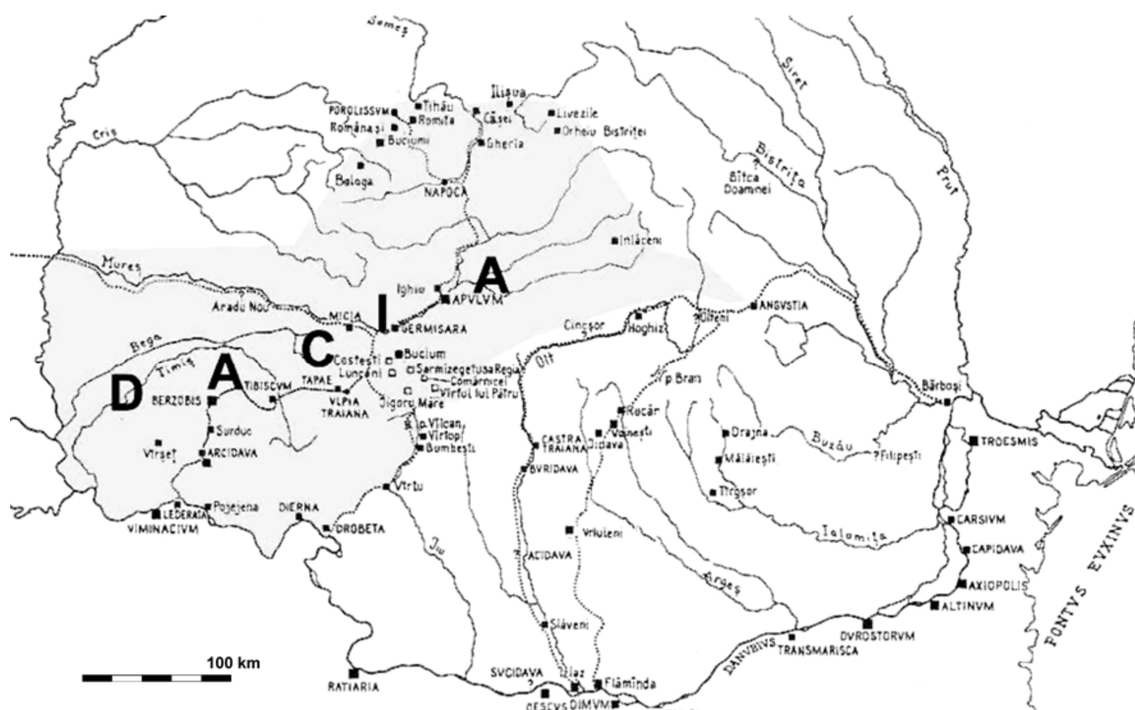
[13] Strobel 1989, 40

[14] Cassius Dio, 68, 9, 3-4.

[15] Cauuet 2002, 67, şi tezaurul capturat de Traian în anul 106 (Ioannes Lydus, De mag II, 2, FHDR I, 506, 1).

[16] Iaroslavschi 1997; Glodariu, Iaroslavschi 1979.

Figura 1. Provincia Dacia în epoca lui Traian.

Majoritatea surselor vorbesc doar despre acest regat, condus în vremea lui Domitian de Decebal, căci a devenit mai puternic între toate cele dezvoltate în nordul Dunării[17]; acest regat va fi transformat în provincie la 106.

Între pacea lui Domitian şi începutul războiului din 101, regatul dacic nu avea să se transforme atât de radical încât să necesite schimbarea strategiei romane. Sursele, chiar dacă se referă la nerespectarea tratatelor şi aroganța regelui dac, lasă destule argumente despre încercarea acestuia de a-şi păstra statutul de *socius et amicus* al împăratului.

Dezvoltarea prosperă a regatului dacic intracarpatic îi asigura neîndoielnic o autoritate sporită față de celelalte regate geto-dacice, iar legăturile matrimoniale (sora lui Decebal, capturată de Traian, era probabil soția unuia din regii din sudul Carpaților, Duras, sau chiar Durpaneus?) probabil au jucat un rol important în politica lui Decebal.

Sursele noastre nu mai pomenesc ce soartă au avut regiunile sud carpatice la încheierea păcii lui Domitian cu Decebal; este însă foarte probabil ca şi ele să fi încheiat un tratat de clientelă cu Roma, şi în aceste regiuni sunt de căutat „aliații ceilalți şi burii"[18], care vin să solicite pacea tocmai în calitatea lor de clienti ai Imperiului. Trebuie să subliniez că această

[17] Dezvoltarea teritoriilor intracarpatice are un decalaj față de celelalte regiuni geto-dace începând din sec. I î.Chr.

[18] Patsch (1937, 54) crede că burii sunt germani de pe Waage superior şi că la Cassius Dio 68, 8, 1 „burii şi ceilalți aliați" nu pot fi germanii din Moldova – aliații obisnuiți ai dacilor, ci burii din Nord; Strobel acceptă existența *buridavenses* – cei înşirați de Ptolemeu între *civitates* din Dacia. Doar pentru epoca provinciei se putea face „greşeala" de a folosi pentru o populație numele derivând din *dava* – *Buri*-lor; pentru daci populația se numea *Buri*, iar capitala lor era *Buridava*.

lectură este cea corectă – *aliații* nu sunt ai lui Decebal, ci ai Împăratului – fiindcă se relatează desfăşurarea războiului prin prisma romană!

Figura 2. Formațiuni politice emitente de monedă proprie, conform cercetărilor lui Constantin Preda (1973; v. nota 17).

Nu voi repeta aici observațiile făcute[19] pe baza delimitării ariilor de circulație a tipurilor monetare dacice[20] şi structurilor politico-administrative asfel delimitate.

Tipurile de monede dacice sunt proprii unor formațiuni politice emitente de monedă proprie (fig. 2). Descoperirile de tip Răduleşti-Hunedoara şi Aiud-Cugir delimiteaza aria regatului din Transilvania centrală şi de sud, cel care se va dezvolta cu centrul în Munții Orăştiei; Tipul Aninoasa-Dobreşti defineşte aria regatului din Oltenia, ale cărui relații cu regatul din Transilvania au fost deja bine stabilite; Tipul Vârteju-Bucureşti este fără doar şi poate cel care a definit regatul din Muntenia de vest şi sudul Moldovei. În regatul cu o origine celtică din Banat, în care s-a bătut monedă doar în faza anterioară de existență a monetăriei dace, nu pătrunde moneda regatelor vecine, ceea ce ne permite să considerăm că teritoriul său a avut un statul specific şi în această perioadă. Circulatia emisiunilor *Dyrrachium* şi *Apollonia*[21] confirmă ariile regatelor din Transilvania centrală şi de sud şi al celui din Muntenia de vest şi Moldova de

[19] Ioana Bogdan Cătăniciu (Bogdan Cătăniciu 1997, 101); Constantin Preda (Preda 1973, 430) afirmă că se delimitează patru uniuni de triburi, dar în paginile următoare încearcă să definească ariile pentru cele 15 *civitates* transmise de Ptolemeu, privite ca triburi dacice.

[20] Emiterea de monedă proprie şi răspândirea ei pe o arie bine circumscrisă este fără îndoială un act de „suveranitate" a unei puteri politice, al cărui teritoriu poate fi astfel delimitat. Reproşul că aceste puteri politice se manifestă ca emitenți de monedă în sec. II î.Chr., iar situația nu poate fi luată în considerare pentru perioada ulterioară, şi cu atât mai puțin în sec II d.Chr., este anulat prin sporirea rezultatelor cercetărilor arheologice. Cartarea unor categorii de materiale din diferite epoci şi delimitarea fizică a frontierelor romane confirmă persistența acestor unități teritorial-politice în toată această perioadă.

[21] Glodariu 1974, pl. XIII.

sud, evidențiind însă şi două arii „politice” în nordul Daciei – cea de pe Arieş şi Someş coincide cu ceea ce va fi Dacia Porolissensis; cel de al doilea teritoriu avea ca centru Şimleul Silvaniei şi este un teritoriu care nu a fost integrat în provincia Dacia după cucerire, deşi cetățile au fost distruse. Abia prin cartarea lagărelor în care s-a stabilit că exista garnizoană din 110, prin diplomele aparținând provinciei Dacia, s-a delimitat exact întinderea provinciei Dacia traiane[22]. Luând în considerare ariile formațiunilor dacice emitente de monedă proprie, constatăm că ele sunt confirmate, în linii generale, de limitele provinciei Dacia.

Studiul lui Ioan Glodariu[23] privind sistemul defensiv al statului dac (privit ca o unitate), furnizează datele necesare pentru a putea aprecia situația politico-militară a dacilor. Se evidențează o oarecare diferență în concepția „strategica” a regelui din Muntenia, unde predomină aşezările fortificate; cetăți se cunosc în subcarpații Olteniei şi pe Oltul superior – eventual pe teritoriul Burilor.

Un sistem defensiv coerent de cetăți este specific Transilvaniei de sud. Putem constata că aşezările fortificate şi cetățile din vestul şi nord-vestul Daciei alcătuiesc un grup aparte şi au fost şi ele distruse la începutul sec. II d.Chr.

Nu cunoaştem traseul graniței între Bologa şi *Micia*, căci în zona de la vest de Munții Apuseni nu există urmele ocupației romane stabile, lipsesc atât fortificații romane, cât şi urme ale colonizării, dar este deja un fapt confirmat de cercetările arheologice că urmele iazygilor nu se află imediat la est de zona unde s-au descoperit aşezări fortificate şi cetăti dace[24].

Tinând cont de cele de mai sus, se poate conchide că provincia Dacia, la 106, aşa cum a susținut deja Constantin Daicoviciu, reprezenta doar regatul lui Decebal.

Teritoriul din sudul Carpaților[25], inclus în Moesia Inferior după campania lui Laberius Maximus, se dovedeşte a fi al celor două regate delimitate de monedele geto-dacice. Teritoriul atribuit Moesiei Inferior nu a fost al unei unități politice, fapt evidențiat de împrejurarea că doar regatul din Muntenia va fi „abandonat” de Hadrian, iar cel din Oltenia centrală şi de vest, împreună cu colțul sud-estic al Transilvaniei, vor forma Dacia Inferior. Remarcabil, în perioada apartenenței la Moesia Inferior, fostul regat din Muntenia şi sudul Moldovei nu va fi obiect al colonizării.

Este simptomatic că doar aria „centrală”, oppidană[26], în care în sec II î.Chr. s-au dezvoltat monetării proprii, a intrat în Imperiul Roman. Zonele de caracter geto-dacic periferice, rămase în urmă față de nivelul atins în zona centrală (Transilvania, Oltenia, Muntenia şi sudul Moldovei), nu vor fi fost prin nimic interesante din punct de vedere militar, iar includerea în Imperiu ar fi fost doar o sarcină de administrare şi de dezvoltare dificilă.

Această împrejurare nu poate fi întâmplătoare şi permite ipoteza că formațiunile politice emitente de monedă proprie, cu două secole mai devreme, au avut o dezvoltare continuă şi au alcătuit cadrul teritorial ce va fi folosit de romani pentru organizarea teritoriilor nord-dunărene, cucerite de Traian.

---

[22] Daicoviciu 1945, 92; Macrea 1967, 121 sqq.; Piso 1993, 1

[23] Glodariu 1982, 23-38.

[24] Barbu, Hügel 1993, 63-77.

[25] Formațiuni politice aliate cu Decebal sau doar unități administrative ale regatului său, au fost alipite la Moesia Inferior tocmai pentru că nu au fost considerate a fi făcut parte din statul acestuia!

[26] Babeş 1980, 7-23;

Pragmatismul care a caracterizat gândirea politică şi militară a Romei şi-a spus cuvântul în delimitarea obiectivelor, stabilite de Traian în ceea ce priveşte geto-dacii. În spatele afirmaţiilor oficiale privind agresivitatea şi superbia lui Decebal[27], pretextul unui război "drept", în relatările lacunare privind războiul[28], sunt argumente de netăgăduit că Decebal a făcut tot ce i-a stat în putinţă ca să îşi păstreze statultul de rege client.

Este foarte clar că pacea din anul 102 i-a redat lui Decebal statutul de rege client[29], în condiţii inferioare celor obţinute după înfrângerea lui Cornelius Fuscus, dar recunoscându-i-se autonomia şi totodată lăsându-i-se organizarea militară (solii săi în Senat îşi reiau armele în urma gestului de intrare în *dicionem populi romani*, ca urmare a faptului că li s-a acordat un *foedus*). Nici un element nu permite să se susţină că Decebal a trebuit să îşi abandoneze capitala şi cu atât mai mult să se retregă din teritoriul propriu. Când Decebal şi-a cerut teritoriul până la Dunăre, s-a referit desigur la Banatul ocupat în 101-102 şi transformat într-un comandament militar.

Ocuparea Banatului şi crearea unui comandament militar poate fi o dovadă că acest teritoriu avea în cadrul statului lui Decebal un statut aparte, fiind teritoriul unei formaţiuni politice care în secolul II î.Chr. îşi avusese spre est limita pe linia *Drobeta*-Pasul Vâlcan (vezi monedele de tip Banat). Faptul că, practic, pe Columna Traiana este reprezentată trecerea Dunării fără rezistenţa dacilor şi că armata romană îşi continuă drumul netulburată, făcând lucrări de construcţii, pune problema cine a hotărât această lipsă de reacţie a dacilor. A fost o atitudine dictată de Decebal, sau este vorba de o defecţiune în tabăra acestuia? Abia ajunsă în zona muntoasă (*Tapae*), în scena XXIV a Columnei, armata romană este reprezentată ca purtând o luptă cu dacii, sub supravegherea lui Decebal.

Dacă luăm în considerare acest fapt, redat doar pe Columnă, am putea presupune că această unitate teritorială, care fără îndoială făcuse parte din regatul dac, dar posibil să fi avut particularităţi derivând dintr-o evoluţie istorică specifică, să fi fost identică cu aria comandamentului militar stabilit în nordul Dunării la încheierea păcii din 102.

Prezenţa temporară a unei legiuni în teritoriile lui Decebal[30], după pacea din 102, era o serioasă îngrădire[31], dar nu însemna că autoritatea regelui s-ar fi limitat doar la zona de la nord de Mureş[32]. Prin pacea încheiată, Traian îi redase lui Decebal autoritatea asupra supuşilor săi, însă îi limita capacitatea defensivă! Teoretic, *Longinus - legatus exercitus*[33] şi legiunea erau reprezentanţii împăratului, al cărui *amicus et socius* redevenise Decebal.

---

[27] Plinius, Panegyric 16, 5.

[28] ... dar şi pe ilustraţia Columnei, pe care dacii apar doar în scena XXIV.

[29] Cassius Dio, 68, 10.

[30] Cassius Dio 68, 9,7; Daicoviciu (1945, 86-87) a susţinut că este vorba de viitoarea *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, pentru Cassius Dio fiind singura care mai exista, în momentul în care scria (v. şi Daicoviciu 1974, 111 sqq). Ideea recentă, că a avut garnizoana la *Sarmizegetusa Regia* în cetate, care n-ar fi fost decat castru de legiune, ni se pare absolut de nesusţinut, tocmai pentru că nu ştim ca o legiune să-şi fi construit un castru cu ziduri de 3-4 m lăţime,… şi încă nu într-o provincie, ci în capitala unui stat aliat. Piatra de construcţie nu este cea locală, iar soldaţii ar fi trebuit să o aducă de la mari depărtări, în vârf de munte, unde nu aveau nici un avantaj strategic!

[31] Vezi Armenia în timpul lui Claudius, şi din nou, după retragerea lui Hadrian.

[32] S-a răspândit opinia că Decebal a trebuit să abandoneze capitala de la *Sarmizegetusa*, căci întreg teritoriul până la Mureş a fost ocupat. Pentru a susţine această opinie s-a trecut la contestarea descoperirilor arheologice făcute în cetatea de la Grădiştea Muncelului.

[33] Longinus, fiind *vir consularis*, avea sub comandă două legiuni, una fiind cea ramasă în Banat şi cealaltă cea pentru care avem localizarea la una din cele două Sarmizegetuse

Se pare că tentatia de a fi original face ca să fie foarte bine primită ipoteza lansată de Coriolan Opreanu[34], conform căreia Dacia Traiană a cuprins un teritoriu întins spre vest – teren care ar fi fost abandonat de Hadrian, atunci când acesta, voind sa abandoneze Dacia, s-a retras şi din teritoriul moesic – fostul regat din Muntenia de vest şi Moldova de sud. La toate argumentele de ordin arheologic, puţin elocvente pentru a dovedi prezenta militară romană în aceste teritorii, se opune un element de bun simţ: un teritoriu ocupat ar fi trebuit să furnizeze cel puţin câteva fortificaţii! Or, cu toate eforturile de până acum, nu am reuşit să descoperim fortificaţiile din partea de vest a Daciei. Dacă în zona submontană din vestul Daciei se poate ca aceste fortificaţii să nu fi fost identificate din pricina condiţiilor speciale, în zona de câmpie este mult mai greu de imaginat că acest fel de obiective sa fi scăpat observaţiilor până în prezent.

Textul antic al lui Cassius Dio 68, relativ amplu, ne permite să creionăm faptele: Decebal, în conflict cu Traian, este atacat de iazygii, aliaţi ai împăratului, care ocupă o parte a regatului dac. În urma refacerii autorităţii sale, prin încheierea tratatului cu Imperiul, regele dac consideră că poate să-şi recapete teritoriul şi-i alungă pe iazygi. Această interpretare este validată de afirmaţia că ulterior, Traian nu acceptă pretenţiile iazygilor.

Ipoteza privind extinderea teritoriului provinciei Dacia în vremea lui Traian şi la vest de Carpaţii Apuseni nu se poate exclude din principiu; neavând date care pot fi o dovadă sigură a acestei extinderi (de ex. fortificaţii sau materiale tegulare ale trupelor de garnizoană), categoriile de materiale arheologice invocate ca argumente sunt însă neconcludente[35]

Dacă interpretarea mea este corectă, atunci organizarea teritoriilor dace şi gete în provincii romane reflectă organizarea acestora în state ce se vor dezvolta simultan şi paralel. Frontierele Daciei şi ale Moesiei Inferior sunt expresia raporturilor diplomatice şi militare între aceste unităţi statale şi Imperiu. În aceste raporturi trebuie cautată explicaţia pentru care în Muntenia de vest şi Moldova de sud lipseşte orice urmă de colonizare, chiar şi după o ocupare militară care a durat mai mult de un deceniu.

În această interpretare *fines provinciae* nu trebuie să coincidă cu linia de graniţă marcată de *castella*; linia de graniţă fortificată va fi fost aleasă în funcţie de criterii strategice, putând lăsa o zonă mai mult sau mai puţin largă doar sub supravegherea trupelor de pe *limes.*

[34] Opreanu 1997, 269-279; preluată întocmai de Peter Hügel (Hügel 2000, 31-38).

[35] Bogdan Cătăniciu 2005.

The extend of Dacia Province during Trajan's time

- abstract -

Domitian had continued and developed the policy initiated by Vespasian regarding the position of the troops on the border, especially on the rivers - ripae -, in places where they could control the ways of access, but he also put the bases of a linear system of fortifications on a castling road, in the newly conquered territories behind the Rhine . What seems interesting is that Domitian had not been tempted to experience these new principles at the north of the Danube, preferring in turn the long used technique for ending the conflict with the Dacians and the Getae, through client rapports, maintained by means of subsidiary in order to make them not only efficiently, but also to guarantee him the loyalty of the kings.

Due to these stabilizing troops methods in key-places along the border, one had conceived a method to establish the extent of the border provinces.

The research process, constantly advancing, permits new steps towards completely knowledge. Reanalyzing the already known data from ancient sources, in the light of the newly archaeological and epigraphic evidence, is not only necessary, but it affects our better understanding of them.

Due to such an analyze of the historic sources we are able to assert that the extend of Dacia province is the outcome of the Empire's account with Decebalus' kingdom and neighboring Geto-Dacians realms, which entered or not in alliance with the last Dacian king.

List of Figures

Bibliografie

Act. II Congr. Thrac – Actes du II Congrès international de Thracologie (Bucarest 1976), Bucarest 1980

Babeş 1979 – Mircea Babeş, Unitatea şi răspândirea geto-dacilor în lumina documentelor arheologice sec. II î.e.n.-I e.n., *SCIVA* 30, 3, 327-346.

Babeş 1980 – M. Babeş, L'unité et la diffusion des tribus géto-daces à la lumière des données archéologiques (IIe siecle av. n.e. – Ier siecle de n.e.), *Act. II Congr.Thrac*, II, 7-23

Babeş 1994 – M. Babeş, Die Beziehungen der Geto-Daker zu dem Römischen Reich vor Trajans Eröberung, *ArhMold* 17, 49-56.

Barbu, Hügel 1993 – M. Barbu, P. Hügel, Monede romane imperiale descoperite în zona arădană, *Ziridava* 18, 63-77.

Berciu 1966 – D. Berciu, Geten und Daker, Der Aufstieg der daker im 2 und 1 Jh. v. Chr. Daker und Römer în der Zeit des Augustus, *Fischer Weltgeschichte 7*, 277-283.

Berciu 1979 – D. Berciu, Regele Thiamarcus şi traditia statală geto-dacică, *SCIVA* 30, 3, 347-358

Berciu 1981 – D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti.

Bogdan Cătăniciu 1983 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Die Klientel-Bevölkerung in Muntenia, *ActaMN* 20, 69-84

Bogdan Cătăniciu 1997 – Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman - Wallachia in the Defensive System of the Roman Empire, 1-3 Century AD*, Alexandria.

Bogdan Cătăniciu 1997a – Ioana Bogdan Cătăniciu, La Dacie et la Stratégie romaine face aux des ménaces de l`Est*, Limes 16 Rolduc*, 101-108.

Bogdan Cătăniciu 2004 – Ioana Bogdan Cătăniciu, A propos de Ripa Histri,. Colloque International Novae, 11-15 sept 2001, *Novensia* 15, 73-87.

Bogdan Cătăniciu 2005 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Dacia's borders under Trajan's rule – Remarks, *Limes 19 Pécs*, 723-733.a

Cauuet 2002 – Beatrice Cauuet, *Ancient Gold Mines of Dacia*, *Report 2002,* www.rosiamontana.org.

Cassius Dio – *Cassius Dio, Istoria Romană*, III, 1985, traducere Adelina Piatkowski.

Daicoviciu 1945 – C.Daicoviciu, *La Transylvanie dans l´Antiquité*, Bucarest.

Daicoviciu 1974 – H. Daicoviciu, Cassius Dio şi Sarmizegetusa, *In Memoriam Constantini Daicoviciu,* 111-116.

Daicoviciu 1980 – H. Daicoviciu, La continuité de l´ État dace de Burebista á Décébale, *Act. II Congr. Thrac*, vol. II, 97-103

Fischer Weltgeschichte 7 – Der Aufbau des Römischen Reiches – Die Mittelmeerwelt im Altertum II, P. Grimal (ed.), Frankfurt 1966

Glodariu 1982 – I. Glodariu*,* Sistemul defensiv al statului Dac şi întinderea provinciei Dacia, *ActaMN* 19, 23-38.

Glodariu 1974 – I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj.

Glodariu, Iaroslavschi 1979 – I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj.

Glodariu, Iaroslavschi, Rusu-Pescaru, Stănescu 1996 – I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu-Pescaru, Fl. Stănescu, *Sarmizegetusa Regia - capitala Daciei preromane*, Deva.

Gostar 1984 – N. Gostar, Dinaştii daci de la Burebista la Decebal*, SCIVA* 35, 1, 49-52.

Hügel 2000 – P. Hügel, Trei ipostaze ale văii inferioare a Mureşului de la Traian la Hadrian, *Ziridava* 22, 31-38.

Iaroslavschi 1997 – E. Iaroslavschi, *Tehnica la Daci*, Cluj-Napoca (Bibliotheca Musei Napocensis XV).

In Memoriam Constantini Daicoviciu – *In Memoriam Constantini Daicoviciu,* H. Daicoviciu (ed.), Cluj-Napoca, 1974.

Lica 1999 – V. Lica, *Scripta Dacica*, Brăila.

Lica 1999a – V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World,* Konstanz.

Limes 16 Rolduc – Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies, Rolduc 1995, W. Groenman-van Waateringe, B.L. van Beek, W.J.H. Willems, S.L. Wynia (ed.), Oxford, 1997.

Macrea, 1966 – M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, ActaMN 3, 121-151.

Patsch 1937 – C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan,* Wien-Leipzig (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V, 2).

Piatkowski 1985 – Adelina Piatkowski, Comentarii, în *Cassius Dio, Istoria romanilor,* III, Bucureşti.

Piso 1993 – I.Piso, *Fasti Provinciae Dacie,* I, Bonn.

Preda 1973 – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti.

Opreanu 1997 – C.H. Opreanu, Dakien und die Iazygen während der Regierungs Trajans, *ActaMP* 21, 269-279.

Opreanu 1998 – C.H. Opreanu, Die Folgen des ersten Dakerkrieges Trajans für die politische Lage der Gebiete nördlich der Donau, *ActaMN* 35/ 1, 187-194.

Petolescu 1991 – C.C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, Bucureşti.

Petolescu 1995 – C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei Romane*, Bucureşti.

Petolescu 2000 – C.C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman*, Bucureşti.

Strobel 1989 – K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, Bonn (Antiquitas, Reihe 1, 38), 1989.

Suerbaum 1961 – W. Suerbaum, *Vom Antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff: Uber Verwendung und Bedeutung von res Publica, Regnum, Imperium und Status von Cicero bis Jordanis*, Münster.

Vulpe 1980 – Al. Vulpe, Geto-dacii ca unitate etno-istorică în lumea thracă, *SCIVA* 31, 1, 5-13.

Nvdas Nymphas vidi...

Imaginarul religios şi războaiele dacice

Irina Nemeti

Obiectul studiului de faţă îl constituie o inscripţie descoperită la începutul secolului trecut în Numidia, la *Aquae Flavianae*. Inscripţia, amplasată pe o stelă cu fronton triunghiular, a fost descoperită într-un bazin termal. Este vorba de o epigrafă tip epigramă, cu cinci rânduri, aproape versificată, al cărei text sună astfel:

[O]ptavi Dacos tenere caesos tenui;

[opt]avi in sella pacis residere sedi;

optavi claros sequi triumphos, factum;

optavi primi commoda plena pili, hab[*ui*];

optavi nudas videre Nymphas, vidi[1].

Textul aparţine unui ofiţer anonim care enumeră dorinţele speciale pe care le-a avut de-a lungul vieţii şi care i s-au îndeplinit. Aflăm din primul vers că el a participat la războaiele dacice purtate de Traian, deşi nu poate fi exclusă nici ipoteza avansată de unii autori, că ar fi vorba despre confruntările din timpul lui Domitian[2].

Versul următor ne informează asupra unei magistraturi îndeplinite de fostul ofiţer, existând posibilitatea să fie vorba despre o magistratură municipală în oraşul său, fenomen destul de comun în societatea romană. Ordinea menţionării în text a acestei magistraturi este puţin nefirească. După A. Balland, acest vers ar fi trebuit să fie plasat în finalul textului, pentru că ilustrează o recompensă finală după parcursul aventuros al vieţii ofiţerului. Poziţionarea sa în al doilea vers îl face pe acelaşi autor să se întrebe dacă nu cumva afirmaţia face aluzie la o funcţie administrativă sau juridică îndeplinită imediat după înfrângerea duşmanului[3].

Al treilea vers precizează participarea primipilului la triumful care trebuie să fi urmat înfrângerii dacilor. Dat fiind că această afirmaţie nu urmează imediat versului întâi care prezintă participarea la confruntările cu dacii, între ele încadrându-se versul *optavi in sella pacis residere sedi,* ne face să acceptăm interpretarea lui Balland, după care aici este vorba de o funcţie îndeplinită în zona de conflict, imediat după încetarea ostilităţilor, şi nu de o magistratură municipală care a urmat ulterior la *Aquae Flavianae*, aşa cum a sugerat E. Albertini.

Din cel de-al patrulea vers aflăm că personajul nostru a fost recompensat pentru faptele sale prin *commoda militiae* şi probabil că tot acum a devenit *primus pilus*.

Până în acest punct, textul ne prezintă lista beatitudinilor unui fost ofiţer extrem de mulţumit de cariera sa, pe care o expune cu mândrie pe piatră. Fiecare informaţie se referă la un eveniment concret şi evident real din viaţa primipilului. După C.C. Petolescu, episoadele relatate de primele patru versuri urmează o succesiune cronologică naturală, reală[4]. Ultimul vers

---

[1] AÉ 1928, 37; IDRE II 456; IPD 845.

[2] Albertin, 1928, 94; Le Glay, Tourrene 1985, 113, n. 13; Balland 1976, 1-11.

[3] Albertini 1928, 94; Balland 1976, n. 5, 6.

[4] IDRE II 456.

surprinde însă cititorul: *optavi nudas videre Nymphas, vidi* – „am dorit să văd Nimfele goale şi le-am văzut”. Afirmația este cu totul surprinzătoare şi foarte probabil plasată calculat în final, cu scopul vădit de a surprinde, căci a vedea Nimfele putea să aducă celui în cauză nebunia, orbirea sau alte maladii grave.

C.C. Petolescu nu exclude posibilitatea ca acest ultim vers să fie legat ca şi cele precedente de un eveniment real, încadrabil cronologic în timpul războaielor dacice. Autorul menționează ca ipoteză descoperirea de către romani a unui sanctuar în care oficiau preotese fecioare, acest eveniment impresionându-l pe veteran şi trezind în mintea sa asocieri cu Nimfele, divinități atât de populare la *Aquae Flavianae*[5].

A. Balland a întreprins o analiză extrem de fină a textului, discutând în mod special posibilele justificări ale unei declarații atât de îndrăznețe şi totodată excentrice[6]. Principala curiozitate pe care o stârneşte acest ultim vers constă în faptul că veteranul nu doar că a văzut Nimfele nude şi a scăpat teafăr, dar şi-a dorit să le vadă iar, apoi s-a mândrit cu acest episod, menționându-l în lista faptelor excepționale ale vieții sale.

Pentru întreaga antichitate, întâlnirile oamenilor cu zeii, mai ales dacă nu erau dorite de aceştia din urmă, erau înconjurate de o mulțime de reguli şi *tabu*-uri, mai cu seamă de interdicția privirii. A vedea o divinitate fără acordul acesteia putea să aducă omului muritor cele mai cumplite afecțiuni fizice şi psihice. Exemplele literare abundă în astfel de exemple legate de Athena, Diana, Muze şi în mod special de Nimfe[7]. Extrem de cunoscut este episodul relatat de Ovidiu, în *Metamorfoze*, privind pedepsirea lui Acteon după ce a văzut-o pe Diana şi pe Nimfe nude. Tocmai de aceea, acelaşi autor îşi doreşte să nu vadă niciodată Nimfele Driade, baia Dianei sau pe Faunus[8]. Ar fi de menționat şi un pasaj din Analele lui Tacitus care relatează cum nişte soldați şi-au pierdut mințile după ce au văzut Nimfele[9].

Cu siguranță şi imaginarul religios al lumii în care a trăit primipilul anonim cunoştea aceleaşi precauții față de întâlnirea cu divinitățile, mai cu seamă cu Nimfele nude. În acelaşi timp, este evident faptul că textul, deşi excentric, nu putea fi în nici un caz unul lipsit de pietate, care ar fi riscat să atragă mânia divinităților, cât şi a concetățenilor, monumentul fiind amplasat într-un loc public. În opinia noastră, ultimul vers al inscripției trebuie interpretat ca o hiperbolă, ca un final superlativ al întregului text. A vedea Nimfele însemna pentru omul antic o adevărată aventură. A scăpa nevătămat după o asemenea întâlnire putea fi interpretat ca o faptă eroică, vrednică de a fi povestită. Nimic mai nimerit ca final pentru povestea unei vieți în care personajul principal, şi totodată povestitorul, a participat la confruntări militare pline de pericole, a scăpat cu viață, mai mult chiar a fost răsplătit, recunoscându-i-se deci meritele, prin avansarea ierarhică şi încredințarea unei magistraturi sau funcții administrative. Retras în liniştea şi siguranța lumii urbane, veteranul îşi aminteşte cu mândrie şi poate cu nostalgie de timpurile „eroice” ale vieții sale, când s-a luptat cu barbarii daci şi a văzut Nimfele, încercări la fel de redutabile[10].

Trebuie să ne întrebăm de ce, din întregul panteon, veteranul nostru a ales Nimfele. Cu siguranță alegerea a fost condiționată de sensibilitatea religioasă a personajului. Presupunând că

[5] IDRE II 456.

[6] Balland 1976, 1-11.

[7] DA IV/1, p. 126; LexMyth. III/1, c. 552-555.

[8] Ovidiu, *Metam.* III, 177; Ovidiu, *Fastes,* IV, 761-762.

[9] Tacitus, *Annales,* I, XXXII.

[10] Petitmengin 1967, 202; Balland 1976, 6-7.

el este originar din *Aquae Flavianae*, ori din zonă, sau cel puţin şi-a petrecut o parte a vieţii acolo, a trăit într-un mediu în care Nimfele beneficiau de un cult public important. Trebuie să menţionăm faptul că din aceeaşi localitate mai provin două dedicaţii pentru aceleaşi divinităţi[11]. Ştim de asemenea că ele beneficiau de un lăcaş de cult aici, căci un anume *A. Exuperans* reconstruieşte templul Nimfelor sub Elagabal. Nu se ştie cât de vechi era acest templu, dar cu siguranţă exista cu mult înainte, dacă ţinem seama de datarea la mijlocul secolului II d.Chr. a dedicaţiilor deja menţionate pentru Nimfe. Ne reţine atenţia dedicaţia pe care o face *C. Prastina Messalinus*, *legatus Augusti pro praetore, consul designatus*, în a doua jumătate a anului 146, deoarece este vorba de un înalt oficial care închină un monument aceloraşi divinităţi care au înflăcărat imaginaţia primipilului nostru. O altă dedicaţie îi aparţine lui Abidius Bassus, *tribunus curator muncipii.* De asemenea, interesant este şi un altar ridicat *ex visu, pro salute Augusti,* de către un centurion din Legiunea a III-a Augusta, în 147. Nimfele nu sunt menţionate, dar probabil că ele au trimis visul, altarul fiind amplasat în ansamblul termal[12].

Ni se pare evident faptul că în panteonul personal al veteranului nostru, Nimfele ocupau un loc important. Acest lucru nu trebuie să fie condiţionat doar de tradiţia religioasă în care a fost educat, în care a trăit. Trebuie să subliniem faptul că adorarea acestor divinităţi în mediul militar este frecventă. Nimfele nu sunt doar divinităţi vindecătoare, legate de lumea feminină, erotism şi natură. Ele fac parte din marea familie a divinităţilor protectoare, fiind adorate din acest motiv de numeroşi soldaţi. Doar ca un exemplu, trebuie să menţionăm că în Dacia, din zece dedicanţi ale căror profesii sunt menţionate explicit epigrafic, cinci sunt militari[13]. Din cauza aceluiaşi aspect al personalităţii lor divine, în Pannonia au fost numite chiar protectoare ale limesului[14].

Nimfele sunt de asemenea divinităţi apropiate de sfera cultului imperial, aşa cum o ilustrează epitetul *Augustae* pe care îl poartă frecvent, precum şi monumentele dedicate lor, puse şi pentru sănătatea împăratului. Dedicaţiile făcute Nimfelor trădează frecvent gesturi care indică loialitatea politică, ceea ce le face, o dată în plus, să fie preferate de militari[15].

Textul inscripţiei de la *Aquae Flavianae* nu leagă explicit Nimfele de războaiele dacice. Ele apar însă în epigramă într-o înşiruire de fapte excepţionale care se leagă cronologic de confruntările cu dacii, sau de perioada imediat următoare, dar nu avem nici un argument pentru a putea plasa întâlnirea primipilului cu Nimfele în Dacia. Dar dacă ar fi fost aşa, despre ce Nimfe trebuie să fi fost vorba? Nu credem că dedicantul a avut în vedere nişte Nimfe dacice, ci divinităţile pe care le cunoştea, care îi erau familiare, mai ales că anticii considerau că zeii erau aceiaşi pretutindeni, diferind doar numele care le erau acordate conform tradiţiilor fiecărui popor în parte.

Întâlnirea cu Nimfele trebuie să fi fost o întâmplare excepţională, care l-a impresionat profund pe fostul ofiţer. Credem că el a interpretat evenimentul ca o epifanie a Nimfelor, un moment similar celui atestat de o inscripţie apulensă care relatează întâlnirea a doi credincioşi cu Iupiter Dolichenus, în chip de acvilă[16].

---

[11] CIL VIII 17722, 17723.

[12] AÉ 1960, 96; Le Glay, Tourrene 1985*,* 113, n. 13.

[13] Nemeti 2004, 121.

[14] Hošek 1974, 317-319.

[15] Nemeti 2004, 120 - 121; Popescu 2004, 118.

[16] MacMullen 1981, 69-70; Merlat 1951, 383-386; CIL III 7756 = ILS 3007 = IDR III 5 136.

Pentru a încheia, trebuie să mai amintim, doar ca o curiozitate, faptul că una dintre puținele inscripții votive versificate din Dacia se adresează Nimfelor. Este vorba de o dedicație făcută la *Germisara* de un anume Bassus: *Hanc tibi marmores caesam de monte dicavi / regina undarum Nympha decus nemorum...*[17].

Nymphas nudas vidi. Religious Thought and Dacian Wars.

- abstract -

The aim of this paper is to analyse an inscription discovered at *Aquae Flavianae*, province of Numidia (IDRE II 456). The epigraphic text, an almost versified epigrame, belong to a *primus pilus,* being, in fact, a list of desires and achievements. The officer has taken part to the Dacian Wars, has accomplished a civile magistrature, being, as a reward, promoted *primus pilus*. The last verses of the epigrame suscitate many discussions: did the veteran really see the nude Nymphs, where did he saw them a.m.m.m.

Our interpretation came from the historical religious field. Could the Nymphs mentionated in this inscription be integrated to the domain of the soldiers religion? Or should we, rather, put them in connection with the personal pantheon of the worshiper that lives in a thermal city? Which could be the relation between the experience of the war and the epiphany of the Nymphs?

Bibliografie

Albertini, 1928 – E. Albertini, *BTCH*, 1928.

Balland 1976 – A. Balland, Sur la nudité des Nymphes*, L'Italie préromaine et la Rome républicaine. Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Rome, 1976, 1-11.

BCTH – *Bulletine archéologique du Comité des Travaux Historiques,* Paris.

DA – C. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines,* Paris.

DA IV/1 – DA IV/1, Paris, *s.a.,* p. 126 (O. Navarre).

Hošek 1974 – R. Hošek, Nymphis sacrum, *Limes 9 Mamaia*, 315-319.

Le Glay, Tourrene 1985 – M. Le Glay, S. Tourrene, Nouvelles inscriptions de Timgad sur des légats de la troisième légion Auguste, *Antiquité Africaines* 21, 103-36.

LexMyth. III/1 – W.H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mytologie,* III/1, Leipzig, 1897-1902, c. 552-555 (L. Bloch).

MacMullen 1981 – R. MacMullen, *Paganism in the Roman Empire,* New-Haven, London.

Merlat 1951 – P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments fgurés du culte de Jupiter Dolichenus,* Paris, Rennes.

[17] CIL III 1395 = IDR III 3, 239 = CLE 864; Nemeti 1999, 136.

Nemeti 1999 – Irina Nemeti, Collective Feminine Goddesses in Roman Dacia, *ActaMN* 36/1, 135-153.

Nemeti 2004 – Irina Nemeti, *Calea Zânelor. Moşteniri antice în mitologia românilor,* Cluj-Napoca, 2004.

Petitmengin 1976 – P. Petitmengin, Inscription de la région de Milev, *MEFRA* 79, 165-205.

Popescu 2004 – M. Popescu, *La Religion dans l'Armée romaine de Dacie,* Bucureşti.

Politica religioasă imperială în timpul împăraților Traian şi Hadrian
şi religia militarilor din Dacia romană

Atalia Ştefănescu

În lumea romană a existat o strânsă legătură între puterea politică şi religie (subiect de altfel îndelung abordat, în special în studiile de sociologia religiei), aceasta fiind în mare parte alimentată de chiar casa imperială, respectiv de organismele angrenate în administrarea Imperiului. Pentru fiecare împărat putem vorbi de promovarea unei anumite politici religioase, conform cu interesele specifice.

Politica religioasă a împăraților din dinastia Antoninilor a fost studiată şi prezentată în binecunoscuta lucrare a lui Jean Beaujeu. Din lectura acesteia reiese că politica religioasă desfăşurată în timpul domniei lui Traian şi Hadrian a pus accentul pe sprijinirea cultelor tradiționale, promovate în special ca imagini pe emisiunile monetare[1]. Este cunoscut faptul că pentru împăratul Traian religia a avut o anume importanță doar în măsura în care aceasta influența viața politică[2]. Rațiunea politicii sale a fost aceea de a mări autoritatea Romei, de a dezvolta puterea sa politică şi de a consolida tradițiile naționale[3]. Pentru aceasta, Vesta a devenit în timpul său divinitate națională, şi tot din aceleaşi rațiuni s-a arătat tolerant față de cultele orientale.

Traian a acționat pe trei mari planuri: politic, militar şi socio-economic. Activitatea intensă desfăşurată pe plan militar şi-a găsit expresia în viața religioasă prin dezvoltarea teologiei Victoriei, prin promovarea cultului a două abstracțiuni (Virtus, simbolizând energia virilă a împăratului, manifestată în special în luptă, ilustrată pe monede, cu precădere după războaiele cu dacii, şi Felicitas)[4], respectiv prin adorarea lui Marte, Minerva sau Hercules. Ca reformator al vieții economice a sprijinit cultele divinităților agreste (Diana, Silvanus, Liber Pater) sau cultul zeului Mercur[5].

Cu scopul de a-şi consolida puterea politică, Traian a acordat un rol fundamental lui Iuppiter. Conform textului *Panegiricului,* Traian a fost ales de către Iuppiter continuator al şefilor militari şi al politicii Republicii. A existat chiar o tendință de asimilare a lui Traian cu Iuppiter[6].

Hadrian a continuat politica religioasă a lui Traian, de a considera puterea sa drept o emanație de la Iuppiter[7]. El a ridicat Roma la rang de divinitate, construind în capitala Imperiului un templu pentru Roma Aeterna şi Venus Felix. Deşi nu a fost atât de mult preocupat nici de agricultură, nici de activitatea militară, Hadrian a sprijinit aceleaşi culte ca şi

[1] Vezi studiul lui Ernest Oberländer-Târnoveanu în acest volum (457-480).

[2] Beaujeu 1955, 110.

[3] Beaujeu 1955, 92.

[4] Beaujeu 1955, 67.

[5] Beaujeu 1955, 110.

[6] Beaujeu 1955, 70-72.

[7] Beaujeu 1955, 116.

predecesorul său[8]. Spre deosebire de Traian însă, Hadrian a manifestat o simpatie deosebită față de cultele din răsărit, fiind inițiat în Misterele Eleusine sau promovând pe emisiunile monetare divinitățile egiptene (Isis şi Serapis)[9].

O contribuție destul de importantă în susținerea unei anumite direcții pe plan religios, de către împărații romani, a avut şi colegiul fraților Arvali. Inscripțiile ridicate de către frații Arvali menționează serbarea prin sacrificii de animale a evenimentelor importante din viața împăraților romani (venirea la putere, ziua de naştere, anumite victorii), servind astfel promovării cultului imperial. Este cunoscut faptul că, încă din timpul lui Augustus, împăratul era membru al colegiului, în anumite situații fiind chiar numit *magister* al acestuia. Hadrian a devenit membru al colegiului puțin după ce accede la putere, pentru ca în anul 126 să devină *magister.* Antoninus Pius a fost *magister* din anul 157, în timp ce Marcus Aurelius – din 145[10]. Despre Traian nu cunoaştem dacă a avut această demnitate sau nu.

Înainte de plecarea împăratului Traian în primul război dacic, colegiul fraților Arvali realizează, în sănătatea şi pentru victoria acestuia, o serie de sacrificii către următoarele divinități: Iuppiter Optimus Maximus, Iuppiter Victor, Minerva, Neptunus Pater (*bos auratus*), Iuno Regina, Victoria, Fortuna Redux, Vesta Mater, Salus (*bos aurata*), Mars Pater, Mars Victor (*taurus auratus*), Hercules Victor (*tauris auratis*)[11]. S. Dušanić, în cadrul unei foarte recente comunicări, oferea pentru acest din urmă sacrificiu – considerat de mulți ca fiind o eroare de întregire în cadrul inscripției, trebuind să apară singularul în locul pluralului – o explicație interesantă: Traian manifesta față de Hercules o adorație personală, atât în timp de pace, cât şi de război, care se materializează chiar într-o *imitatio Herculis*. Aşadar, frații Arvali au acordat acestei divinități un tratament preferențial.

Studiind actele fraților Arvali emise după războaiele cu dacii, respectiv după războiul cu parții[12], putem observa că acest gen de sacrificii nu apare. Este posibil, prin urmare, ca S. Dušanić să aibă dreptate când afirmă că gestul fraților Arvali era unul de propagandă religioasă în favoarea şi în vederea legitimării conflictului cu dacii.

Situația anului 101 se repetă însă în anul 118[13]. Cu ocazia revenirii împăratului Hadrian, victorios după un conflict din răsărit (probabil din Dacia), seria sacrificiilor se reia, însă fără fastul din timpul lui Traian. Astfel, pentru Iuppiter Optimus Maximus este sacrificat un bou, câte o vacă pentru Iuno Regina, Minerva, Salus, Victoria, Vesta Mater, iar un taur – lui Mars Ultor. Comparativ cu inscripția din anul 101, lipsesc Neptunus, Hercules şi Fortuna[14]. Sacrificiile din anul 101 pot fi comparate doar cu cele realizate după războaiele marcomanice, dar nici acestea nu au fost atât de ample.

Parcurgând cele două inscripții, precum şi toate inscripțiile aparținând fraților Arvali, se pot constata asemănări izbitoare cu un alt document de importanță deosebită pentru ceea ce înseamnă religia militarilor, şi anume fragmentul de papyrus cuprinzând calendarul religios

---

[8] Beaujeu 1955, 134.

[9] Beaujeu 1955, 220.

[10] Alföldy 1994, 468.

[11] CIL VI, 2074-2075.

[12] CIL VI, 2076.

[13] CIL VI, 2078.

[14] S. Dušanić (2006) arăta că prezența lui *Neptunus* se leagă de deplasarea trupelor pe apă, iar *Fortuna Redux* a fost o divinitate intens promovată de Traian; asupra lui *Hercules* nu vom mai insista, rațiunile dispariției sale fiind deja explicate.

militar cunoscut sub numele de *Feriale Duranum*. Probabil că fiecare unitate militară, până la rangul de cohortă, primea o copie a acestui calendar, foarte apropiat de altfel de cel civil. Documentul se datează în timpul domniei lui Severus Alexander, cel mai probabil în intervalul 223-227 d.Chr[15], dar forma standardizată a calendarului se presupune că se datorează lui Augustus (nu cunoaştem însă ce anume celebra armata în timpul domniei sale).

Feriale Duranum cuprinde calendarul principalelor evenimente pe care soldatul roman le celebra. În primul rând, este vorba de zile de naştere sau momente importante din viața împăraților romani, de la Augustus la Severus Alexander (se celebra astfel ziua în care divinul împărat a fost pentru prima dată aclamat ca *imperator, pater patriae, pontifex maximus*). Un loc la fel de important îl ocupau sărbătorile închinate diverselor zeități, între care Triada Capitolină cu Marte (cu epitetele Pater, Victor, Pater Ultor) şi Vesta Mater. Se celebrau Neptunaliile sau Rosalia. În calendarul militar regăsim, bineînțeles, şi sărbătorirea unor victorii importante, ca, spre exemplu, victoria lui Traian împotriva parților.

Deşi acest calendar militar nu s-a păstrat în integralitate (avem informații doar despre sărbătorile din lunile ianuarie-septembrie), considerăm imaginea pe care o reflectă ca fiind destul de concludentă. Suntem de părere că acest calendar a suferit schimbări de-a lungul timpului, că el înfățişează o situație existentă în contextul secolului III şi al domniei lui Severus Alexander.

Anul militar începea la data de 3 ianuarie, când în cinstea împăratului şi a puterii romane se făceau sacrificii pentru Triada Capitolină şi pentru Victoria. Astfel, lui Iuppiter Optimus Maximus şi Iuppiter Victor li se sacrifica un bou, lui Iuno Sospes, Iuno Regina, Minerva şi Victoria – câte o vacă, iar lui Mars Pater şi Mars Victor – câte un taur. La 7 ianuarie, cu ocazia lăsării la vară a soldaților, a primirii de privilegii şi stipendii, se sacrifica un bou lui Iuppiter Optimus Maximus, câte o vacă pentru Iuno, Minerva şi Salus şi un taur lui Mars Pater. Urmau apoi o serie de sărbători legate de împărați: 24 ianuarie era ziua lui Hadrian, ocazie cu care se sacrifica un bou; 28 ianuarie, celebrarea victoriei lui Traian împotriva parților, tot prin sacrificarea unui bou; la 1 martie, de ziua lui Mars Pater Victor, se sacrifica un taur; pe 13 martie era ziua numirii ca împărat a lui Severus Alexander, ocazie cu care se făceau sacrificii pentru triadă (pentru Iuppiter şi Mars câte un bou, lui Iuno şi Minerva o vacă), pentru ca ziua următoare, în cinstea *geniului* aceluiaşi împărat să se sacrifice un taur. Intervalul 19-23 martie era dedicat sărbătorii Minervei (*Quinquatrus*). În perioada în care în mediul civil se celebrau *Ludi Megalenses*, în onoarea Magnei Mater Deorum (4-10 aprilie), militarii făceau sacrificii de boi, de ziua lui Antoninus Pius (4 aprilie) sau Septimius Severus (11 aprilie). De asemenea, în timpul sărbătoarei *Lemuria*, dedicată Manilor (9-13 mai), militarii sărbătoreau *Rosalia Signorum*.

Militarii celebrau ziua lui Marcus Aurelius (26 aprilie), Iulia Maesa (7 mai), Germanicus (24 mai), momentul numirii lui Severus Alexander drept *Caesar* (26 iunie), respectiv cel când a fost prima oară numit consul (1 iulie), ziua Iuliei Mameea şi a Marcianei (când se sacrificau vaci), ziua lui Commodus (31 august) şi Traian (18 septembrie), a Faustinei şi a lui Augustus (20-23 septembrie).

Momente de congruență între calendarul civil şi cel militar ar fi ziua Romei, sărbătorită pe tot cuprinsul Imperiului la 21 aprilie, 12 mai, când era sărbătorit Mars Pater Ultor, Vestalia (9 iunie), Neptunalia pe 23 iulie şi, nu în ultimul rând, la 5 august era sărbătorită Salus.

[15] Helgeland 1978, 1481.

Actele fraților Arvali (mai ales inscripția din anul 101) şi *Feriale Duranum* menționează aşadar aceleaşi divinități şi aceleaşi sacrificii de animale (mai puțin cele din timpul lui Commodus)[16]. Este dificil în acest moment să stabilim cu certitudine o corelație între cele două stări de fapt. Conflictele militare care au stat la baza gestului fraților Arvali ar putea asigura o eventuală legătură, sau poate avem de-a face cu un şablon, cu o normă (un grup de divinități, o serie de ritualuri care trebuiesc respectate atunci când are loc un conflict, când e implicată armata sau un împărat). Poate aceasta era chiar esența politicii religioase romane.

Această fațetă a propagandei religioase imperiale nu se regăseşte exprimată în religia militarilor de la nordul Dunării, cel puțin în acest moment. După cucerire, prioritatea autorităților era probabil integrarea cât mai rapidă în structurile romane. Nu în ultimul rând, armata care rămâne în Dacia după cucerire se implică fie în acțiuni edilitare şi constructive ample, fie ia parte la diverse acțiuni militare. Prin urmare, poate nu este o întâmplare faptul că toate inscripțiile datând din această etapă (foarte puțin numeroase de altfel) aparțin legionarilor. Unele dintre ele apar ca o consecință a evenimentelor din anii 101-107, în urma cărora, pentru merite deosebite, anumiți soldați au fost lăsați la vatră. Ne referim la inscripția lui *L. Antonius Apollinaris*, veteran din legiunea *I Adiutrix*, ridicată la Apulum pentru Dominus Aeternus în sănătatea împăratului Traian[17], dar şi la coloana votivă[18] ridicată pentru Triada Capitolină tot la Apulum, în jurul anilor 115-117, de către veterani din legiunea *XIII Gemina*, *missi honesta missione*. Această inscripție este un act colectiv de o importanță deosebită. Tot aici trebuie probabil să amintim altarul pentru Iuppiter Optimus Maximus de la Apulum, al veteranilor din legiunea *XIII Gemina*, înrolați în timpul celui de-al cincilea consulat al lui Traian[19].

În această primă etapă, alături de veterani, inscripții au fost ridicate de legați imperiali. *C. Avidius Nigrinus* (112-117) apare indirect menționat pe o mult discutată inscripție[20] provenind de la *Ulpia Traiana Sarmisegetusa*, către Epona şi Campestres, divinități protectoare ale cailor, călăreților şi câmpului de instrucție. Gestul, perfect justificat, îi aparține lui *M. Calventius Viator*, centurion în legiunea *IIII Flavia Felix*, însărcinat în acelaşi timp cu pregătirea gărzii guvernatorului provinciei (Campestres erau divinitățile protectoare ale câmpului de paradă dar mai ales divinități ale destinului trupelor de *equites singulares*[21]).

Cele mai interesante rămân cele două altare ale legatului *M. Herennius Faustus* (115-117)[22], către Minerva Supera şi Mercurius Hilarus, epitete unicat până în prezent pe teritoriul Daciei. Sorin Nemeti considera, într-un studiu recent, că acest dedicant ar fi fost un bun cunoscător al mitologiei. Cele trei epitete cu caracter de unicat pe care le asociază divinităților apar în special în textele poetice latine: Securus în asociere cu Saturnus, Hilarus cu Liber Pater şi Superus cu Iuppiter, Apollo şi Penates. Acelaşi autor reliefa că este atestat un Mercurius

[16] Inscripțiile ridicate cu ocazia zilei de naştere a împăratului, sau cu ocazia venirii pe tron, menționează sacrificii pentru Triada Capitolină, Salus, Felicitas, Geniul împăratului (pentru acesta se sacrifice un taur); în cazul victoriilor militare apare Victoria, bineînțeles, şi Mars Ultor, iar animalele sacrificate erau *auratus/ aurata*.

[17] IDR III/5, 65.

[18] IDR III/5, 198.

[19] IDR III/5, 174.

[20] IDR III/2, 205.

[21] Irby-Massie 1996, 298.

[22] IDR III/5, 265; Rodean, Ciută 1998, 152.

Sobrus, prin urmare Hilarus ar fi opusul acestuia, întruchipând un Mercur care primeşte libații cu vin[23].

Urmând succesiunea cronologică, *C. Cassius Proculeianus*, centurion în legiunea *XIII Gemina* a ridicat în *praetorium*-ul de la Apulum un altar lui Iuppiter Optimus Maximus[24].

Aplicarea în practică a conținutului calendarului militar, ca expresie a propagandei religioase imperiale, nu se constată în Dacia în întreaga perioadă de existență a provinciei. Putem însă aprecia că implicarea puterii politice în religia militarilor, inclusiv în această etapă de început a provinciei Dacia, transpare cu destulă claritate din conformismul inscripțiilor votive. Principalul actor pe scena vieții religioase a fost legiunea *XIII Gemina*. Majoritatea manifestărilor de cult vizează divinități greco-romane. Celelalte culte sunt prezențe singulare. Poate că nu exagerăm dacă am spune că acest tablou este expresia procesului de romanizare desfăşurat în noua provincie romană, la realizarea căruia armata şi-a adus o contribuție semnificativă.

The Imperial Religious Policy during the Reigns of Trajan and Hadrian and the Religion of the Soldiers from Roman Dacia

- abstract -

The religious policy unfolded during the reign of the emperors Trajan and Hadrian emphasized the support of the traditional cults, promoted especially as images on currency issues. It is well known that for the emperor Trajan the religion mattered only if it influenced the political life. The reason for his politics was to encrease the power of Rome, to develop his political power and to strengthen the national traditions. This is the reason why Vesta became national deity during his time and also why he was tolerant to the oriental cults.

Hadrian continued the Trajan's religious politicy and considered his political power an emanation from Jupiter. He encouraged the same cults as his predecessor.

According to this policy, most of the inscriptions raised by soldiers in Dacia worshipped traditional gods of the state. The image outlined by the inscriptions and the votive images suggests a certain conformism to the state religion. It is also the expression of the romanisation process, partially developped by the Roman army.

[23] Nemeti 2005, 110.

[24] IDR III/5, 140

Bibliografie

Alföldy 1994 – G. Alföldy, Hadrian als magister der Fratres Arvales (CIL VI 970), *ZPE* 100, 464-468.

Beaujeu 1955 – J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire. I. La politique religieuse des Antonins,* Paris.

Dušanić 2006 – S. Dušanić, The Arval Vows of AD 101 and 105 and Trajan's Dacian wars, comunicare prezentată la Simpozionul *Daci şi romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman*, Timişoara, 24-26 martie 2006.

Helgeland 1978 – J. Helgeland, Roman Army Religion, *ANRW* 2, 16, 2, 1470-1505.

Irby-Massie 1996 – Georgia Irby-Massie, The Roman Army and the Cult of the Campestres, *ZPE* 113, 293-300.

Nemeti 2005 – S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană,* Cluj-Napoca.

Rodean, Ciută 1998 – N. Rodean, M. Ciută, O nouă piesă epigrafică descoperită la Apulum, *Apulum* 35, 151-155.

Comportament epigrafic în Dacia Superior în secolul al doilea d.Chr.
Studiu asupra dubletelor altar – bază de statuie

Virginia Rădeanu

Dintre miile de inscripţii şi monumente sculpturale de pe teritoriul Daciei romane, foarte puţine se datează în anii domniei lui Traian. În funcţie de conţinutul inscripţiilor şi legătura lor cu numele împăratului, ele pot fi împărţite în două categorii. Prima o constituie epigrafele care menţionează numele lui Traian, fie că provin de la monumente onorifice dedicate acestuia, fie că sunt inscripţii de clădiri publice ridicate din banii comunităţii, dar cu concursul imperial; cea de-a doua include toate celelate monumente – votive, funerare, onorifice, etc – care nu au legătură directă cu Traian, dar se datează în perioada domniei acestuia.

Prima categorie numără foarte puţine exemplare, practic se reduce la două inscripţii din *Sarmizegetusa*, una de la Drobeta[1] şi încă una de la Căşei[2]. Cele de la *Sarmizegetusa* sunt inscripţia de fondare a coloniei *Ulpia Traiana Augusta Sarmizegetusa*[3] şi câteva fragmente dintr-o alta, săpată pe postamentul unui monument onorific dedicat lui Traian în forul oraşului[4]. Despre inscripţia fragmentară de la Drobeta s-a afirmat că provine de pe postamentul unei statui de bronz a lui Traian, argumente fiind redarea numelui imperial la nominativ şi asocierea inscripţiei cu nişte fragmente de statui de bronz[5]. Cercetări recente contrazic însă acestă opinie, arătând că fragmentele de bronz provin de la mai multe statui, iar asocierea inscripţiei cu bronzurile nu se justifică în nici un fel, monumentul fiind de fapt o placă de construcţie[6]. Tot o placă de construcţie este şi inscripţia din castrul auxiliar de la Căşei, care în nici un caz nu provine de la o statuie imperială, chiar dacă menţionează numele împăratului la nominativ. În consecinţă, deocamdată, singurul monument onorific din Dacia închinat lui Traian este cel din centrul forului Sarmizegetusei[7]. Pe de altă parte, pe lângă acest monument, cel mai probabil de forma unui *trophaion*, întreg forul administrativ al Sarmizegetusei, construit de soldaţii legiunii IIII Flavia Felix, la comanda împăratului victorios, era dedicat fondatorului provinciei Dacia[8]. Din păcate, din decoraţia sculpturală a acestuia au mai supravieţuit cca 150 de blocuri sculptate şi două torsuri de barbari. În fine, un unicat este altarul de la *Apulum* dedicat *„Domino Aeterno pro salutae imperatoris Nervae Traiani”*[9], fiind unica pomenire a împăratului Traian în Dacia,

---

[1] IDR II 14 = ILD, 51.

[2] ILD 763.

[3] CIL III, 1443; IDR III/2 1; Piso, Diaconescu 1999, 126-128; Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 87-88, nota 36.

[4] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 131, n. 122; Diaconescu 2004, Cat. EI, 1, 187-188.

[5] Pop 2003, 38.

[6] Diaconescu 2004, 454-455.

[7] Diaconescu 2004, 382-400.

[8] Vezi cele mai recente publicaţii ale forului din *Sarmizegetusa*: Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 59-154; Diaconescu 2004 (în special pentru statuaria majoră); Diaconescu, Bota 2004, 470-501; Diaconescu, Bota 2003-2004, 155-196;

[9] IDR III/5 65.

de către un particular. Dedicantul, un veteran al legiunii *I Adiutrix*, pe nume *L. Antonius Apollinaris*, a făcut această dedicație cândva între anii 106 şi 115 d.Chr.

În ce priveşte a doua categorie, constatăm că şi aici trebuie să operăm cu două grupe distincte: monumente datate *sigur* în timpul domniei lui Traian şi monumente care *ar putea fi* datate în perioada respectivă, dar care tot aşa de bine se pot încadra în altă perioadă, neavând suficiente elemente de datare.

Astfel, de la *Apulum* şi *Sarmizegetusa* provin un număr de cinci piese datate sigur. Guvernatorul *Decimus Terentius Scaurianus* şi trei comandanți ai legiunii a XIII-a Gemina[10] dedică fiecare câte un altar votiv la *Apulum*, în timp ce la *Sarmizegetusa*, oraşul ridică în anul 117 d.Chr. o statuie lui *D. Terentius Gentianus*, fiul guvernatorului amintit[11].

În grupa inscripțiilor datate cu probabilitate în timpul lui Traian, se încadrează monumentele votive ale unor *beneficiarii legati*[12] şi a unui *librarius legati*[13] de la *Apulum*, ce pot fi datate atât în perioada traianică, cât şi după 168, când legiunea XIII-a Gemina are din nou propriul legat. Acestora li se adaugă inscripția votivă a centurionului *Tiberius Claudius Valerianus* de la *Apulum*, care a îndeplinit funcția respectivă în ambele legiuni, a XIII-a Gemina şi I Adiutrix[14], precum şi cea a lui *Lucius Iulius Leuganus*, veteran al legiunii a XIII-a Gemina, care a dedicat un altar Victoriei Augusta, probabil cu ocazia victoriei partice a lui Traian[15]. Apoi mai există câteva stele de marmură ale unor veterani ai războaielor Dacice, provenite din *Sarmizegetusa*[16] şi *Apulum*[17], dar ele pot depăşi limitele domniei lui Traian, de vreme ce nu avem elemente de datare absolute[18]. În concluzie, avem un total de 10 epigrafe votive, onorifice şi funerare databile în epoca traianică, împărțite în proporție de 8:1 între *Apulum* şi *Sarmizegetusa*.

Pe baza celor arătate mai sus putem face câteva observații legate de primele inscripții din Dacia romană. În primul rând remarcăm numărul mic al epigrafelor din acea perioadă: 9 sigure şi 10 probabile. Chiar şi considerându-le pe toate (19 în total) ca datând din epoca traianică, procentul lor rămâne oricum infim dacă îl raportăm la numărul total al monumentelor epigrafice şi sculpturale din provincie. În al doilea rând, din punct de vedere al repartiției geografice, localitățile cu cele mai multe descoperiri sunt *Apulum* şi *Sarmizegetusa*. Din această perspectivă, nu avem o proporție modificată în raport cu restul monumentelor epigafice din toată perioada provinciei, căci cele două oraşe împreună cu teritoriile lor alcătuiesc zona reprezentativă pentru cultura epigrafică a provinciei, desemnată de Alexandru Diaconescu *zona etnoculturală 1*[19]. Doar două epigrafe traianice provin din alte zone, respectiv cele de la Drobeta şi Căşei, dar şi acestea sunt din castre, prin urmare din mediu militar, nicidecum din cel civil. În al treilea rând, atât în cazul clădirilor publice cât şi a unicului monument onorific închinat lui

[10] IDR III/5, 202, 230, 265 şi 314.

[11] Acesta este menționat IDR III/2 99 şi probabil este dedicantul altarului IDR III/5 202.

[12] IDR III/5 96, 111, 163, 449.

[13] IDR III/5 391.

[14] IDR III/5 11. Tocmai pentru că a îndeplinit funcția de centurion în ambele legiuni este un argument în favoarea datării timpurii, sub Traian.

[15] IDR III/5 366.

[16] IDR III/2 111, 403.

[17] IDR III/5 574.

[18] Ciongradi 2003, 527-535. De altfel şi autoarea articolului le încadradează cronologic în epoca traianică-hadrianică.

[19] Diaconescu 2004, 375-420.

Traian de la *Sarmizegetusa*, dedicanții sunt comunitățile şi nu indivizii, monumentele individuale limitându-se la altare votive şi monumente funerare. În al patrulea rând, se remarcă preponderența elementului militar în raport cu cel civil, căci majoritatea dedicanților sau a defuncților (în cazul monumentelor funerare) sunt militari de carieră, respectiv veterani, centurioni, comandanți de legiune ori personaje din oficiul acestora, atunci când nu este vorba de guvernatorul însuşi. Pe de altă parte, nici nu e de mirare că lucrurile stau astfel, căci prima generație de colonişti au fost tocmai veteranii războaielor dacice, deci e firesc ca pe aceştia să-i regăsim în calitate de comanditari ai monumentelor din primii ani ai provinciei. Or, aceştia au fost colonizați masiv tocmai în *zona culturală 1*, respectiv în *Sarmizegetusa* şi *Apulum*. De altfel, se pare că veteranii s-au manifestat în spațiul public doar prin monumente votive sau funerare, respectiv stele de tip nord-italic[20], primii notabili care încep să se manifeste prin monumente mai scumpe şi mai somptuoase, de genul statuilor funerare sau chiar onorifice, făcându-şi apariția abia la mijlocul secolului[21]. Proporția mai mare a inscripțiilor din *Apulum* în comparație cu *Sarmizegetusa* se explică prin aceea că în vremea lui Traian cultura epigrafică s-a manifestat mai ales în canabele legiunii a XIII-a Gemina, populate în principal de veterani[22].

În concluzie, există foarte puține inscripții databile în primii ani ai provinciei şi ele aparțin fie militarilor, fie înalților oficiali ai provinciei. Lăsând la o parte faptul că orice statistică este limitată de hazardul prin care monumentele au ajuns să se păstreze până astăzi, sărăcia inscripțiilor poate fi explicată şi prin aceea că în condițiile complexe ale organizării provinciei, prioritățile majore erau altele decât preocuparea de a ridica monumente. Numărul inscripțiilor, dar şi al monumentelor sculpturale şi arhitectonice, începe să crească semnificativ abia cu domnia lui Antoninus Pius[23]. Fenomenul este legat nu numai de dezvoltarea unei pături sociale cu putere financiară şi în acelaşi timp dornică de afirmare, ci şi de structurarea unor ateliere de pietrari capabile să satisfacă un număr tot mai mare de comenzi. Această realitate este validată şi de analiza statuariei majore[24], statuile fiind, în fond, împreună cu producția de monumente epigrafice în general – baze de statui, altare, stele şi alte tipuri de monumente funerare – produsul aceloraşi ateliere. Prin urmare, diversificarea producției atelierelor de lapidari şi constituirea unor elite financiare, capabile să susțină această producție, are loc mult mai târziu, la mijlocul secolului al II-lea, în timp ce în vremea lui Traian avem o producție epigrafică restrânsă şi un cerc de comanditari redus la câteva comunități sau indivizi cu dare de mână, proveniți fie din zona înalților funcționari provinciali, fie din lumea soldaților şi veteranilor, aglomerați în jurul castrului apulens ori colonizați în *Sarmizegetusa*.

Odată însă lucrurile aşezate pe făgaşul normal, iar crizele militare de la începutul provinciei depăşite, începând cu mijlocul secolului al II-lea nu numai că asistăm la un *boom* epigrafic general, pe tot cuprinsul provinciei, ci chiar la conturarea unor obiceiuri sau mode locale, circumscrise unor spații delimitate de aşezările cu statut urban. Aceste particularități au fost descrise recent prin termenul de „comportament epigrafic” (*epigraphic habit*). Inițial, conceptul a fost introdus de Ramsay MacMullen[25], cu sensul de practică generală a scrisului pe monumente (*monumental writing*), determinată de o inclinație culturală specifică societății romane de a utiliza scrisul într-un mod propriu, având la origine ceea ce el a numit „simțul

[20] Ciongradi 2003, 527-535.

[21] Diaconescu 2004, 421- 470.

[22] Cum sunt cazurile lui *L. Antonius Apollinaris* şi *L. Iulius Leuganus* amintiți mai sus.

[23] Ardevan 1998, tabelele I-LVII, 517-611.

[24] Care începe tot la mijlocul secolului al doilea (vezi Diaconescu 2004, 421-461).

[25] MacMullen 1982, 233-46.

audienței” (*sense of audience*). Ideea a fost reluată apoi, într-un articol programatic, de Greg Woolf[26], care aprofundează şi detaliază conceptul, adăugând definiției generale a lui MacMullen un înțeles mai clar, acela de practică culturală particulară, specifică unei anumite zone, care poate însemna o provincie, o parte dintr-o provincie, un oraş cu teritoriul său, etc. Cu alte cuvinte, „comportamentul epigrafic” se situează între două coordonate: pe de o parte practica generală a scrisului, comună întregului imperiu, iar pe de alta practicile culturale particulare circumscrise unor zone mai restrânse sau mai largi. În acest sens, termenul a fost preluat şi de alți cercetători, care au definit, de exemplu, obiceiul dedicarii de *arae pro salutae* în locul statuilor onorifice, practicată în provinciile de graniță ale imperiului, în special în mediul militar, ca un tip de „comportament epigrafic”[27].

În cele ce urmează vom descrie un tip de comportament epigrafic pe care l-am detectat plecând de la observarea unor diferențe morfologice în cazul unor epigrafe având texte identice sau aproape identice, dar forme diferite.

Primul exemplu este acela a două inscripții celebre de la *Sarmizegetusa*[28], care consemnează mulțumirile provinciei aduse guvernatorului *Publius Furius Saturninus*[29], pentru că acesta le-a uşurat poverile sau, în termenii noştri, a redus impozitele.

Text 1 (IDR III/2, 94)	Text 2 (IDR III/2, 93)
[Dis] fauentibus et Con-	*Dis fav[ent(ibus) et con]-*
[c]ordia imp(eratorum)] euenit qu-	*cordia [imperator(um)]*
od a primo aduentu	*euenit q[uod a primo ad]-*
suo ***P(ublius) F(urius) S(aturninus)*** *leg(atus) Auggustor(um)*	*uentu su[o* ***P(ublius) Furius Saturni-]***
5 *donec prouincia de-*	***5nus*** *leg(atus) A[ugustor(um) donec* ***pro-]***
ceder(et) ita singulos un[i]uersosque benig(ni)tate sua	***uincia [Dacia Super(iore)*** *decede]*
tractarit oneribus etiam	*ret ita s[ingulos uniuersos-]*
rel[e]uauer[it] ut felicissim[a]	*que ben[ignitate sua tracta]*
10. *et praeci[p]uis uirtuti[b(us)]*	*rit on[eribus etiam releua]*
eiius obs[tr]icta simul [e]t	*uer[it ut---].*
deuota ***prouincia*** *ei*	
[grat]ia[s] agat…	
…Germ(---) p(---) [---]	

Observăm că textele sunt aproape identice, singurele diferențe fiind legate de redarea numelui guvernatorului *Publius Furius Saturninus*, abreviat într-un text (IDR III/2 94) şi redat în întregime în celălalt (IDR III/2 93), precum şi menționarea numelui întregit al provinciei Dacia Superior. Din punct de vedere al funcționalității ambele au fost considerate „altare”. Prin urmare, prima întrebare pe care ne-am pus-o a fost: de ce două altare cu text identic? Răspunsul

[26] Woolf 1996, 22-39.

[27] Erkelenz 2003, 287-291.

[28] IDR III/2 93, 94.

[29] Acesta a guvernat Dacia între 159/160-161/162 (cf. Piso 1972, 679-685, fig. 1 a, b şi 2a, b).

e simplu şi este oferit de examinarea suportului celor două epigrafe. Cum acestea sunt diferite tipologic (fig. 1a-1b), am presupus că şi funcţionalitatea lor este diferită. Astfel, piesa întreagă este într-adevăr un altar deoarece are coronamentul alcătuit din *pulvini* şi *focus*. În schimb piesa fragmentară, vizibil diferită de prima, este o parte dintr-o bază de statuie. Argumente în acest sens sunt: dispoziţia diferită a rândurilor, 14 pe altar şi 11 pe baza de statuie, cât şi chenarul mulurat ce încadrează inscripţia. Ultimul element este foarte important, căci în cazul Sarmizegetusei, el se găseşte doar la bazele de statui[30]. Dacă încercăm să reconstituim piesa prin întregirea inscripţiei şi adăugarea elementelor mulurate[31] ce compun plinta şi coronamentul unui astfel de monument, obţinem o înălţime de cel puţin 130-140 cm, ce ar corespunde astfel unei statui aproape de mărimea naturală[32]. În concluzie, conciliul provincial a dedicat un altar şi o statuie, nu două altare, aşa cum au fost interpretate cele două monumente până în prezent.

Figura 1b.
Bază de statuie din marmură, Muzeul Sarmizegetusa
(după IDR III/2)

Figura 1a. Altar din marmură, MNIT Cluj-Napoca

Odată clarificată funcţionalitatea monumentelor, mai rămâne de stabilit pe cine reprezenta statuia de pe postament. Cu toate că din inscripţii rezultă clar în cinstea cărui personaj au fost dedicate două monumente, din cauza formularului tipic inscripţiilor votive, credem că statuia nu putea fi a lui *P. Furius Saturninus*. De altfel, o statuie dedicată de conciliul provincial unei persoane particulare, fie ea chiar guvernatorul, este greu de conceput, căci

[30] Din cele 41 de baze onorifice de la *Sarmizegetusa*, numai una (IDR III/2 121) nu are chenar mulurat (vezi şi Diaconescu 2004, 381).

[31] Al. Diaconescu a aratat că bazele de statui pedestre de la *Sarmizegetusa* sunt de două feluri: monolite şi amorsate din trei elemente: plintă, corp (*troncus*) si cornişă. Fie că sunt lucrate dintr-un singur bloc sau din trei, în final forma este aceeaşi, având plinta şi coronamentul mulurate, şi corp paralelipipedic (Diaconescu 2004, 137).

[32] Pentru dimensiunile statuilor în raport cu bazele lor, vezi Diaconescu 2004, 321.

principala activitate a acestuia în Dacia era celebrarea cultului imperial şi a propagandei oficiale[33]. În practica epocii, aceasta s-a concretizat prin dedicarea de statui în exclusivitate pentru împăraţi[34], în cazul conciliului, şi unor abstracţiuni de tipul *Genium Trium Daciarum*[35] ori unor zei purtând epitetul *Augustus*[36], în cazul preoţilor cultului imperial. Cum cele două epigrafe nu puteau constitui o excepţie de la regulă, a trebuit probabil găsită o formulă prin care conciliul să împace atribuţiile sale legate de celebrarea cultului imperial cu onorarea unei persoane particulare. Prin urmare, soluţia adoptată a fost aceea a disimulării dedicaţiei onorifice, pe de o parte, prin formula *dis fauentibus et concordiae imperatorum*, din care rezulta că generozitatea guvernatorului a fost posibilă numai datorită „*dis fauentes*” şi „*concordiae imperatoris*”, iar, pe de altă parte, prin dedicarea unei statui conforme propagandei oficiale. În plus, lăsând la o parte faptul că statuile particularilor, fie ei şi guvernatori, nu erau sarcina conciliului, statuia nu putea fi a lui Saturninus şi din alte motive. În primul rând guvernatorii erau onoraţi în Dacia de comunităţi[37]. Inclusiv *P. Furius Saturninus* a beneficiat de o statuie pedestră în forul public de la *Sarmizegetusa*, dedicată de oraş, şi de încă una la *Apulum*[38]. În al doilea rând, chiar dacă locul de descoperire al ambelor piese nu ne ajută prea mult[39], sigur este faptul că ele nu provin din forul public, aflat de altfel sub jurisdicţia senatului orăşenesc, deoarece nu au permisiunea acestuia[40]. Având în vedere dedicantul, ele trebuie să fi fost ridicate în forul provincial[41], pentru că de aici provin toate monumentele dedicate de acesta sau de preoţii *arae Romae et Augusti*, aflat în acelaşi timp sub jurisdicţia conciliului.

Revenind la statuie, opinăm că ea nu putea fi alta decât Concordia; pe de o parte – este pomenită în inscripţie, pe de altă parte – e o abstracţiune folosită des în propaganda oficiala[42], fapt ilustrat inclusiv la *Sarmizegetusa*. Aici, în faţa curiei[43], augustalul *Ulpius Domitius Hermes* a dedicat o statuie Concordiei ordinului decurionilor ca urmare a decorării lui cu *ornamenta decurionalia*[44]. În sfârşit, în ce priveşte momentul dedicării dubletului statuie-altar, evenimentul s-a petrecut fie la sfârşitul anului 161, fie la începutul lui 162 d.Chr.[45] Oricum, credem că monumentele au fost dedicate deodată, probabil în cursul unei ceremonii publice care însoţea de regulă fiecare întrunire a conciliului.

Obiceiul dedicării unui dublet de tipul altar-bază de statuie este confirmat şi de alte exemple. Întâmplător sau nu, următorul caz este legat de numele aceluiaşi guvernator: un

---

[33] Ardevan 1998, 331-341; Diaconescu 2004, 390.

[34] Dintre acestea s-au mai păstrat doar bazele statuilor lui Severus Alexander (IDR III/2 79), Gordian (IDR III/2 80) şi Filip Arabul (IDR III/2 81).

[35] IDR III/2, 217.

[36] Mars Augustus (IDR III/2 266).

[37] Diaconescu 2004, 452.

[38] Diaconescu 2004, 247-248

[39] Locul de descoperire al celor două monumente nu este relevant pentru pozitia originară, căci altarul a fost transportat încă din evul mediu la Castelul Corvineştilor din Hunedoara, iar fragmentul din baza de statuie a fost găsit undeva la vest de amfiteatru, în poziţie secundară.

[40] Exprimată de regulă prin formula *lddd.*

[41] Aflat la nord de zidul de incintă şi la est de amfiteatru, cf. Piso, Diaconescu 1985-1986, 182-183;

[42] EAA, s.v. Concordia, p. 780 (P. Mingazzini); Fishwick 1987, I, 458-459.

[43] IDR III/2 195.

[44] Din păcate nu avem elemente de datare în inscripţie, dar se prea poate ca augustalul respectiv să fi trăit chiar în acea perioadă (vezi Diaconescu 2004, vol. II, 259-260).

[45] Piso 1972, 683.

decurion al Sarmizegetusei, *P. Aelius Maximianus*, îi dedica lui *Publius Furius Saturninus* o *ara pro salutae* şi o *statua honoraria*[46] (fig. 2):

Altar	Bază de statuie
I(oui) O(ptimo) M(aximo)	*P(ublio) Furio*
pro salu-	*Saturnino*
te P(ublii) Furii Sa-	*co(n)s(uli) P(ublius) Ael(ius) Maximianus*
turnini leg(ati)	*dec(urio) col(oniae)*
aug(usti) pr(o) pr(aetore) P(ublius) Ael(ius)	
Maximianus	
[dec(urio) col(oniae)?]	

Figura 2. Altar din marmură, Muzeul Orăştie (după IDR III/3, fig. 179)

Altarul s-a păstrat la Muzeul din Orăştie, unde a fost adus de la o biserică din apropierea anticei *Germisara*. În schimb, baza de statuie a dispărut între timp, dar a fost copiată de Mommsen la Aiud[47], unde era încastrată într-un zid. Merită insistat asupra originii piesei căci, în opinia noastră, ea nu provine din anticul *Brucla* (Aiud), ci mai probabil din *Germisara*. Argumentul principal este că piesa trebuie să fi făcut pereche cu altarul, cu atât mai mult cu cât ambele au acelaşi dedicant. De altfel, chiar şi editorii IDR au avut îndoieli cu privire la proveniența inscripției din *Brucla*, devreme ce din cele patru inscripții găsite aici[48], două au fost ulterior dovedite ca fiind originare din *Germisara* şi *Ampelum*.

Faptul că piesa de la Orăştie este altarul – o dovedesc vasele de cult redate pe fețele laterale ale acestuia, *patera* şi *urceus*. În ce priveşte celălalt element definitoriu al unui altar, respectiv suprafața funcțională compusă de regulă din *pulvini* şi *focus*, deoarece este distrusă, nu putem şti cum arăta. În schimb, cea de-a doua piesă, între timp dispărută, trebuie sa fi fost o bază de statuie, dovada fiind inscripția însăşi. Lipsa obişnuitului *cursus honorum*, a motivului care l-a îndemnat pe dedicant să facă un astfel de gest, precum şi a unei formule care să indice un loc public, sunt indicii ale unei statui onorifice amplasată într-un spațiu privat[49]. Astfel de monumente erau de obicei ridicate fie în

[46] IDR III/3 236; IDR III/4 64.

[47] CIL III 943.

[48] CIL III 940 = IDR III/3 241 (Germisara), CIL III 941 = IDR III/3 235, CIL III 942 = IDR III/3 317 (Ampelum), CIL III 943 = IDR III/3 236.

[49] Eck 1992, 363.

casa celui onorat, fie într-o clădire sponsorizată de acesta. În cazul de față, ar însemna ca cele două monumente să se fi aflat în casa onoratului, dar ipoteza unei reşedințe private a guvernatorului la *Germisara* ar fi prea îndrăzneață[50]. Pe baza inscripțiilor puse de guvernatori în alte localități decât *Apulum* si *Sarmizegetusa*, unde a existat cu certitudine câte un sediu oficial, cei mai mulți autori resping ipoteza altor reşedinte oficiale ale guvernatorilor Daciei în afara celor mentionate mai sus[51]. Prezența la *Germisara* a unor dedicații votive aparținând unor guvernatori ai Daciei[52] nu este un argument suficient în favoarea existenței aici a unei reşedințe private a guvernatorilor, acestea fiind mai degrabă o dovadă a vizitelor înalților funcționari în stațiunea termală, aşa cum este cazul şi altor stațiuni din provincie. Putem însă presupune dedicarea celor două monumente într-un edificiu finanțat de guvernatorul însuşi, spre exemplu un templu sau o baie publică. O altă variantă ar fi plasarea monumentelor chiar în reşedința donatorului, respectiv a lui *P. Aelius Maximianus*, având în vedere faptul că decurionul ulpian putea dispune de o reşedință proprie undeva în apropiere[53]. Cu toate că nu putem exclude ultima variantă, prima pare totuşi mai verosimilă, căci expunerea celor două monumente într-un templu sau în termele frecventate de un public numeros cu ocazia vizitelor la băile termale, dădea un sens aparte gestului decurionului ulpian, fiind o modalitate de a atrage atenția nu numai asupra celui onorat, ci şi asupra dedicantului.

Revenind la altar, considerăm că în fapt este tot un monument onorific. În primul rând, inscripția nu se încheie cu obişnuitele formule întâlnite pe monumentele votive, de tipul *ex voto* sau *uotum soluit libens merito*, prin urmare nu este un dar depus în urma unui legământ. În al doilea rând, este meritul lui Dirk Erkelenz de a fi semnalat caracterul onorific al acestor monumente. Astfel, el a observat că fenomenul dedicării de *arae pro salutae* guvernatorilor este foarte răspândit în provinciile imperiului[54], atestat din plin şi în câteva localități din Dacia: *Apulum*[55], *Sarmizegetusa*[56], *ad Mediam*[57] (Băile Herculane), Orăştioara de Sus[58] şi *Porolissum*[59]. Se pare că această practică a fost o modalitate mai ieftină de onorare a înalților oficiali, la început a guvernatorilor, extinsă apoi la ofițerii superiori şi la diverşi notabili locali. Explicația unui asemenea comportament e evidentă: dedicarea unei *ara pro salute* era un surogat, căci un simplu altar costa evident mai puțin decât o *statua honoraria*. Cât despre Maximianus, acesta se diferențiază de cazurile analizate de cercetătorul german, căci el dedică unui guvernator nu numai o *ara pro salutae*, ci şi o statuie. E greu de ghicit motivul care a stat la baza gestului lui Maximianus, căci inscripțiile nu ne spun nimic. Nu e exclus să aibă legătură cu politica fiscală a lui *P. Furius Saturninus*, de care va fi beneficiat şi decurionul ulpian. Pe de

[50] Pe baza acestei inscripții Alexandru Diaconescu a presupus existența unei reşedințe private a guvernatorilor Daciei la *Germisara* (Diaconescu 2004, v. II, 249-250).

[51] Piso 1993, 92; Haensch 1997, 338-344.

[52] IDR III/3 233

[53] Germisara făcea parte din teritoriul Sarmizegetusei, prin urmare Maximianus putea avea o reşedința permanentă aici şi alta temporară în oraş (cf. Piso 1995, 77-78).

[54] Erkelenz 2003, 287-291. Autorul a adunat nu mai puțin de 50 de astfel de dedicații răspândite în provinciile de graniță ale imperiului. Cei mai mulți dedicanți sunt subalterni ai guvernatorilor, care, în anumite situații, nu ezită să ridice chiar şi statui. Concluzia autorului este aceea că *ara pro salutae* erau de fapt substitute ieftine ale statuilor onorifice.

[55] IDR III/5 137.

[56] IDR III/2 245, 307, 189.

[57] IDR III/1 70.

[58] IDR III/3 262.

[59] CIL III 7638.

altă parte, inițiativa acestuia putea avea la bază o relație personală cu guvernatorul, poate un *beneficium* conferit acestuia de Saturninus însuşi. Oricum, în lipsă de alte dovezi, ambele ipoteze sunt la fel de probabile. Situația este oarecum comparabilă cu cea relatată de Cicero într-una din scrisorile sale către Atticus, în care relatează cât de recunoscători i-au fost provincialii pentru că le-a redus impozitele, astfel încât aceştia au promis să-l onoreze cu statui[60].

Un alt exemplu de dublet altar-bază de statuie pare să fie cazul lui *Antonius Priscus* de la *Sarmizegetusa*[61] (fig. 3).

Altar	Baza de statuie
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)	*I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*
Anto	*Ant(onius) Pris(cus)*
nius	*ex voto*
Priscus	
ex voto	

Figura 3. Altar/ bază de statuie din marmură, MCDR Deva.

Printr-o eroare explicabilă, apărută datorită textelor identice şi a faptului că una dintre piese s-a pierdut, autorii IDR au luat ambele inscripții drept una singură[62]. Piesa păstrată, aflată în prezent la Muzeul din Deva (fig. 3) a fost găsită în cursul săpăturilor sistematice din 1883, în timp ce cealaltă, azi pierdută, a fost înregistrată pe la 1851 în Pâclişa, o locație clar diferită de *Sarmizegetusa*. Prin urmare, confuzia s-a creat din două motive: pe de o parte datorită textelor identice, iar pe de alta datorită dispariției uneia dintre ele. Cu toate că au observat dispunerea diferită a rândurilor, au luat totuşi de bună o informație greşită referitoare la identitatea dintre cele două piese, fără să observe abrevierea numelui dedicantului într-una din inscripții, indiciu în plus în favoarea existenței a două monumente diferite.

Credem ca şi în acest caz avem de-a face cu un dublet altar-bază de statuie. După formă, piesa păstrată pare să fie baza de statuie, din moment ce nu avem nici un indiciu că ar fi altar[63]. În primul rând ne bazăm pe analogiile de mai sus. Pe de altă parte, o statuie şi un altar dedicate în acelaşi loc, de aceeaşi persoană, capătă o altă semnificație. După cum reiese din inscripții,

[60] Pasajul este citat de W. Eck într-un articol referitor la monumentele onorifice ale senatorilor din perioada augusteică (Eck 1984, 129).

[61] IDR III/2, 234 and 234a.

[62] În ciuda faptului că editorii CIL au publicat două inscripții cu două locații diferite, respectiv numerele 7909 şi 1430.

[63] Nu are nici coronament tipic, alcătuit din *pulvini şi focus*, nici reprezentări de tipul *urceus* sau *patera*. Pe de altă parte este adevărat că în realitate nu toate altarele au aceste elemente, dimpotrivă, de cele mai multe ori sunt identice cu bazele de statui.

dedicantul nu are un statut social deosebit, prin urmare un astfel de gest îl face remarcat în sânul comunității. Din fericire, istoria familiei sale a putut fi reconstituită pe baza mai multor inscripții păstrate[64]. Astfel, *Antonius Priscus* este primul dintr-o familie ai cărei membri au avut ulterior o ascensiune demnă de invidiat în societatea samizegetusană. El nu are nici o funcție şi nu îndeplineşte nici o magistratură, dar fiul său, *L. Antonius Rufus*, a parcurs cariera municipală până la rangul de *duumvir.* Ulterior, doi nepoți, *L. Antonius Priscus* şi *L. Antonius Rufus junior* au ajuns cavaleri, calitate în care au beneficiat de statui onorifice la *Sarmizegetusa*. În aceste condiții este de înțeles de ce pentru *Antonius Priscus senior* singura posibilitate de autoprezentare în spațiul public era aceea de dedicant al unor altare şi/ sau statui de divinități în temple. Autoprezentarea în calitate de dedicant este o formulă obişnuită în lumea romana[65]. Cei care nu aveau un statut social care să le permită accesul la onoruri publice, se făceau remarcați în două feluri: în timpul vieții în calitate de dedicanți, iar după moarte prin monumentul funerar. În cazul lui *Antonius Priscus*, prin dedicarea unui dublet statuie-altar, acesta se evidențiază din masa dedicanților de simple altare sau *ex voto*-uri care umpleau templele romane.

Următorul exemplu, şi mai convingător, provine de la *Micia* (fig. 4a-b). Poate nu întâmplator, tot un personaj din *Sarmizegetusa*, augustalul *M. Cornelius Stratonicus*[66], dedică un dublet similar:

Altar	Baza de statuie
Pro salutae	*In honorem*
Domus Divi	*Domus*
nae sacrum	*Divinae*
Genium Miciae	*Genio Miciae*
M(arcus) Cornelius	*M(arcus) Cornelius*
Stratonicus	*Stratonicus*
Aug(ustalis) col(oniae)	*Aug(ustalis) col(oniae) Dac(icae) Sarmizeg(etusae)*
et ante f(rontem) lapi(dibus)	*pecunia sua*
stravit.	*dedit*

Din fericire, ambele monumente se află în stare bună de conservare, iar din punct de vedere tipologic ilustrează foarte clar diferența dintre un altar şi o bază de statuie. Altarul din calcar, are coronamentul alcătuit din *puluini* şi *focus* rectangular, iar pe fețele laterale sunt sculptate *patera* şi *urceus*. Baza de statuie este din marmură de Bucova şi mai păstrează, în ciuda distrugerii parțiale a coronamentului, urmele a două orificii de fixare a statuii. Dacă altarul este opera unui lapidar miciens, fiind cioplit în calcar local, baza de statuie trebuie să fi fost importată din atelierele sarmizegetusane, căci atât profilatura cât şi scrisul sunt tipice acestora. În plus, funcționalitatea diferită a celor două monumente este ilustrată şi de dimensiunile lor: altarul (103 x 60 x 38 cm) este mai scund decât baza de statuie, cum este şi firesc de altfel, fiind mai potrivit unei libații, în timp ce dimensiunile bazei corespund unei statui de marime naturală (120 x 63 x 43 cm).

---

[64] Piso 2001, 363-370 (cu bibliografia anterioară).

[65] Eck 1995, 211-237.

[66] IDR III/3 70, 71.

Figura 4 a. Bază de statuie din marmură, MCDR Deva

Figura 4 b. Altar din calcar, MCDR Deva

De remarcat faptul că, spre deosebire de cazurile citate anterior, aici textele nu se suprapun total, însă mesajul este acelaşi. În plus, formularul uşor diferit sugerează evitarea redundanței, argument în favoarea amplasării lor unul lângă altul. Prin urmare, ipoteza dedicării ambelor monumente în acelaşi loc, poate chiar templul Geniului Miciei, ni se pare perfect plauzibilă, devreme ce acesta este menționat în ambele inscripții. De altfel, divinitatea tutelară a Miciei este pomenită şi în alte epigrafe, motiv pentru care s-a presupus existența unui astfel de edificiu la *Micia*[67].

Tot de la *Micia* provine un alt dublet[68] (fig. 5), de data aceasta din mediul militar. Cu toate că unul dintre monumente s-a pierdut, textele totuşi s-au păstrat:

Altar	Bază de statuie
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)	*I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*
Coh(ors) II F[l(avia)]	*Coh(ors) [II Fl(avia)]*
Com(magenorum) cu[i]	*C[om(magenorum) cui*
praeest	*praeest*
C(aius) Pompo-	*C(aius) Pom]pon-*
nius Cas-	*us] Cassi[a-*
sianus	*nu]s praef (ectus)*
praefect(us)	*v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	

[67] Alicu 2004, 89-94 (cu bibliografia).
[68] IDR III/3 78, 79.

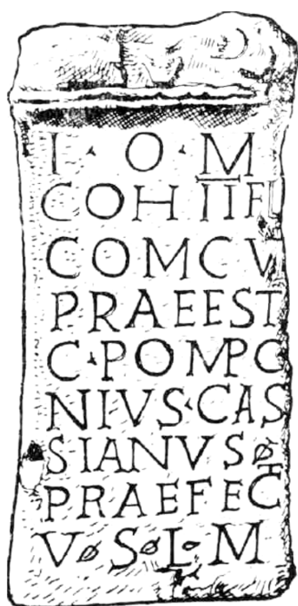

Figura 5. Altar din augit-andezit, MCDR Deva (după IDR III/3, fig. 63)

Acest caz a fost analizat într-un studiu recent[69], a cărui concluzie este că ambele monumente sunt altare dedicate de militari lui Iupiter Optimus Maximus cu prilejul sărbătoririi zilei de naştere a acvilei, simbolul acestuia. Se pare că în fiecare an, în cadrul unor ceremonii, pe data de 3 ianuarie, trupele ridicau un nou altar zeului suprem, în timp ce altarul din anul precedent era îngropat. Citând şi alți autori, concluzia studiului este că cele două monumente au fost puse în ani diferiți. Fără a contrazice această posibilitate, de vreme ce fenomenul este atestat în diverse regiuni ale imperiului, propunem totuşi o a doua ipoteză, aceea a unui dublet de tipul altar-bază de statuie. Argumentul principal ține de dimensiunile pieselor, anume că înălțimea de 150 cm a uneia dintre piese[70] este mult prea mare pentru a putea fi considerată altar, fiind mai potrivită unei statui de mărime naturală decât unui altar. Pe de altă parte, piesa pe care noi o considerăm altarul are dimensiuni obişnuite pentru această categorie, respectiv 96 x 45 cm, prin urmare mai potrivite pentru efectuarea libațiilor. De altfel, pe suprafața altarului se mai păstreaza urma unei albieri, probabil restul unui *focus,* azi mai puțin vizibil datorită eroziunii suferite de-a lungul timpului.

În fine, în categoria dubletelor altar-bază de statuie ar putea fi incluse alte două piese de la *Alburnus Maior*, având ca dedicant un beneficiar consular pe nume *C. Calpurnius Priscinus* [71] (fig. 6 a-b).

Altar?	Baza de statuie?
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)	*I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*
C(aius) Calp-	*C(aius) Calpurnius*
urnius	*Priscinus*
Priscinus	*B(ene)f(iciarius) c(on)s(ularis)*
B(ene)f(iciarius) c(on)s(ularis)	*v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	

Deşi textele sunt identice, se remarcă dispunerea diferită a rândurilor precum şi decorația diferită. Autorul le consideră bineînțeles altare dedicate cu ocazii diferite, unul ca urmare a numirii în funcția de beneficiar, iar celălalt cu prilejul unei renumiri[72]. Alții au adăugat

[69] Ştefănescu 2004, 271-278.

[70] Dispărută între timp, dar editorii IDR au văzut-o şi măsurat-o.

[71] Wollmann 1985-1986, nr. 2 şi 15.

[72] Wollmann 1985-1986, 259.

acestei interpretări ipoteza satisfacerii unei obligații de serviciu[73]. Fără să excludem aceste variante, adăugăm şi ipoteza noastră, cea a unui dublet altar-bază de statuie.

Odată ajunşi în acest punct, considerăm utilă o precizare. Este evident că nu toate monumentele cu astfel de inscripții sunt dublete de tipul celui arătat mai sus. Spre exemplu, există două plăci similare ca formă şi având acelaşi text, una de la *Sarmizegetusa* şi cealaltă de la *Tibiscum*. S-a demonstrat că ele provin de la bazele statuilor ecvestre dedicate de *colonia Dacica* guvernatorului *Q. Marcius Turbo*[74], prin urmare inscripțiile provin de la monumente de acelaşi tip, ba mai mult, executate în acelaşi atelier. Un alt caz este cel al guvernatorului *M. Sedatius Severianus*, de la care au rămas două inscripții identice, dar care provin de la două monumente diferite, respectiv o statuie pedestră şi una ecvestră[75]. În concluzie, nu toate epigrafele cu text identic sunt dublete de tipul altar-bază de statuie, fiecare caz trebuind situat în contextul său.

Figura 6 a.
Altar sau bază de statuie din gresie tufitică,
Muzeul Roşia Montană
(după Wollmann, fig. 16).

Figura 6 b.
Altar sau bază de statuie din gresie tufitică,
Muzeul Roşia Montană
(după Wollmann, fig. 16).

Revenind însă la categoria dubletelor de tipul ilustrat mai sus, o confirmare scrisă a acestei practici am gasit-o chiar într-o inscripție de la *Apulum*. Aici, un anume *L. Aurelius Trophimus* precizează că a dedicat lui Jupiter o statuie (*signum*) şi un altar (*aram)* [76]. Mai mult, ca o completare la demonstrația noastră, vine un caz foarte interesant tot de la *Apulum*, unde un *duplicarius* dedică două monumente cu text identic:

---

[73] Bărbulescu 2003, 210.

[74] IDR III/2 96, 131. Se pare că guvernatorul Q. Marcius Turbo a fost onorat de colonia Dacica cu statui ecvestre nu numai la *Sarmizegetusa*, ci şi în alte localități din teritoriul său (Diaconescu 2004, v. II, 242-243).

[75] Diaconescu 2004, v. II, 246-247.

[76] IDR III/5 185. Cu toate că piesa a dispărut, ştim că a fost o bază de statuie de la Zamosius, care a văzut nu una, ci chiar două statui pe respectivul postament!

Marti et Victoriae P(ublius) Ael(ius) Crescens duplicar(ius) posuit[77].

Inițial am crezut că este vorba despre un altar şi o bază de statuie, însă, aşa cum pe bună dreptate a presupus I. Piso, ambele monumente sunt baze de statui: una pentru Marte si alta pentru Victoria. Iată însă că acelaşi personaj dedică un al treilea monument, din a cărui inscripție aflăm că acesta a construit un templu. Iată inscripția fragmentară, din care s-au mai păstrat următoarele:

...ibus mu(...)/ P(ublius) Ael(ius) Cres/cens du(plicarius)/ s(ingularis) c(onsularis) eq(uitum) sin(gularium)/ per quem/ templ(um) fac(tum)/ est pos(uit)[78].

Ni se pare evident că piesa a fost chiar altarul templului dedicat celor două divinități. În acest sens există două argumente: pe de o parte, forma de altar a monumentului, care are *puluini*; pe de altă parte, întregirea inscripției în forma, e adevărat – destul de neobişnuită, *(D)ibus M(arti) et V(ictoriae)*[79], care se justifică mai ales prin faptul că piesa este altarul templului dedicat ambelor divinități. Rezumând, *P. Aelius Crescens* a închinat celor doi zei un templu, un altar şi câte o statuie. În acest fel, cele trei inscripții nu numai că se lămuresc reciproc, dar împreună dau măsura unui gest extravagant, şi în egală masură costisitor, al unui soldat care se autoprezintă astfel în fața publicului.

În concluzie, pe baza unei analize care combină atât forma, cât şi conținutul unor monumente epigrafice, am demonstrat existența unei categorii distincte de monumente, anume a dubletelor altar-bază de statuie, dedicate de acelaşi personaj şi având texte identice sau aproape identice. Prin urmare, prima contribuție a studiului este de ordin metodologic, înfățişând importanța pe care o are suportul inscripțiilor (forma, decorația, dimensiunile, etc) în raport cu conținutul acestora, evidențiind astfel adevărata funcționalitate a unor monumente expediate *in corpore* sub denumirea generală de „altar”. De altfel, importanța acestei observații a fost relevată de câteva studii care au revoluționat ştiința epigrafiei în ultimele două decenii ale secolului XX[80]. A doua contribuție ține de istoria mentalităților. Dacă delimitarea unui altar de o bază de statuie pare nesemnificativă, la prima vedere, din perspectiva istoriei mentalităților evaluarea ar trebui revizuită, căci noua interpretare a inscripțiilor de mai sus aruncă o altă lumină asupra comportamentelor sociale şi religioase din provincia Dacia.

Dacă analizăm statutul social al dedicanților, exceptând conciliul provincial şi *Coh. II Flavia Commagenorum*, aceştia fiind dedicanți colectivi, observăm că *P. Aelius Maximianus* aparține elitei municipale, iar ceilalți, *C. Calpurnius Priscinus*, beneficiar consular, *P. Aelius Crescens*, *duplicarius* în garda guvernatorului, şi *L. Aurelius Trophimus*, probabil soldat de legiune[81], aparțin elitei militare. Cu excepția lui *Antonius Priscus*, simplu cetățean, şi a augustalului *M. Cornelius Stratonicus*, toți sunt fie notabili, fie militari de carieră, deci cu poziție socială şi venituri care îi situau în lumea celor bogați.

[77] IDR III/5 248, 249.

[78] IDR III/5 375.

[79] Bărbulescu 2003, 210-211.

[80] Câteva lucrări de referință în acest sens sunt: Alföldy 1979, 177-275; Alföldy 1984, 124-160; Bonneville 1980, 75-98; Bonneville 1984, 117 sqq; Woolf 1996, 22-39 ; Piso, Diaconescu 1999, 126-128;

[81] Deşi în inscripție nu pomeneşte nimic despre statutul său, probabil că acesta activa ca soldat în legiunea XIII Gemina, din moment ce inscripția este dedicată *pro salutae imperii/ Romani et uirtutae/ leg(ionis) XIII G(eminae).*

În privința rațiunilor care au stat la baza acestor dedicații, ele diferă doar parțial, căci în termeni generali sunt aceleaşi. Printr-un gest aparte, conciliul provincial mulțumeşte guvernatorului *P. Furius Saturninus* pentru politica sa fiscală generoasă. Acelaşi motiv se poate să-l fi determinat şi pe *P. Aelius Maximianus* atunci când i-a dedicat lui Saturninus o *statua honoraria* şi o *ara pro salutae,* cu toate că nu excludem nici posibilitatea unei relații strict personale a decurionului ulpian cu guvernatorul. În schimb *Antonius Priscus* şi augustalul M. Cornelius Stratonicus se autoprezintă într-un spațiu public în calitate de dedicanți ai unei statui şi ai unui altar, la cel din urmă dorința de afirmare fiind împletită probabil şi cu satisfacerea unei obligații legate de cultul imperial din partea ordinului augustalilor. Apoi, *P. Aelius Crescens* se autoprezintă în fața societății apulense prin construirea unui templu, împreună cu un altar şi două statui. Doar gestul lui Trophimus pare unul de sinceră devoțiune față de divinitate, căci acesta a dedicat zeului suprem un altar şi o statuie pentru că a fost ajutat să găsească ceea ce căuta. În fine, dedicațiile din mediul militar, atât ale beneficiarului de la *Alburnus Maior*, cât şi ale cohortei de commageni de la *Micia*, sunt cel mai probabil manifestari ale unor îndatoriri „de serviciu” şi ale loialității politice.

Cronologic, cea mai timpurie dedicație este cea a lui Trophimus, care se datează în 158 d.Chr. Urmează apoi dubletele conciliului provincial şi ale lui Maximianus, ambele datate cândva între 161-162[82]. Pentru Calpurnius Priscinus nu avem alt reper cronologic decât post 168 d.Chr., dată de la care Dacia Apulensis este guvernată din nou de un guvernator de rang consular[83]. Nici în privința lui *Antonius Priscus* şi Cornelius Stratonicus nu există o datare mai restrânsă, deşi primul ar putea fi plasat cu destulă siguranță în secolul al doilea, iar ultimul pe vremea dinastiei severiene, respectiv fie la sfârşitul celui de-al doilea secol, fie la inceputul celui de-al treilea[84]. În fine, dubletul cohortei de commageni de la *Micia* nu poate fi datat cu precizie mai mare decât în limitele secolelor II-III d.Chr. Oricum, lasându-i la o parte pe *Antonius Priscus* şi pe soldații de la *Micia*, remarcăm faptul că nici un monument datarea nu se plasează mai devreme de mijlocul secolului al doilea.

Din punct de vedere al distribuției geografice, ele se repartizează astfel: câte două dublete la *Sarmizegetusa*, *Micia* şi *Apulum*, şi câte unul la *Alburnus Maior* şi *Germisara*. Dar *Germisara* aparținea teritoriului ulpian, iar dedicantul era decurion al coloniei, prin urmare dubletul de aici îl putem socoti ca ținând tot de *Sarmizegetusa*. Cele două dublete de la *Micia* se împart între castru şi *pagus*[85], în timp ce pentru piesele de la *Apulum* nu avem nici un indiciu despre locul de descoperire al monumentelor[86]. Pe de altă parte, dedicanții provin din mediul militar, unul din garda guvernatorului, celălalt probabil soldat în legiunea a XIII-a Gemina[87], deci nu par să aibă legătură cu aşezările civile de aici. De asemenea, dubletul lui Stratonicus de la *Micia* se leagă de *Sarmizegetusa* prin aceea că dedicantul este augustal al coloniei, iar baza de statuie a fost confecționată chiar în atelierele din capitală. Prin urmare se remarcă o preponderență a elementului ulpian, determinată de faptul că jumătate din dublete (patru) au

[82] Probabil după plecarea guvernatorului *P. Furius Saturninus* din provincie (vezi *supra* nota 29).

[83] Piso 1993, 34-36.

[84] Pe baza formulei *IHDD* (Ardevan 1998, 251, cu bibliografia anterioară).

[85] Dubletul lui *M. Cornelius Stratonicus* provine din aşezarea civilă, iar cel al cohortei de commageni din castru.

[86] Locul de descoperire ar fi important de ştiut pentru că la Apulum avem mai multe unități teritoriale cu statut diferit, printre care *vicus*-ul din Partoş, care a făcut parte din teritoriul Sarmizegetusei până la Marcus Aurelius, când devine municipiu (vezi Piso 1995, 63-82; Ardevan 1998, 74-83).

[87] Vezi *supra* nota 81.

legătură cu *Sarmizegetusa* fie prin locație, fie prin dedicanți. În acelaşi timp, din restul de patru rămase două provin din *Apulum* şi câte unul din castrul de la *Micia* şi *Alburnus Maior*. În concluzie, ceea ce dorim să subliniem prin analiza repartiției geografice a dubletelor este că *Sarmizegetusa* pare a fi un centru al dedicațiilor de acest fel, urmat apoi de *Apulum*.

Epigraphic habit in second century AD Dacia Superior.

Altar – statue base doublets study.

- abstract -

The present paper demonstrates, by means of a dual shape-content analysis of several epigraphic monuments, the presence of an epigraphic habit emerging by mid second century in certain areas from Dacia Superior. Specifically, it discusses doublet altar – statue base, which exhibit identical or quasi-identical inscriptions, dedicated by various individuals or communities. Collective dedicators are represented by the provincial assembly, which devotes an altar and a statue to the Concordia of the two emperors, Marcus Aurelius and Lucius Verus, yet the governor *P. Furius Saturninus* is in fact honoured, respectively *cohors II Flavia Commagenorum* from *Micia*, with a doublet conferred to IOM. An interesting case is represented by the combination of honorific statue-*ara pro salutae* from *Germisara*, dedicated by a decurio from *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* to the same governor *P. Furius Saturninus*, whose prototype was most probably the doublet erected by the provincial assembly. The remaining monuments are votive doublets belonging to individuals from *Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Micia* and *Alburnus Maior*, whose function was most probably to publicly display the wealth and status of the dedicator, therefore being a distinctive style of public self representation.

List of Figures:

Bibliografie

Acta colloquii – Acta colloquii epigraphici Latini Helsingiae 3-6 Sept. 1991 habiti, Heikki Solin et alii (ed), Helsinki, 1995.

Alicu 2004 – D. Alicu, *Micia I*, Cluj-Napoca.

Alföldy 1979 – G. Alföldy, Bildprogramm den Römischen Stadten des Conventus Tarraconensis. Das Zeugnis der Statuenpostamente, Garcia y Bellido, IV. *Revista de la Universidad Complutense* 18, 177-275.

Alföldy 1984 – G. Alföldy, Römischen Statuen in Venetia et Histria, *Epigraphische Quelle*, 124-160.

Antique Bronzes – Antique Bronzes in Romania. *Exibition catalogue*, L. Petculescu (ed.), Bucharest, 2003.

Ardevan 1998 – R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timişoara.

Atti XI Congresso di Epigrafia – Atti XI Congresso Internationale di Epigrafia Greca e Latina (Roma, 18-24 septembrie 1997), S. Panciera (ed.), Roma, 1999.

Bărbulescu 2003 – M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană,* ediția a II-a, Cluj-Napoca.

Bonneville 1980 – J.-N. Bonneville, Le monument epigraphique et ses moulouration, *Faventia*, 2/ 2, Paris, 75-98.

Bonneville 1984 – J.-N. Bonneville, Le support monumentale des inscriptions: terminologie et analise, *Epigraphie Hispanique*, 117-152.

Caesar Augustus – Caesar Augustus. Seven aspects, F. Millar, E. Segal (ed.), Oxford, 1984.

Ciongradi 2003 – Carmen Ciongradi, Der Norditalische Einfluss auf die Grabmonumente in Sarmizegetusa und Apulum, *Romanisation und Rezistenz*, 527-535.

Diaconescu 2004– Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, Cluj-Napoca.

Diaconescu, Bota 2004 – Al. Diaconescu, E. Bota, Epigraphy and Archaeology: the case of two recently excavated nymphaea from Colonia Dacica Sarmizegetusa, *Orbis Antiquus,* 470-501.

Diaconescu, Bota 2003-2004 – Al. Diaconescu, Emilian Bota, La décoration architectonique et sculpturale du forum vetus de Sarmizegetusa: origine, évolution et chronologie, *ActaMN* 39-40/ I, 155-196.

Die Römische Stadt – Die Römische Stadt im 2 Jahrhundert, H.J. Schalles, Henner von Hesberg, Paul Zanker (ed.) Köln, 1992.

EAA – Enciclopedia de`ll Arte Antica, v. II, R. B. Bandinelli (ed.), Roma 1959.

Eck 1984 – W. Eck, Senatorial self-representation: developments in the Augustan period, *Caesar Augustus*, 129-167.

Eck 1992 – W. Eck, Ehrungen für Personen höhen soziopolitischen Ranges im öffentlichen und privaten Bereich, *Die Römische Stadt*, 359-376.

Eck 1995 – W. Eck, “Tituli honorarii”, curriculum vitae und Selbstdarstellung in der hohen Keiserzeit, *Acta colloquii epigraphici*, 211-237.

Epigraphie Hispanique – *Epigraphie Hispanique. Probleme de methode et d΄edition*, R. Étienne (ed.), Paris, 1984.

Erkelenz 2003 – D. Erkelenz, Ara pro salutae und statua honoraria. Überlegungen zur epigraphischen Praxis und Überlieferung in den Grenzprovinzen des Römischen Reiches, *ZPE* 143, 287-294.

Etienne, Piso, Diaconescu 2003–2004 – R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport général, *ActaMN* 39-40/ I, 59-154.

Fishwick 1987 – D. Fichwick, *TheImperial Cult in the Latin West. Studies in the ruler cult of the Western provinces of the Roman Empire*, I, 1-2, Leiden.

Haensch 1997 – R Haensch, *Capita provinciarum. Stadthaltersitze und Provinzial-verwaltung in der römischen Kaizerzeit*, Mayence.

MacMullen 1982 – R. MacMullen, The epigraphic habit in the Roman Empire, *AJP* 103, 233-46.

Orbis Antiquus – *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, C. Găzdac, C. Roman, Ligia Ruscu, Carmen Ciogradi, R. Ardevan (ed.), Cluj-Napoca, 2004.

Piso, Diaconescu 1999 – I. Piso, Al. Diaconescu, Testo epigrafico, supporto architettonico e contesto archeologico nei fori di Sarmizegetusa, *Atti XI Congresso di Epigrafia*, 125-137.

Piso 1972 – I. Piso, Publius Furius Saturninus, *ActaMN* 9, 463-471.

Piso 1993 – I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. Die Senatorische Amtsträger I*, Bonn.

Piso 1995 – I. Piso, Le territoire de la colonia Sarmizegetusa, *EphN* 5, 63-82.

Piso 2001 – I. Piso, De nouveau sur les Lucii Antonii de Sarmizegetusa, *Studii de istorie antică*, 363-370.

Pop 2003 – C. Pop, Roman Statues in Dacia, *The Antique Bronzes*, 34-41.

Romanisation und Rezistenz – *Romanisation und Rezistenz in Plastik, Architectur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen*, P. Noelke, F. Naumann-Steckner, B. Schneider (ed.), Mainz am Rhein, 2003.

Studii de istorie antică – *Studii de istorie antică. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu*, G. Florea, Gabriela Gheorghiu, E. Iaroslavschi, Liliana Suciu (ed.), Cluj-Napoca (Biblioteca Musei Napocensis 20), 2001.

Ştefãnescu 2004 – A. Ştefãnescu, Despre semnificația unor dublete din Dacia romană, *Apulum* 41, 271-278.

The Antique Bronzes – *The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, Bucharest, May 26th-31st, 2003,* C. Mușețeanu (ed.), Bucharest, 2004.

Wollmann 1985-1986 – V. Wollmann, Un lucus de la Alburnus Maior, *AIIACluj* 17, 253-295.

Woolf 1996 – G. Woolf, Monumental writing and the expansion of Roman society in the early empire, *JRS* 86, 22-39.

Aprovizionarea cu apă în *Colonia Dacica Sarmizegetusa*

Gică Băeştean

La cele 33 hectare între ziduri, peste 70 hectare suprafaţă locuită, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* era unul dintre oraşele mari ale Imperiului, în care necesităţile zilnice nu puteau fi acoperite decât printr-un sistem de aducţiune şi aprovizionare cu apă bine pus la punct.

Oraşele mari ale Imperiului, cum era Roma, erau aprovizionate la nivelul unuia din marile oraşe ale zilelor noastre; Pergamul asigura aproape 160 litri/ cap de locuitor/ zi, iar la Trier teoretic se putea ajunge până la 1000 litri/ cap de locuitor/ zi[1]. Şi la *Sarmizegetusa* trebuie să se fi asigurat condiţii asemănătoare din acest punct de vedere.

Oraşul se afla într-o zonă unde apa nu reprezenta o mare problemă. În antichitate, ca şi în prezent, oraşul era brăzdat de trei cursuri de apă: Apa Mică, Valea Drajcovului, Apa Breazovei.

Descoperirile arheologice au pus în evidenţă o serie de puţuri (*putei)* ce exploatează pânza freatică, ce oferă o apă de bună calitate şi nu foarte greu de obţinut. Astfel de fântâni au fost descoperite la templul lui Aesculap şi al Hygiei, la atelierul de sticlărie, la moara romană sau în zona palatului procuratorului financiar al Provinciei Dacia Apulensis[2].

Rolul acestor surse nu trebuie absolutizat, având în vedere rapida dezvoltare urbanistică a Sarmizegetusei, dar nici minimalizat, cel puţin în primele faze de construcţie a oraşului, deşi se pare că această perioadă nu a fost una prea lungă. Un lucru este cert: în momentul în care existau mai multe complexe termale, cele pentru oraş şi cele pentru *domus procuratoris*, mari fântâni publice, nu se poate vorbi doar de o aprovizionare cu apă de la izvoare sau cu apă de ploaie, suplimentul necesar fiind acoperit de apeducte.

Prima informaţie pe care o avem despre aducţiunea apei la *Sarmizegetusa*, deşi nu se ştie care a fost modalitatea tehnică aleasă, canal de zidărie, tuburi ceramice sau blocuri de piatră, ne-a oferit-o până nu de mult epigrafia. Este vorba de o inscripţie de construcţie, din marmură, cu chenar în *tabula ansata*. A fost descoperită la Sântămărie-Orlea (jud. Hunedoara), de unde a fost dusă ulterior la Hofbibliothek din Viena. În timpul lui Hadrian, aşadar, apa este adusă în oraş (*aqua inducta*) de către *Cn. Papirius Aelianus*, guvernator al Daciei Superior. *Tribunicia potestas* XVI ne datează inscripţia, şi cu aceasta şi aducţiunea apei la *Sarmizegetusa*, cândva între 10 decembrie 131 şi 9 decembrie 132[3]. Această inscripţie se putea afla pe zidurile unui *castellum divisorium*, probabil undeva la sud de oraş, dar şi pe unele instalaţii din interior (fig. 1).

---

[1] Eck 1991, 83.

[2] Alicu, Paki 1995, 11, se vorbeşte despre situaţia izvoarelor, fântâni, cisterne, etc.

[3] CIL III 1446 = IDR III/2, 8. O situaţie asemănătoare întâlnim la Roma (ILS 218). În apropiere de *Veii* avem o inscripţie în care se spune - *aquam Traianam, pecunia sua in urbem perduxit*, evident este vorba de banii împăratului (ILS 290 = CIL VI 1260; CIL XI 3793). La *Atena* şi *Argos* se construiesc apeducte în timpul lui Hadrian (Walker 1987, 60-71), cel de la Atena fiind terminat sub Antoninus Pius (ILS 337).

Figura 1 – Inscripția CIL III 1446=IDR III/2 8,
despre aqua inducta în Colonia Dacica Sarmizegetusa.

Construirea acestui apeduct trebuie să fie pusă în legătură cu edificarea fântânilor de gresie, care flancau intrarea în for, şi chiar cu marile canale de drenaj aflate sub drumurile principale ale oraşului, care preluau apa fântânilor[4].

Descoperirile arheologice ulterioare au venit să completeze datele oferite de această inscripție, în sensul unei posibile corectări a cronologiei pe de o parte, iar pe de altă parte, prin punerea în valoare a mai multor apeducte. Este vorba despre o *fistula* pentru distribuția apei, datată încă din vremea lui Traian. Existența unei distribuții presupune în acelaşi timp şi aducțiunea apei.

Este destul de greu de spus de unde se aducea apa la *Sarmizegetusa*, deoarece pe înălțimile din jur se cunosc mai multe izvoare, dar, din păcate, nu se cunosc urme de captare a apei datând din epoca romană. Este posibil ca bazinul colector să se afle undeva în zona Hobiței din ziua de azi. De asemenea, nu se cunoaşte modalitatea de aducțiune a apei între bazinul colector şi bazinul de distribuție. Panta destul de mare, în cazul unui canal de zidărie, ar fi impus în mod necesar construcția unei substrucții pe piloni. Până în acest moment nu avem cunoştință despre existența unor astfel de stâlpi de susținere, care ar fi trebuit să fie destul de numeroşi pe un traseu de câțiva kilometri, şi, ca urmare, în mod normal s-ar fi păstrat ceva urme. În orice caz, până în momentul în care vom avea o dovadă care să ne permită susținerea de noi ipoteze, mult mai plauzibilă pare ideea aprovizionării cu apă prin tuburi ceramice sau chiar prin conducte de lemn. Octavian Floca a semnalat tuburi ceramice în partea de sud a oraşului, pentru care nici nu ar fi fost dificil să se sape un şanț care să asigure o pantă optimă. Această problemă este valabilă şi pentru conductele de lemn, doar că acestea sunt mai greu de surprins în teren.

Castellum divisorium. La intrarea apeductului în oraş exista un sistem de repartiție, *castellum divisorium*, ce consta dintr-un bazin ce alimenta diferite edificii, cartiere sau fântâni

[4] Etienne, Piso, Diaconescu 2004, 120, pl. XXVIII, XXXIX, 1, 2.

publice[5]. La *Sarmizegetusa* arheologia nu ne-a oferit nimic concret până acum despre castelul de distribuție sau despre castelele de distribuție. Pe baza indicațiilor lui Vitruvius[6] şi a analogiilor de la *Pergam*[7], Nîmes[8], *Pompei*[9], *Histria*[10], *Ratiaria* sau *Nicopolis ad Istrum*[11], castelul/ castelele ar trebui căutate în afara zidurilor de incintă ale oraşului. Partea de sud este mult mai interesantă în acest sens decât partea de nord, datorită înclinației terenului.

Inscripția de pe o *fistula* descoperită în *forum vetus* ar putea fi o indicație pentru un posibil *castellum*, aflat la aproximativ 100 m față de zidul de sud al oraşului[12].

O placă de marmură din Muzeul de la Deva prezintă în părțile laterale două orificii circulare, posibil de la două conducte. Pe cele patru margini sunt săpate şănțulețe (orificii), probabil pentru îmbinarea cu alte blocuri. Una dintre ipotezele vehiculate ar fi aceea că avem de a face cu o piesă ataşată pe o parte din apeduct sau chiar pe un *castellum divisorium*[13].

Analogiile oferite pentru această ipoteză se referă la o bază de statuie dedicată – *genio stationis aquarum* – sau la o inscripție de construcție pentru *Aqua Augusta*[14], iar la *Sarmizegetusa* avem atestată introducerea apei în colonie[15]. Dacă în cazurile precedente inscripțiile sunt clare, nu acelaşi lucru îl putem spune şi pentru piesa în discuție. Dacă cele două orificii laterale erau pentru conducte, în cazul în care nu avem de a face cu intervenții târzii, acestea ar fi făcut vizualizarea inscripției foarte dificilă. Iar şănțulețele (orificiile) de pe cele patru laturi nu arată decât faptul că piesa a fost încastrată în interiorul unei construcții. Este foarte greu de spus care a fost funcționalitatea acestei construcții; ar putea fi în legătură cu o instalație de apă, dar la fel de bine ar putea proveni de la orice alt tip de edificiu.

T u b u r i c e r a m i c e[16]**.** Amenajarea terenului pentru o conductă ceramică nu presupunea un efort tehnic deosebit, ceea ce le făcea foarte atractive din punct de vedere financiar. În cele mai multe dintre cazuri se săpa un şanț, care ulterior era acoperit.

La *Sarmizegetusa*, diferența de nivel dintre un posibil loc de captare a apei şi vatra oraşului era destul de mare, de aproximativ 7%. Or, pe baza afirmațiilor autorilor antici, coroborate cu descoperirile arheologice, panta optimă pentru un apeduct, fără ca presiunea apei să dăuneze acestuia, ar fi de aproximativ 5-7%.

---

5 Sistemul de vane permitea reglarea debitului şi menținea un control asupra consumului de apă, la *Pompei* între cei trei mari consumatori exista o condiționare reciprocă, dată de cantitatea de apă ce se putea asigura de la apeduct.

6 Vitruvius VIII, 6, 3-6.

7 Neuburger 1979, 31.

8 Fahlbusch 1991, 160, fig. 29; Fiches, Paillet 1994, 213, fig. 8.

9 Eschebach 1979.

10 Preda, Doicescu 1966, 324-329.

11 Atanasova 1980, 91.

12 Pe *fistula* apare inscripționat numărul CXXVIII. Cu o dimensiune aproximativă de 3 m lungime şi cu numărul de fistulă 128, castelul de apă ar fi situat undeva la o distanță de 384 m, din locul de unde a fost descoperită; adică la 100 m în exteriorul zidurilor oraşului. Inscripția ar mai putea să reprezinte numărul de paşi de la un *castellum* secundar.

13 Diaconescu, Bota 2004, 498-499. Pe placă apare şi o inscripție: *[IMP C]AES L SEPT SEVERVS / [PE]RT AVG ARAB ADIAB / PART MAX ET / IMP CAES M AVRELIVS / ANTONINVS P AVG ET / [P SEPT GETA] NOBILISS / CAESAR FECERVNT* cf. IDR III/2 21.

14 Eck 1991, 68-69.

15 IDR III/ 2 8.

16 Băeştean 1998, 253-260.

Acest lucru ar îndreptăţi ipoteza folosirii unor conducte ceramice, care nu presupuneau un efort financiar deosebit în ceea ce priveşte amenajarea unei pante acceptabile.

De altfel, Octavian Floca[17] semnala prezenţa unor tuburi ceramice în partea de sud a oraşului, în satul Clopotiva fiind atestat apeductul care deservea *Sarmizegetusa*. După înclinaţia terenului – pare greu de crezut, însă nu este exclus un apeduct pentru o *villa* sau o aşezare rurală ce gravita în jurul oraşului.

În zona palatului procuratorului financiar al provinciei Dacia Apulensis, între clădirile 001 şi 002, a fost descoperit *in situ* un fragment de conductă din tuburi ceramice. Este vorba de 22 de piese îmbinate una în alta.

În depozitele muzeului vechi din localitate, între materialul provenit din aceeaşi zonă, am găsit patru tuburi folosite la aducţiunea/ distribuţia apei (fig. 2). Tuburile au o lungime de 26-28 cm, diametrul mare de 13 cm, diametrul mic de 6 cm, iar manşonul este de aproximativ 7 cm.

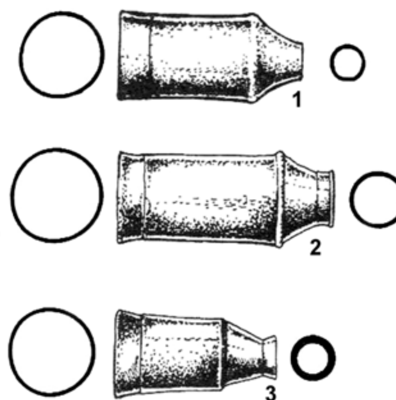

Figura 2. Tuburi ceramice din inventarele muzeului Sarmizegetusa.

Conducta era implantată direct în pământ, în marginea şanţului de scoatere a unui zid de piatră din prima jumătate a secolului II d.Chr. Demolarea zidului a avut loc, probabil, cu ocazia construirii sediului procuratorului financiar, clădirea 002. Începerea lucrărilor la acest obiectiv are loc cândva prin 168 d.Chr., ceea ce ne face să credem că pe la anul 170 conducta aproviziona termele din zona acestui complex. Evident, este vorba de o conductă ce realiza împărţirea apei de la castelul de distribuţie la diferite obiective.

Alte 20 de tuburi ceramice, păstrate în marea lor majoritate întregi, au fost de asemenea identificate în depozitele muzeului din localitate. Nu se cunoaşte locul lor de descoperire. Dintre acestea s-ar putea desprinde trei tipuri, de lungimi diferite.

În cazul unor conducte din blocuri de piatră, diferenţele de câţiva centimetri în ceea ce priveşte diametrele interioare, pot să reprezinte mult în cazul transportului apei fără pierderi.

În cazul tuburilor ceramice, unde avem de a face cu dimensiuni mult mai mici, aceste diferenţe puteau fi remediate uşor prin folosirea de mortar hidraulic, cu care se căpăceau îmbinările. Probabil acesta este motivul pentru care, în unele dintre cazuri, pe lângă urmele de pe corpul tubului, mortarul apare şi pe manşon, deci într-o zonă ce era acoperită în timpul funcţionării conductei de tubul următor.

Pe de altă parte, aceste tuburi erau realizate de un olar care probabil lucra, ca orice meseriaş, după ochi, funcţie de materia primă pe care o avea la dispoziţie. În acest fel s-ar putea explica diferenţele de mărime şi de grosime. Micile diferenţe de formă s-ar putea explica, eventual, prin faptul că meşterul nu lucra de unul singur, ar putea să fie mai mulţi meşteri sau meşterul şi ucenicii săi, dacă avem în vedere numărul mare de tuburi ce trebuiau realizate[18].

---

[17] Floca, Şuiaga 1936, 322; Alicu, Paki 1995, 11.

[18] Posibile analogii pentru tuburile de la *Sarmizegetusa*, prin dimensiuni, dar mai ales prin diametrele asemănătoare, pot fi întâlnite la Cătunele (jud. Gorj), *Tomis*, Cogealac (jud. Constanţa), *Romula-Malva*.

Prin urmare, putem considera că avem de a face cu tuburi din aceeaşi conductă, posibil din aceeaşi instalație din care face parte şi fragmentul din sediul procuratorului financiar. Ceea ce nu exclude existența mai multor sisteme de acest tip. Iar dacă ceea ce a văzut Octavian Floca era o conductă şi nu tuburi disparate, atunci trebuie să fi existat şi o instalație de aducțiune de acest tip la *Sarmizegetusa*.

Un mare consumator de apă erau băile. Complexul termal principal, situat în zona dintre zidurile de incintă ale oraşului şi amfiteatru, a fost săpat încă din 1883 de G. Téglás şi P. Király[19]. Ei amintesc despre o conductă ce aproviziona zona, însă nu-i acordă o atenție deosebită. Prin urmare nu ştim dacă este vorba despre o conductă de plumb sau una ceramică.

De asemenea, clădirea de la intrarea în amfiteatru, din partea de nord, pare să fi beneficiat de propriile băi. Hadrian Daicoviciu amintea nişte țevi, probabil ceramice, de secțiune dreptunghiulară sau pătrată, care realizau deversarea, respectiv distribuția apei dintr-un bazin în altul [20]. Însă nici în acest caz nu se acordă atenție amănuntelor şi nu este imposibil ca ele să provină de la rețeaua cu rol în încălzirea obiectivului.

Figura 3. Sarmizegetusa.
Tub ceramic descoperit în zona forului.

În timpul campaniei de săpături arheologice desfăşurate în zona forului, din august 1998, a ieşit la iveală un nou fragment de tub ceramic. Din păcate nici această descoperire nu vine să aducă mai multă lumină asupra modului de întrebuințare, întrucât, la fel ca şi în cazul celorlalte, acesta nu a fost descoperit *in situ* (fig. 3). Fragmentul a fost descoperit într-o groapă modernă, într-una din casetele de control deschise pentru a aduce lămuriri cu privire la fazele de construcție ale forului. Dimensiunile sunt următoarele: lungimea de 17 cm, diametrul interior al manşonului este de 7,5 cm, iar cel exterior de 10 cm. În zona corpului, tubul are diametrul interior de 7,5 cm, însă diametrul exterior este de aproximativ 12,5-13 cm. Tubul se remarcă prin robustețea conferită de grosimea pereților, destul de puțin întâlnită, ceea ce îl recomandă la folosirea în locul în care presiunea apei era foarte mare. Nu prezintă urme de mortar.

Blocuri de piatră. La *Sarmizegetusa* a existat şi un sistem de aprovizionare format din blocuri de piatră, foarte bine reprezentat[21]. Materialul se compune din:

1. Două blocuri de formă paralelipipedică, cioplite din andezit, cu dimensiunile de 60 x 50 x 60 cm, ce sunt străbătute de câte un canal cu diametrul de 24 cm (fig. 4). Manşonul care realiza îmbinarea cu un alt bloc, era lung de 3 cm. Partea din spate era puțin lărgită pentru a putea cuprinde manşonul tubului următor.

Față de un prim bloc, care este aproape întreg, cel de-al doilea s-a păstrat doar pe jumătate, sub forma a două fragmente. Cele două segmente se îmbină perfect, fragmentul mic era deja rupt în momentul începerii săpăturilor, de asemenea se poate observa că blocul a fost tăiat oblic, cu scopul de a susține o lespede de piatră.

[19] Daicoviciu, Alicu 1984, 73-74.

[20] Daicoviciu, Alicu 1984, 100-103.

[21] Băeştean 1996, 353-367.

Figura 4.
Blocuri de piatră de la apeducte descoperite în zona Domus Procuratoris.

Blocurile se află în zona praetoriului procuratorului financiar al provinciei Dacia Apulensis, refolosite într-un zid de epocă romană târzie, posibil postromană. Zidul reprezintă, probabil, marginea de vest a unuia din numeroasele canale târzii ce brăzdează această zonă. Din păcate, datele pe care le avem asupra cronologiei sau refolosirii blocurilor nu sunt sigure, deoarece lipsesc săpăturile sistematice.

2. În curtea muzeului vechi din *Sarmizegetusa* se află un bloc cioplit din andezit, al cărui loc de descoperire nu se cunoaşte. Piesa nu are număr de inventar şi nu este cuprinsă în ghidurile sau listele mai vechi privitoare la inventarul muzeului. Blocul este paralelipipedic, cu dimensiunile de 60 x 62 x 52 cm, fiind străbătut de un canal cu secţiunea tronconică, diametrul mic este de 25 cm, iar cel mare este de 38 cm. Pe faţa corespunzătoare diametrului mic al canalului există o suprafaţă martelată circular pe o rază de aproximativ 5 cm în jurul canalului, ceea ce indică tăierea unei supraînălţări, care nu poate să fi fost decât un manşon. Martelarea manşonului s-a realizat probabil cu ocazia refolosirii tubului. De asemenea, se poate observa că diametrul mare este cu mult peste necesarul realizării unei îmbinări cu un alt tub.

O ipoteză plauzibilă, în legătură cu această problemă, ar putea fi aceea că avem de a face cu primul tub al conductei, tubul care facilita racordarea la o altă instalaţie, posibil castelul de captare a apei sau castelul de distribuţie a acesteia. De altfel, pe acest perete s-au mai păstrat urme de mortar, mortar ce asigura priza cu un alt bloc sau ansamblu, însă nu este sigur că nu provine de la refolosirea blocului. Chiar dacă diferenţa între diametrul mic al acestui tub şi diametrul celorlalte este mică, totuşi este greu de spus dacă avem de-a face cu blocuri din aceeaşi conductă sau este vorba de o nouă conductă.

3. Tot în zona praetoriului procuratorului financiar s-a descoperit un alt bloc paralelipipedic, cu dimensiunile de 52 x 63 x 52 cm, iar diametrul canalului ce-l străbate este de 30 cm. Materialul din care este realizat este calcarul (fig. 5). Starea de conservare a manşonului este foarte proastă, totuşi se poate spune că el era de aproximativ 2-3 cm. Deasupra manşonului, blocul era supraînălţat pe o suprafaţă de 5 cm înălţime şi aproximativ 12 cm lăţime. Se poate observa că latura corespunzătoare manşo-nului, împreună cu supraînălţarea, sunt mult mai bine finisate, compa-

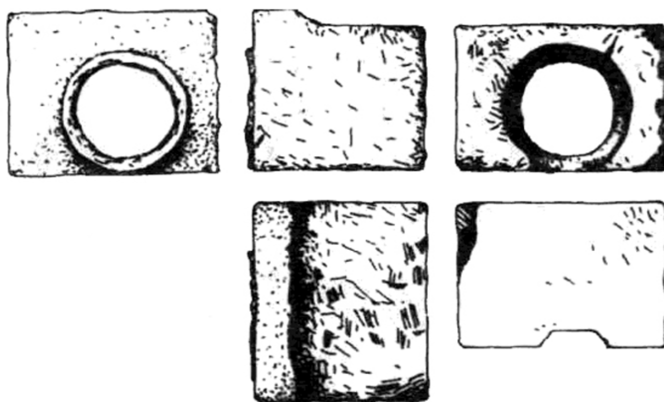

Figura 5.
Bloc de piatră de la apeducte descoperite în zona Domus Procuratoris.

rativ cu restul blocului, care este lucrat grosier. O explicație a acestei stări de lucruri ar putea fi aceea că avem de a face cu blocul din conductă ce traversa un zid sau în orice caz era încastrat, până la limita supraînălțării, într-un alt ansamblu. La partea din spate, blocul prezintă o tăietură semicirculară, adâncă de 5 cm, care prin îmbinarea cu o tăietură simetrică în blocul următor, ar rezulta un profil cvasiromboidal. Ceea ce s-ar putea spune în legătură cu acest orificiu, ar fi că avem de-a face fie cu o gură de aerisire, fie cu un racord al unei conducte mai mici, posibil o conductă din plumb, ce realiza aprovizionarea unui alt obiectiv[22]. Ca urmare, se pare că este vorba de o nouă conductă de blocuri de piatră, diferită de cealaltă prin dimensiuni şi materialul folosit. Una din problemele care se ridică pentru noi este aceea că nici acest bloc nu a fost surprins *in situ*. Săpăturile arheologice desfăşurate în această zonă nu-l semnalează, descoperirea sa ulterioară datorându-se transportului din timpul sau în urma lucrărilor de restaurare.

4. Tot în curtea muzeului vechi din Sarmizegetusa se află un al doilea bloc din calcar, cu dimensiunile de 56 x 60 x 72 cm, în timp ce diametrul canalului interior este de 27 cm. Prin diferențele dimensiunilor, şi chiar a materialului folosit, cu greu se poate face o legătură cu blocul de calcar descoperit în zona palatului procuratorului financiar. Este destul de dificil de crezut că o conductă ar putea conține blocuri din materiale diferite sau că o conductă ar putea avea în componența sa tuburi de dimensiuni diferite. Evident că nu diferența de lungime ar reprezenta un impediment de netrecut, ci diferența în ceea ce priveşte diametrele canalelor interioare. Atunci când este vorba de un spațiu de 2-3 cm între manşonul unui tub şi următorul, acesta ar putea reprezenta mult în condițiile transportului apei fără pierderi, pentru că etanşeizarea nu s-ar putea realiza în cele mai bune condiții.

Dar tot atât de adevărat este faptul că ne lipseşte descoperirea mai multor blocuri din aceeaşi conductă, cu dovezi clare că ele fac parte din aceeaşi conductă, care să ne permită comparații lămuritoare în ceea ce priveşte marja de eroare ce apare la realizarea canalelor interioare. Ca şi în cazul celuilalt bloc de la muzeul vechi, nu avem nici un fel de date privitoare la locul lui de descoperire sau altfel de date care să o amintească.

5. Trei blocuri patrulatere se află încastrate în zidul bisericii de la Densuş[23]. Unul se află pe latura de sud a zidului, celelelalte exact deasupra intrării, jucând, se pare, rolul de fereastră, iluminator sau gură de aerisire. Or, se ştie că biserica de la Densuş este construită din numeroase materiale care îşi au originea la *Sarmizegetusa*. Un al patrulea bloc, cioplit din calcar, găsit cu ajutorul părintelui Danil Stoenescu, a fost descoperit în curtea lui Ştefoni Drăgălin. Acum tubul este expus la intrarea în curtea bisericii. Dimensiunile sunt de 61 x 32 x 32 cm, iar diametrul interior este de 22 cm. Blocul este rupt în două părți egale, din care una nu s-a mai păstrat. Fața pe care se afla manşonul s-a păstrat mai prost, astfel încât acesta aproape că nu se mai vede. Cu excepția manşonului, blocul este destul de bine păstrat.

În concluzie, se poate spune că la *Sarmizegetusa* există mai multe blocuri de piatră folosite la transportul apei, opt sau nouă, din care se pot reconstitui cel puțin trei sau patru conducte diferite.

Cele mai numeroase analogii pentru acest gen de conducte provin din zona microasiatică. Toate aceste analogii ne pot indica o tehnică de lucru microasiatică[24], de sorginte

[22] O bună analogie în acest sens există la *Samos*, însă, aici orificiul este prins pe un singur bloc şi nu pe două ca şi în cazul nostru.

[23] Analogii apropiate sunt cele de la *Patara* şi *Laodiceea*.

[24] Fahlbusch 1991, 154-156, fig. 25; Lamprecht 1994, 133, fig. 7; Trevor Hodge 1995, 110.

grecească, ce se răspândeşte până la Ierusalim[25] şi *Volubilis*[26], dar şi chiar în Europa. Exemplele europene sunt cunoscute atât în vestul continentului, la Mainz[27] şi Arezzo[28], cât şi în est, la *Histria*[29], care se află în zona grecească a Imperiului.

Numărul mare de conducte de la *Sarmizegetusa* nu trebuie să ne mire, pentru că necesarul de apă pentru un oraş de 20-30.000 locuitori, cu cele câteva complexe termale, cu sistemul de fântâni publice pe care îl are, trebuie să fie pe măsură. Problema care se pune pentru noi este aceea de a stabili dacă avem de-a face cu conducte prin care se realiza aducțiunea apei în oraş, sau cu ramificații prin care se realiza distribuția apei la diferite obiective. Indiferent dacă este vorba de un apeduct sau de o ramificație, se poate reține faptul că la *Sarmizegetusa* avem mai multe conducte din blocuri de piatră.

Conducte de plumb. La *Sarmizegetusa*, în timpul campaniei de săpături arheologice din anul 1995, a fost descoperit *in situ* un fragment de conductă de plumb, lung de 4,30 m, la care se adaugă un alt fragment rupt, între cele două fragmente existând o mică bucățică care lipseşte.

Figura 6.
Conductă de plumb descoperită în zona forului.

Primul fragment este format dintr-un segment de conductă lung de 2,73 m, până la racordul de 12 cm (fig. 6), care are în prelungire un alt segment de 1,45 m. Cel de-al doilea fragment are aproximativ 1 m lungime. În secțiune conducta este ovală şi are diametrul exterior de 5 cm, iar diametrul interior de 4 cm.

Nu se poate stabili cu exactitate lungimea unei *fistula* între racorduri, dar ținându-se seama de indicațiile lui Vitruvius şi de analogiile de la *Volubilis* (unde s-au găsit conducte întregi de dimensiuni cuprinse între 2,25-2,50 m), se poate spune că lungimea aproximativă a unei *fistula* la *Sarmizegetusa*, este în jur de 3 m.

În ceea ce priveşte capacitatea conductei, cu o eroare destul de mică, aceasta se apropie de conducta de 90 *digiti* a lui Vitruvius, respectiv, în acest caz, 87,22 *digiti*, dar dacă luăm în calcul terminațiile căpăcite, am putea avea o conductă care respectă indicațiile lui Vitruvius într-o proporție foarte mare.

Pe cele două fragmente apar aşa numitele *silloge aquaria* (fig. 7), lectura inscripției fiind următoarea: *CXXVIII / [C]ol(oniae) Dac(icae) Sar(mizegetusae) / Ant(onio) Val(---) et Ma(?rio) Cl(?audiano)*[30].

[25] Mazar 1991, 185–188, fig. 6.

[26] Etienne 1960, 116-118.

[27] Kaphengst, Rupprecht 1991, 203, fig. 10.

[28] *DA*, p. 1446, *s. v. Fistula*, E. Michon.

[29] Canarache 1954, 359-361; Avram, Bounegru 1986, 265.

[30] Piso, Băeştean 2000, 228.

Se pare că avem de a face cu doi magistrați ai coloniei *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Este greu de crezut că avem de a face cu evergeți locali, pentru că aceştia şi-ar pune inscripțiile undeva unde să fie văzute de toată lumea şi nu sub pământ. După cum arăta şi Th. Mommsen, dacă ar fi vorba de cel care a realizat conducta, numele i-ar fi fost însoțit de verbul *fecit/ facit*. De altfel, numele nu este relevant, deoarece plumbarii pot să apară şi cu *tria nomina*[31].

Figura 7.
Conductă de plumb descoperită în zona forului.

În primul rând trebuie ținut seama că această conductă traversa terenurile publice şi probabil aproviziona monumente publice. Ca urmare, pare mult mai probabil să fie magistrații superiori ai oraşului, duumvirii. La *Venafrum* ei se ocupă de distribuirea şi vânzarea apei pe bază de autorizație, precum şi de protecția conductei de aducțiune[32]. La *Epidaurum* sunt cunoscuți duumvirii ce s-au ocupat cu restaurarea unei cisterne[33]. Ar mai putea să mai fie magistrații cei mai îndreptățiți să se ocupe de problemele de urbanistică – edilii. Pe un capăt de conductă de bronz de la *Potaissa*, sunt cunoscute numele a doi frați edili[34]. În Lacedonia, un edil se ocupă de restaurarea unei cisterne[35]. Mult mai rare sunt cazurile în care alți magistrați se ocupă de acest gen de probleme. De exemplu, pe o conductă de la Bologna se cunosc numele a doi questori[36]. Pare mult mai probabil ca în cazul nostru să avem de a face cu duumvirii ca şi la *Peltuinum*[37], unde edilii quinquenali, aici nu există *duumviri* locul lor fiind luat de edilii quinquenali, sunt cei care se ocupă de aducțiunea apei[38].

Pe primul fragment mai apare scrijelit şi un număr CXXVIII, pentru care am putea găsi unele analogii la Roma, doar că aici cifrele sunt turnate, ca şi restul inscripției, şi nu sunt făcute ulterior prin scrijelire.

Ipotezele pe care le-am putea avansa în acest caz, ar putea fi acelea că avem de-a face, fie cu numărul de paşi măsurați de la castelul de distribuție a apei, fie cu numărul de fistulă. Th. Mommsen afirma că pentru unele din cazurile de la Roma, numerele ar semnifica capacitatea conductei[39], ceea ce ar putea să fie adevărat. Dar situația se schimbă în momentul în care apar cifre diferite pe fistule diferite.

---

[31] T. Mommsen, CIL XV/ 2, p. 906 *sqq*.

[32] *Lex Ursonensis,* cap. 99 = ILS 6087.

[33] CIL III 1750.

[34] Bărbulescu 1994, 65-84.

[35] CIL IX 6257.

[36] Giorgetti 1994, 184, fig. 14.

[37] CIL IX 4209 = ILS 163. Este o inscripție descoperită la *Amiternum*, care provine de la *Peltuinum*.

[38] Pentru mai multe exemple a se vedea şi Piso, Băeştean 2000*,* 228.

[39] CIL XV/2, p. 906 sqq.

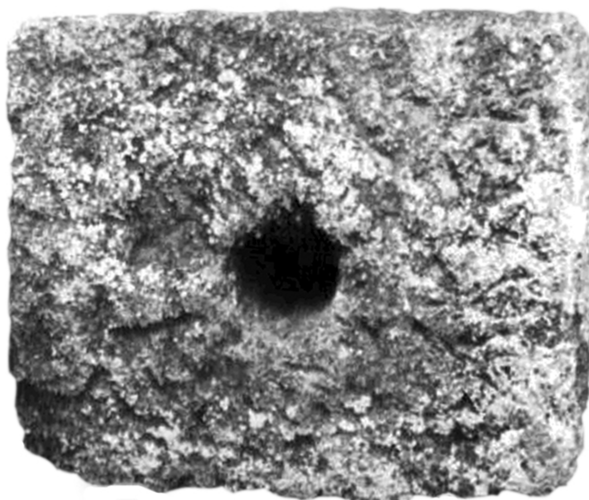

Figura 8. Bloc de racord din piatră care, probabil, susținea o conductă de plumb în zona amfiteatrului.

Prin analogia cu alte tipuri de material, cum ar fi ancorele de fier sau lingourile de plumb, există opinii care susțin că am avea de a face cu greutatea țevilor. Iar atunci când numeralele sunt consecutive, probabil, reprezintă modul în care au fost asamblate[40].

Dacă în cazul nostru ar fi vorba de capacitatea conductei, normal ar fi fost ca aceasta să fie trecută la un loc cu restul inscripției, ca şi la Roma, şi nu ulterior prin scrijelire. Ar mai fi ipoteza referitoare la distanța față de castelul de apă[41]. În mod normal, această distanță se măsoară în paşi, ceea ce ar însemna aproximativ 40 m până la castelul de apă, venind în contradicție cu Vitruvius şi cu exemplele de la *Volubilis*, Nîmes şi chiar *Pergam*, care ne arată că aceste castele de apă trebuie căutate undeva la intrarea în oraş. În schimb, cu o dimensiune aproximativă de 3 m lungime şi cu numărul de fistulă 128, castelul de apă ar fi situat undeva la o distanță acceptabilă, 384 m din locul de unde a fost descoperită conducta, la 100 m în exteriorul zidurilor oraşului.

Numărul înscris ar mai putea reprezenta distanța față de un *castellum* secundar, aflat chiar în interiorul oraşului.

Fragmentele au fost descoperite la nord de zidul Z1, pe un traiect ce venea dinspre camera 2, apoi străbătea spațiul dintre cele două foruri şi coridorul care ducea în basilica aparținând de *forum vetus*. Şanțul de implantare al conductei secționează substrucția podelei coridorului şi sparge zidurile perimetrale est-vest ale lui *forum vetus*. Conducta se afla sub nivelul mortarului căzut de pe elevația zidului Z1, trecând peste fundație şi fiind suprapus de elevația acestuia. Conducta a fost retezată şi nu ruptă. Aşadar, între cele două etape de construcție a zidului menționat s-a interpus o perioadă destul de lungă[42]. Şanțul de implantare este de dimensiuni mari, comparativ cu conducta, ceea ce ne face să credem că acesta mai degrabă urma să fie amenajat, foarte probabil cu mortar[43].

În ceea ce priveşte cronologia, săpăturile arheologice au stabilit că în timpul construirii *forum vetus* (faza de piatră) spațiul de la sud de acesta a fost folosit pentru depozitarea materialului, ca spațiu auxiliar. Ulterior, după ridicarea forului de piatră, în partea de sud se va construi un *macellum* care face parte din planul inițial al lui *forum vetus*. Acest *macellum* a fost construit la sfârşitul epocii lui Traian. Ca dovadă, în nivelurile de amenajare pentru *macellum*,

[40] Bruun 1991, 48-50.

[41] Piso, Băeştean 2000, 229.

[42] Piso, Băeştean 2000, 223-224.

[43] La *Volubilis* conducta se află într-un canal cimentat, iar pentru a o proteja de mişcările produse de presiunea apei, pe fundul canalului s-a realizat un şanț de inserție sau un gulerаş care să o protejeze şi să o fixeze de marginile canalului. Faptul că în cazul prezentat de la *Sarmizegetusa* nu există nici o astfel de amenajare, precum şi faptul că țeava nu a fost surprinsă în basilica, ne duce cu gândul la un proiect abandonat înainte de vreme.

din cele 8 monede descoperite, toate sunt de epocă traianică, ultima de la 114-117, şi nici una de la Hadrian[44].

În amfiteatru, în camera din mijlocul arenei, a fost descoperit „*un bazin de apă, acoperit cu o podea de lemn... În bazin se văd şi acum jgheaburile de lemn de stejar ce prindeau apa care venia pe nişte canale mici din pereții sudic şi vestic*”[45]. Acest bazin a fost interpretat ca parte componentă a unei maşini hidraulice, ce servea la realizarea de efecte speciale în timpul spectacolelor *pegma*. Câteva astfel de blocuri de piatră patrulatere au un orificiu central. Unul dintre blocuri se sprijină pe peretele de vest al încăperii, dar nu este sigur că a fost surprins *in situ*. Alte cinci blocuri sunt amplasate pe marginea canalului, dând impresia că au fost descoperite în interiorul structurilor subterane, autorul spune că este posibil să fi căzut acolo prin alunecare, în legătură cu *pegma* sau cu sistemul de drenaj[46].

Blocurile sunt din andezit, cu latura de 50 cm şi o grosime de 20 cm, iar în zona centrală prezintă un orificiu cu diametrul de 8-9 cm. Deasupra sau dedesubtul orificiului se afla o inscripție *p(edes),* urmată de o cifră. Se pare că distanțele dintre lespezi era de 2 *pedes*, după cum rezultă din inscripțiile PCCCXC şi PCCCXCII. Numărul cel mai mare este CCCCXX. Ioan Piso le interpreta drept baze pentru susținerea parilor *velarium*-ului, în timp ce cifrele par a măsura circumferința amfiteatrului[47].

Dacă s-a anticipat corect locul de descoperire a blocurilor de piatră, mult mai plauzibilă pare ipoteza unor blocuri de racord pentru o conductă de plumb (fig. 8), care să aprovizioneze bazinul din camera centrală, cu atât mai mult cu cât unul dintre blocuri a fost descoperit în această cameră[48].

Analogiile ne lipsesc pentru literele ce apar pe blocuri, care în nici un caz nu par a fi în legătură cu racordurile pentru conductă. La un moment dat ele erau colorate cu miniu de plumb, probabil că nu pentru a fi îngropate în pământ. Pe de altă parte, avem patru blocuri care au aceleaşi numere, două câte două.

Coriolan Opreanu arată în articolul său că amfiteatrul, deşi este datat în timpul lui Traian, este posibil ca instalațiile subterane să fi fost adăugate ulterior, la sfârşitul sec. II şi începutul sec. III. În aceste condiții, este foarte probabil ca blocurile să fie refolosite ca racorduri, deşi în acest caz nu le cunoaştem destinația inițială.

Colonia Dacica Sarmizegetusa nu face excepție de la standardele urbanisticii romane. Prin urmare, pentru a ne forma o viziune globală asupra aprovizionării cu apă la *Sarmizegetusa*, trebuie să coroborăm datele pe care le avem noi cu cele cunoscute la scara întregului Imperiu. Prin cele arătate anterior s-a încercat demonstrarea faptului că, cel puțin din punct de vedere tehnic, *Sarmizegetusa* se încadra în rândul marilor oraşe ale Imperiului. Date mai puține avem în legătură cu cantitatea de apă care putea să fie asigurată de toate acele conducte din blocuri de piatră, tuburi ceramice sau țevi de plumb. Lipsa unor descoperiri *in situ* ne împiedică să facem afirmații în acest sens. O observație pe care o putem face este de natură cronologică, în legătură

[44] Piso, Băeştean 2000, 224.

[45] Daicoviciu 1938, 339-400, fig. 30-31, pl. III.

[46] Opreanu 1985-1986, 156-157, fig. 4; Alicu, Rus 1993, pl. I, IV 2.

[47] Piso 1978, 285-286, pl. I, IV 2.

[48] Analogii pentru astfel de blocuri se cunosc la Artemisionul din *Ephes*, unde apar blocuri circulare. Mai apropiată ca formă este piatra de racord de la *Pergam*, care, spre deosebire de exemplele de la *Sarmizegetusa*, are diametrul orificiului central mai mare, ceea ce se explică prin faptul că avem de a face cu conducte ceramice.

cu aducțiunea apei de la distanță, încă din primele faze de construcție a orașului. Insuficiența apei izvoarelor locale şi a apei de ploaie indică existența cel puțin a necesității obiective de suplimentare a acestor surse, urmare a rapidei evoluții pe care a cunoscut-o construirea oraşului.

Existența unui apeduct în timpul domniei lui Traian indică prezența a cel puțin doi dintre cei trei mari consumatori, termele şi fântânile publice. Pe baza datelor oferite de aprovizionarea cu apă, se poate spune că dezvoltarea oraşului cunoaşte o evoluție foarte rapidă, dacă ținem seama că la o distanță scurtă de timp se construieşte un al doilea apeduct, în timpul domniei lui Hadrian. Cu siguranță, din acest moment se adaugă şi cel de-al treilea mare consumator de apă – particularii.

Dacă în privința existenței acestor două apeducte nu se pun semne de întrebare, problemele pe care le ridică ele sunt în legătură cu modalitatea tehnică de aducțiune. S-a folosit un canal de zidărie? Tuburi ceramice? În stadiul actual al cercetărilor este greu de răspuns la aceste întrebări.

Mult mai problematică este existența unui al treilea apeduct, sau a mai multora. Desigur, transformările care au loc o dată cu începerea unui nou program de construcții, în epoca severiană, arată în mod logic o nouă etapă în dezvoltarea oraşului, inclusiv creşterea necesarului de apă. Acest semn de întrebare este ridicat de numărul mare de blocuri de piatră, multe din ele fiind diferite ca formă, dimensiuni şi chiar prin materialul folosit. Însă tehnica de lucru micro-asiatică ar putea fi coroborată cu aceea a fazei îmbrăcării forului în marmură, din epoca severiană.

În orice caz, existența acestui tip de conducte atestă prezența a mai mult de trei apeducte ce serveau la aprovizionarea cu apă a Sarmizegetusei. Dacă avem de a face cu apeducte sau cu ramificații ce distribuiau apa în interiorul orașului, este greu de spus. Masivitatea instalațiilor le recomandă, mai degrabă, la acoperirea diferenței mari de nivel, dintre posibilele izvoare şi vatra oraşului.

Fără a neglija analogiile care atestă folosirea acestor blocuri de piatră şi în interiorul oraşului, considerăm că la *Sarmizegetusa* avem de a face cu apeducte şi nu cu conducte de distribuție.

Desigur, este posibil ca ele să fi servit la aprovizionarea cu apă încă din primele faze de construcție, dar numărul mare de tuburi diferite nu exclude realizarea de noi conducte, în epoca severiană. În afara acestor speculații, indiferent că este vorba de un apeduct sau o ramificație, se poate reține cel puțin o nouă conductă din blocuri de piatră pentru zona europeană a Imperiului.

Water supply in *Colonia Dacica Sarmizegetusa*

- abstract -

Colonia Dacica Sarmizegetusa was one of the most important cities in Roman Dacia. From the technical point of view, this important center supports a comparision with any other major city in Roman world. During the present time different tipes of pipes had been discovered, as the tubes of ceramics, of led, or even of big block stones. A major problem for the archaeologists is the fact that most part of the material was not discovered *in situ*, because some of the pieces are spred all around the nowadays village, or even a douzen of kilometers away, at Densuş.

A pipe of led, which had been discovered in the *forum* area, tells us that *Sarmizegetusa* already has had, at least an aqueduct during the Trajan reign. According to the inscription CIL III 1446, which is speaking about *aqua inducta* in *colonia*, we know that during Hadrian's time there is a second aqueduct. It is not quite clear which is the technical solution for this one. Probably during a third phase in the urbanization of *Colonia Dacica*, which can be during the Severian period, we have aqueducts of big block stones.

List of Figures

Figure 1. CIL III 1446 = IDR III/2 8 inscription regarding the *aqua inducta* in *Colonia Dacica Sarmizegetusa*.

Figure 2. Ceramic tubes from the Museum of Sarmizegetusa's inventories.

Figure 3. *Sarmizegetusa*. Ceramic tube discovered in the Forum area.

Figures 4-5. Stone blocks from the aqueducts discovered in the *Domus Procuratoris* area.

Figures 6-7. Lead pipes discovered in the *Forum* area.

Figure 8. Connector stone block, which, probably, sustained a lead pipe in the amphitheatre area.

Bibliografie

Alicu 1995 – D. Alicu, Adela Paki, *Town planning and population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR IS 605.

Alicu, Rus 1993 – D. Alicu, Dana Rus, Essai de reconstitution de l'amphiteatre de Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *Coll. Roum.-Suisse 1*, 123-136.

Atanasova 1980 – Jordana Atanasova, La conduite d'eau de la ville de Ratiaria, *Ratiarensia 1*, Bologna, 83-92.

Avram, Bounegru 1986 – Al. Avram, O. Bounegru, Noi contribuții la problema apeductelor Histriei, *SCIVA* 37, 3, 262-267.

Băeştean 1996 – G. Băeştean, Blocuri de piatră pentru aprovizionarea cu apă în Colonia Dacica Sarmizegetusa, *Sargetia* 26/1, 353-367.

Băeştean 1998 – G. Băeştean, Conducte din tuburi ceramice în Colonia Dacica Sarmizegetusa, *Sargetia* 27/1, 253-260.

Bărbulescu 1994 – M. Bărbulescu, *Potaissa*, Turda.

Bruun 1991 – C. Bruun, *The Water Supply of Ancient Rome. A Study of Roman Imperial Administration*, Helsinki.

Canarache 1954 – V.Canarache, Apeductele Histriei, *Histria I*, 357-362.

Coll. Roum.-Suisse 1 – La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.-C. Actes du Ier colloque roumano-suisse. Deva, 21-26 oct. 1991, Cluj-Napoca, 2003.

Daicoviciu 1938 – C. Daicoviciu, Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor. Les fouilles de Sarmizegetusa (Ulpia Traiana), *ACMIT* 4, 353-410.

Daicoviciu, Alicu 1984 – H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Bucureşti.

Diaconescu, Bota 2004 – Al. Diaconescu, E. Bota, Epigraphy and Archaeology: The Case of Two Recently Excavated Nymphaea from Colonia Dacica Sarmizegetusa, *Orbis Antiquus*, 479-501.

Eck 1991 – Werner Eck, *Wasserversorgung II*, 49-103.

Etienne 1960 – Robert Etienne, *Le quartier Nord Est de Volubilis*, Paris.

Etienne, Piso, Diaconescu 2004 – R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport general, *ActaMN* 39-40, 59-154.

Eschebach 1979 – H. Eschebach, L'eau a Pompéi: citernes, aqueducs et châteaux d'eau, *Dossiers d' archéologie* 38, 62-73.

Fahlbusch 1991 – H. Fahlbusch, Elemente griechischer und römischer Wasserversorgungan-lagen, *Wasserversorgung II,* 133-165.

Floca, Şuiaga 1936 – O. Floca, V. Şuiaga, *Ghidul județului Hunedoara*, Deva.

Garbrecht 1979 – G. Garbrecht, L'alimentation en eau d'une ville grecque: Pergame, *Dossiers d'archeologie* 38, 26-33.

Giorgetti 1991 – D. Giorgetti, Bologna, *Wasserversorgung III*, 180-185.

Histria I, II – *Histria. Monografie Arheologică*, Bucureşti, vol. I 1954, vol. II 1966.

Kaphengst, Rupprecht 1991 – Carl von Kaphengst, Gerd Rupprecht, Mainz, *Die Wasser-versorgung II*, 199-204.

Lamprecht 1994 – H.O. Lamprecht, Bau und Materialtechnik bei antiken Wasserversorgungan-lagen, *Wasserversorgung III*, 129-154.

Mazar 1991 – A. Mazar, Jerusalem, *Wasserversorgung II,* 185–188.

Opreanu 1985-1986 – C.H. Opreanu, Despre structurile subterane ale amfiteatrului de la Sarmizegetusa, *ActaMN* 22-23, 147-160.

Orbis Antiquus – Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, C. Găzdac, C. Roman, L. Ruscu, Carmen Ciogradi, R. Ardevan (ed.), Cluj-Napoca, 2004.

Piso 1978 – I. Piso, Epigraphica (IX). Inscripții votive recent descoperite la Sarmizegetusa. *AIIACluj* 21, 279-287.

Piso, Băeştean 2000 – I. Piso, G. Băeştean, *Des fistulae plumbeae a Sarmizegetusa*, *ActaMN* 37/I, 223-229.

Preda, Doicescu 1966 – C. Preda, A. Doicescu, Zidul de apărare din epoca elenistică, *Histria II,* 295-336.

Trevor 1992 – A. Trevor Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, London.

Walker 1987 – Susan Walker, *Roman Arhitecture in the Greek World*, London.

Wasserversorgung II-III – Die Wasserversorgung Antiker Städte, Mainz am Rhein, vol. II 1991, vol. III 1994.

Bătălia de la *Tapae*

şi locul Coloniei *Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*

Călin Timoc

Penuria de informaţii literare antice referitoare la evenimentele din timpul războaielor dacice ale lui Traian obligă adesea cercetarea istorică să caute noi date cu ajutorul arheologiei şi al topografiei.

În jurul problemei alegerii locului de fondare al Coloniei *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, capitala Daciei Felix, există încă puncte divergente, cu toate că este acceptată ideea influenţei pe care a avut-o vecinătatea Porţilor de Fier ale Transilvaniei[1].

La *Tapae*, după cum bine se ştie, s-au purtat două bătălii între daci şi romani, prima în timpul lui Domitianus, când Tettius Iulianus a reuşit să obţină o victorie importantă asupra forţelor dacice, dar nu a fost susţinut pentru a continua campania, şi o a doua, când armata de campanie a lui Traian zdrobea pe daci şi aliaţii lor, în 101, obligându-i să părăsească trecătoarea. Împăratul s-a folosit de experienţa anterioară acumulată de armata romană dunăreană în luptele cu dacii, dar şi de itinerariile spre capitala lui Decebal obţinute de la negustorii provinciali[2].

Iordanes ne informează – utilizând şi el surse literare din secolul al II-lea – că „*quae patria (Dacia) in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Boutas, alterum per Tapas*”[3]. Din acest punct de vedere, pare destul de clar că cine stăpânea trecătoarea de la *Tapae* avea un avantaj strategic asupra adversarului. Columna lui Traian subliniază stress-ul la care au fost supuse trupele romane în munca lor de a ocupa metodic teritoriul dacilor[4].

Există destul de multe indicii că această bătălie de la „Porţile Daciei” a fost deosebit de importantă pentru Traian, un semn de la zei că va putea duce la bun sfârşit războiul.

Înainte de confruntarea din trecătoare, anecdota despre solul bur, care în momentul înmânării ciupercii scrise cu îndemnurile la pace ale dacilor cade de pe catâr, a fost privită ca un semn fast de către armata romană şi nefast pentru Decebal. Fiind chiar înaintea primei ciocniri cu dacii, acestui semn i s-a dat o importanţă deosebită, ajungând să fie imortalizat atât pe scenele Columnei, cât şi de izvoarele literare antice: „Când Traian a pornit împotriva dacilor şi se apropia de *Tapae*, locul unde barbarii îşi aveau tabăra, i se aduse o ciupercă mare, pe care era scris cu litere latine [că] atât ceilalţi aliaţi, cât şi burii sfătuiesc pe Traian să se întoarcă şi să facă pace”[5].

Porţile de Fier ale Transilvaniei, întinzându-se pe lungimea considerabilă de aproape 40 km, nu putem decât să restrângem zona în care s-a consumat bătălia, spre capătul estic al trecătorii, acolo unde a fost identificată pe teren o fortificaţie dacică ce bara ieşirea spre Ţara

[1] Primul care a enunţat această strânsă legătură între *Tapae* şi localitatea *Colonia Ulpia Traiana* a fost Constantin Daicoviciu, vezi Daicoviciu 1938, 2.

[2] Diaconescu 1997, 5-6.

[3] Iordanes Get. XII, 74.

[4] Davies 1920, 11.

[5] Dio Cassius LXVIII, 8, 1.

Haţegului[6]. Castrul temporar de la Zăvoi (336 x 336 m)[7], plasat în limita vestică a Porţilor de Fier ale Transilvaniei, este fortificaţia unde romanii au făcut joncţiunea celor două coloane de marş care au pătruns în Banat şi de unde mai apoi au atacat trecătoarea. Asaltul asupra trecătorii a fost destul de dificil, dacă ţinem cont că distanţa de parcurs depăşea o zi obişnuită de marş[8].

Nu putem şti cât de mult a durat bătălia de la *Tapae*, dar, aşa cum reiese din relieful Columnei Traiane, împăratul se pare că a reuşit să obţină victoria numai cu soldaţii auxiliari, fapt ce ne face să credem că rezistenţa dacilor şi a aliaţilor lor nu a fost susţinută[9].

Prezenţa lui Juppiter în registrul superior al scenei de luptă, gravată pe Columnă (scena XXIV), a fost interpretată de Radu Vulpe în sensul că încăierarea s-a desfăşurat pe o ploaie torenţială[10]. Nu contrazicem această părere, dar credem că trebuie mai degrabă acceptată ideea ilustrării artistice a protecţiei divine de care s-au bucurat romanii la *Tapae*. Intervenţia lui Juppiter la *Tapae*, într-un moment critic al campaniei împotriva dacilor iniţiată de Traian, vorbeşte în limbaj alegoric despre susţinerea din partea divinităţii supreme de care se bucura împăratul Traian, ca apărator al civilizaţiei şi luptător împotriva barbariei[11].

Totuşi aşa cum ne informează Dio Cassius, jertfa de sânge dată de romani a fost una destul de mare: „Dar Traian dădu lupta cu ei, îşi văzu răniţi pe mulţi dintre ai săi şi ucise mulţi duşmani. Deoarece îi lipseau bandajele, se zice că nu şi-a cruţat nici propriile sale veşminte, ci le-a tăiat fâşii. Apoi a poruncit să se ridice un altar soldaţilor căzuţi în luptă şi să li se aducă în fiecare an jertfă pentru morţi”[12]. Împăratul roman a fost salutat ca *imperator* pe câmpul de luptă, de către soldaţii săi, care repurtând prima lor izbândă importantă în acest conflict cu dacii, priveau mai încrezători viitoarele confruntări[13].

Această victorie repetată a armatei romane în faţa dacilor la Porţile de Fier, chiar dacă a fost abia prima ciocnire cu barbarii, iar războiul era doar la început, nu putea să rămână fără ecou în epocă. Temuta trecătoare de la *Tapae* se afla sub controlul trupelor romane. Pentru a o păstra, un castru de marş important fusese construit la 8 km de la ieşirea din trecătoare[14]. La fel au procedat şi trupele romane ce au înaintat pe Valea Jiului şi au cucerit complexul sistem defensiv din trecătoarea de la Ponoriciu-Cioclovina[15].

Importanţa acestor fortificaţii romane, ce jucau în cadrul conflictului un rol strategic major, vor fi cele care au păstrat avantajul obţinut de Traian, chiar şi atunci când împăratul, surprins de atacul dacic de la sudul Dunării, a fost nevoit să intervină personal, dislocând şi o bună parte dintre unităţile militare operative[16].

[6] Tatu 1983, 159.

[7] Gudea 1997, 36-37.

[8] Conform unui experiment arheologic efectuat de Marcus Junkelmann s-a ajuns la concluzia că o coloană legionară romană, cu arme şi bagaje, nu putea străbate pedestră mai mult de 30 de km pe zi, vezi Junkelmann 1991, 233.

[9] Froehner 2003, 73.

[10] Vulpe 1988, 48.

[11] Nemeti 2001, 404-405.

[12] Cassius Dio, LXVIII, 8, 2.

[13] Paribeni 1943, 12.

[14] Daicoviciu 1962, 16; Opreanu 2003, 317.

[15] Tatu, Moraru 1983, 152.

[16] Cizek 1980, 272.

Castrul ce apăra dinspre est *Tapae* a devenit în scurt timp unul de pământ şi lemn (540 x 415 m)[17], tocmai din nevoia de a apăra mai bine trecătoarea, unitatea de garnizoană fiind un important detaşament din *legio IIII Flavia Felix*[18].

Pe locul acestei fortificații, după cum demonstra Ioan Piso, fusese ridicată începând cu anul 106 d.Chr., în urma unui ritual arhaic de fondare, capitala proaspetei provincii Dacia, *Colonia Vlpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*[19]. Oraşul, populat de la început cu veterani ai legiunii *IIII Flavia Felix* şi colonişti, a deținut *ius italicum* şi un *territorium* extins de la Mureş până la Dunăre[20].

Dar înainte de acest eveniment, probabil în perioada de pace dintre 102-105, unitatea de garnizoană a fost atacată şi probabil înfrântă, după cum indică descoperirile arheologice efectuate în zona Forului de la *Ulpia Traiana*[21]. Această acțiune militară a dacilor trebuie interpretată ca o încercare de a ocupa din nou trecătoarea de la *Tapae*, pentru a putea apoi mai uşor prelua controlul asupra Țării Hațegului, care după primul război fusese luată în stăpânire de trupele romane. Aşa numitul strat nr. 9 de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, din *forum vetus*[22], se prezintă ca un strat compact de arsură în care au fost găsite o serie întreagă de resturi de arme, piese de echipament militar şi harnaşament, cuie de cort, obrăzare de coif (unele cu urme de lovituri de săgeți), un fragment de *signum* şi o *lorica manicata* distrusă[23].

Pe bună dreptate, Ioan Piso susținea aici o luptă pierdută de romani, pozițiile lor fortificate fiind incendiate, eveniment care, după materialul numismatic, ar fi avut loc la începutul anului 105 d.Chr[24]. Dacă ar fi să dăm crezare scenelor Columnei lui Traian, chiar înainte de trecerea trupelor romane peste podul lui Apollodor din Damasc, de la Drobeta, dacii au atacat mai multe fortificații romane de la nordul Dunării[25]. Suntem de părere că la Ulpia Traiana castrul de pământ şi lemn al legiunii *IIII Flavia Felix* a fost asediat de armata lui Decebal, în încercarea de a reocupa trecătoarea de la *Tapae*, fapt ce i-ar fi permis regelui dac să organizeze o nouă blocadă a Porților de Fier ale Transilvaniei şi împlicit să-i oblige pe romani să dea o nouă bătălie sângeroasă cu el aici, cu alte pierderi grele pentru Traian.

Acțiunea dacică n-a avut însă finalitate, deoarece, odată cu debutul celui de-al II-lea război, legiunile romane nu mai întâmpină rezistență la *Tapae*[26].

Politica împăratului Traian la finalul conflictului față de teritoriile cucerite s-a tradus printr-o colonizare agresivă, cu elemente aduse *ex toto orbe Romano*. Noi veniți au fost ajutați de armată ca să se instaleze pe proprietățile lor[27]. Acelaşi lucru s-a întâmplat şi în cazul Ulpiei Traiana, primul nivel de lemn al oraşului roman fiind realizat de vexilațiile de muncă ale legiunii *IIII Flavia Felix*, aşa cum indică materialul tegular ştampilat[28].

---

[17] Gudea 1997, 37.

[18] Daicoviciu, Alicu 1984, 13.

[19] Etienne, Piso 2004, 89.

[20] Tudor 1977, 79.

[21] Voişian 1997, 193.

[22] Vezi şi articolul semnat de Coriolan H. Opreanu, în acest volum (51-74).

[23] Etienne, Piso 2004, 76-84.

[24] Opreanu 2003, 316-317; Etienne, Piso 2004, 89.

[25] Florescu 1969, pl. LXXXIII.

[26] German 1983, 34.

[27] Timoc 2004, 380.

[28] IDR III/2 540.

Monumentul închinat soldaților romani căzuți la *Tapae* a fost ridicat probabil tot în împrejurimile Ulpiei *Traiana Sarmizegetusa*, iar toponimul adoptat al cetății, împrumutat capitalei regatului lui Decebal, vine să susțină importanța care i se acordă acestei localități şi totodată acestei importante victorii[29].

Mai există şi tradiția străveche romană, care a fost cu siguranță exploatată de propaganda imperială, prin care împăratul Traian, fondatorul provinciei Dacia, este prezentat ca un Eneas, descoperitor de noi pământuri pe care ai săi le colonizează, prin violență, cu sabia în mână[30].

Legătura strânsă între capitala Daciei romane şi trecătoarea de la *Tapae* va dăinui şi după epoca lui Traian, oraşul roman obținând o parte din venituri şi din vama de trecere aplicată transporturilor de mărfuri prin Porțile de Fier ale Transilvaniei[31].

Marcus Ulpius Traianus este recunoscut ca un împărat care a urmărit în toate realizările sale modelul lui Alexandru cel Mare[32]. La fel ca şi acesta, după un război important întemeia oraşe, pe care le popula cu veterani ce nu mai puteau continua lupta datorită rănilor, dar şi civili. Sunt cunoscute mai multe *colonia Ulpia* pe tot cuprinsul Imperiului. În urma războaielor dacice Traian a înființat în Moesia Inferior două oraşe ce amintesc de victorii importante asupra dacilor şi aliaților lor. Este vorba de *Nicopolis ad Istrum* şi *Tropaeum Traiani*. Probabil în aceeaşi serie se înscrie şi construirea Sarmizegetusei romane, ca o amintire a victoriilor lui Traian la *Tapae* şi cuceririi capitalei regelui dac.

Die Schlacht von *Tapae* und der Gründungsplatz der Colonia *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*

- Zusammenfassung -

Die literarische Informationserbe der Antike im Bezug mit den Ereignissen der Dakerkriege Trajans, wegen ihren Mangeln an bestimmten Daten, lassen der geschichtlichen Forschung noch viele bestrittenen Sichtspunkte.

Ein solcher Fall ist rund um die Problematik der von Kaiser Trajan gewählten Gründungsplatzes der Hauptstadt des Dacia Felix erscheint.

Der Professor I. Piso demonstrierte dass, die römische Sarmizegetusa, schon von am Anfang (in 108 n.Chr.), das Colonia Stadtrang mit ius italicum erworbte. Seine Erklärungen unterstützten sich auf eine neue Lektüre der einigen Fragmenten von der bekannten Gründungsinschrift.

Die archäologischen Ausgrabungen haben ein umfangreiches Castrum in der Gegend der künftigen *Colonia Vlpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, zu Beginn des 2. Jhr. n.Chr. bezeugt und es scheint so zu sein dass, die Zivillsiedlung auf die Lagerbauten sich entwickelte. Die Ziegelstempel von der früheren Baumaterialien erwähnen die *Legio IIII Flavia Felix*, die mit ihren Arbeitsvexillationen die ersten Gebäuden (Forum, Amfitheater, Thermae und Tempeln) errichtete.

[29] Homorodean 1980, 51.
[30] James 1995, 627.
[31] Gudea 1996, 104–105.
[32] Paribeni 1943, 21; Tudor 1977, 97.

Hadrian Daicoviciu und seine Forschungsteam ewidenzierte zum erstem Mal dass, einen Zusammenhang zwischen der *Tapae* Engpass, der nur 8 Km weit von *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* ist, und der gewählte Ort für die Gründung der dakischen Provinzhauptstadt sein muss. Er nahm im Betracht, bei einer Analyse des gewählten Errichtungsplatzes der Stadt, die literarischen Nachrichten des Cassius Dio, über die Nachfolgen der römischen Sieg gegen die Dakern von der Eisernen Tore Siebenbürgens, aber auch die strategischen/ wirtschaftlichen Vorteile des Milieus.

Die Untersuchung des militaria aufgetauchten Materials in die archäologischen Ausgrabungen des Forums der *Colonia Vlpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* zeigt in die Schichten die am Anfang des 2. Jhr. n.Chr. datiert wurden, eine grosse Menge von Fragmenten Militärausrüstung, die nicht nur von Legionären sondern auch von Auxilia Soldaten stammten. Danneben starke Brandspuren wurde als Füllmaterial für die letzten Einrichtungen des Steinforums aus der Nähe (wo ein Kampf war) hier gebracht.

Dieses archäologisches Kontext suggeriert nach unseren Meinung, dass die Gründung der Hauptstadt römischen Dakiens wie im Falle anderen trajanischen Städten (*Nicopolis ad Istrum* oder Tropaeum Traiani) eng gebunden war mit bedeutende Schlachtorte wo die römische Armee, mit wichtigen Blutopfern, berühmte Siege gegen die Barbaren erworbte. Beim *Tapae*, geschichtlich, sind mehrere Kämpfe zwischen die Römern und Dakern anerkannt, doch nur zur Zeit Trajans, in dieses Engpass hat sich die grösste Schlacht, am Norden der Donau, im Gebiet des Königreichs Decebalus, verbraucht. Die römischen Truppen, trozt der Schwierigkeiten des manigfaltigen Gebietes, sind siegreich ausgekommen, was sicher für dem Kaiser des Römischen Reiches, der in seine Regierung viele Monummenten im Dienste seiner eigenen Kult gebaut hatte, eine Colonia mit seiner Namen hier, in der Nähe, zu gründen.

Bibliografie

Daicoviciu 1938 – C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, Cluj.

Daicoviciu 1962 – C. Daicoviciu, Hadrian Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, Bucureşti.

Daicoviciu & Alicu 1984 – H Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Bucureşti.

Davies 1920 – G.A.T. Davies, Topography and the Trajan Column, *JRS* 10, 1-28.

Diaconescu 1997 – Al. Diaconescu, Dacia Under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy, *ActaMN* 34/ 1, 5-44.

Etienne & Piso 2004 – R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, Les Fouilles du Forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport general, *ActaMN*, 39-40/ 1 (2002-2003), 59-154.

Florescu 1969 – F. Bobu-Florescu, *Die Trajanssäule*, Bucureşti-Bonn.

Froehner 2003 – W. Froehner, *Columna lui Traian*, Bucureşti.

German 1938 – Z. German, *Sarmisegetuza (Ulpia Traiana) capitala Daciei*, Haţeg.

Gudea 1996 – N. Gudea, *Porolissum. Vama romană*, Cluj.

Gudea 1997 – N. Gudea, Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte, *JRGZM*, 44 (Sonderdruck), 1-113.

Homorodean 1980 – M. Homorodean, *Veche vatră a Sarmizegetusei în lumina toponimiei*, Cluj.

James 1995 – Sharon L. James, Establishing Rome with the Sword: Condere in the Aeneid, *AJP* 116/ 4, 623-637.

Junkelmann 1991 – M. Junkelmann, *Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment*, Mainz am Rhein.

Nemeti 2001 – S. Nemeti, Traianus Victor et Medicus. Primul război dacic şi teologia imperială, *Studii de istorie antică*, 401-410.

Opreanu 2003 – C.H. Opreanu, Note de lectură (I), *EphN* 13, 315-323.

Paribeni 1943 – R. Paribeni, *Traian, preabunul împărat*, Sibiu.

Studia Historica et Archaeologica – Studia Historica et Arheologica in Honorem Magistrae Doina Benea, Timişoara, 2004.

Studii de istorie antică – Studii de istorie antică. Omagiu Profesorului Ioan Glodariu, G. Florea, Gabriela Gheorghiu, E. Iaroslavschi, Liliana Suciu (ed.), Cluj-Napoca 2001.

Tatu 1983 – H. Tatu, Fortificaţii la Porţile de Fier ale Transilvaniei, *Sargetia*, 16-17 (1982-1983), 165-169.

Tatu, Moraru 1983 – H. Tatu, V. Moraru, Dispozitivul dacic de la Ponoriciu (jud. Hunedoara), *Sargetia* 16-17 (1982-1983), 151-164.

Timoc 2004 – C. Timoc, Primele locuinţe civile de la Tibiscum-Jupa, *Studia Historica et Archaeologica*, 379-383.

Tudor 1977 – D. Tudor, *Decebal şi Traian*, Bucureşti.

Voişian 1997 – V. Voişian, In Ulpia Traiana Sarmizegetusa entdeckte Bestandteile militärischer Ausrüstung, *ActaMN* 34/ 1, 193-203.

Vulpe 1988 – R. Vulpe, *Columna lui Traian – monument al etnogenezei românilor*, Bucureşti.

Monumente de arta ale epocii lui Traian

Lucia Marinescu

Opera constructivă a epocii lui Traian, monumentele de artă care o reprezintă, este deosebit de importantă pentru înțelegerea epocii respective şi pentru înțelegerea modului în care a evoluat arta antică. Bibliografia este copleşitoare.

În cele ce urmează ne vom opri la patru dintre operele de artă din epoca lui Traian: columna, monumentul de la Adamclissi, marea friză traianică încastrată în arcul lui Constantin şi arcul de triumf de la *Beneventum*. Evident, nu vom descrie monumentele, ci ne vom opri asupra unor probleme pe care investigarea lor le pune în continuare.

Columna lui Traian (fig. 1)

Pare aproape o impietate să te ocupi de Columna lui Traian când cei mai mari istorici ai artei antice au facut-o. Este locul să-i amintim pe Conrad Cichorius, Ranuccio Bianchi-Bandinelli, Giovanni Becatti, Salvatore Setis[1], fără a omite pe românii care au cercetat-o, precum Teohari Antonescu, Constantin şi Hadrian Daicoviciu[2], Radu Vulpe. Se cuvine să amintim sinteza foarte documentată a lui Mihai Gramatopol despre monumentele de artă din epoca lui Traian[3]. Cine parcurge bibliografia epocii lui Traian poate să pară îndreptățit a considera subiectul aproape epuizat, mai cu seamă cel privind monumentele de artă. Cu toate acestea, săpăturile arheologice recent întreprinse la Roma şi lucrări mai noi de sinteză dedicate reliefului istoric narativ acordă monumentelor triumfale o semnificație cu totul deosebită, cu o evoluție proprie, un domeniu al artei în care romanii şi-au exprimat cel mai elocvent originalitatea.

Având prilejul să privesc aproape zilnic scenele Columnei traiane cred, că ele rămân încă un izvor istoric şi artistic de investigat.

Vorbind despre Columnă, nu se poate face abstracție de faptul că ea a fost ridicată şi şi-a avut rostul în forul lui Traian, proiectat, probabil, de cel mai mare arhitect al Romei imperiale – Apollodor din Damasc. După săpăturile arheologice întreprinse în anii 1930, planul devenit „clasic" al forului lui Traian a fost întocmit în 1946 de arhitectul Italo Gismondi şi a fost acceptat ca atare nu numai de arhitecți, ci şi de arheologi, istorici sau istorici de artă. După Gismondi, forul lui Traian, cu o suprafață de 6 ha (cel mai întins for imperial de la Roma), avea trei partiuri arhitectonice: piața forense, cu statuia ecvestră a lui Traian, basilica Ulpia şi biblioteca Ulpia (bibliotecile gemene flancând Columna). Succesorul său ar fi adăugat în partea de nord templul Divinului, adică celui trecut între zei, Traian, templu amplasat într-o curte cu portic.

Jubileul din anul 2000, sărbătorit cu fast mai ales la Roma, a prilejuit pe arii vaste săpături arheologice şi lucrări de restaurare. Cercetările arheologice întreprinse de Roberto

---

[1] Bianchi-Bandinelli 1973; Becatti 1982, 536-578; Settis et al. 1988.

[2] Antonescu 1910; Daicoviciu, Daicoviciu 1966.

[3] Gramatopol 1984.

Meneghini din aprilie 1998 pană în 31 ianuarie 2001 în forul lui Traian, avându-l în calitate de şef de şantier pe Eugenio la Rocca şi drept consultanți pe Andrea Carandini sau Paul Zanker, au permis o nouă analiza a structurii forului lui Traian, elaborarea unui alt plan al forului lui Traian, diferit de cel al lui Italo Gismondi. Astfel, conform noului plan, accesul principal în forul lui Traian nu se făcea prin sud, respectiv piața forense şi, depăşind basilica Ulpia, ajungându-se la Columnă şi biblioteca Ulpia (în fapt cele două, *biblioteca graeca* şi *biblioteca latina*), ci intrarea se făcea prin partea nordică, unde nu se găsea templul lui Traian şi al Plotinei, ci un mare *propylon prostil octostil* cu coloane monolite din granit, cu dimensiuni de 5 ori mai mari ale celor din Pantheon. Astfel, monumentul cel mai important din for, cel care izbea de la prima vedere, era Columna[4].

Figura 1. Columna lui Traian. Desen de Montano Piranessi.

Monumentul mai pune o serie de probleme încă nedefinitiv rezolvate, chiar dacă se ştie cu precizie data la care au fost inaugurate forul şi columna (ianuarie 112 şi, respectiv, 12 mai 113[5]), că a avut semnificație topografică, onorifică şi funerară[6], că fusul coloanei a fost sculptat de la început, că a fost sculptat de mai mulți artişti sub supravegherea unuia genial, poate Apollodor din Damasc, şi că a fost pictată[7].

Problema care se pune acum este dacă monumentul dedicat lui Traian, după ce a fost investigat timp de secole, mai reprezintă o sursă de exploatat pentru istoricii antichității.

Mai întâi, credem că sursele literare antice, mai atent examinate, pot pune în valoare ceea ce a fost şi a însemnat monumentul pentru scriitori antici şi implicit pentru cei care au văzut forul lui Traian, aşa cum a fost gândit şi construit. Descrierea pe care o face Cassius Dio este cunoscută, însă o reluăm pentru a arăta că încă din antichitate, în scrierile istoricilor, apar locuri comune: „[Traian] întemeie biblioteci şi ridică în for o columnă foarte mare, [atât spre a-i sluji] ca mormânt, cât şi ca dovadă de măreție a lucrărilor din for. Căci tot locul fusese muntos, iar el săpă atât cât se înălță columna şi în felul acesta făcu o piață netedă". Dacă relatarea lui Cassius Dio este adesea citată, rămâne aproape uitată descrierea lui Aulus Gellius: „În partea superioară a Forului lui Traian sunt aşezate statui de cai şi drapele militare aurite, iar dedesubt stă scris «*din manubii*» (*ex manubiis*). Prin urmare, această inscripție pe care o vedeți, *Din manubii*, nu arată însuşi lucrurile care fac parte din pradă – căci nimic de acest fel nu a fost luat de la duşmani de către Traian –, ci că acestea au fost

[4] Meneghini 1998, 127-148, Meneghini 2001, 245-266, La Rocca 2004, 193-238; Corsaro 2006, 35-49.

[5] *Fasti Ostienses: K. [Ia]nuar. Imp. Traianus forum suum et [bas]ilicam Ulpiam dedicavit; [columna]m in in foro suo dedicavit, pr. id. Mai.*

[6] Lugli 1943, 835-842.

[7] Bianchi Bandinelli 2005.

făcute şi procurate *din manubii*, adică din banii rezultaţi din vânzarea prăzii”[8]. Aşadar, toate relatările autorilor antici merită strânse într-o lucrare de sinteză.

În al doilea rând credem că rezultate poate da şi cercetarea portretisticii.

Dacă iconografia lui Traian i-a preocupat pe arheologi şi istorici şi dacă la o examinare atentă a Columnei imaginile lui Traian în calitate de *princeps, imperator* sau *pontifex maximus* nu trezesc dubii, cea a lui Decebal poate fi repusă în discuţie. Din punctul nostru de vedere, având avantajul de a putea examina în Muzeul Naţional de Istorie reliefurile mult cercetatului monument, Traian este reprezentat de 58 de ori[9], pe când Decebal apare doar de trei ori cu certitudine, respectiv în scena luptei de la Tapae, a păcii de la sfârşitul primului război şi în scena sinuciderii sale.

În afara celor doi mari protagonişti ai războaielor dacice, pe Columnă a fost recunoscut *Licinius Sura*, personaj important din statul major a lui Traian. Desigur, studiile de portretistică pot duce la identificarea altor personaje reprezentate pe Columnă, plecând de la rezultatele cercetărilor privind portretul roman, cercetări importante şi beneficiind de posibilităţile extraordinare pe care le oferă computerul.

În al treilea rând, credem că interpretarea unor scene de pe Columnă poate fi reluată, tot aşa precum pot fi analizate scene grupate tematic, cum a făcut-o Emanuele Fabbricoti pentru scenele de sacrificiu[10].

Figura 2. Columna lui Traian. Scena LXXV.

Pe Columna lui Traian sunt scene cu interpretare controversată. Voi da ca exemplu scena de la sfârşitul primului război dacic (LXXV). Una dintre cele mai interesante pagini ale naraţiunii sculptate este supunerea dacilor la sfârşitul primului război, când principalii protagonişti ai conflictului, chiar dacă la distanţă, stau faţă în faţă, Traian şezând pe un podium, iar Decebal stând în picioare, cu mâna întinsă. În faţa lui Traian sunt doi *pileati*, care au depus armele, îngenunchiaţi, iar un al treilea, lângă podium, îngenunchiat şi el, încearcă să-i apuce mâna lui Traian într-un gest de *proskynesis*. Identificarea cu Decebal a siluetei mândre şi nobile din partea dreaptă a scenei, aşa cum au făcut-o K. Cichorius[11] sau K. Lehmann-Hartleben[12], nu pare să lase dubii. Totuşi, bazându-se pe relatarea lui Cassius Dio, conform căreia Decebal s-ar

[8] Aulus Gellius, *Nopţile atice* XIII, 25, 1; vezi şi Eutropius VIII, 5; Ammianus Marcellinus, XVI, 10, 16.

[9] Gross 1940; Florescu 1969, 100-107; Turcan 2002, 104-105; Marinescu 2004, 238-251.

[10] Fabriccoti 1990, 495-504.

[11] Cichorius II, 357-358.

[12] Lehmann-Hartleben 1926.

fi închinat, W. Gauer[13] şi H. Gabelmann[14] îl văd pe Decebal în figura celui îngenunchiat, care încearcă să sărute mâna lui Traian. Acesta ridică braţul drept într-un gest de clemenţă, ca şi cum i-ar îndemna pe cei îngenunchiaţi să se ridice.

Ni se pare puţin probabil ca Decebal să fie reprezentat de doua ori în aceeaşi scenă, mai întâi prosternându-se apoi stând semeţ în picioare. Faptul că el întinde mâna dreaptă spre Traian, care se află la distanţă, este deja un gest de împăcare. La aceasta se adaugă faptul că Decebal pare mai tânăr decât pileatul care îngenunchiază lângă podiumul pe care stă Traian. La cei doi daci şi forma bărbii este diferită, mai ascuţită la Decebal şi mai rotundă la celălalt dac, eventual un rival al regelui.

Maestrul faptelor lui Traian a găsit cea mai frumoasă şi convingătoare interpretare a felului lapidar în care Vergiliu, cu zeci de ani mai devreme, caracteriza politica externă romană prin *parcere subiectis et debellare superbos.*

Figura 3. Columna lui Traian. Scena LXXVI.

În spatele lui Decebal se desfăşoară o altă scenă, diferit interpratată: bărbaţi în vârstă, femei tinere cu prunci în braţe, copii, urmaţi de o turmă, se îndreaptă spre un loc neprecizat; peisajul este muntos şi se pare că ei părăsesc o cetate care începe să fie demolată (scena LXXVI). Interpretată ca întoarcerea la vetre a populaţiei dacice (S. Reinach, J.H. Pollllen, R. Vulpe), sau ca o strămutare într-o zonă de câmpie (H. Daicoviciu), scena credem că a fost corect interpretată de C. Cichorius, care crede că reprezintă evacuarea populaţiei dacice dintr-o zonă ocupată de romani. Pentru această interpretare pledează mai ales figura bătrânului care trage un copil de mână şi privirile nostalgice ale personajelor.

Controversată ca interpretare este şi scena CXX, interpretată fie ca împărţirea ultimelor rezerve de apă (E. Strong, C. Daicoviciu, R. Vulpe), fie ca sinucidere colectivă[15]. În fapt, este vorba despre un loc comun, sinuciderea în faţa cuceritorilor, aşa cum s-a întâmplat şi la Massada.

[13] Gauer 1977, 30-31, 66.

[14] Gabelmann 1984, 169-170.

[15] Iar mai nou, la o emisiune TVR – ca prima reprezentare a lui Iisus (sic).

Figura 4. Columna lui Traian. Scena CXX.

Monumentul de la Adamclisi

Socotit cel mai important monument triumfal al epocii lui Traian, trofeul de la Adamclisi a fost dedicat împăratului în anul 109. Toți exegeții monumentului au observat înrudirea între iconografia acestuia şi cea a Columnei, acestea fiind evidente. Într-un studiu publicat postum, Radu Florescu[16] face o paralelă corectă între reliefurile Columnei şi monumentul triumfal din Dobrogea, ajungând la concluzia că stilul secvențial al scenelor de pe monumentul de la Adamclissi este o proiecție *à relanti* a „filmului” Columnei[17].

Dacă narațiunea de pe ambele monumente are asemănări, stilistic ele diferă total, fapt explicat de unii cercetători prin aceea că la Columnă au lucrat artişti, pe când la trofeu – meşteşugari afiliați armatei. S-a afirmat inclusiv faptul că sculptura metopelor este târzie; majoritatea celor care au studiat monumentul susțin însă că reliefurile au fost sculptate o dată cu trofeul.

În literatura de specialitate nu a fost comentată o observație interesantă a lui G.A. Mansuelli[18], care este de părere că trofeul este cel mai important monument comemorativ traianic şi că pune problema anteriorității sale de *Forum Ulpianum*, în care ultimul monument dedicat lui Traian a fost Columna. Oricât de atrăgătoare, ipoteza ni se pare greu de acceptat, deoarece credem că sculptorii trofeului fie că au văzut Columna, fie că au văzut schițe după care s-a realizat sculptura acesteia. Faptul că pe monumentul de la *Tropaeum Traiani* este reprezentată statuia lui Traian ni se pare că pledează pentru anterioritatea forului de la Roma.

Pare sigur faptul că artistul care a gândit conținutul reliefurilor narative a văzut Columna. Or, Columna a fost inaugurată, la Roma, în 12 mai 113, pe când monumentul de la *Tropaeum Traiani* în 109, conform inscripției dedicatorii. Explicația nu poate consta doar în circulația schițelor care au stat la baza picturilor purtate în procesiunile triumfale, sau a unor artişti care să fi fost la Roma şi să fi văzut Columna pe când se sculpta. Există posibilitatea ca trofeul închinat lui Mars Ultor să fi fost inaugurat câțiva ani mai târziu, ceea ce pare să se fi

[16] Florescu 2003, 133-159

[17] Florescu 2003, 138.

[18] Mansuelli 1981, II, 13.

întâmplat şi cu arcul de la *Beneventum*. Căci – spune Niels Hannestad[19] – „cu toate că arcul a fost dedicat în 114, nimeni nu ştie când a fost în întregime finisat, inscripţia putând să reflecte mai mai degrabă intenţia decât starea de fapt". Este desigur o ipoteză care, cu demonstraţiile de rigoare, ar putea fi admisă şi ar elimina din dubiile privind secolul în care au fost sculptate reliefurile.

Figura 5. Monumentul triumfal de la Adamclissi.

Marea friză

Încastrată în arcul lui Constantin, deasupra deschiderii arcului şi pe părţile laterale, marea friză, din marmură de Pentelic, provine cu siguranţă din forul lui Traian, fără a putea preciza monumentul căruia îi aparţinea – după unii bazilicii Ulpia, după alţii zidului de incintă al forului.

Deşi friza este incompletă, se presupune că dimensiunile sunt mari: înălţimea 2,98 m, iar lungimea – mai bine de 41 m, partea păstrată în arcul lui Constantin fiind de 18,23 m. Figurile în alto-relief sunt de mărime naturală.

În centrul scenei se află împăratul călare, luptând, redat într-o imagine iconografică inspirată din cea a lui Alexandru cel Mare. Traian este însoţit garda pretoriană, de purtători de stindare şi de trâmbiţaşi. În faţa lui se află daci care i se opun, i se supun sau încearcă să se salveze. În dreapta frizei se află o scenă de *adventus*. Împăratul intră în Roma însoţit de Victoria, care îl încununează, şi de zeiţa Virtus. Scenele se caracterizează prin vigoare şi dinamism. Avem de a face cu o naraţiune celebrativă, după părerea lui G.A. Manuselli[20]. Friza îi este dedicată neîndoielnic lui Traian, chiar dacă trinitatea Victoria-împărat-Virtus este de sorginte domiţianică şi nu vedem decât o apropiere tematică între ea şi Columnă. Altorelieful nu duce înapoi spre Columnă, ci înainte spre Coloana lui Marcus Aurelius, care anunţă antichitatea târzie.

[19] Hannestad 1989, 65.

[20] Mansuelli 1981, II, 28-29.

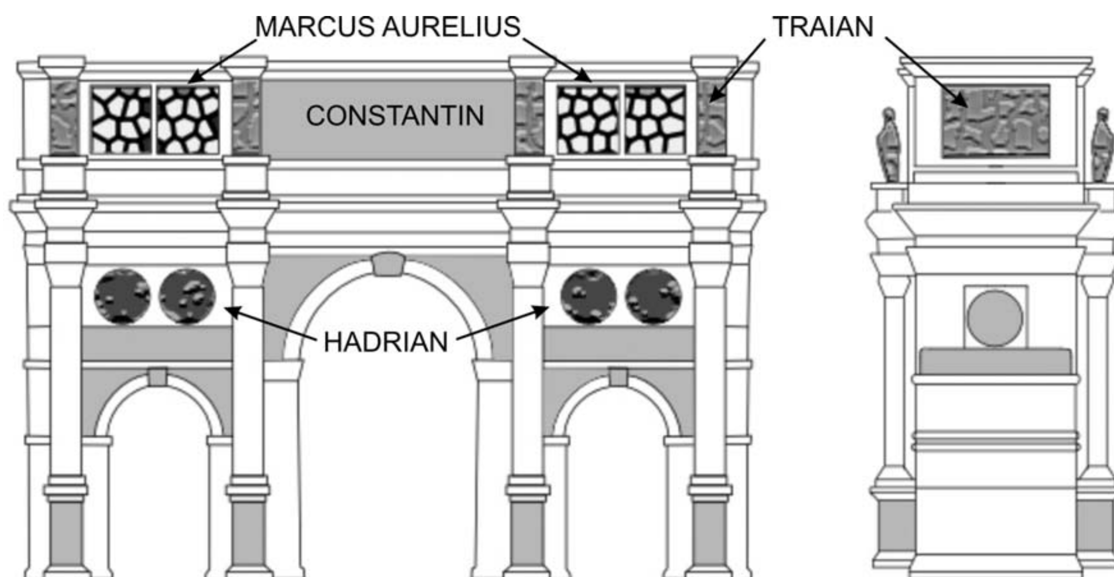

Figura 6. Schema originii reliefului istoriat pe Arcul lui Constantin.

După victoria de la *Pons Milvius*, din 312, Constantin a intrat victorios în Roma. Relieful traianic a putut fi cu uşurinţă adoptat şi adaptat la arcul său de triumf, figura împăratului Traian fiind transformată în aceea a lui Constantin, deasupra intrării centrale adăugându-se inscripţiile *LIBERATOR VRBIS* şi *FVNDATOR QVIETIS*.

Într-o lucrare monografică recentă, Al.S. Stefan[21] crede că friza reprezintă războaiele lui Domitian cu dacii şi că a fost dislocată din for după ce acesta a suferit *damnatio memoriae.* Argumentele lui Al.S. Stefan sunt că nu poate fi localizat locul descoperirii ei în for şi că există o contradicţie între demontarea marii frize, când a fost inaugurat arcul lui Constantin, înainte de 315, data inaugurării arcului şi mărturia lui Ammianus Marcellinus[22], care descrie forul ca părând intact, în 357.

Nu credem şi ne se pare mult mai verosimil că ea să fi fost dislocată din forul lui Traian într-un moment în care construcţia pe care o decora îşi pierduse funcţionalitatea. Chiar mutilată şi deformată, figura lui Traian, prin forma capului şi tunsoare, nu poate fi confundată.

Arcul de la *Beneventum*

Respectând schema şi proporţiile arcului lui Titus, arcul lui Traian de la *Beneventum*, inaugurat şi dedicat în 114, pare să fi fost terminat în timpul lui Hadrian. Dacă *Colona Ulpia* a ilustrat cartea lui Traian despre războaiele cu dacii, reliefurile arcului triumfal de la *Beneventum* ilustrează panegyricul lui Plinius cel Tânăr[23]. Pe bună dreptate, G.A. Mansuelli consideră corpul arhitectonic ca un suport pentru panouri, care sunt o sinteză a politicii lui Traian în Italia şi în provincii: *adventus, annona, receptio in fiedem di provinciali, liberalitas*[24]. Hannestad îl consideră „un catalog ilustrat al contribuţiei lui Traian la bunăstarea Romei”[25], deoarece este singurul

[21] Stefan 2005, 472-477.

[22] Ammianus Marcellinus XVI, 10, 15.

[23] Turcan 2002, 112-119.

[24] Mansuelli 1981, II, 31.

[25] Hannestad 1989, 56-66.

Figura 7. Arcul de la Beneventum.

monument pe care acesta nu apare în haină militară, ca imperator. Traian este înfățișat în chip de *pater patriae*, pe arc fiind reprezentată cea mai completă procesiune triumfală, politica de pacificare a provinciilor dusă de Traian, întemeierea de colonii, ameliorarea funcționării portului Ostia, inaugurarea viei Traiana între *Beneventum* şi *Brundisium*, distribuirea de ajutoare familiilor cu copii.

Aşa cum se prezintă arcul de la *Beneventum*, el este similar unui panou de afişaj. Imaginile de pe attic şi antablament se citesc, fiecare în parte, pe fața dinspre oraş şi cea dinspre câmp a monumentului.

„Deşi Columna lui Traian – spune Roger Brillant[26] – însumează realizările ideologice şi formale ale unui secol şi jumătate de artă romană, procedeele tehnice în germene, selecția imagistică aflate în slujba unor scopuri extra-artistice, reprezentarea hieratică şi limbajul simbolic, deschid drumul veacului următor, când mentalitatea analitică va fi sacrificată iconolatriei.**”**

Bogăția imaginilor, divinități, alegorii divinizate şi personificări, fac ca reliefurile arcului de la *Beneventum* să aibă mesaje încă insuficient decriptate.

Dintre panourile monumentului de la *Beneventum*, ne vom opri doar asupra unuia, situat în stânga sus, pe fațada dinspre câmp. Redăm descrierea pe care o face Hannestad, urmându-l pe Olof Vessberg: „Traian este primit de divinitățile tutelare ce simbolizează peisajul natural al Daciei şi resursele acesteia. De la stânga spre dreapta sunt rânduiți Liber Pater, Ceres, Diana şi Silvanus. Traian, în postură de reîntemeietor, ajută personificarea feminină a provinciei să se ridice. Ea ținea probabil ceva în mâinile acum sparte şi care i-ar fi putut conferi identitate, căci îmbrăcămintea pe care o poartă este cu totul atipică. Cadrul topografic este sugerat de divinitățile tinere şi imberbe a două râuri mici, Tisia şi Alutus, ce-i stau în preajmă, şi de podul din fundal. În extrema stângă scena este înconjurată de un stejar. Dunărea nu este reprezentată”.

Al.S. Stefan[27] crede că identificarea personajului feminin cu Dacia nu poate fi acceptată, fiind vorba mai curând despre Italia, cum presupun E. Simon, Carmen Maria Petolescu, E. Petersen, sau *Orbis Terrarum*, cum presupune T. Hölscher.

În ceea ce ne priveşte, ne alăturăm şi noi părerii după care avem de a face cu una din rarele personificări ale Daciei în arta majoră romană, că divinitățile nu au fost alese la întâmplare, ci că sunt reprezentative pentru Dacia; dacă ar fi fost vorba despre Italia sau *Orbis Terarum*, nu putea să lipsească din imagine triada capitolină.

Personificarea Daciei i-a preocupat pe diverşi cercetători ai lumii romane, părerile fiind departe de a fi unanime. Fapt este că doar pe câteva opere monumentale, cum este arcul de la

[26] Brillant 1979, 216.

[27] Stefan 2005, n. 196.

Beneventum, apare personificarea Daciei, care nu este reprezentată pe Columnă şi că, în schimb, apare în diverse forme pe monede[28], dar despre această problemă vom vorbi cu alt prilej.

À propos des monuments d'art de l'époque de Trajan

- resumé -

La Colonne trajanne est le plus original et significatif monument d'art romain, l'apogée du relief historique narratif. Malgré des scènes différemment interprétées elle représente une source importante pour l'histoire romaine et surtout pour les guerres daciques.

On fait une comparaison entre la colonne trajanne et le monument d'Adamclissi, qui raconte l'histoire des deux guerres (101-102; 105-106) et l'arc triomphal de *Beneventum* qui représente une synthèse du règne de l'*Optimus Princeps*.

Fig.1. La Colonne Trajane. Gravure de Montano Piranesi.

Fig.2. La Colonne Trajane. Scène LXXV.

Fig.3. La Colonne Trajane. Scène LXXVI.

Fig.4. La Colonne Trajane. Scène CXX.

Fig.5. Le monument triomphal de Adamclissi, dép. de Constanza.

Fig.6 Le schema de l'origine du relief historié sur l'arc triomphal de Constantin à Rome (après Patrizio Pensabene).

Fig. 7. L'arc triomphal de Beneventum.

Bibliografie

Antonescu 1910 – T. Antonescu, *Coloana traiană, studiată din punct de vedere arheologic, geografic şi artistic*, Iaşi.

Becatti 1982 – Giovanni Becatti, La colonna Traiana, espressione somma del rilievo storico romano, *ANRW* II.12.1, Berlin, 536-578.

Bianchi Bandinelli 1973 – R. Bianchi Bandinelli, *Storicità delltarte classica*, Bari.

Bianchi Bandinelli 2005 – R. Bianchi Bandinelli, *Maestrul faptelor lui Traian* (trad. E. Bănică), Bucureşti .

Brillant 1979 – R. Brillant, *Arta romană de la republică la Constantin* (trad. M. Gramatopol), Bucureşti.

Cichorius – C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule. II. Commentar zu den Reliefs des ersten dakischen Krieges; III. Commentar zu den Reliefs des zweiten dakischen Krieges*, Berlin 1896 şi 1900.

Corsaro 2006 – Antonella Corsaro, Arhitectura şi topografia forului lui Traian în lumina recentelor săpături arheologice (1998-2006), *Dacia Augusti Provincia*, 35-50 .

[28] Petolescu 1986, 310-312; Oberländer 1998, 166-179; vezi studiul lui Ernest Oberländer-Târnoveanu, în acest volum.

Dacia Augusti Provincia – Dacia Augusti Provincia, catalog de expoziție, Muzeul Național de Istorie a României, P. Damian (ed.), Bucureşti 2006.

Daicoviciu, Daicoviciu 1966 – C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, Bucureşti.

Fabriccoti 1990 – E. Fabricotti, Considerazioni sulla Colonna Traiana, I, *Studi Paratore*, 495-504.

Florescu 1969 – F.B. Florescu, *Die Trajanssäule. Grundfragen und Tafeln*, Bucarest, Bonn.

Florescu 2003 – R. Florescu, L'épisode moesique de la première guerre dacique, une parallele entre les reliefs de la Colonne Trajane et ceux du Monument triomphal de Adamclisi, *Pontica* 35-36, 133-159.

Gabelmann 1984 – H. Gabelmann, *Antike Audienz- und Tribunalszenen*, Darmstadt.

Gramatopol 1984 – M. Gramatopol, *Arta imperială a epocii lui Traian*, Bucureşti.

Gauer 1977 – W. Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule*. I. *Darstellungsprogramm und künslerischer Entwurf,* Berlin (Monumenta Artis Romanae XIII).

Gross 1940 – W.H. Gross, *Die Bildnisse Traians*, Berlin (Herrscherbild II 2).

Hannestad 1989 – N. Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane*, vol. II, M. Gramatopol (trad.), Bucureşti.

La Rocca 2004 – E. La Rocca, Templum Traiani et columna colchis, *RM* 111, 193-238.

Lehmann-Hartleben 1926 – K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule. Ein römisches Kunstwerk zu Beginn der Spätantike*, Berlin, Leipzig.

Mansuelli 1981 – G.A. Mansuelli, Roma e il mondo romano, II, Torino.

Marinescu 2004 – Lucia Marinescu, Sull'iconografia di Traiano, *Studia Historica et Archaeologica*, 237-251.

Meneghini 1998 – R. Meneghini, L'architettura del Foro di Traiano attraverso i ritrovamenti archeologici più recenti, *RM* 105, 1998, 127-148.

Meneghini 2001 – R. Meneghini, Il Foro di Traiano. Ricostruzione architettonica e analisi strutturale, *RM* 108, 2001, 245-266.

Oberländer 1998 – Ernest Oberländer, Le emissioni monetarie dell'imperatore Traiano conesse alle guerre daciche, *Traiano ai confini*, 166-179.

Petolescu 1986 – Carmen Maria Petolescu, s.v. Dacia, LIMC III, 1, 310-312.

Settis et al. 1988 – S. Settis, A. La Regina, G. Agosti, V. Farinella, *La colonna Traiana*, Torino.

Stefan 2005 – Al.S. Stefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire*, Rome.

Studi Paratore – Studi in onore di E. Paratore ottuogenario, Chieti, 1990 (= *Abruzzo* 23-28).

Studia Historica et Arheologica – Studia Historica et Arheologica in Honorem Magistrae Doina Benea, Mariana Crînguş, Simona Regep-Vlascici, Atalia Ştefănescu (ed.), Timişoara, 2004.

Traiano ai confini – Traiano ai confini dell'impero (catalog de expoziție Ancona, oct. 98 - ian. 99), Gr. Arbore-Popescu (ed.), Milano, 1998.

Turcan 2002 – Robert Turcan, *L'art romain*, Paris.

Preliminarii la proiectul de restaurare al piciorului podului lui Traian
de la Drobeta-Turnu Severin[1]

Cristina Crăciun, Anişoara Sion

Pax Romana, inaugurată de epoca lui Augustus, conceptualiza puterea universală a Romei, care asigura bogăţia şi fericirea *quibus orbem terrarum imperio Romano populi Romano subjecit*[2]. Limita provinciilor imperiului – Oceanul, Rinul, Dunărea, Eufratul, deşertul Africii – rămâne frontiera *de facto*, fie naturală (*ripa*), fie artificială (*limes*), în funcţie de natura terenului[3] sau conjunctura militară; ea nu îngloba toate teritoriile supuse *imperium*-ului *populi Romani*; *externae gens* beneficiau de *Pax Romana* prin *foedera,* care erau, de cele mai multe ori, *foedera iniqua,* consecinţă a unor înfruntări militare, câştigate de Roma*: „et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit"*[4].

În a doua jumătate a secolului I Dunărea inferioară devine centrul de greutate al politicii romane: la nord de fluviu se desfăşoară un joc complicat care alternează intervenţia directă şi controlul militar cu supravegherea şi legătura contractuală dintre imperiu[5] şi „*Dacorum gens nunquam fida*" [6].

Relaţia clientelară dintre daci şi imperiu, formalizată în tratatul de pace din anul 89, nu-l opreşte pe împăratul Domiţian să decidă măsuri de asigurare a liniei Dunării, faţă de daci, *amici et socii* imprevizibili, dar şi faţă de alte populaţii barbare, de exemplu iazigii, care în timpul domniei sale începuseră să ocupe malul stâng al Dunării mijlocii. Frontul dunărean este reorganizat în anul 86, prin divizarea Moesiei în două provincii, *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior*[7]; pe limesul *Moesiei Superior* începe o vastă activitate de construcţie a unor noi fortificaţii, iar în anul 92 în zona Cazanelor este menţionată prezenţa flotei, *classis Flavia Moesica.*

În anul 98, odată cu urcarea pe tron a lui Marcus Ulpius Traianus, rezolvarea problemelor de pe limes-ul danubian intră într-o nouă fază, ca urmare a deciziei imperiale de anexare a teritoriului de pe malul stâng al Dunării moesice. Campania de cucerire a Daciei a fost pregătită cu *ratio*, *disciplina et labor*: *s*-au construit noi fortificaţii, s-au asigurat liniile de comunicaţie şi aprovizionare ale trupelor, atât pe uscat, cât şi pe apă. Drumul pe malul drept al fluviului, în zona Porţilor de Fier este terminat în jurul anului 100, iar canalul navigabil din

---

[1] Acest studiu a fost realizat într-o primă formă în 1998, în cadrul Studiului de fezabilitate privind restaurarea piciorului podului lui Traian de la Drobeta Turnu Severin, proiect nr. 264/ 1998, coordonator arh. Ruxandra Nemţeanu. Documentaţia topografică a fost realizată de ing. Constantin Mehedinţeanu, căruia îi mulţumim şi pe această cale. Fotografiile din anii 1983-1984 ne-au fost oferite de fostul nostru coleg, istoricul Nicolae Stuparu (Muzeul Porţilor de Fier Drobeta Turnu Severin).

[2] *Res Gestae Divi Augusti*, V, 26.

[3] Tacitus, Agr. 41, 2.

[4] *Res Gestae Divi Augusti*, V, 30.

[5] Strobel 1998, 78-84.

[6] Tacitus, Hist. III, 46, 2-3.

[7] Gudea 1996, 115.

Cazanele Dunării, în jurul anului 101[8]. În acelaşi an, încep operaţiunile militare din *bellum Dacicum*: victoria din prima expediţie dacică (102) asigură instaurarea controlului roman efectiv într-o zonă largă de la nord de Dunăre, iar decizia construirii podului peste Dunăre în zona localităţilor actuale Drobeta-Turnu Severin (pe malul românesc) şi Kostol (pe malul sârbesc), de către arhitectul Apollodor din Damasc, va lega definitiv destinul populaţiilor nord-dunărene din viitoarea provincie Dacia de civilizaţia romană.

La scara imperiului, podul de la *Drobeta* constituie una din operele cele mai spectaculoase şi mai semnificative ale acestui tip de construcţii, atât prin amploarea şi calitatea lucrării[9], cât şi prin durata execuţiei: primăvara anului 103[10] - primăvara anului 105. Data finală a construcţiei este confirmată de emisiunea monetară în care apare imaginea podului[11].

Podul şi cele două castre, *Pontes* şi *Drobeta*, reprezintă o unitate din punct de vedere strategic, militar şi arhitectural, unitate conceptuală care a operat din faza de proiectare până la cea de execuţie; de la început, podul a fost gândit ca un imens arc de triumf, care se sprijină pe cele două fortificaţii: *Drobeta* (137,5 x 123 m[12] = 1,7 ha) şi *Pontes*[13] (130 x 125 m = 1,6 ha).

Orientarea celor două castre faţă de axa mediană a podului (4º30” castrul *Drobeta* şi 11º 42” castrul *Pontes*[14]), alături de orientarea podului însuşi (357º 56' 59, 3”) asigurau o bună supraveghere a circulaţiei fluviale atât dinspre amonte, cât şi în aval de amplasament[15]. Conform măsurătorilor din 1998, lungimea totală a podului (între cele două pile culee) a fost de 1072,56 m (fig. 1, în special 1b – pentru lungimea podului).

Ruinele capetelor podului sunt situate în dreptul km 929+700m a cursului Dunării, imediat după ieşirea fluviului din defileul Porţilor de Fier[16]. În acest loc, cursul Dunării se prezintă ca un intrând în teritoriul de la nord de fluviu, controlat la nord-vest de fortificaţia de la *Taliata* (Donji Milanovač), iar la sud-est de fortificaţia de la *Egeta*[17]. Pentru zona de la nord de Dunăre, amplasarea podului la Kostol - Drobeta-Turnu Severin oferea un dublu avantaj strategic: posibilitatea stabilirii unor linii de comunicaţie atât pe direcţia nord-vest, cu câmpia panonică, şi, prin valea Cernei, cu zona de la sud de Mureş, cât şi pe direcţia nord-est, cu pasurile din nordul Olteniei sau cu Câmpia Getică.

Alegerea tehnică a amplasamentului a fost condiţionată de caracteristicile geomorfologice şi hidrologice ale locului: din perspectiva geologică, Drobeta-Turnu Severin reprezintă punctul *terminus* al captării cuaternare peste Porţile de Fier - Gura Văii şi începutul

---

[8] Petrovič 1990, 887-888: Mirkovič1996, 38.

[9] Pliniu cel Tânăr, Epist., VIII, 4, 1-2.

[10] Cichorius 1900, III, 137.

[11] Tudor 1971, 66, fig.11.

[12] Davidescu 1975, 61; valorile metrice consemnate de săpăturile din 1896-1897: 123,56 x 136,54 m; cf. Acad.Rom, ms. Rom. 5135, f. 357 şi 385.

[13] Garašanin, Vasić 1987, 93.

[14] Unghi calculat pe baza măsurătorilor de pe malul românesc (plan topografic scara 1:1000, autor ing. C. Mehedinţeanu).

[15] Punctul de întâlnire dintre axa mediană a podului şi latura lungă dinspre pod a celor două castre se aflã la 421 m de pila culee în cazul *Drobete*i, şi respectiv 252 m în cazul *Pontes.*

[16] Coordonatele geografice ale pilelor de malul românesc: 22º33' longitudine estică, 44º38' latitudine nordică.

[17] Mirkovič 1968, 14; Gudea 1992, 86-91, fig.9, 87; Mirkovič 1996, 32-33; Petrovič, Vasič 1996, 21.

FIGURA 1 a

(fig01_Drobeta.jpg)

64,4 x 41,1 cm

planşă împăturită

FIGURA 1 b

(fig. 1b_Pontes.jpg)

64,4 x 44,0 cm

planşă împăturită

cele două pe aceeaşi coală

zonei de eroziune acoperită de aluviunile recente ale Dunării din Câmpia Română. Deşi Dunărea prezintă aici o albie lărgită, circulaţia nu este îngreunată de existenţa lacurilor de luncă sau a altor infiltraţii de apă.

De asemeni, variaţia nivelului Dunării are cele mai scăzute valori asimetrice pe segmentul Orşova (0,0 %) - Turnu Severin (0,9 %), iar valorile reduse ale debitului de aluviuni târâte asigură o stabilitate destul de bună a albiei[18].

Clima, cu accente mediteraneene, se caracterizează printr-o temperatură medie anuală de 11, 5ºC; pe timpul iernii, temperatura medie are o valoare de +2ºC. Media anuală a zilelor de ninsoare este de 25 zile, iar a celor de îngheţ la sol este de 80-100 zile. Media stratului de zăpadă în lunile decembrie-februarie nu depăşeşte 10 cm. Caracteristicile climatice favorizează o circulaţie fluvială normală în perioada de formare a zăpoarelor (februarie-aprilie).

Malul drept (sârbesc) se prezintă sub forma unui aliniament colinar care atinge în unele locuri altitudinea maximă de 200 m; altitudinea platoului pe care este aşezat castrul *Pontes* este de cca 51,00-51,50 m (cota actuală a terenului în dreptul porţii *praetoria* este 51, 12-51, 13 m[19]; vezi fig. 1).

Pe malul românesc, oraşul Drobeta-Turnu Severin, delimitat natural de râul Topolniţa la est şi de râul Bahna, la vest, se întinde pe un platou uşor înclinat spre Dunăre, cu altitudinea maximă de 104 m şi altitudinea minimă de 48,75 m. Cota actuală a terenului, înregistrată în dreptul porţii *principalis dextra* a castrului *Drobeta*, este 53,30 m[20]. Între terasa pe care se află castrul şi faleza cuvei care închide ruinele capului de pod există o diferenţă de nivel de circa 10 m (cotă nivel 43,03 m)[21], iar între nivelul de călcare al cuvei de protecţie (care coincide în linii mari cu nivelul superior al soclului pilelor) şi castru diferenţa de nivel este de circa 18 m.

Sursele antice primare referitoare la Podul lui Traian, lucrarea arhitectului Apollodor din Damasc[22], ca şi comentariile lui Traian despre *bellum Dacicum*, nu s-au păstrat.

Textele antice referitoare la pod, toate din perioade posterioare construcţiei, sunt, în ordine cronologică, cele ale lui Dio Cassius (sec. II-III d.Chr.), păstrate în formă rezumativă de Xiphilinos (sec. XI); Procopius (sec. VI) şi cele ale poetului bizantin Tzetzes (sec. XII). Datele tehnice ale surselor antice, referitoare la dimensiunile componentelor sau despre sistemul constructiv, sunt sintetizate în Anexa 1.

Două documente iconografice antice privind podul lui Traian pot fi aduse în discuţie: Columna lui Traian (scenele XCVIII, XCIX şi poate CI) şi reprezentarea podului pe reversul monedei emise cu ocazia inaugurării podului[23]. Din punctul de vedere al reconstituirii monumentului, considerăm importante următoarele:

- pe cele două metope ale Columnei, XCVIII şi XCIX, cu imaginea podului, partea superioară (arce, tablier, balustrade) este din lemn, elemente sugerate şi de reprezentarea de pe reversul monedei inaugurale;

---

[18] Arhiva INMI, studiu ISCH, 1967, 178-181.

[19] Cotă de nivel măsurată de pe malul românesc: plan topografic scara 1.1000, INMI 1998, autor ing. C. Mehedinţeanu.

[20] Sistem stereoscopic, cote Marea Baltică (faţă de care măsurătorile WGS84 – obţinute, de pildă, cu un GPS –, faţă de care există abateri de citire, în altitudine, de cca 20 de m).

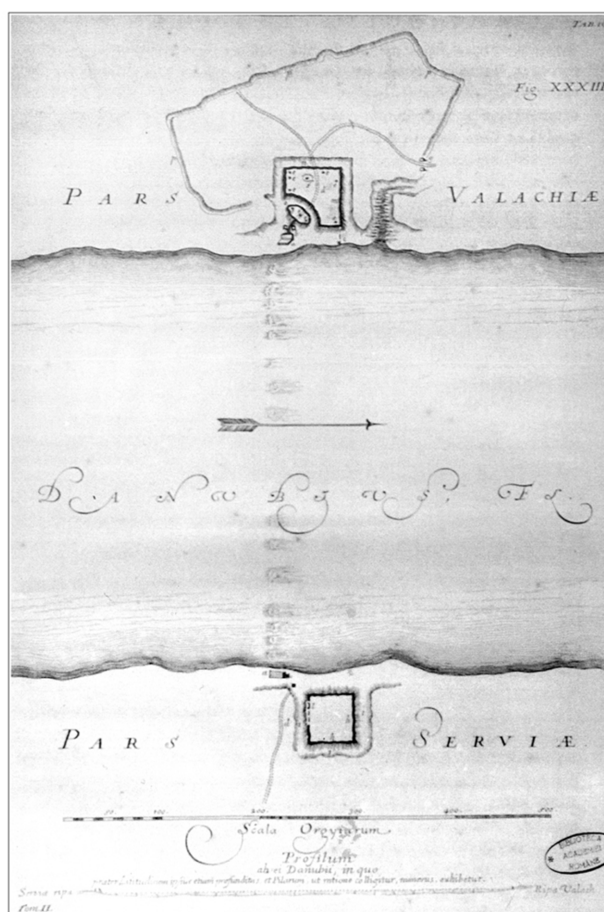
[21] Date preluate din plan topografic scara 1.1000, INMI 1998: autor ing. C. Mehedinţeanu).

[22] Procopius, *De aedif*. IV, 6; Tzetzes, *Chiliades*, II, 89-91.

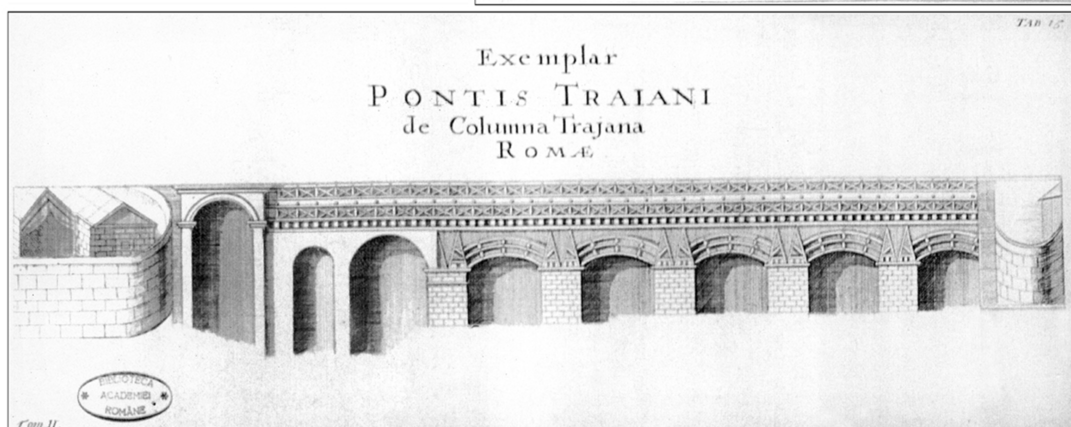
[23] Tudor 1971, 64-66, fig.11 cu întreaga bibliografie; Vulpe 2002, 178-181.

Figura 2.
Relevee ale podului, pilelor şi fortificaţiilor de pe cele două maluri (autor Marsigli, 1726).

a.
Planul ruinelor podului lui Traian şi fortificaţiile Pontes şi Drobeta (Marsigli 1726, Tab.10, fig.XXXIII).

b.
Reconstituirea podului după Columna lui Traian (Marsigli 1726, Tab.15).

- zona dintre pila portal PA şi pila culee PC este reprezentată pe Columnă (scena XCVIII) cu zidărie tencuită (cu trei arce în plin cintru), în timp ce pila culee şi pilele din albia Dunării sunt figurate ca fiind zidite din piatră de talie;

- în metopa CI se văd soldaţii romani ieşind de pe pod printr-un portal vizibil în fundal, continuându-şi marşul pe pământul ferm, reprezentat printr-un drum mărginit de palisadă, şi trecând apoi pe un al doilea pod, de tipul *pons ligneus*. Aceasta ar indica existenţa unui al doilea pod, în întregime din lemn[24], în continuarea sau în vecinătatea marelui pod cu pile de piatră şi ar

[24] Cichorius 1900, 156 -158.

explica, după unii autori, numele de *Pontes* (poduri, între poduri), atribuit fortificației de pe malul drept[25].

Cercetari arheologice, stare de conservare, restaurare.

Piciorul podului lui Traian de pe malul stâng al Dunării, ca şi restul monumentelor antice şi medievale din Turnu Severin, au fost supuse în ultimii 150 de ani unei agresiuni permanente, ca urmare a extinderii şi dezvoltării oraşului modern. Lipsa unor înregistrări topometrice, la scară adecvată, a descoperirilor fortuite, cercetarea arheologică a „obiectului" în dauna ansamblului – acutizată mai ales după 1980 – se resimt atât în cazul proiectelor de restaurare, cât şi în interpretarea istorică a datelor arheologice.

Din acest punct de vedere, istoria cercetărilor din singurul castru cercetat la Drobeta-Turnu Severin (castrul capului de pod) şi la pilele capului de pod de pe malul românesc, este elocventă.

După sondajele făcute de August Treboniu Laurian (în 1845 şi 1868) şi Cezar Bolliac (1869), primele cercetări arheologice de amploare în castru şi la piciorul podului se desfăşoară în perioada 1896-1897, fiind conduse, din partea Muzeului Național de Antichități, de profesorul Grigore Tocilescu. Cercetarea efectivă a fost realizată de Pamfil Polonic (1 aprilie-15 august 1896) şi arhitectul J. Fakler (septembrie-noiembrie 1896)[26]. Rapoartele săptămânale ale săpăturilor arheologice din anii 1896-1897, adresate lui Grigore Tocilescu, conțin informații relevante pentru cunoaşterea elementelor distributive ale fortificației şi piciorului podului, pentru stabilirea dimensiunilor pilelor, cât şi pentru topografia şi stratigrafia generală a sitului arheologic *Drobeta*. O prezentare sumară a rezultatelor, alături de planul general al castrului roman *Drobeta* şi piciorului podului[27], a fost făcută de Grigore Tocilescu.

Din cele patru pile cunoscute astăzi – pila portal (PA), pilele intermediare B1 şi B2, pila culee (PC) – în timpul săpăturilor de la finele sec. XIX nu erau vizibile la suprafață decât pila culee (PC) şi un colț al elevației pilei portal (PA); săpăturile din 1896 au decopertat pila portal (PA) şi pila B1[28], iar prezența pilei B2, suprapusă de calea ferată Turnu Severin - Craiova încă din 1873-1874, nu a fost nici măcar bănuită[29]. O parte din datele tehnice ale săpăturilor din 1896-1897, preluate exclusiv din raportul final[30], nepublicat de Tocilescu, a fost valorificată în sinteza istorică privind podurile romane din România a prof. D. Tudor[31].

O cercetare arheologică sistematică a piciorului podului de pe malul românesc nu a fost reluată sau continuată. În schimb, în prima jumătate a secolului trecut au aparut o serie de studii despre pod[32] care, combinând datele istorice şi cartografice existente, cu valorile metrice ale

---

[25] Tudor 1971, 93-95.

[26] Acad. Rom., Ms. Rom 5135, f. 1-462.

[27] Tocilescu 1900, 140, fig.18.

[28] Tudor 1971, 98, fig.22.

[29] În toate studiile, planurile, propunerile de reconstituire ulterioare, precum Dupperex 1907, studiile şi reconstituirile lui Al. Bărcăcilă (1966), sau ale lui D. Tudor (1971,1 43, fig. 40) existența ei este complet ignorată.

[30] Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 1-43.

[31] Tudor 1971, 53-155.

[32] Decei 1930, 1-38; Tudor 1931, 149-181; Bărcăcilă 1932, 448-455; Tudor 1935, 83 sqq; Bărcăcilă 1938, 15-24; Bărcăcilă 1939, 157-161; Drăghicescu 1943, 109-111; Bărcăcilă 1966, 645-661; Tudor 1971, 53-155.

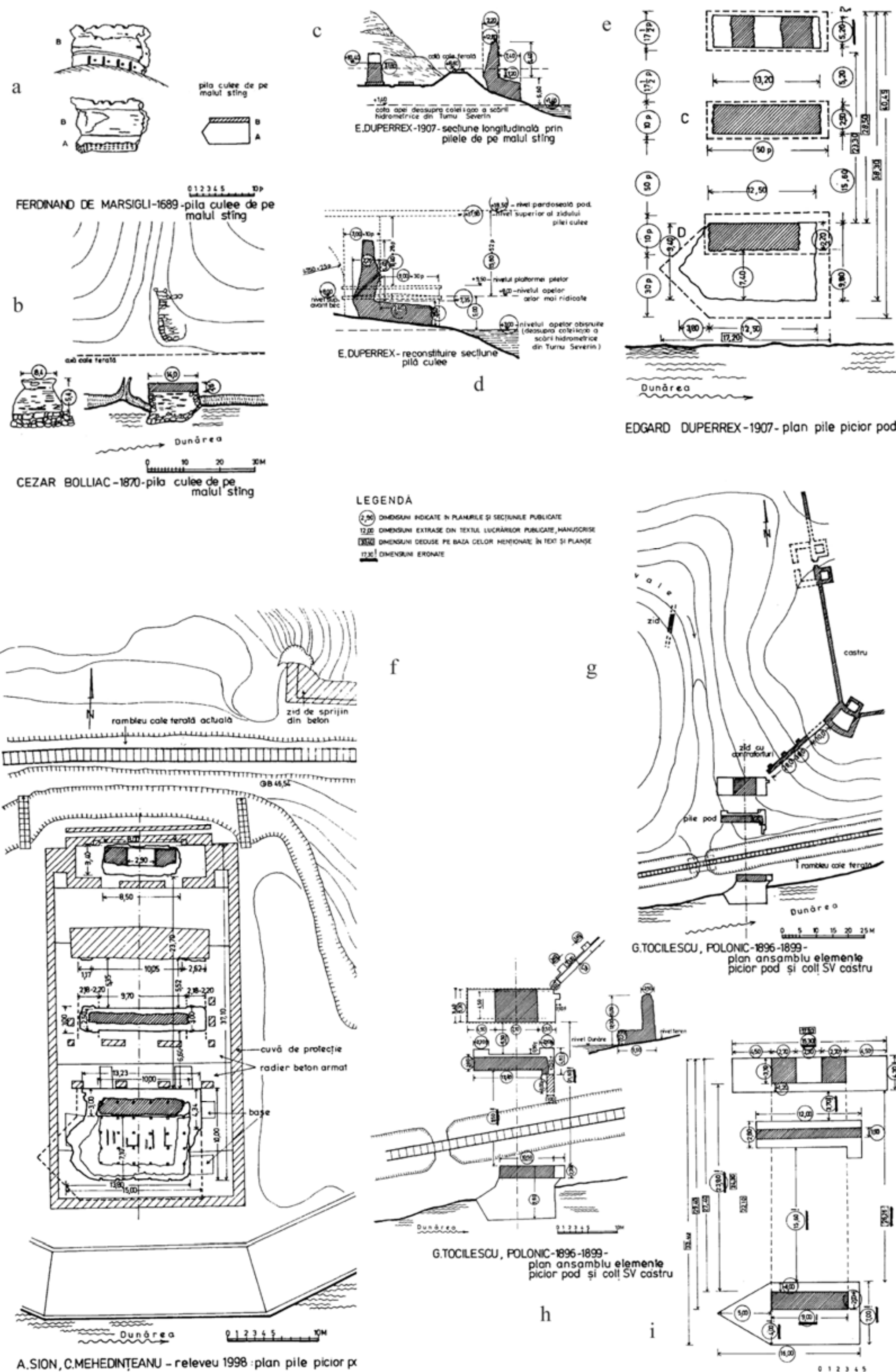

Figura 3. Relevee şi reconstituiri ale dimensiunilor pilelor, consemnate de studiile şi reconstituirile istorice (arhiva INMI, 1998).

studiului ingineresc al lui Dupperex[33] (fig. 3 c-e), creează fundamentul uriaşului număr de lucrări, de cele mai multe ori repetitive, consacrate unui edificiu cercetat arheologic, prin procură, acum o sută de ani. Din acest motiv am preferat prezentarea tuturor datelor istorice într-o tabelă distinctă, numită *Sinteza informaţiilor şi ipotezelor de reconstituire a podului lui Traian* (Anexa 2).

Săpăturile arheologice din castru au continuat în perioada interbelică[34] şi s-au prelungit şi după al doilea război mondial, între 1958-1966[35]. Deşi sumarele date asupra săpăturilor, apărute în publicaţii, nu fac nici o referire la săpături arheologice la piciorul podului, datele de arhivă ne informează că *„s-au executat săpături şi la cele 2 culee (sic) ale podului, degajându-le de pământ. În acest fel, stabilitatea zidurilor respective a fost mult redusă*"[36].

Starea de integritate şi autenticitate a ruinelor capului de pod este cel mai bine exprimată în cele ce urmează:

*„Pila I (*PC*): se conservă fundaţia şi o porţiune din zidăria miezului, executată din blocaj de piatră în mortar de var hidraulic, cu rânduri orizontale de cărămidă romană la intervale de circa 1 m şi în cofraj (casete exterioare) din cărămidă. Paramentul original de piatră este complet căzut, în jurul pilei aflându-se câteva blocuri risipite pe teren.*

Pila II (pila B1)*: Se conservă numai fundaţia.*

Pila III (PA*): Starea ruinei este oarecum asemănătoare cu aceea a pilei I, cu deosebire că miezul este mai degradat (în special la faţa dinspre fluviu) şi că săpătura executată în mal de DMI în 1961 în jurul fundaţiei, ameninţă stabilitatea vestigiilor, cu atât mai mult cu cât au fost lăsate neatacate lucrările de consolidare şi de rostuire a bazei, pentru care au fost efectuate săpăturile".* Ca urmare, se propune *„reumplerea săpăturii efectuată în 1961 în jurul acesteia*"[37].

Avatarurile ruinelor capului de pod de pe malul românesc al Dunării, la aproape două mii de ani de la construcţia podului, continuă în anii 1976-1984, ca urmare a construirii hidrocentralei Porţile de Fier II.

În această conjunctură, pe malul drept al fluviului debutează un amplu program de cercetare arheologică a zonei Porţilor de Fier, în cadrul căruia s-a acordat prioritate cercetării şi restaurării pilelor de la capul podului de pe malul sârbesc[38] şi săpăturilor arheologice în castrul *Pontes.*

Pe malul românesc, un prim proiect ambiţios de refacere a piciorului podului[39] (pe baza modelului Tocilescu-Dupperex-Tudor) este repede abandonat din cauza costurilor şi a timpului necesar pentru cercetare, proiectare şi punere în operă. Un alt proiect prevedea tăierea pilelor în blocuri disparate şi reasamblarea lor pe un amplasament neinundabil. Această variantă s-a

[33] Dupperex 1907, 153-189.

[34] Bărcăcilă 1932, 458-461; Florescu 1933, 32-54.

[35] Florescu 1967, 144-151; Davidescu 1980, 70-86.

[36] Arhiva INMI, fond DMI, dos. 9565 (corespondenţă 1954-1988), referat ing. D. Rogobete din 16 martie 1962 (Direcţia de sistematizare şi arhitectură Sfatului Popular regional Turnu Severin).

[37] Arhiva INMI, fond DMI, dos.9565 (corespondenţă 1954-1988), referat arh. R. Bordenache din 7 iunie 1962.

[37] Garašanin, Vasič 1980, 25-41; Garašanin, Vasič 1984, 25-84.

[38] Garašanin, Vasič 1984, 25-84.

[39]Arhiva INMI, proiect ISPH, 1983.

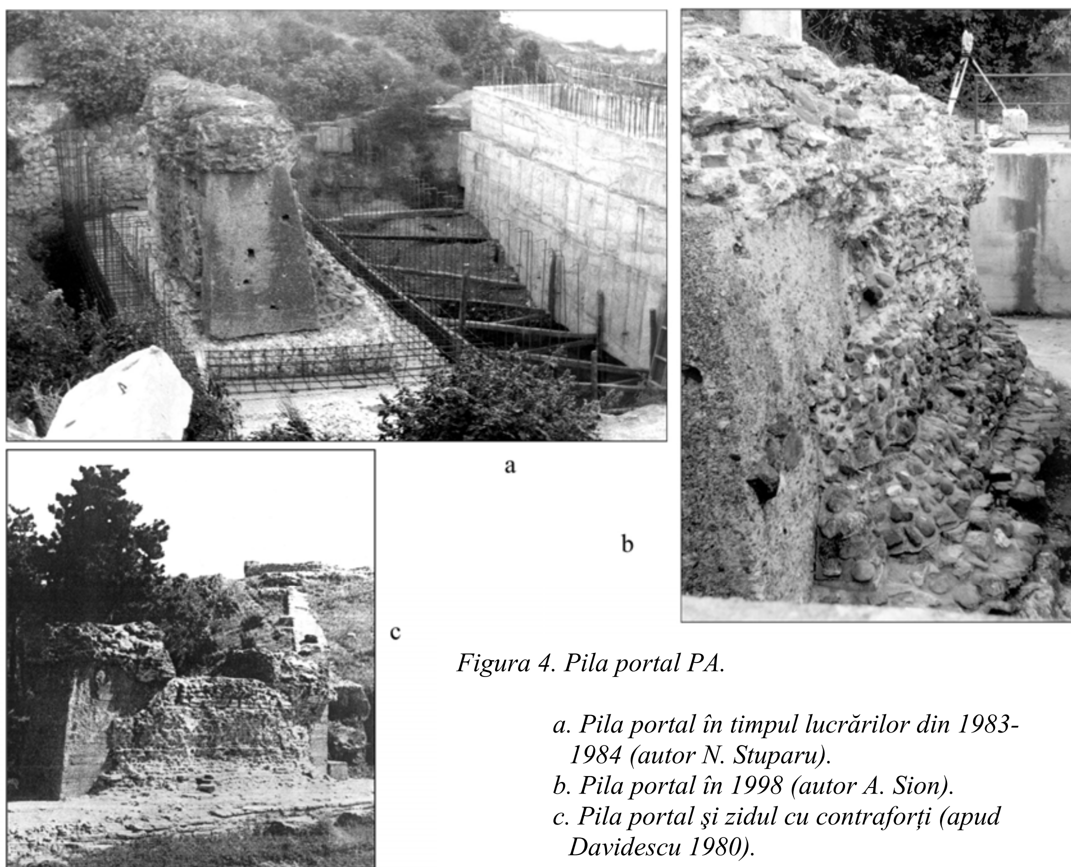

Figura 4. Pila portal PA.

a. Pila portal în timpul lucrărilor din 1983-1984 (autor N. Stuparu).
b. Pila portal în 1998 (autor A. Sion).
c. Pila portal şi zidul cu contraforţi (apud Davidescu 1980).

executat parţial, dificultatea operaţiilor de tăiere a pilelor ducând la abandonarea lui. Bucăţile tăiate din fundaţia pilelor sunt şi azi abandonate pe faleza Dunării.

În ansamblul lucrărilor impuse de construirea hidrocentralei Porţile de Fier II, în 1983-1984 calea ferată este mutată între piciorul podului şi latura de sud a castrului *Drobeta*. Toate vestigiile din frontul sudic al castrului dispar ca urmare a consolidării malului şi supraînălţării terenului pe care se reamplasează calea ferată[40].

Piciorul podului de la *Drobeta* este protejat prin construirea unei cuve de beton, care închide toate cele patru pile ale capului de pod, abia acum cunoscute în totalitate, pe baza excavărilor nesupravegheate din 1983-1984[41]. Sprijinirea pereţilor cuvei pe fundaţia pilelor şi îngroparea unei părţi a fundaţiilor în betonul cuvei de protecţie distruge definitiv orice posibilitate de cercetare arheologică (în sensul clasic al termenului) a fundaţiilor, şi, parţial, a soclului pilelor de pe malul românesc.

Drept urmare, săpăturile din 1896-1897 rămân singurele cercetări arheologice ale piciorului podului lui Apollodor de pe malul românesc al Dunării, iar valorile metrice consemnate la finele secolului trecut de P. Polonic şi J. Fakler, alături de releveele lui Dupperex, singurele dimensiuni comparative disponibile[42] (fig. 3).

[40]Arhiva INMI,1998, plan topografic autor C. Mehedinţeanu; Cantacuzino 2001, 162-163, fig. 2-3.

[41] Cu ocazia construirii cuvei, a fost distrusă o parte din avant-becul pilei culee.

[42] Valorile metrice privind adâncimea fundaţiilor sau săpăturii nu pot fi reutilizate, datorită metodelor de săpătură, excavărilor în suprafaţă, umplerilor cu pământ cărat din alte săpături, fapt constatat arheologic în secţiunile trasate în 1998, la vest de latura lungă a castrului, cf. Cantacuzino 2001, 161, n. 22 şi 164-165, fig. 4-6.

Date tehnice privind piciorul podului de pe malul românesc

Construcţia unui pod are, de regulă, aceleaşi dimensiuni pentru elementele similare situate la cele două capete ale sale, cum sunt de exemplu lăţimea podului, a drumului carosabil sau deschiderea porţii de acces.

Această realitate a impus, în momentul reluării proiectului de restaurare a piciorului podului[43], ca raportarea la datele metrice ale săpăturilor arheologice efectuate pe malul sârbesc, între 1979 şi 1984, să fie făcută nu numai pentru analogie, în sensul clasic al cuvântului, ci şi pentru compararea şi verificarea datelor tehnice consemnate de cercetările din 1896-1897 şi înregistrările metrice din perioada iunie-octombrie 1998[44]. Ele vor fi analizate în continuare.

Pila portal (PA) are fundaţia acoperită în întregime de radierul de beton armat al cuvei de protecţie. Peretele sudic al cuvei de protecţie actuale suprapune limita sudică a fundaţiei pilei PA (fig. 4 a-b).

Pila portal a fost cercetată arheologic în perioada 1896-1897; conform metodelor epocii, terenul din jurul pilei a fost decopertat până la 6,10 m adâncime faţă de nivelul de călcare al terenului la acea dată, fiind descoperit „*numai miezul zidăriei, care se compune din masă de zidărie din 4,50 m grosime*”[45].

La - 4,00 m (faţă de nivelul de călcare al terenului în 1896) se consemnează dezvelirea părţii superioare a fundaţiei pilei, a cărei grosime (N-S) era de 5,20 m[46]. Dimensiunile elevaţiei pilei portal erau de 7,10 m (pe direcţia est-vest, n.n.), iar lăţimea ruinelor soclului, de 16-18 m.

Surprinzător este faptul că aceste dimensiuni sunt contrazise parţial de cele înregistrate de Polonic la debutul săpăturilor, în aprilie-iunie 1896: „*Săpându-se s-au dat în adevăr de piciorul podului de pe uscat. El este un zid gros de 4,50 m şi are o lungime de 20 m. A rămas numai un miez de 8,30 m lungime şi de 4 m larg, părţile lui laterale în lung sunt construite numai din cărămizi mari care arată ştampila LEG VII CLF (.....), laturile înguste erau construite cu pietre mari cioplite, din care una de 1,10 m lungă se află în locul ei, legate cu ţement de construcţie.*

S-au săpat în jurul lui până la o adâncime de 3-4 m şi s-au dat de suprafaţa anterioară, având pământ prepus, din scursurile apelor de la cetate”[47].

Într-un alt raport [48] este dată schiţa de plan a pilei portal, „*cu piatra mare cioplită care este zidită în picior*” – blocul A. Dimensiunile pietrei sunt marcate pe schiţă: 0,70 x 0,70 x 1,25 m; pe faţa superioară a pietrei apare o şănţuire asemănătoare celor observate pe pietrele recuperate în 1909 de la cele două pile din albia Dunării. Analogia cea mai apropiată este blocul cu nr. 12 [49].

---

[43] Studiu de fezabilitate, proiect INMI 1998-1999, şef proiect arh. Ruxandra Nemţeanu.

[44] Executarea releveului din 1998 s-a făcut după îndepărtarea vegetaţiei lacustre parazitare şi a celorlalte categorii de deşeuri ce colmatau sistemul de drenare şi de eliminare al apei din cuva de protecţie - şi curăţirea ruinelor de depunerile (straturi de pământ) ulterioare.

[45] J. Fakler, *Raport săptămânal din 3 februarie 1897*, Acad. Rom., Ms. Rom 5135, f. 217b.

[46] J. Fakler, *Raport săptămânal din 3 februarie 1897*, Acad. Rom., Ms. Rom 5135, f. 217b.

[47] P. Polonic, *Raport săptămânal din 11 iunie1896*, Acad. Rom., Ms. Rom 5135, f. 47b; P. Polonic, *Raport săptămânal din 5 mai 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom, f. 61.

[48] P. Polonic, *Raport săptămânal din 28 aprilie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom 5135, f. 59 (desen).

[49] Tudor 1971, 121, fig. 35.

Cercetarea manuscrisului relevă că dimensiunile pilei portal, consemnate de D. Tudor în planul „capătului de nord al podului, după Tocilescu-Polonic”[50], sunt parțial eronate, respectiv:

- lungimea fundației (4,50+2,70+2,90+2,70+4,50) însumează 17,30 metri, față de cei 15,30 m – cotă indicată în desen (fig. 3 i);
- dintre aceste valori metrice, secvența mijlocie (2,70+2,90+2,70), însumând 8,30 m, reprezintă dimensiunea consemnată de P. Polonic pentru axa est-vest a elevației pilei portal, preferată de Tocilescu celei raportată de J. Fakler, respectiv 7,10 m.

Dintre dimensiunile legate de elevația pilei portal, cea centrală, de 2,90 m, se verifică prin schița lui Dupperex din 1907 (fig. 3 e). Deschiderea de 2,90 m apare şi în ultima încercare tehnică de reconstituire[51], fără a ni se spune dacă este o distanță măsurată sau preluată din datele mai vechi. Situarea deschiderii de 2,90 m pe axul median al piciorului podului este de asemeni o certitudine. Celelalte măsuri ale elevației pilei portal pe direcția est-vest, care însumează valoarea de 8,30 m, deci câte 2,70 m de fiecare parte a deschiderii din elevația pilei portal, nu pot fi controlate pentru fiecare segment al elevației (adică identice de o parte şi de alta a deschiderii pilei portal; vezi fig. 3 h). Releveul din 1998 constată o lungime totală păstrată pe axa est-vest a elevației pilei portal de 8,00 m, cu o stare de conservare mai bună a părții estice a elevației (fig. 3 f).

Din toate rapoartele lui Polonic şi Fakler, rezultă că “*miezul”* a fost construit din pietre mici de 7-10 cm amestecate cu mortar de var, făcut cu piatră pisată în loc de nisip[52], „îmbrăcate cu o mantie de ½ m groasă de cărămizi mari”[53].

Fotografia din arhiva Grigore Tocilescu[54] indică existența unor elemente verticale de lemnărie, urmele unor tiranți de lemn şi a unor bârne în emplecton, vizibile mai ales pe latura vestică a elevației pilei portal; altele pot fi sesizate pe direcția est-vest, aproximativ în dreptul fiecărei asize constructive. Prezența indiciilor de ruinare indică faptul că dimensiunile de 8,30 m şi de 4,00 m sunt ale emplectonului păstrat şi nu ale elevației reale a pilei portal măsurate la nivelul exterior al paramentelor.

Propunerea maximală pentru restaurare a axului est-vest al elevației pilei portal, respectiv 9,76 m, se sprijină pe valoarea metrică exactă a deschiderilor dintre antele pilelor intermediare B1 şi B2 de pe malul românesc (verificate de releveul 1998) şi pe valoarea metrică a elevației pilei portal de la *Pontes* (9,80 m). Opțiunea pentru valoarea de 9,76 m o reprezintă exprimarea ei în unități de măsură romane, adică 38 *pedes* (fig. 12-13 şi Anexa 3).

Discutarea valorilor metrice ale soclului pilei portal (PA) nu a fost lăsată la urmă întâmplător: din verificarea manuscriselor, rezultă că valoarea de 4,50 m, care reprezintă distanța de la baza elevației păstrate în 1896 şi limita soclului, este asigurată numai pentru latura vestică[55].

Dimensiunea asigurată metric de la baza elevației păstrate până la limita exterioară estică a soclului este cea de l,25 m, egală cu lungimea pietrei A, găsită *in situ.* Nu ştim dacă piatra B (1,10 m lungime; a fost găsită căzută) era aşezată în continuarea pietrei A, în aceeaşi asiză, sau făcea parte din altă asiză constructivă[56]. Admițând că se aflau în acelaşi plan,

[50] Tudor 1971, 99, fig. 23.

[51] Bărcăcilă 1966, 652, fig. 7.

[52] P. Polonic, *Raport săptămânal din 2 iunie 1896,* Acad. Rom., Ms. Rom. 3135, f. 82.

[53] P. Polonic, *Raport săptămânal din 13 aprilie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 3135, f. 55.

[54] Tudor 1971, 98, fig. 22. Calitatea reproducerii din 1971 nu a permis reluarea ei în prezentul volum.

[55] Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 62 şi 137 (rapoartele săptămânale din 5 mai şi 8 noiembrie 1896).

[56] P. Polonic, *Raport săptămânal din 28 aprilie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 59.

valoarea obținută este de 2,35 m, oricum inferioară valorii de pe latura de vest. Măsurări ulterioare ale soclului pilei pe latura estică nu mai apar în manuscrise.

Nu știm dacă valoarea metrică a distanței spre baza soclului, considerată a fi de 4,50 m în planul reconstituit de D. Tudor (fig. 3 i), a fost obținută în raportul final din 1897 din considerente de simetrie, dar ni se pare destul de probabil.

Această concluzie este argumentată de reprezentarea pilei portal în planul topografic al zonei castrului și podului (planul 1895-1901, Tocilescu-Polonic), unde apare o descentrare a elevației păstrate față de axul median al soclului pilei portal. Asimetria este confirmată și de schița lui Duperrex (fig. 3 e, h).

Parcurgând rapoartele săptămânale, aflăm că la sfârșitul lunii mai 1896 se decopertase „*toată platforma în partea dinspre est*" și se observa că „s-a dat în partea de ost de un zid de 1,80 m grosime care lega piciorul cu cetățuia"[57] (fig. 3 g, 4 c). Este zidul cu contraforți (țesuți? adosați?) a cărui direcție dinspre pod spre nord-est este încă sesizabilă în planul lui Marsigli[58] (Fig. 2 a). Fakler observa că: „*zidul cu contraforți, cu direcția nord-est-sud-vest din colțul de sud-vest* (al castrului) *se leagă de turnul castrului*"[59]. În același raport se preciza că „*fundația turnului exterior de colț* (turnul din colțul de sud-vest al castrului n.n.) *este mai adâncă decât fundația castrului, datorită văilor din jur"*. Lungimea consemnată a zidului din colțul de sud-vest al castrului care ducea spre pila portal este de 28-30 m, iar grosimea este de 1,80 m în fundație („*blocuri cubice cu dimensiunile 0,25-0,30 m x 0,25-0,30m, iar în elevație 1,10 m*") și 1,25 m în elevație[60]. Zidul are patru contraforți, dar al patrulea, care „*se afla la 10 m de turn*" este distrus. Dimensiunea contraforților în plan (1,40 m x 1,40 m) este verificată prin schițele lui P. Polonic[61]. Alte date tehnice nu am descoperit din cercetarea manuscriselor, astfel încât exprimarea unor ipoteze, care pot merge de la rezolvarea unor erori de aliniament al construcției pilelor podului până la verismul unor metope ale Columnei, ni se pare hazardată.

Zidul cu contraforți nu apare figurat în planurile fazelor de construcție ale castrului *Drobeta*[62] și a fost demontat în timpul lucrărilor din 1983-1984. Relațiile stratigrafice dintre zidul cu contraforți, incinta castrului, turnul din colțul sud-vestic, șanțul sau șanțurile castrului traianic și șanțurile fortificației medievale, nu sunt menționate în rapoartele sumare publicate în urma săpăturilor arheologice[63].

Nu știm dacă măcar o parte a stratigrafiei sitului din acest punct a rezistat săpăturilor arheologice mai vechi[64], tuturor dezvelirilor de ziduri, lucrărilor de restaurare sau celor de consolidare a terasamentului căii ferate, efectuate în 1984. Ne mărginim la a sesiza că relația dintre zidul cu contraforți și turnul de colț al castrului de la sfârșitul sec. III d.Chr., sau cu zidul de incintă al castrului[65], pare a fi mult mai complexă[66] decât alăturarea lor aceleiași etape

57 P. Polonic, *Raport săptămânal din 19 mai 1896*, ms. 5135, f. 76 și *Raport săptămânal din 2 iunie 1896*, ms. 5135, f. 82b.

58 Marsigli 1726.

59 Fakler, *Raport săptămânal din 3 februarie 1896, ms.* 5135, f. 16b-17.

60 Fakler, *Raport săptămânal din 3 februarie 1896, ms.* 5135, f. 17b.

61 P. Polonic, *Raport săptămânal din 11 mai 1896*, *ms.* 5135, f. 80,1.

62 Florescu 1967,143-151.

63 Cantacuzino 2001, 166-169.

64 Florescu 1931, 32-33.

65 Florescu 1967, 148.

66 Arhiva INMI, releveul fortificației din colțul de sud-vest al castrului Drobeta (autori A. Sion, C. Mehedințeanu), publicat de Cantacuzino 2001, 163, fig. 3.

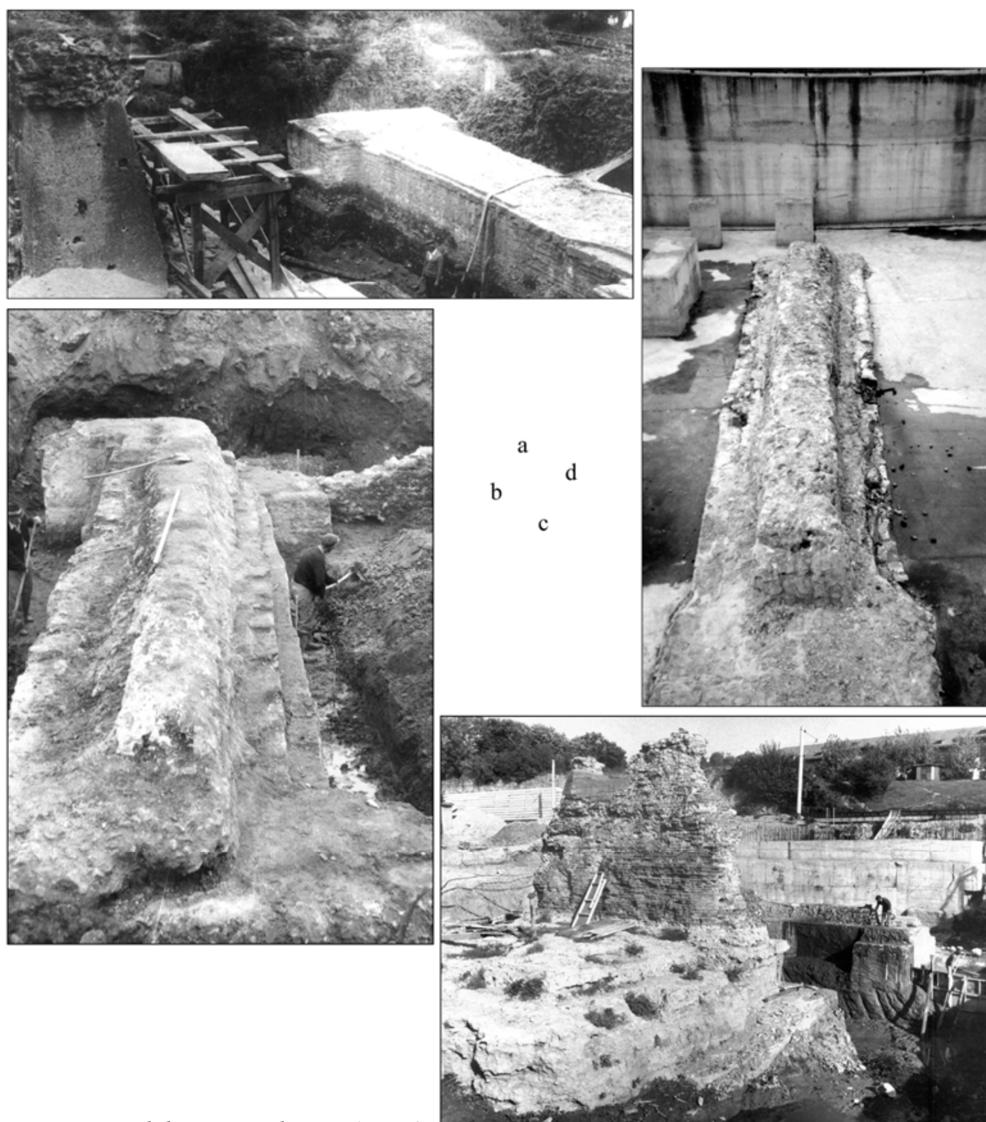

Figura 5. Pilele intermediare B1 şi B2.

a. Pila B1 în timpul lucrărilor din 1983-1984 (autor N. Stuparu).
b. Pila B2 în timpul lucrărilor din 1983-1984 (autor N. Stuparu).
c. Pila B2 în timpul lucrărilor din 1983-1984, văzută dinspre pila culee PC (autor N. Stuparu)
d. Pila B2 după terminarea cuvei de protecţie (arhiva INMI, autor A. Sion 1998).

cronologice, aşa cum se consideră în prezent, prin „formatarea" operată de repetarea obsesivă a aceloraşi date sumare.

În acelaşi context, menţionăm că toate observaţiile făcute de Polonic şi Fakler arată că pila portal era înconjurată din toate părţile de dărâmături, ceea ce îl determină pe Gr. Tocilescu să adnoteze unul din rapoarte cu menţiunea: „*platforma* (n.n. fundaţia) *a stat liberă*"[67].

Comparaţia dimensiunilor pilei portal de pe malul românesc cu cea cercetată arheologic pe malul opus, în anul 1979[68], conservată aproape integral până la nivelul inferior al elevaţiei, dă următoarele valori:

[67] P. Polonic, *Raport săptămânal din 11 iunie 1896*, ms. 5135, f. 48.
[68] Garašanin, Vasic 1980, 33.

Pila portal (PA)	*Drobeta*	*Drobeta*	*Pontes*
	ms. 5135, rapoarte săptămânale Polonic/ Fakler	Tudor 1971, 99, fig. 23, *apud* Tocilescu	Garašanin-Vasić 1980, 25-41
lungime păstrată în elevație (est-vest)	8,30m	8,30m	9,80m
grosime păstrată în elevație	4,00m	3,10m	4,70m
lărgime soclu	4,50m (Polonic) 5,40m (Fakler)	4,30m	6,36m
lungime soclu (est-vest)	16-18 m	15,30 m	16,60 m

Nu ştim dacă pila portal de pe malul românesc avea, la nivelul elevației, peste soclu, acele rezalituri-ante, cum este cazul pilei corespondente de pe malul sârbesc, şi nici nu se mai poate verifica arheologic acest element.

Esențial rămâne faptul că dimensiunile pilelor portal de pe ambele maluri trebuie corelate şi că deschiderea portalului (la partea superioară a acestuia) trebuie să fi fost identică pentru cele două pile.

Una din informațiile cele mai intesante din rapoarte este aceea privind diferitele materiale descoperite în jurul pilei portal: „*Acuma se dă în sudul piciorului de mai multe dărâmături, mai ales de pietre colorate pătrat lucrate care par a proveni de la construcția superioară a podului - săpăturile sunt foarte grele, avem de scos mult pământ, care este prepus până la 3 m înălțime*"[69].

Pila B1 **(**PB1**).** Cu acest indicativ denumim pila care succede pilei portal în direcția Dunării, înecată azi în masa de beton a cuvei de protecție. Radierul cuvei de protecție a înecat în beton rezalitele de la extremitățile de est şi vest ale pilei B1 (fig. 5 a şi fig. 12).

Din rapoartele săptămânale aflăm o serie de informații şi observații făcute pe parcursul săpăturilor din 1896-1897: „*La o distanță de 3,20 m spre sud s-au dat de un alt zid de 2,80 m lat, asemenea construit cu miez de piatră şi îmbrăcat cu cărămizi late* (...) *în partea despre răsărit este legat cu un zid de 1 m lat cu piciorul podului de lângă Dunăre*"[70]... „*a cărei lungime până acum cunoscută 12 m*"[71]... „*La piciorul podului s-a desfăcut cheiul* (pila intermediară, n.n.*) sau zidul înaintea piciorului descoperit pe uscat şi s-a constatat forma lui bine conservată. Zidul continua sub calea ferată*"[72].

[69] P. Polonic, *Raport săptămânal din 13 aprilie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 55.

[70] P. Polonic, *Raport săptămânal din 11 iunie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 48.

[71] P. Polonic, *Raport săptămânal din 22 aprilie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 58b.

[72] P. Polonic, *Raport săptămânal din 28 aprilie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 59.

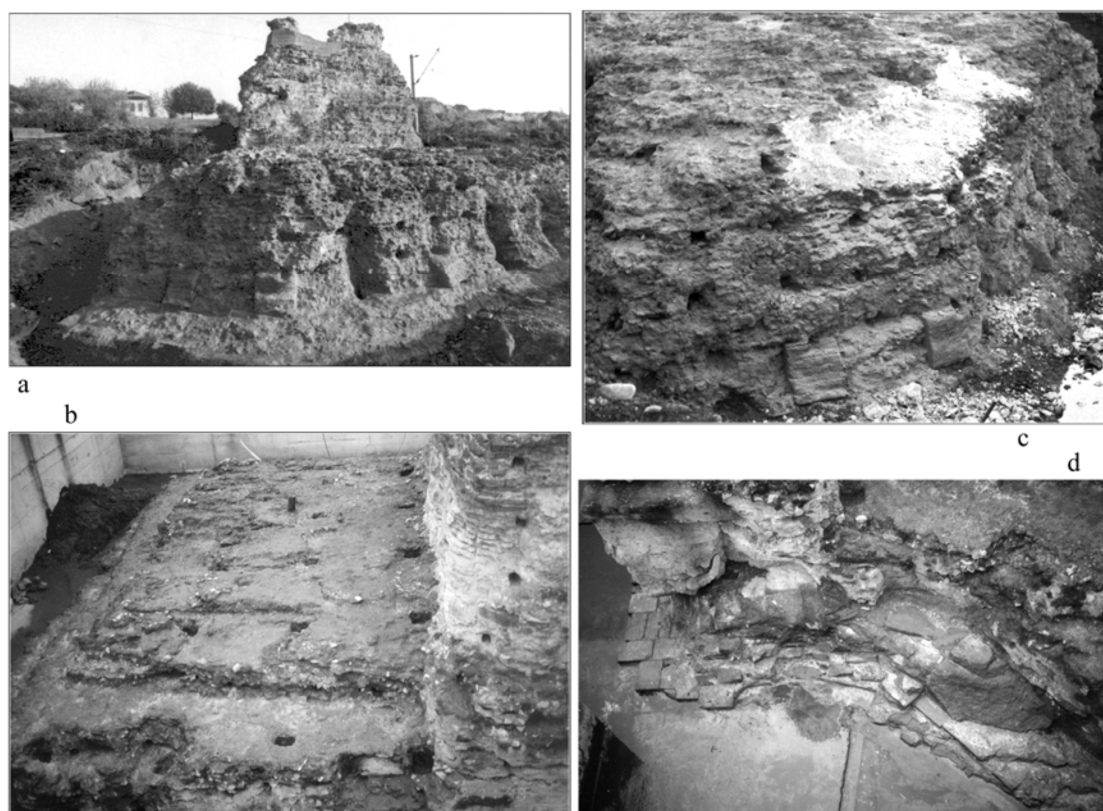

Figura 6. Pila culee PC.

a. Pila culee PC în timpul lucrărilor din 1983-1984 (autor N. Stuparu).

b. Pila culee PC în 1983 (arhiva INMI).

c. Pila culee PC. Rețeaua de piloți de pe asiza superioară a platformei pilei culee PC (arhiva INMI, autor C. Crăciun).

d. Pila culee PC. Soclul de cărămizi al pilei culee.Vedere dinspre vest (arhiva INMI, autor A.Sion).

„*...temelia este un banchet de 20 cm înaintată, formată din pietre mici (7-10 cm) fărâmate şi legate cu cement* (...) *de la 50 la 50 cm se află un rând de cărămidă* (...) *aici nu s-a putut sonda mai în adânc, fiind periculos traseului căii ferate*”[73].

În raportul general din 1897, Fakler indică distanţa dintre pila portal PA şi pila B1 ca fiind de 5,40 m[74], iar în partea de est a pilei B menționează zidul transversal, lat de 1 m, care se lega cu „*piciorul aflat în Dunăre*", pe sub terasamentul căii ferate .

Distanța dintre pila portal şi pila B1, aşa cum este preluată din raportul final Tocilescu (fig. 3 i), este falsă şi nu corespunde cu dimensiunea 5,40 m dată de Fakler, care este cea mai apropiată de valorile reale (cca 5,50 m). De altfel, o valoare apropiată, de 5,20 m, este menționată şi de cercetarea lui Dupperex[75] (fig. 3 e). Distanța de 3,20 m dintre pila portal şi pila B1, dacă nu este o greşeală de transmitere, ar putea fi, eventual, distanţa dintre rezalitul pilei portal şi una din antele pilei B1.

[73] P. Polonic, *Raport săptămânal din 28 aprilie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 129.

[74] J. Fakler, ms. 5135, f. 18b.

[75] Dupperex 1907, 164-165.

Pe nici una dintre schițele de plan ale manuscrisului nu apare forma reală a pilei - respectiv forma literei I, cu baza orientată est-vest, pe care o cunoaştem astăzi doar din fotografiile făcute în timpul construirii cuvei de protecție (fig. 5 a).

Comparația cu pila corespondentă de pe malul sârbesc dă următoarele valori:

Pila B1	*Drobeta* ms.5135-Rapoarte săptămânale Polonic/ Fakler	*Drobeta* Tudor 1971, 99 *apud* Tocilescu	*Pontes* Garašanin-Vasić 1980, 25-41
distanța între pila portal (PA) şi pila B1	5,40 m Fakler 3,20 m Polonic	3,70 m	5,40 m
lungime (est-vest)	10-12 m	12 m	9,40 + 4,72 = 14,12 m
lățime soclu	2,80 m	2,80 m	?
lățime elevație	2,50-2,80 m	1,50 m	2,38 m

Dimensiunile reale ale pilei B1 de pe malul românesc pot fi în acest moment doar aproximate pe baza rapoartelor din 1896-1897. Imaginea fotografică din 1983 (fig. 5 a) surprinde latura de nord a pilei B1; de la partea superioară a fundației până la nivelul superior al soclului pila este identică ca formă şi aspect cu cea de pe malul sârbesc (fig. 7 b). Din imaginile fotografice se mai poate constata că avea fundație executată în cofraj (ale cărei urme se văd pe latura de nord), suprapusă de un soclu cu emplecton identic cu cel al celorlalte pile şi cu parament de cărămidă, lucrat de asemeni în cofraj. Părțile laterale (est şi vest) erau construite în elevație cu parament din blocuri de piatră fasonată, foarte probabil alternate cu cărămidă, în timp ce laturile de nord şi sud ale elevației (zonele dintre ante) erau construite exclusiv cu parament de cărămidă.

Pila B2 (B2) nu a fost cunoscută până la restaurarea din 1983, fiind îngropată sub terasamentul căii ferate din 1873-1874. Radierul cuvei de protecție a acoperit şi în acest caz rezalitele de pe laturile de nord şi sud ale pilei B2.

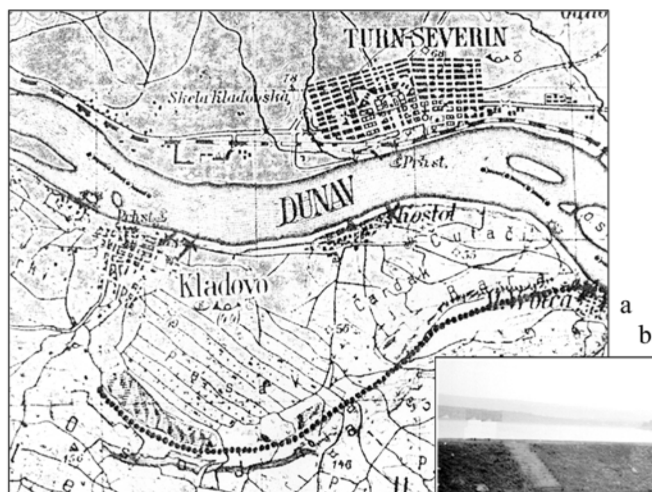
A fost precar sau deloc cercetată cu ocazia mutării căii ferate, în timpul lucrărilor de construire a cuvei din 1983-1984 (fig. 5 b-c). Nu cunoaştem nici funcția, nici datarea zidului care apare în fotografii între pilele B2 şi pila culee, şi care pare a lega cele două pile la extremitatea vestică a soclului (fig. 5 b). Din imagini putem deduce însă că acest zid are o tehnică de construcție diferită de cea a pilelor podului, fiind o adăugire între pilele B2 şi PC, posterioară momentului constructiv inițial, al epocii lui Traian.

Ne putem întreba dacă zidul descoperit de Polonic, între pila portal şi pila B1, era de aceeaşi factură cu cel dintre pila B2 şi pila culee PC, şi dacă el se datorează aceleiaşi secvențe cronologice. În lipsa cercetărilor arheologice la momentul oportun, nu mai putem avea nici un răspuns la această întrebare.

Pila culee (PC; vezi fig. 5 d şi 6 a) are aspectul cel mai impozant, motiv care-i explică prezența în toate desenele, schițele sau gravurile cunoscute, de la Marsigli până la gravurile sec. XIX.

În prezent, peretele sudic al cuvei de protecție suprapune o parte din fundație, iar extremitatea vestică a *avantbec*-ului a fost tăiată în 1983-1984, deoarece depăşea limita proiectată a cuvei de protecție. Cota maximă a elevației păstrate depăşeşte cu 2,70 m cota pereților laterali ai cuvei, adică cota actualei faleze de pe malul fluviului.

Figura 7.
Piciorul capului de pod de la Pontes.

a

b

c

a. Traseul ipotetic al devierii apelor Dunarii (apud Garasanin).
b. Pilele de pe malul sarbesc (arhiva INMI, autor C. Crăciun).
c. Fundatia pilei intermediare B1 de pe malul sârbesc (arhiva INMI, autor C. Crăciun).
d. Pila culee de pe malul sarbesc (arhiva INMI, autor C. Crăciun).

d

Descrierea făcută pilei culee PC de către autorii săpăturilor din 1896-1897 este următoarea:

„*Un picior al podului lui Traian se află situat direct în apă pe malul Dunării. Ruinele acestui picior sunt de 12-15 m înalte de la nivelul Dunării, baza piciorului este cu 2,20 m mai înaltă peste nivelul apei; grosimea zidului peste bază este de 2,50 m, lăţimea transversală a bazei cu piciorul podului este 9,50 m; lăţimea principală a piciorului după ruinele actuale este de 10,50 m; în direcţiunea acestui picior, spre uscat, la o distanţă de 9,50 se află ruinele de la un alt picior şi, de la acesta la 5,50 m se află asemenea ruinele de la un picior; este de presupus că acesta ar fi capul podului*”[76].

[76] J. Fakler, ms. 5135, f. 16 şi urm.

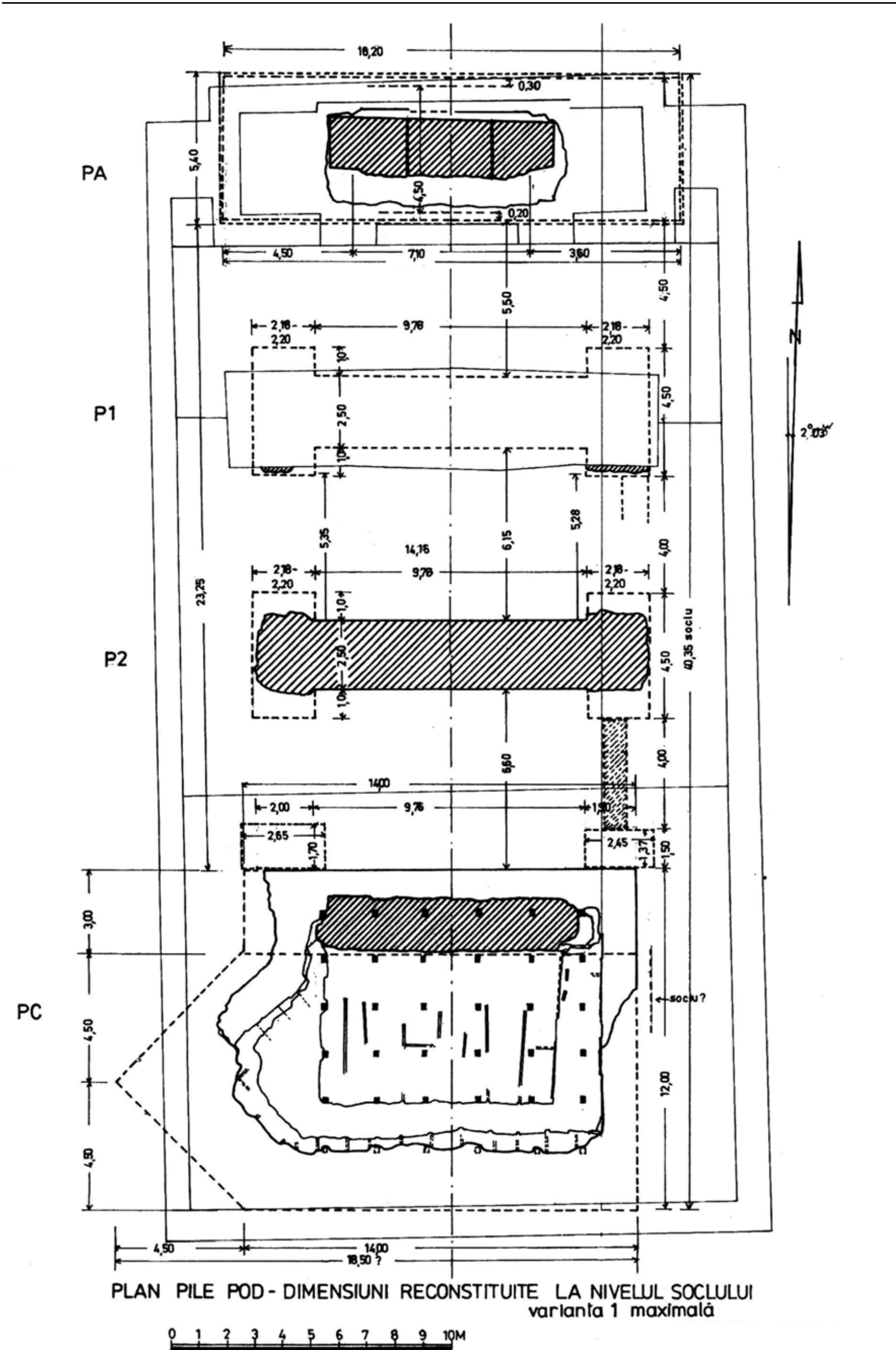

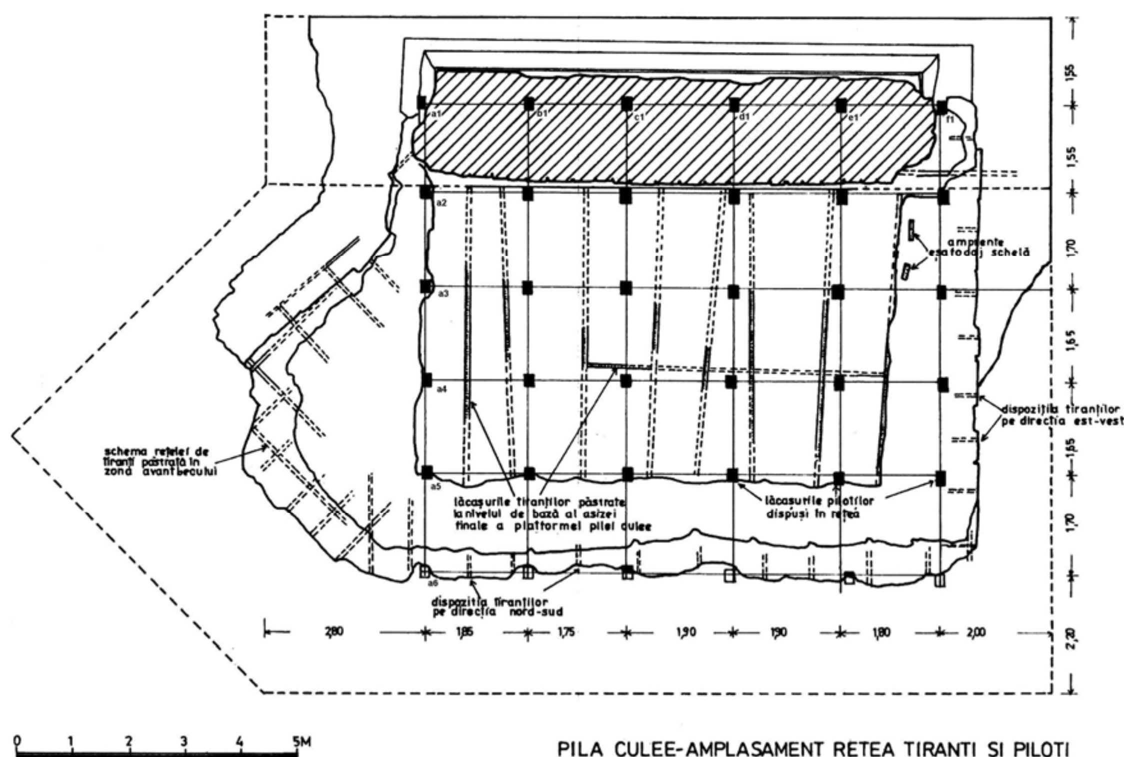
Figura 8. Reconstituirea dimensiunilor în plan ale pilelor de pe malul românesc (la nivelul soclului pilelor). Varianta maximală.

„Piciorul este analog celui de pe uscat, însă partea lui dinspre vest (în susul apei) este ascuțită”[77].

Comparația cu pila culee de pe malul sârbesc dă următoarele valori:

Pila culee (PC)	*Drobeta* Ms. 5135, Rapoarte săptămânale Polonic /Fakler 1896-1897	*Drobeta* Tudor 1971, 99, fig. 23 *apud* Tocilescu	*Pontes* *Apud* Garašanin-Vasić 1980, 25-41
lărgimea pilei est-vest (elevația păstrată)	9,50 m	9 m	9,85 m
grosime elevație păstrată	2,50 m	2 m	2,95 m
lungime platformă (est-vest) (fără avant bec)	10,50 m	11 m	13,85 m
lărgime platformă (nord-sud)	8,00 m (?)	7 m	12,60 m (fără ante)
distanța dintre pila culee şi pila portal		23,80 m	22,81 m

Figura 9. Pila culee PC. Amplasament rețea tiranți şi piloți.

Diferența de cca 1 m între distanțele dintre pila portal şi pila culee, de pe cele două maluri, se explică prin aceea că măsurătoarea de pe malul românesc[78] ia ca punct de plecare fața dinspre nord a pilei culee, atât cât s-a păstrat ea, şi nu linia exactă a elevației, aflată cu cca 1m

[77] P. Polonic, *Raport săptămânal din 4 august 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 129.

[78] Tudor 1971, 99, fig. 23.

mai la nord, şi care corespunde liniei zidăriei de cărămidă (parament de pe latura de nord a pilei; v. fig. 9, 10, 12).

La pila culee de pe malul românesc putem stabili grosimea elevaţiei (3,00 m) după linia paramentului nordic de cărămidă şi după linia piloţilor de pe platforma pilei culee. În funcţie de aceste elemente, distanţa este aproape identică cu cea de pe malul sârbesc: 23,80 + 2 = 25,80 m[79], faţă de 22,81 + 2,55 = 25,76 m[80] pe malul românesc.

Distanţa dintre extremităţile elevaţiei pilelor pe axa nord-sud, adică 31,10 metri, aceeaşi pe ambele maluri ale fluviului, ca şi topografia simetrică a întregului ansamblu, podul şi cele două fortificaţii, indică utilizarea ingenioasă a unei realităţi geografice, sau crearea ei artificială, care pare cea mai probabilă.

Tehnica de construcţie[81]

Fundaţia. Pilele au fost construite pe o fundaţie în *opus caementicium*, turnată în cofraj de lemn, după cum este dovedit arheologic la *Pontes* (fig. 7 c). Pentru pilele de pe malul românesc, dovada arheologică nu mai este posibilă, dar înregistrările fotografice din 1983 (fig. 5 c), ca şi cele istorice, probează această manieră de construcţie, larg utilizată la construcţii de mare gabarit (de exemplu fundaţiile arcului lui Titus de la Roma, construit de Domitian după anul 81[82]).

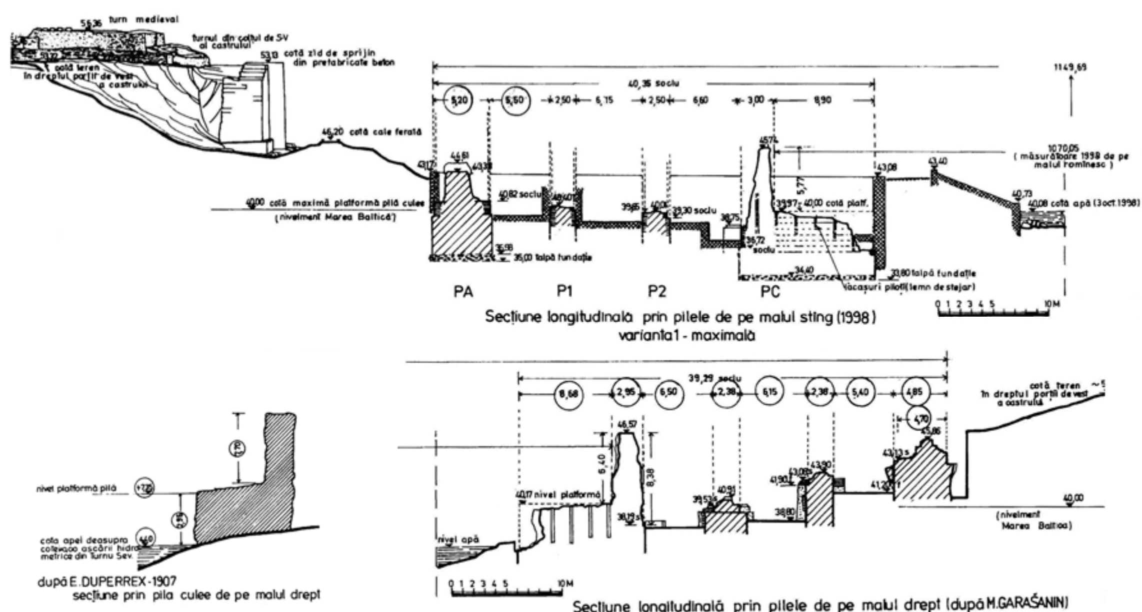

Figura 10. Secţiune longitudinală a pilelor de la cele două capete ale podului .Varianta maximală.

---

79 Garašanin-Vasić, pl. 33.

80 Tudor 1971, 99, fig. 23.

81 Descrierea tehnicii constructive este făcută în exclusivitate pe baza elementelor observabile la suprafaţa pilelor capetelor podului de pe ambele maluri.

82 Adam 1989, 116, fig. 241.

Fundațiile pilelor din apă au fost probabil ancorate în albie, lucru pe care îl presupunem, bazându-ne pe modelul general de construcție roman[83]. Din punct de vedere arheologic, dacă cercetările specializate ar proba fundarea pilelor din Dunăre sub cota albiei, ar exista certitudinea abaterii totale sau parțiale a cursului fluviului în momentul construirii podului.

Analizând informațiile de ordin geografic ale lui Dio Cassius şi Procopius, se poate spune că descrierea cursului Dunării făcută de Dio Cassius este mai apropiată de cea a Dunării panonice decât de cea din zona Porților de Fier, ceea ce se evidențiază din punct de vedere tehnic în toate profilele transversale realizate în albia fluviului[84].

Din acest motiv credem că bancul de nisip ataşat insulei Simian, în aval de insulă, şi care a înghițit cele patru pile din mijlocul fluviului, este un fenomen geomorfologic de tipul pragurilor de aluviune, care nu are legătură cu abaterea parțială sau totală a apelor Dunării în acest loc.

Din punct de vedere tehnic, această operație era posibilă, după cum o demonstrează canalul de la Sip, construit între vărsarea râurilor Kučajna şi Kosovica[85]. Observațiile privind sistemul de construcție al pilelor pledează pentru construirea pilelor pe uscat, care a fost posibilă numai prin abaterea cursului fluviului într-o zonă de pe malul iugoslav, între Diana şi Kladovo, până în aval de *Pontes-Drobeta*, după cum sugerează şi arheologii sârbi[86] (fig. 7 a).

Pe cale de consecință, castrul de la Schela Cladovei (576 x 650 m), semnalat de Marsigli[87] şi redescoperit de P. Polonic[88], care indică pe plan existența unor construcții cu zid de piatră în interior, a unui apeduct şi a unei cisterne, poate fi atribuit unuia din amplasamentele trupelor ce au participat la operațiile conexe construirii podului şi la întreținerea lor în timpul construcției podului[89].

Chiar şi în condițiile abaterii apelor fluviului, în albia secată sau parțial secată a fluviului se puteau produce infiltrații, se putea aduna apa pluvială, ceea ce perturba activitățile de construcție.

Această condiționare ne obligă să luăm în calcul ipoteza folosirii chesoanelor şi cofrajelor, chiar în condițiile abaterii fluviului. Dimensiunile consemnate de Tzetzes[90] pentru chesoane, comparate cu dimensiunile aproximate, cunoscute ale pilelor, ar proba existența unor chesoane mari, construite la locul de amplasament al fiecărei pile, cu spații care permiteau şi manevrări mecanice ale unor elemente constructive[91].

Pentru pilele de pe mal, existența cofrajului rezultă din urmele surprinse la pila B1 (fațada nordică, fig. 5 a) şi pe anta pilei B2 (fațadă sudică, fig. 5 b). Credem a fi surprins urme ale existentei cofrajului pe latura de vest a pilei portal şi a pilei B1 şi în fotografia din timpul săpăturilor din 1896-1897[92]. Pentru pilele de pe malul stâng, existența cofrajului este probată

[83] Vitruviu V, 12; X, 4 şi 6.

[84] Tudor 1971, 33.

[85] Kanitz 1892, 49-51, fig.32; Kondič 1987, 45-47.

[86] Garašanin, Vasič 1980, fig.1.

[87] Marsigli 1726, Tab. 8, fig. XXX.

[88] Tudor 1968, 184, fig. 4.

[89] Tudor 1978, 300-301; Gudea 2001, 15-16; Boroneanț, Boroneanț 2001,161-162.

[90] Tzetzes, *Chiliades*, 86-94; Marsigli 1726, II, Tab.14, fig. XVIII.

[91] Aschbach 1868, 16. O dovadă indirectă este prezența agrafelor şi gujoanelor pe pietrele din paramentul de piatră al pilelor, cf. Tudor 1971, 123-125 şi fig. 34/ 14.

[92] Tocilescu l898, *apud* Tudor 1971, 98, fig. 22.

arheologic (fig. 7 c, fig. 10). Tipul de cofraj este asemănător celui cunoscut la podul de la Mainz[93], fără să ştim sigur dacă cofrajul a fost executat cu un singur rând de stâlpi placaţi cu scândură la exterior, ca în acest caz, sau cu două şiruri de stâlpi, aşa cum ar rezulta din descrierea dărâmării celor două pile din albia Dunării[94]. Raportul preliminar al cercetărilor de la *Pontes*[95] nu prezintă şi grundul secţiunilor arheologice, unde urma stâlpilor exteriori ai cofrajului ar fi fost, teoretic, posibil de observat. Limita superioară a cofrajului este vizibilă la Kostol până la limita superioară a soclului (fig. 7 c).

Structura fundaţiei pilelor de pe malul românesc este practic necercetată arheologic. Sondajele geotehnice din 1983 au indicat că miezul pilei portal şi al pilei culee „este constituit din «beton roman» - blocuri de şisturi cristaline, cuarţ, legate cu mortar alb” [96], având calităţi care îl fac compatibil cu mortarul hidraulic modern.

Masivul executat în *opus caementicium* este stratificat de asizele succesive de lucru, corespunzând cantităţii regulate de pietre si mortar de var aruncate între paramentele cofrajului, după cum se poate observa din fotografia din 1896 (pila portal PA) şi din înregistrările fotografice ale pilei culee, din perioada 1983-1984 (fig. 6 a-b).

Din punctul de vedere al practicii constructive romane, această compoziţie asigura o pietrificare totală, monolitică, capabilă să suporte masivitatea şi greutatea construcţiei[97].

La baza fundaţiilor exista un strat gros de 30-50 cm din blocuri din acelaşi material, dar fără mortar[98]. Roca de bază este formată din nisipuri micacee grosiere argiloase, gălbui cenuşii, slab cimentate cu intercalaţii de marne gălbui cenuşii. Descrierea acestui strat iniţial de la baza fundaţiei corespunde cu asiza de egalizare, pe care Vitruviu o indică ca necesară la partea inferioară a fundaţiei.

Cercetările arheologice viitoare vor trebui să verifice dacă fundaţiile castrului de la *Drobeta* au fost executate în aceeaşi manieră ca cele de la *Pontes* (capul podului şi castrul traianic), adică au fost construite în cofraj susţinut prin stâlpi verticali a căror urmă se păstrează pe faţa zidăriei.

Deşi pila culee a oricărui pod roman se află pe uscat, urmele celor 36 de stâlpi (6 şiruri a câte 6 stâlpi fiecare) surprinse pe platforma pilei culee (fig. 8, 13), reprezintă reţeaua piloţilor care străbăteau fundaţia şi se adânceau în pământul de pe mal, ancorând-o şi mai puternic. Lipsa aparentă a piloţilor în zona *avant-bec*-ului, la nivelul superior păstrat al platformei, are o altă explicaţie: în zona *avant-bec*-ului, piloţii (fig. 6 b, 9) nu apar la limita superioară a acestuia, sau sunt supliniţi la nivelul soclului de alt tip de „armătură” lemnoasă. Ar mai fi de observat că orice deteriorare a *avant-bec*-lui pilei culee era uşor reparabilă, în perioadele de scădere a nivelului apelor.

---

93 Traiano al confini del Impero, 243, cat. 135.

94 Tudor 1971,126 – 127, 130.

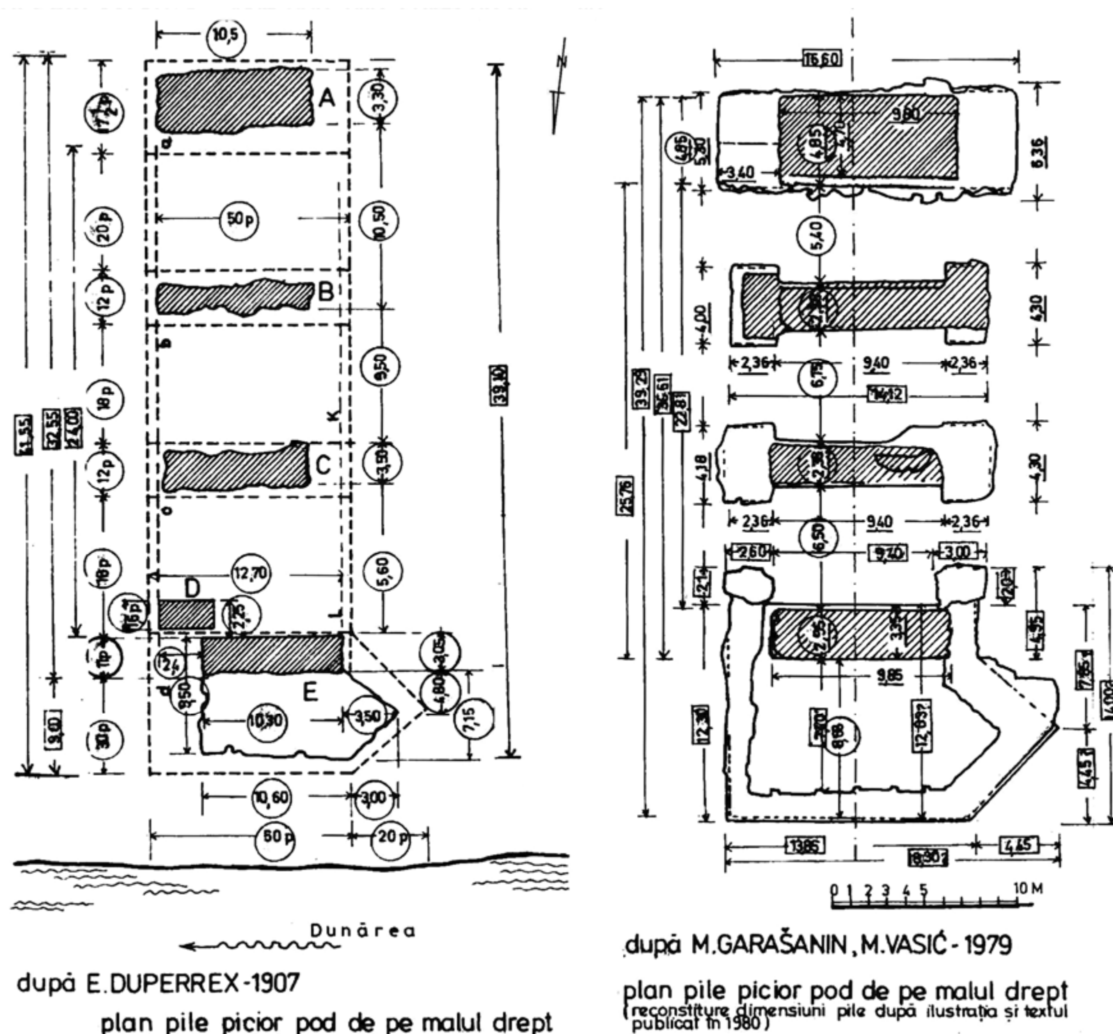
95 Garašanin, Vasič l980.

96 Solacolu 1936, 1-3.

97 Adam 1989, 79, fig. 165.

98 Arhiva INMI, proiect ISPIF, 1983, cf. *Studiu de fezabilitate al restaurării piciorului podului lui Traian, de la Drobeta Turnu Severin*, INMI 1998, coordonator arh. R. Nemţeanu.

Figura 11. Reconstituirea dimensiunilor pilelor de la capetele podului, la nivel soclu şi elevaţie. Varianta maximală. Malul drept.

Nu cunoaştem cum era construită fundaţia pilelor aflate în apă, dar presupunem prin analogie că şi aici există, cel mai probabil, acelaşi sistem cu piloţi, aşa cum ne lasă să înţelegem raportul maiorului Imbrisevici[99].

Fundaţia pilelor ridicate în albia Dunării este surmontată de o bază construită din blocuri din piatră de talie, de mărimi şi forme diferite, care prezentau şănţuiri pe faţa interioară[100]. Forma acestor blocuri este în funcţie de repartiţia lor în construcţia pilei. Legătura dintre pietrele paramentului pilelor era realizată fie prin prin agrafe din metal[101], asemănătoare celor descoperite la demolarea părţii antice a podului *Cestius* de la Roma, fie prin bârne de lemn legate prin chertare[102]. Blocuri identice au fost folosite şi la paramentul pilelor de la piciorul

[99] Tudor 1971, 202.

[100] Tudor 1971, 119-126, fig. 34-35. Blocurile, care nu poartă nici o urmă de mortar sau ciment hidraulic, au fost descoperite în 1909, când pilele II şi III, care deranjau navigaţia pe şenalul navigabil al Dunării, au fost distruse.

[101] Tudor 1971, 120, fig. 34, nr. 11.

[102] Tudor 1971, 124 opinează pentru prindere cu cuie metalice.

podului, după cum se observă din schița lui P. Polonic[103] din timpul săpăturii de la pila portal (PA).

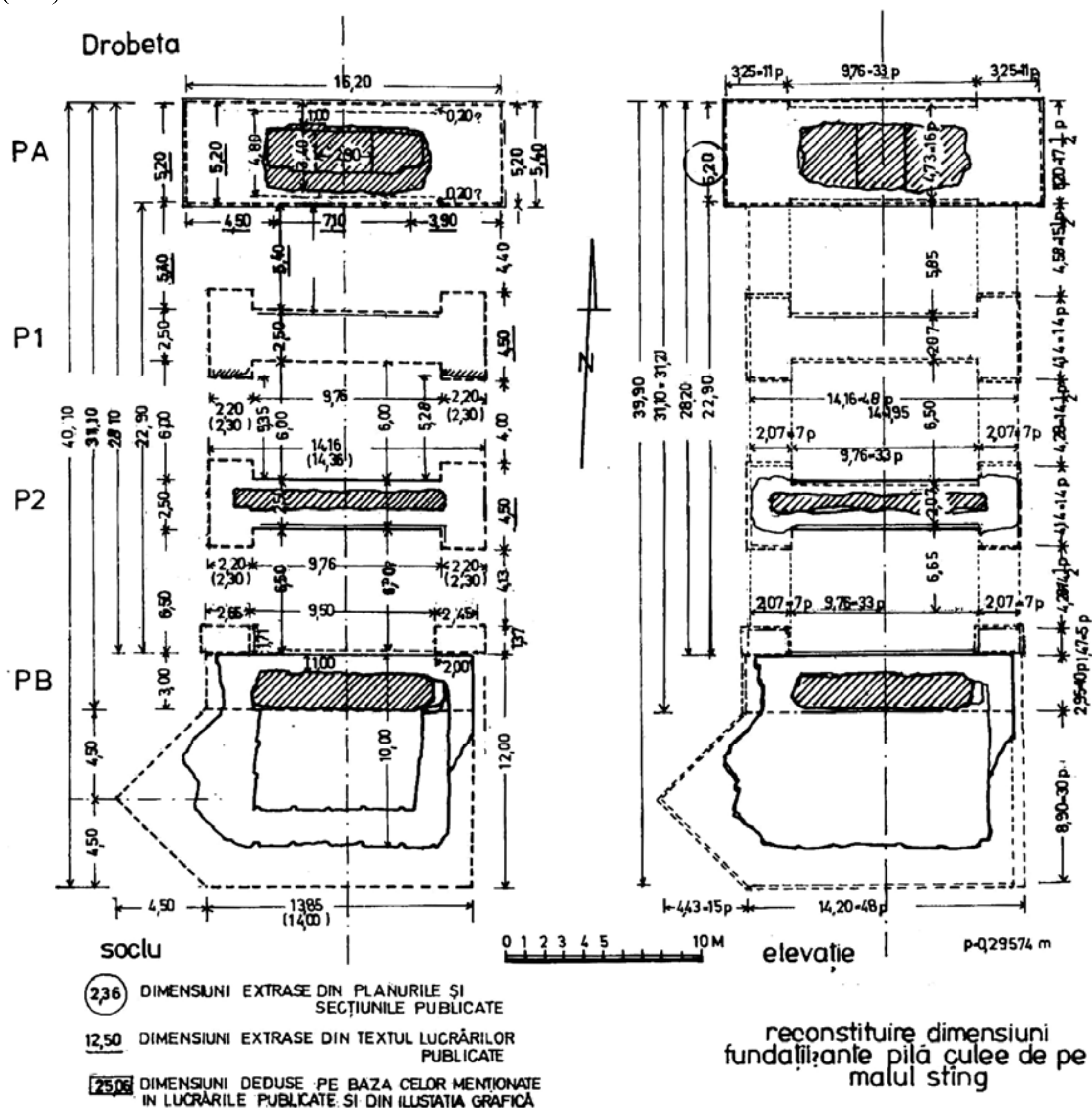

Figura 12. Reconstituirea dimensiunilor pilelor de la capetele podului, la nivel soclu şi elevație. Varianta maximală. Malul stâng.

Pentru pilele de la piciorul podului, deasupra fundației s-a ridicat un soclu de cărămizi legate cu mortar de var ca parament, cu miezul din emplecton. Soclul este vizibil după operațiile de curățire din 1998, pe laturile de nord, est şi vest ale pilei culee (fig. 6 b).

Comparând (după formă) tipurile de cărămizi menționate în rapoartele de săpături de la Kostol-*Pontes*, avem certitudinea utilizării aceloraşi tipuri *(bipedales* şi *sesquipedales*) şi la *Drobeta*, mai puțin a celor de plan triunghiular, pe care nu le-am surprins nicăieri. Singura mențiune a dimensiunilor unor cărămizi, în manuscrisele săpăturilor din 1896-1897, este în afara normelor general cunoscute: 50 x 60 x 6-8 cm[104].

[103] Polonic, *Raport săptămânal din 28 aprilie 1896*, f. 59.

[104] Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 356.

Pe faţă superioară, păstrată, a platformei pilei culee, au fost sesizate în masa emplectonului două categorii de cavităţi. Acestea sunt:

- cele care prezintă urma piloţilor verticali, *a-f* şi *a1-a6*, cu dimensiuni cuprinse între 0,32 (0,26) x 0,24 (0,15) m, care corespund unei reţele de 6 x 6 piloţi verticali, care asigura rigidizarea construcţiei; ultimul rând al piloţilor este amplasat pe axa mediană (est-vest) a elevaţiei pilei; una din bârnele de lemn, din colecţia Muzeului Porţilor de Fier, poate fi interpretată ca provenind dintr-o astfel de structură;

- cele care reprezintă urmele grinzilor tiranţi aflate pe patul de poză al fiecărei asize constructive, marcând locul unde erau fixate grinzile de lemn ce consolidau masa de zidărie în interiorul fiecărei asize de construcţie (făcând legătura între emplecton şi parament) sau făcând legătura cu asiza următoare (fig. 6 b; 13). Urmele indică dispunerea bârnelor în reţea la nivelul fiecărei asize constructive.

Starea de conservare a pilelor nu a permis sesizarea unor reţele sau şiruri de piloţi pentru celelalte pile (B1, B2, PA) de la capul podului. Reţeaua piloţilor de la pila culee asigură legătura dintre elevaţia pilei (şirul *a1- f1*), ancorată suplimentar prin cele două rezalituri, şi masa de zidărie a întregii platforme. Deşi la nivelul păstrat al platformei urma altor şiruri de piloţi nu este vizibilă, argumente de ordin constructiv şi considerente de simetrie ne fac să presupunem existenţa unui sistem modular de 6 x 8 piloţi, adică un total de 48. Şirurile suplimentare corespund, în ipoteza noastră de reconstituire, axului extremităţilor pilei, aflate de o parte şi de alta a elevaţiei acesteia.

Pe latura de est a pilei culee (fig. 6 b) se observă mai multe pietre de talie, pe aceeaşi asiză constructivă, îngropate în masivul de zidărie al emplectonului; acestea funcţionau ca butise în miezul construcţiei, făcând legătura între paramentul de cărămidă şi emplecton, manieră constructivă larg utilizată în sec. I-II d.Chr; un exemplu celebru fiind mausoleul Caeciliei Metella[105]. S-a sesizat şi alternanţa cărămizilor care pătrund la adâncimi diferite în emplecton (fig. 6 b, d), ceea ce ar putea indica existenţa unui parament dublu.

Folosirea paramentelor de cărămidă la podul de la *Drobeta* reprezintă, după ştiinţa noastră, o noutate la începutul sec. II, modelul generalizându-se abia din timpul domniei lui Hadrian[106].

Dacă pentru pilele culee lipsa *arrière-bec*-ului este sigură, nu excludem prezenţa lui la pilele din mijlocul fluviului.

Informaţia lui Polonic[107] privind descoperirea unor pietre colorate diferit, de formă pătrată în plan, în special în jurul pilei portal, induce ipoteza existenţei unor paramente policrome, asemeni celor utilizate de Apollodor mai târziu, cu alte tipuri de materiale (cărămidă şi travertin), la faţadele construcţiilor din jurul Columnei Traiane. Nu am regăsit astfel de piese nici în inventarele muzeului din Drobeta-Turnu Severin şi nici semnalări ale unor astfel de piese în literatura de specialitate.

Partea superioară a podului trebuie considerată a fi fost realizată din piese din lemn, element documentat mai ales pe Columnă şi confirmat de alte detalii constructive[108]. Apollodor a optat pentru un tablier orizontal din lemn, care se sprijină pe trei arcuri plate, în şarpanta

[105] Adam 1989, 116, fig. 246; 120, fig. 253.

[106] Adam 1989, 31, viaductul de la Sessa Aurunca şi viaductul Arco Felice de lângă *Cumae.*

[107] Polonic, *Raport săptămânal din 13 aprilie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 55.

[108] Bărcăcilă 1966, 647-648.

uşoară, legate radiant prin cleşti de lemn. Extremităţile arcurilor se sprijină pe platforma superioară a pilelor. Deschiderea bolţilor, de circa 32-33 m, admisă de toate reconstituirile tehnice (Anexa 2**)**, nu este o valoare nemaiîntâlnită în lumea romană[109].

Dio Cassius şi Tzetzes dau aceeaşi valoare pentru înălţimea pilelor podului: 150 *pedes* = 50 m. Calculele moderne oscilează între valorile de 15,60-18,60 m[110] (52-62 *pedes*), luând în calcul mai ales diferenţa de nivel între etiajul Dunării şi malul românesc.

În afara unor elemente de ordin constructiv, în aprecierea înălţimii podului, ca şi a căilor de acces spre el, lipsesc elemente de referinţă absolut necesare, cum ar fi nivelul de călcare în castru, în perioada de la începutul sec. II, şi nivelul de călcare antic la nord de pila portal.

Funcţia de punct de trecere, identică cazului intrărilor în oraşe, este evidenta în tratarea zonei dintre pilele culee şi pilele portal, ritmată de cele două pile intermediare şi reprezentată pe metopa de pe Columnă ca zidărie cu arcuri în plin centru. Portalul cu galerie conferea intrării un aspect monumental, accentuat de statuile sau trofeele identificabile pe reversul monedei din 105.

Ipoteze privind unitatea de măsură şi reconstituirea proiectului de arhitectură

Cercetările întreprinse în cadrul proiectului de restaurare din 1998 au obţinut date esenţiale pentru cunoaşterea monumentului şi au permis efectuarea unor măsurători precise, care reprezintă punctul de plecare pentru reconstituirea proiectului de arhitectură originar. Din punct de vedere arhitectural, podul de la *Drobeta* reprezintă suprema măiestrie a unui proiect raţional, secvenţial, în care accentul este pus pe module, pe o schemă regulată[111] derivată din măsurile liniare şi de suprafaţă romane.

Astfel, suprafaţa pilei portal (suprafaţa utilă, care suporta tablierul) era de 9,76 x 5,40 m = 52,704 m², este extrem de apropiată (eroare 0,9%) de suprafaţa de 600 pedes² (52,46 m² = 1 sicilicus q. = 1/ 48 *iugerum*[112]).

În cazul pilelor intermediare B1 şi B2, calculul suprafeţei generale a pilei dă valoarea de 35,10 m², valoare apropiată de sextula = 34,97 m², echivalentă cu 1/ 72 *iugerum* = 400 pedes².

Compararea înregistrărilor metrice cu valorile metrice ale unităţilor de măsură romane (Anexa 4) ne determină să presupunem că unitatea de măsură folosită pentru construirea podului a fost una apropiată valorii de 1 *pes* = 0,30 m[113]. Ipoteza se verifică prin valorile submultipilor acestei unităţi de măsură, sesizate în dispunerea piloţilor de pe axele est-vest (*a-f*) şi nord-sud (a1-a6) ale asizei superioare a pilei culee folosirea: în cadrul reţelei modulare, exemplu remarcabil al conceptelor de *taxis, diathesis şi oikonomia*[114], distanţele sunt exprimate în cea mai mică unitate de măsură romană, *sicilicus,* a cărei valoare metrică (0,625 cm) este calculată pe baza proporţiilor geometrice ale unităţilor de măsură romane, plecând de la valoarea de

[109] Astfel, în timpul domniei lui Traian s-au construit numeroase poduri dintre care le amintim numai pe cele de la Terni (730 m lungime, 30 m deschidere arce) şi pe cel de la Alcantara (lungime 224 m, bolţi de peste 34 şi 36 m deschidere, înălţime 55 m, cu arc de triumf la mijlocul podului). Tot epocii lui Traian i-a fost atribuit şi podul de la Mainz, cu picioare de zidărie şi cu partea superioară din lemn (lungime 775 m, cu deschiderea arcelor de 27 şi 33 m).

[110] Dupperex 1907, 34-35.

[111] Vitruviu I, 2, 1.

[112] Columela, *De re rustica*, V,1; Hultsch 1864, II, 55; Favory 1980, 82.

[113] Walthew 1981,15-35; Bărbulescu 1987,173-188.

[114] Vitruviu I, 2, 1.

referință 10 *pedes* = 480 *sicilici* = 3 m. Relațiile geometrice par a fi și expresia unei numerologii simbolice (valorile de referință pentru *commodulatio* sunt *48 sicilici = 1 pes și 8 sicilici = 1/ 2 triens*).

Axa *a-f* prezintă următoarea desfășurare[115]: *ab* = 296; *bc* = *ab*-16 = 280; *cd* = *ab* + 8 =304 = *bc* + 24 =304; *de* = *cd* = *ab* + 8 =304; *ef* = *ab* – 8 =288.

Axa *a1-a6* prezintă aceleași caracteristici: *a1-a2 =(a1-a2)* + *a2-a3 =(a1-a2)* + 24(8 x 3) =272; *a3-a4* = (*a1-a2)* -16 (8 x 2) = 264; *a4-a5 =(a1-a2)* = 248; *(a5-a6) =(a1-a2)* + 24(8 x 3) =272; simetria perfectă se realizează prin faptul că segmentul *a3-a5* este egal cu suma dintre valoarea distanței (*a1-a2*) și multiplul 24 (8 x 3).

Din punct de vedere matematic, relația dintre segmente corespunde unui șir de numere de tip *n, n-a, n-2a, n-3a*, ș.a.m.d, în care *commodulatio* este a = 8 *sicilici* și n = 480 *sicilici* = 1 *decempeda*, și se prezintă astfel:

480, 472 (480-8).......*304* (480 – 22a), *296* (480 – 23a), *288* (480 – 24a), *280* (480 – 25a), *272* (480 – 26 a), *264* (480 – 27a), 256 (480 – 28 a), *248* (480 – 29a)[116]

Rolul podului în evoluția sitului în perioada 103-105

În percepția generală, atât la nivelul cercetării arheologice și istorice, cât și la nivelul publicului larg, podul de la *Drobeta* este un *topos* de referință al latinității poporului român. În schimb, importanța și rolul amplasării capului de pod pentru istoria romană a locului sau relația podului cu celelalte componente ale sitului arheologic sunt de cele mai multe ori neglijate sau chiar eludate. Lipsa unor conexiuni planimetrice și stratigrafice între pod și incinta castrului *Drobeta*, chiar și la cercetările arheologice recente, probează această ultimă afirmație. Din punct de vedere logistic, construcția podului a antrenat un mare număr de trupe (confirmate de materialul tegular). Este logic să presupunem că o mare parte dintre aceste trupe a fost masată pe malul românesc, nu numai din rațiuni constructive, ci și din necesitatea supravegherii și apărării construcției.

Între cele două campanii dacice, *Drobeta* era placa turnantă între trupele lăsate pentru controlul teritoriului cucerit[117] în detrimentul regatului dacic, și cele care controlau teritoriul de la sud și est de Carpați „*Piroboridavae in praesidio, Buridavae in vexillatione trans Danuvium in expeditione*”[118].

Aceste trupe, care construiau în paralel castrul din piatră și podul, nu puteau încape într-o fortificație cu suprafața de 1,7 ha, chiar dacă acceptăm că, din rațiuni militare, o parte a fost încartiruită aici, în castrul cu val de pământ, deja existent ante Traian[119]. Aceste trupe și-au avut și pe malul drept propriul lor loc de cazarmă, amplasat cât mai aproape de locul lor de muncă zilnic. Având în vedere durata construcției, existența unuia sau mai multor castre în apropierea capului podului de pe malul românesc este mai mult decât probabilă[120].

---

[115] Valoarea numerică este exprimată în unitatea de măsură *sicilicus = 0*,625 cm.

[116] Valorile cu italic sunt identice cu cele din Anexa 4.

[117] Cassius Dio LXVIII, 8, 5.

[118] FHDR I, 1964, 470-471*;* Syme 1971, 127-132; Diaconescu 1997, 24.

[119] Florescu 1967, 145-146, fig. 2.

[120] Tudor 1968, 180; Fakler, *Raport săptămânal din 21 octombrie 1896*, f. 218 menționează descoperirea unei cărămizi cu ștampila legiunii *V Macedonica* cu ocazia unui sondaj la o „movilă situată pe un mal între piciorul podului și biserică”.

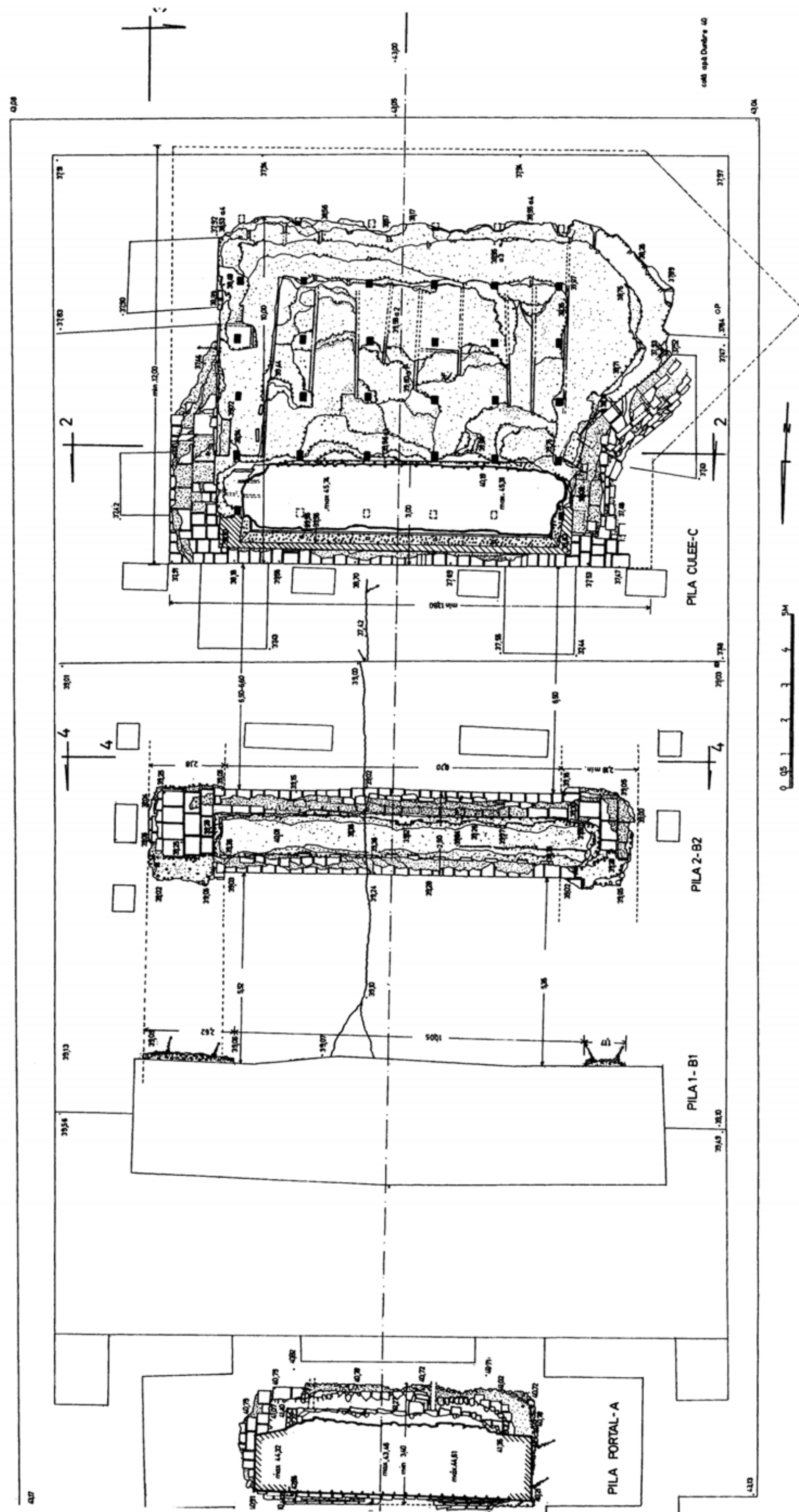

Figura 13. Planimetria pilelor de pe malul românesc. Releveu 1998 (autor arh. A. Sion).

Exegeza istorică a demonstrat importanța metopelor Columnei Traiane pentru reconstituirea evenimentelor legate de războiul cu dacii. În scenele XCIX-C este figurată întâlnirea lui Traian, lângă pod, cu soli/ reprezentanți ai unor populații care au trecut de partea romanilor. Cichorius[121] a susținut că scena C, care se încadrează între cele două reprezentări ale podului lui Apollodor, reprezintă *Drobeta*, opinie la care, cu o singură excepție notabilă, s-a raliat majoritatea celor ce au analizat reprezentările Columnei. În fundalul imaginii din scena C, pot fi observate zidurile de piatră ale unui castru: pe aceeaşi metopă apar câteva clădiri, alături de o construcție de mai mari dimensiuni, a cărei fațadă este ritmată de coloane.

Decizia de construire a podului a făcut parte dintr-un amplu proiect constructiv: în cei doi ani cât a durat construcția podului şi a castrului cu zid de incintă din piatră, *Drobeta* a fost locul de muncă al unui efectiv mare de trupe, care au avut un comandament unic militar şi tehnic, un *pretorium,* evident cu altă locație decât castrul de la piciorul podului**,** alături de alte utilități care documentează prezența trupelor romane, de exemplu la *thermae*. În acest context, existența unor construcții în zona din apropierea castrului şi piciorului podului, încă din perioada 103-105, aşa cum sugerează metopa C, poate fi considerată mai mult decât probabilă. În interpretarea noastră, ansamblul termal[122] (prima fază), dezvelit la vest de piciorul podului, face parte dintre edificiile construite concomitent cu podul peste Dunăre.

Începutul construcției ansamblului thermal este documentat epigrafic de numărul mare de produse ale *figlinelor* legiunii *V Macedonica* descoperite aici[123], identice cu cele descoperite la pilele piciorului podului şi în castrele *Drobeta*[124], Răcari[125] şi Bumbeşti[126]. Analogiile cu materialul tegular descoperit la piciorul podului le datează în faza anterioară plecării legiunii de la Oescus. La aceasta se adaugă observația că, din punct de vedere al organizării spațiale, termele de la *Drobeta* sunt printre cele mai ample din provincia Dacia (dimensiunile păstrate: cca 90 x 40 m). Orientarea zidurilor termelor se înscrie într-o rețea ortogonală, aliniată axei mediane a piciorului podului[127]. Distanța relativ mare, de circa 300 m în linie dreaptă, între *porta praetoria* a castrului auxiliar şi extremitatea estică a termelor, şi de peste 300 m între *porta principalis dextra* şi *apodyterium***,** alături de datele ce rezultă din planurile istorice[128] pentru zona de la sud şi est de castru, pledează pentru existența unor terme diferite ale trupei castrului în perioada post 106[129].

Nu ştim dacă aceleiaşi etape constructive îi corespunde prima fază a complexului de clădiri descoperit în piața Ghica (cca 100 m nord-vest de castru), semnalat dinainte de 1916[130] şi datat, conform inventarului mobil şi stratigrafiei, în sec. II-IV[131]. Deducem, chiar din sumarele referințe apărute în publicații, atât orientări planimetrice identice cu cele ale thermelor şi axul

[121] Cichorius *1900,* III, 142 sqq.

[122] Bărcăcilă 1938, pl. II.

[123] Bărcăcilă 1938, 49.

[124] IDR II 99.

[125] IDR II 167, de aceeaşi formă şi din aceeaşi epocă cu cele de Drobeta, cf. Tudor 1968, 102.

[126] IDR II 178.

[127] Acad. Rom., Ms. Rom, 5135, f. 314, *Copie după adresa ing. hidraulic al oraşului Turnu Severin, nr 1395/ 16 decembrie 1898: „săpăturile din dreptul caselor Urdăreanu Divisia şi tribunal au descoperit 2 ziduri perpendiculare pe calea ferată, late de 0,80 m la 4 m distanță unul de altul*".

[128] Planul Bolliac, cf. Tudor, Davidescu 1976, 40-41; Acad. Rom., Ms. Rom. f. 462 (planul Polonic).

[129] Crăciun 2006, 111, 137, fig. 6a-c.

[130] Benea 1974,169.

[131] Benea 1977.

podului, cât şi rezolvări arhitecturale „clasice” (scară monumentală), întâlnite şi la termele de la *Drobeta*[132] (prima fază).

Podul şi drumurile romane de la *Drobeta*

Drumul care continua de la pila portal de pe malul românesc către nord nu este cunoscut arheologic. Pentru a-l descoperi, s-au făcut încă din anii 1896-1897 mai multe secţiuni: *„am făcut un şanţ de încercare în direcţia podului spre nord, spre a găsi alte picioare...căci configuraţia terenului ne indică că poarta podului a trebuit să fie tocmai la începutul ogaşului, cam la 100 m*”[133].

Nici una din secţiuni nu a dat rezultatele scontate: „*la piciorul podului am terminat cu şanţul de încercare care s-a făcut drept în direcţia podului spre nord, dar nu am dat de nici o urmă de ziduri* (......) *fiind cu putinţă ca drumul roman să ducă chiar pe vâlceaua care are scurgerea lângă piciorul podului. Am făcut un şanţ de încercare transversal peste toată valea la depărtare de 50 m spre nord de la piciorul podului şi s-a constatat săpând până la pământul sănătos că pe aici nu a fost nici o şosea. Am găsit pe malul drept al văii un zid gros făcut numai din piatră cubică mare – seamănă a fi un zid de apărare”*[134]. Zidul închidea frontul vestic al actualei văi într-un punct situat la sud de *porta principalis dextra,* iar orientarea este aproape identică cu orientarea axei mediane a piciorului podului[135] (fig. 3 g).

Râpa dintre pila portal PA şi castrul traianic, considerată a nu fi existat în antichitate, este probată arheologic pentru secolul II d.Chr. de profilul realizat de Polonic la nord de pila portal[136]: peste stratul de lut galben de la nivelul fundaţiei pilei portal apare un strat de „pământ negru bătut şi cu dărâmături”, suprapus de mai multe straturi de depuneri („*nisipuri*”). Între acestea şi stratul de dărâmături din epoca modernă apare un nivel consistent de arsură şi cărbune.

Un alt argument pentru existenţa râpei încă din antichitate este zidul prevăzut cu contraforţi de pe versantul vestic al terasei: el asigura terasa pe care era situat castrul (contraforţii sunt plasaţi spre ogaşul de la nord de pila portal PA), limitând în acelaşi timp accesul spre frontul de sud al fortificaţiei, dinspre pila portal. Ductul zidului este legat de pod şi de drumul de la pod către nord, şi nu în mod obligatoriu de necesităţile de apărare ale castrului. Din păcate, datele sumare din rapoartele de săpătură[137] nu oferă elemente cronologice precise şi nu precizează relaţiile stratigrafice dintre zidul cu contraforţi şi zidul de incintă al castrului traianic; alte date despre relaţia dintre zidul cu contraforţi şi pila portal lipsesc cu desăvârşire. Pentru zona de la vest de pila portal, singurul plan publicat, care datează tot din perioada 1896-1897, înregistrează la est de biserica din sec. XIII-XIV un zid din piatră de talie, descoperit de Polonic pe malul vestic al râpei (fig. 3 g).

[132] Bărcăcilă 1938, 49-50.

[133] Polonic, *Raport săptămânal din 29 iunie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 101.

[134] Polonic, *Raport săptămânal din 14 iulie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 109.

[135] Polonic, *Raport săptămânal din 14 iulie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom., f. 109 şi planul de la f. 462 (planul Tocilescu-Polonic).

[136] Polonic, *Raport săptămânal din 11 mai 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom. 5135, f. 72.

[137] Arhiva INMI, fond DMI, dosar 9566; Davidescu 1969, 25-26.

O râpă similară celei de la *Drobeta* este înregistrată în planurile mai vechi şi pe malul drept al fluviului[138]. Topografia simetrică a celor două maluri şi implicit a ogaşelor sau râpelor din vecinătatea pilelor portal, de pe ambele maluri, indică fie utilizarea ingenioasă a unei realităţi geografice, fie crearea ei artificială, care pare cea mai probabilă; în condiţii de creştere a nivelului apei, cele două râpe funcţionau ca un debuşeu de prea-plin, reducând presiunea asupra pilelor întregului pod.

Dacă drumul de la pila portal spre nord, până în dreptul porţii *principalis dextra*, se afla pe *terra ferma* sau era suplinit de o pasarelă din lemn, cum par a sugera imaginile de pe columnă[139], reprezintă în continuare o problemă controversată, având în vedere că cercetările arheologice de Drobeta-Turnu Severin nu au descoperit vreun segment al acestui drum, nici în apropierea podului, nici la nord-nord-vest de castru[140].

Astfel, secţiunea executată în 1980, la exterior de castru, perpendicular pe *porta principalis dextra* a constatat nivele de depuneri din diferite epoci, inclusiv din sec. II, până la o adâncime de 3 metri, fără a reuşi să ajungă la pământul viu[141], situaţie ce îşi găseşte explicaţia şi în deranjarea complexelor de săpăturile mai vechi sau de lucrările de restaurare[142].

În acest context, subliniem că şi la *Pontes* cercetările arheologice au surprins pe latura de vest a castrului un val cu şanţ, imediat în faţa porţii *principalis sinistra*, interpretat ca un pod suspendat ce lega castrul de drumul ce conducea spre podul de piatră al lui Traian[143].

Comparaţia cu situaţia de la *Pontes* şi tot ceea ce ştim despre organizarea topografică din zona capetelor de pod în antichitate[144], inclusiv topografia sitului, indică un traseu obligatoriu al drumului prin dreptul porţii *principalis dextra*. În acest loc, distanţa dintre zidul de incintă şi prelungirea axului median al podului nu depăşea 30 m, datorită unghiului de 4º30' dintre latura lungă vestică şi axa mediană a podului[145].

Afirmăm că cel puţin la nord de *porta principalis dextra*, drumul avea o altă orientare, nord-nord-vest, pe baza relaţiilor geometrice ce decurg din planimetria castrului şi dispunerea în plan a pilelor de la piciorul podului: astfel, dacă orientarea drumului era menţinută pe direcţia de la ieşirea din pila portal, ar fi intersectat *fossa* din colţul de sud-vest al castrului[146].

Podul, cu drumul ce pleca din pila portal, a influenţat atât organizările spaţiale ale sitului de epocă romană, cât şi structura ansamblului reţelei de drumuri a acestuia. Drumul a fost, cel puţin în primele decenii ale secolului II, axa majoră de circulaţie, *kardo maximus,* în organizarea spaţiului pe malul drept.

---

138 Marsigli 1726, fig. XXXIII; Aschbach 1868, pl. IX (planul Deuster); Kanitz 1892, 44, fig. 25 (plan preluat parţial după Deuster); planul „Bolliac” – Arhivele Statului Bucureşti, fond Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, nr. 126/ 1898.

139 Bărcăcilă 1966, 654, fig. 10; Stîngă 2004, 25-26.

140 Polonic, *Raport săptămânal din 29 iunie 1896*, Acad. Rom., Ms. Rom., f. 103: „*Am dat de drumul roman ce ducea din oraşul antic spre Şimian; el este aproape pe marginea Dunării şi se cunoaşte prundul şi pietrişul şoselei în tot parcursul lui foarte bine*”.

141 Stângă 2004, 26.

142 Cantacuzino 2001, 161 n. 22 şi 162-164, fig. 3-5.

143 Petrović, Vasić 1996, 23.

144 RE, *sub voce Pons.*, col. 2428 sq.

145 În fapt, distanţa era chiar mai mică, luând în consideraţie *fossa* sau *fossele* din faţa incintei castrului.

146 Crăciun 2006, 130.

Planimetria generală a sitului, cunoscută mai ales pe baza planurilor istorice[147], ne determină să credem că *vicusul militar* se afla la est de latura lungă (estică) a castrului, în relație cu *porta principalis sinistra*. Deşi tipologia construcțiilor din frontul sudic şi estic al castrului, şi nici datarea lor, nu este precizată, comparația cu situații similare[148] din celelalte provincii romane justifică identificarea *vicus*-ului *militar* la nord-est şi est de castru, în perioada de dinaintea sfârşitului secolului II[149]. În acest areal, suprafața *vicus*-ului *militar* de după anul 106, a fost, firesc, mai mică[150], în directă relație cu mărimea castrului. În acest timp, drumul din prelungirea celui de pe *via principalis* era drumul cu adevărat important pentru vicusul militar, fiind *decumanus maximus* al aşezării dependente de castru, dar şi a întregului sit.

La est de castru, mai precis la est-sud-est de Ogaşul Tăbăcarilor, pe prima terasă a Dunării, sunt cunoscute şi cele mai timpurii morminte de epocă romană[151]. Subliniem că până în prezent, în necropolele de la la vest şi nord-est de castru nu s-au descoperit morminte de incinerație. La est de castru, drumului menționat îi corespunde probabil drumul consemnat de cercetările din 1896-1897[152].

La vest de castru, prelungirea drumului de pe *via principalis* este jalonată de descoperiri funerare romane din sec. II-III d.Chr.:

- mormânt în casetă de cărămidă, acoperit cu lespede de piatră, descoperit imediat la vest de *porta principalis dextra* [153];

- descoperirile din curtea tribunalului din Turnu Severin[154]; se pare că tot în aceeaşi zonă, spre Dunăre, au fost descoperite alte morminte romane[155];

- mormânt descoperit la nord de cetatea Severinului (intersecția bl. Carol I cu str. Rahovei)[156];

- morminte descoperite pe terasa Dunării, la nord de actuala gară a oraşului.

În zona de la nord de castru este semnalat drumul „paralel cu laturile scurte ale castrului", documentat pe cale arheologică în piața Ghica, în săpăturile din 1970[157].

La sfârşitul sec. II - începutul sec. III, când se produce reorganizarea spațiilor din interiorul castrului, cu menținerea unui singur acces, prin *porta praetoria*, drumul de pe *via principalis* încetase să mai fie important chiar şi pentru *vicus-ul militar*, fapt argumentat de extinderea spațiilor funerare de la est spre nord-est, pe o altă direcție decât cea a primei jumătăți a secolului II.

---

[147] Planul Bolliac, cf. Tudor, Davidescu 1976, 40-41; Acad. Rom., Ms. Rom., f. 462 (planul Polonic).

[148] Sommer 1988, 544; Benea 2003, 37.

[149] Este de la sine înțeles că nu atribuim acestei perioade şi nici *vicusului militar*, fortificațiile militare din acest areal, respectiv zidurile din prelungirea laturilor lungi ale castrului până în albia Dunării.

[150] Sommer 1988, 500-586: relația dintre mărimea fortificației şi suprafața vicus-ului este certificată de cercetările din Britannia, Germania Superior, Raetia.

[151] Benea, Tătulea 1975, 275-281.

[152] Polonic, *Raport săptămânal din 29 iunie 1896*, f. 103.

[153] Tudor 1968, 406; Anastasescu 1971, 427.

[154] IDR II 60, IDR II 62, descoperite înaintea săpăturilor lui Tocilescu din 1896-1897.

[155] Stîngă 1994, 4, 7, n. 4.

[156] Bărcăcilă 1932, 267, fig. 34.

[157] Benea, Tătulea 1975, 673, n. 8.

În această secvență cronologică, care coincide, *grosso modo*, cu ridicarea municipiului la rangul de *colonia*[158], drumul dintre piața Ghica şi Scoala generală nr. 9[159] (care suprapune azi punctul de formare al ogaşului Tăbăcarilor) devine noul *decumanus maximus* al întregului sit. Acest rol se va menține în toată perioada romană, eventual post 271 a Drobetei[160].

Context istoric şi militar

Dispunerea în plan a castrului *Drobeta* față de axul podului, situație constatată şi la *Pontes,* nu este o eroare a punerii în operă, ci indică rezolvarea cerinței teoretice ca „*porta praetoria semper hostes spectare debet*"[161]; „*aut illum locum qui ad hostes respicit, aut si iter agitur illam postem debet attendere*"[162]; frontul dinspre fluviu al ambelor fortificații beneficia astfel de un control optic optim, atât al circulației pe pod, cât şi al celei fluviale. Drumul spre interior, atât la nord, cât şi la sud de Dunăre putea fi, de asemeni, supravegheat pe un front larg, care depăşea lungimea laturii lungi, de vest, a celor două fortificații.

Funcția militară a castrelor *Drobeta* şi *Pontes* este documentată pe toată perioada secolelor II-III. Diferențe notabile apar însă în succesiunea fazelor celor două fortificații în secolul II; la *Pontes* fazele castrului sunt următoarele: faza *Ia* - ante 102, faza *Ib* - 102-105, faza *II* (post 150), faza *III* – sf. sec. II - începutul sec. III, faza *IV* sf. sec. III-sf. sec. IV ş.a.m.d.[163]. În faza *IV*, care corespunde perioadei de după abandonarea provinciei Dacia, castrul de la *Pontes* pare a-şi fi pierdut caracterul de fortificație[164].

Pentru castrul *Drobeta* sunt menționate: faza I - ante Traian, faza II - perioada 102-105, faza III - începutul sec. II, faza IV - mijlocul sec. III (Gallienus)[165]. Se poate reține că decalajele cronologice între fazele celor două fortificații acoperă în linii mari perioada post-Traian şi perioada posterioară războaielor marcomanice: faza de refacere post 150 (faza III), constatată arheologic la *Pontes*, coincide ca moment istoric cu menționarea cohortei III *Campestris c.R* în diploma militară din 179[166], între trupele *Daciei Superior*, fără ca săpăturile arheologice să fi identificat reorganizări/ refaceri ale construcțiilor interioare sau refaceri/ reparații ale incintei castrului de la *Drobeta*, în perioada post 118 - sfârşitul sec. II.

La *Drobeta* sunt menționate epigrafic următoarele trupe auxiliare[167]:

1. *Cohors I Antiochensium* a aparținut până în anul 100 trupelor Moesiei Superior[168]. În perioada dintre cele două expediții dacice, construieşte castrul de la *Drobeta*[169]. Din 132-133 diplomele militare menționează cohorta în *auxilia Moesiae Superioris*[170].

---

[158] IDR II 5.

[159] În acest loc, pe str. Destinului (astăzi str. A. Saligny) săpăturile din 1896-1897 au descoperit o poartă, cf. Tudor 1968, 184, fig. 45/ 1; Crăciun 2006, 109.

[160] Tudor 1968, 184, fig.45/ 1; Benea 1977, 145, fig.4.

[161] Pseudo-Hyginus, 56.

[162] Vegetius, 1, 23.4.

[163] Garašanin, Vasič, Marjanovič-Vujovič 1984, 55-58.

[164] Garašanin, Vasič, Marjanovič-Vujovič 1984, 58, 75.

[165] Florescu 1967, 147-150.

[166] Piso, Benea 1984,124.

[167] Istoria Românilor 2, 117.

[168] CIL XVI 46.

[169] IDR II 14, anii 103-105; Moga-Russu 1974, nr. 8-9.

[170] Matei-Popescu, Țentea 2006; Gudea 2001, 17.

2. *Cohors I Cretum sagittariorum* a aparţinut până în anul 100 trupelor Moesiei Superior[171]. În perioada dintre cele două expediţii dacice, cărămizi ştampilate ale trupei sunt cunoscute din săpăturile de la piciorul podului şi castrul *Drobeta*[172]. Este atestată în Dacia de diplomele militare din 110 şi 114[173]. Ca şi precedenta unitate auxiliară, din 132-133 face parte din trupele Moesiei Superior[174].

3. *Cohors III Campestris c.R* este menţionată între trupele auxiliare din Dacia de diploma militară din anul 110[175]. În perioada post 110 face parte, conform documentaţiei actuale, din trupele provinciei Moesia Superior. În anul 179[176] este menţionată între *auxilia Daciae Superioris*.

Trupa este plasată în castrul de la *Drobeta* pe baza a două inscripţii funerare[177], a unei ştampile[178] şi a diplomei din 179. Inscripţia funerară a tinerei soţii a centurionului *P. Aelius Papirianus* ar putea data prezenţa cohortei la *Drobeta* în primele decenii ale sec. II[179]. În afara Drobetei şi a zonei apropiate Drobetei, de la sud de Dunăre, tegule ale cohortei *III Campestris c.R.* sunt cunoscute la Napoca[180]. Inscripţii votive ale trupei nu sunt cunoscute la *Drobeta*, nici înainte de 132-133, nici după anul 179.

Menţinerea unor trupe ale Moesiei Superior pe malul stâng al Dunării trebuie interpretată în spiritul izvoarelor antice: Hadrian nu a putut renunţa la toate teritoriile cucerite de Traian la nord de Dunăre. Din acest motiv, dispozitivul de trupe în sectorul Moesiei Superior se menţine la fel de puternic, mai ales după experienţa conflictelor din 117-118, iar graniţa dintre cele două provincii, Moesia Superior şi Dacia/ Dacia Superior, rămâne în sarcina trupelor moesice[181]. Pericolul pe care-l reprezentau iazigii explică menţinerea fortificaţiilor care apărau, alături de *classis Flavia Moesica,* punctele nevralgice de la Banatska Palanka, Pojejena şi *Drobeta*.

Din această perspectivă istorică, asigurarea unei comenzi unice a trupelor de pe ambele maluri este logică, iar atribuirea comenzii guvernatorului Moesiei Superior, chiar firească. Trupa castrului revine în Dacia Superior[182] abia după rezolvarea conflictelor cu iazigii.

4. *Cohors I sagittariorum milliaria* este trupa castrului de la *Drobeta* într-o etapă posterioară anului 179, mai sigur în secolul III[183].

---

[171] CIL XVI 46.

[172] IDR II 103.

[173] IDR I 3, RMD 225. Un anonim prefect al cohortei va deveni tribun al *leg. XIII Gemina*, în care calitate dedică o inscripţie votivă la *Apulum* (IDR III/5 409). Alte ştampile tegulare din perioada 102-105 sau post 105 au fost descoperite la Brza Palanka-*Egeta*, (IDR III/1 6).

[174] RMD IV 247.

[175] IDR I 2.

[176] Piso, Benea 1984, 111-124.

[177] IDR II 44, 45.

[178] Gudea 1976, 236, fig. 6, nr.7.

[179] Popescu, Ţentea 2006.

[180] Protase 2000, 66.

[181] Gudea 2001, 17.

[182] Piso, Benea 1984, 123-124.

[183] *Cohors I sagittariorum milliaria [Philippiana] equitata:* (IDR II 10, an 244-249); *cohors I sagittariorum milliaria Gordiana* (an 238-244: IDR II 77; IDR II 107; IDR II 135).

Sub presiunea psihologică a epigrafelor care mentionează *municipium Hadrianum Drobetensium* şi *colonia Septimia Drobeta,* reconstituirile topografiei antice constată prezenţa vestigiilor arheologice exclusiv în zona din jurul castrului. Studiile[184] pornesc de la cartarea descoperirilor arheologice, atâtea câte se cunosc (cele mai multe fiind descoperiri fortuite) şi amplasarea lor pe planul tramei stradale a oraşului.

Orice analiză a topografiei antice are ca punct de plecare statutul juridic al teritoriului, şi implicit diferenţierea topografică dintre castru, vicus militar pe de o parte, şi aşezarea urbană, pe de altă parte[185]. Abia la sfîrşitul secolului II, municipalizarea canabelor (cazul *municipium Septimium Apulense*), va deveni o practică curentă în toate provinciile imperiului.

Altfel spus, în secolul II, întemeierea municipiului, prin acordarea dreptului de *ius civitatis* locuitorilor acestuia, nu exclude existenţa unui vicus militar şi nu se suprapune topografic acestuia, indiferent de relaţiile economice şi sociale sau de socializare între membrii celor două comunităţi, sau între ei şi elementul militar.

Dacă ne asumăm în întregime aceste premize teoretice, nu putem să nu observăm că „modelul *Carnuntum*”[186] nu este aplicabil la *Drobeta*: distanţa dintre punctele extreme pe axa est-vest ale zonei documentată cu vestigii romane depăşeşte cu puţin 1000 m, iar distanţa dintre castru şi puncte cu construcţii monumentale (piaţa Ghica) este de 150-200 m. Atâta timp cât funcţia militară a castrului *Drobeta* este asigurată arheologic pe tot parcursul secolelor II-III[187], identificarea municipiului roman lângă castru sau în imediata vecinătate a acestuia continuă să fie „*remarcabila excepţie a convieţuirii unei garnizoane cu o localitate de statut urban*”[188].

În stadiul actual de cunoaştere, limitat obiectiv de absenţa oricăror preocupări locale pentru cartarea descoperirilor fortuite[189], ne limităm la a observa că în perioada 138-181[190], (perioada de datare a epigrafelor despre *municipium Aelium Drobetensium*) nu înregistrăm nici o inscripţie a unor trupe sau elemente militare la *Drobeta*, iar trupele considerate a staţiona în castru sunt menţionate de diplomele militare în *auxilia Moesiae Superioris* (post 131-132). Subliniem că apartenenţa municipiului roman *Drobeta* la provincia Dacia este certificată epigrafic[191].

O altă problemă rămasă nerezolvată este aceea a perioadei de funcţionare a podului. Nu ştim dacă distrugerea planşeului de lemn[192], despre care ne informează Dio Cassius, aparţine secvenţial şi abandonării lui definitive[193]. Oricum, până la mijlocul sec. III, punctul de trecere reprezentat de vadul *Pontes*-*Drobeta* îşi va menţine importanţa.

---

184 Bărcăcilă 1938, 15-43; Anastasescu 1971, 425-432; Benea 1977, 133-145; Davidescu 1980, 93-100; Stîngă 1998, 21-25; 272, pl. II/ 2.

185 Piso 1991,130-169; Vittinghoff 1968, 132-142; Mócsy 1974, 139-147.

186 *Cives Romani consistentes intra leugam*: Diaconescu, Piso 1993, 69 sqq.

187 Florescu 1967, 144-151.

188 Ardevan 1998, 35-36.

189 Crăciun 2006, 105-145, fig. 12 (p. 145).

190 IDR II 1-4.

191 IDRE II 460: *Sex(to).Cornelio / Eucateriano / municipium / Hadrianum / Drobetense / ex Dacia;* IDR III/5, 12-14; IDR III/5 343, 443.

192 Dio Cassius, LXVIII 13,1.

193 Timoc 2001, 37; Bărbulescu 1998, 132-133.

Sperăm că încercarea noastră de a recupera date legate de planimetria componentelor piciorului podului de la *Drobeta* şi tehnica constructivă, fără a fi spectaculoasă, aşează în ordinea firească a lucrurilor baza de date metrice necesară unei restaurări mai fericite a capului podului pe malul românesc.

ANEXA 1. *Izvoare antice*.

Sursa	**Nr. Pile**	**Distanța dintre pile/Sistem constructiv**	**Lărgi-me pile**	**Inălțime pile**	**Alte informații /Comentarii**
Cassius Dio (*Istoria Romana* LXVIII, l3)	20	-170 *pedes* (circa 56,70 m) -arce de piatră între pile	6o *pedes* (circa l8-19 m)	150 *pedes*, fără fundație (cca 50 m de la nivelul fundației)	-pilele podului au fost construite direct în albia fluviului; -podul a încetat a fi folosit în timpul domniei lui Hadrian, care a distrus „partea de deasupra” (LXVIII 13, 6); Autorii moderni iau în calcul o dimensiune diferită a piciorului, egal fie cu 0,2967 (picior grecesc - Decei, 1930, 13) sau cu 0,2957 m (Tudor, 1971, 97).
Procopius (*De aedif.* IV, 6, 15)					- bifurcație a cursului fluviului provocată artificial : „silit de tehnica oamenilor”,în dreptul fortificației *Pontes;* - aluvionarea locului s-a produs datorită construcției podului și, mai târziu, datorită ruinării pilelor; - în dreptul podului Traian a construit două fortificații *Theodora* şi *Pontes* (situată în *Dacia*[*Ripensis]*).
Tzetzes (*Chiliades* 6l-73 şi 80-94)	20 (din piatră, cu patru colțuri)	-170 *pedes* (cca 56,70 m) -unite prin legături boltite	60 *pedes* (cca 20m)	150 *pedes*, fără fundație (cca 50 m de la nivelul fundației)	Apollodor a folosit chesoane de lemn, implantate în albia fluviului pentru facilitarea construirii pilelor din apă (informație preluată din monografia lui Theophilius Patricius); - dimensiunile chesoanelor din lemn: 120 *pedes* x 80 *pedes* (40 x 26,70 m).

ANEXA 2. *Sinteza informaţiilor şi ipotezelor de reconstituire a podului lui Traian*

Sursa	Distanţa dintre pilele culee – lăţimea fluviului	Nr.pile/ mod construcţie	Distanţa dintre pile	Lungime pile (est-vest)	Lărgime pile (nord-sud)	Inălţime pile	Alte informaţii , observaţii
0	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**
Marsigli, 1726 .... T.II Tab.II,fig.I-XI; Tab.10,fig.XXXIII; Tab 14, fig.XVIII; Tab.15	*440 toises* = 857,56m	21 (fără pilele culee)	17½ *toises* (interax) = 34,11 m {34.13 m apud Dupperex}		Pilele de pe mal – *3 toises* = 5,85 m	48 *pieds* = 15,99m; 42 *pieds* = 13,64 m- înălţimea fără tablier) -La pila culee de pe malul sîrbesc, grosimea elevaţiei 10 *pieds* =3,20m,iar înălţimea este de 23 *pieds* = 7,27m	-Identificare corectă a amplasamentului podului lui Traian -Desene realizate la scară ale amplasamentului pilelor, profil albie. -Relevee şi secţiuni ale pilelor de pe cele două maluri şi ale fortificaţiilor aferente podului. -Reprezentări grafice ale sistemul de construcţie în chesoane: sistem constructiv în cofraj consolidat printr-un ansamblu de grinzi legate prin traverse; căptuşit cu dulapi de stejar. -„Zidăria din mijloc” este făcută din pietre de diferite dimensiuni. -Lăţimea tablierului podului este considerată 36 pieds= 11,69 m .... *(1 toise =6 pieds (*pariziene) =1,949m *1 pied* = 0,32484m)
Imbrisevici,1858		20 (fără pilele culee)			10 stânjeni= {19m *apud* Dupperex)		-In mijlocul unei pile s-a găsit ” ***zidit** un trunchi de stejar”* -Volumul unei pietre de parament este de ½ stâmjen-0,86m³
Deuster,1858	596 ° (Klafteri) între pilele culee = 3376 picioare vieneze =1130 m (*apud* Tudor) =1130,60 m (*apud* Dupperex)	20 (fără pilele culee)	28°2'3" (interax)	Lungimile păstrate variază între 10°8'=21,88m şi 12°'=22,80 m	Lăţimile păstrate variază între 7°3' =14,22 m şi 10°=18.96 (pila numerotată cu nr.12 pe plan).	-Diferenţa de nivel dintre elevaţia păstrată a pilei culee şi elevaţia pilei portal de pe malul românesc este de 41' 6" - 38' 6" = 3'	-In faţa frontală a platformei pilei culee se văd găuri cu secţiunea de 5"(0,13m) până la 6"(0,16m) şi cu o adâncime de 18"-24' (0,47-0,63m) în care s-au găsit resturi de lemnărie. -Fundaţia pilelor se compune din zidărie de beton, iar elevaţia din materiale amestecate , cu parament de piatră

0	1	2	3	4	5	6	7
						-Diferenţa de nivel între platforma pilei culee şi platforma păstrată a primei pile din apa Dunării este de 30'.	cioplită .La pila nr.2 se observă pe parament pietre de talie cu un cubaj de cca ½ stânjen = 0,86m³ ……………………………… *(1 Klafter(stânjen vienez) = 6 picioare vieneze* = 1,89648 m 1' = 1*picior vienez* = 0,31608 m 1" = 1 *Zoll* = 2,634 cm) Plan reprodus de Aschbach1868, pl. IX
Aschbach,1868	3570 *pedes* = 1071 m	20 (fără pilele culee)	110 *pedes* = 102 picioare pariziene = 33 m (interax)	60 pedes = 20 m ……………… 69'- 72' (picioare vieneze)	50 pedes = 16,67 m ……………… 45' - 47' (picioare vieneze)		-Cărămizi cu ştampila COH II HISP,descoperită pe una din pilele din apă Dunării, transportate la Viena în 1858 (cf.Aschbach,19). -Cărămidă cu stampila ..HICRE (dimensiuni 15"6''' x 10" x 2") , transportată la Viena în 1858. (cf.Aschbach,19). -Construcţia pilelor din apă s-a făcut în chesoane cu dimensiunile de 120 x 80 *pedes* (p.16) ……………………………… *1 pedes* = 0,301 m (p.19,nota 4) 1 *picior vienez* = 0,316 m
Kanitz, 1892, 45-48 şi fig.25,p.44	1127m (între pilele culee)	20 (fără pilele culee)	38 m (interax)	20,86m - 22,76 m	13,23m - 19m	Elevaţia păstrată a pilei culee de pe malul moesic este de 10,5 m, iar grosimea elevaţiei de 4m	-Adaugă planului lui Deuster elementele de fortificaţie observate la fortificaţia de la Kostol(fig.25, p.44). -Pilele sunt construite din „beton", îmbrăcat cu pietre de talie. -In zidărie , cărămizi cu lungimea de 0,35 şi 0,40 m şi grosimea de 6cm
Popovici 1906	571,2 stânjeni = 1125,26 m între pilele culee; -575,9 stâmjeni = distanţa dintre pilele portal	16	21 stânjeni munteneşti (interax) = 39,816 m	9 stânjeni = 17,80 m	7,5 stânjeni =14,80m	7,5 stânjeni = 14,22m	-Zidăria fiecărui stâlp este din piatră cioplită de jur împrejur şi la mijloc este un stâlp zidit din cărămidă mare şi amestecată cu piatră spartă. -"Pe bancul de nisip unit cu ins.Şimian nu este nici un stâlp, dovadă că podul a fost construit din două despărţituri" -Valorile metrice din raportul Popovici

0	1	2	3	4	5	6	7
							sunt exprimate în stânjeni munteneşti .... (1 stânjen muntenesc = 1,970 m)
Dupperex 1907	Dimensiunile lui Dio Cassius pentru lungimea podului sunt reale ______________ 1071,98m (triangulaţia 1) 1068,07 m (triangulaţia 2) media 1070,025	Numărul de pile indicat de Dio Cassius este cel real __________ 20	Dimensiunile lui Dio Cassius pentru distanţa dintre pile sunt reale pentru interaxul pilelor ________________ 51m = 170 pedes	Dimensiunile lui Dio Cassius pentru lăţimea pilelor sunt relativ exacte __________ 60 picioare vieneze = 63 *pedes* = 18,96m	Valori metrice calculate după dimensiunile pilei nr.12, cea mai bine păstrată (v. Deuster) : ___________ *50 pedes* = 15,80 m	-Inălţimea pilelor este considerată 68 pedes deasupra etiajului =68 *pedes* = 18,60 m sau 90 *pedes* = deasupra fundaţiilor. -La pila culee de pe malul românesc(PC), grosimea păstrată a elevaţiei =2 – 2,20 m, iar înalţimea este de 5,40m -Lăţimea podului 14,55 m, calculată în funcţie de lungimea pilelor şi după lărgimea elevaţiei pilei culee(PC) şi pilei portal(PA)	-Lungimea podului calculată prin triangulaţie -Pietrele de talie din paramentul pilei PC au dimensiunile de 1,30 x 0,70 x 0,50m -Pe malul românesc, la 15,60 m de pila culee se află ruinele unei pile(B1n.n.) lată de 2,80-3m (10 *pedes*), iar la 5,20 m depărtare de ea, o altă pilă(PA, n.n.) , groasă de circa 5,25 m (17 ½ *pedes)* -Desenul elevaţiei pilei culee sugerează şirul piloţilor verticali (*a-f*) - Distanţa dintre pilele de pe malul sârbesc este aproximată la 5,40m. -Pilele din apă aveau *avant-bec* şi *arrière-bec* .

ANEXA 3. *Reconstituirea unității de măsură folosite (ipoteze)*

Dimensiuni / m		Valori metrice *Drobeta*	Pes= 0,2957m	Control	Erori %	Pes 0,30m	Control	Erori %	Pes drusi-anus= 0,332m	Control	Erori%
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**
Distanța-extremități N-S **PC și PA** (nivel soclu)	Drobeta	*40,35 m (varianta maximală)	136½ pedes	40,36 m	+1cm 0,02%	134½ *pedes*	40,35 m	0%	121½ *pedes d*	40,33	-2cm 0,04%
	Pontes	39,29 m	133 pedes	39,32 m	+3cm 0,07%	131 *pedes*	39,30 m	+1cm 0,02%	1181/3 *pedes d*	39,28	-1cm 0,02%
Distanță între **PC și PA** – extremități nordice ale elevației **PC – PA** (nivel soclu)	Drobeta	28,10 m	95 *pedes*	28,09 m	-1cm 0,9%	93 2/3 *pedes*	28.09 m	-1cm 0,9%	84 2/3 *pedes d*	28,10	**0%**
Distanță între **PC și PA** – extremități nordice ale elevației **PC – PA** (nivel soclu)	Drobeta	23, 29 m (varianta maximală)	78 2/3 pedes	23,26 m	-3cm 0,04%	77 2/3 *pedes*	23,29m	0%	70 *pedes d*	23,24 m	-5cm 0,2%
Distanță între PC și PA – extremități din interiorul piciorului podului- (nivel soclu)	Drobeta	22,90 m (varianta minimală)	77½ *pedes*	22,91 m	+1cm 0,04%	76 1/3 *pedes*	22,899 m	0%	69 *pedes d*	22,90m	**0%**
Distanță (nivel soclu) între **PC** și P2 (**B2**) – extremități N-S	Drobeta	5,50 m (varianta maximală)	18½ *pedes*	5,47 m	-3cm 0,5%	18 1/3 *pedes*	5,499m	0%	16½ *pedes d*	5,47 m	-3cm 0,5%
	Pontes	6,50 m	22 *pedes*	6,50 m	**0%**	212/3 *pedes*	6,498	0%	19½ *pedes d*	6,47m	-3cm 0,4%
Distanță (nivel soclu) între P2 (**B2**) – P1(**B1**) extremități N-S	Drobeta	5,75 m (varianta maximală)	19½ *pedes*	5,76 m	+1cm 0,1%	19 *pedes*	5,70	-5cm 1%	17 1/3 *pedes d*	5,73m	-2cm 0,3%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Pontes	6,15 m	203/4 *pedes*	6,135 m	-1,5cm 0,2%	20½ *pedes*	6,15 m	0%	18½ *pedes d*	6,14 m	-1 cm 0,1%
Distanță (nivel soclu) între (**B1**)-pila portal (**PA**) extremități N-S	Drobeta	5,50m (varianta maximală)	18 2/3	5,51 m	+1cm 0,17%	181/3 *pedes*	5,499 m	0%	16½ *pedes d*	5,44 m	-6 cm 1,09%
	Pontes	5,40m	18 pedes	5,32 m	-8cm 1,4%	18 *pedes*	5,40	0%	16½ *pedes d*	5,47 m	+7 cm 1,29%
PC la nivel soclu (N-S) (fără ante)	Drobeta	11,90 m / 12 m (varianta maximală)	40 /40½ *pedes*	11,82/11,97 m	-8/3 cm 0,6%	392/3/ 40 *pedes*	11,89/ 12 m	+1c/0 m 0%	36 *pedes d*	11,95 m	-5 cm 0,4%
	Pontes	10,63 m	36 *pedes*	10,64 m	+1cm 0,09%	35½ *pedes*	10,65 m	+2 cm 0,18%	32 *pedes d*	10,62 m	-1 cm 0,09%
PC platformă (N-S) la nivel soclu	Drobeta	8,90 m (varianta maximală)	30 *pedes*	8,87 m	-3cm 1%	29 2/3 *pedes*	8,898 m	0%	27 *pedes d*	8,96 m	-4 cm 1%
	Pontes	8,69 m	29 1/3	8,67 m	-2cm 0,33%	29 *pedes*	8,70 m	0%	26 *pedes d*	8,63 m	-6 cm 0,6%
PC elevație la nivel soclu (N-S)	Drobeta	3,00 m (varianta maximală)	10 *pedes*	2,95 m	-5cm 1,66%	10 *pedes*	3,00 m	0%	9 *pedes d*	2,98 m	-2 cm 0,66%
	Pontes	2,95 m	10 *pedes*	2,95 m	**0%**	10 *pedes*	3,00 m	-5 cm 1,69%	9 *pedes d*	2,98 m	+3 cm 1,01%
B 2 elevație (N-S)	Drobeta	2,50 m (varianta maximală proiect)	8½ *pedes*	2,51 m	+1cm 0,4%	8 1/3 *pedes*	2,499 m	0%	7½ *pedes d*	2,49 m	-1 cm 0,4%
	Pontes	2,38 m	8 *pedes*	2,36 m	-2cm 0,8%	8 *pedes*	2,40 m	-2 cm 0,8%	7 *pedes d*	2,32 m	-6 cm 2,52%
B 2 elevație (N-S) la nivel soclu (cu ante)	Drobeta	4,50 m	15 *pedes*	4,43 m	-7cm 1,55%	15 *pedes*	4,50 m	0%	13½ *pedes d*	4,48 m	-2 cm 0,44%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
B1 elevație (N-S)	*Drobeta*	2,50m (varianta maximală)	8½ *pedes*	2,51 m	+1 cm 0,4%	8 1/3 *pedes*	2,499 m	0%	7½ *pedes d*	2,49 m	-1 cm 0,4%
	Pontes	2,38 m	8 *pedes*	2,36 m	-2 cm 0,8%	8 *pedes*	2,40 m	-2cm 0,8%	7 *pedes d*	2,32 m	-6 cm 2,5%
B 1 și **B2** (N-S) la nivel soclu (cu ante)	Drobeta	4,50 m	15 *pedes*	4,43 m	-7 cm 1,55%	15 *pedes*	4,50 m	0%	13½ *pedes d*	4,48 m	-2 cm 0,44%
PA soclu (N-S)	Drobeta	5,40 m	18 *pedes*	5,32 m	-8 cm 1,48%	18 *pedes*	5,40 m	0%	16¼ *pedes d*	5,395 m	**0%**
	Pontes	6,36 m	21½ *pedes*	63,57 m	-3 cm 0,47%	21 *pedes. m*	6,30 m	-6cm 0,94%	19 *pedes. d*	6,30 m	-6 cm 0,94%
PA soclu (E-V)	Drobeta	16-18 m(?)	?								
	Pontes	16,60 m	56 *pedes*	16,55 m	-5 cm 0,3%	55 1/3 *pedes*	16,599 m	0%	50 *pedes d*	16,60 m	**0%**
PA elevație (N-S)	Drobeta	5,20 m (varianta maximală proiect)	17½ *pedes*	5,175 m	-2,5 cm 0,48%	171/3 *pedes*	5,199 m	0%	15 2/3 *pedes d*	5,199 m	**0%**
	Drobeta	4,00 (varianta 1896-1897	13½	3,99 m	-1 cm 0,25%	131/3 *pedes*	3,999 m	0%	12 *pedes d*	3,98 m	-2 cm 0,5%
	Pontes	4,70/ 4,80 m	16 pedes	4,73 m	-7 cm 0, 48%	15 2/3/ 16 *pedes*	4,698/ 4,80 m	0%	14/ 14½	4,64/ 4,81 m	+1/-6 cm 1,25%
PA elevație (E-V)	Drobeta	8,30 m(?)	?								
	Pontes	9,80 m	33 *pedes*	9,758 m	-4 cm 0, 4%	32 2/3 *pedes*	9,798 m	0%	29½	9,79 m	-1 cm 0, 1%

ANEXA 4.

*Reconstituirea modulului antic de dispunere a rețelei piloților pe platforma pilei culee (PC) – ipoteză**

Denumirea	cm	Valori *1pes = 29,57cm*	= cm	Dif. %	Valori *1 decempeda = 300 cm*	Control cm	Dif. %
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **a1-b1**	185	100 *digiti*	185	0%	98 2/3 *digiti* = 296 sicilici	185	0%
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **b1-c1**	175	95 digiti	175,7	+0,28%	280 *sicilici*	175	0%
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **c1-d1**	190	103*digiti* / *77 unciae*	190,5 / 190,1	+0,26% / 0,05%	304 *sicilici*	190	0%
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **d1-e1**	190	103 *digiti*	190,5	+0,26%	304 *sicilici*	190	0%
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **e1-f1**	180	73 *unciae*	180,3	+0,16%	96 *digiti = 288 sicilici*	180	0%
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **a1-a2**	155	84 *digiti*	155,4	-0,38%	248 *sicilici*	155	0%
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **a2-a3**	170	92 *digiti*	170,2	+0,11%	272 *sicilici*	170	0%
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **a3-a4**	165	89 *digiti*	164,6	-0,24%	264 *sicilici*	165	0%
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **a4-a5**	155	84 *digiti*	155,4	-0,25%	248 *sicilici*	155	0%
PC platforma (est- vest) la nivel soclu distanța între piloții **a5-a6**	170	92 *digiti*	170,2	+0,11%	272 *sicilici*	170	0%
PC dimensiunea minimă 1 a piloților în secțiune transversală	24	13 *digiti -1/2 sicilicus*	24,31	-1,27%	38 *sicilici*	23,75	0,01 %
PC dimensiunea maximă 1 a piloților în secțiune transversală	32	17*digiti*	31,87	-0,09%	1 *pes* +1 *digitus = 51 sicilici*	31,875	0,03 %
PC dimensiunea minimă 2 a piloților în secțiune transversală	15	8 *digiti*	14,96	-0,002%	2 *palmi =* 24 *sicilici*	15	0%
PC dimensiunea maximă 2 a piloților în secțiune transversală	36	14½ *unciae*	36,10	+0,002%	1 pes +1 palmus= 60 *sicilici*	36	0%

* Relația geometrică a măsurătorilor romane este aceeaşi, indiferent de valoarea de referință :

- 1 *decempeda* (295,74) = 10 *pedes* (1 pes = 29,57) = 40 *palmi* (1 *palmus* = 7,47cm) = 160 *digiti (1 digitus* =1,87) *=480 sicilici (1 sicilicus = 0,62cm)*

-1 *decempeda* (300cm) = 160 *digiti (1 digitus*= 187,5 mm= 1,875) = *480 sicilici (1 sicilicus = 0,625cm)*

- 12 *decempeda = 1 actus*

Preliminaries at the restoration project of Trajan's bridge base from Drobeta Turnu Severin

- abstract -

The bridge over the Danube, built by Apollodor of Damascus between today Kostol (Serbia) and Drobeta Turnu Severin, between the two expeditions of the war with the Dacians, is considered, even since antiquity, one of the most significant achievements of the Roman constructive genius.

The modern analysis of monument is encumbered by the loss of an important category of direct sources (Apollodor's writings, Trajan's comments regarding the Dacian war), by the contradictions among the few references of the antique sources kept until our time and, for the ruins of the bridgehead on the Romanian side, by the precarious or quality of the available archaeological data.

The initiation of a new restoration project (project INMI 264/1998), after the discontented conservation solution adopted in 1983-1984 (protection tank which drowned in concrete the bridgehead foundations and base of the piers from Drobeta Turnu Severin) has imposed, due to the impossibility of undertaking new archaeological researches, the revaluation of all the available data from the descriptions or researches undertaken on the monument along the time (Annex 2).

The primary data of the sole ample archaeological research of the monument performed at the end of the XIXth century (descriptions, plan sketches, topographical surveys of the site) have been compared with the information from different specialty papers regarding the bridge base or the ancient site Drobeta (fig. 2 and 3), as well as with metrical recordings from the 1979-1984 archaeological researches undertaken on the Serbian side (fig. 3, 10 and 11). The control of the data and their integration in the general survey of the bridgeheads ruins and of the Drobeta and Pontes forts (fig. 1, 10 and 11), have allowed the elaboration of a maximal variant of reconstitution for each of the four piers of the bridge base at the foundation, base and their elevation level.

The survey of the bridge base piers on the Romanian side (fig. 13) confirms the perfect planimetrical symmetry of the bridgeheads, ignored or not suspected by the previous reconstitutions (fig. 3 and fig. 13). The better preservation state of the abutment pier PC platform has allowed, after the cleaning operations from 1998, the revaluation of the vertical piles network (6 rows x 6 piles) and of the ties system of each courses of the abutment pier PC platform (fig. 9). The study offers a reconstitution theory of the piers dimensions-maximal variant (Annex 3) and the hypothetic reconstitution of the ancient arrangement method of the piles network on the abutment piers platform (Annex 4).

The elaboration of the historical and archaeological study of the base bridge on the Romanian side restoration project aimed at the recuperation of several technical data necessary for the project, and as well at the analysis of the planimetrical relations of the components of the assembly, namely the bridge, the forts from the bridgeheads (fig. 1, 1a and 1b) and the road from north of the portal pier PA, unidentified in the segment between portal pier PA and *porta principalis dextra* of the Drobeta fort, despite previous archaeological researches and of those from 1998-1999. In the actual research state, the hypothesis of the existence even since antiquity of the valley situated in front of the portal pier PA, stressed out in previous topographical surveys on both sides of the Danube, represents another starting point for future researches. An unsolved problem is that of the height of the bridge: besides several constructive elements, absolutely necessary reference elements are missing, such as the ground level in the fort during the beginning of the IInd century, and the ancient ground level at north of the portal pier. As regarding the functioning period of the bridge, it must be mentioned that the destruction of the wood platform, of which we are informed by Dio Cassius, doesn't seem to sequential belong to the definitive abandonment as well, as long as the passage point represented by the Pontes-Drobeta ford will maintain its importance at least until the middle of the IIIrd century, as the ancient itineraries indicate.

The study analyzes the importance of the bridge for the evolution of Drobeta Roman site: the road that started from the portal pier towards north-north-west influenced the spatial organization of the site during the Roman period, as well as the structure of its roads network assembly, being, at least during the first decencies of the IInd century, the major circulation axis, *kardo maximus*.

The general planimetry of the site, known especially due to previous discoveries and historical plans, allows the identification of the *military vicus*, during the period before the end of the IInd century, east of the long side (eastern) of the fort, in relation with *porta principalis sinsitra*. The road that ran on the extension of the *via principalis* was the real important road for the military *vicus*, being *decumanus maximus* of the settlement dependent of the fort, but as well of the entire site. In the area from east of the military *vicus*, it has been also identified the earliest necropolis of the Drobeta site, an incineration necropolis. In the area from west of the fort, on the axis that ran from the western extension of *via principalis*, several funerary discoveries are known.

To the bridge construction period are assigned the buildings from the first phase of the thermal assembly, west of the bridge base, which enlist in an orthogonal pattern generated by the bridge axis over the Danube: the bricks with LEG V MAC stamp date the construction from the previous phase of the legion departure from Oescus.

The authors sustain the hypothesis that the first two construction phases of the buildings from Ghica market, most of them remained unpublished (situated at approximately 150-200 m north-north-west of the fort) might belong to the same constructive phase.

It is remarked the fact that the great number of troops necessary for the bridge building workings implies taking into consideration the existence of several forts during 102-105, other than those known at the present, namely the Drobeta fort and the one from Schela Cladovei (disappeared due to the extension of the modern locality).

The analysis of the constructive phases of the two forts from the bridgeheads, *Drobeta* and *Pontes*, important as well for the period of the bridge functioning, reveals the fact that the period during 138-181 (period of time during which are dated the epigraphs regarding *municipium Aelium Drobetensium*) is not mentioned in the Drobeta fort by reshufflings or ample reorganizations as those archaeologically attested at *Pontes*, and coincides with the absence of the inscriptions of the troop or military elements from Drobeta (until the diploma from 179, see Piso, Benea 1984, 111-124).

During 132-133 and the year 160, the troop considered to be present in the Drobeta fort (*Cohors III Campestris c.R.*) is not mentioned among *auxilia Daciae Superioris*, and between 160 (CIL XVI, 111)-170, the military diplomas mention it among *auxilia Moesiae Superioris*.

At the same time, all the existing documentation highlights the fact that, on the east-west axis, the area documented with Roman vestiges comprises at least 1200 m and groups at east and west of the fort. As long as the archaeological investigations have certified the military function of the Drobeta fort during the IInd and the IIIrd centuries, the identification of the Roman municipe near the fort or in its immediate neighborhood continues to be "the remarkable exception of the existence of a garrison with a locality with urban statute".

List of Figures

Bibliografie

Adam 1989 – J.P. Adam, *La construction romaine. Matériaux et techniques,* Paris.

Anastasescu 1971 – T. Anastasescu, Contribuții la topografia Drobetei civile pe baza unor noi descoperiri, *Sesiunea de comunicări ştiinţifice a muzeelor de istorie*, decembrie 1964, Bucureşti, 1971, 425-432.

Ardevan 1998 – R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timişoara.

Army and Urban Development – Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire, H. Ciugudean, V. Moga (ed.), Alba Iulia, 2000.

Aschbach 1858 – Ioseph Aschbach, Ũber Trajans steinerne Donaubrücke, Wien, extras din *Mitteilungen der K.K.Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, III Jahrgang, August – Heft, 1-24.

Bărbulescu 1998 – M. Bărbulescu, Un ponte per l'eternità, *Traiano ai confini,* 132-133.

Bărcăcilă 1932 – Al. Bărcăcilă, Drubeta, azi Turnu Severin, *Boabe de grâu* 4, Bucureşti, 445-480.

Bărcăcilă 1938 – Al. Bărcăcilă, Une ville Daco-Romaine: Drubeta, *L`Archéologie en Roumanie*, Bucarest, 7-50.

Bărcăcilă 1939 – Al. Bărcăcilă, Ştiri noi din preajma Porților de Fier, *BCMI* 32, fasc. 102, 152-174.

Bărcăcilă 1966 – Al. Bărcăcilă, Ultimele pile de pe malul românesc ale podului lui Traian şi scena CI de pe Columna traiană, *SCIV* 17, 4, 645-663.

Benea 1974 – Doina Benea, Oglinzi romane din plumb descoperite la Drobeta, *Drobeta* 1, 169-179.

Benea 1977 – Doina Benea, Câteva considerații cu privire la topografia Drobetei în secolele II-III e.n., *ActaMN* 14, 133-145.

Benea 1983 – Doina Benea, *Din istoria militară a Daciei şi a Moesiei Superior, Legiunea a IIII-a Flavia Felix şi Legiunea a VII-a Claudia*, Cluj-Napoca.

Benea, Tătulea 1975 – Doina Benea, Corneliu Tătulea, Morminte romane de incinerație de la Drobeta, *Apulum* 13, 275-281.

Benea 2003 – Doina Benea*, Istoria aşezărilor de tip vici militares din Dacia romană*, Timi-şoara.

Bolliac 1869 – C. Bolliac, *Excursiune arheologică din anulu 1869*, Bucarest.

Boroneanț, Boroneanț 2001 – V. Boroneanț, Adina Boroneanț, Roman Finds at Schela Cladovei, Mehedinți County, *Region des Eisernen Tores*, 161-169.

Cadastres et espace rural – Cadastres et espace rural. Aproches et realités antiques, G. Chouquer, F. Favory (ed.), Paris, 1980.

Cantacuzino 2001 – Gh. Cantacuzino, Certains problèmes concernant les vestiges médiévaux de Drobeta Turnu-Severin, *Dacia* NS 43- 44, 159-182.

Choisy 1873 – A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Romains*, Paris.

Cichorius – C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule, I -III,* Berlin, 1896- 1900.

Coll. Roum.-Suisse 1 – *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.-C.* Actes du Ier colloque roumano-suisse. Deva, 21-26 oct.1991, 1993

Crăciun 2006 – Cristina Crăciun, Observații şi ipoteze privind topografia Drobetei în sec.II-III, *BCMI* 17/1-2, 105-145.

Davidescu 1969 – M. Davidescu, Monumente medievale din Turnu Severin, Bucureşti.

Davidescu 1975 – M. Davidescu, Oraşul Drobeta şi teritoriul său în sec. II-III e.n., *RMM* 4, 61-72.

Decei 1930 – A. Decei, Podul lui Traian dela Turnu Severin, *AISC Cluj* I, 1-38.

Diaconescu, Piso 1993 – Al. Diaconescu, Ioan Piso, Apulum, *Coll. Roum.-Suisse 1,* 67-82.

Dimitrescu 1883 – V. Dimitrescu, *Istoria oraşului Turnu Severin*, Bucureşti.

Diaconescu 1997 – Al. Diaconescu, Dacia under Trajan. Some observations on Roman Tactics and Strategy, *Beiträge zur Kenntnis des Römischen Heeres in den dakischen Provinzen*, (= *ActaMN* 34) Cluj-Napoca, 5-44.

Diaconescu, Piso 1993 – Al. Diaconescu, I. Piso, Apulum, *Coll. Roum.-Suisse 1*, 67-82.

Drăghicescu 1943 – M Drăghicescu, *Istoricul principalelelor puncte pe Dunăre de la gura Tisei până la mare şi pe coastele mării de la Varna la Odesa*, ed. II, Bucureşti.

Dupperex 1907 – Ed. Duperrex, Podul lui Traian peste Dunăre lângă Turnu-Severin. Încercare de reconstituire, *Buletinul Societății Politehnice* 23/ 3, 153-189.

Favory 1980 – F. Favory, Proposition pour une modélisation des cadastres ruraux antiques, *Cadastres et espaces*, 51-136.

Florescu 1931 – Gr. Florescu, Castrul roman Drobeta (T. Severin). Cercetări şi săpături arheologice din 1931, *RIR* 3/ I, 32-54

Florescu 1967 – R. Florescu, Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu- Severin), *Limes 6 Köln-Graz*, 144-151

Garašanin,.Vasiċ 1980 – M. Garašanin,M.Vasiċ, Le pont de Trajan et le castellum Pontes. (Rapport préliminaire pour l˙année 1979), *Cahiers de Portes de Fer 1*, 7-41.

Garašanin,.Vasiċ 1984 – M. Garašanin, M.Vasiċ, G.Marjanoviċ-Vujoviċ, Pontes et pont de Trajan (fouilles de 1980), *Cahiers de Portes de Fer II*, 25-84.

Garašanin,.Vasiċ 1987 – M. Garašanin, M. Vasić, Rapport annuel sur les fouilles de Pontes pour 1981, *Cahiers de Portes de Fer IV*, 76-116.

Gudea 1976 – N. Gudea, Die Militärorganisation und der Nordgrenze der Provinz Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien, *Limes 11 Szekesfehervár*, 223-236.

Gudea 1996 – N. Gudea, Der Obermoesischen Limes zwischen 86 and 106 n. Chr., *Limes Danube 1996*, 115-124.

Gudea 2001 – N. Gudea, Einige Betrachtungen zur Lage des linken Donauufers im Gebiet des Eisernen Tores zwischen der zweiten Hälfte des I Jh. und 378 n.Chr, *Region des Eisernen Tores*, 15-24.

Hultsch 1864 – F. Hultsch, *Metrologicum scriptorum reliquiae*, Leipzig.

INMI arhiva – INMI, Arhiva CMI, fond 1942-1977.

Istoria Românilor 2 – Istoria Românilor. Vol. II. *Daco-romani, romanici, alogeni*. D. Protase, Al. Suceveanu (coord.). Bucureşti, 2001.

Kanitz 1892 – F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien. Der Donau Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien*. Wien.

Kondiċ 1987 – V. Kondić, Statio cataractarum Diana, *Cahiers de Portes de Fer IV,* Beograd, 45-47.

Limes Danube 1996 – The Roman Limes on the Middle and Lower Danube, P. Petrović (ed.), Belgrade, 1996.

Marsigli 1726 – Al.F. Marsili, *Danubius Pannonico-Mysicus, Observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus Et in sex Tomus digestus*. Socio Regiarum Societatum Parisiensis, Londinensis, Montpeliensis, Hagae Gosse, R.Chr.Alberto, P.de Hondt Amstelodami. Apud Herm.Uytwerf& Franc. Changuion MDCC.XXVI.

Matei-Popescu, Țentea 2006 – Fl. Matei-Popescu, O. Țentea, Participation of the auxiliary troops from Moesia in Trajan's Dacian wars, *Dacia* NS 50 (sub tipar).

Mirkovič 1968 – Miroslava Mirkovič, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Mezjii*, Beograd.

Mirkovič 1996 – Miroslava Mirkovič, The Iron Gates (Đerdap) and the Roman Policy on the Moesian Limes AD 33-137, *Limes Danube 1996*, 27-40

Mócsy 1974 – A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London, Boston.

Moga, Russu 1974 – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidariul Muzeului Banatului*, Timişoara.

Petrovič 1990 – P. Petrovič, Die römische Strasse in Djerdap: ein Rekonstruktionversuch, *Limes 14 Carnuntum*, 883-895

Piso 1991 – I. Piso, Die Inschriften von Pfaffenberg und der Bereich der canabae legionis, *Tyche* 6, 130-169

Piso, Benea 1984 – I. Piso, Doina Benea, Diploma militară de la Drobeta, *ActaMN* 21, 111-124.

Petrovič, Vasič 1996 – P. Petrovič, M. Vasič, The Roman frontier in Upper Moesia: archaelogical investigations in the Iron Gate Area-main results, *Limes Danube 1996,* 17-26.

Protase 2000 – D. Protase, La genèse des villes dans la Dacie romaine, *Army and Urban Development*, 63-79.

Region des Eisernen Tores – Die Archäologie und und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 n. Chr, Bucureşti 2001.

Res Gestae Divi Augusti - Monumentum Ancyranum, E. Diehl (ed.), Bonn, 1918.

Solacolu 1936 – Ş.C. Solacolu, Considéerations sur la théchnique du ciment et du béton chez les Romains.Étude du béton du Pont de Trajan sur le Danube, *Bulletin de mathématique et de phisique,* fasc. 16-18, 1-3, Bucureşti.

Sommer 1988 – C.S. Sommer, *Kastellvicus und Kastell*, Stuttgart (Fundberichte aus Baden-Würtemberg 13), 457-709.

Stîngă 1994 – I. Stîngă, Despre evoluția Drobetei civile, *Drobeta BST* 1, 1, 3-7

Stîngă 1998 – I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în sec. II-VI p.Ch.*, Bucureşti.

Stîngă 2004 – I. Stîngă, Din nou despre scena CI de pe Columnă şi podul lui Traian de la Drobeta, *Drobeta* 14, 25-29.

Strobel 1998 – K. Strobel, Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos (I), *SCIVA* 49, 1, 61-95.

Syme 1971 – R. Syme, *Danubian Papers*, Bucureşti.

Timoc, 2001 – C. Timoc, Einige Bemerkungen űber die Űbergangspunkte auf der Donau zwischen Moesia Superior und Dakien, *Region des Eisernen Tores*, 35-40.

Tocilescu 1897 – Gr.G.Tocilescu, Săpăturile de la Tr. Severin din anii 1896 şi 1987, Acad.Rom, ms. Rom., nr.5135.

Tocilescu 1900 – Gr.G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest.

Toşa Turdeanu – A. Toşa Turdeanu, Opera cartografică a lui Marsigli, *Studii şi cercetări de bibliologie* 13, 211-231.

Traiano ai confini – Traiano ai confini dell'impero (catalog de expoziție Ancona, oct. 98 - ian. 99), Gr. Arbore-Popescu (ed.), Milano, 1998.

Tudor1931 – D. Tudor, Podul lui Traian dela Drobeta, *AO* 10, 149-181.

Tudor1935 – D. Tudor, Date nouă despre podul lui Traian de lângă Drobeta, *AO 14*, 77-90.

Tudor1968 – D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. III, Bucureşti.

Tudor1971 – D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti.

Tudor1978 – D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. IV, Bucureşti.

Tudor, Davidescu 1976 – D. Tudor, M. Davidescu, Portul roman de la Drobeta, *Drobeta* 2, 40-45.

Vittingoff 1968 – Fr. Vittinghoff, *Die Bedeuteung des Legionslagers für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und in Dakien*, Neumünster.

Vitruviu – *Marcus Vitruvius Pollio, Despre arhitectură*, G.M. Cantacuzino, Tr. Costa, Gr. Ionescu (trad.), Bucureşti.

Vulpe 2002 – R. Vulpe, *Columna lui Traian*, Bucureşti.

Walthew 1981 – C.V. Walthew, Possible Standard Units of Measurement in Roman Military Planning, *Britannia* 12, 15-35

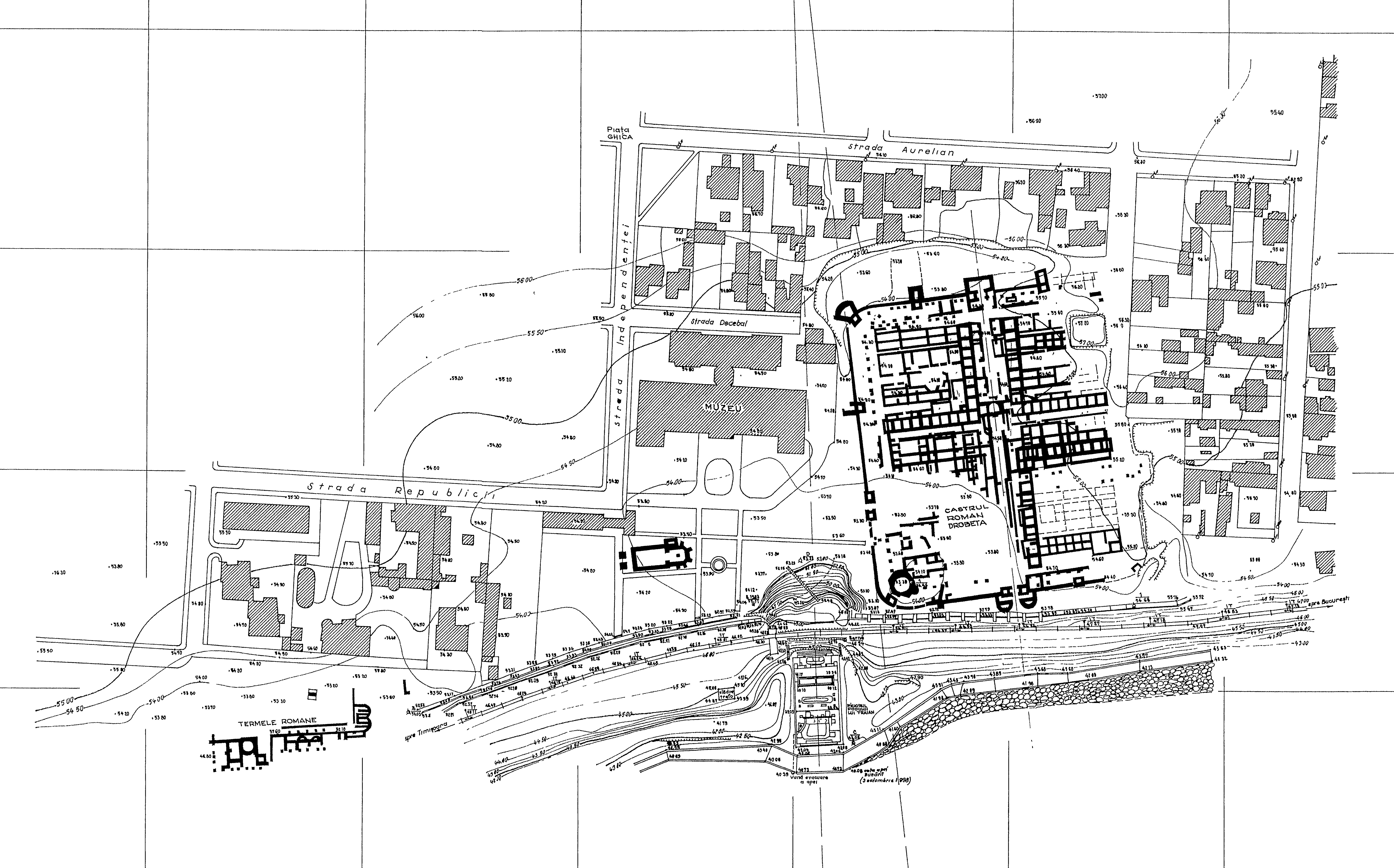
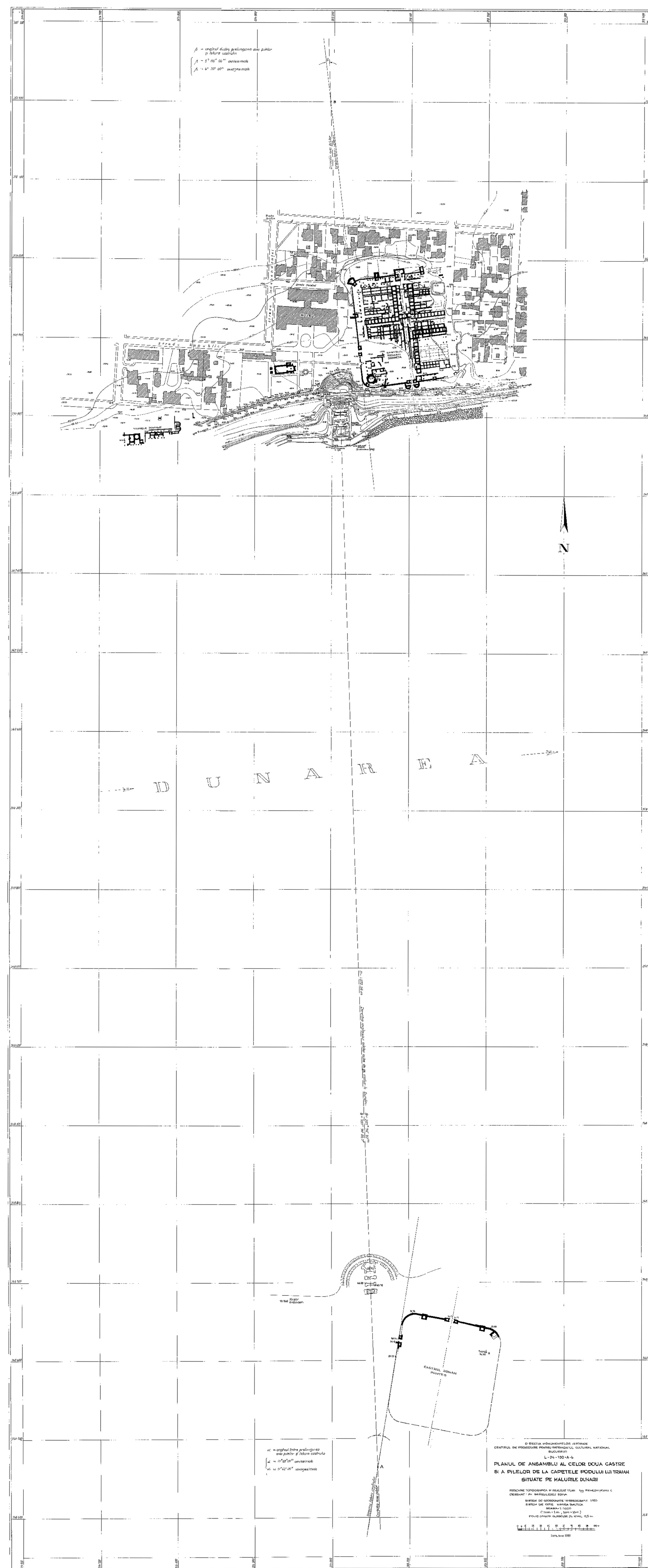
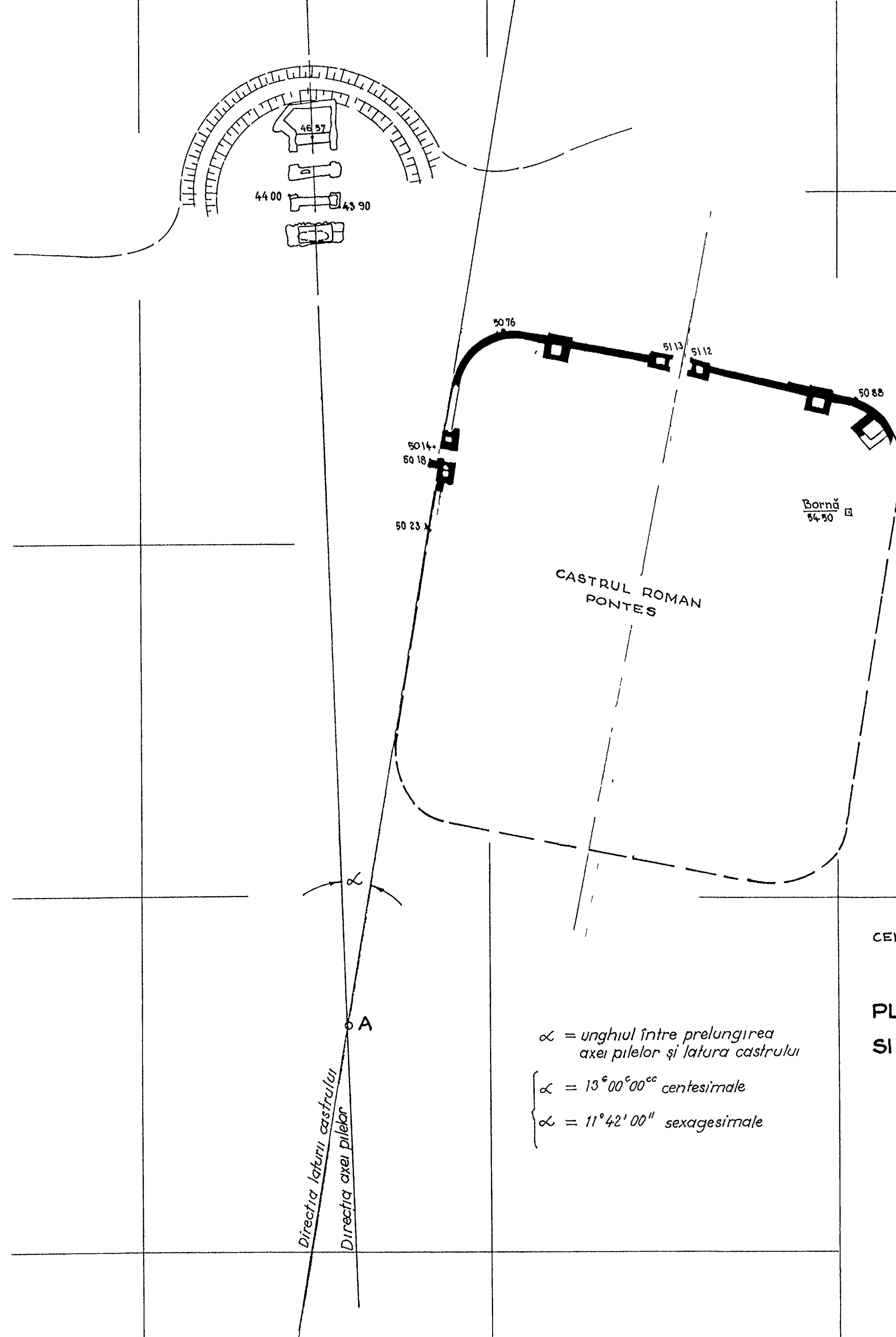

Figura 1. Plan general al ansamblului arheologic Kostol/Drobeta – traseul podului, castrele Pontes şi Drobeta (autor ing. C.Mehedinţeanu, 1998). Detaliu Drobeta (vezi şi reversul).

DIRECTIA MONUMENTELOR ISTORICE
CENTRUL DE PROIECTARE PENTRU PATRIMONIUL CULTURAL NATIONAL
BUCURESTI

L-34-130-A-b

PLANUL DE ANSAMBLU AL CELOR DOUA CASTRE SI A PILELOR DE LA CAPETELE PODULUI LUI TRAIAN SITUATE PE MALURILE DUNARII

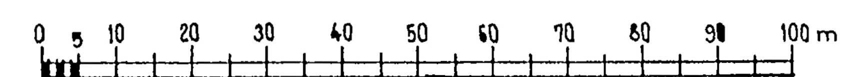
α = unghiul între prelungirea axei pilelor și latura castrului

α = $13^{g}00^{c}00^{cc}$ centesimale

α = $11°42'00''$ sexagesimale

RIDICARE TOPOGRAFICA SI REALIZAT PLAN Ing MEHEDINȚEANU C
DESENAT: Pr. BRĂICULESCU SOFIA

SISTEM DE COORDONATE STEREOGRAFIC 1970
SISTEM DE COTE MAREA BALTICA
SCARA 1:1000
(1mm = 1m , 1cm = 10m)
ECHIDISTANTA CURBELOR DE NIVEL 0,5 m

ianuarie 1999

348 700
348 600
348 500
348 400

314 800 | 314 900 | 315 000 | 315 100 | 315 200 | 315 300 | 315 400

Figura 1. Plan general al ansamblului arheologic Kostol/Drobeta – traseul podului, castrele Pontes și Drobeta (autor ing. C.Mehedințeanu, 1998). Pontes, detaliu; amplasament general (stânga); scară modificată.

Despre *Tropaeum Traiani*. Oraşul antic

Alexandru Barnea

Într-un studiu mai amplu dedicat oraşului roman *Tropaeum Traiani* (Adamclisi, România) – rămas în manuscris, dar reluat pe scurt şi cu alte consideraţii într-o comunicare la Roma, în 1993[1] – rămâneam încă la concluzia majoritar acceptată şi mai prudentă a datei devenirii municipale a cetăţii de lângă Monumentul Triumfal. Era vorba aşadar de momentul sigur oferit de inscripţia notată şi ceva mai jos, indicând prima atestare ca municipiu a oraşului pentru anul 170. Între timp, însă, am avut motive să reiau toată această discuţie în alţi termeni, iar primul pas l-am făcut, cum se va vedea mai jos, în 1988, când publicam comentat, la nivelul provinciei *Moesia Inferior*, situaţia statutului superior al oraşelor de acolo. Prilejul îmi era oferit de o descoperire epigrafică personală de la *Dinogetia*, unde se vedea, rezultând din interpretarea inscripţiei, prima atestare ca municipiu a oraşului *Noviodunum*.

Iată, aşadar, documentele şi faptele acelei prudenţe, de natură internă şi externă, şi pe cele ale acestei treceri cu motivaţiile corespunzătoare.

1. Exegeza monumentelor

Grigore Tocilescu, autorul şi coordonatorul primelor cercetări şi descoperiri din oraşul antic (1891-1909), după ce încheiase cercetarea Monumentului Triumfal, a altarului funerar şi a tumulului (1882-1890), încununate cu volumul monumental scos în 1895, împreună cu O. Benndorf şi G. Niemann[2], publica în anul 1903 această inscripţie, datată cel mai târziu în anul 115/ 116:

> *[Imp(eratori) Caes(ari) diui Neruae f(ilio)] Neru[(ae) Tra/iano opt(imo)] Aug(usto) Germ(anico) Dac(ico) Parthic(o) [pont(ifici) max(imo)/trib(unicia) p]ot(estate) XX, imp(eratori) XII, co(n)s(uli) VI, p(atri) p(atriae)/[Tra]ianenses Tropaeenses* **5** *[Q.R]oscio Murena Coelio Po[mpe] / io Falcone leg(ato) Aug(usti) pr(o) [pr(aetore)].*

Cu acest document epigrafic, prin care locuitorii recent reclăditului oraş roman se autointitulau *Traianenses Tropaeenses*, pe o latură a bazei din piatră a statuii pe care o dedicau împăratului, Grigore Tocilescu era convins că *Tropaeum Traiani* va fi fost municipiu încă de atunci. Aceasta dat fiind că, aşa cum se înţelege din scrierea savantului român, un asemenea nume presupunea, fără să mai fie nevoie de alte argumente, cetăţenia deja traianee a

---

[1] După apariţia volumului monografic *Tropaeum Traiani* (1979), în coordonarea prof. Ion Barnea, acad. Ştefan Pascu a iniţiat o culegere de studii privind istoria oraşului, rămasă nepublicată, unde am trimis studiul evocat. L-am reluat, pe scurt, într-o comunicare în limba italiană la Colocviul internaţional de la *Accademia di Romania* din 1993 (25-27 martie), ale cărui lucrări (doar o parte restrânsă a comunicărilor) au fost publicate în 1995, într-o broşură de circulaţie discretă, pe care am primit-o abia în 1999, tot la Roma, de la conducerea de atunci a Academiei.

[2] Tocilescu et al. 1895; pentru aducerea la zi a documentaţiei, cercetării şi interpretărilor, a se vedea Sâmpetru 1984.

tropeenilor[3]. Concluzia aceasta a fost reluată de E. Kornemann[4], de K. Patsch[5] şi I. A. Richmond[6], apoi, cu aceleaşi alte argumente mai curând de natură externă, ca şi concomitent, de Emilia Doruţiu-Boilă şi de Ioana Bogdan Cătăniciu[7].

După moartea prematură a lui Grigore Tocilescu, în 1909, Vasile Pârvan, numit director al Muzeului Naţional de Antichităţi în locul ilustrului epigrafist şi arheolog, a întrerupt cercetările de la Adamclisi şi a publicat, în principal pe baza studiilor şi manuscriselor lui Tocilescu, un studiu amplu asupra oraşului roman, rămas de referinţă până astăzi. Acolo, autorul considera că *Tropaeum Traiani* va fi fost de la Traian şi mai târziu doar un *uicus*[8].

O altă inscripţie, găsită în săpăturile întrerupte ale lui Tocilescu cu nu mult peste o jumătate de secol mai târziu, era publicată în 1964[9]:

D.M. / L.(?)Fufidi(u)s Luci / anus dec(urio) m(unicipii) d / eceptus a ca / **5** *stabocos II(duum)u/ir(atu) suo cui meri/to titul(um) posu/it Vlp(ia) Marcia / coiuxs.*

Noul document înlătura presupunerile lui Mommsen şi Pârvan, asigurând clar faptul că *Tropaeum Traiani* era deja municipiu în anul 170, adică de pe timpul lui Marcus Aurelius. Momentul este bine cunoscut pentru şocul devastator produs atunci în Peninsula Balcanică de invazia costobocilor, neam nordic al dacilor[10]. Rămânea însă în continuare fără răspuns întrebarea de când era oraşul nostru municipiu. Aceasta, chiar dacă, numai cu un an înainte, o altă inscripţie, găsită în teritoriul aceluiaşi oraş, fusese deja publicată şi comentată. Era păstrată pe un altar fragmentar dedicat lui Iupiter şi Iunonei de un anume *Aelius Castus*, la o dată de ales între variantele de lectură posibile[11]:

[I(oui) O(ptimo) M(aximo) / (et) Iunoni] / Reg(inae) Ael(ius) / Castus [d(u)] / **5** *umuira[l] / es pro se / et suos [T ?] / inio co(n)s(ule) / uo(tum) posu(it)*

Editorul documetului având de ales, dintre doar două posibilităţi cunoscute, între *Q. Ninnius Hasta*, consul în anul 114, şi *Tineius Clemens*, consul în anul 195, l-a preferat pe ultimul, „din cauza implicaţiilor cronologice ale acestei ipoteze".

---

[3] Tocilescu 1903, p. 35 (= *CIL* III 12470), reluată ulterior de mai mulţi autori.

[4] *RE*, s.v. *municipium*, p. 604.

[5] Patsch 1937, 223.

[6] Richmond 1968, 27.

[7] Doruţiu-Boilă 1978; Bogdan Cătăniciu 1979, 61-62.

[8] Pârvan 1911. Este posibil ca autorul să fi cedat autorităţii lui Th. Mommsen (1894, 112), pe care Pârvan îl şi citează de la început, la p. 3, şi care credea că *Tropaeum Traiani* va fi ajuns municipiu abia către finele sec. III. Totuşi, bazându-se pe *CIL* III, 14214.6, acelaşi Pârvan aducea municipiul la începutul sec.III (p. 11). O altă afirmaţie din acelaşi studiu, notând certitudinea autorului că oraşul e mai vechi decât trofeul (p. 3) a fost confirmată de cercetările noastre începute din 1968 şi continuate până astăzi.

[9] Popescu 1964, 193 sq.

[10] Popescu 1964, 193 sq; Vulpe, Barnea 1968, 158-163; Suceveanu, Barnea 1991, 33, 128, 154; Gh. Bichir, în *EAIVR* I, 363-364, s.v. *costobocii*. Lucrările citate menţionează sursele antice amintind acest neam şi invazia lor din anul 170.

[11] Poenaru-Bordea 1963, 294.

2. Argumente externe

Între argumentele externe folosite în cele până acum notate, încercăm să ne oprim la cele mai elocvente.

După Vasile Pârvan, Radu Vulpe, unul dintre elevii săi cei mai eminenți, şi savantul bulgar Bogdan Gerov, au fost primii care au reluat sistematic situația juridică a oraşelor din Moesia Inferior[12].

Pe de altă parte, reluarea în 1968 a cercetărilor sistematice de la *Tropaeum Traiani*, monumente şi oraş, apoi exclusiv oraşul antic, a dus la redeschiderea discuției privind acest subiect, în special la Institutul de Arheologie din Bucureşti, mai întâi între colegi şi apoi în puncte de vedere publicate. În urma unor asemenea discuții, Emilia Doruțiu-Boilă relua în 1978, în studiul din *Dacia* mai sus citat, discuția asupra formulei *Traianenses Tropaeenses*, considerând-o similară celor deja înseriate de Brigitte Galsterer-Kroll, ca de pildă: *Aurelii Banasitani, Foroiulenses, Lepcitani Septimiani*[13]. La aceste argumente externe, colega noastră de cercetări arheologice din acei ani de la *Tropaeum Traiani*, Ioana Bogdan Cătăniciu, adăuga un altul, de natură arheologică, deoarece, tocmai atunci, cercetările noastre demonstrau între altele că nivelul traianens al oraşului antic era precedat de un altul, tot roman. Această demonstrație era cel puțin concomitentă cu studiul citat mai sus, dar a apărut în monografia din 1979 privind oraşul roman şi roman târziu.

3. Concluzii

În prezent, datarea la Marcus Aurelius a ridicării la rang de municipii a oraşelor mai importante din *Moesia Inferior* nu mai poate fi susținută. Aceasta, fie şi numai dacă urmărim studiile mai recente în domeniu, de felul celor două amintite ceva mai sus şi, între altele, cele datorate subsemnatului şi lui Alexandru Suceveanu[14].

Astfel, *Tropaeum Traiani* ar rămâne o operă izolată a lui Marcus Aurelius în provincie şi regiunea Dunării de Jos. În această siuație, dacă revedem, spre exemplu, inscripția fragmentară de la Rasova reprodusă mai sus, acel consul ar putea să fi fost mai degrabă *Q. Ninnius Hasta* din anul 114, deoarece în condițiile documentării de azi, „implicațiile cronologice” invocate atunci, cu prudența cuvenită, de regretatul Gh. Poenaru Bordea, s-au risipit. Cum rezultă din cele de mai sus, o dată majoritar comună pentru municipalizări în timpul împăratului-filosof nu mai are nici o susținere. La această datare mai logică se mai adaugă asocierea, din punct de vedere istoric extrem de importantă, a celorlalte două fundări contemporane – e drept, cu statut inițial echivalent cetăților greceşti (cetăți peregrine) – *Nicopolis ad Istrum* şi *Marcianopolis*, arătând, împreună cu *Tropaeum Traiani*, greutatea şi importanța izbânzii obținute de Traian şi de Roma în regiune.

În fine, oraşul *Tropaeum Traiani* a fost fundat ca unul roman şi a început să poarte de atunci numele Monumentului Triumfal; purta, aşadar, încărcătura unui prestigiu oficial şi imperial, pe care Constantin şi Liciniu au ținut să-l reconfirme peste două secole prin titulatură

---

[12] Vulpe, Barnea 1968, 166-168, unde se găsesşte şi bibliografia până la acea dată. Autorul primei părți a „Istoriei Dobrogei” din 1968, Radu Vulpe, era poate încă sub impresia puternică a epitafului lui *Fufidius Lucianus*, aşa că încerca să generalizeze pentru timpul lui Marcus Aurelius accederea oraşelor din provincie la rangul de municipiu. Vezi şi Gerov 1964.

[13] Galsterer-Kroll 1972, p. 92-93.

[14] Suceveanu 1991, unde se reia mai nuanțat, dar mai pe scurt, ceea ce autorul începuse temeinic mai demult (Suceveanu 1977).

şi trofeul simbolic de la poarta de Răsărit a oraşului. Aşadar, ipoteza mai veche a lui Grigore Tocilescu privind un municipiu traianens are astăzi mai multă susţinere, domentaţia arheologică şi epigrafică favorizând-o decisiv.

De fapt, tocmai coroborarea acestor izvoare cu situaţia rarisimă în regiune, a schimbării numelui aşezării atunci refăcute, de la un toponim autohton la unul de prestigiu imperial, ne îndreptăţeşte cu atât mai mult să înţelegem ca pe o necesitate, simţită atunci de romani, de ridicare la rangul de *municipium* a acestei cetăţi renăscute.

Tropaevm Traiani, monument et ville romaine

- resumé -

Le complexe monumental situé dans le territoire du village Adamclisi, vers le sud de la province Dobroudja du Bas-Danube, a donné son nom, par le monument triomphal qui le domine, à la ville géto-romaine refaite tout près une fois la première guerre daco-romaine terminée avec une lourde victoire des romains. Au delà des arguments épigraphiques, il est vrai, indirects, concernant le statut juridique initial de la ville renouvelée, il y a, après nous, d'autres arguments qui pourraient confirmer le statut initial de municipe de la ville antique de *Tropaeum Traiani*.

Bibliografie

*Akte des IV IKE – Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien, 17.-22. Sept. 196*2, Wien, Graz, Köln, 1964.

Bogdan Cătăniciu 1979 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Incinta. Structură. Datare. Istoric, *Tropaeum Traiani*, 47-63.

Doruţiu-Boilă 1978 – Emilia Doruţiu-Boilă, Über den Zeitpunkt der Verleihung des Munizipalrechts in Scythia Minor, *Dacia* NS 22, 245-248.

EAIVR I – Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei vechi a României, vol. I, Bucureşti 1994.

Galsterer-Kroll 1972 – Brigitte Galsterer-Kroll, Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum, *Epigraphische Studien* 9.

Gerov 1964 – B. Gerov, în *Akte des IV IKE*, 128-133.

Mommsen 1894 – Th. Mommsen, în *AEM* 17, p.112.

Patsch 1937 – K. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, 2, Viena, Lepzig.

Pârvan 1911 – V. Pârvan, Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman, *BMI* 4, 1-12 şi 163-191.

Poenaru-Bordea 1963 – Gh. Poenaru-Bordea, Câteva inscripţii recent descoperite în Dobrogea, *StCl* 5, 289-297.

Popescu 1964 – E. Popescu, Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani, *StCl* 6, 185-203.

RE – RealEncyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft (1888-), München.

Richmond 1968 – I.A. Richmond, Adamclisi, *SCIVA* 19, 1, 3-30.

Sâmpetru 1984 – M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani*, II. *Monumentele romane*, Bucureşti.

Suceveanu 1977 – Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană*, Bucureşti.

Suceveanu, Barnea 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine,* Bucureşti.

Tocilescu 1903 – Gr. Tocilescu, în *RIAF* 9, 263-275.

Tocilescu et al. 1895 – Gr. Tocilescu, O. Benndorf, G. Niemann, *Monumentul de la Adamklissi: Tropaeum Traiani*, Viena-Bucureşti.

Tropaeum Traiani – *Tropaeum Traiani*, I. *Cetatea*, I. Barnea (coord.), Bucureşti.

Vulpe, Barnea 1968 – R.Vulpe, I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei,* II, Bucureşti.

Campaniile romane în regiunea Dunării. Aprovizionarea cu ulei de măsline de la Augustus la Traian

Mariana Egri

Argument

După publicarea studiului lui Van Berchem privind *annona militaris*[1], sistemul de aprovizionare al armatei romane a continuat să reprezinte o problemă mult discutată[2]. O atenție deosebită a fost acordată în particular dezvoltării acestui sistem, dar trebuie să remarcăm faptul că majoritatea studiilor anterioare au luat în considerare, de regulă, doar scrierile autorilor antici, precum şi datele oferite de epigrafie. Cu toate acestea, un aspect la fel de important şi care este direct legat de dezvoltarea acestei instituții, se referă la felul în care era asigurată rația de bază a soldaților, iar în acest caz analizarea unor artefacte specifice precum amforele poate oferi informații importante privind funcționarea structurilor de aprovizionare. Trebuie remarcat că uleiul de măsline constituia în antichitate, la fel ca şi astăzi, o parte importantă a dietei de tip mediteranean[3] şi, în consecință, este considerat de către majoritatea specialiştilor drept un aliment de bază în rația soldaților romani. Prin urmare, o serie de studii recente au investigat caracteristicile consumului de ulei de măsline în unele provincii precum Britannia[4] sau Germania[5], în special cu ajutorul analizelor privind distribuția amforelor de tip Dressel 20. Problema este departe de a fi rezolvată, întrucât au rezultat două modele diferite de interpretare pentru perioada Principatului.

O primă ipoteză se bazează pe existența unui sistem centralizat de aprovizionare încă de la începutul secolului I d.Chr., în condițiile în care armata genera o cerere constantă şi masivă de bunuri şi alimente de bază, iar statul începuse să-şi extindă controlul asupra producției de ulei din Baetica[6]. Pe de altă parte, cea de-a doua ipoteză susține că nu poate fi vorba de vreun sistem centralizat de distribuție până în perioada Severilor, iar fiecare provincie – în unele cazuri chiar fiecare legiune – se îngrijea de propria aprovizionare[7]. Cu toate acestea, trebuie să observăm că aproape toate aceste studii iau în considerare, de regulă, datele epigrafice sau arheologice referitoare la trupele instalate în provincii stabile şi integrate din punct de vedere administrativ. În realitate, trebuie să fi fost o mare diferență între necesitățile unei trupe care acționa în timp de pace şi logistica necesară unei armate pe picior de război, astfel că mecanismele de aprovizionare utilizate în primul caz nu puteau fi similare celor privind cea de-a doua situație[8]. De aceea, studiul de față îşi propune identificarea caracteristicilor consumului de ulei de măsline într-o perioadă de intensă activitate militară, prin analizarea datelor arheologice oferite de câteva situri care au servit drept baze de operațiuni în timpul unor campanii majore în regiunea

---

[1] Van Berchem 1937.

[2] Adams 1979; Bérard 1984; Le Roux 1995; Roth 1999; Whittaker 2002.

[3] Brun 2003, 166-69.

[4] Carreras Monfort, Funari 1998.

[5] Remesal Rodriguez 1986.

[6] Remesal Rodriguez 1990; Carreras Monfort 2002, 81.

[7] Whittaker 1994, 112; Le Roux 1995, 410, n. 31; Roth 1999, 262-264.

[8] Le Roux 1995, 410; Roth 1999, 15.

Dunării. Perioada luată în discuție se întinde între campaniile illyre ale lui Octavian (35-33 î.Chr.) şi războaiele lui Traian împotriva dacilor (101-102 şi 105-106 d.Chr.), când în această zonă au activat foarte multe legiuni şi trupe auxiliare ce se deplasau frecvent şi erau deseori concentrate în puncte strategice[9].

Figura 1. Distribuția amforelor Dressel 6B în zona Dunării, de la Octavian la Hadrian.

Bazele de operațiuni

Prezența unui număr atât de mare de trupe activ angajate atât în seria de conflicte militare care s-au succedat în această regiune, cât şi în supravegherea şi uneori administrarea noilor provincii, a necesitat o logistică specifică armatelor în campanie. În acest context, trebuie să remarcăm faptul că, încă din a doua jumătate a perioadei republicane, generalii romani au preferat instituirea unui sistem de baze de operațiuni amplasate în centre care beneficiau de un acces sigur la căi navigabile de transport, absolut necesare pentru a face legătura între sursele de aprovizionare şi armata aflată în campanie. Principalul rol al acestor baze era de a colecta şi stoca alimente şi alte bunuri de bază, precum şi de a le distribui mai departe legiunilor sau auxiliilor, în acest scop fiind prevăzute cu depozite şi instalații portuare[10].

Pentru campaniile ilire se pare că Octavian a utilizat *Nauportus* drept principală bază de operațiuni şi, foarte probabil, aşezarea a continuat să joace acest rol inclusiv pentru următoarele decade, dată fiind masiva prezență militară din sudul Pannoniei în acea perioadă. Acest *emporium*, care inițial a aparținut tribului celtic al Tauriscilor, a fost integrat ulterior în teritoriul oraşului *Aquileia* şi a fost administrat prin intermediul unor reprezentanți ai marilor case

[9] Strobel 1984, 86-91 şi 153-154; 1989, 44-72; Wilkes 1996, 550-553 şi 572-573.

[10] Roth 1999, 169-174.

comerciale din această *colonia*, de regulă liberți[11]. Cândva pe la mijlocul secolului I î.Chr., sau nu mai târziu de sfârşitul domniei lui Augustus, începutul celei a lui Tiberius, aici a fost construită o aşezare romană fortificată, având o piață şi mari depozite unde bunurile aduse din Italia, probabil cu carele, erau transferate în bărci, care mai apoi coborau pe Ljubljanica şi Sava[12]. Cercetările arheologice au adus la lumină, printre alte artefacte din aceste depozite, un număr semnificativ de fragmente de amfore pentru vin importate din Italia, precum şi amfore tip Dressel 6B pentru ulei de măsline provenind din Peninsula Istria[13].

O altă bază de operațiuni care trebuie luată în discuție este Devin, lângă Bratislava de azi, pe malul stâng al Dunării, în poziție opusă față de *Carnuntum*. Din această aşezare celtică târzie provin numeroase importuri romane – sigillate arretine, vase de bronz italice, monede republicane târzii şi augusteice, precum şi un mare număr de amfore fragmentare pentru vin şi ulei[14]. Datarea lor, precum şi încadrarea tipologică şi funcțională, indică faptul că într-un interval restrâns de timp, mai precis cândva pe la începutul secolului I d.Chr., a fost importată o gamă redusă de bunuri, dar în cantități semnificative. De aceea, s-a sugerat faptul că aceste importuri nu ar fi rezultatul schimburilor comerciale, ci ceea ce a mai rămas din stocurile unei baze de operațiuni menită să susțină campania lui Tiberius contra lui Marobodus, planificată pentru anul 6 d.Chr., dar abandonată datorită izbucnirii revoltei pannonice[15].

O bază de operațiuni, despre care se ştiu mult mai puține lucruri, se pare că a funcționat la *Poetovio*. Aici au fost excavate în primele decade ale secolului XX mai multe depozite, care au fost datate în prima jumătate a secolului I d.Chr[16]. Structura lor este foarte asemănătoare cu a celor de la *Nauportus*, iar inventarul descoperit include importante cantități de fragmente aparținând unor amfore pentru vin şi ulei[17], care însă nu au fost precis analizate. Tacitus (*Hist*. 3.1) menționează însă faptul că *Poetovio* a fost utilizat drept cartier general pentru coordonarea legiunilor pannonice care l-au susținut pe Vespasian în 69 d.Chr. Această alegere poate fi explicată prin poziția strategică deosebită pe care o avea această aşezare, la intersecția unor căi navigabile şi drumuri care legau nordul Italiei de zona Dunării. În acelaşi timp, până la Claudius, regiunea aflată la sud de Drava a cunoscut o intensă prezență militară, cu o serie de legiuni cantonate în puncte cheie precum *Poetovio*, *Sirmium* sau *Siscia*[18], astfel că situl menționat ar fi putut juca rolul unei baze de operațiuni pentru trupele care acționau în sudul Pannoniei şi de-a lungul Drumului Chihlimbarului.

În sfârşit, în zona Porților de Fier, pe malul drept al Dunării, s-au descoperit o serie de depozite şi instalații portuare, la Konopište, Kurvingrad, Boljetin, *Pontes*, *Taliata* sau *Novae*. Toate acestea au fost descoperite în apropierea unor castre sau *castella* utilizate fie de către vexilații ale unor legiuni, fie de către trupe auxiliare, iar construirea lor, sau cel puțin fazele corespunzând sfârşitului secolului I d.Chr., a fost asociată cu pregătirile pentru campaniile contra dacilor din vremea lui Domitian sau Traian[19]. Unele dintre aceste depozite au dimensiuni

---

[11] Šašel Kos 2002.

[12] Horvat 1990; 1999, 219.

[13] Horvat 1990, 226.

[14] Pieta 1996.

[15] Gabler 1990-91, 52-53; Kolnik 1991, 71-75.

[16] Schmid 1935, 155-156, fig. 2.

[17] Horvat 1990, 212.

[18] Fitz 2003, 50.

[19] Petrović 1980, 62-63; Vasić 1982-83; Popović 1996; Popović 1983, 281.

reduse, față de cele descoperite la *Nauportus* sau *Poetovio*, iar acest lucru s-ar putea datora condițiilor topografice locale dificile, care nu permit construcții de anvergură. Foarte probabil că ele erau susținute din punct de vedere logistic de către alte baze de operațiuni mai mari, situate în interiorul teritoriului, cum ar putea fi *Horreum Margi*[20]. Pentru acelaşi scop ar fi putut fi utilizate şi cartierele generale ale lui Domitian sau Traian. În primul caz identificarea este încă disputată – *Naissus*, *Scupi* sau *Sirmium* fiind pe rând propuse[21] – în timp ce Traian a folosit *Viminacium* pentru campania sa din 101-102 d.Chr[22]. Importanța strategică pe care o avea zona Porților de Fier este subliniată şi de faptul că una din căile de pătrundere ale armatei romane în Dacia, în timpul ambelor războaie, a fost prin acest sector al Dunării, pe la *Drobeta*, urcând apoi pe Jiu spre Pasul Vulcan[23]. În acest context trebuie să observăm că romanii controlau deja ambele maluri ale Dunării în această zonă, dacă nu cumva acest fapt data încă din timpul campaniei lui Domitian, după cum indică datarea ultimului nivel de distrugere din fortificațiile dacice de la Pescari sau Divici[24]. Scopul acestei măsuri a fost tocmai asigurarea acestei rute de acces.

Revenind la seria de depozite şi instalații portuare din zona Porților de Fier, trebuie să notăm numărul semnificativ de amfore descoperite, în special Dressel 6B. Acest tip este răspândit în Moesia Superior aproape numai în castrele de pe frontiera danubiană, fiind datate între sfârşitul secolului I d.Chr. şi începutul domniei lui Hadrian[25], perioadă care corespunde maximei activități militare în regiune. În aceste condiții, amforele descoperite ar putea fi considerate ca făcând parte din acele provizii destinate campaniilor împotriva dacilor.

Structurile de aprovizionare

O serie de probleme privesc structurile administrative care se ocupau de logistică, precum şi felul în care era organizată aprovizionarea. În perioada republicană, pentru fiecare campanie majoră senatul desemna atât comandantul cât şi sursele de aprovizionare ale armatei respective, cele necesare fiind de regulă obținute prin taxe, contribuții ale aliaților sau rechiziții[26]. Acest sistem a început să se schimbe odată cu ultimele decade ale Republicii, când unii comandanți au început să exercite un control mai strâns asupra armatei din subordine, care la rândul său tindea să capete un caracter permanent. În aceste condiții, generalii au căutat să desemneze oameni de încredere din propriul anturaj pentru operațiunile logistice, iar de multe ori aceştia nici nu erau ofițeri, ci persoane familiarizate cu regiunea în care urma să se desfăşoare campania; de exemplu, Caesar a apelat la negustorul *C. Fufius Cita* pentru expediția din Gallia[27].

Augustus a făcut următorul pas, prin crearea trezoreriei militare, precum şi prin introducerea unui sistem centralizat de evidență a cheltuielilor denumit *a rationibus*[28]. Cu toate acestea, pentru operațiunile logistice efective ale fiecărei campanii (*prosecutio*), continuă să fie

[20] Petrović 1980, 62.

[21] Dušanić 1983, 18; Strobel 1989, 45-48; Gudea 1996, 116.

[22] Strobel 1984, 162; Gudea 2001, 93.

[23] Strobel 1984, 166-67 şi 212-213; Opreanu 2000, 390-393, fig. 1-2.

[24] Rustoiu 2005, 67-76.

[25] Bjelajac 1996, 15-18.

[26] Roth 1999, 158-165 şi 224-236.

[27] Roth 1999, 251.

[28] Van Berchem 1937, 143; Roth 1999, 262.

desemnat un ofițer din anturajul imperial[29]. Acest sistem a continuat pentru o lungă perioadă, cu centralizarea crescândă a administrației imperiale, de exemplu *Claudius Alfenus Arignotus* primeşte această funcție pentru expediția în Orient a lui Caracalla, din 215-217 d.Chr.[30] Supraviețuirea îndelungată a acestei practici se poate explica, în primul rând, prin felul în care era alcătuită o armată destinată unei campanii, fiindcă ea cuprindea unități complete, sau doar detaşamente aduse de regulă din provinciile învecinate, dar care cu greu mai reuşeau să-şi mențină, în această situație, liniile uzuale de aprovizionare. În acelaşi timp, trebuie să notăm că armata romană nu avea un serviciu permanent de intendență centralizat[31], capabil să servească un corp expediționar, indiferent de dimensiuni sau de zona în care ar fi acționat. Din timpul lui Augustus şi până la moartea lui Traian, Imperiul roman a fost în continuă ofensivă, cu legiunile de regulă angajate peste frontieră, în timp ce structurile administrative, încă tributare celor republicane, se dezvoltau mult mai lent şi erau relativ incapabile să facă față acestei situații. Toate aceste aspecte subliniază faptul că o armată în campanie era mai degrabă într-o situație particulară, care necesita o organizare adecvată. Acest statut *ad hoc* este subliniat şi de varietatea de termeni cu care este desemnată funcția de ofițer însărcinat cu logistica (*minister bello*, *praepositus copiarum*, *praepositus annonae expeditionis*, *procurator annonae*, etc), atât de către autorii antici, cât şi în sursele epigrafice[32].

Aceşti ofițeri se ocupau de două mari probleme, respectiv obținerea tuturor proviziilor necesare şi transportarea lor de la surse către bazele de operațiuni, de unde urmau să fie distribuite trupelor. De aceea, nu este o coincidență faptul că mulți dintre ei sunt în acelaşi timp desemnați *praefecti vehiculorum*[33]. De regulă, proviziile erau transportate pe căi navigabile, fiindcă aceasta era o metodă mult mai rapidă decât pe uscat. De cele mai multe ori era implicată flota militară, iar în cazul unor campanii de anvergură au fost chiar create funcții extraordinare. Un exemplu este *M. Arruntius Claudianus*, a cărui autoritate a fost extinsă de către Domitian, pentru a putea controla navigația pe Dunăre, de la gurile sale şi până pe cursul mijlociu al fluviului[34]. Pe de altă parte, *C. Manlius Felix*, care inițial fusese numit *praefectus fabrum* pentru preparativele de război, a fost ulterior desemnat de către Traian drept comandant al flotelor Pannoniei şi Germaniei în timpul campaniei din 101-102 d.Chr[35]. Cu toate acestea, în cazul campaniilor ilire Octavian a fost nevoit să recurgă la transportul fluvial, pentru care au fost necesare bărci special construite[36], iar acest sistem a fost utilizat fără îndoială în continuare pentru a aproviziona trupele cantonate în Pannonia sau Moesia Superior, dinspre Mediterana vestică, cel puțin până la stabilizarea frontierei dunărene în timpul lui Claudius[37].

În acest context, trebuie să observăm că, mai ales într-o perioadă marcată de campanii ofensive în noi teritorii, structurile deja create de către negustorii care erau implicați în schimburi comerciale cu populațiile locale se dovedeau importante, în special pentru că aceştia dețineau mijloace de transport adaptate particularităților regiunii. În acelaşi timp, începând cu perioada republicană târzie, sursele antice indică o crescândă implicare a negustorilor care

---

[29] Van Berchem 1937, 144-145; Mitchell 1976, 130, n. 163.

[30] Van Berchem 1937, 145; Roth 1999, 270.

[31] Le Roux 1995, 410, n. 31; Roth 1999, 262-264.

[32] Adams 1979, 136, n. 36; Roth 1999, 266-270.

[33] Mitchell 1976, 131; Adams 1979, 136.

[34] Bounegru, Zahariade 1996, 10-16.

[35] Strobel 1984, 79, n. 125.

[36] Roth 1999, 196-197.

[37] Fitz 2003, 50.

obțineau contracte de aprovizionare a armatei[38]. Foarte probabil casele comerciale din *Aquileia* au jucat un rol important în aprovizionarea armatei lui Octavian, mai ales pentru că ele dezvoltaseră deja legături comerciale în această regiune, mult înainte de cucerire[39]. De aceea, nu este o simplă coincidență alegerea emporiumului de la *Nauportus* ca principală bază de operațiuni pentru campaniile illyre.

Un alt aspect care trebuie luat în discuție priveşte implicarea elitelor din nordul Italiei, precum şi a producătorilor de ulei din *Istria*, ambele grupuri având strânse legături cu anturajul imperial. După cum subliniază Tassaux, unii senatori din cercul lui Augustus, şi chiar câțiva membri ai familiei sale, dețineau mari proprietăți în acea regiune, specializate în producerea de ulei de măsline[40]. În consecință, nu este surprinzător faptul că *Istria* a devenit principala sursă de ulei pentru armata romană din zona Dunării, de-a lungul întregii perioade de ofensivă care s-a încheiat practic cu războaiele împotriva dacilor[41]. Importanța economică şi strategică a acestei surse de aprovizionare este subliniată şi de procesul rapid prin care administrația imperială a preluat practic toate marile proprietăți producătoare de ulei, în perioada Flaviană[42].

Categoriile de artefacte descoperite atât la *Nauportus*, cât şi la Devin, indică faptul că aproape toate bunurile destinate armatei erau importate din Italia sau din aria Adriaticii, foarte probabil prin *Aquileia*. De regulă, încărcăturile de alimente de bază, sau alte bunuri destinate soldaților, erau apoi trimise la *Nauportus* cu carele sau cu caravanele de animale de povară (catâri sau măgari). Aici erau stocate în depozite şi ulterior combinate în funcție de necesități, pentru a forma încărcături mixte trimise cu bărcile pe râurile interioare, spre trupe. Mai târziu, după ce operațiunile militare s-au concentrat pe linia Dunării, aceste provizii erau trimise şi pe Drumul Chihlimbarului. În acest context trebuie să remarcăm faptul că reprezentanții marilor case comerciale din *Aquileia*, precum Caesernii, Canii, Barbii sau Valerii, s-au instalat de timpuriu de-a lungul arterelor comerciale majore din Pannonia[43]. Foarte probabil aceiaşi negustori s-au ocupat de aprovizionarea bazei de operațiuni instalată de Tiberius la Devin, dată fiind similitudinea dintre categoriile de materiale arheologice descoperite aici şi la *Nauportus*.

Dovezile arheologice de pe frontiera renană sugerează faptul că în unele cazuri s-au dezvoltat legături de aprovizionare preferențiale între unele unități militare şi anumite surse de provizii din Baetica sau Gallia, facilitate de prezența unor negustori care obținuseră contracte de stat, exceptate de la plata taxelor vamale[44]. Acelaşi sistem trebuie să fi fost utilizat uneori şi în zona Dunării. De exemplu, unele butoaie sau amfore au fost marcate cu numele unor legiuni, cu scopul de a identifica comenzile militare în cadrul unor încărcături mixte, cunoscut fiind faptul că negustorii obişnuiau să aducă propriile mărfuri pe lângă cele contractate de armată, pentru a reduce costurile transportului, iar uneori chiar abuzau de aceste facilități[45]. Din zona în discuție trebuie menționate cele cinci butoaie descoperite la *Aquincum* purtând numele legiunii *II*

[38] Roth 1999, 255.

[39] Mócsy 1974, 28-30.

[40] Tassaux 1984, 224-225.

[41] Bezeczky 1998.

[42] Tassaux 1983-1984, 226; Bezeczky 1998, 4.

[43] Alföldy 1964-1965, 141-143; Zabehlicky-Scheffenegger 1985; Šašel 1992, 61-64.

[44] Whittaker 1994, 105-111.

[45] Mitchell 1976, 127; Whittaker 1994, 112.

Adiutrix[46], precum şi o serie de amfore cu *dipinti* de la *Apulum*, *Aquincum*, Boljetin, *Buridava*, *Carnuntum* şi *Novae*[47].

În ceea ce priveşte caracteristicile consumului de ulei de măsline în Pannonia, Bezeczky a observat că pe parcursul secolului I d.Chr. distribuţia tuturor tipurilor de amfore, inclusiv Dressel 6B, oglindeşte fazele extinderii controlului militar în regiune, iniţial la sud de Drava şi de-a lungul Drumului Chihlimbarului, iar din perioada Claudiană, până la frontiera dunăreană. Totodată, el sugerează că reducerea ulterioară a consumului militar s-ar datora numărului mare de localnici recrutaţi în armată, pentru că aceştia preferau o altă dietă, bazată pe grăsimi animale[48]. Cu toate acestea, o analiză a consumului estimat de ulei de măsline în siturile militare din Pannonia, până la începutul secolului III d.Chr., indică faptul că, deşi sursa principală de aprovizionare se schimbă din Istria spre Baetica, nivelul consumului legionar tinde să rămână relativ constant, în timp ce scade doar cel al unităţilor auxiliare şi cel civil[49]. În aceste condiţii se pune întrebarea dacă aceste caracteristici ale consumului sunt doar rezultatul compoziţiei etnice a armatei, sau sistemul de aprovizionare a jucat de asemenea un rol.

După cum s-a menţionat mai înainte, în perioada dintre Octavian şi Traian, zona Dunării s-a caracterizat prin desfăşurarea unei serii de campanii militare majore, care au implicat numeroase trupe în frecventă mişcare, sau care au fost concentrate în poziţii strategice. Foarte probabil că un ofiţer a fost însărcinat cu operaţiunile logistice pentru fiecare campanie, inclusiv cu procurarea de alimente de bază pentru raţiile soldaţilor. Fără îndoială, acest oficial era un roman şi de aceea percepţia sa asupra necesităţilor alimentare militare trebuie să fi fost clar marcată de dieta de tip mediteranean cu care era obişnuit. În acest caz, fiecare legiune sau trupă auxiliară era aprovizionată cu o gamă specifică de alimente de bază, inclusiv cu ulei de măsline, indiferent de compoziţia sa etnică. De altfel, trebuie să remarcăm faptul că legiunile constituiau nucleul oricărei armate romane, iar acestea erau trupe formate din cetăţeni, care poate tocmai de aceea tind să menţină un statut distinct, chiar şi în ceea ce priveşte preferinţele alimentare. Un argument în acest caz îl constituie nivelul înalt al consumului de carne de porc al legiunilor, în comparaţie cu cel al unităţilor auxiliare, tocmai fiindcă acest aliment era considerat de pură tradiţie romană şi deci apreciat în consecinţă[50]. Garnsey observa că într-o structură socială puternic ierarhizată şi interesată de afirmarea statutului, anumite alimente au fost folosite şi pentru marcarea publică a prestigiului[51], iar în acest caz armata şi în special legiunile formau un grup privilegiat şi ierarhizat. Acest lucru poate explica interesul constant al acestor din urmă trupe pentru asigurarea proviziilor de ulei, indiferent de etnicul soldaţilor recrutaţi. Pe de altă parte, după cum atestă numeroase descoperiri arheologice, odată ce o provincie este stabilizată şi integrată administrativ şi economic, armata sa tinde să-şi asigure o bună parte din necesarul de provizii din surse locale[52], ceea ce poate explica variaţiile dintre tipurile de unităţi.

În concluzie, se poate observa că cel puţin pentru perioada de ofensivă a statului roman, între domniile lui Octavian şi Traian, sistemul de aprovizionare al unei armate în campanie

[46] Baratta 1994, 252; Bezeczky 1995, 165.

[47] Egri, Inel 2006, cu bibliografia.

[48] Bezeczky 1995.

[49] Egri 2006.

[50] King 1999, 182-183.

[51] Garnsey 1999, 113.

[52] Le Roux 1995, 411-417; Pearce 2002, 931-932.

continuă să se bazeze mai degrabă pe sistemul republican târziu, mai flexibil şi deci capabil să facă faţă condiţiilor dintr-un teritoriu prea puţin cunoscut. În acelaşi timp, mecanismele de aprovizionare specifice au jucat un rol consistent în determinarea consumului de ulei de măsline în zona Dunării, pe parcursul acestei perioade. Nu în ultimul rând, aceste mecanisme au fost influenţate de stadiul practic incipient de dezvoltare al structurilor administrative romane, ca şi de interdependenţa dintre factorii militari, politici şi economici care au marcat avansul statului roman către Dunăre începând cu ultimele decade ale Republicii şi pe parcursul primului secol al Principatului.

Roman campaigns in the Lower Danube region.
The olive oil supplies, from Augustus to Trajan
- abstract -

This paper will discuss some archaeological evidence concerning a problem that generated consistent debates - the mechanisms of military supply. Almost all previous studies are taking into consideration mostly the epigraphic evidence, but it is also worth analysing the information provided by particular artefacts, for example olive oil amphorae.

Olive oil was, and still is, an important part of the Mediterranean diet. As a consequence, it was always considered by specialists as one of the major purchases of the Roman army. However, it is important to observe that was a significant difference between the logistics required by an army in campaign and that of a cantoned army in a fully established province. Therefore, the mechanisms of supply used in the first case may not be similar with those concerning a settled army in a rather peaceful period.

During the period between the conquest of Illyricum (35-33 BC) and Trajan's Dacian campaigns (AD 101-102 and 105-106), Istrian Peninsula was the major source of olive oil for the Lower Danube region. The archaeological evidence is showing a wide distribution of Dressel 6B amphorae in Pannonia, while in Moesia they are known only from military sites along the Danube. However, taking into consideration their chronological distribution, it was observed that Dressel 6B amphorae are mirroring phases of the military control in the region, first in southern Pannonia and along the Amber Route, later up to the Danube. Moreover, the size of some amphora assemblages seems to be associated with the presence of legions in particular sites and with the use of operational bases for certain campaigns. Four situations deserve particular attention in this respect. Chronologically the first is *Nauportus*, looking to be Octavian's supplying base for his Illyrian campaign. The second is *Poetovio*, whereas the third one is Devin, very probably used by Tiberius for his expedition across the Danube in AD 6. The fourth situation is represented by an array of rather small sites from the Iron Gates region, which were used by Trajan for the Dacian campaigns.

Consequently, during the Roman offensive period between Octavian and Trajan, the supplying system of an army in campaign continued to be based merely on the late Republican one, which was much flexible and able to adapt to the conditions on a new territory. At the same time, the mechanisms of provisioning that were specific for such armies may have played a consistent role in determining the characteristics of olive oil consumption in the Danube region during the discussed period. Not least, such mechanisms were influenced by the incipient development stage of the Roman administrative structures, as well as by the inter-dependence between the military, political and economic factors that marked the advance of the Roman state towards the Danube during the last decades of the Republic and first century of the Principate.

Figure 1. Dressel 6B amphoras distribution in the Middle Danube area, from Octavianus to Hadrianus.

Bibliografie

Adams 1979 – J.P. Adams, The Roman imperial army in the east: social and governmental problems, *The Ancient World* 2/ 4, 129-37.

Alföldy, 1964-1965 – G. Alföldy, Die Valerii in Poetovio, *Arheološki Vestnik* 15-16, 137-144.

Baratta 1994 – Giulia Baratta, Circa Alpes ligneis vasis condunt circulisque cingunt, *Archeologia Classica* 46, 233-260.

Bérard 1984 – F. Bérard, La carrière de Plotius Grypus et le ravitaillement de l'armée impériale en campagne, *MEFRA* 96/ 1, 259-324.

Bezeczky 1995 – T. Bezeczky, Roman amphora trade in Pannonia, *La Pannonia*, 155-175.

Bezeczky 1998 – T. Bezeczky, *The Laecanius amphora stamps and the villas of Brijuni*, Wien.

Bjelajac 1996 – Lijljana Bjelajac, *Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja*, Beograd.

Bounegru, Zahariade 1996 – O. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux I^e-VIe siècles*, Oxford.

Brun 2003 – J.P. Brun, *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique*, Paris.

Cambridge X – The Cambridge Ancient History. Volume X – The Augustan Empire 43 BC – AD 69, A. K. Bowman, E. Champlin A. Lintott (ed.), Cambridge, 1996.

Carreras Monfort, Funari, 1998 – C. Carreras Monfort, P.P.A. Funari, *Britannia y el Mediterráneo: estudios sobre el abastecimiento de aceite bético y africano en Britannia*, Barcelona.

Carreras Monfort 2002 – C. Carreras Monfort, The Roman military supply during the Principate. Transportation and staples, *The Roman army*, 70-89.

Die römische Okkupation – Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur zeit des Augustus, R. Asskamp, S. Berke (ed.), Münster, 1991.

Du latifundium – Du latifundium au latifondo. Un héritage de Rome, une création médiévale ou moderne? Paris (CNRS), 1995.

Dušanić 1983 – S. Dušanić, Moesia and Pannonia in Domitian's last war on the Danube, *Živa Antika* 33/ 1, 13-21.

Egri 2006 – Mariana Egri, The use of amphorae for interpreting patterns of consumption, *TRAC 2006*, sub tipar.

Egri, Inel 2006 – Mariana Egri, C. Inel, Inscriptions on amphorae and the military supply, *AO*, sub tipar.

Fitz 2003 – J. Fitz, Die Städte Pannoniens, *The autonomous towns*, 47-52.

Gabler 1990-1991 – D. Gabler, The shaping of the life of the late La Tène settlements in the Roman period, *Antaeus* 19-20, 51-70.

Garnsey 1999 – P. Garnsey, *Food and society in classical antiquity*, Cambridge.

Gudea 1996 – N. Gudea, Der Obermoesischen Limes zwischen 86 und 106 n.Chr, *Limes Danube 1996*, 115-24.

Gudea 2001 – N. Gudea, Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien, *JRGZM* 48/ 2, 1-118.

Horvat 1990 – Jana Horvat, *Nauportus (Vrhnika)*, Ljubljana.

Horvat 1999 – Jana Horvat, Roman provincial archaeology in Slovenia following the year 1965: settlement and small finds, *Arheološki Vestnik* 50, 215-257.

King 1999 – A. King, Diet in the Roman world: a regional inter-site comparison of the mammal bones, *JRA* 12, 168-202.

Kolnik 1991 – T. Kolnik, Zu den ersten Römern und Germanen an der mittleren Donau im Zusammenhang mit den geplanten römischen Angriffen gegen Marbod 6 n.Chr., *Die römische Okkupation*, 71-84.

La Pannonia – La Pannonia e l'impero romano, G. Hajnóczi (ed.), Milano, 1995.

Festschrift H. Vetters – Lebendige Altertumswissenschaft Festschrift H. Vetters, Manfred Kandler (ed.), Wien, 1985.

Le commerce maritime – Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale, T. Hackens, M. Miró (ed.), PACT 27.

Le Roux 1995 – P. Le Roux, Le ravitaillement des armées romaines sous l'empire, *Du latifundium*, 402-424.

Limes Dacicus Occidentalis – Limes Dacicus Occidentalis, E. Nemeth, A. Rustoiu, H. Pop (ed.), Cluj-Napoca, 2005.

Limes Danube 1996 – The Roman Limes on the Middle and Lower Danube, P. Petrović (ed.). Belgrade, 1996.

Mitchell 1976 – S. Mitchell, Requisitioned transport in the Roman Empire: a new inscription from Pisidia, *JRS* 66, 106-131.

Mócsy 1974 – A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*, London-Boston.

Nikolić-Đorđević 2000 – Snejana Nikolić-Đorđević, Antična keramika Singidunuma, *Singidunum* 2, 11-244.

Opreanu 2000 – C.H. Opreanu, The consequences of the first Dacian-Roman war (101-102). A new point of view, *Trajano emperador*, 389-401.

La Pannonia – La Pannonia e l'impero romano, G. Hajnóczi (ed.), Milano, 1995.

Pearce 2002 – J. Pearce, Food as substance and symbol in the Roman army: a case study from Vindolanda, *Limes 18 Amman,* 931-944.

Petrović 1980 – P. Petrović, De l'approvisionnement des trupes romaines sur le limes du Djerdap, *Starinar* 31, 53-63.

Pieta 1996 – K. Pieta, Römische Import der Spätlatènezeit in der Slowakei, *Arheološki Vestnik* 47, 183-195.

Popović 1983 – Vl. Popović, Donji Milanovac - Veliki Gradac (Taliata), forteresse romano-byzantine, *Starinar* 33-34 (1982-1983), 265-282.

Popović 1996 – P. Popović, Konopište - Roman architectural complex (1st-2nd century AD), *Roman limes 1996*, 101-103.

Remesal Rodriguez 1986 – J. Remesal Rodriguez, *Annona militaris y la exportación de aceite betico a Germania*, Madrid.

Remesal Rodríguez 1990 – J. Remesal Rodriguez, El sistema annonario como base de la evolución económica del Imperio romano, *Le commerce maritime*, 355-367.

Roman limes 1996 – Roman limes on the Middle and Lower Danube, P. Petrović (ed.), Belgrade, 1996.

Roth 1999 – J.P. Roth, *The logistics of the Roman army at war (264 BC-AD 235)*, Leiden, Boston, Köln.

Rustoiu 2005 – Aurel Rustoiu, Die dakischen befestigten Siedlungen im Gebiet der Eisernen Tore der Donau (2.Jh.v.Chr. – 1.Jh.n.Chr.), *Limes Dacicus Occidentalis*, 60-77.

Šašel 1992 – J. Šašel, *Opera selecta*, Ljubljana (Situla 30).

Šašel Kos 2002 – Marjeta Šašel Kos, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Riesame del problema alla luce di un nuovo documento epigrafico, *Aquileia Nostra* 73, 246-259.

Schmid 1935 – W. Schmid, Poetovio. Raziskavanja Muzejskega društva v Ptuju jeseni 1935, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 30/ 3, 129-57.

Strobel 1984 – K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn.

Strobel 1989 – K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, Bonn.

Tassaux 1984 – F. Tassaux, L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie sous le Haut-Empire romain, *Atti Trieste* 13/ 2 (1983-1984), 193-229.

The autonomous towns – The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia I, M. Šašel Kos, P. Scherrer (ed.), Ljubljana (Situla 41), 2003.

The Roman army & economy – The Roman army and the economy, P. Erdkamp (ed.), Amsterdam, 2002.

Trajano emperador – Trajano emperador de Roma, J. González (ed.), Roma, 2000.

Van Berchem 1937 – D. Van Berchem, L'annone militaire dans l'Empire Romain au IIIe siècle, *MAntFr* 8/ 10, 117-202.

Vasić 1982-1983 – M. Vasić, Čezava - castrum Novae, *Starinar* 33-34, 91-122.

Whittaker 1994 – C.R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire. A social and economic study*, Baltimore-London.

Whittaker 2002 – C.R. Whittaker, Supplying the army. Evidence from Vindolanda, *The Roman army and the economy*, P. Erdkamp (ed.), Amsterdam, 204-234.

Wilkes 1996 – J.J. Wilkes, The Danubian and Balkan provinces, *Cambridge X*, 545-585.

Zabehlicky-Scheffenegger 1985 – Susanne Zabehlicky-Scheffenegger, TK - zur kommerziellen Verbindung des Magdalensberges mit Aquileia, *Festschrift H. Vetters*, 152-154.

Prezența amforelor pentru vin şi ulei de măsline
în castrele din Dacia Romană

Adrian Ardeț

Cucerirea Daciei şi transformarea teritoriului nord-dunărean în provincie romană a însemnat o etapă deosebit de importantă privind evoluția acestui spațiu.

Prezența militarilor şi a coloniştilor romani a însemnat, în primul rând o integrare a noii provincii în lumea romană, o lume ce are la bază civilizațiile mediteraniene. Până la cucerirea Daciei de către romani, schimburile au fost mai mult sau mai puțin influențate de lumea mediteraneană. Odată cucerită, pe lângă modul de viață, structură şi organizare, se impun şi principalele produse pe care coloniştii romani le-au folosit în spațiile de unde au venit. Aşa se face că în noua provincie untura de porc[1] este înlocuită cu uleiul de măsline, iar producția de vin[2] local nu are nici o şansă în fața marilor centre viticole din Italia, Grecia sau Asia.

Studiind amforele romane din fosta provincie Dacia[3], am reuşit să identific un număr de 45 de tipuri de amforă, datate între secolele II-VI d.Chr, provenite din 38 de situri arheologice romane. Evoluția provinciei romane Dacia cunoaşte între anii 106-275 d.Chr. numeroase modificări organizatorice. Pentru a nu crea confuzii, am încadrat materialul arheologic în funcție de locul descoperirii, în 12 oraşe, 18 castre militare şi 7 aşezări civile, chiar dacă unele oraşe au la bază castre militare, sau unele aşezări sunt în apropierea unor importante oraşe sau castre militare. Plecând de la această premisă, în Dacia Romană au fost descoperite până în prezent 500 de amfore , 81% provenind din oraşe, 12% din castrele militare şi 8% din aşezările civile[4].

Având în vedre faptul că în castrele din Dacia Romană se cunosc un număr de 52 de amfore descoperite (11.68%), le voi prezenta în rândurile ce urmează.

I. *Angustia* (oraş Tg. Secuiesc, jud. Covasna)

1. Fragment de buză şi toarte aparţănând tipului Dressel 20[5] Muzeul din Sf. Gheorghe; f.n.; are diametrul gurii de 9,5 cm şi înălțimea fragmentului de 10 cm. Pasta este cărămiziu-brună, observându-se fragmentele mici de calcar în exterior. Analiza petrologică indică prezența de mică, cuarț, calcar şi rocă vulcanică. Provine de la cercetările efectuate în anul 1972 de către Zoltan Szekely[6].

2. Amforă întreagă aparținând tipului Zeest 90[7]; Muzeul din Tg. Secuiesc; nr.inv.?; Are diametrul gurii de 15 cm şi înălțimea amforei de 92 cm[8]. Pasta este cărămiziu-brună, în

---

[1] Callender 1965, 38; Rodriguez, 2000, 373-380.
[2] Etienne, Mayet 2000, 48-67.
[3] Ardeț 2006.
[4] Ardeț 2006, 246, fig. 174.
[5] Ardeț 2006, 78-80.
[6] Szekely 1975, fig. 6/ 3.
[7] Ardeț 2006, 106-107.

interior este cărămizie, conținând mică, cuarț şi calcar. Pe gât se află o inscripție scrisă cu vopsea roşie, *tituli picti* EALI şi dificil de descifrat[9].

II. *Apus Flumen* (comuna Banatska Palanka, oraş Bela Crkva, Serbia)

Fragment de gât şi toarte aparținând tipului Dressel 6B[10]; Muzeul din Vârşeț[11] (Sîrbia); f.n. Are diametrul gurii de 12 cm şi înălțimea fragmentului păstrat de 13 cm. Pasta este cărămiziu-roşiatică, conținând mică, cuarț şi calcar. Provine de la cercetările efectuate ocazional în această zonă, fragmentul în cauză a fost scos din apele Dunării. Pe gât are imprimată ştampila OFF OCLO citită ca aparținând atelierului lui „*Oclo*“[12].

III. *Arcidava* (comuna Vărădia, jud. Caraş-Severin)

1. Fragment de buză şi o mică porțiune din gât aparținând tipului Dressel 6B[13]; Muzeul Banatului Montan Reşița. Nr.inv.? Diametrul buzei este de 13 cm, iar înălțimea fragmentului este de 8 cm. Pasta este cărămiziu spre roşu. În interior sunt prezente granule de cuarț, argilă feruginoasă şi fragmente foarte mici de mică aurie. Sub buză are imprimată ştampila CEME(io)[14]....

2. Fragment de buză provenit de la tipul de amforă Dressel 20[15], Muzeul Banatului Montan din Reşița; f.n.; are diametrul gurii de 11 cm şi înălțimea fragmentului de 5,5 cm. Pasta este cărămizie spre brun roşcat, fiind mai puțin aspră datorită nisipului din pastă folosit ca degresant. În interior constatăm prezența de mică, cuarț şi calcar. Provine de la cercetările efectuate în anul 1995 de către Ovidiu Bozu.

3. Stampile: 1. *C.IV.R*[16] 2. *PLEGONT*[17] (Φλεγοντοσ[18].)

IV. *Berzobis* (comuna Berzovia, jud. Caras-Severin)

Amforă întreagă de tip Zeest 92[19], Muzeul Banatului Montan Reşița. Nr.inv. 73131/ A 26363/ i 435. Are diametrul gurii de 8,1 cm şi înălțimea amforei de 66 cm. Pasta este semifină, alb-gălbuie. Provine de la cercetările efectuate de către Fl. Medeleț şi R. Petrovszky.

---

[8] Szekely 1975, 348, fig. 6/1.

[9] Szekely 1975, 349, fig. 7.

[10] Ardeț 2006, 67-69.

[11] IDR III/1, 4, fig. 4; Ardeț 1993, 98-99, fig. 4/ a-b.

[12] IDR III/1, p. 35.

[13] Ardeț 2006, 67-69.

[14] Ardeț, Iaroslavschi, Bozu 2003, 310-311, pl. I/ a.

[15] Ardeț 2006, 78-80.

[16] Ardeț, Iaroslavschi, Bozu 2003, 311-312, pl. Ib.

[17] Ardeț, Iaroslavschi, Bozu 2003, 312, pl. Ic.

[18] Lectură propusă de către Al. Avram.

[19] Ardeț 2006, 96.

V. *Caput Stenarum* (comuna Boița, jud. Sibiu)

Amforă întreagă de tip Benghazi LR1[20], descoperită se pare la Enisala (Moesia Inferior) şi considerată că ar proveni de la Caput Stenarum; Muzeul Brukenthal din Sibiu; nr.inv. A 8939. Are diametrul gurii de 6 cm şi înălțimea amforei de 38 cm. Pasta este cenuşiu-brună, în interior constatăm prezența de mică, cuarț şi calcar.

VI. *Centum Putei* (comuna Surducul Mare, jud. Caraş-Severin)

1. Amforă întreagă de tip Zeest 64[21], Muzeul Banatului Montan Reşița. Nr.inv. 3434/ R. 1280. Are înălțimea de 58 cm, diametrul gurii de 7,3 cm, diametrul corpului de 23 cm. Pasta este dură, galben-cărămizie conținând mică, cuarț şi scoici pisate. Provine din cercetările efectuate în anul 1968 de către D. Protase[22]

VII. Cingşor (comuna Voila, jud. Braşov)

1. Fragment de gât şi toarte aparținând tipului Dressel 20[23], Muzeul din Făgăraş; nr.inv. A 882; are diametrul gurii de 16 cm şi înălțimea de 15 cm. Pasta este cărămiziu-portocalie, cu o angobă exterioară gălbui. În interior constatăm prezența de mică, cuarț şi calcar. Provine de la cercetările efectuate la castru de către Gh. Dragotă[24].

2. Fragment de buză şi picior de tip Zeest 80[25], Muzeul din Făgăraş; Nr.inv. A 883; Are diametrul gurii de 16 cm şi înălțimea fragmentului de 12 cm. Pasta este brun-cărămizie cu numeroase fragmente exterioare albe de calcar. În interior fiind prezente particule de mică, calcar, cuarț şi minereu de fier. Provine de la cercetările efectuate de către Gh. Dragotă[26].

VIII. *Cumidava* (oras Râşnov, jud. Braşov)

Fragment de la partea superioară şi piciorul unei amfore de tip Zeest 94[27]; Muzeul din Braşov; f.n.. Are diametrul gurii de 8 cm şi înălțimea fragmentului de 19 cm. Pasta este cărămizie, cu o angobă exterioară puțin albicioasă. În interior constatăm prezența de mică, cuarț şi calcar. Provine de la cercetările efectuate în anul 1971 de către N. Gudea şi I. I. Pop[28].

IX. *Gaganae* (comuna Teregova, jud. Caraş-Severin)

1. Fragment de buză şi gât de la o amforă de tip Dressel 6B[29], Muzeul Caransebeş; nr.inv. 49/ 2001. Are diametrul gurii de 14 cm şi înălțimea fragmentului de 14 cm. Pasta este

[20] Ardeț 2006, 130-131.
[21] Ardeț 2006, 94-95.
[22] Protase 1975, 345-348.
[23] Ardeț 2006, 78-80.
[24] Dragotă 1987, 276.
[25] Ardeț 2006, 91.
[26] Dragotă 1987, 276.
[27] Ardeț 2006, 92-93.
[28] Gudea, Pop 1974, 13-23, fig. 16/ 3.
[29] Ardeț 2006, 67-69.

cărămizie-culoarea pielii, conţinând mică, cuarţ şi cristale de sticlă roşii. Provine din cercetările efectuate în anul 2001 în sistemul defensiv al fortificaţiei[30].

2. Amforă fragmentară aparţinând tipului Forlimpopoli[31], Muzeul din Caransebeş; nr.inv. 8/ 2001. Are diametrul gâtului de 8,5 cm, iar cel al fundului de 10 cm. Pasta este cărămiziu-roşiatică, incluzând fragmente de cuarţ, mică, piatră de var şi bucăţi mici negre de minereu de fier. Provine de la cercetările efectuate în anul 2001 la sistemul defensiv al fortificaţiei.

3. Fragment de buză de la tipul de amforă Portorecanati[32], Muzeul Caransebeş; nr.inv. 24/ 2001. Are diametrul gurii de 8 cm şi înălţimea de 16 cm. Pasata este cărămiziu-brună observându-se canelurile rămase de la confecţionarea vasului. În pastă au fost constatate fragmente foarte fine de cuarţ, fragmente mici negre de minereu din fier şi fragmente maronii oxidate. Fragmentul a fost descoperit în campania arheologică a anului 2001 în secţiunea S1, metrul 18, la adâncimea de 2,25 m

X. Gornea (comuna Sicheviţa, jud. Caraş-Severin)

1. Fragment din partea superioară a unei amfore de tip Zeest 90[33] care include buza şi toartele; Muzeul Banatului Montan din Reşiţa; nr.inv. 1045. Are diametrul gurii de 16 cm şi înălţimea fragmentului de 34 cm. Pasta este cărămiziu spre brun, cu o angobă exterioară alb-gălbuie. În interior constatăm prezenţa de nisip foarte fin, mică, cuarţ, calcar şi bucăţi de scoică marină. Provine de la cercetările efectuate de către N. Gudea.

2. Amforă întreagă de tipul Benghazi LR1[34], Muzeul Banatului Montan din Reşiţa; Nr.inv. A 9346/ R T 676. Are diametrul gurii de 6,5 cm şi înălţimea amforei de 38 cm. Pasta este cărămiziu-roşiatică, cu o angobă exterioară roşiatică. În interior constatăm prezenţa de cuarţ, mică şi calcar. Provine de la cercetările efectuate de către N. Gudea[35].

3. Fragment de gât şi toarte provenit de la tipul Benghazi LR1[36]; Muzeul din Gornea; nr.inv.? Are diametrul gurii de 6,5 cm şi înălţimea fragmentului de 11 cm. Pasta este cărămiziu-roşiatică, în interior constatăm existenţa nisipului alături de mică, cuarţ şi calcar. Provine de la săpăturile efectuate de către N. Gudea[37].

4. Fragment din partea superioară a unei amfore de tip Benghazi LR1[38], Muzeul din Gornea; f.n. Are diametrul gurii de 8,5 cm şi înălţimea fragmentului de 15 cm. Pasta este cărămizie, conţinând în interior mică, cuarţ şi calcar. Pe gât are o inscripţie cu vopsea roşie[39], reprezentând capacitatea vasului (fig. 147). Provine de la cercetările efectuate de către N. Gudea[40].

---

[30] Piso, Marcu, Ardeţ, Ardeţ 2002, 316-317.

[31] Ardeţ 2006, 71-72.

[32] Ardeţ 2006, 74.

[33] Ardeţ 2006, 106-107.

[34] Ardeţ 2006, 130-131.

[35] Gudea 1977, 78, fig. 21/ 5; Ardeţ 1993, 101, fig. 12/ c.

[36] Ardeţ 2006, 130-131.

[37] Gudea 1977, 78, fig. 22/ 3.

[38] Ardeţ 2006, 130-131.

[39] Vlassa 1979, 229-235, fig. 1.

[40] Gudea 1977, 78, Fig. 22/ 1.

5. Fragment din partea superioară a unei amfore de tip Benghazi LR1[41], Muzeul din Gornea; f.n. Are diametrul gurii de 9 cm şi înălţimea fragmentului de 14 cm. Pasta este cărămiziu-brună, în interior constatăm prezenţa de mică, cuarţ, calcar şi argilă feruginoasă. Provine de la cercetările efectuate de către N. Gudea, la turnul de SE[42].

6. Fragment din partea superioară a unei amfore de tip Benghazi LR1[43], Muzeul din Gornea; f.n. Are diametrul gurii de 6 cm şi înălţimea fragmentului de 23 cm. Pasta este cărămiziu-roşiatică, conţinând în interior fragmente de mică, cuarţ, calcar şi scoici pisate. Pe gât pot fi observate câteva litere scrise cu caractere greceşti, reprezentând capacitatea vasului. Provine de la cercetările efectuate de către N. Gudea[44].

7. Fragment de buză, gât şi toarte de tip Benghazi LR2[45], Muzeul Banatului Montan din Reşiţa; f.n. Are diametrul gurii de 12 cm şi înălţimea fragmentului de 17 cm. Pasta este cărămiziu-roşiatică, în interior constatăm prezenţa fragmentelor de calcar, cuarţ şi mică, în alternanţă cu argila feruginoasă. Provine de la cercetările efectuate de către N. Gudea[46].

8. Fragment din partea superioară a amforei Benghazi LR2[47], Muzeul Banatului Montan din Reşiţa; nr.inv. 1025, RT 1047. Are diametrul gurii de 14 cm şi înălţimea fragmentului de 23 cm. Pasta este cenuşiu-gălbuie, cu foarte multe fragmente exterioare de calcar şi pietricele. În interior constatăm prezenţa de mică, cuarţ, calcar, argilă feruginoasă şi fragmente foarte fine provenite de la tuful vulcanic. Provine de la cercetările efectuate de către N. Gudea.

9. Stampilă. CYNE TOY [48], Muzeul Banatului Montan Reşiţa, nr.inv. A 8903/ R. 676.

XI. Hinova (Jud. Mehedinti)

Fragment de gât şi buză de la tipul de amforă Kuzmanov II[49], Muzeul „Porţilor de Fier" din Drobeta Turnu-Severin; nr.inv. 19959. Are diametrul gurii de 18 cm şi înălţimea fragmentului de 25 cm. Pasta este cărămiziu-brună, incluzând mică, cuarţ şi calcar.

XII. Ilişua (comuna Uriu, jud. Bistriţa-Năsăud)

1. Fragment de gât şi umăr de la o amforă de tipul Dressel 6B[50], Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca; f.n. Diametrul gurii are 10 cm iar înălţimea fragmentului este de 21 cm. Pasta este cărămiziu-roşiatică, bine arsă, conţinând în interior mică, cuarţ, calcar şi fragmente de argilă feruginoasă care sunt maronii şi negre. Provine din cercetările efectuate în castru de către K. Torma.

[41] Ardeţ 2006, 130-131.
[42] Gudea 1977, 78, fig. 22/2; Ardeţ 1993, 99, fig. 7.
[43] Ardeţ 2006, 130-131.
[44] Gudea 1977, 78, fig. 23/ 2=35a; Vlassa 1979, 229-235, fig. 2; Ardeţ 1993, 101, fig. 12/ c.
[45] Ardeţ 2006, 132-133.
[46] Gudea 78, fig. 23/ 1; Ardeţ 1993, 103, fig. 20.
[47] Ardeţ 2006, 132-133.
[48] Gudea 1977, 25, fig. 12/ 11; Gudea 1973, 591, fig. 13/ 11; 17/ 6.
[49] Ardeţ 2006, 103-104.
[50] Ardeţ 2006, 67-69.

2. Fragment de buză şi gât de la o amforă de tip Kapitän II[51], MNIT Cluj-Napoca; f.n. Are diametrul gurii de 7 cm şi înălţimea fragmentului de 21 cm. Pasta este roşu-cărămizie, cu fragmente exterioare vizibile cu ochiul liber de calcar. În interior constatăm prezenţa de mică, calcar, cuarţ şi fragmente negre de rocă vulcanică.

XIII. *Largiana* (comuna Românaşi, jud. Sălaj)

Amforă întreagă de tip Schorgendorfer 558[52], Muzeul de Istorie şi Artă Zalău; nr.inv. 8957/ 1. Are diametrul buzei de 14 cm şi înălţimea amforei de 65 cm. Pasta este cărămiziu-gălbuie, în exterior conţine o angobă gălbuie. În interiorul pastei constatăm prezenta de mică foarte fină şi bucăţi de argilă feruginoasă maronie. Provine de la cercetările efectuate în anul 1956 de către M. Macrea.

XIV. Pojejena (jud. Caraş-Severin)

Amforă întreagă de tip Forlimpopoli[53], Muzeul Banatului Montan din Reşiţa; nr.inv. R 1046. Are diametrul gurii de 10,5 cm şi înălţimea de 42 cm. Pasta este roşiatică cu nuanţe gălbui, având o angobă roşiatică exterioară. Interiorul acesteia este gălbui-cărămiziu, conţinând mică, cuarţ şi foarte puţine fragmente de calcar. Provine de la cercetările efectuate în anul 1982 în zona „Via Bogdanovici“ de către Ovidiu Bozu.

XV. *Praetorium* (comuna Mehadia, jud. Caraş-Severin)

1. Fragment de buză aparţinând tipului de amforă Dressel 6B[54], MNIT Cluj-Napoca; f.n. Are diametrul gurii de 16 cm şi înălţimea fragmentului de 6 cm. Pasta este cărămiziu-gălbuie, cu o angobă alb-gălbuie, în interior constatăm prezenţa de mică, cuarţ şi fragmente organice. Provine de la cercetările efectuate în anul 1948 de către colectivul coordonat de către M. Macrea.

2. Fragment de buză aparţinând tipului Knossos 18[55], MNIT Cluj-Napoca; f.n. Are diametrul gurii de 12 cm şi înălţimea fragmentului de 12 cm. Pasta este cărămiziu-roşiatică, cu o angobă exterioară gălbui-cenuşie. În interior este prezent nisipul grosier folosit ca degresant, mica, calcarul, cuarţul ,urme organice şi fragmentele de scoică pisată. Provine de la cercetările efectuate în anul 1948 de către M. Macrea.

3. Fragment de buză provenit de la tipul de amforă Zeest 90[56], MNIT Cluj-Napoca, f.n. Are diametrul gurii de 17 cm şi înălţimea fragmentului de 6 cm. Pasta este cărămiziu-brună, conţinând mică, cuarţ, bucăţele mici de scoici pisate şi calcar. Provine de la cercetările efectuate de către M. Macrea în anul 1948.

4. Fragment de buză aparţinând tipului de amforă Zeest 90[57], MNIT Cluj-Napoca; f.n. Are diametrul gurii de 16 cm şi înălţimea fragmentului de 4,5 cm. Pasta este cărămizie cu o

[51] Ardeţ 2006, 128-129.

[52] Ardeţ 2006, 70.

[53] Ardeţ 2006, 71-72.

[54] Ardeţ 2006, 67-69.

[55] Ardeţ 2006, 102.

[56] Ardeţ 2006, 106-107.

[57] Ardeţ 2006, 106-107.

angobă exterioară alb-gălbuie. Interiorul este cărămiziu, conținând nisip foarte fin, mică, cuarț, calcar şi fragmente de scoică marină. Provine de la cercetările efectuate în anul 1948 de către M. Macrea.

5. Fragment de buză aparținând tipului Rhodian[58], MNIT Cluj-Napoca; f.n. Are diametrul gurii de 13 cm şi înălțimea fragmentului de 4 cm. Pasta este cărămiziu-roşiatică, cu o angobă exterioară gălbui, mica aurie fiind vizibilă cu ochiul liber. În interior constatăm prezența de mică într-o cantitate foarte mare, cuarț şi calcar. Provine de la cercetările efectuate în anul 1948 de către M. Macrea.

6. Fragment de buză şi gât provenite de la tipul de amforă Dressel 30[59], MNIT Cluj-Napoca; f.n. Pasta este cărămiziu-roşiatică, cu o angobă exterioară roşiatică, în interior fiind prezente particule foarte mici de mică, calcar şi granule de cuarț. Provine de la cercetările efectuate în anul 1948 de către M. Macrea.

7. Fragment de buză de la tipul Africana II „grande"[60], Muzeul Național de Istorie al Tansilvaniei din Cluj-Napoca; f.n. Are diametrul gurii de 16 cm şi înălțimea fragmentului de 12,5 cm. Pasta este cărămizie cu nuanțe roşii, în interior sunt prezente particule de mică aurie, cuarț, calcar şi argilă maronie feruginoasă. Provine de la cercetările efectuate în anul 1948 de către M. Macrea.

XVI. *Samum* (comuna Căşeiu, jud. Cluj)

1. Fragment de buză, gât şi corp provenite de la o amforă de tip Dressel 6B[61], MNIT Cluj-Napoca; f.n. Are diametrul gurii de 17 cm şi înălțimea fragmentului de 45 cm. Pasta este brun-cărămizie, conținând în interior mică, cuarț şi calcar, observându-se însă şi fragmente foarte fine de minereu de fier. Provine de la cercetările efectuate în anul 1987 la castrul militar, în zona *praetentura* de sud, de colectivul coordonat de către D. Isac.

2. Fragment de buză de la o amforă de tip Zeest 92[62], MNIT Cluj-Napoca; f.n. Are diametrul gurii de 9,5 cm şi înălțimea fragmentului de 4,5 cm. Pasta este cărămizie spre brun, observându-se pe pereții exteriori mică. În interior constatăm prezența de mică, calcar şi cuarț. Provine din săpăturile efectuate de către D. Isac.

XVII. Slăveni (comuna Gostavățu, jud. Olt)

1. Fragment de buză de la o amforă de tip Zeest 90[63], Muzeul Olteniei din Craiova; nr.inv. 30030. Are diametrul gurii de 19 cm şi înălțimea fragmentului de 46 cm[64]. Pasta este cărămiziu-roşiatică, în interior fiind cenuşie, conținând mică, cuarț, calcar şi fragmente maronii de argilă feruginoasă. Pe gât sunt scrise cu vopsea roşie literele ΔIO[65].

[58] Ardeț 2006, 121.
[59] Ardeț 2006, 139.
[60] Ardeț 2006, 141.
[61] Ardeț 2006, 67-69.
[62] Ardeț 2006, 96.
[63] Ardeț 2006, 106-107.
[64] Popilian 1976, 171, pl. XV/ 198.
[65] Popilian 1976, 171, pl. XV/ 198; Tudor 1975, 130, nr. 11; IDR II 544.

2. Fragment de corp şi picior de la o amforă de tip Agora F65/66[66], Muzeul Olteniei din Craiova; Nr.inv. 13583. Are diametrul superior al corpului de 36 cm şi înălţimea fragmentului de 66 cm. Pasta este cărămiziu-cenuşie, conţinând frecvent mică, nisip grosier, cuarţ şi calcar[67].

XVIII. Tihău (jud. Sălaj)

1. Fragment de buză şi toarte de la o amforă de tip Forlimpopoli[68], Institutul de Istorie şi Artă Cluj-Napoca; nr. inv? Are diametrul gurii de 11 cm şi înălţimea fragmentului de 18,2 cm. Pasta este cărămizie fiind acoperită de o angobă roşie. În exterior se pot observa cu ochiul liber fragmente de piatră de var şi mică foarte fină. În interior constatăm prezenţa de sericite, cuarţ foarte fin, piatră de var şi scoici foarte mici din masa argiloasă folosită pentru confecţionat amfora. Provine din cercetările efectuate în castrul auxiliar de către C.H. Opreanu în anul 1998[69].

*

Avănd în vedere aceste descoperiri, am considerat necesar a completa lista descoperirilor cu câteva concluzii prezentate prin intermediul graficelor.

În primul rând, deosebit de interesant este procentajul materialului descoperit în castrele din Dacia (fig. 1), urmând precizările de ordin cronologic (fig. 2) şi al originii amforelor (fig. 3).

În funcţie de frecvenţa materialului descoperit şi locul de origine al amforelor pentru perioada 106-150 d.Chr. (fig. 4), au circulat cca. 100 de amfore repartizate astfel: Italia, 50 amfore = 50,5%, Baetica, 22 amfore = 22,22%, Asia, 16 amfore = 16,16%, Lusitania, 6 amfore = 6,06%, Moesia Inferior, 3 amfore = 3,03%, Dalmatia, 1 amforă = 1,01%, Africa Proconsularis, 1 amforă = 1,01%.

Având în vedere aceste concluzii asupra origini amforelor descoperite în Dacia, în prima jumătate a secolului al II-lea d.Chr., nu putem decât să ne racordăm la situaţia existentă în provinciile învecinate Daciei.[70]

---

[66] Ardeţ 2006 126-127.

[67] Popilian 1976, 142, pl. 1/ 9; Popilian 1976, 45, pl. XV/ 202, tip 5.

[68] Ardeţ 2006, 71.

[69] Opreanu 1998, 79-81.

[70] Harshegyi 2004, 113-121.

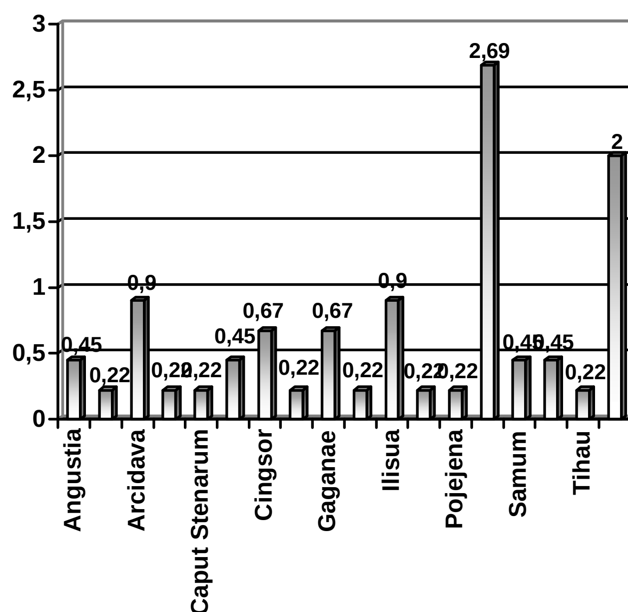

Figura 1. Amfore romane descoperite în castrele din Dacia Română (% din totalitatea descoperirilor din Dacia romană).

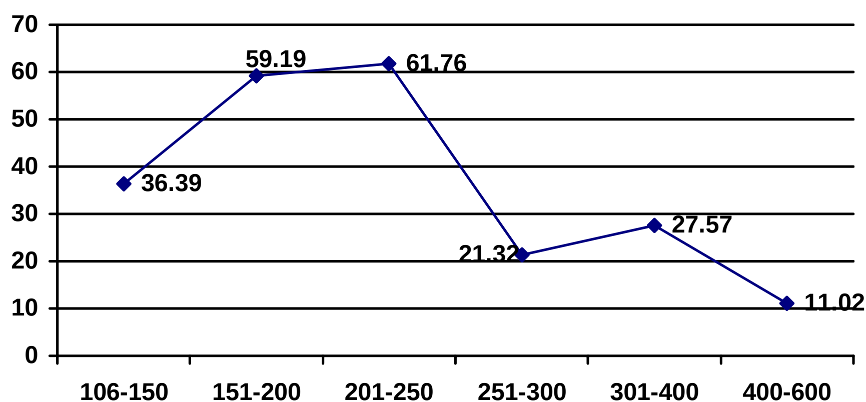

Figura 2. Evoluția cronologică a amforelor descoperite în Dacia Română.

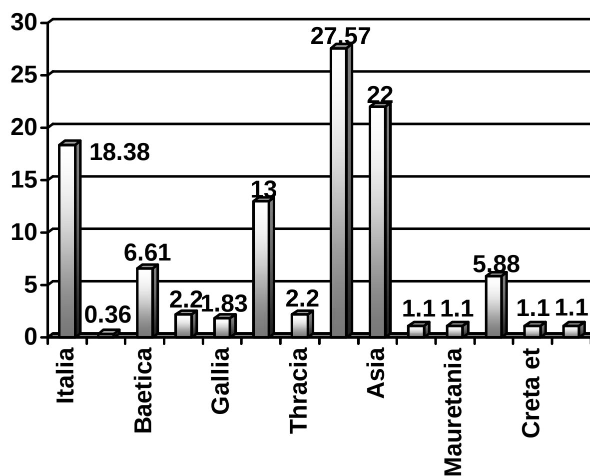

Figura 3. Originea amforelor din Dacia Română (sec. II-IV d.Chr., procente).

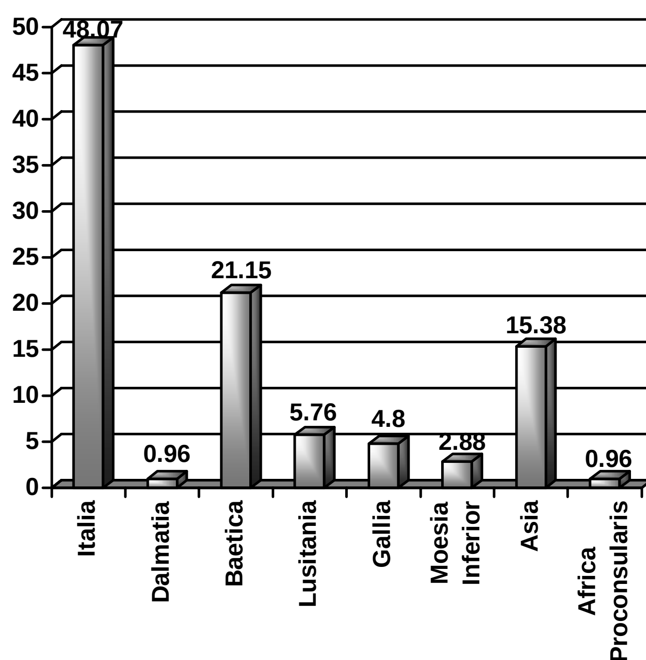

Figura 4. Evoluția amforelor din Dacia Romană în perioada 106-150 d.Chr. (procente).

The presence of wine and olive oil amphorae in the fortlets from Dacia (first half of the IInd century A.D.)

- abstract -

Conquest of Dacia and transformation of the north-Danubian territory in province had signified an essential phase regarding the development of this area.

The presence of Roman soldiers and colonists meant, first of all, an integration of the newly organized province in the Roman world, which had the Mediterranean civilizations as a core. Up to the Roman conquest of Dacia, the trade has been more or less influenced by the Mediterranean space. Once the province being created, along with the way of life, structure and organization, the essential products that the roman colonists have been using in the regions where they came from, have been compelled. Thus, in the recently created province the pork grease had been changed for olive oil, and the local wine production could not stand a chance in front of the great wine-growing centers from Italy, Greece or Asia.

In the present paper, we shall consider the presence of the amphorae used for olive oil and wine transport, discovered in the camps and forts from Dacia. One has studied the amphorae coming from investigations made in 21 fort places, representing 25% from the total of the amphorae discovered in Dacia.

During the first half of the Ist century AD, in Dacia move 37% of the total of amphorae known throughout the entire roman presence period in the north-Danubian province. The Occident imports count approximately 80%, Orient 18%, and Africa 2%. From the total import in Dacia, Italy represents 50%, followed by Baetica with 23%, Asia with 16%, Lusitania with 6% and Moesia Inferior, Dalmatia and Africa Proconsularis, which know a percentage up to 3%.

List of Figures

Bibliografie:

Ardeț 1993 – A. Ardeț, Amfora romană în Banat, *Tibiscum* 8, 95-140, pl. I-IV, fig. 1-21.

Ardeț 2006 – A. Ardeț, *Amforele din Dacia Romană*, Timişoara.

Ardeț, Iaroslavschi, Bozu 2003 – A. Ardeț, E. Iaroslavschi, O. Bozu. Noi ştampile de amforă de la Vărădia, *Banatica* 16, 309-315.

Callender 1965 – M.H. Callender, *Roman Amphorae*, London.

Dragotă 1987 – Gh. Dragotă, Masca romană de bronz de la Cincşor, *SCIVA* 38, 3, 276-286.

Etienne, Mayet 2000 – R. Etienne, F. Mayet, *Le vin hispanique*, Bordeux.

Gudea 1973 –N. Gudea, O locuință rustică din epoca romană la Gornea, *ActaMN* 10, 569-593.

Gudea 1977 – N. Gudea, *Gornea, Aşezări din epoca romană şi romană târzie*, Reşița.

Harshegyi 2004 – Piroska Hàrshegyi, Roman Amphorae from the Civil Town of *Brigetio* (Szöny-Vàsàrtér, 1992-2001), *ComArchHung,* f.n., Budapest, 113-121.

Gudea, Pop 1974 – N. Gudea, I.I. Pop, Castrul roman de la Rîşnov. Săpăturile din anul 1971, *Cumidava* 7, 13-47.

Opreanu 1998 – C.H. Opreanu, Cercetările arheolohgice din castrul roman de la Tihău, jud. Sălaj, *CCA* 1997 (1998), 79-81.

Piso, Marcu, Ardeț, Ardeț 2002 – I. Piso, F. Marcu, A. Ardeț, Lucia Carmen Ardeț, Teregova, Jud. Caraş-Severin, *CCA* 2001 (2002), 316-317.

Popilian 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova.

Protase 1975 – D. Protase, Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin), *Banatica* 3, 345-348.

Rodriguez, 2000 – J. R. Rodriguez, Oleum baeticum. Consideraciones y propuestas para su estudio, *ACTAS,* 373-392.

Szekely 1975 – Zs. Szekely, Noi descoperiri din epoca romană din sud-estul Transilvaniei, *SCIVA* 26, 3, 343-352.

Tudor 1978 – D. Tudor, *Oltenia Romană*, ediția IV, Bucureşti.

Vlassa 1979 – N. Vlassa, În legătură cu două amfore cu inscripție pictată de la Gornea, *StComC* 4, 229-233.

Armamentul roman în Dacia la începutul secolului II d.Chr.[1]

Liviu Petculescu

În Dacia romană au fost descoperite numeroase arme, ceea ce este firesc pentru o zonă de graniță a Imperiului în care a staționat o garnizoană importantă. Totuşi, piesele de armament sunt mult mai puține în comparație cu cele provenind din Raetia, Germania Superior sau Britannia, diferența datorându-se evident nivelului cercetării arheologice, net superior în aceste din urmă provincii față de Dacia. Însă datorită faptului că în ultimele patru decenii cercetarea *limes*-ului roman în România, în special în Transilvania şi Banat, s-a intensificat considerabil, acest decalaj are tendința de a se reduce rapid.

Marea majoritate a armelor din Dacia romană se încadrează în două orizonturi cronologice distincte: începutul secolului II d.Chr., eventual prima sa jumătate, şi sfârşitul secolului II - secolul III. Primul orizont corespunde în mare domniei lui Traian, când provincia Dacia şi teritoriul nord-dunărean al Moesiei Inferior au avut garnizoane numeroase. Spre sfârşitul domniei sale numărul de trupe se reduce, iar în timpul lui Hadrian, datorită evenimentelor militare şi reorganizării administrative a Daciei romane, sunt aduse noi unități militare. Schimbările în dimensiunea, compoziția şi dispunerea armatei romane din Dacia au determinat ieşirea din uz a unor castre şi construirea altora, de multe ori mai mari, uneori chiar pe vechile amplasamente. Întrucât, aşa cum a arătat Bishop, părăsirea fortificațiilor a constituit prilejul abandonării multor obiecte de echipament militar, în special a celor deteriorate care fuseseră stocate pentru reciclare[2], este de presupus că tocmai prefacerile suferite de garnizoana Daciei romane în deceniile II-III ale secolului II au determinat intrarea în contextele arheologice a majorității pieselor timpurii.

Acceptarea modelului lui Bishop poate explica şi cronologia diferită a echipamentului militar descoperit în Dacia față de cel de pe *limes*-ul Germano-Raetic. Astfel, deşi zona dintre Dunăre şi Rin a fost anexată încă din timpul lui Domițian, în castrele de pe frontiera provinciilor Raetia şi Germania Superior practic nu avem atestate piese de echipament militar databile în prima jumătate a secolului II, probabil tocmai fiindcă aici n-au avut loc concentrări masive de trupe în prima fază a ocupației romane, iar evoluția ulterioară a sistemului de apărare local a fost graduală, reflectînd relativa linişte a respectivului sector de frontieră până la marea criză a secolului III.

În jurul anului 100 d.Chr. armamentul cel mai complet era purtat de legionari. El era alcătuit din: două sulițe, sabia scurtă numită *gladius,* pumnalul -*pugio*-, coiful, armura din benzi de fier – *lorica segmentata* – sau zale – *lorica hamata* –, scutul dreptunghiular. Soldații auxiliari aveau în dotare un armament mai simplificat, uneori diferit în detalii: sabia mai uşoară, de obicei mai lungă, numită *spatha*, armura din solzi – *lorica squamata* –, scutul oval. Desigur că unitățile specializate aveau arme diferite: arcaşii – arcuri şi săgeți –, călăreții – sulițe scurte pentru aruncat. Apoi mai existau şi maşini de aruncat proiectile la distanță: baliste, catapulte.

---

[1] Mulțumim şi pe această cale colegilor care ne-au oferit spre cercetare o serie de piese utilizate în acest articol, uneori chiar înainte de propria publicare: Al. Flutur, Dr. I. Bogdan Cătăniciu, prof. dr. D. Benea, prof. dr. I. Piso, dr. Al. Matei, M. Takacs, O. Bozu, conf. dr Al. Diaconescu. De asemenea suntem îndatorați doamnei G. Ducman pentru desenarea majorității armelor ilustrate.

[2] Bishop 1986.

Soldații purtau un echipament specific, din care cea mai importantă componentă era centironul placat cu aplice de bronz, iar călăreții utilizau un harnaşament al calului deosebit de complex.

În conformitate cu modelul lui Bishop, armele din Dacia datate la începutul sec. II provin din castrul legionar traianic de la Berzovia, din nivelele primei faze constructive ale oraşului *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* şi cele ale castrelor auxiliare, printre care cele de la *Micia*, *Tibiscum*, Buciumi. În plus, am considerat, în mod ipotetic, ca aparținând aceleiaşi perioade, câteva piese descoperite întâmplător sau al căror context nu se cunoaşte, întrucât ele se încadrează în tipuri utilizate între sfîrşitul sec. I şi prima jumătate a sec. II.

Aşa cum este unanim recunoscut, datorită numărului deosebit de mare şi varietății excepționale, vârfurile de suliță reprezintă categoria de arme romane cel mai greu de clasificat[3]. De aceea, este explicabil faptul că până în prezent nu există o tipologie generală a acestor piese. În ceea ce priveşte situația din Dacia în epoca lui Traian, singura particularitate pe care o putem constata este lipsa până în prezent a vârfurilor de *pilum,* cel mai faimos tip de suliță roman, care avea o formă foarte caracteristică: capul piramidal continuat cu o tijă lungă de până la 70 cm, terminată cu un tub, limbă sau tijă de înmănuşare. Acest fapt necesită în mod evident o explicație. Mai întâi, trebuie avut în vedere că vârfurile de *pilum*, datorită însăşi formei lor, se fracturau în mod obişnuit la începutul tijei, iar în contextele arheologice au ajuns în general doar capetele piramidale, care în cazul exemplarelor mai mici nu pot fi întotdeauna deosebite de bolțuri. Totuşi, cauza principală a lipsei, sau cel puțin a rarității lor deosebite în Dacia, constă probabil în aceea că *pila* erau considerate încă din secolul I d.Chr. ca o arma specifică legionarilor, spre deosebire de auxiliari, care utilizau lănci[4], iar în secolul II este de presupus că ele au ieşit din dotarea standard a legionarilor, menținându-se doar în cazuri izolate, numai în unitățile unde era respectată tradiția.

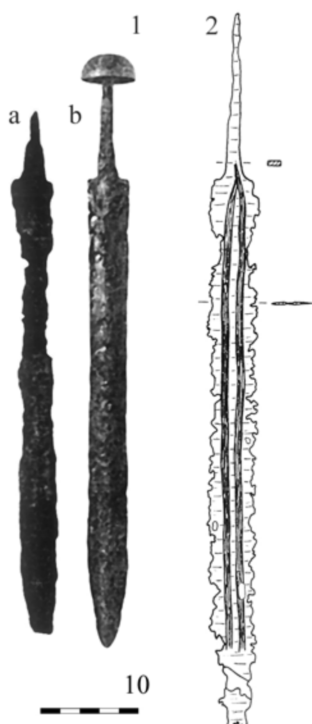

Figura 1. Gladius; a: înainte de restaurare; b: restaurat. Berzovia. Fier. După Flutur (inedit).
Figura 2. Spatha. Rucăr. Fier. După Flutur 2006.

Dintre săbiile descoperite în Dacia romană, doar două, ambele publicate sumar într-un catalog de expoziție, se datează la începutul sec. II d.Chr. Astfel, un *gladius* a fost găsit în săpăturile arheologice din castrul traianic al legiunii *IIII Flavia Felix* de la Berzovia (fig. 1a-b)[5]. Sabia a fost recuperată dintr-o baracă de lângă *basilica* comandamentului în stare fragmentară: fără vârf şi extremitatea limbii de mâner, cu tăişurile ştirbite (fig. 1a). La restaurare – a fost completată în general corect, doar vârful fiind prea rotunjit (fig. 1b). Cu dimensiunile lamei de cca 485 mm, tăişurile paralele şi vârful triunghiular relativ scurt, piesa se încadrează în tipul Pompei, utilizat în cea de a doua jumătate a secolului I d.Chr[6]. În apropierea sabiei, la cca 1 m distanță, a fost

[3] Mai recent vezi Bishop, Coulston 1993, 69; Marchant 1990.

[4] Tacitus, *Annales*, XII, 35.

[5] Gudea 1997, 29-30, castrul; Flutur 2006, 144, nr. 114, sabia.

[6] Ulbert 1969.

găsită o măciulie emisferică din tablă de bronz care la restaurare a fost fixată pe limba de mâner. Deşi fără analogii, ataşarea măciuliei de bronz la mânerul acestui *gladius* pare verosimilă. Cealaltă sabie a fost descoperită în colţul de NV al castrului de mici dimensiuni de la Rucăr (40 x 60 m), care a fost datat între anii 102-117[7]. Pe baza existenţei unor cărămizi ştampilate aflate într-o clădire cu hipocaust, situată la 200 m distanţă de castru, I. Bogdan Cătăniciu a presupus că garnizoana acestuia a fost alcătuită din soldaţi ai cohortei *II Flavia Bessorum*. Sabia de la Rucăr ne-a parvenit într-o stare de conservare precară: puternic corodată şi fragmentară (fig. 2). Ea are lama plată, subţire, cu lăţimea maximă păstrată de 54 mm şi tăişurile paralele. Lipsa extremităţii inferioare a piesei face imposibilă stabilirea lungimii sale originale. Totuşi, deoarece porţiunea din lamă care se mai păstreză se îngustează brusc la partea de jos, înclin să cred că din piesă lipseşte doar vârful şi deci că lungimea sa iniţială era doar cu puţin peste cea actuală, de 565 mm. Prin caracteristicile sale, această sabie este o *spatha* de lungime medie, relativ îngustă şi cu tăişuri paralele, având o poziţie intermediară între tipurile de săbii lungi stabilite de G. Ulbert pentru sfârşitul secolului II - secolul III[8]. Ea are limba de mâner lungă de 175 mm, deci a avut un mâner lung cu o gardă înaltă şi măciulie sferică sau lenticulară. În partea centrală a lamei sunt dispuse două benzi verticale, uşor arcuite, late de 8 mm, compuse din lamele dure şi moi dispuse alternativ, care reprezintă cea mai simplă formă de damaschinare, numită în fâşii (*Streifendamast*)[9]. Dacă *spatha* de la Rucăr aparţine într-adevăr nivelului de locuire traianic al castrului, de altfel singurul atestat, ea este cea mai timpurie sabie damaschinată cunoscută până acum, printre celelalte exemplare publicate nefiind nici unul mai vechi de sfârşitul secolului II d.Chr[10]. În acest caz, ea ar face legătura între damaschinarea în fâşii a unor pumnale din secolul I d.Chr.[11] şi cea a săbiilor de la sfârşitul secolului II şi din secolul III, la care s-a utilizat acelaşi procedeu tehnic.

De pe teritoriul Daciei romane provin şi o serie de accesorii de săbii ce pot fi atribuite începutului, eventual primei jumătăţi a secolului II d.Chr. O baretă transversală de teacă, de altfel singura cunoscută până acum în Dacia, a fost găsită în castrul auxiliar de la Buciumi[12]. Piesa este formată dintr-o fâşie de tablă de bronz care era fixată pe suprafaţa tecii în partea superioară a acesteia (fig. 3). Lăţimea tecii la care a fost fixată era aproximativ egală cu lungimea părţii din faţă a baretei, fără lăcaşurile inelelor, deci de cca 50 mm. Dacă ţinem seama de grosimea tecii propriu-zise şi de spaţiul liber dintre suprafaţa interioară a tecii şi lama sabiei, lăţimea estimată a acesteia din urmă este de cca 40 mm. În secolul I d.Chr. toate săbiile romane, indiferent de tipul lor, erau ataşate la centiron prin intermediul inelelor angajate în lăcaşurile celor două barete transversale de teacă[13]. Ilustrând această situaţie, baretele de teacă apar frecvent în întreg Imperiul roman, în contextele militare din secolul I d.Chr[14]. În general, ele au aparţinut unor săbii late, caracteristice perioadei, dar chiar în castrul legionar de la *Vindonissa*

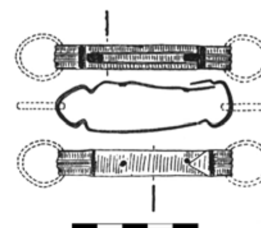

Figura 3. Baretă de teacă de sabie. Buciumi. Bronz.

[7] Bogdan Cătăniciu 1975, castrul; Bogdan Cătăniciu 2006, 143, nr. 113, sabia.

[8] Ulbert 1974, 204, 215.

[9] Ypey 1982, 381-85.

[10] Ypey 1982, 381.

[11] Ypey 1982, 391, n. 3, fig. 2.

[12] Gudea 1997, 42-43, castrul; Chirilă et al. 1972, pl. 115/21, desen deformat piesă.

[13] Nylen 1963 săbii de mici dimensiuni cu teci prevăzute cu barete transversale şi inele de susţinere.

[14] Unz, Deschler-Erb 1997, nr. 78-110 şi p. 17, lista cu analogii.

există şi piese apropiate de cea de la Buciumi[15]. În orice caz, întrucât către mijocul secolului II d.Chr. se generalizează un alt sistem de susţinere a săbiilor, cel prin intermediul prinzătoarelor de teacă, piesa noastră trebuie să fi aparţinut unui *gladius* îngust de tipul Pompei sau unei *spatha*, şi se datează în prima jumătate a acestui secol.

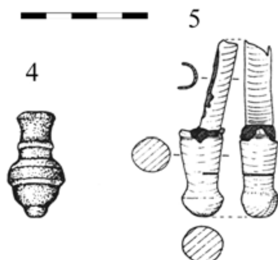

Figura 4. Buton de buterolă de sabie. Românaşi. Bronz.
Figura 5. Buterolă de sabie. Bologa. Bronz.
După Tamba 1997.

Printre buterolele din Dacia romană, patru sunt în formă de V. Ele sunt formate din marginile vârfului tecii care se unesc într-un buton terminal sferic sau profilat (*Kugel-förmigortband, Knopfförmigortband*, *triangular guttering chape*). Această formă de buterolă, executată din bronz, este singura folosită la săbiile militare romane de secolul I d.Chr. şi a ieşit din uz în secolul II d.Chr., probabil încă în cursul primei sale jumătăţi, când în armată s-a generalizat utilizarea sabiei lungi *spatha*, cu garnituri de teacă diferite de cele ale tecilor de *gladii.* Buterolele în formă de V din Dacia se împart în două subgrupe: cele la care butonul terminal a fost turnat separat de marginea tecii şi cele lucrate dintr-o singură bucată. Din prima subgrupă fac parte două exemplare descoperite în castrele auxiliare Românaşi[16] şi Bologa[17]. Ambele piese au butonul terminal alcătuit dintr-o parte globulară deasupra căreia este amenajată o prelungire mai îngustă, ca un gât, care la cea de la Românaşi este decorată cu o nervură inelară (fig. 4), iar la cea de la Bologa cu o incizie şi o canelură orizontală (fig. 5). Această formă specifică a butonului terminal este considerată de G. Ulbert ca reprezentând o caracteristică a tecilor de *gladii* aparţinând tipului Mainz[18]. Dacă avem însă în vedere că tipul respectiv de săbii este datat în prima jumătate a secolului I d.Chr., este evident că, cel puţin pentru perioada tîrzie a utilizării buterolelor în formă de V, această încadrare a butoanelor terminale nu mai este valabilă. Exemplarul de la Românaşi este aproape identic cu unul de la *Thamusida*, din Mauretania Tingitana, identificată ca buton de mâner de sabie[19], dar care este în realitate un vârf de teacă, după cum reiese şi din analogiile de formă generală şi dimensiuni cu butonii de buterolă de la *Vindonissa*[20]. Buterola de la Bologa are un buton cu gât lung, evazat, la care obişnuitele proeminenţe inelare sunt înlocuite printr-o incizie şi o canelură, ambele orizontale. Butonul, turnat masiv, are o cavitate centrală umplută cu plumb, în care au fost fixate marginile vârfului tecii, una fiind încă păstrată în poziţia sa iniţială. Dezvoltarea în lungime a butonului şi simplificarea decorului său reprezintă particularităţi ale piesei de la Bologa, pentru care nu cunosc analogii. Aceste caracteristici par a reprezenta stadiul final de evoluţie al buterolelor cu butonul lucrat separat. Dintre cele două buterole în V lucrate dintr-o bucată, cea din castrul auxiliar *Tibiscum* este fragmentară şi de o formă comună, aşa că nu se pretează la o discuţie separată (fig. 6) [21]. Dimpotrivă, buterola de la Stremţ (jud. Alba; v. fig. 7)[22], deşi descoperită întâmplător, într-o zonă în care nu s-au efectuat cercetări arheologice, are elemente care permit

[15] Unz, Deschler-Erb 1997, nr. 83-84.
[16] Gudea 1997, 43-44, castru; Tamba 1997, 22, „buton de mobilier".
[17] Gudea 1997, 39-42, castru; Gudea 1977, 188, nr. 31, fig. 33/ 23, neidentificată.
[18] Ulbert 1969, 120.
[19] Boube-Piccot 1994, nr. 260.
[20] Unz, Deschler-Erb 1997, nr. 125-148.
[21] Gudea 1997, 32-34, castru; buterola informaţie şi desen prof. dr. D. Benea.
[22] Inedită, păstrată în muzeul Aiud.

o analiză succintă. Piesa, turnată masiv, reproduce – simplificat la maximum şi fără palmetele caracteristice – buterolele *gladii*-lor de tipul Pompei[23]. Deşi buterola de la Stremţ este uşor deformată, lăţimea ei maximă, deci şi a tecii la care a fost fixată, poate fi calculată la cca 40-45 mm. Aşadar, sabia respectivă trebuie să fi fost lată de 35-40 mm. O piesă destul de asemanătoare, dar având încă rudimente de palmete, face parte din colecţiile vechi ale muzeului G.M. Kam din Nijmegen[24]. Un alt exemplar, tot nedatat, descoperit la Strasbourg, este mai apropiat ca formă, dar are o lungime de numai 65 mm[25]. Piese similare atribuite tecilor de *spathae*, însă decorate ajurat şi emailat, provin din Germania şi Britannia şi au fost datate la sfârşitul secolului I şi prima jumătate a secolului II d.Chr.[26]. Prin urmare, buterola de la Stremţ se înscrie într-o serie de exemplare simplificate, derivând din tecile săbiilor de tipul Pompei.

În încheierea prezentării buterolelor în formă de V, se cuvin sintetizate câteva din rezultatele obţinute. Deşi în Dacia au fost descoperite doar patru piese, fiecare aparţine unui subtip sau variante diferite. Cu toate că derivă în mod evident din prototipuri de secolul I d.Chr, ele sunt atât de stilizate încât nu li se mai poate aplica tipologia lui G. Ulbert. Din păcate, lipsa elementelor de context face ca nici unul din exemplare să nu poată fi încadrat cronologic mai precis decât în perioada de după 106 d.Chr. În consecinţă, momentul ieşirii din uz a întregii categorii de buterole în V rămâne necunoscut deşi, evident, el se plasează în prima jumătate a secolului II d.Chr. Coexistenţa atâtor variante diferite de buterole în V, chiar la sfârşitul perioadei în care au fost folosite, atestă că ele nu au evoluat linear, ci pe mai multe direcţii de dezvoltare.

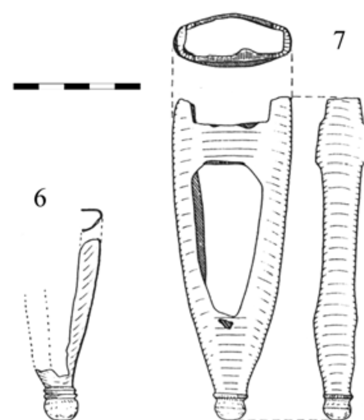

Figura 6. Buterolă de sabie. Tibiscum. Bronz.
Figura 7. Buterolă de sabie. Stremţ (Jud. Alba). Bronz.

Pumnalul, *pugio*, utilizat în secolul I d.Chr. atât de legionari cât şi de auxiliari, avea o structură foarte caracteristică: lama pistiliformă cu vârful prelung, prevăzută de obicei cu o creastă mediană puternic reliefată, care se continua la partea superioară cu o limbă de mâner; mânerul propriu-zis, de forma unui T răsturnat, era compus din două plăci de fier cu o proeminenţă la mijlocul lungimii lor şi o alta semicirculară la partea superioară, care suprapuneau două lamele de lemn sau os, dispuse de ambele părţi ale limbii. În secolele II-III *pugio* îşi va modifica forma şi va ieşi din echipamentul standard al militarilor romani, rămânând doar în dotarea unor anumite unităţi militare.

În Dacia, pumnalele de tipul caracteristic secolului I d.Chr. sunt prezente doar prin patru exemplare, provenind de la: *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Micia*, Orăştioara de Sus (Jud. Hunedoara), Valea Groapelor (Jud. Alba)[27]. Placa de mâner de la *Ulpia Traiana* (fig. 8) are toate caracteristicile pieselor din secolul I d.Chr. şi provine din nivelul traianic aflat sub forul de piatră al coloniei. Împreună cu majoritatea celorlalte obiecte militare din acelaşi context ea poate fi atribuită echipamentului legionar, cel mai probabil chiar cel al legiunii *IIII Flavia Felix*,

[23] Ulbert 1969, 119-20, caracteristicile buterolelor tipului Pompei.

[24] Gerhartl-Witteveen, Hubrecht 1990, 103, nr. 6, fig. 6.

[25] Forrer 1927, 529, nr. 9, pl. 75/ K.

[26] Flügel 2002.

[27] Vezi Petculescu 2005, publicarea monografică a pumnalelor din Dacia cu întreaga bibliografie şi un catalog al tuturor pieselor cunoscute incluzând ilustraţiile lor.

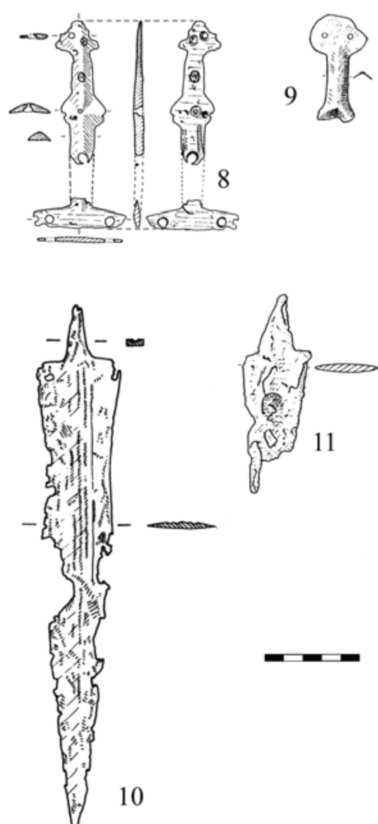

Fig. 8. Mâner de pugio. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Fier.

Fig. 9. Mâner de pugio. Micia. Fier.

Fig.10. Pugio. Orăştioara de Sus (Jud. Hunedoara). Fier.

Fig.11. Pugio. Valea Groapelor (Aiud, Jud. Alba). Fier.

care a construit oraşul. Fragmentul de placă de la *Micia* (fig. 9), datat pe criterii stratigrafice în prima jumătate a secolului II, a aparţinut echipamentului unui soldat din *cohors II Flavia Commagenorum.* Execuţia sa mult mai grosolană decât a exemplarului de la *Ulpia Traiana* se datorează ori apartenenţei sale la echipamentul auxiliarilor or unei evoluţii tipologice a pumnalelor la începutul secolului II d.Chr. Pumnalul de la Orăştioara de Sus (fig. 10) a fost găsit în şanţul de apărare al castrului auxiliar construit pentru *numerus exploratorum Germanicianorm* de o vexilaţie a legiunii *XIII Gemina* şi în consecinţă nu poate fi datat sau atribuit cu certitudine unei unităţi militare. Piesa de la Valea Groapelor (fig. 11) are o formă mai puţin tipică şi a fost descoperită într-un context civil.

În ciuda numărului mic de pumnale cunoscute până acum în Dacia, pot fi trase câteva concluzii cu implicaţii asupra situaţiei acestei arme în întreg Imperiul roman. Mai întâi, este de remarcat că în ciuda unei opinii contrare exprimate recent[28], la fel ca în cazul săbiilor, tipurile de pumnale caracteristice secolului I d.Chr. continuă să fie utilizate şi în secolul următor. Momentul înlocuirii lor cu noul tip de *pugio* nu poate fi deocamdată precizat, dar după toate probabilităţile nu depăşeşte mijlocul secolului II d.Chr.

În Dacia au staţionat un număr important de unităţi de *sagittarii*, unele dintre acestea, cum ar fi cohortele de commageni, chiar de la întemeierea noii provincii, în 106. Armamentul ofensiv al arcaşilor din Dacia, compus din arcuri prevăzute cu întăritoare de os sau corn şi din săgeţi, a fost tratat într-un articol de sinteză recent, în care a fost analizat şi un depozit de întăritoare de arc de la *Micia*, aparţinând cohortei *II Flavia Commagenorum,* datat între anii 106-170, deci incluzând şi perioada începutului secolului[29]. Totuşi, întrucât respectivul armament nu a evoluat tipologic pe parcursul secolelor I-III, nu considerăm necesară abordarea sa şi în acest context.

O ultimă armă ofensivă individuală utilizată de către romani a fost praştia. Dacă în perioada republicii armatele romane au inclus şi auxiliari prăştiaşi, în Imperiu nu se cunosc unităţi de *funditores.* Reflectând acest fapt, proiectilele de praştie bitronconice din plumb dispar de pe continent în cursul secolului II d.Chr. În afară de descoperiri izolate, în Dacia cunoaştem un singur lot consistent de bile de praştie, alcătuit din 37 proiectile de lut şi 8 de piatră, găsit în castrul auxiliar Buciumi[30]. Exemplarele de lut, care sunt cele mai caracteristice, au forma rotundă sau ovală şi greutatea între 30-62 g. Autorii cercetării afirmă că ele „provin de pe toată adâncimea stratului de locuire, mai ales din barăci", fapt ce sugerează datarea lor, cel puţin în

[28] Reuter 1999, 123, susţine dispariţia tipului timpuriu de pumnal cel mai târziu în timpul lui Traian.

[29] Petculescu 2002.

[30] Gudea, Pop 1972, 65-67, nr. 1-45, pl. 64-65.

parte, şi între 106-114, când aici a staționat *cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum*[31]. Deci, se pare că în Dacia, la începutul secolului II d.Chr, prăştiile erau încă în dotarea unor unități auxiliare recrutate dintre populațiile cu tradiție în mânuirea acestei arme, care însă nu mai face parte din echipamentul militar de bază, ci era folosită doar în anumite ocazii.

În ceea ce priveşte maşinile de aruncat proiectile, ele nu au fost încă descoperite în Dacia, iar bolțurile, deşi evident prezente în număr mare, sunt, pe de o parte, dificil de datat, iar pe de alta – nu au nici o specificitate provincială.

Cele mai importante arme defensive romane ale epocii, care de altfel nu lipsesc nici dintre descoperirile provinciei Dacia, au fost: coifurile, armurile, scuturile. La ele se adăugau cnemidele, utilizate mai rar, doar în unele ocazii sau de către anumite grade; reflectând această situație, până în prezent în Dacia nu se cunosc cnemide databile în prima jumătate a secolului II d.Chr.

Figura 12. Coif. Berzovia. Fier.

Dintre coifurile găsite în Dacia, doar unul, cel provenind din *principia* castrului legionar de la Berzovia, a fost utilizat la începutul secolului II d.Chr (fig. 12)[32]. Coiful, aparținând tipului Weisenau, are apărătoarea de ceafă plană şi plasată sus, ca la exemplarele mai timpurii ale tipului Haguenau. El reprezintă deci o variantă deosebită în cadrul tipului Weisenau, care este frecvent întâlnit pe toată granița nordică a Imperiului. O particularitate a piesei de la Berzovia o constituie barele de întărire subțiri, dispuse în cruce deasupra calotei, prezente doar la încă trei exemplare de acelaşi tip, descoperite la *Brigetio*[33], Hebron[34] şi Theilenhofen[35], însă întâlnite la coifurile reprezentate pe Columna lui Traian şi Monumentul triumfal de la Adamklissi. Dintre exemplarele originale menționate, coiful de la *Brigetio* este nedatat, cel de la Hebron datează probabil din timpul răscoalei evreilor din 132-135, iar cel de la Theilenhofen, care are

[31] Gudea 1997, 68.

[32] Protase, Petculescu 1975.

[33] Ubl 1975, 215.

[34] Robinson 1975, 70, pl. 175-178; Weinberg 1979, 81-83, pl. 23-24.

[35] Klumbach, Wamser 1978, 52-54, fig. 7.

caracteristici dovedind o evoluție spre tipul Niederbieber, din a doua jumătate a secolului II d.Chr. Putem fi deci de acord cu H. Klumbach, care considera introducerea barelor de întărire ca o inovație apărută în vremea lui Traian, pentru a permite coifurilor să reziste loviturilor date cu sabia dacică[36]. Barele de întărire dispuse deasupra calotei, întâlnite pentru prima dată la piesa de la Berzovia, s-au dovedit atât de eficiente, încât în perioada următoare se vor dezvolta în dimensiuni şi vor ajunge să fie utilizate la un numar din ce în ce mai mare de coifuri, până când se vor generaliza la exemplarele aparţinând tipului Niederbieber, care la sfârşitul secolului II şi în secolul III vor face parte din echipamentul standard al întregii armate romane.

Figura 13. Obrăzar de coif. Sarmizegetusa Regia. Bronz.

În Dacia au fost descoperite şi obrăzare de coifuri izolate, dintre care cel puțin trei provin din nivelul fazei de lemn de sub forul oraşului datat în timpul lui Traian[37]. Întrucât în stadiul actual de cercetare obrăzarele nedecorate nu pot fi atribuite cu certitudine unor tipuri de coifuri, şi deci nu oferă elemente suficiente pentru o analiză care să depăşească nivelul pur tehnic, ne vom mărgini în acest context doar la semnalarea lor. Un alt obrăzar, decorat *au repoussé*, publicat în detaliu de autorul prezentului articol, a aparținut unui coif pseudo-atic (fig. 13)[38]. În cazul în care locul său de proveniență este într-adevăr Sarmizegetusa Regia, cum este înregistrat în catalogul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, datarea sa se plasează tot în timpul domniei lui Traian.

În secolele II-III militarii romani au utilizat, în afară de armura anatomică aflată în dotarea ofițerilor, şi care nu apare în contextele arheologice, încă trei feluri de armuri: o armură din benzi de fier, numită convențional de cercetătorii moderni *lorica segmentata*; cămaşa de zale (*lorica hamata*); armura de solzi (lorica squamata). Ultimele trei sunt prezente şi în Dacia începutului de secol II d.Chr.

Armura segmentată era compusă din benzi de fier suprapuse parțial, articulate prin balamale. Închiderea armurii se făcea prin cureluşe prinse în catarame şi şnururi ce treceau prin nişte cârlige. Balamalele, cataramele şi cârligele erau toate confecționate din bronz. După ce în secolul I d.Chr. *lorica segmentata* a fost cea mai populară armură, în secolul II ea se simplifică şi iese progresiv din dotarea militarilor romani.

În Dacia au fost descoperite fragmente consistente din astfel de armuri, alături de alte piese militare, în nivelul traianic aflat sub forul de piatră al oraşului *Ulpia Traiana*. Cum s-a arătat mai sus, tot acest ansamblu a făcut parte probabil din echipamentul legiunii *IIII Flavia Felix*. Dintre aceste fragmente a fost restaurată o armură de braț – *manica*[39]. Această armă de origine orientală, preluată mai întâi de gladiatori, a intrat în dotarea soldaților romani, deşi

[36] Klumbach, Wamser 1977, 54.

[37] Voişian 1997, 195-196, fig. 5/ 1-2, 6/ 1.

[38] Petculescu 1982, 291-293, nr. 1, fig. 1; Petculescu 1990, 844, fig. 2.

[39] Inedită. Informație personală Al. Diaconescu.

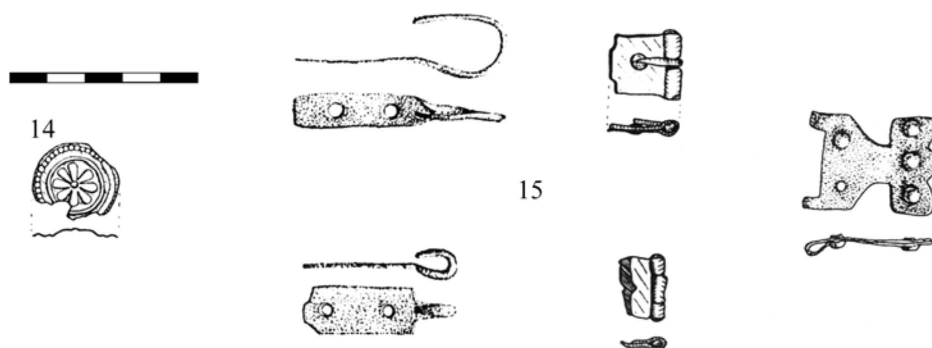

Figura 14. Rozetă de lorica segmentata. Gilău. Bronz.
Figura 15. Accesorii de lorica segmentata. După Alicu et al. 1994, Daicoviciu et al. 1993. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Bronz.

destul de sporadic, încă de la mijlocul secolului I d.Chr[40]. Luptele contra dacilor, care utilizau sabia curbă, *falx,* cu care puteau reteza brațul adversarilor, au determinat probabil extinderea utilizării sale, aşa cum pare a reieşi din numeroase reprezentări de pe Monumentul de la Adamklissi, unde ea apare în echipamentul legionarilor.

Accesorii de bronz de *lorica segmentata* izolate au apărut la Gilău, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Buciumi, *Porolissum*, *Micia*, Ilişua[41]. Aplica-rozetă din castrul Gilău avea funcția de a acoperi capul unui nit care fixa una de alta două benzi din zona umerilor sau a gâtului (fig. 14) [42]. De la Ulpia provin două cârlige, două catarame articulate şi o balama de umăr foarte stilizată, care nu are analogii apropiate printre piesele de la *Vindonissa* sau Corbridge (fig. 15)[43]. În castrul Buciumi s-au descoperit patru cârlige, două catarame şi o balama treflată (fig. 16)[44]. În sfârşit, patru balamale treflate, remarcabil de diferite între ele, provin de la *Porolissum* (fig. 17)[45], *Micia*, dintre care una fără locație, iar cealaltă din *thermae* (fig. 18)[46] şi din castrul Ilişua (fig. 19)[47]. Ele se deosebesc prin detalii de formă sau dimensiuni de exemplarele comune din vestul Imperiului, ceea ce se explică prin execuția lor în ateliere răsăritene sau prin datarea mai târzie a unora. În orice caz, faptul că printre cele 6 balamale treflate nu sunt două identice denotă o variabilitate deosebită a detaliilor decorative ale armurilor segmentate în secolul II d.Chr, spre deosebire de cele din secolul I, care par a fi avut o ornamentare mai standardizată.

Dintre piesele de *lorica segmentata* din Dacia sunt datate prin context doar fragmentele de mari dimensiuni, încă inedite, de la *Ulpia Traiana*. Prin analogie cu ele, şi celelalte piese din acelaşi context pot fi plasate tot în epoca lui Traian. Apoi, dacă avem în vedere ca la Potaissa nu s-a descoperit încă nici un element de armură segmentată de tipul timpuriu, se pare că prin anii 167-170, adică în momentul sosirii legiunii *V Macedonica* în această garnizoană, tipul respectiv

[40] Bishop 2002, 68-71.
[41] Vezi Unz, Deschler-Erb 1997, nr. 629-843, tipologia accesoriilor de *lorica segmentata.*
[42] Diaconescu, Opreanu 1987, 68, nr.65, fig 7/65, descriere şi desen inexacte.
[43] Alicu et al. 1994, 106 nr.693-694, pl. 34/ 693,694; Daicoviciu et al. 1989-1993, 420, nr.17, pl. 10/ 7.
[44] Chirilă et al. 1972, pls. 114/ 24; 113/ 47; 115/ 2; 113/ 42; 71/ 48, 31; 113/ 38.
[45] Gudea 1989, 645, pl. 207/ 19.
[46] Inedite. MNIT, Cluj-Napoca, inv. V 30759; MNIR, Bucureşti, inv. 175136.
[47] Protase et al. 1997, pl. 77/ 6.

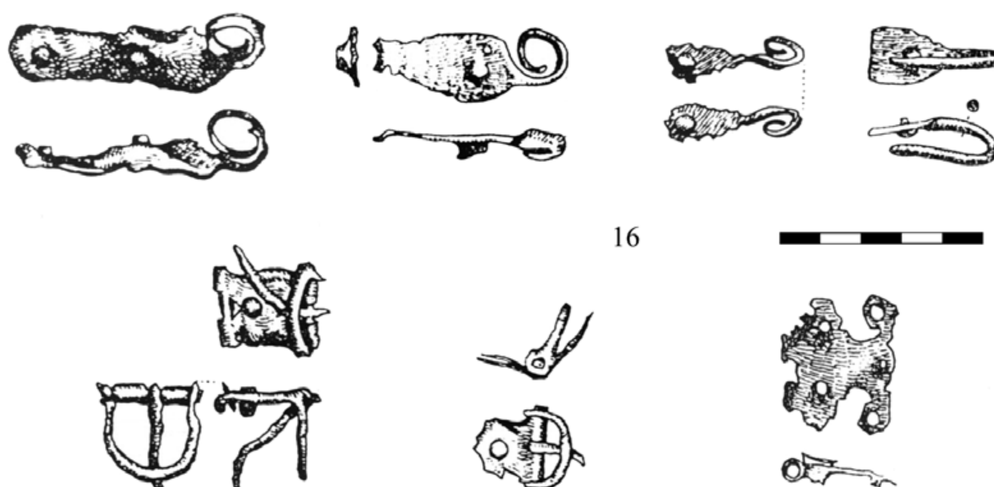

Figura 16. Accesorii de lorica segmentata. După Chirilă et al. 1972. Buciumi. Bronz.

de armură era deja ieşit din echipamentul standard al legionarilor. Deci, accesoriile acestui tip de armură se datează, probabil, în prima jumătate a secolului II d.Chr.

Aşa cum reiese şi din reprezentările de pe Columna lui Traian, acest tip de armuri era specific legionarilor, şi, de aceea, prezența sa la *Ulpia Traiana*, în dotarea legiunii *IIII Flavia Felix,* este firească. Apariția elementelor izolate de armură segmentată şi în castrele auxiliare Gilău, Buciumi, *Porolissum*, *Micia*, Ilişua, s-ar putea explica prin faptul că ele au aparținut detaşamentelor de legionari, atestate în unele din aceste situri, care au lucrat la ridicarea fortificațiilor respective, ceea ce s-ar potrivi cu probabila lor datare timpurie. Evident însă că trebuie avută în vedere şi explicația alternativă, anume ca această armură să fi fost utilizată în prima jumătate a secolului II d.Chr. de către unele unități auxiliare, sau cel puțin anumite grade sau detaşamente cu rol tactic special din aceste unități.

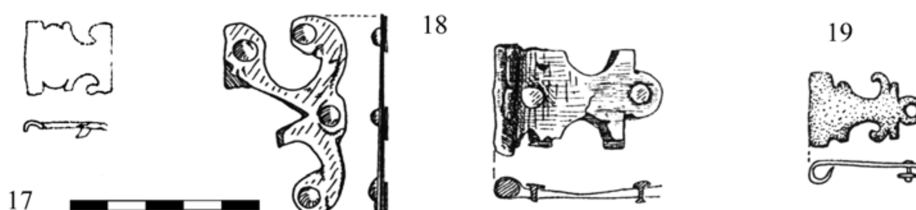

Figura 17. Balama de lorica segmentata. După Gudea 1989. Porolissum. Bronz.

Figura 18. Balamale de lorica segmentata. Micia. Bronz.

Figura 19. Balama de lorica segmentata. După Protase et al. 1997. Ilişua. Bronz.

În Dacia cunoaştem doar un singur fragment de *lorica hamata*, datat la începutul secolului II d.Chr. Piesa calcinată, reprezentând o bucată de cămaşe de zale împăturită, provine din nivelul de distrugere al castrului legiunii *IIII Flavia Felix* de la Berzovia, deci depunerea sa se plasează spre sfârşitul domniei lui Traian, când fortificația a fost abandonată (fig. 20)[48]. Întrucât în această perioadă armura standard a soldaților din legiuni era *lorica segmentata*, este de presupus că *lorica hamata* de la Berzovia a aparținut unui călăreț sau unui *principalis* al legiunii.

[48] Inedită. Informație personală O. Bozu.

Raritatea atestărilor cămăşii de zale în Dacia se datorează, cel puţin parţial, şanselor reduse de supravieţuire a respectivei armuri în contextele arheologice, în comparaţie cu celelalte *loricae*, care erau confecţionate din plăci de bronz sau fier mult mai rezistente decât inelele subţiri de fier. Deci, lipsa actuală a cămăşilor de zale din castrele unităţilor auxiliare nu constituie un indiciu în ceea ce priveşte folosirea acestor armuri în secolul II d.Chr. doar de către unii gradaţi legionari, ci mai degrabă o lacună temporară de cercetare.

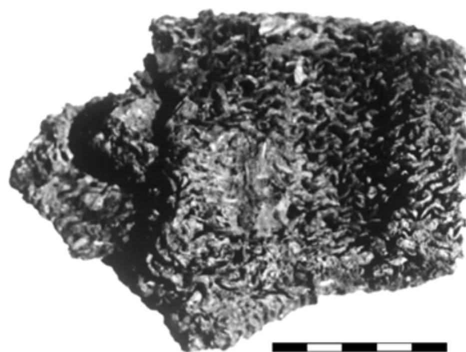

Figura 20. Lorica hamata. Berzovia. Fier.

Lorica squamata, cea mai răspândită armură din Dacia romană, era compusă din solzi rectangulari de bronz, mai rar de fier, uneori având marginea de jos arcuită sau ascuţită. Considerată a fi fost, în secolele I-III, armura prin excelenţă a auxiliarilor, ea este atestată în Dacia prin fragmente de obicei de mici dimensiuni şi prin solzi izolaţi, care nu prezintă vreo specificitate provincială. În plus, marea majoritate a exemplarelor care provin din castre auxiliare nu sunt datate precis. Pentru perioada analizată în acest context lipseşte deocamdată baza documentară necesară unei analize pertinente.

Scuturile romane din secolele I-II erau din lemn, cu garnituri metalice: un *umbo* central, margini metalice cu profilul în formă de U şi mânerul de prindere – *ansa.* Scutul legionarilor era dreptunghiular şi era arcuit, având un *umbo* semisferic cu marginea dreptunghiulară, iar cel al auxiliarilor era oval (mai rar rotund), plan şi cu umbo semisferic, mai rar conic, cu marginea rotundă.

În Dacia cunoaştem trei margini şi câteva mânere care aparţin începutului secolului II d.Chr. Din cele trei fragmente de margini din bronz, două provin de la *Micia* (fig. 21-22)[49], iar unul de la *Ulpia Traiana* (fig. 23)[50]. Primul exemplar, un fragment din marginea unui scut dreptunghiular, şi cel de al doilea, reprezentând o bucată din partea sus sau de jos a unui scut oval, au fost descoperite în nivelul arheologic al castrului *Micia* datat cca 106-170. Dacă avem însă în vedere că scutul dreptunghiular, din care a facut parte prima piesă, trebuie să fi aparţinut unui legionar, iar că o vexilaţie a legiunii *XIII Gemina* a lucrat la construirea termelor şi a *castrului*[51], este probabil că scutul din care făcea parte respectivul fragment a ieşit din uz încă din timpul lui Traian. Această datare timpurie rămâne evident valabilă şi în cazul în care am pune exemplarul avut în vedere în legătură cu o eventuală vexilaţie de lucru a legiunii *IIII Falvia Felix*, aflată sub conducerea centurionului *Q. Licinius Macrinus*, care a pus o inscripţie la *Micia* pe când se afla în serviciul activ[52]. Celălalt fragment probabil că a aparţinut scutului unui auxiliar din garnizoana Miciei[53].

Fragmentul de scut oval (mai puţin probabil al unuia dreptunghiular cu extremităţile uşor arcuite) de la *Ulpia Traiana* face parte dintre obiectele vechi din colecţia muzeului local,

[49] Petculescu 2004, 371, nr. 1-2, fig. 1/ 1-2.

[50] Petculescu 2004, 371, nr. 3, fig. 1/ 3.

[51] IDR III/3, 195/ 1-23.

[52] IDR III/3 95.

[53] Pentru garnizoana Miciei vezi Petolescu 1977, 369.

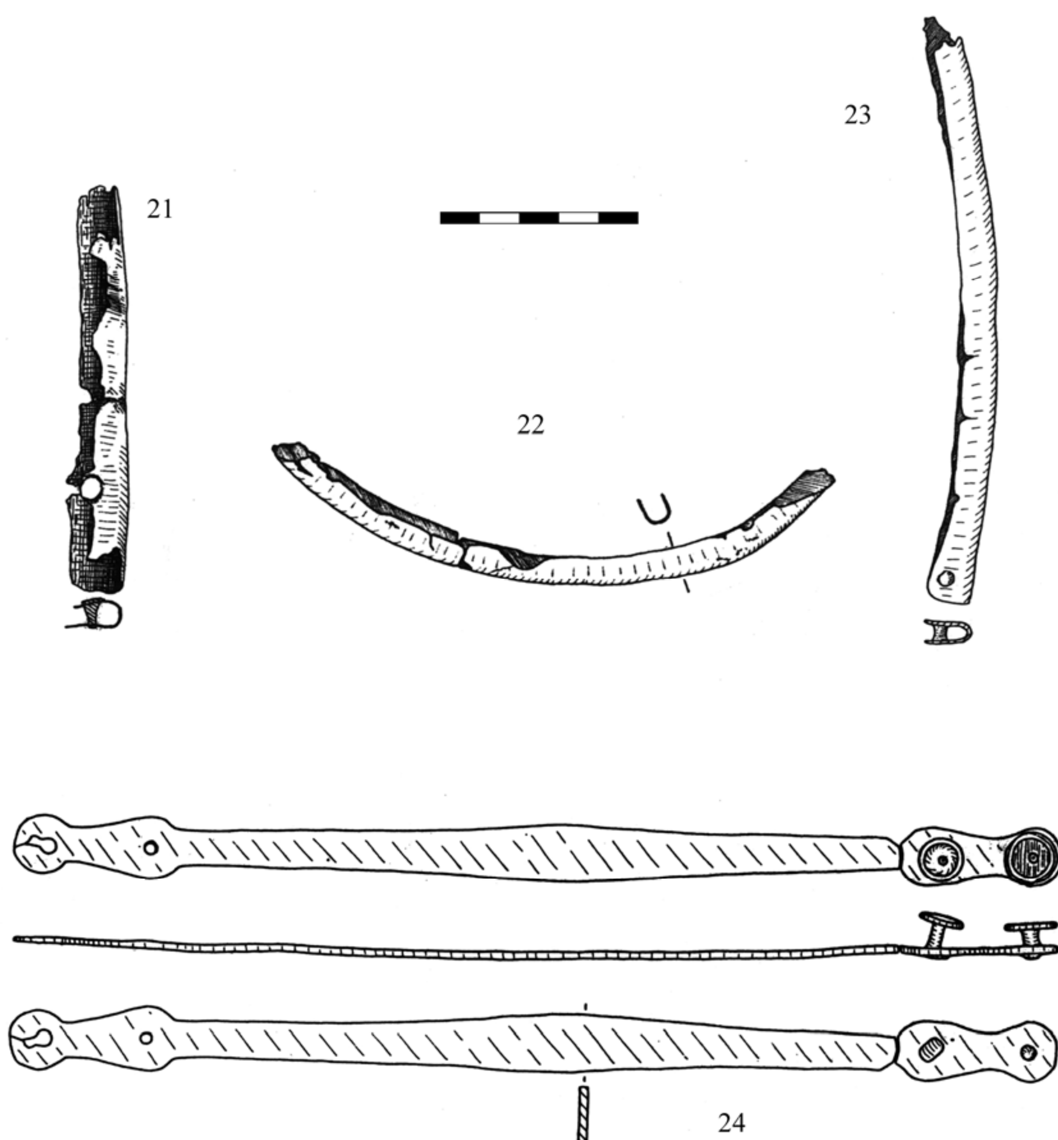

Figura 21. Margine de scut. Micia. Bronz.
Figura 22. Margine de scut. Micia. Bronz.
Figura 23. Margine de scut. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Bronz.
Figura 24. Mâner de scut. Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Bronz.

cărora nu li se cunoaşte proveniența exactă, deci nu pot fi datate precis. Totuşi, deoarece oraşul a fost construit de militari, ramâne probabilă o datare timpurie a sa.

O caracteristică comună a marginilor de scut din Dacia o constituie faptul că niturile prin care erau fixate pe scut au fost plasate chiar în interiorul lor, iar nu în nişte proeminențe laterale rotunjite, ca la exemplarele de secolul I d.Chr.

Mânerul de bronz scurt de la *Ulpia Traiana* (fig. 24)[54] a aparținut foarte probabil unui scut oval sau rotund de auxiliar. El reprezintă o variantă a tipului Jahn 6, grupa 1, datată în

[54] Voişian 1997, 195, fig. 4/ 1; Petculescu 2004, 371, nr. 4, fig. 1/ 4

secolul I d.Chr. - începutul secolului II d.Chr[55]. El a fost descoperit împreună cu multe alte arme, parte din ele prezentate în acest articol, în stratul de nivelare de sub forul de piatră, deci ieşirea sa din uz se plasează în primul deceniu al secolului II d.Chr. Tot la *Ulpia Traiana* şi în acelaşi context au mai apărut cinci bare înguste de fier, fragmentare, unele din ele cu nituri de fixare, publicate ca mânere de scuturi dreptunghiulare de legionar[56]. Deoarece piesele respective sunt însă într-o stare de conservare precară, dar şi ilustrate nesatisfăcător, ne abţinem de la orice comentariu asupra lor.

La capătul acestei rapide treceri în revistă a armamentului din Dacia romană, de la începutul secolului II d.Chr., se impune sintetizarea principalelor rezultate obţinute. În primul rând, se evidenţiază faptul că studiul echipamentului militar roman din Dacia este esenţial în aprecierea stadiului său de dezvoltare la scara întregului Imperiu, în timpul domniei lui Traian. Explicaţia acestei situaţii rezidă în faptul că, lăsând la o parte războiul partic, desfăşurat într-o zonă actualmente greu accesibilă cercetării, în Dacia au avut loc principalele evenimente militare ale epocii, ce au determinat masive concentrări de trupe, utilizându-se astfel o cantitate impresionantă de echipament. De aceea, descoperirile din Dacia aduc contribuţii la cronologia generală a armamentului roman. Astfel, se constată persistenţa – la începutul secolului II d.Chr, până la o dată care din păcate nu poate fi precizată, dar oricum nu depăşeşte mijlocul secolului – a unor tipuri de arme specifice celei de a doua jumătăţi a secolului I d.Chr. Dintre aceste arme fac parte săbiile de tipul Pompei, tecile de *gladii* şi *spathae* cu buterole în formă de V, pumnalele înguste cu mânerul terminat într-o măciulie semicirculară, dar şi proiectilele de praştie, armurile segmentate de tipul timpuriu, sau scuturile cu margini metalice. În faza lor finală de dezvoltare, aceste arme au o evoluţie tipologică semnificativă, ce a putut fi remarcată în materialul oferit de provincia noastră.

Tot în Dacia apar şi arme deosebite sau chiar noi. Armura de braţ de la *Ulpia Traiana* atestă preocuparea romanilor de a contracara efectul săbiilor dacice, iar coiful de la Berzovia este primul care are deasupra calotei bare de protecţie dispuse în cruce. La fel, *spatha* damaschinată de la Rucăr este mult anterioară, cu aproape un secol, faţă de cele mai vechi săbii romane cunoscute până acum ca fiind confecţionate prin acest procedeu tehnic superior. În concluzie, putem afirma că armamentul Daciei romane, la începutul secolului II d.Chr, se remarcă prin bogăţia, varietatea şi câteodată originalitatea sa. Prin aceste caracteristici, el reprezintă, astfel, mai mult decât un simplu eşantion din armamentul utilizat în întregul Imperiu.

---

[55] Jahn 1916, 184-186, fig. 224.

[56] Voişian 1997, 193-194, nr. 1-5, fig. 1/ 1-5.

Roman weapons and armour in Dacia
at the beginning of the second century AD

- abstract -

The Roman arms found in Dacia are dated mostly in two periods of time: the beginning of the second century; the end of the second - third century.

The first period largely corresponds to Trajan's reign, when Dacia had a large garrison which diminished towards the end of his rule. During Hadrian's reorganisation of the province the disposition of the military units changed, which meant abandonning some forts and building others, usually of bigger size and placed on the same location. As Bishop repeteadly asserts, the abandonment of the forts occasioned the discarding of many military equipment items, especially of scrap awaiting re-use. Therfore, the changings in size, composition and disposition of the garrisons of the province in the second and third decades of the second century probably determined the deposition of most of the early military items.

The pieces discovered in Dacia contribute to the refining of the general chronology and typology of the Roman weapons and armour. Thus, one can state for the beginning of the second century, until a date which for the time being could not be precised, the survival of different types of arms specific to the second half of the first century AD. Among them are firstly the *gladii*, the sword suspension loop bands and V-shaped chapes, narrow daggers with handles ending in a semicircular flat-topped pommel, but also the slingshot and the early type of *lorica segmentata* used by the legionaries probably for a longer period of time, towards the middle of the second century. The helmet from Berzovia attests the coming into use of the reinforcing cross-bars on bowl and the spatha from Rucar, if really of Trajanic date, should be the first known second century pattern-welded Roman sword.

List of Figures

Bibliografie

Alicu et al. 1994 – D. Alicu, S. Cociş, C. Ilieş, A. Soroceanu, *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* Cluj-Napoca.

Bishop 1986 – M.C. Bishop, The distribution of military equipment within Roman forts of the first century A.D., *Limes 13 Aalen*, vol. III*,* 717-723.

Bishop 2002 – M.C. Bishop, *Lorica segmentata,* vol. I, *A Handbook of Articulated Roman Plate Armour*, Oxford (JRMES Monograph no.1).

Bishop, Coulston 1993 – M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *Roman military equipment from the Punic Wars to the fall of Rome,*London.

Bogdan Cătăniciu 1975 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Cercetări în castellum de la Rucăr, *SCIVA* 26, 277-288.

Bogdan Cătăniciu 2006 – Ioana Bogdan Cătăniciu, *Dacia Augusti Provincia*, cat. 113.

Boube-Piccot 1994 – C. Boube-Piccot, *Les bronzes antiques du Maroc,* vol. IIII. *L' équipment militaire et l'armament,* Paris.

Chirilă et al. 1972 – E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi,* Cluj.

Corona laurea – Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu, C. Mușețeanu, M. Bărbulescu, Doina Benea (ed.), Bucureşti, 2005.

Dacia Augusti Provincia – Dacia Augusti Provincia, crearea provinciei, catalog de expoziție, Muzeul Național de Istorie a României, P. Damian (ed.), Bucureşti 2006.

Daicoviciu et al. 1989-1993 – H. Daicoviciu şi colaboratorii, Săpăturile arheologice din 1984 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *ActaMN 26-30,* I/ 2, 409-433.

Diaconescu, Opreanu 1987 – Al. Diaconescu, C.H. Opreanu, Bronzuri romane din castrul de la Gilău, *SCIVA* 38, 52-71.

Festschrift für Joachim Werner – Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag, G. Kossack, G. Ulbert (ed.), München, 1974.

Flutur 2006 – Al. Flutur, *Dacia Augusti Provincia,* cat. 114.

Flügel 2002 – Ch. Flügel, Römische Spatha-Ortbänder mit Emaileinlage, *I bronzi antichi,* 609-614.

Forrer 1927 – R. Forrer, *Strasbourg-Argentorate. Das römische Strassburg-Argentorate,* Strasbourg.

Gerhartl-Witteveen, Hubrecht 1990 – A.M. Gerhartl-Witteveen, A.V.M. Hubrecht, Survey of swords and daggers in the Provinciaal museum G.M. Kam, Nijmegen, *JRMES* 1, 99-107.

Gudea 1977 – N. Gudea, Materiale arheologice din castrul roman de la Bologa, *Apulum* 15, 169-215.

Gudea 1989 – N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman* (= *ActaMP* 13)*, Zalău.*

Gudea 1997 – N. Gudea, Der Dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte, *JRGZM* 44 (Sonderdruck), 1-113.

Gudea, Pop 1972 – N. Gudea, C. Pop, Arme şi piese de echipament, *Castrul roman de la Buciumi,* E. Chirilă et al. 1972, 60-77.

I bronzi antichi – I bronzi antichi: Produzione e technologia. Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, A. Giumlia-Mair (ed.), Montagnac, 2004.

Jahn 1916 – M. Jahn, *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr,* Würzburg (Mannus Bibliothek 16).

Klumbach, Wamser 1978 – H. Klumbach, L. Wamser, Ein neufund zweier aussergewönlicher Helme der römischer Kaiserzeit aus Theilenhofen, Landkreis Weissenburg-Günzenhausen, *Jahresbericht Bayer. Bodendenkmalpflege* 17/ 18, 1977-1978, 41/61.

Marchant 1990 – D. Marchant, Roman weapons in Great Britain, a case study: spearheads, problems in dating and typology, *JRMES* 1, 1-6.

Nylén 1963 – E. Nylén, Early gladius swords found in Scandinavia, *ActaArch* 34, 185-230.

Petculescu 1982 – L. Petculescu, Obrăzare de coifuri romane din Dacia, *ActaMN* 19, 291-300.

Petculescu 1990 – L. Petculescu, Contributions to Roman Decorated Helmets and Breastplates from Dacia, *Limes 14 Carnuntum*, 843-854.

Petculescu 2002 – L. Petculescu, The military equipment of oriental archers in Roman Dacia, *Limes 18 Amman*, 765-770.

Petculescu 2004 – L. Petculescu, Bronze shield fittings in Roman Dacia, *The Antique Bronzes*, 371-377.

Petculescu 2005 – L. Petculescu, Daggers in Roman Dacia, *Corona Laurea,* 405-412.

Petolescu 1977 – C.C. Petolescu, L'organisation de la frontière romaine dans la Valée du Mureş (Dacia Superior), *Limes 10 Xanten*, 367-372 .

Protase et al. 1997 – D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, Castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (Jud. Bistrița-Năsăud), *RB* 10-11, 27-110.

Protase, Petculescu 1975 – D. Protase, L. Petculescu, Coiful roman de la Berzovia, *Banatica* 3, 85-89.

Reuter 1999 – M. Reuter, Späte Militärdolche von Typ Künzing. Anmerkungen zur Datierung und Verbreitung, *JRMES* 10, 121-124.

Robinson 1975 – H.R. Robinson, *The Armour of Imperial Rome,* London.

The Antique Bronzes – The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, Bucharest, May 26th-31st, 2003, C. Muşețeanu (ed.), Bucharest, 2004.

Ubl 1975 – H.J. Ubl, Römische Helme von Typus Weisenau in Wiener Sammlungen, *RÖ* 3, 195-224.

Ulbert 1969 – G. Ulbert, Gladii aus Pompeji, *Germania* 47, 97-128.

Ulbert 1974 – G. Ulbert, Straubing und Nydam. Zu römischen langschwertern der späten Limeszeit, *Festschrift für Joachim Werner*, 197-216.

Unz, Deschler-Erb 1997 – Chr. Unz, E. Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa,* Brugg.

Voişian 1997 – V. Voişian, In Ulpia Traiana Sarmizegetusa entdeckte bestandteile militärischer Ausrüstung, *ActaMN* 34/ 1, 193-204.

Weinberg 1979 – S.S. Weiberg, A hoard of Roman armour, *Antike Kunst* 22, 82-86, pl. 23-27.

Ypey 1982 – J. Ypey, Europäische Waffen mit Damaszierung, *Arch. Korr.* 12, 381-388.

Emisiunile monetare ale împăratului Traianus
legate de primul război dacic.
Un studiu de caz.

Ernest Oberländer-Târnoveanu

Chiar o consultare fugitivă a unui catalog al monedelor emise de către Traianus[1] lasă să se întrevadă cu uşurinţă rolul covârşitor pe care l-a jucat tema „dacică" în cadrul repertoriului tipologic al monetăriei romane din timpul acestui mare împărat. Utilizarea şi difuzarea pe scară largă a reprezentărilor legate de confruntarea dintre Imperiul Roman şi Dacia nu trebuie să ne mire, dacă avem în vedere atât o serie de factori subiectivi, care ţineau de psihologia unuia din protagoniştii marii încleştări din anii 101-106, respectiv a lui Traianus, cât şi de condiţiile speciale pe care le prezenta societatea romană la începutul secolului al II-lea d.Chr. Fără îndoială că foloasele mesajelor legate de înfrângerea dacilor şi eliminarea lui Decebal, unul din cei mai înverşunaţi inamici ai Imperiului Roman, nu puteau să scape unui personaj atât de puternic marcat de simţământul măreţiei şi responsabilităţii funcţiei imperiale şi a menirii universale a Romei, cum a fost Traianus. Prin zdrobirea rezistenţei dacilor, popor niciodată realmente supus de Roma până atunci şi sursă a unei continue ameninţări pentru stăpânirea romană în Balcani, prin transformarea unei părţi a regatului lor în provincie romană, împăratul îşi depăşea toţi predecesorii. Pe de altă parte, trebuie să avem în vedere că demersurile propagandistice se adresau unui mediu politic, social şi ideologic matur şi receptiv, dispus să reacţioneze pozitiv la evenimentele evocate, având în vedere efectul puternic pe care l-au avut asupra contem-poranilor evenimentele din anii 101-106[2].

O analiză sistematică a temelor şi motivelor prezente pe monedele lui Traianus relevă caracterul programatic al propagandei imperiale desfăşurate prin intermediul emisiunilor monetare, dovedind extrem de clar faptul că autorităţile de rang înalt, poate chiar împăratul, erau pe deplin conştiente de eficacitatea folosirii monedelor ca vectori pentru transmiterea, de-a lungul şi de-a latul Imperiului, în toate păturile societăţii romane, a unor mesaje politice şi ideologice specifice, foarte minuţios elaborate, distribuite în sute de mii, chiar milioane de exemplare[3].

Este necesar să insistăm mai mult asupra unor aspecte distinctive ale propagandei prin intermediul reprezentărilor monetare, deoarece ele sunt foarte importante în aprecierea valorii documentare reale a izvorului numismatic pentru reconstituirea războaielor daco-romane şi a evenimentelor foarte diverse legate, sub o formă, sau alta, de cucerirea Daciei.

Fiind vorba de elemente care ilustrau numai părţi ale unui discurs oficial, încorsetat de canoane şi îngrijit filtrat înainte de a fi lansat în public, ele nu reflectă decât parţial şi de o manieră aluzivă realităţile momentului. În mod evident, ele sunt părtinitoare şi, pe deasupra, nu întotdeauna uşor de decodat, datorită pierderii celei mai mari părţi a informaţiilor istorice care le însoţeau în momentul în care au fost emise. Pe de altă parte, trebuie să avem permanent în vedere că majoritatea reprezentărilor monetare erau foarte standardizate, atât datorită puternicului tradiţionalism care guverna acest gen de manifestări, cât şi pentru că repertoriul de

---

[1] RIC II; Strack 1933; Mattingly 1936; Robertson 1971; Carson 1979.

[2] Paribeni 1926, vol. I, 215.

[3] RIC I, 22-23; Zadoks-Josephus 1962; Sutherland 1976; Sutherland 1983, 74-77; Perez 1986.

reprezentări şi atribute fusese deja elaborat pe baza unor modele mult mai vechi, care derivau din arta epocii elenistice, şi uneori, chiar a celei greceşti clasice[4]. Limbajul direct era, cel mai adesea, înlocuit cu reprezentări alegorice. Multe reprezentări monetare, ca şi din alte domenii ale artei publice, erau influenţate de clişee artistice consacrate, difuzate prin adevărate „caiete de modele”, şi nu reproduceau elemente reale[5].

Motivele tradiţionale, bazate pe reluarea sau reproducerea, mai mult sau mai puţin fidelă, a unor motive şi teme mai vechi, sunt precumpănitoare în monetăria lui Traianus. Cu toate acestea, pe emisiunile monetare legate de războaiele cu dacii întâlnesc şi o serie de reprezentări noi, care constituie adevărate inovaţii în numismatica romană.

Suprafaţa redusă a monedelor, ca şi dificultăţile tehnice legate de realizarea ştanţelor, au făcut ca o serie de detalii să fie omise de către gravori, în mod deliberat sau accidental. Uneori reprezentările sunt greu de descifrat, mai ales dacă ştanţele folosite sau monedele care ne sunt accesibile sunt uzate.

Problematica reflectării războaielor daco-romane în monetăria epocii lui Traianus a fost deja abordată, de o manieră mai mult sau mai puţin directă sau completă, de diferiţi cercetători[6]. Trebuie să atragem atenţia că până în prezent nu există un studiu care să abordeze exhaustiv acest subiect. Cele mai multe din lucrările anterioare s-au oprit numai asupra emisiunilor ale căror reprezentări figurative sau legende aveau o legătură, mai mult sau mai puţin evidentă, cu războaiele dacice. Din păcate, au fost lăste de o parte seriile extrem de abundente de monede purtând pe revers reprezentări alegorice cu caracter religios, militar şi civil, să le spunem „clasice”, cum ar fi, de exemplu, cele ale Victoriei, ale lui Jupiter, ale lui Marte, ale lui Hercules, ale lui Virtus, ale Romei, trofeele, spolia etc, a căror emitere s-a legat şi ea de evenimentele militare din anii 101-102 şi 105-106.

După părerea noastră, integrarea acestor emisiuni în cadrul unui program propagandistic bine conturat, de exploatare ideologică a victoriilor militare romane şi de accentuare a rolului împăratului şi al armatei în aceste evenimente, a devenit posibilă datorită progreselor importante realizate în cronologia monedelor lui Traianus în ultimele trei decenii, ca şi în reconstituirea mecanismului care a stat la baza baterii şi distribuirii acestora. Cercetările mai recente privind numismatica romană în general, şi pe cea a epocii lui Traianus în special, au scos la iveală că tipurile monetare nu se băteau izolate unele de altele, ci se grupau în emisiuni succesive, destinate plăţilor care urmau să fie efectuate cu prilejul unor anumite evenimente[7]. Noua cronologie propusă de P.V. Hill pentru tipurile „nedatate”, a căror batere a fost plasată anterior în cadrul unor intervale mult prea largi, de genul 103-111 sau 112-117, înlătură erorile şi ambiguităţile de datare care marcau toate studiile mai vechi. În acelaşi timp, noua viziune asupra structurii şi succesiunii emisiunilor pune foarte clar în lumină rolul tipurilor „clasice”, a căror utilizare era menită să capete o rezonanţă specială în cadrul acţiunii politico-ideologice imperiale legate de războaiele cu dacii. Baterea unor tipuri monetare legate de evenimentele din primul război dacic, din anii 101-102, s-a prelungit până în 104, iar cele care pot fi puse în conexiune directă cu cel de al doilea război, din anii 105-106, se întind pe durata a peste un deceniu, până în 116, până în ultimul an de domnie a lui Traianus.

[4] Weinstock 1957; Fears 1981, pp. 763 sqq.

[5] Belloni 1976.

[6] Belloni 1976 a; Davies 1917; Durry 1932; Hannestadt 1989, 42; Macrea 1978; Moisil 1929; Oberländer-Târnoveanu 1998; Petolescu 1985, 1989; RIC II, 238-241; Rossi 1972, 1974; Salmon 1936; Winkler 1965.

[7] Hill 1970, 98-150; Wolters 1992, 1993.

Analizarea temelor şi reprezentărilor „dacice" prezente pe monedele lui Traianus, dintr-o perspectivă cronologică mai largă, care începe cu epoca lui Augustus şi merge până la Domitianus, ne-a permis să înțelegem mai bine nu numai originea unora dintre legendele şi tipurile monetare ale lui Traianus, dar şi semnificațiile speciale, mult mai profunde, ale unor imagini, aparent, alegorice. O asemenea abordare ne arată mai clar în ce măsură reprezentările care apar pe monede lui Traianus se încadrau într-o tradiție deja bine închegată, sau, dimpotrivă, constituie inovații ale epocii sale. Fără o astfel de perspectivă, înțelegerea valorii documentare a surselor numismatice pentru istoria războaielor dacice este mult diminuată, dacă nu chiar nulă.

În acelaşi timp, am încercat să reinterpretăm unele descrieri ale reprezentărilor de pe monedele în discuție, care în majoritatea cazurilor au fost făcute cu peste un secol în urmă de către H. Cohen[8], fiind doar arareori modificate de H. Mattingly şi E.A. Sydenham or Anne S. Robertson, ale căror cataloage de referință sunt azi cel mai des folosite. Într-adevăr, toate studiile citate mai sus, privind emisiunile monetare ale lui Traianus legate de războaiele cu dacii, urmează fidel vechile descrieri şi interpretări. Cercetând atent piesele, am constatat cu surprindere, în unele cazuri, fie absența unor detalii menționate de autorii citați, fie imposibilitatea descifrării cu certitudine a altora. Aceasta situație schimbă complet interpretarea unor elemente, iar în unele cazuri – chiar identificarea personajelor! Există şi situații în care întreaga interpretare a scenelor s-a dovedit incorectă.

Am considerat ca legate de războaiele daco-romane şi seria emisiunilor monetare dedicate comemorării unor manifestări publice legate de distribuțiile de bani şi hrană către populație, posibile ca urmare a resurselor materiale oferite de prăzile dacice şi apoi de cele ale noii provincii; a celor care comemorau crearea unor instituții destinate rezolvării problemelor demografice şi alimentare din Italia, finanțate în bună măsură din aceleaşi surse; de asemenea, emisiunile care au fost consacrate grandiosului program constructiv întreprins la Roma şi în provincie după anexarea Daciei.

În măsura posibilului, ne-am extins cercetarea asupra prezenței unor elemente iconografice sau legende legate de războaiele cu dacii pe monedele greceşti imperiale, aşa numitele emisiuni greceşti „coloniale", bătute în timpul domniei lui Traianus, pe nedrept ignorate de studiile anterioare, care s-au limitat numai la analiza pieselor emise de atelierele imperiale propriu-zise. Am avut în vedere în primul rând atelierele balcanice, unde evenimentele desfăşurate între anii 101-106, pe frontul de la Dunăre şi din Carpați, au avut un ecou mai puternic, dată fiind proximitatea geografică. Dar am constatat că există destul de multe aluzii la războaiele dacice şi pe monedele unor ateliere situate în Asia Mică şi, mai ales, pe cele bătute la Alexandria, în Egipt.

În legătură cu primul război dacic pot fi puse unsprezece emisiuni monetare bătute la Roma, reunind 114 tipuri care, după cum am arătat deja, se întind pe toată perioada dintre anii 101 şi 104, deci cu aproape doi ani după sfârşitul efectiv al ostilităților şi cu peste un an după încheierea păcii. Din cele 114 tipuri, 87 au o tematică direct legată de război şi de acțiunile politice şi sociale care i-au urmat. Lor li se pot adăuga un număr de emisiuni bătute în atelierele provinciale, între care cele de la Alexandria egipteană pot fi datate precis.

Monedele din această perioadă nu conțin nici o reprezentare care să facă aluzii directe la preparativele de război, sau la mersul propriu zis al operațiilor militare dar, după părerea noastră, din subtextul unora par să transpară referiri la campania balcanică din iarna anului 101-102. Atunci când nu ilustrează divinitățile sub auspiciile cărora împăratul şi-a plasat acțiunea

[8] Cohen 1882; cf. RIC I, RIC II, Robertson 1971.

militară contra Daciei, tipurile prezente pe monede se concentrează numai asupra finalului victorios al campaniei, prin care dacii au fost înfrânţi, acceptând pacea în condiţiile impuse de Traianus sub zidurile Sarmizegetusei şi negociate formal de Senat, precum şi asupra triumfului imperial.

Vom începe prin a analiza semnificaţia divinităţilor care sunt figurate pe reversul monedelor bătute în perioada 101-104, deoarece considerăm că ele sunt de natură să aducă o serie de elemente importante asupra propagandei politice desfăşurate în cursul războiului şi după aceea, pentru a-i justifica legitimitatea. O cercetare nuanţată a ponderii şi funcţiilor simbolice ale divinităţilor menţionate este importantă pentru că dezvăluie şi planurile pe termen lung ale lui Traianus, nu numai în domeniul politicii externe, dar şi în instaurarea unui nou model de funcţionare a mecanismelor constituţionale ale statului roman. Construite cu migală şi aplicate pas cu pas, cu răbdare şi tenacitate, aceste demersuri vor căpăta forme complete după „marea cotitură" din anul 112, dar decriptarea mesajului reprezentărilor monetare ne arată că primele contururi ale schimbării politico-ideologice se puteau întrevedea deja din anul 101.

Douăzeci şi opt de tipuri monetare ale lui Traianus a căror emitere se leagă de primul război cu dacii poartă pe revers reprezentări ale divinităţilor şi personificărilor sub auspiciile cărora Traianus a desfăşurat războiul: *Marte* (fig. 1-2), *Minerva*, *Hercules* (fig. 3-7) şi *Virtus* (figura nr. 11). Deşi între reprezentări figurează şi *Dea Roma* (fig. 9-10), ea este asociată numai cu evenimentele care au avut loc după încheierea conflictului, participând la încheierea păcii şi la triumful contra Daciei.

Marte. În ciuda importanţei în ierarhia olimpiană, Marte este divinitatea care ocupă doar al doilea loc în reprezentările de pe monedele lui Traianus emise în anii 101-104. *Marte* este prezent în ipostaza de *Gradivus*, imberb, cu corpul gol, înfăşurat într-un chlamys fluturând în vânt, cu coif cu panaş, purtând lance şi trofeu (fig. 1).

Reprezentările zeului războiului apar pe opt tipuri monetare[9]. Cele mai multe reprezentări, respectiv câte trei, apar pe tipurile bătute în 102, în anul victoriilor decisive şi în 104, în ajunul reluării conflictului cu dacii. Prezenţa acestei divinităţi este firească dacă avem în vedere că războiul, început pe 25 martie 101, fusese declarat legitim de fraţii Arvali. *Marte* în ipostaza lui de *Ultor, Victor şi Pacifero* patronase întreaga campanie, în cursul căreia fuseseră reluate insignele militare capturate de către daci de la Cornelius Fuscus, abrogate condiţiile umilitoare ale tratatului încheiat de Domitianus cu Decebal, răzbunându-se pe această cale vechile „jigniri" aduse poporului şi statului roman. Victoria armatei şi a lui Traianus era incontestabilă, iar în final fusese încheiată pacea în condiţiile dictate de romani. Toate aceste erau dovada palpabilă în ochii contemporanilor că războiul

Figurile 1-2. Reprezentări ale lui Marte.

[9] Hill 1970, nr. 115, 126, 133, 141 a, 170, 195, 204 şi 206.

contra dacilor s-a bucurat de sprijinul direct al lui *Mars Victor* şi *Pacifero*.

Minerva. Deşi extrem de importantă în panteonul roman, şi cu o încărcătură simbolică potrivită cu atmosfera războiului cu dacii, având în vedere rolul zeiţei în gigantomachie, *Minerva* nu ocupă decât o poziţie periferică în cadrul reprezentărilor monetare legate de evenimentele din anii 101-102. Ea apare numai pe trei tipuri, toate din orichalcum[10], bătute în anul 101. Explicaţia acestei situaţii constă în faptul că reprezentarea Minervei fusese folosită până la saţietate pe emisiunile monetare din vremea lui Domitianus, când de altfel, majoritatea pieselor poartă această imagine, situaţie ce l-a obligat pe Traianus să evite acest motiv iconografic, prea strâns legat în memoria contemporanilor de domnia ultimului împărat al dinastiei Flaviilor.

Hercules. Deşi în ierarhia divinităţilor olimpiene *Hercules* ocupa o poziţie inferioară faţă de sora şi fratele său vitreg, *Minerva* şi *Marte*, imaginea sa sau a atributelor sale ocupă primul loc pe reprezentările monetare din această categorie, respectiv treisprezece reprezentări ale sale în picioare, purtând blana leului din Nemeea pe braţ, sprijinit în măciucă, o reproducere a unei statui a divinităţii[11], şi o figurare a atributelor sale cele mai tipice-măciuca şi blana leului din Nemeea[12]. Acestea din urmă sunt dispuse într-o manieră neobişnuită, măciuca este aşezată perpendicular pe blană, care este redată cu capul fiarei din faţă, cu gura deschisă. Compoziţia stranie sugerează imaginea unei columne, simbol al victoriei (fig. 7). Reprezentarea nu are analogii în tipologia monetară republicană sau imperială anterioară domniei lui Traianus, fiind prima inovaţie în domeniu introdusă sub acest suveran.

Extrem de rar folosită în monetăria romană de la Augustus până la Domitianus[13], imaginea lui *Hercules* irumpe în forţă în monetăria lui Traianus deja în anul 100[14], unul din anii cheie ai domniei, când s-au finalizat preparativele pentru războiul cu dacii. Atunci ea apare pe trei tipuri monetare, deci de tot atâtea ori ca şi în decursul celor 130 de ani care s-au scurs de la victoria de la *Actium* a lui Octavianus. Tot în acelaşi an, capul lui *Hercules* este reprezentat pe monedele bătute la *Antiochia*, în Seleucia, şi *Pieria*, sau la *Tyr*[15] (fig. 8).

Alegerea reprezentării nu pare să fi fost întâmplătoare, căci monedele au fost destinate a servi ca *donativa* distribuite trupelor, funcţionarilor şi populaţiei, cu ocazia asumării celui de al treilea consulat şi la celebrarea quinquenaliilor lui Traianus. Practic, emisiunile din anul 101, când împăratul a devenit consul a patra oară, sunt dominate de monedele purtând această reprezentare, care apare pe opt tipuri, din cele treisprezece emise cu acest prilej. Motivul va fi apoi reluat de patru ori în anul următor şi, respectiv, câte o dată în anii 103 şi 104.

---

[10] Hill 1970, nr. 99, 105-106.

[11] Hill 1970, nr. 94, 97-98, 100-104, 123, 125, 137, 141 şi 163. P.V. Hill (1976, 26) crede că pe monede se găsea reproducerea statuii lui Heracles Victor, din templul situat în Forum Boarium, fără a exclude total ideea că ar putea fi vorba şi de Heracles Gaditanus, zeitatea-patron a lui Traianus.

[12] Hill 1970, nr. 185, v. fig. 7 în acest studiu.

[13] Ea apare o singură dată pe monedele lui Augustus (RIC I 130), pentru a fi reluat după aproape o jumătate de secol mai târziu, în timpul războiului civil care a izbucnit după asasinarea lui Nero (RIC I 1). În ambele cazuri avem de a face numai cu reprezentarea capului lui Heracles. Imaginea statuii lui Heracles, cu blana leului nemeean şi măciucă, aşa cum apare şi pe emisiunile monetare ale lui Traianus, va fi introdus sub Vespasianus (RIC I 575).

[14] Vezi şi Hill 1970, 26.

[15] SNG-Copenhaga 7, nr. 190. Tipul va fi continuat şi în anii 103-111 (idem, nr. 191-192).

Tipul apare pentru prima oară şi la Alexandria, în Egipt[16], în cursul anului al şaptelea de domnie (103/ 104), când pe monedele acestui atelier există o serie mai mare de reprezentări legate de victoria contra dacilor, iar în titulatura imperială este introdus cognomenul *ex virtute de Dakikos*. Imaginea lui *Hercules*, sau a atributelor sale, apare şi pe unele emisiuni greceşti imperiale bătute în Asia Mică sau Siria, dar plasarea majorității lor într-un context cronologic precis este dificilă.

Recursul cu totul special la reprezentările acestei divinități şi a atributelor sale pe monedele lui Traianus, din perioada anilor 100-104, nu este în directă legătură numai cu fervoarea, remarcată de altfel şi de contemporani, cu care împăratul s-a dedicat cultului lui *Hercules* din Gades; ea este, fără îndoială, în strânsă legătură şi cu concepția filosofică a împăratului despre menirea cea mai înaltă a demnității imperiale şi asupra destinului său personal. Ajuns din Hispania pe tronul Romei, Traianus credea că este chemat să fie un nou Hercules, cel legat de miturile romane ale întemeierii, dar şi cel care îşi asumă sarcina supraomenească a funcției imperiale. Traianus considera că are o soartă asemănătoare cu cea a

Figurile 3-8. Reprezentări ale lui Hercule.

marelui erou, de a fi robul datoriei, de a restabili ordinea divină într-un univers puternic afectat de forțele anarhice ale răului[17]. Urmând modelul lui Hercules, învingătorul monstrului Kakos, răul prin excelență, care teroriza omenirea, Traianus credea că trebuie să elimine toate forțele destructive care încercau să răstoarne ordinea legitimă a Universului, care se confundă cu Imperiul.

[16] Milne 1971, nr. 572.

[17] Cizek 1980, 119; Hannestedt 1989, 51-52.

Judecând în lumina acestor reprezentări monetare, Traianus, ca şi Vespasianus sau Galba, se asimilează cu *Hercules Adsertor*, eliberatorul Romei de teroare[18]. Supralicitarea reprezentărilor herculeene din partea propagandei oficiale romane era destinată să acrediteze ideea că dacii, iar mai târziu parţii, nu reprezentau altceva decât manifestarea cea mai evidentă a elementelor stihinice, anomice care ameninţă ordinea lumii, iar Decebal, trebuie să fi apărut ca un nou Kakos, răul tiranic, care trebuie zdrobit fără cruţare de forţele împăratului-erou.

Dea Roma. Cât priveşte reprezentările cu *Dea Roma* (fig. 9-10), în număr de două, ele ocupă de asemenea un loc surprinzător de modest în arsenalul propagandistic al unui moment atât de însemnat. Le vom analiza cu prilejul discuţiei privind emisiunile destinate să celebreze victoria contra dacilor şi triumful lui Traianus.

Figurile 9-11. Dea Roma (9-10) şi Virtus.

Virtus. Foarte apropiate de reprezentările lui Marte sunt cele ale lui *Virtus*, simbolul forţei, rezistenţei şi curajului împăratului şi armatei romane (fig. 11). El este ilustrat de patru tipuri monetare[19], care datează din anii 102, 103 şi 104, şi îl reprezintă pe *Virtus Augusti*, în timp ce restul se încadrează în tipul general al acestei alegorii. Este oarecum straniu că acestea reprezintă singurele aluzii la rolul armatei în obţinerea dificilei victorii contra Daciei din anii 101-102.

Victoria. Al doilea motiv important, după cel al lui Hercule, care apare pe monedele lui Traianus care pot fi puse în conexiune cu primul război cu dacii este cel al *Victoriei* (fig. 12-21). El apare pe 28 de tipuri monetare[20], dintre care, pe 23 dintre ele ocupă poziţia centrală. Această situaţie se explică prin puternica funcţie simbolică de subliniere a succeselor militare ale armatelor romane, sub conducerea personală a împăratului, pe fronturile din Dacia şi Moesia Inferior. Conform ideologiei imperiale romane, exaltarea Victoriei era în directă legătură cu una din principalele calităţi atribuite de propaganda oficială împăratului, care trebuia să fie *semper Victor*.

Alături de reprezentările obişnuite din arta şi numismatica romană ale Victoriei înaripate, purtând cunună de lauri şi ramură de palmier[21] pe aceste emisiuni apar şi variante mai

[18] Pentru Vespasian şi Galba vezi Bianco 1968, 196.

[19] Hill 1970, nr. 117, 171 a, 197 şi 203.

[20] Hill 1970, nr. 95-96, 111, 116, 119-120, 128-132, 136, 142-144, 150, 152, 154, 164-167 şi 178.

[21] Asupra acestor reprezentări vezi Gagé 1933.

Figurile 12-17. Reprezentări ale Victoriei.

rare ale zeiței. Între acestea menționăm apariția reprezentării Victoriei pe proră[22] (fig. 20-21), care este o reproducere a unui tip introdus de Augustus, pentru a marca victoria de la *Actium*[23] (fig. 18), reluat un secol mai târziu în timpul domniei lui Vespasianus şi apoi sub Titus[24].

Dacă sub Flavii acest tip, asociat uneori şi cu legenda VICTORIA NAVALIS, ar putea fi interpretat ca reprezentând o posibilă aluzie la succesul flotilei romane în bătălia de pe lacul de la *Gennesareth*[25] (fig. 19), reapariția reprezentării sub Traianus nu poate fi legată de nici un succes militar într-o bătălie navală. În cursul primului război flota romană nu a jucat decât un rol auxiliar, de transport al proviziilor şi al trupelor. Cea mai notabilă acțiune este aceea din iarna anului 102, în cursul deplasării de urgență a împăratului şi a unei părți a trupelor pe frontul din Moesia Inferior, amenințată de diversiunea dacilor, bastarnilor şi roxolanilor[26]. Columna nu consemnează nici o confruntare navală, ci doar deplasarea unei flotile, având-l în frunte pe Traianus, aflat la cârma unei *liburna*, urmată de revenirea, pe aceiaşi cale a împăratului în

[22] Hill 1970, nr. 132, 144 şi 167.

[23] RIC I 4.

[24] RIC II 19, 85, 93, 100, 481, 495, 503, 529, 549 a şi b, 561 a şi b, 584 pentru Vespasianus, 627, 662, 686, pentru *Titus caesar* şi 706, 706a, 707 pentru *Domitianus caesar*. Pe monedele emise de Titus în calitate de augustus tipul apare la nr. 84-85, 134, iar pentru *Domitianus caesar*, la nr. 174.

[25] Bianco 1968, 210-211. Autorul arată că frecvența reprezentării acestui tip de victorie pe monedele Flaviilor este disproporționat de mare, fața de însemnătatea militară a obscurului episod naval de la Gennesareth. E. Bianco se alătură celor ce cred că este vorba de reluarea tipului cu prilejul centenarului victoriei de la *Actium*, care a avut loc în anul 70 d.Chr, fiind apoi continuat datorită semnificației speciale pe care l-a căpătat evenimentul în istoria Imperiului Roman.

[26] Episodul este discutat de Rossi 1975.

Dacia, după înlăturarea pericolului[27]. Reluarea reprezentării Victoriei pe proră şi pe emisiunile legate de cel de al doilea război cu dacii, ne îndeamnă să credem că ea devenise tot mai mult asociată în arta oficială romană cu comemorarea unor succese militare decisive, obținute după o confruntare dramatică, cum a fost cazul cu cea din iarna anului 101/ 102 şi primăvara lui 102, încununată de victoriile de la *Nikopolis ad Istrum* şi *Tropaeum Traiani*.

Figurile 18-21. Victoria Navalis reprezentată pe emisiuni de la Augustus (18), Vespasianus (19) şi Traianus.

O altă variantă interesantă a reprezentărilor de Victorii pe monedele lui Traianus legate de primul război dacic este cea cu zeița stând cu un picior sprijinit pe un coif, scriind pe un scut sprijinit pe un *cippus*[28] (fig. 16). Tipul apare pentru prima oară pe monedele lui Galba şi Vitellius, fiind reluat apoi şi sub Domitianus[29]. Această ipostază a Victoriei trebuie să fi servit ca prototip pentru numeroasele reprezentări monetare mai târzii, în care diverse divinități, alegorii sau Traianus personal sunt redate într-o postură de triumf oriental, călcând pe capul unui dac.

Un al doilea tip monetar este imaginea Victoriei pe glob, purtând un scut, *clipeus virtutis*, pe care se găseşte inscripția *SPQR* (fig. 15). Ea marchează recunoştința celor mai înalte autorități constituționale ale statului roman pentru victoria contra dacilor, care capătă alura unui eveniment de importanță universală. Motivul este mai vechi, el inspirându-se din ceremonialul conferirii unui astfel de *clipeus* lui Augustus, în anul 27 î.C., iar pe monede el apare prima oară sub Nero[30].

Ultima reprezentare a Victoriei asupra căreia dorim să atragem atenția este cea făcând sacrificii deasupra unui altar (fig. 17). Tipul face aluzie atât la cei care şi-au pierdut viața în cursul luptelor, cât şi la ceremoniile destinate să îmbuneze zeii, pentru ca Victoria să rămână alături de romani şi în viitor. Şi în acest caz avem de a face cu reluarea, cu unele modificări, a unui motiv mai vechi, folosit deja pe monedele din timpul lui Vespasianus[31].

---

[27] Scenele nr. XXX (= 24)-XXXV (=26) pentru primul episod, şi scenele nr. XLVI-XLVII (= 36) pentru al doilea.

[28] Hill 1970, nr. 131.

[29] RIC I 145 pentru Galba; RIC I 14 pentru Vitellius; RIC II 255 pentru Domitianus.

[30] Hill 1970, nr. 178; RIC I 318-331 pentru Nero.

[31] Hill 1970, nr. 120; RIC II 138 pentru Vespasian.

Reprezentări ale Victoriei se întâlnesc şi pe monedele emise la Alexandria în cursul anului al cincilea de domnie al lui Traianus – 101/ 102[32]. Având în vedere distanța care separa Dacia de Egipt, această reprezentare trebuie să fie o aluzie la succesele repurtate de armata imperială în vara/ toamna anului 101 în Dacia, sau la cele repurtate pe frontul moesic, în iarna lui 101/ 102 şi primăvara acestui an, oricum înainte de sfârşitul lunii noiembrie sau începutul lunii decembrie, când Senatul i-a conferit lui Traianus titlul de *Dacicus*. Există şi alte reprezentări ale Victoriei pe monedele imperiale greceşti emise în numele lui Traianus de cetăți situate în Balcani, Asia Mică sau Siria, dar lipsa unor repere cronologice sigure ne împiedică să le putem pune în conexiune cu primul sau al doilea război dacic, cu anexarea Arabiei sau cu victoriile din Orient contra parților şi armenilor.

Tema triumfului. Cea de-a treia temă majoră ilustrată pe monedele lui Traianus este cea a triumfului, în care pot fi grupate mai multe leitmotive propagandistice:

- invocarea divinităților protectoare, sub auspiciile cărora s-a obținut victoria;
- evidențierea persoanei împăratului, ca subiect central al victoriei şi al ceremoniilor legate de celebrarea triumfului;
- asocierea Romei şi a Senatului la triumf;
- reprezentările alegorice ale poporului şi țării înfrânte;
- elogiul păcii şi a siguranței instaurate în urma victoriei;
- preamărirea generozității imperiale şi construcțiilor legate de serbarea triumfului.

Excepționala importanță simbolică a temei este ilustrată de numărul celor 40 de tipuri monetare care poartă pe revers reprezentări legate de acest ciclu.

Înainte de a face o analiză a acestor reprezentări, am dori să ne oprim la apariția cognomenului *ex virtutis* de DACICVS pe monedele lui Traianus. Primele emisiuni care fac referință la modificarea *cursus honorum* imperial, de altfel foarte rare, poartă încă titlul de COS IIII, ceea ce permite datarea lor la sfârşitul lui noiembrie-decembrie 102, imediat după ce Senatul i-a acordat împăratului acest cognomen şi dreptul de a celebra triumful dacic. Importanța deosebită a titlului este subliniată de faptul că el apare înscris în formă completă pe revers, alături de reprezentări foarte sugestive, cum ar fi cele ale Victoriei, ale lui Hercules sau Marte. Majoritatea tipurilor vor fi reluate pe monedele emise, de data aceasta, în cantitate considerabilă, pe care Traianus poartă titlul de COS V, pe care l-a asumat de la 1 ianuarie 103, anul sărbătoririi efective a triumfului. În faza următoare, care datează tot din cursul anului 103, cognomenul DACICVS, scris întreg, este plasat pe avers, ca parte integrantă a titulaturii imperiale, aşa cum se proceda în mod obişnuit, urmând ca apoi să figureze numai sub forme abreviate.[33] Cognomenul ΔΑΚΙΚΟΣ apare la Alexandria pe emisiunile datate în anul al 7-lea de domnie[34] - 103/ 104 d.Chr., foarte probabil la începutul primăverii lui 103 când, după redeschiderea sezonului de navigație, vestea a putut ajunge şi în Egipt. Prezența acestui cognomen *ex virtute* de ΔΑΚΙΚΟΣ sau DACICVS, pe majoritatea emisiunilor greceşti imperiale ale împăratului, permite datarea multora din ele în intervalul 103-116.

[32] Milne 1971, nr. 558.

[33] Hill 1970, p. 28; nr. 139-150 pentru COS IIII, nr. 151-155 pentru COS V.

[34] Milne 1971, p. 16.

Figurile 22-24. Procesiuni triumfale

Monedele acestei etape poartă o diversitate considerabilă de reprezentări, anunțând deja cea mai mare parte a temelor care vor fi ilustrate ulterior: este vorba de *Virtus*-ul imperial, încununând un trofeu, la baza căruia se găseşte un prizonier dac. Emisiunea este importantă şi pentru faptul că pe ea apare prima reprezentare simbolică a poporului dac învins din întreaga monetărie a lui Traianus. Oarecum înrudită este şi reprezentarea Victoriei ridicând un trofeu, uneori având prizonieri la bază. Pe alte două tipuri monetare apare imaginea lui Traianus încununat de Victorie (vezi mai jos, fig. 25-27) [35].

Primele elemente ale temei triumfului apar în numismatica lui Traianus în cursul anului 102, dar încă înainte de sfârşitul toamnei, când împăratul nu primise încă titlul de DACICVS. O emisiune, pe care apare redat un dac îngenunchiat în fața unui senator, reprezintă o aluzie directă la gestul diplomatic al împăratului de a cere Senatului să adopte deciziile privind soarta Daciei, ratificând tratatul de pace. Tot acum îşi face apariția şi prima reprezentare care are ca element central figura unui captiv dac[36].

Ciclul triumfului imperial cuprinde mai multe teme. Prima este aceea a *adventus*-ului, a sosirii victorioase a împăratului la Roma, unde îşi face intrarea călare, cu calul păşind maiestuos. Împăratul salută mulțimea cu mâna dreaptă ridicată, iar în cealaltă ține sceptrul sau ramura de laur. Seria este continuată apoi de monedele pe care Traianus este reprezentat în quadrigă, cu brațul drept ridicat, iar în celălalt ținând un sceptru sau ramură de laur (fig. 22)[37]. Este interesant de menționat faptul că această reprezentare va fi folosită pentru prima oară deja în decursul scurtului interval noiembrie/ decembrie 102, când Traianus primise titlul de DACICVS, dar ceremoniile triumfului propriu-zis nu avuseseră încă loc. Este evident, în aceste două cazuri, că nu avem de a face decât cu anticipația simbolică a unui eveniment a cărui materializare este certă şi iminentă.

Anul 103, cu marile sale activități politice – asumarea celui de al cincilea consulat, a doua *largitio* şi mai ales celebrarea primului triumf dacic – reprezintă un prim apogeu în activitatea monetară din timpul domniei lui Traianus, cu aceste ocazii punându-se în circulație 32 de tipuri monetare, din care 26 cu prilejul triumfului. Cele mai multe tipuri au fost bătute în cantitate mare, ceea ce confirmă afirmațiile autorilor antici despre „generozitatea" împăratului, dar şi despre sumele uriaşe cheltuite cu acest prilej, datorită resurselor rezultate din prada capturată în războiul cu dacii. Evenimentul va continua să fie puternic marcat şi de emisiunea din anul următor, ale cărei zece tipuri monetare sunt în întregime dedicate acestei teme.

[35] Hill 1970, nr. 117 (prizonier); 119 (trofeu); 124, 127 (încununare).

[36] Hill 1970, nr. 149 (dac în fața unui senator); 139 (captiv dac).

[37] Hill 1970, nr. 118 (călare); 138 (*quadriga*).

Reprezentările figurate pe aceste tipuri constituie, în parte, o reluare a unor subiecte deja abordate, cum ar fi, de exemplu:

- divinitățile protectoare: *Marte, Hercules* şi *Virtus*, care au făcut posibilă înfrângerea Daciei şi sub auspiciile cărora are loc şi triumful;
- *Victoria*;
- împăratul *triumphator,* ca protagonist al evenimentelor;
- învinşii zdrobiți, cerşind îndurarea.

Pe lângă acestea vor fi reprezentate şi subiecte noi: Roma, Danubius, construcțiile monumentale edificate pentru acest moment sau refăcute din ordinul lui Traianus, pentru a corespunde fastului cerut de marele eveniment, simbolizarea generozității imperiale.

Importanța propagandistică a temei triumfului în teologia cultului imperial este subliniată şi de faptul că în cadrul emisiunilor bătute în anul 103 reprezentarea împăratului în quadrigă este prezentă pe nu mai puțin de şapte tipuri monetare, la care se adaugă alte trei tipuri cu aceeaşi reprezentare, emise în anul 104[38]. O reprezentare de acest gen apare şi pe monedele de la Alexandria bătute în cursul anului al şaselea de domnie a lui Traianus - 102/ 103, iar în anul următor aceeaşi monetărie produce piese cu o *quadriga* trasă de elefanți[39] (fig. 23-24).

Tot acestei teme majore trebuie să-i ataşăm şi cele cinci tipuri monetare pe care este figurată încununarea împăratului de către *Victorie* (fig. 25-27), din care primele trei datează din anul 103. Reprezentarea lui Traianus, în picioare, purtând *lorica* şi ținând în mâna dreaptă o lance, încununat de *Victoria,* de pe aceste monede, prezintă evidente asemănări cu grandiosul relief traianeu care a fost încorporat parțial în Arcul lui Constantinus I[40], în ciuda unor obiecții că cele două categorii de monumente au datări diferite. Ambele trebuie să se fi inspirat din panouri pictate realizate cu prilejul celebrării primului triumf dacic, sau dintr-o altă reprezentare sculpturală, care nu s-a păstrat. Faptul că tipul împăratului încununat de Victorie

Figurile 25-27. Împăratul încoronat de Victoria.

[38] Hill 1970, nr. 124, 127, 171, 191 şi 196 pentru anul 103; nr. 200, 205 şi 207 pentru anul 104.

[39] Milne 1971, nr. 568-570 şi nr. 573-575.

[40] Bianchi Bandinelli 1969, 235, fig. 256. Contra – Hill 1970, 28.

Figurile 28-29. Semper Victor.

reproduce un monument contemporan este confirmat şi de imaginea prezentă pe o altă emisiune, unde împăratul este figurat stând pe un tron, aşezat pe un soclu, având la picioare prizonieri daci[41], indicând clar faptul că reprezentarea monetară urmează un prototip sculptural.

O serie de tipuri monetare din anul 104 asociază persoana împăratului învingător cu poporul învins[42]. Pe prima piesă (fig. 28-29), Traianus este reprezentat călare, în galop, străpungând cu lancea un dac căzut în fața calului, care cere îndurare. Scena, deşi pare a fi de luptă, din motive cronologice certe nu poate fi legată de emisiunile care datează din perioada desfăşurării luptelor. Reprezentarea are un interes special căci, datată greşit, a fost interpretată fie ca referindu-se la moartea regelui Decebal[43], fie ca ilustrând influența motivului apoteozei „Cavalerului trac"[44]. De fapt, cum vom vedea în continuare, motivul se înscrie într-o serie întreagă de reprezentări de pe monede şi din alte domenii ale artei romane, de origine elenistică, legate de reprezentarea suveranului idealizat, învingător perpetuu, distrugător al forțelor răului. Scena prezentă pe aceste monede este menită să sublinieze contribuția decisivă a împăratului la zdrobirea inamicului, care şi-a obținut deja triumful pe câmpul de luptă, înfruntând personal pericolele, cu mult înainte ca acest lucru să-i fie acordat de autoritățile constituționale ale statului roman. După părerea noastră, şi reprezentarea de pe aceste monede prezintă evidente legături cu scena centrală a frizei lui Traianus de pe Arcul lui Constantinus I.

Cel de al doilea grup de monede îl redau pe Traianus, în picioare, cu platoşă şi lance, călcând pe capul unui dac nobil, purtând pileus. Şi în această situație avem de-a face cu sublinierea ideii triumfului total al împăratului asupra adversarului, care zace neputincios la picioarele sale. Ca şi în cazul precedent, reprezentarea era menită să sublinieze rolul personal al împăratului în zdrobirea inamicilor Imperiului, dar şi măreția şi atotputernicia sa. Împăratul este redat în proporții gigantice, față de minusculul cap de dac, al cărui corp este îngropat în pământ, pur şi simplu, sub forța apăsătoare a lui Traianus. Aceeaşi convenție a dimensiunilor va fi aplicată la toate reprezentările care implică imaginea dacilor prezenți în fața unor

Figura 30. Arcul de triumf.

[41] Hill 1970, nr. 124, 127, 171, 191 şi 196 (cu Victoria); nr. 191 (cu prizonieri).

[42] Hill 1970, nr. 192, 201 şi 208.

[43] RIC II, p. 239.

[44] Michailov 1974.

Figurile 31-33. Dea Roma.

divinități romane, ale alegoriilor autorităților imperiale. Deşi de origine orientală, această manieră de a sugera victoria deplină a suveranului asupra inamicilor prezintă unele elemente care sugerează şi o influență a scenelor legate de ciclul gigantomachiei.

Evident, dintr-o celebrare a unui asemenea eveniment nu poate lipsi *Arcul de triumf*. El este prezentat pe o serie de sesterți (fig. 30). Identificarea monumentului, ca şi locul unde a fost ridicat, a dat naştere la discuții între specialişti, dar ideea că ar fi vorba doar de o poartă monumentală nu pare plauzibilă[45].

Dea Roma. Propaganda imperială prin intermediul reprezentărilor monetare încercă să acrediteze ideea că triumful dacic al lui Traianus este şi cel al Romei şi al Senatului. *Dea Roma*, în ipostază de *Virtus*[46], îmbrăcată în amazoană, cu coif cu crista, lorica şi cnemide apare pe două tipuri monetare (fig. 32). Pe prima dintre ele apare Traianus, care aduce la cunoştința Romei încheierea victorioasă a războiului, iar pe cea de a doua, alături de cele două personaje, este prezent şi un dac, care imploră pacea. Asocierea împăratului cu Roma este menită să conducă la ideea că operațiunile contra Daciei, ca şi rezultatul lor, au fost duse în numele întregului popor roman şi au fost destinate să asigure supremația de necontestat a Romei asupra lumii.

Senatul. Imaginea Senatului este prezentă pe o emisiune[47]. Pe ea este redat Traianus, conducând un dac în fața Senatului. Dacul, în genunchi, imploră iertare instanței supreme. Acest tipul monetar face încă o dată aluzie la faptul că împăratul a cerut Senatului să ia decizia finală în legătură cu soarta Daciei, după înfrângerea suferită de armatele dacice în zona Sarmizegetusei. De altfel, întreaga politică a organizării emisiunilor monetare sub Traianus scoate în evidență intenția de a sublinia deplina unitate între împărat şi Senat. Numeroase tipuri monetare bătute în argint, care formal reprezentau apanajul autorității imperiale, se regăsesc în forme identice sau uşor modificate pe nominalurile bătute în bronz, a căror emitere ținea, cel puțin formal, de Senat, încercând să sugereze, şi pe această cale, deplina unitate între cei doi factori de bază ai statului roman. În ciuda acestor demersuri, reprezentările Romei şi ale Senatului sunt puțin numeroase şi ocupă numai o poziție periferică în cadrul temelor legate de primul război cu dacii.

Dacii. Cel de al treilea mare capitol al temei triumfului constă din reprezentarea dacilor învinşi şi a țării lor. Ele sunt prezente pe 17 tipuri monetare, şi pot fi împărțite, la rândul lor, pe variante: daci; trofee şi *spolia* de arme „dacice".

---

[45] Hill 1970, 31 şi nr. 189.

[46] Calza 1927, 681, pentru *Virtus*. Hill 1970, nr. 173-174 pentru tipurile monetare.

[47] Hill 1970, nr. 202.

Figurile 34-35. Pax.

Dacii, redați sub forma unor captivi, cu brațele legate la spate, stând în picioare sau pe jos, pe *spolia* formate din scuturi, *sicca*, lănci apar pe patru tipuri monetare (fig. 41-42, 44-45). Primele trei au fost emise în anul 103. Pe alte două tipuri, dacii sunt reprezentați ca prizonieri aflați la baza unui trofeu. Alte reprezentări ale dacilor apar în asociere cu persoana lui Traianus, alături de Roma sau Senat, discutate anterior. Acestea au fost deja prezentate. O altă asociere a dacilor asupra căreia dorim să ne oprim este cea cu *Pax* (fig. 34-35)[48]. Tipul constituie o inovație introdusă în epoca lui Traianus. Pacea apare în ipostaza mai puțin obişnuită, călcând pe capul unui dac, după modelul reprezentărilor de acelaşi tip cu împăratul călcând pe duşman. O asemenea manieră de reprezentare pare să sugereze condițiile copleşitoare pe care dacii au trebuit să le accepte, ca preț al încheierii păcii. Pacea ține ramura de măslin îndreptată în jos, într-o poziție ce sugerează gestul de condamnare a gladiatorilor în-frânți.

Figurile 36-38. Spolia dacice.

Cu toate că prezența dacilor pe monedele lui Traianus a constituit, din motive lesne de înțeles, obiectul mai multor cercetări în istoriografia română, până acum reprezentările lor nu au fost comparate cu cele de acelaşi gen prezente în numismatica romană din secolele I-III d.Chr. O asemenea cercetare îşi are sensul, deoarece în rândul specialiştilor din România s-a încetățenit părerea că aceste imagini sunt veridice, având caracter de document. Orice nouă cercetare trebuie să pornească de la o analiză fără idei preconcepute a reprezentărilor de daci. Pe monede, dacii sunt redați îmbrăcați cu tunici, strânse la mijloc cu cingători. Uneori există detalii care permit să apreciem că acestea coborau până la genunchi. Aceste piese de port sunt completate de pantaloni largi, asemănători unor şalvari orientali. De asemenea, în unele cazuri se pot distinge bonetele pe care le poartă pe cap. Deşi unele cataloage fac precizarea că ar fi

[48] Hill 1970, nr. 156, 161, 168 şi 193 pentru daci pe *spolia*; nr. 169 şi 194 pentru prizonieri; nr 190 pentru *Pax*.

vorba în unele cazuri de „daci” iar în altele de „femei dace”, constatăm, de fapt, că de multe ori este aproape imposibil de sesizat prezența unor elemente certe care să ne ajute să distingem dacă este vorba de bărbați sau de femei. În majoritatea cazurilor, doar prezența bărbilor indică faptul că avem imagini de bărbați. Reprezentările cu pileus, care în mod obişnuit erau atribute ale bărbaților nobili, nu sunt relevante, din motivele pe care le vom expune în continuare.

O cercetare globală a imaginilor de prizonieri prezente în numismatica romană şi compararea lor cu cele atribuite dacilor ne aduce multe surprize. Astfel, prizonierii legați, aşezați la baza trofeelor, sunt de obicei atât de mici, sau aşa de sumar tratați din punctul de vedere al detaliilor de costum încât, fără existența legendelor, nu putem face nici o atribuire etnică. În celelalte cazuri, reprezentările prizonierilor, şi chiar şi cele ale Daciei, sunt extrem de asemănătoare cu cele ale categoriei pe care o putem numi a „orientalilor": armeni, evrei, arabi, parți, etc (fig. 39-53). Aceeaşi este situația şi cu personificările Daciei de pe monedele legate de primul şi al doilea război, excluzându-le pe cele mai târzii, dedicate provinciei.

Toți aceşti barbari sunt redați purtând veşminte ample, tunici lungi, pantaloni bufanți, bonete pe cap. În cazul dacilor, pe monede ei sunt redați purtând tiare tronconice, asemănătoare cu cele utilizate de locuitorii ținuturilor orientale, şi nu cu celebrele lor bonete de pâslă. Este evident că avem de a face cu imagini convenționale, care nu permit, din păcate, obținerea de date etnografice viabile. Monedele ilustrează imaginea unui prizonier depersonalizat, izvorât dintr-un prototip al barbarului sau orientalului, care s-a cristalizat în arta elenistică, fiind apoi preluat de romani. Prezența armei specifice dacilor, sabia curbă, în *spolia* care apar pe monede, poate fi o aluzie la acest popor, dar săbii curbe apar şi pe alte trofee, care nu au nimic comun cu Dacia. De altfel, şi imaginile trofeelor sunt foarte standardizate, vezi exemplul scuturilor, care pe trofeele dacice sunt poligonale sau circulare, iar pe Columnă – ovale. De pe trofeele dacice lipsesc celebrele stindarde, dar se întâlnesc trâmbițe de luptă, celtice sau germanice (fig. 36-38, 41-42, 49, 52-53).

Figurile 39-41. Reprezentări „etnografice”.

Figurile 39-40 – germani; figurile 41-42 – daci.

Figurile 43-46. Iconografie comparată cu Judeea (43) şi Germania (45).

În cazul reprezentărilor de daci sau ale Daciei, este extrem de clară influenţa reprezentărilor iudeilor şi germanilor, ca şi ale Iudeeii şi Germaniei de pe monedele emise în timpul împăraţilor Vespasianus, Titus şi Domitianus, asupra tipurilor bătute sub Traianus. Popularizate pe scară largă de emisiunile monetare abundente, cât şi diferite opere de artă dedicate comemorării cuceririi Judeeii, tiara devine unul din elemente comune pentru definirea ţărilor din Răsărit şi apoi a barbarilor prin excelenţă, atât în ochii opiniei publice, cât şi în viziunea artiştilor, care realizau ştanţele monetăriei. În aceste condiţii, nu trebuie să ne mire că reprezentările alegorice ale fostelor regate barbare devenite provincii imperiale sunt reprezentate cu bonete tronconice, aşa cum coroana murală devine elementul de recunoaştere obligatoriu al personificărilor marilor oraşe (fig. 39-43, 47-53).

Seria dedicată prezentării învinşilor se încheie cu monedele prezentând trofee şi spolia. Din această categorie face parte tipul cu reprezentarea unui trofeu (fig. 54) şi trei tipuri cu reprezentări de *spolia* (fig. 36-37), emise în anul 104. Prima reprezintă o *lorica*, celelalte două – scuturi ovale, decorate, peste care se încrucişează arme, lănci sau sabia curbă. O reprezentare a trofeului figurează şi pe monedele lui Traianus bătute la Alexandria, în al optulea an de domnie (104/ 105)[49], dar având în vedere un oarecare decalaj între circulaţia informaţiilor între Roma şi capitala Egiptului, credem că emisiunea se leagă mai degrabă de festivităţile din 104.

Figura 47-49. Iconografie comparată cu Judeea (47) şi Germania (48).

[49] Hill 1970, nr 184 pentru trofeu; nr. 163, 186-187 pentru *spolia*; Milne 12971, nr. 578, pentru tipul alexandrin.

Figurile 50-52. Iconografie comparată cu Parthia (50) şi Judaea (51).

Câteva tipuri monetare emise în 103-104 menţionează distribuţiile de bani făcute de Traianus după înfrângerea dacilor, cu prilejul ceremoniilor triumfului. Una din ele este dedicată celui de al doilea *congiarium* oferit de împărat, iar alte două poartă imaginea personificării generozităţii lui Traianus – *Liberalitas* (fig. 55). Tot în acest context trebuie plasată şi emiterea unei monede pe care este reprezentat *Circus Maximus* (fig. 56), unde s-au desfăşurat fastuoasele jocuri, implicând lupte de gladiatori şi fiare, timp de zeci de zile[50].

Cu excepţia unui tip, deja menţionat, toate emisiunile monetare ale lui Traianus descrise mai sus nu fac decât să reia reprezentări mai vechi din numismatica şi arta romană. Astfel, reprezentarea suveranului călare datează din timpul domniei lui Augustus, fiind apoi reluat în a doua parte a secolului I d.Chr.[51]. Împăratul în quadriga triumfală apare pentru prima oară în vremea lui Augustus şi este apoi preluată de unii dintre urmaşii săi din dinastia Julia-Claudia. Reprezentările de acest fel devin foarte frecvente sub Vespasianus, fiind utilizate apoi şi sub Titus şi Domitianus[52].

Monedele lui Traianus cu imaginea împăratul încununat de Victorie reiau o reprezentare introdusă în timpul domniei lui Augustus, dar reintrodusă un secol mai târziu de către Vespasianus şi reluată sub Domitianus[53].

Împăratul călare străpungând sau călcând sub copitele calului duşmanul prăbuşit reprezintă o inovaţie introdusă în numismatica romană în vremea lui Vespasianus, Titus caesar. Motivul se întâlneşte şi pe emisiunile lui Domitianus[54].

Motivul suveranului călcând pe capul unui duşman, ca şi a unor divinităţi în aceiaşi atitudine pare să derive dintr-un tip monetar introdus de Vespasianus, folosit şi pentru Titus *caesar*, dedicat comemorării cuceririi Judeeii[55]. Pe aceste emisiuni, împăratul şi asociatul său

[50] Hill 1970, nr. 151 – *congiarus*; nr. 198-199 – *Liberalitas*; nr. 181 – *Circus Maximus*.

[51] RIC I 31, pentru Augustus; vezi apoi Galba (RIC I 9), Otho (RIC I 10), Vespasianus (RIC II 546), Titus (RIC II 161) şi Domitianus (RIC II 414).

[52] Augustus (RIC I 4); Tiberius (RIC I 335 şi 2); Claudius (RIC I 56); Vespasianus (RIC II, nr 294); Titus (RIC II 159); Domitianus (RIC II 128).

[53] Augustus (RIC I 188); Vespasianus (RIC II 105 şi 112); Domitianus (RIC II 287).

[54] Vespasianus (RIC II 523); Titus (RIC II 613, 632 şi 640); Domitianus (RIC II 257, 284, 318, 344 şi 361).

[55] Vespasianus (RIC II 525); Titus caesar (RIC II 638).

sunt redați în picioare, cu platoşă şi lance, cu un picior sprijinit pe un coif uriaş, alături de care se află doi captivi minusculi.

Figurile 53-54. Monumente triumfale „dacice”.

Reprezentarea alegorică a duşmanului este şi ea un motiv favorit în monetăria romană. Unele teme, cum ar fi, de exemplu, cel al trofeului cu prizonieri, datează încă de la sfârşitul epocii republicane, din timpul lui Caesar, şi a cunoscut o extraordinară expansiune în timpul Imperiului, mai ales începând cu dinastia Flaviilor. Aceiaşi este şi situația în reprezentările alegorice ale țărilor înfrânte şi transformate în provincii, care debutează cu emisiunile lui Augustus dedicate cuceririi Egiptului şi înfrângerii Armeniei[56]. Ele vor continua cu monedele bătute de Claudius I, comemorând cucerirea Britanniei şi victoriile contra germanilor[57]. Înfrângerea răscoalei evreilor şi transformarea Judeeii în provincie a fost comemorată prin zeci de tipuri monetare emise în numele lui Vespasianus şi ale fiilor săi. Lor li se vor adăuga tipurile monetare destinate să celebreze succesele lui Domitianus contra germanilor[58]. Ele par să fi slujit de model pentru multe din emisiunile lui Traianus consacrate victoriei contra dacilor.

P a x. În directă legătură cu deznodământul primei faze a confruntării militare dintre romani şi daci sunt şi monedele lui Traianus purtând reprezentarea păcii - *Pax*. Reinstalarea păcii este o condiție esențială a sărbătoririi unui triumf. Prima din ele datează imediat după terminarea ostilităților, înainte de sfârşitul anului 102, anunțând momentul mult aşteptat al revenirii liniştii. Motivul se va relua şi în 103 şi 104. Tot în contextul încheierii luptelor, încă din 102 se vor emite monede pe care este redată alegoria *Securitas*, a restabilirii ordinii şi legii[59].

D a n u b i u s. Ultimul tip monetar al lui Traianus care se leagă de consecințele primului război cu dacii, dar anunțându-l, în acelaşi timp, pe cel de al doilea este cel pe care este redată alegoria *Danubius*-ului doborând la pământ Dacia şi sugrumând-o (fig. 57). Şi această reprezentare constituie un nou motiv introdus în arta monetară romană în timpul lui Traianus. În ciuda faptului că deja sub Domitianus se emiseseră numeroase monede cu reprezentarea personificării unui mare fluviu, Rhinul, înclinându-se în fața împăratului, tematica reprezentării de pe sesterții emişi în 104 este originală[60]. Zeul Dunării, cu o mantie amplă, purtând pantaloni bufanți, țintuieşte la pământ Dacia, care încearcă disperată să se apere cu o mână.

---

[56] Picard 1957; Levi 1952.

[57] RIC I 8-18, 56, 58, 75-77.

[58] RIC II 66 a, 69, 72, 77, 83, 90, 103, 111-111 a, 127, 164, 202, 252, 278, 312 şi 341.

[59] Hill 1970, nr. 146 (anul 102); nr. 172, 180 şi 190 (anii 103-104); nr. 134-134 (*Securitas*).

[60] Hill 1970, nr. 188 (Danubius); RIC II 259, 286, 319, 345 şi 389 (Rhin).

Figurile 55-57. Teme diverse: Liberalitas (55), Circus Maximus (56), Danubius (57).

Emisiunea face aluzie la demararea cu succes a construcției podului peste Dunăre de către Apollodorus din Damasc, anunțând intenția fermă a romanilor de a lichida regatul dacic şi a-l transforma în provincie. Probabila lipsă a unor dificultăți majore puse de apele Dunării în calea constructorilor a fost interpretată de propaganda imperială ca fiind dovada unui sprijin deschis acordat de zeul fluviului cauzei romane. Dovada că tipul respectiv este unul de tranziție între monedele destinate comemorării eveni-mentelor legate de primul şi cel de al doilea război dacic este dată şi de faptul că reprezentarea se va relua de trei ori în anii 105-107. De altfel, motivul personificării fluviului Danubius[61] (fig. 57) va mai reveni pe monedele lui Traianus în anul 107, în contextul comemorării celui de al doilea triumf dacic.

*

Tematica legată de războiul *dacic*, mai ales prin aluzii indirecte, a dominat în mod autoritar emisiunile din anii 101-104, bătute la Roma, dar şi în unele ateliere provinciale, cum este, de exemplu, Alexandria din Egipt. Alegerea subiectelor care urmau să fie ilustrate pe monede indică un demers propagandistic foarte elaborat. Sublinierea puternică pe care i-o dă propaganda oficială nu poate fi explicată decât dacă avem în vedere că ea era destinată să justifice în ochii contemporanilor legitimitatea ocupării tronului de către împărații din dinastia Flaviilor, sau a „marii cotituri" din politica internă a lui Traianus. Folosirea în acelaşi context a motivelor legate de *Jupiter*, *Marte, Minerva, Heracles, Roma Victrix* şi *Aeterna*, *Virtus*, era destinată să acrediteze ideea că triumful contra Daciei nu reprezenta numai un pas obligatoriu pentru menținerea locului Romei în Univers, dar constituia o etapă din planul divin de creare a kosmokrației. Sub inspirația şi protecția lui *Jupiter şi Heracles*, cu sprijinul celorlalte divinități olimpiene, Traianus reface, într-o formă simbolică, atât lupta zeilor cu giganții, cât şi muncile lui Hercules, zdrobind forțele anarhice şi anomice reprezentate de „barbari", reordonând Imperiul, ca pe un univers tulburat, readucând domnia legii, concordia, pacea, prosperitatea, securitatea, într-un cuvânt punând bazele unei noi „epoci de aur".

O privire cronologică asupra monetăriei lui Traianus, în contextul emisiunilor imperiale din secolele I-II, dovedeşte faptul că cei însărcinați cu elaborarea monedelor din anii 101-104 s-

[61] Hill 1970, nr. 472 (prima emisiune cu *Danubius*); nr. 208, 250 şi 329 (reluări în 105-107).

au inspirat adesea din reprezentările mai vechi. În mod paradoxal, în ciuda ostilităţii puternice resimţite de Traianus şi clasa politică romană faţă de Domitianus, cele mai numeroase elemente comune în reprezentările „dacice" s-au preluat din monetăria acestui împărat, legată de *Germania*. De asemenea, există numeroase elemente comune între reprezentările „dacice" de pe emi-siunile lui Traianus şi reprezentările Iudeei sau parthilor din monetăria lui Vespasianus şi a aso-ciaţilor săi.

În acest context trebuie subliniat încă o dată faptul că reprezentările alegorice ale Daciei sau dacilor nu pot fi considerate ca fiind autentice mărturii etnografice, ele făcând parte din vasta serie de imaginii standardizate ale „barbarilor orientali", care se generalizase în monetăria romană din secolul I.

Ca şi în cazul *Judaea Capta*, tema *Daciei Capta* sfârşeşte prin a contamina o serie întreagă de tipuri monetare, care în mod obişnuit nu erau asociate cu reprezentări de prizonieri sau cu personificări ale ţării înfrânte. Inovaţiile tipologice cele mai importante se introduc în epoca lui Traianus, privind mai ales asocierea lui *Pax* şi *Felicitas* la victoria contra dacilor.

La capătul acestei prezentări, monedele lui Traianus ne aduc sub ochi un tablou foarte divers al reacţiei pe care a declanşat-o problema dacică în acţiunea politică şi ideologică a propagandei oficiale. Parafrazând o remarcă extrem de plastică a istoricilor G.C. Picard şi E. Bianco[62] putem afirma că, în lumina reprezentărilor de pe monede, înfrângerea Daciei a avut pentru Traianus aceeaşi importanţă ca şi victoria de la *Actium* pentru Augustus, sau cucerirea Iudeei de către Vespasianus şi fiii săi.

[62] Picard 1957, 343; Bianco 1968, 165.

Trajan's coinage related to the Dacian Wars
The first Dacian War (A case analysis)

- abstract -

The interesting topic of the reflection of the Dacian Wars in the coinage of the Trajan's reign was discussed so far by many foreign and Romanian scholars, such as: G.A.T. Davies, H. Mattingly and E.A. Sydenham, C. Moisil, M. Durry, E.T. Salmon, Iudita Winkler, L. Rossi, M. Macrea, G.G. Belloni, N. Hannestad, Carmen-Maria Petolescu and the writer of these lines.

Unfortunately, all the pre-1997 contributions were based on the obsolete chronology of the issues given by Cohen or Mattingly and Sydenham, and took into consideration only the issues on which were clear "Dacian" representations or inscriptions.

Based on the new chronological approach of P.V. Hill, the author undertook a through analysis of the imperial propaganda as reflected by the monetary issues struck in connexion with the first Dacian War, in the mint of Rome, as well as in some provincial mints, such as Alexandria in Egypt. The new chronology proposed by Hill proves that many issues related to the First Dacian War were struck since 101 until 104, and not during 101-102 A.D. as it was asserted so far. The monetary representations of these issues included not only classical topics, such as representations of Dacia or Dacians, but also depictions of the main deities under whose protection was placed the war: *Hercules, Mars, Minerva, Jupiter, Virtus, Dea Roma*. Several issues emphasize the importance of the Victory (including the rather unusual representation of *Victoria Navalis*). The role of the Senate and of the Emperor is highlighted by several issues struck during 102-103.

Most of the monetary representations used on the coinage related to the First Dacian War struck by Trajan are more or less connected to the old monetary representations used by Augustus, Vespasian, Titus and Domitian, though some innovations were introduced during the years 102-104, such as those of the *Senat, Pax* or *Felicitas* receiving the submission of the Dacians.

In spite of the long established common opinion, neither the representations of the Dacians nor *Dacia* shown on the coins are faithful ethnographical reflections of the defeated people, such as it was known by the contemporary Romans. Most of the prototypes of the "Dacian" representations can be found in the standard depiction of the "Oriental Barbarians", such as Parthians, Jews or Germans. In this respect, the coinage of Trajan shows many similarities with the monetary representations used by Vespasian, Titus and Domitian.

Bibliografie

Belloni 1976 – G.G. Belloni, Monete romane e propaganda. Impostazioni di una problema complessa, *I canali della propaganda*, 131-159.

Belloni 1976a – G.G. Belloni, Significati storioco-politici delle figurazioni e delle scritte delle monete da Augusto a Traiano, *I canali della propaganda*, 997-1147.

Bianco 1968 – E. Bianco, Indirizzi programmatici e propagandistici nella monetazione di Vespasiano, *RIN* V, 16 (70).

Bianchi Bandinelli 1969 – R. Bianchi Bandinelli, *L'arte romana al centro del potere*, Milano.

Calza 1927 – G. Calza, La figurazione di Roma nell'arte antica, *Dedalo* 7, 11.

Carson 1979 – R.A.G. Carson, *The Principal Coins of the Romans*, vol. II, *The Principate: 31 B.C. 296 A.D.*, London.

Cizek 1980 – E. Cizek, *Epoca lui Traian - Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Bucureşti (= *L'époque de Trajan. Circonstances politiques et problèmes idéologiques*, Paris, 1983).

Cohen 1882 – H. Cohen, *Description des monnaies frappées sous l'Empire romaine, communement appelées médailles imperiales*, ed. II, vol. II, Paris.

Davies 1917 – G.A.T. Davies, Trajan's first Dacian War, *JRS* 1917, 74 sqq.

De la Burebista la Decebal – *De la Burebista la Decebal. Repere pentru o permanenţă istorică*, M. Bărbulescu (ed.), Cluj-Napoca, 1978.

Durry 1932 – M. Durry, Le règne de Trajan d'après les monnaies. À propos d'un livre recent, *RevHist* 170, 316-327.

Fears 1981 – J.R.Fears, The Theology of the Victory at Rome: Approaches and Problems, *ANRW*, 1981, 763 sqq.

Gagé 1933 – J. Gagé, La théologie de la Victoire impériale, *RevHist* 171, 1-43.

Hannestadt 1989 – N. Hannestadt, *Monumentele publice ale artei romane. Program iconografic şi mesaj,* vol. II, Bucureşti.

Hill 1970 – P.H. Hill, *The Dating and the Arrangement of the Undated Coins of Rome (AD. 98-148)*, London.

I canali della propaganda – *I canali della propaganda nel mondo antico*, M. Sordi (ed.), Milano, 1976.

Levi 1952 – A.C. Levi, Barbarians of Roman Imperial Coins and Sculpture, *ANS-MNM* 123.

Macrea 1978 – M. Macrea, Personificările Daciei în arta şi pe monedele romane, *De la Burebista la Decebal*, 158-166.

Mattingly 1936 – H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, vol. III, *Nerva to Hadrian*, London.

Mélanges héllenistiques – *Mélanges héllenistiques offerts à G. Daux*, Paris, 1974.

Michailov 1974 – G. Michailov, À propos de la stèle "captor Decebali" à Philippes, *Mélanges héllenistiques offerts à G. Daux*, Paris.

Milne 1971 – J.C. Milne, *Catalogue of Alexandrian Coins, with a Supplement by C. M. Kraay*, Oxford.

Moisil 1929 – C. Moisil, Monedele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii şi la cucerirea Daciei, *Studii şi Cercetări Numismatice* 20, extras din *BSNR* 24, 1-30.

Oberländer-Târnoveanu 1998 – E. Oberländer-Târnoveanu, Le emissioni monetari del imperatore Traiano, connesse alle guerre dacice, *Traiano ai confini*, 166-179.

Paribeni 1926 – R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina.

Perez 1986 – C. Perez, *Monnaie du pouvoir. Pouvoir de la monnaie*, Besançon.

Petolescu 1985 – Carmen-Maria Petolescu, Personificarea Dunării în izvoarele antice, *Thraco-Dacica* 6, 1-2, 196-199.

Petolescu 1989 – Carmen-Maria Petolescu, Primul război dacic al lui Traian reflectat în emisiunile monetare, *Thraco-Dacica* 10, 225-228.

Picard 1957 – G.C. Picard, Les *trophées romains*, Paris.

RIC I – H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol. I, *Augustus to Vitellius*, Londra, 1923.

RIC II – H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol. II, *Vespsian to Hadrian*, Londra, 1926.

Robertson 1971 – Anne S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet University of Glasgow*, vol. II, *Trajan to Commodus*, London, Glasgow, New York.

Rossi 1972 – L. Rossi, Il Danubio nella storia, nella numismatica e nella scultura romana medio-imperiale, *NumAntClas* 1, 111-144.

Rossi 1974 – L. Rossi, Pax romana e resistenza dacica nel 102-105, *NumAntClas* 3.

Rossi 1975 – L. Rossi, Expeditio avgvsti traianea nella Moesia Inferiore-Un riepilogo storico-archeologico in chiave numismatica, *NumAntClas* 4, 215-220.

Salmon 1936 – E.T. Salmon*,* Trajan's Conquest of Dacia, *TAPA* 67, 83 sqq.

SNG-Copenhaga 7 - *Sylloge Nummorum Graecorum*, The Royal Danish Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, vol. VII, *Cyprus to India - Syrian Cities*, West Milford (reprint), 1992.

Strack 1933 – P. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts. I. Die Reichsprägung zur Zeit des Traianus*, Stuttgart.

Sutherland 1976 – C.H.V. Sutherland, *The Emperor and the* Coinage, Londra.

Sutherland 1983 – C.H.V. Sutherland, The Pourpose of the Roman Imperial Coin Types, *RN*, 133, 74-77.

Traiano ai confini – Traiano ai confini dell'impero (catalog de expoziție Ancona, oct. 98 - ian. 99), Gr. Arbore-Popescu (ed.), Milano, 1998

Weinstock 1957 – S. Weinstock, Victor and Invinctus, *HThR* 50, 211-247.

Winkler 1965 – Iudita Winkler, Personificarea Daciei pe monedele romane imperiale, *StCl* 7, 225-229.

Wolters 1992 – R. Wolters, Der Aufbau der Prägungen in den ersten Regierungsjahren des Traianus, *LNV* 4, 281-299.

Wolters 1993 – R. Wolters, Money and Coinage in the Reign of Trajan, *ACTI* 9, II, 275-280.

Zadoks-Josephus 1962 – A.N.J. Zadoks-Josephus, Propaganda and Art on Roman Coinage, *INB* 1, 38 sqq.

Moneda şi cucerirea romană a Daciei.
Studiu comparativ de situri:
Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Porolissum, Ovilava, Carnuntum, Poetovio

Cristian Găzdac

Transformarea unui teritoriu în provincie romană însemna, printre altele, şi integrarea sa într-un nou mediu economico-monetar. În mod logic, prezenţa masivă de trupe şi venirea unui număr mare de colonişti, aşa cum a fost în cazul Daciei, necesita o puternică injecţie cu monedă pentru a asigura bunul mers al diverselor plăţi şi tranzacţii. Datorită cadrului istoric specific – provincie la 106 d.Chr, abandonată în perioada 260-275 d.Chr. – Dacia poate reprezenta un excelent studiu de caz privitor la intensitatea pătrunderii monedei romane odată provincia fondată. Evident, pentru un asemenea demers trebuie o cantitate de material numismatic consistent pentru a permite identificarea unor caracteristici generale şi particulare.

Publicarea recentă de monografii numismatice a unor situri importante din fosta provincia romană Dacia – *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[1], *Porolissum*[2] – permit analiza acestui fenomen monetar la nivel de sit (vezi fig. 1).

Menţionăm aici că segmentele cronologice alese pentru aranjarea materialului monetar au fost alese în funcţie de domniile importante sau diverse politici monetare. Domniile cu durată scurtă au fost integrate în cadrul domniilor importante.

Ca metode de lucru s-au utilizat numărul de monede pe perioada analizată, iar pentru o imagine mai aproape de realitatea istorică am apelat la coeficientul de frecvenţă monetară pe perioadă (numărul monedelor împărţit la numărul anilor din perioada respectivă). Pentru comparaţia evidenţei numismatice între siturile respective am utilizat un coeficient monetar comparativ: rezultatul diviziunii coeficienţilor de frecvenţă monetară pe perioadă la primul coeficient de acest gen (domnia lui Augustus 27 – î.Chr.-14 d.Chr). Scopul acestui coeficient monetar comparativ este acela de a pune în evidenţă comparativă fluctuaţiile ascendente şi descendente ale descoperirilor monetare la siturile studiate aici, întrucât cantitatea de material monetar este diferită de la un sit la altul.

La o primă analiză a graficelor monetare ale celor două situri din Dacia (*Ulpia Traiana*, *Porolissum*) (vezi fig. 2-5)[3] se poate observa o primă creştere a coeficientului monetar pe perioadă începând cu perioada 69-81 d.Chr (domniile lui Vespasian şi Titus), pentru ca pentru domniile lui Traian şi Hadrian să asistăm în ambele situri la o adevărată explozie atât a numărului de monede cât şi a coeficientului monetar pe perioadă. Ambele situri par să înregistreze fluctuaţii asemănătoare pentru perioadele următoare. O scădere pentru monedele emise în perioadele de domnie ale lui Marcus Aurelius (161-180) şi Commodus (180-192) şi o nouă creştere pentru cele emise în timpul lui Septimius Severus şi Caracalla (193-218).

---

[1] Găzdac, Cociş 2004.

[2] Găzdac, Gudea 2006.

[3] Graficele au fost realizate pe baza datelor oferite de Găzdac, Cociş 2004 pentru *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* şi Găzdac, Gudea 2006 pentru *Porolissum*.

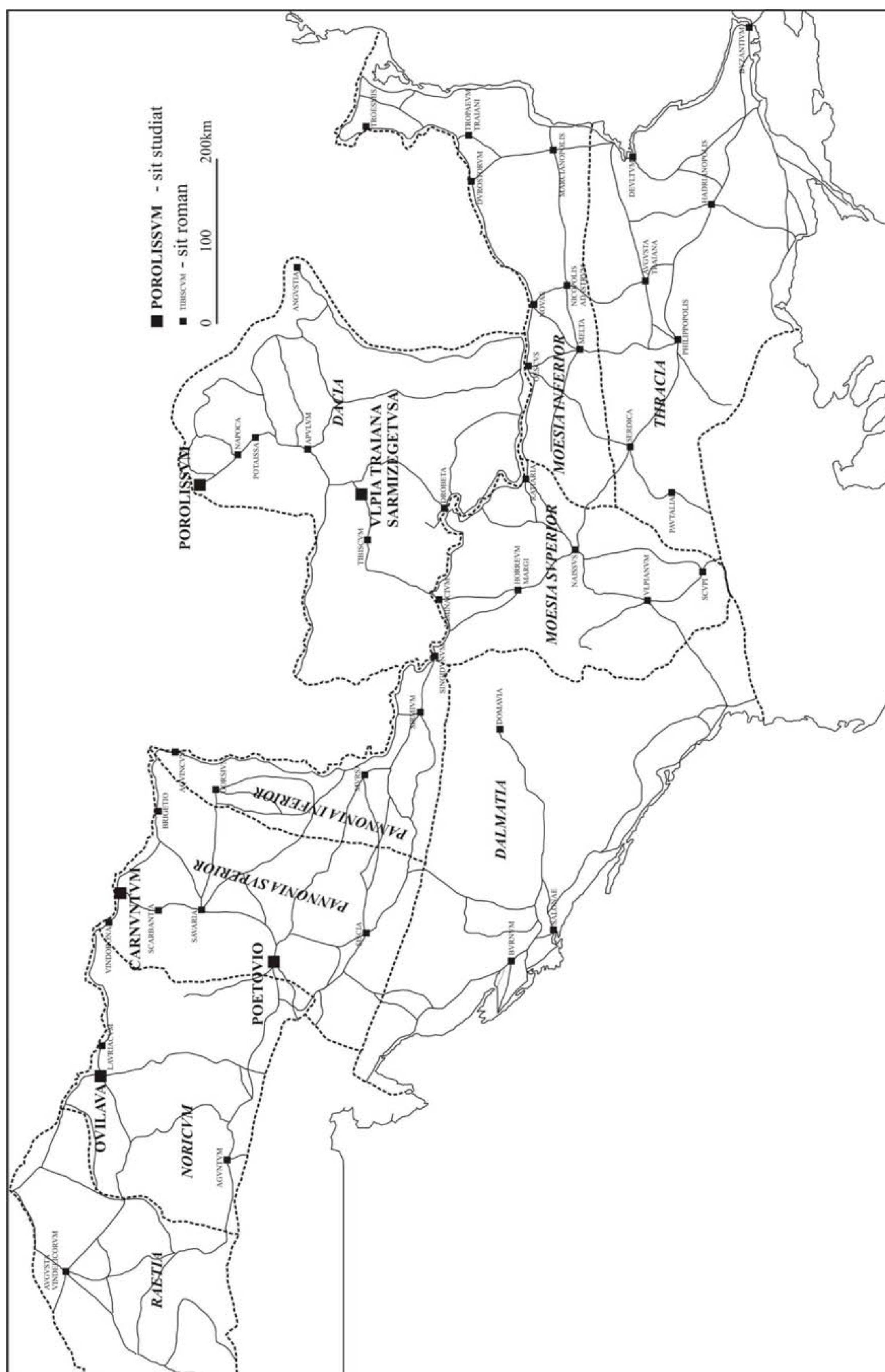
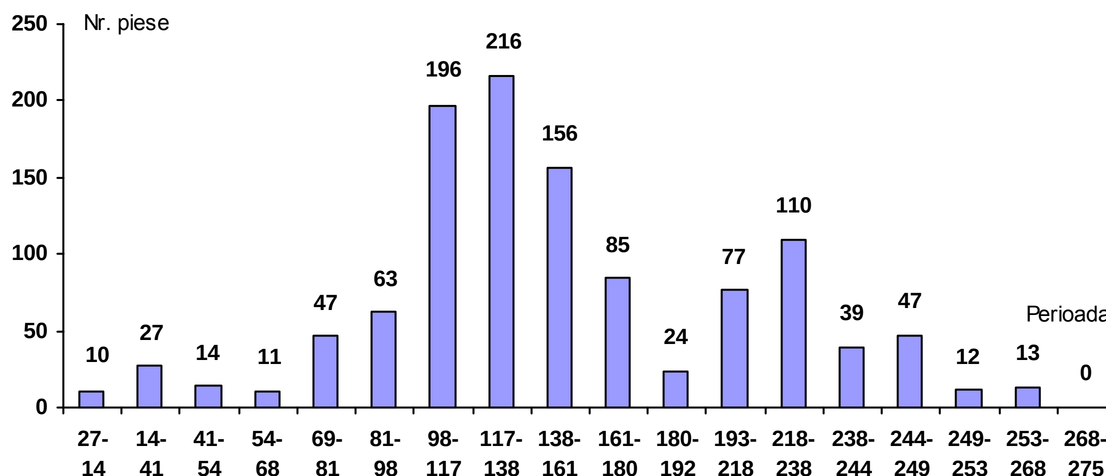

Figura 1. Harta regiunii Dunării mijlocii şi de jos, la începutul veacului al II-lea d.Chr.

Figura 2. Graficul descoperirilor monetare de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

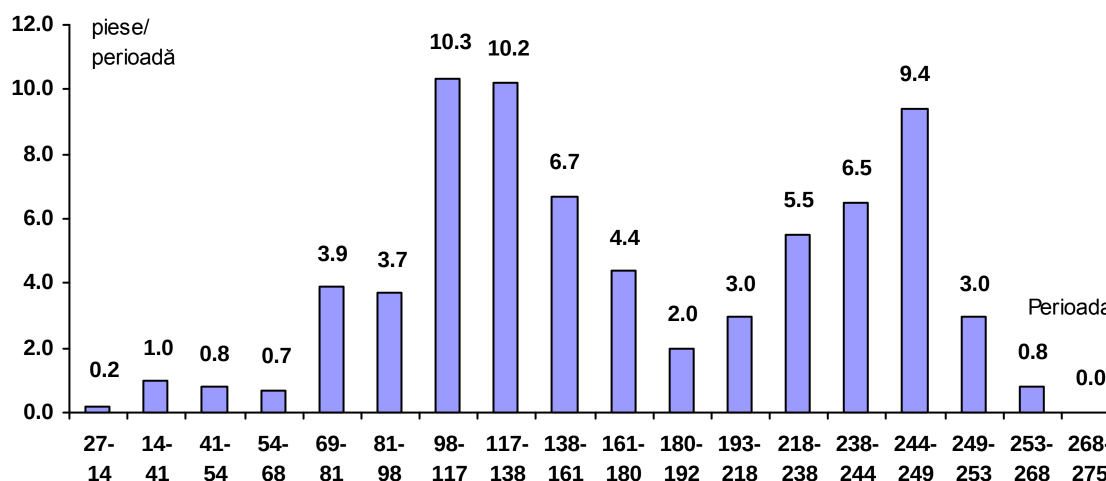

Figura 3. Graficul coeficientului de frecvenţă monetară pe perioadă la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

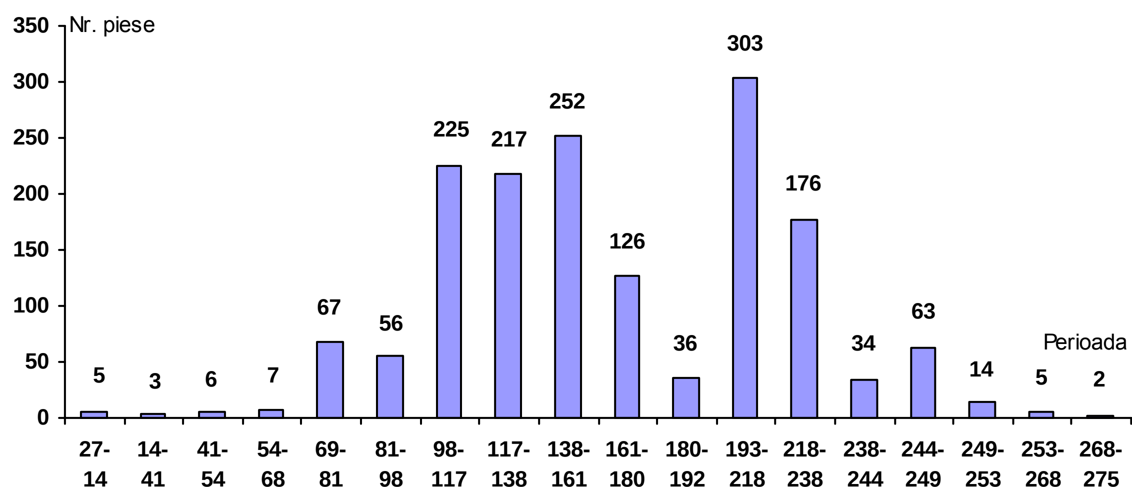
Diferenţele de fluctuaţie a coeficientului monetar între cele două situri, pentru perioadele următoare (218-238 şi 238-244), se datorează în cea mai mare parte cantităţii mari de monedă de argint suberată (cu portretele membrilor familiei lui Septimius Severus) găsită la *Porolissum*[4]. Odată cu perioada 244-249 graficele monetare au un curs similar pentru ambele situri. Un vârf al coeficientului, pentru domnia lui Filip Arabul, este cauzat de apariţia seriei monetare *Provincia Dacia*, fiind urmat de o scădere dramatică a numărului de monede, deci şi a coeficientului monetar pentru perioada ultimelor decenii ale stăpânirii romane în Dacia.

[4] Găzdac, Gudea 2006, 24-25; 164-166.

Ajunşi în acest punct al cercetării, apare firească întrebarea dacă aceste evoluții ale fluctuațiilor descoperirilor monetare de la cele două situri reprezintă un fenomen general, valabil şi pentru alte situri din alte provincii romane, sau sunt fenomene specifice unor situri ale Daciei romane, mai ales prin prisma subiectului ales – moneda şi cucerirea romană a Daciei.

Am ales pentru comparație trei situri aflate în apropierea Dunării şi cu un material numismatic publicat reprezentativ (vezi fig. 1).

Figura 4. Graficul descoperirilor monetare de la Porolissum

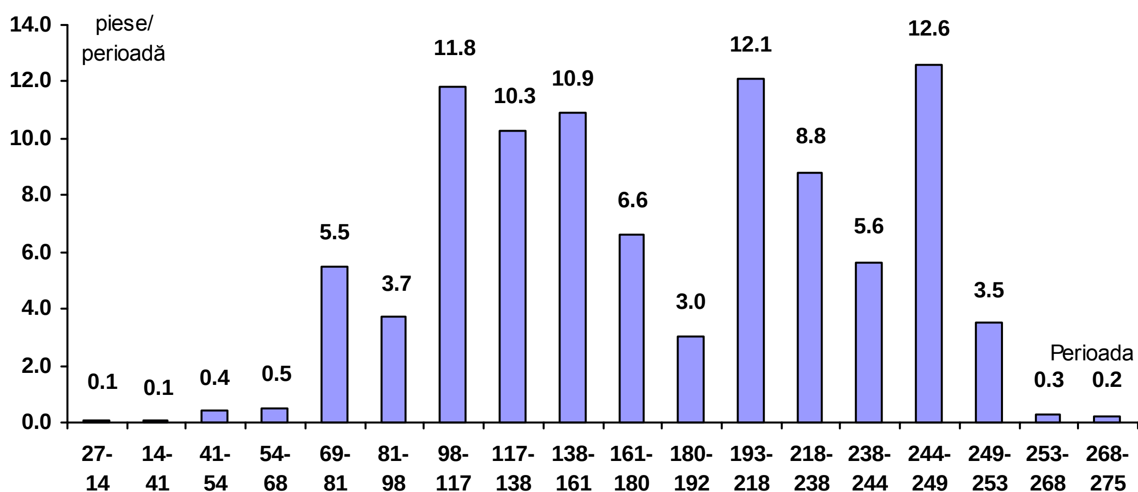
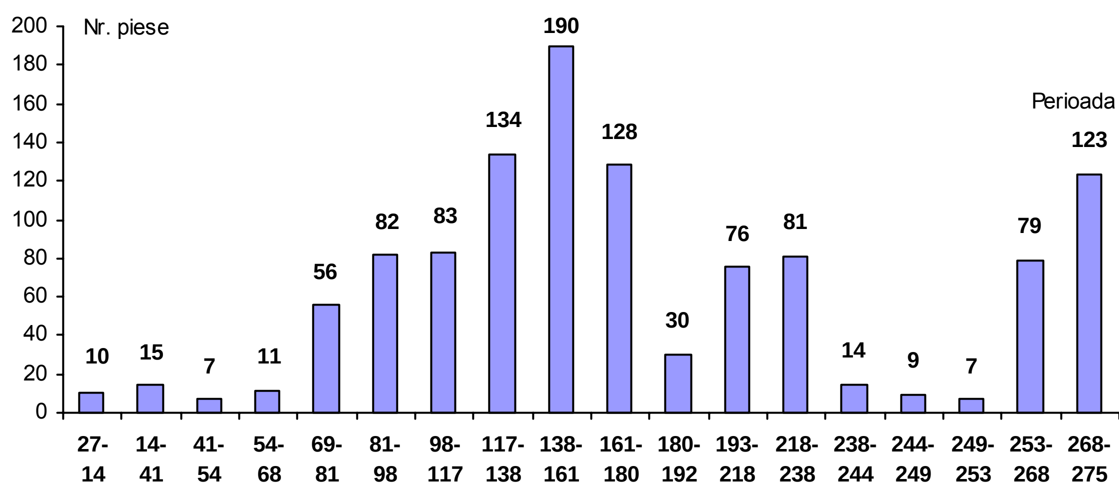

Figura 5. Graficul coeficientului de frecvență monetară pe perioadă la Porolissum

Ovilava (astăzi Wels, în Austria)[5]

Nod rutier în nordul provinciei Noricum, pe drumul de la *Augusta Vindelicorum* la *Lauriacum*. Nu se cunosc exact începuturile aşezării. Sub Claudius I, *Ovilava* devine punct important pe ruta Aquileia-Dunăre. Sub Hadrian localitatea devine *Municipium Aelium Ovilavis*. Nu a suferit distrugeri în timpul războaielor marcomanice. În timpul domniei lui Caracalla (211-217) – devine *Colonia Aurelia Antoniniana*. La mijlocul secolului III d.Chr, datorită atacurilor alamanilor şi iutungilor, oraşul este înconjurat cu ziduri. În timpul lui Diocleţian – devine capitala noii provincii Noricum Ripense.

Figura 6. Graficul descoperirilor monetare de la Ovilava.

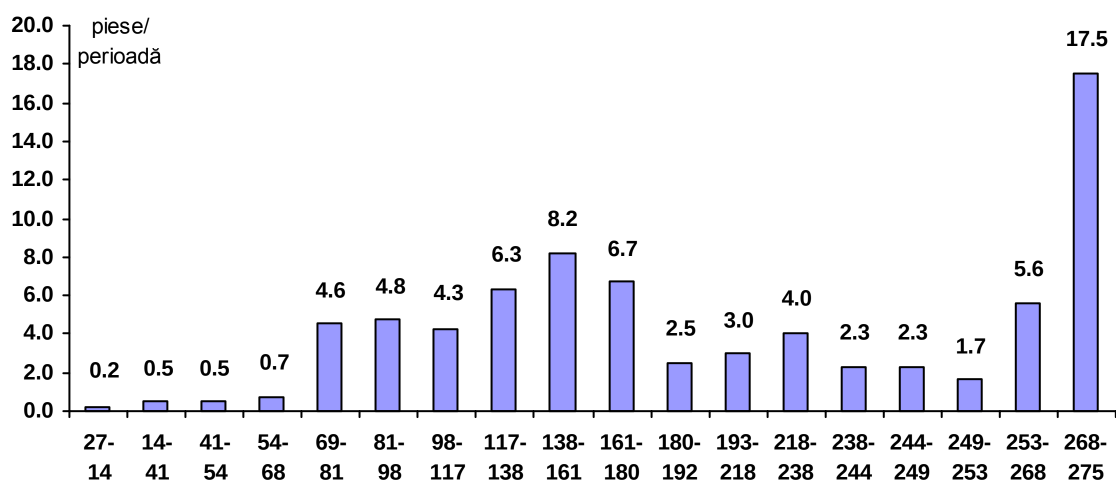

Figura 7. Graficul coeficientului de frecvenţă monetară pe perioadă la Ovilava.

[5] ECR, 558; Vondrovec 2003, 13-14.

Carnuntum (astăzi Petronell-Carnuntum, în Austria)[6]

Important centru militar şi comercial, aflat pe "drumul chihlimbarului", pe malul drept al Dunării, la 40 km est de *Vindobona*. În timpul lui Tiberius – devine bază militară împotriva marcomanilor; din anul 14 d.Chr a devenit garnizoană legionară pentru mai multe unități, cele mai importante fiind *legio XV Apollinaris* şi *legio XIV Gemina Martia Victrix*. Odată cu divizarea Pannoniei în Superior şi Inferior, în timpul lui Traian, Carnuntum devine capitala provinciei Panonnia Superior. În jurul anului 124 d.Chr, Carnuntum devine *municipium* sub numele de *Municipium Aelium Carnuntum*. Între 171-173 Marcus Aurelius a avut aici cartierul general pentru conducerea operațiunilor împotriva marcomanilor. Pe 9 aprilie 193 Septimius Severus este proclamat la Carnuntum împărat de către trupele sale. Curând Carnuntum devine *colonia*, *Colonia Septimia Aurelia Antoniniana Carnuntum*. Alte evenimente importante care au marcat istoria Carnuntumului sunt: proclamarea ca împărat a uzurpatorului Regalianus în 260/ 261 d.Chr; conferința din 11 noiembrie 308 a celor trei împărați: Diocleţian, Galerius şi Maximian I pentru a salva tetrarhia; vizita lui Valentinian I în 375.

Figura 8. Graficul descoperirilor monetare de la Carnuntum.

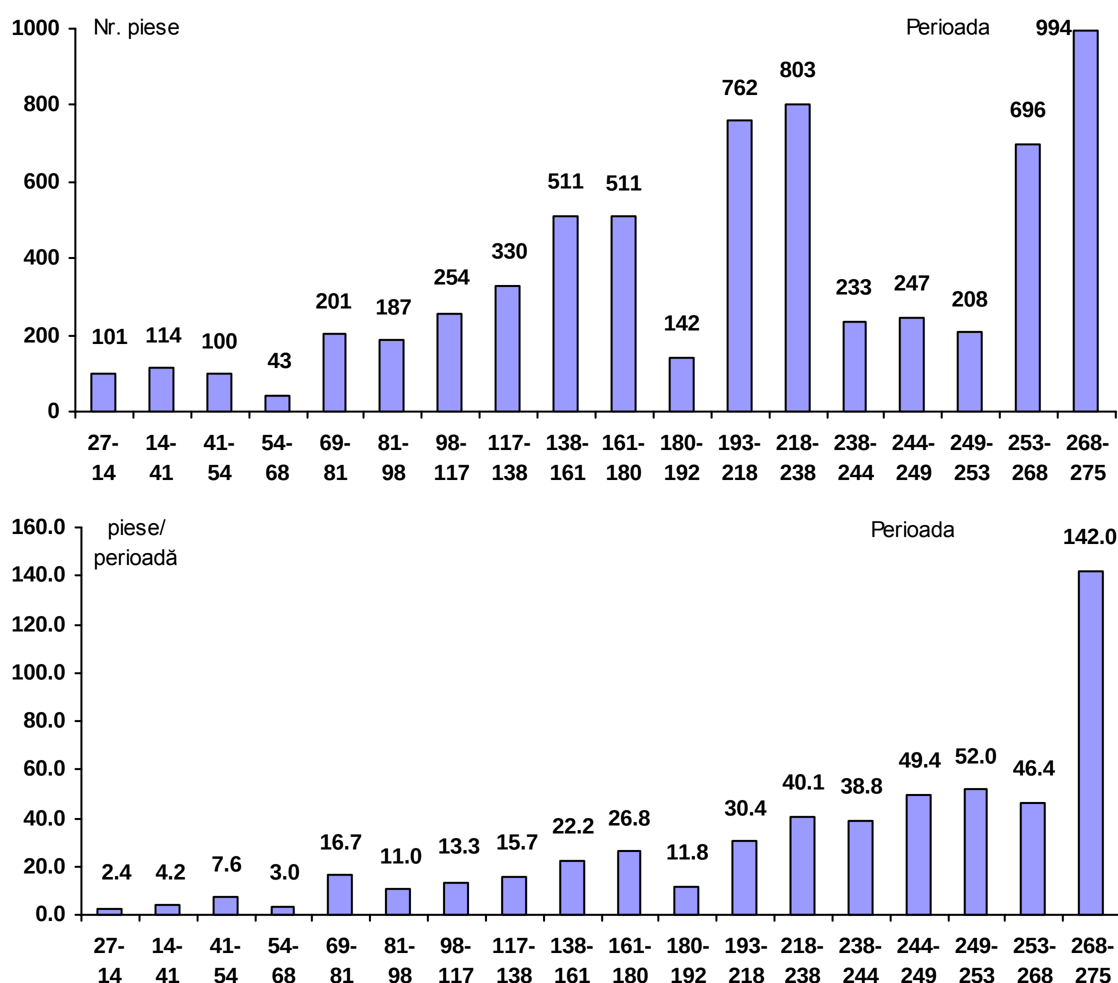

Figura 9. Graficul coeficientului de frecvență monetară pe perioadă la Carnuntum.

[6] ECR, 162; Humer 2006.

Poetovio (astăzi Ptuj, în Slovenia)[7].

Poetovio este o veche aşezare La Tène pe râul Drava cucerită de Augustus; a fost sediul legiunii *XIII Gemina* până la venirea acesteia în Dacia. În anul 69, Vespasian este proclamat aici împărat de către trupele sale. Sub Traian devine *colonia Ulpia Traiana Poetovio*, în provincia Pannonia Superior.

Figura 10. Graficul descoperirilor monetare de la Poetovio.

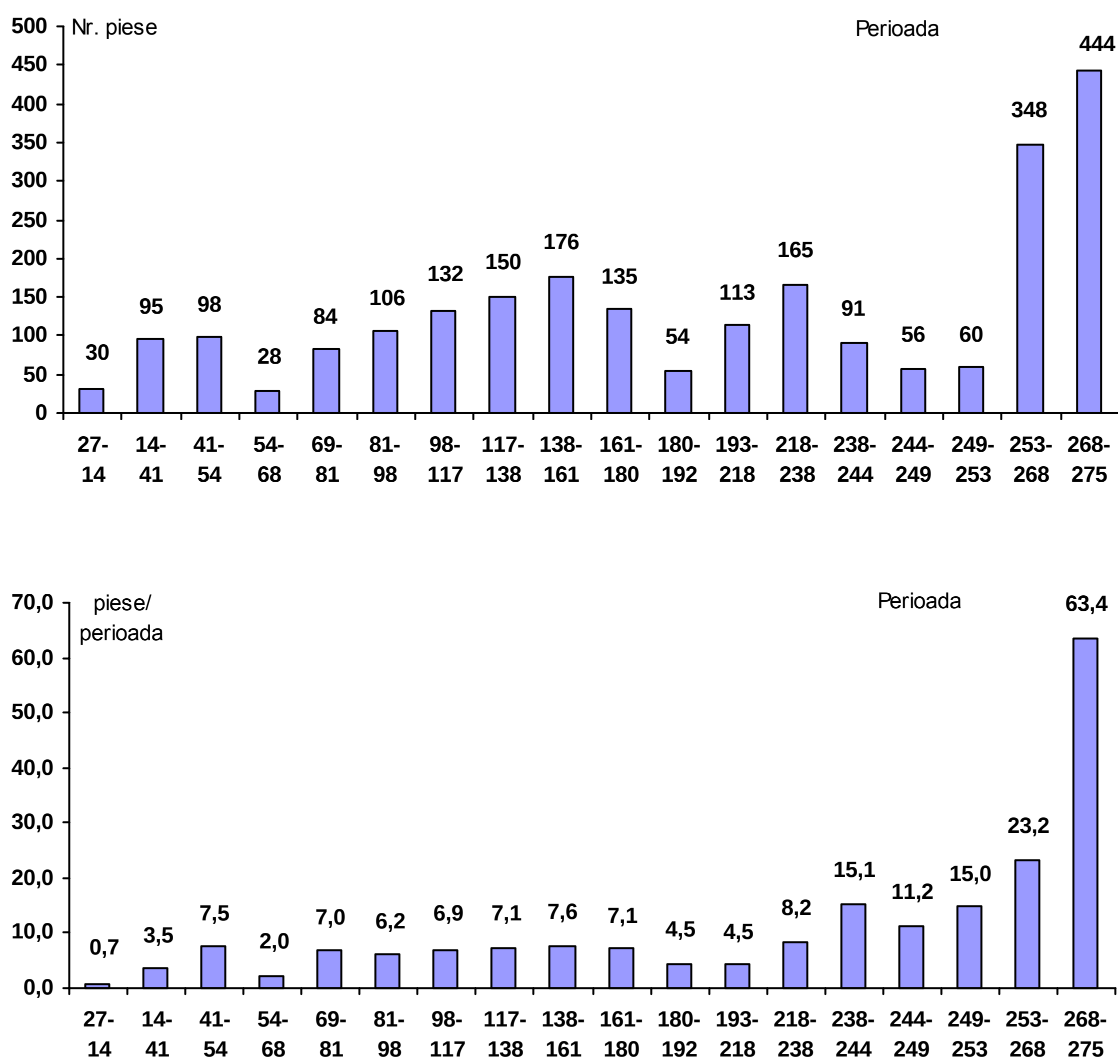

Figura 11. Graficul coeficientului de frecvenţă monetară pe perioadă la Poetovio.

[7] ECR, 594.

Concluzii

Analiza materialului monetar şi realizarea graficelor pe număr de piese descoperite şi a coeficientului de frecvenţă monetară pe perioadă ne indică pentru aceste trei situri alese drept termen comparativ (*Ovilava, Carnuntum, Poetovio*) o imagine similară (vezi fig. 6-11[8]). Se poate observa o creştere treptată a descoperirilor monetare începând cu perioada flavienilor până la domnia lui Hadrian, după care urmează o descreştere pentru perioada Antoninus Pius-Commodus (138-192). O nouă creştere a numărului de monede descoperite şi a frecvenţei monetare se constată pentru perioada 193-238. O scădere a coeficientului de frecvenţă monetară este vizibilă pentru perioada 238-249 (cu excepţia sitului *Carnuntum*). Ultimele două secvenţe cronologice analizate în acest studiu, 253-268 şi 268-275, arată o creştere puternică.

În lipsa existenţei unor contexte arheologice bine datate (pentru a stabili momentul pierderii monedelor; în studiul de faţă sunt analizate numai piesele descoperite singular şi nu cele din tezaure), explicaţia asupra similarităţii dintre aceste grafice rezidă practic în ritmul de producţie monetară.

Odată cu domnia lui Vespasian producţia monetară creşte până la momentul Antoninus Pius, după care Imperiul Roman se confruntă cu o penurie de metal preţios, în special argint. Revirimentul producţiei monetare din timpul Septimius Severus se datorează unei abundente producţii a denarului în detrimentul monedei de bronz. Specific acestei perioade este fenomenul epidemic al suberării denarului, foarte probabil cu acordul tacit al autorităţilor[9].

Totodată, marile diferenţe între graficele siturilor studiate din Dacia şi celelalte trei – momentul domniei lui Filip Arabul (244-249) şi perioada 253-275 – se explică prin cauze ţinând de natura politicii monetare şi a unor evenimente istorice. Astfel, pentru Dacia, domnia lui Filip Arabul reprezintă, din punct de vedere numismatic, momentul emiterii monedei *Provincia Dacia*, când în majoritatea siturilor provinciei această monedă este singura găsită pentru acest împărat[10]. Drept urmare, graficele pentru siturile *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* şi *Porolissum* reflectă tocmai această politică monetară cu impact regional (vezi fig. 2-5). Devalorizarea dramatică a monedei de argint, din a doua jumătate a secolului III d.Chr, a dus la emiterea de cantităţi abundente de monedă depreciată[11]. Ca o consecinţă, în siturile cu aprovizionare „regulată" numărul descoperirilor monetare singulare, emise în perioada 253-275, creşte puternic, la fel şi coeficientul de frecvenţă monetară pe perioadă (vezi fig. 6-11). Nu la fel este şi în cazul siturilor din Dacia analizate aici (vezi fig. 2-5). Graficele ambelor situri înregistrează pentru materialul numismatic emis în perioada 253-275 scăderi dramatice. Explicaţia rezidă în situaţia politico-administrativă a provinciei, care a fost abandonată de administraţia şi armata romană tocmai în această perioadă. Lipsa marilor consumatori de monedă (armata şi administraţia) au făcut ca moneda să nu mai sosească în cantităţi mari, fapt sesizat şi la scara întregii provincii Dacia[12].

Revenind însă la scopul principal al acestui studiu – moneda şi cucerirea Daciei – se pune în mod firesc întrebarea: mai reflectă creşterile de monedă (cantitativ şi coeficient) pentru

---

8 Graficele au fost realizate pe baza datelor oferite de Vondrovec 2003 pentru *Ovilava*; Hahn 1976, Găzdac 2000, Găzdac, Humer 2004 pentru *Carnuntum*; Kos 1986 pentru *Poetovio*.

9 King 1996, 244-246; Găzdac, Găzdac-Alföldy 2001, 145.

10 Găzdac 2002, catalogul siturilor din Dacia.

11 Depeyrot, Hollard 1987, 57-58.

12 Găzdac 2002, 106.

perioada lui Traian şi Hadrian din Dacia un fenomen specific sau, în fapt, este o consecinţă a unei politici monetare sesizabilă şi în cazul altor provincii?

Ca urmare, am utilizat coeficientul monetar comparativ pentru a elucida acest aspect. Rezultatele obţinute sunt edificatoare (vezi fig. 12).

Valoarea acestui coeficient monetar comparativ pentru domniile lui Traian şi Hadrian este mult mai ridicată în cazul siturilor analizate din Dacia decât în cazul celorlalte situri. Trebuie menţionat aici, cu riscul de a ne repeta, că valorile mari ale acestui coeficient în cazul sitului *Porolissum* sunt direct influenţate de către prezenţa masivă în acest sit a monedelor suberate. Întrucât ele fac parte dintr-o anumită politică monetară, mai mult sau mai puţin oficială, nu pot fi eliminate din calcul.

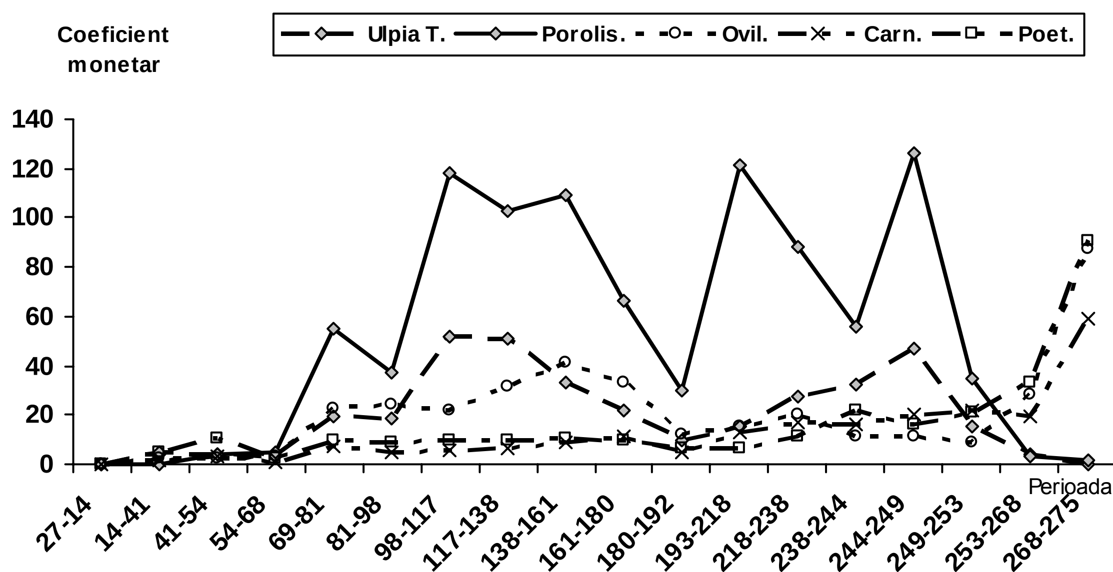

Figura 12. Graficul coeficientului monetar comparativ.

În concluzie, putem afirma că, într-adevăr, la momentul fondării provinciei şi în primii ei ani de existenţă, Dacia a cunoscut o puternică injecţie de monedă, cauzele fiind prezenţa armatei şi administraţiei, care au determinat o puternică dezvoltare a unei vieţi economice monetare, cel puţin în mediile urban şi militar.

În mod paradoxal, acest coeficient comparativ diferenţiat evidenţiază atât începuturile provinciei Dacia, cât şi sfârşitul ei.

The coinage and the Roman conquest of Dacia.
A comparative study of the sites
Ulpia Traiana, Porolissum, Carnuntum, Ovilava, Poetovio

- abstract -

The purpose of this presentation is to seek for general and specific patterns of coin finds and the foundation of sites. From this point of view the historical background of Dacia is one of particular interest as it is known that this territory became a Roman province during the reign of Trajan.

The recent publication of numismatic monographs of some of the most important sites of Roman Dacia, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Sarmizegetusa, Romania) and *Porolissum* (Moigrad, Romania), allows us a detailed analysis of the coin finds. An important aspect for the analyze is the fact that at the time of their establishment under Trajan, one of the site was directly raised at the rank of *colonia* (*Ulpia Traiana*) while the other one (*Porolissum*) was a heavy militarized place and became a *municipium* in the time of Septimius Severus.

At the same time the study analyzes the coin finds from other three important sites from different Roman provinces: *Ovilava* (Wels, Austria) from Noricum, *Carnuntum* (Petronell, Austria) and *Poetovio* (Ptuj, Slovenia) from Pannonia Superior.

Beside a detailed and large publication of the numismatic material, these sites were chosen for other reasons, as well. Their history started much earlier in the 1st century AD, thus, one century before the beginning of the two sites from Dacia. The urban status of these sites was granted during the time of Trajan (*Poetovio - Colonia Ulpia Traiana Poetovio*) or during the reign of Hadrian (*Ovilava - Municipium Aelium Ovilavis*; *Carnuntum - Municipium Aelium Carnuntinum*).

List of figures

Bibliografie

Depeyrot, Hollard 1987 – G. Depeyrot, D. Hollard, Pénurie d'argent-métal et crise monétaire au IIIe siècle après J.C., *Histoire et mesure* 2, 1, Paris, 57-63.

ECR – *Enciclopedia civilizaţiei romane*, D. Tudor (ed.), Bucureşti.

Găzdac 2000 – Cr. Găzdac, Coin finds. The coins of the archaeological excavations at Heidentor (1998-1999), *Carnuntum Jahrbuch*, 215-257.

Găzdac 2002 – Cr. Găzdac, *Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337)*, Cluj-Napoca.

Găzdac, Cociş 2004 – Cr. Găzdac, Sorin Cociş, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca.

Găzdac, Găzdac-Alföldy 2001 – Cr. Găzdac, Agnes Găzdac-Alföldy, The Roman law against counterfeiting between theory and practice: the case of Roman Dacia, *ActaMN*, 38/1, 2001, 137-154.

Găzdac, Gudea 2006 – Cr. Găzdac, N. Gudea, *Porolissum*, Cluj-Napoca.

Găzdac, Humer 2004 – C. Găzdac, F. Humer, Zivilstadt Carnuntum – Haus I. The numismatic approach of an archaeological site, *Carnuntum Jahrbuch*, 179-240.

Hahn 1976 – W. Hahn, *Carnuntum*, Viena (Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich, III/1), 1976.

Humer 2006 – F. Humer, Die Entstehung des Municipiul Aelium Karnuntum, *Legionsadler*, 270-279.

King 1996 – C. King, Roman copies, *Coin finds and coin use in the Roman world*, C. King, D. Wigg-Wolf (ed.), Berlin, 237-264.

Kos 1986 – P. Kos, *The monetary circulation in the southeastern Alpine region ca. 300 B.C. – A.D. 1000*, Ljubljana.

Legionsadler – *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole,* F. Humer (ed.), Viena, 2006.

Vondrovec 2003 – K. Vondrovec, *Die antiken Fundmünzen von Ovilavis/ Wels*, Viena.

ISBN 978-973-8966-14-7